

छन्दोमयगुञ्जे
'मञ्जुकवितानिकुञ्जे'
चारुचित्रयुतं

जयपुरवैभवम्

इदम्

बुधेन, जयपुरभूमिपतिपरम्परापूज्यमान—
श्रीकृष्णभिधानकविकलानिधिवंशजेन ।

देवर्ष्यवटङ्कधरतैलङ्गान्वयाभिजातकाव्यकलाख्यात—
मञ्जुनाथपरनामकेन, साहित्याचार्य—

भट्टश्रीमन्मथुरानाथकविशास्त्रिणा कृतं

प्रकाशितं च जयपुरात्तेन ॥ १ ॥

सन् १९४४

जयपुरनगरे मुद्रितम्

'मनोरञ्जन'प्रभृतिषु ।

S

954.4

M.432 J

INTRODUCTION

Raj Guru Pt. Gopinath Dravid M. A. LL. B.,

Sahityacharya, Jaipur,

It may be deemed a rare and special privilege and good luck of mine to have an opportunity of writing an introduction to this masterpiece of Bhatt Shree Mathuranathji, who is a famous worker in the field of modern Sanskrit poetry. A cursory glance at the index will bring home to the reader's mind what a vast range of events, personalities and places have been traversed by the author in this work.

Many descriptive verses about several ancient Sanskrit poets, are found in "सुभाषित रत्न भाण्डागार" but the list, given therein, is not exhaustive.

Of course, some poets, dealt within the above-mentioned work, have not found favour with our poet. But they are of minor importance.

Besides this, the above-mentioned work is mere compilation. It is something like an omnibus, where in hundreds of authors and subjects have been accomodated. But the work, that is being introduced

to the public, is the product of one brain, amply endowed with a rare kind of originality.

The nomenclature of the work may lead the reader hereof, to expect a mere description of this city and the local royal family. One is most likely to be surprised to find the names of so many ancient poets, dealt with herein. An average student of Sanskrit literature is found to be totally ignorant of a large number of Sanskrit poets. I mean the ancient poets and their works. It is very commendable on the part of the author of this work to have paid a deserving tribute to those ancient poets that have enriched the Sanskrit literature with their immortal songs and thereby to have rescued them to a little extent from utter oblivion.

Sanskrit pandits, poets and even students till a decade-ago were habituated to look down any vernacular poets. But our present author is free from this unreasonable prejudice. All the ancient Hindi poets have received a generous treatment at his hands. This generosity may partly be attributed to the fact of the author's himself being a Hindi poet.

The worth-seeing and noted places of any importance, not only of the city, but of the whole

state, are described with an mathematical accuracy and wherever possible, their ancient history also is traced. Not a single important event of the past and the present regimes, is left untouched. The local fairs of the whole year are herein described elaborately.

The chapter under the heading “नागरिक वीथि” is nothing if not a contemporary history. All the leading citizens and the members of the teaching-staff of the local Sanskrit College have individually received the attention of the author, for which they must be thankful to him. The tributary chiefs, instead of being included among the citizens, ought to have been separately dealt with. It is but natural that learned scholars should not have been neglected in such an exhaustive work. The last two chapters are devoted to linguistic and metrical jugglery.

In short, this work is a harmonious combination of history, poetry, topography and biography. The author has complete command over the Sanskrit language and it has attained an extraordinary flexibility in his hands.

As in his previous work namely “साहित्य वैभव” here also the author presents his poetry in the new

garb of Hindi metres. Generally the eyes and ears of the Sanskritists are accustomed to Sanskrit metres. There can be never two opinions about the fact, that Sanskrit poetry appears most charming only when clad in its own metres. It is only in that form that it captivates the heart of the reader. No doubt, the present author has deviated from the path, strictly laid down by the ancient poetic rules. But the value of the present work cannot be minimised on that account. Whatever the work has lost by this deviation, it has amply gained in other ways.

Something may be said in defence of the metrical deviation by the poet. "गीत-गोविन्द" by poet Jai Deva may also be said to be a deviation, as upto his time no Sanskrit poetry appeared in that form, in which he has presented to the contemporary reader. His deviation also might have been criticized by his contemporary poets but in spite of this deviation, it is the work that has made Jaya Deva's name immortal in Sanskrit literature. Who knows our present poet also may earn immortality for his name through this deviation from the beaten track so far as the metres are concerned. By using these metres, no doubt, the poet has enlarged metrically the field of Sanskrit poetry. Hindi poets have adopted

Sanskrit metres long ago. There is no reason why Sanskrit poets should not adopt Hindi metres. From this point of view our poet is completely justified in using Hindi metres for Sanskrit poetry. Now the age has come when Sanskrit and Hindi should not be kept at least metrically in water-light compartments.

In every respect it is a work of novel kind. We are too near to appreciate and to estimate it at its real value. That work is left to the posterity. It throws a good deal of light on the social, political, economical and religious conditions of this city during the latter-half of the nineteenth century and the first half of the twentieth century. I hope, it will prove to be a valuable addition to the stock of the existing Sanskrit poetic literature.

Jaipur.

D/ 10. 2. 44.

GOPINATH

DRAVID.

*Mahakma Khas
Jaipur State*

Jaipur,
23rd. March 1931

My dear Pandit Mathuranathji Shastri.

I thank you very much for your kindly sending me a copy of the Mangeer Kavita Nikunja Vol I, II, Sahitya Vaib havam. Uudoubtedly you have rendered in valuable service to the Sanskrit Literature by presenting this wonderful work to the public which I think to be quite unique. I have read the book with greatest pleasure and interest and the delight I have felt there in can not be adequately expressed in words here. Your command over the Sanskrit language and its Sahitya is indeed very great and wonderful. I think I should also say that after reading your wonderful book literary men will think twice before calling Sanskrit a dead language. I hope you wiil not keep the readers of this second Volume waiting long for the publication of its first Volume.

Yours Sincerely-
Sd : Gopinath

Dr. Pran Nath:

Benares Hindu University

D. Sc. (London)

BENARES

P. H. D. (Vienna)

20. Dec. 1946.

Sahityacharya Pandita Bhatta Sri Mathura Nath Shastria is a reputed Sanskrit Scholar. He has written several excellent books in the Sanskrit language. I had the pleasure of reading two of his books entitled *Kavita Kunja* and *Jaya pura Vaibhava* in the former the learned Scholar has proved his wonderful command of the Sanskrit language by introducing Hindi, Urdu and Persian metres in Sanskrit Poetry. The task was a difficult one, but he has done it admirably and successfully. He has displayed the same command of language in his book on the *Jaya-pura Vaibhava* which is more or less miscellaneous collection. The Major portion of this work is devoted to Jaipur and its outstanding personalities. I have been delighted to read both of the works of the learned Scholar and congratulate him for the great feats of intellectual scholarship. He has done a great service to the Sanskrit language by enlarging its scope in the matters of style, language and metre.

PRAN NATH

*Professor of Ancient Middle History
and Antiquities, Benares Hindu University,
BENARES.*

किमपि प्रास्ताविकम्

[महामहोपाध्यायपं० श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहाभागः, जयपुरम्]

[कवि-काव्यशब्दौ]

गरीयान् खलु संस्कृतवाङ्मये कवेः काव्यस्य च महिमा । शब्दा-
विमौ कुतः प्रभृति कस्मिन् कस्मिन्नर्थे प्रवृत्ताविति विषयेऽस्मिन्नाधुनिकी-
मन्वेषणप्रक्रियामनुसृत्य प्रवर्तामहे चेत्, जगद्वाङ्मये सर्वप्राथम्येन पाश्चा-
त्यैरप्युररीकृतायामृग्वेदसंहितायामेव बहुशः शब्दाविमौ शृणुमः । तथैव
यजुरादिसंहिताभ्यपि । तत्र कियन्तिचित्रिर्शानानि—

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।
तव व्रते कवयो विद्वानापमोऽजायन्त मरुतो आनदृष्टयः ॥

[ऋ० म० १ सू० ३१]

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परिभूयसि व्रतम् ।

[ऋ० १।३१।२]

आयः पुरं नार्मिणीमदीदेदत्यः कविर्न भन्यो नोर्वा ।

[ऋ० १।१४६।३]

विश्वो रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः

प्रास्तावीन्द्रं द्विपदे चतुष्पदे । [ऋ० ४।२४।२]

इत्यादिषु प्रचुरेषु मन्त्रेषु अग्निवाय्वादित्यादिदेवविशेषणतया कवि-
शब्दः श्रूयते । 'क्रान्तदर्शनः' 'मेधावी' इत्येवंपरतयैव च तत्रतत्र भाष्यकारैः
श्रीमाधवाचार्यादिभिर्व्याख्यायते । अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपज् ज्ञानं
यस्य स क्रान्तदर्शन इति वेदभाष्यकृदुक्तवद आह ।

‘यो अध्वराय परिणीयते कविः’ [ऋ० ३।२।७)

अग्निर्होता कविक्रतुः [ऋ० १।१।५]

इत्यादिषु कचित्कचित्तु ‘क्रान्तः-व्याप्तः’ ‘क्रान्तकर्मा’ इत्येवंपरतरा
भाष्यकृता व्याख्यातः ।

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि

त्वष्टा जनत्साम्नः साम्नः कविः [ऋ० २।२३।१७]

इति ब्रह्मणस्पतिदेवताके मन्त्रे ‘साम्नः कविरुच्चारयिता’ इत्येव
व्याख्यातः श्रीसायणाचार्यैः ।

धीरासो हि घ्ना कवयो विपश्चितस्तान्व एना ब्रह्मणा वेदयामसि ।

[ऋ० ४।३६।७]

इत्यत्र ये मानुषेषु कर्मविशेषाननुष्ठाय देवत्वमाप्तास्त ऋभवः कवि-
शब्देन विशेष्यन्ते । अत्रापि ‘मेधाविनः’ ‘क्रान्तदर्शनाः’ इत्येवं व्याचक्षते
व्याख्याकृतः ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान्

व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः । [यजुः अ० ४०]

इति याजुषे मन्त्रे तु साक्षादीश्वरविशेषणतयैव कविशब्दो भाष्यकृ-
द्भिर्व्याख्यातः । अत्रापि ‘क्रान्तदर्शनः’ ‘सर्वद्रष्टा’ ‘मेधावी’ इत्यर्थ एव
व्याख्याकृतामभीष्टः । उव्वटादयस्तु उपासक मनुष्यविशेषणतयैवात्र कवि-
शब्दं नयन्ति—इत्यास्तां तावत् । अथ—

‘तत्त इन्द्रियं प्रथमं पराचैरधारयन्त कवयः पुरेदम् ।’

[ऋ० १।१०३।१]

‘धीरासः पदं कवयो नयन्ति नानाहृदा रक्षमाणा अजुयम् ।’

[ऋ० १।१४६।४]

‘अजः पुरो नीयते. नाभिरस्यानुपश्चात् कवयो यन्ति रेभाः ।’

[ऋ० १।१६३।१२]

वत्से बध्कथेऽधिसप्ततन्तून् वितन्विरे कवय ओतवा उ ।

[ऋ० १।१६४।५]

इत्यादिषु तु बहुलेषु मन्त्रेषु मनुष्या एव कविशब्देनाख्यायन्ते ।
‘स्तोतारः’ ‘ऋत्विजः’ ‘विद्वांसः’ ‘मेधाविनः’ इत्येव च तत्र तत्र भाष्यकृताः
व्याख्या ।

‘अचिकित्वांश्चिकितुषश्चिदत्र कवीन् पृच्छामि विज्ञन्तेन विद्वान्
वियस्तस्तम्भ षडिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्वदेकम् ।’

[ऋ० १।१६४।६]

कतरा पूर्वा कतरा परायोः कथा जाते कवयः को विवेद ।

[ऋ० १।१८५।१]

कवीर्यः पुत्रः स इमा चिकेत । [ऋ० १।१६४।१६]

कवीर्यमानः क इह प्रवोचत् । [ऋ० १।१६४।१८]

इत्यादिषु तु परिहृतम्भन्याः कविशब्देन कटाक्ष्यन्ते ।

अथ सोमस्तुतिपरे मन्त्रे—

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम्

[ऋ० ६।१६६।६]

इत्यत्र ‘कवीनां क्रान्तप्रज्ञानाम् पदवीः स्खलन्ति पदानि साधुत्वेन

यो योजयति स पदवीः—राजा’ तद्वत्सोम इति माधवव्याख्यामनुसृत्य.

कविशब्देन विद्वत्सामान्यमभिधाय पदयोजकास्तद्राजत्वेन तेषु मुख्यत्वेनाभिहिता इति प्रतीयते ।

निरुक्तपरिशिष्टे तु (१४ अ० १३ ख०) 'एष हि पदं वेत्ति कवीनाम्-कवीयमानानामादित्यरश्मीनाम्, इत्यादिदैवतम् । अयमपि पदं वेत्ति कवीनाम् कवीयमानानामिन्द्रियाणाम्, इत्यध्यात्मम्' इत्येवं वैज्ञानिक-परत्वेन व्याख्यातोयं मन्त्रः । तत्र कविशब्दस्य सूर्यरश्मयो वा इन्द्रियाणि वा वाच्योर्थ इति अन्यदपि तत्र तत्रानुसंधेयम् ।

काव्यशब्दोपि द्वेधा श्रूयते मन्त्रेषु पुंलिङ्गश्च नपुंसकलिङ्गश्च । तत्र पुंलिङ्गः प्रायेण उशनसो वाचको व्याख्याकृतमिष्टः—

[ऋ० १।८३।५, १।१२१।१२, ८।२३।१७]

‘काव्ययोराजानेषु ऋत्वा दत्तस्य दुरोणे ।

रिशादसा सधस्थ आ ।’ [यजु’ २३।७२]

इत्यादिषु तु कचिन्मित्रावरुणादिदेवतान्तरपरतयापि श्रूयते । काव्ययोः कविहितयोरिति तत्र भाष्यकृतां महोदरादीनां व्याख्या ।

वत्सो वां मधुमद्वचो शंसीत् काव्यः कविः । [ऋ० ८. ८।११]

इत्यत्र च ‘काव्यः विद्वत्पुत्रः’ ‘कविः-मेधावी’ इति श्रीमाधवाचार्यस्य व्याख्या । सर्वत्र कविसंबन्धी कविपुत्रो वा पुंसि काव्यशब्दस्यार्थो दृष्टः, उशनसि शब्दस्यास्य प्रवृत्तिरपि भृगोः कवित्वमभिप्रेत्य तत्पुत्रत्वादेवेति प्रतीयते ।

नपुंसकलिङ्गस्तु काव्यशब्दः—

‘अस्मा इत्काव्यं वच उक्थमिन्द्राय शंस्यम् । [ऋ० ५।३१।५]

म काव्यमुशनेव ब्रुवाणो । [ऋ०६।९७।७]

इत्यादिषु कविकृतिभूतस्तोत्रादिवाचकतया श्रुतः—

‘आत्मा यज्ञस्य रंक्षा सुष्वाणः पवते सुतः

प्रत्नं निपाति काव्यम्’ [ऋ०९।६।८]

‘विधुं दद्राणं समने बहूनां युवानं सन्तं पतितो जगार ।

देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्यो ममार स ह्यः समान ॥’

[१०।५।५]

इत्यादिषु तु सामर्थ्यवाचकतया व्याख्यातो भाष्यकृद्भिः ।

यज्ञस्य आत्मभूतः सुतः सोमः यजमानेभ्यः कामान् प्रेरयन् वेगेन पवते, आत्मनः कवित्वं च निपाति रक्षति । इति प्रथमस्य व्याख्या । तथा च सोमगतं सामर्थ्यमेव काव्यशब्देनोक्तम् । देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य महत्त्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं पश्यत जनाः, यो जरसा प्राप्तोऽद्य ममार, स ह्यः परे द्युः समान सम्यक् चेष्टते पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीति—द्वितीयस्य व्याख्या । तत्र स्फुट एव विचित्रसामर्थ्यबोधकः काव्यशब्दः । यजुः-संहितायां च—

‘काव्यं छन्दः’ [यजुः १५।४]

‘पुत्रमिव पितरावश्विनो भेन्द्रावधुः काव्यैर्हंसनाभिः’ [यजुः १०।३४]

इत्यादिषु ‘त्रयी विद्या काव्यं छन्दः’ इति शतपथब्राह्मणमनुसृत्य ‘कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपं छन्दः’ इति महीधरो व्याचक्ष्यौ प्रथमे, तथैवोव्वटोऽपि । द्वितीयेऽपि ‘काव्यैः मन्त्रैः हंसनाभिः कर्मभिश्च’ इत्येव भाष्यकृतां व्याख्या ।

ब्राह्मणेष्वपि शब्दाविमो बहुधा श्रुतो । तत्रापि—

‘असौ वा आदित्यः कविः’ [शतपथे ६, ७, २, ४]

इत्यादौ बहुत्र देववाचकः कविशब्दः,

‘ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयः’ [ऐतरेये ६।२०]

इत्यादौ पितृवाचकः ।

ये वै विद्वांसस्ते कवयः [शत० ७, १, ४, ४]

‘सीरं च युञ्जन्ति युगानि च वितन्वते’ इति मन्त्रगतेन कविशब्देन सीरयोजनप्रकारं सम्यग् जानानास्तदभिज्ञा विवक्षिता इत्यर्थः’ इति भाष्यमनुसृत्य कृतिकुशलविद्वद्बोधकः ।

‘ये वा अनूचानास्ते कवयः’ [ऐतरे० २, २, ३८]

‘एते वै कवयो गृह्ययः’ [शत० १।४।४]

‘शुश्रुवांसो वै कवयः’ [तैत्ति० ३।२।२३]

‘तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवासन्ति कवयः सयज्ञाः’

[शत० ४।३।३।१३]

इत्यादिषु च क्रान्तदर्शनमेधाविविद्वद्वाचकः । काव्यशब्दश्च ‘काव्यं छन्दः’ [शत० ८।१।२।४] इत्यादौ ‘वेदत्रयीरूपं छन्दः’ इति महीधरादिव्याख्यामनुसृत्य कविकृतिबोधक इति मन्त्रवदेव व्यवहृतिर्द्रष्टव्या ।

पुराणेष्वपि च—‘तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये’ (श्रीभागवतम्)

इत्यादिषु ब्रह्मणो वाचकम् ।

‘कस्माद्भजन्ति कवयो धनदुर्मदान्धान्’ (श्रीभाग०)

‘किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः’ (भगवद्गीता)

इत्यादिषु मेधावि-विद्वद्वाचकं च कविशब्दं कविकृतिवाचकं च काव्यशब्दं बहुत्र पश्याम एवेति किं बहुना विस्तरेण ।

अथ कोष-व्याकरणरीत्यापि शब्दगोरनयोर्विवेचनमावश्यकम् । तत्र निघण्टुपदाभिधेये वैदिके कोषे 'कविः' इति मेधाविनामसु पठितः शब्दः (अ० ३) गत्यर्थकेषु धातुष्वपि च तत्र 'कवते' इति दृश्यते (अ० २) तद्भाष्यकृद्भगवान् यास्कश्च निरुक्ते 'कविः क्रान्तदर्शनो भवति, कवतेर्वा' (अ० १२ ख० १३) इति काव्यशब्दं व्याचख्यौ । प्रथमव्याख्यायां 'क्रमवि'शब्दात्कविशब्दनिष्पत्तिरिति यास्कस्याशय उन्नीयते । अन्यैव शैल्या तेन रूढशब्दानां व्युत्पादनं कृतम् । 'क्रान्तं व्याप्तं दर्शनं ज्ञानं यस्येति व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो निघण्टुप्रोक्तं मेधाविवाचकत्वं न विप्रवदते इति तु स्पष्टमेव । व्याख्याकृद्देवराजयज्वा तु क्रमधातोरेव वर्णविकारेण कविशब्दं निष्पादयति, तथैव तत्प्राक्तनः स्कन्दस्वाम्यपि । तन्मते ज्ञानरूपोऽर्थोऽप्याहारलभ्य इत्यास्तां नाम । कवतेर्वा इति द्वितीयेपि पक्षे 'गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः' इति चिरप्रवृत्तामभियुक्तोक्तिमाश्रित्य निघण्टुक्ता मेधाविवाचकता समर्थनीयतामापतत्येव । 'कवते' इति 'कव' धातुरयं दन्त्यौष्ठ-यान्तो निर्दिष्ट इति केचित् । 'कुङ्' गतिशोषणयोः' इति उकारान्त एव शपा निर्दिष्ट इति तु देवराजयज्वा । भगवतः पाणिनेर्धातुपाठे तु दन्त्यौष्ठ-यान्तः कवधातुर्न दृश्यते । तत एव —

‘विद्वान् विपश्चिदोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनोषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् परिद्धतः कविः ॥’

[अमर० २ का० ब्रह्मवर्गः]

इति परिहृतनामसु पठितं कविशब्दं 'कु शब्दे' 'कुङ् शब्दे' इति पाणिनीयाभ्यां धातुभ्यामेव व्युत्पादयन्ति व्याख्यासुधाकृदादयः । मुकुटादयः केचित्तु 'कवृवर्णे' इति धातोः कविशब्दं व्युदपीपदन्, तन्मते कवृ-धातुर्दन्त्यौष्ठ्यान्तः स्यात्, बत्रयोरभेदो वा तैर्विवक्षितः स्यादित्यन्यदेतत् । निघण्टुरीत्या ज्ञानार्थकधातुना कृते व्युत्पादने अमरोक्ता विद्वद्वाचकता सिध्यति । शब्दार्थकाभ्यां धातुभ्यां व्युत्पादने तु शब्दयोजकत्वमपि कवि-शब्दार्थं क्रोडीकृतं भवतीति विशेषो विवेचकैरनुलक्षणीयः । मुकुटादीरीत्या 'कवृवर्णे' धातोश्च यदि कविशब्दो व्युत्पाद्येत तदा 'वर्णचित्रणपरः' इति व्युत्पत्तिलभ्योर्थो लक्षणादिना समन्वीयताम्, धातूनामनेकार्थतां वा कामधेनुमाश्रित्य सर्वं समाधीयतामिति विद्वांस एव प्रमाणम् । कोषेषु मेदिनीकारस्तु—

'कविर्वाल्मीकिः काव्ययोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात् खलीने तु योषिति' इति कविशब्दार्थान् संजग्राह ।

तदित्थं कविशब्दोऽनेकार्थ एव मन्तव्यः, अनुगतं वा प्रवृत्तिनिमित्तं किञ्चिदाश्रित्य प्रवृत्तः क्रमेण बहुत्र प्रवृत्तोभूदिति गवेषणायां सर्वं पूर्वोक्त-मालोच्येदं नः प्रतीयते—यत्तत्तत्कार्यकरणपाटवापरपर्यायं नैपुण्यमेव ज्ञानातिशयजन्यमादावस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमासीत् । सर्वत्राव्याहता गतिरनेन नैपुण्येन भवतीति गत्यर्थकेनैव धातुना व्युत्पादनमस्याभिमतं पूर्वाचार्याणां निघण्टुकृतप्रभृतीनाम् । उदाहृतपूर्वेषु मन्त्रेषु अग्निवाय्वादि-त्यादिविशेषणतया प्रयुक्तः कविशब्दो नैपुण्यादतिरिक्तोऽर्थे न सामञ्जस्ये-नोपपादयितुं शक्यः केनापि । विशेषतः—

विश्वारूपाणि प्रतिष्ठुञ्चते कविः

पास्तावीद् भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

इत्यादिषु नैपुण्यरूप एवार्थः स्फुटतरं प्रतीयत एव । नैपुण्यवान् निपुणः कवि-शब्देन-तस्य तत्तत्कार्यकौशलापरपर्यायं नैपुण्यमेव च कवि-कर्म काव्यशब्देनाभिहितं मन्त्रेषु यत्र तत्र । कविगतं सामर्थ्यापरपर्यायं नैपुण्यम्, तेन नैपुण्येन संपाद्यमाना कविकृतिः, तादृशकृतिजन्यास्ते ते अर्थाः शब्दा वा कविकर्मतया भवन्ति काव्यशब्दाभिधेयाः—‘देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्यो ममार स ह्यः समान’ । इत्यादिपूदाहृतेषु कौशलम्, नैपुण्यम्, सामर्थ्यं वा विहाय नान्योऽर्थः सामञ्जस्येनोपपाद्यते । तदेतन्नैपुण्यं मेधातिशयजन्यमेव लोके दृश्यत इति मेधाविनामसु कविशब्दपाठस्तादृशं भाष्यकृतां तत्र तत्र व्याख्यानं च न मनागपि अर्थान्तरतामास्कन्दति । तथैव क्रान्तकर्मतापि तत्र तत्र माधवाद्युक्ता नार्थान्तरमेतस्मान्नैपुणात् । इमानेव धर्मान्निमित्तीकृत्य सर्वनैपुण्यैकभाजने सर्वत्राभिव्यक्तकर्मणि सर्वज्ञानैकनिधाने भगवति जगदीश्वरे तद्विभूतिभूतेष्वग्निवाय्वादित्यादिषु जगद्व्यापारपरिचालकेषु विशिष्टकौशलवत्तया ख्याते भृगूशानःप्रभृतिव्यक्ति-विशेषे विशिष्टकृतिषु मेधाविषु मनुष्येषु च तुल्यमेव शब्दोऽयं व्यवहृतस्तत्र तत्र । यस्य तु पिता विशिष्टप्रज्ञो विशिष्टकर्मा वा, स काव्यशब्देनापि व्यवहृत इति न्यदर्शयं प्राक्, एकत्रैव कवि-काव्यशब्दावपि न्यदर्शयमिति मन्ये नात्र संशीतिरवशिष्येत ।

शब्दोऽर्थश्चेत्युभयमपि प्रपञ्चान्तर्भूतं जगदीश्वरकृतिरिति चिरन्तना भारतीयविचाराः ।

शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा
 अर्थजातमशेषं तु धत्ते मुग्धेऽदुशेखरः ॥
 द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत्
 शाब्दे ब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति

इत्याद्याः शतशोऽभियुक्तोक्तयः शाब्दस्य प्रपञ्चस्य पृथङ् मोहि~~य~~
 ति शयं ख्यापयन्ति । किमन्यत्—प्रथमः शाब्द एव सर्गः, शाब्दात्प्रपञ्चाद्-
 नन्तरमर्थ इति सिद्धान्तोयं भारतीयानां दार्शनिकमूर्द्धन्यानाम् । शतपथा-
 दिषु ब्राह्मणश्रुतिषु शतशो 'वाच एव लोकान्' 'त्रय्या विद्यायाः' सृष्टिः
 श्राव्यते । 'वाग्वा इदं सर्वम्' इति घण्टाघोषं घोषयति भगवती श्रुतिः ।

‘वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्गमे’ (मनुः)

‘अनादिनिधनं ब्रह्म, शब्दतत्त्वं निरञ्जनम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥’ (हरिः)

इत्यादि च पदे पदे प्राहुरभियुक्ताः । आस्तामेषोऽप्रासङ्गिको दार्श-
 निककथाविस्तरः, इदमेवास्माकमत्र प्रतिपिपादयिषितम्—यदर्थयोजनानैपुण्यं
 शब्दयोजनानैपुण्यं चेत्युभयमपि निदर्शितेषु मन्त्रेषु कविकाव्यशब्दाभ्यां
 तत्र तत्र विवक्षितमासीत् । विशिष्टकृतिमत्सु विशिष्टप्रज्ञेषु च तुल्यमयं
 कविशब्दः प्रायुज्यत, परं कालक्रमेण विशिष्टकृतिषु तद्व्यवहारो विरलतां
 गतो विलुप्तो वा, विशिष्टप्रज्ञेषु तु प्रवृत्तः इति पुराणादिषु विशिष्टप्रज्ञविद्वद्बो-
 धकमेव कविशब्दं पश्यामः ।

ततोऽप्यनन्तरं तु विद्वत्सामान्येऽपि प्रवृत्तिर्निरुद्धा, विद्वद्विशेषेष्वेव
 तु शब्दयोजनानिपुणेषु प्रवृत्तः प्रवाहः । अर्थयोजनानैपुण्यात्प्रत्यावृत्तः

प्रवाहः शब्दयोजनानैपुण्य एव प्रसृत इति नैपुण्यविशेष एव संकोचमाप
कविशब्दः । नेदमाश्चर्यस्थानम् । दृश्यते हि बहूनां शब्दानां विशेषबोधकानां
सामान्यार्थवाचकतापरिणतिः । यथा अनुकूल, प्रतिकूल, कुशल, तैल,
स्नावण्यादिशब्दानाम् । बहूनां सामान्यबोधकानां विशेष एव निरूढिः ।
यथा—योग, तपः, संस्थित, शय, लिङ्गादिशब्दानाम् । तथैव पूर्वं सामान्ये
प्रवृत्तः कविशब्दः क्रमेण विशेषपरतामाससाद । इदानीं तु विशेषादति-
विशेषपरत्वेन परिणतिक्रमात्सेयं शब्दस्यास्य दुर्दशाऽवलोक्यते यज्जग-
न्नियन्तरि जगदीश्वरे प्रधानेषु देवतेषु प्रविभागेधाकोषेषु महर्षिषु चासी-
द्याय प्रवृत्तिः सोयमद्योदरदरीपरिपूरणाय तत्तत्सामान्तस्तुत्येकपरेषु
च दुःशतकुशलेष्वेव व्यवतिष्ठते । राजपुत्रप्रान्ते हि चारणभाटेति प्रसिद्धानां
जातीनां पुरुषा एव कतिचिदक्षरयोजकाः प्राक्तनयोजनापाठका वा
'कविजी' 'कवजी' इति संबोध्यन्ते । त एव च शब्देनानेन बुध्यन्त इत्या-
स्तामरुनुदं वृत्तम् ।

कवेः कृतिरेवोच्यते काव्यमिति कविशब्दस्य यथा यथा विशेष-
परता, तथा तथैव काव्यशब्दस्यापि, इति नेदं विशेषवक्तव्यमपेक्षते ।
ईश्वरदेवतादिसामर्थ्यबोधकः, ईश्वररचितशब्दार्थमयप्रपञ्चबोधकः, वेद-
मन्त्रबोधकः, रामायणादिबोधकः श्रायमपि शब्दः क्रमेण तथा दुर्दशामा-
पद्यत यथा—'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति निषेधविषयताप्यस्य शिरसि
पतिता । 'काव्यमिदम्' इति वाक्यस्याभिप्राय एवेदानीमयमेव प्रकटी-
भवति यत् सत्याद्दूरमपेतं कस्यचिद्विषयस्य व्यक्तिविशेषस्य वा प्रशंसाभा-
त्रमिदमिति । भवतु यद् भूतम् । न विवेचकास्तत्र प्रभवः । अस्माभिस्तु
शब्दशक्तेः क्रम एवालोच्यः ।

काव्यलक्षणानि

यतः प्रभृत्यलंकारशास्त्रस्य साहित्यापरपर्यायस्य प्राकट्यम्, प्रचार उन्नतिर्वा, तत एव कालादपरोपि विशेषोऽत्र शब्दार्थे संनिविष्टः, क्रमेण दाढयं गतश्च यन्न केवलं योजिताः शब्दा एव काव्यम्, अपि तु यच्छ्रवणादनुसंधानाद्वा सभ्यसमाजस्य हृदि काचिच्चमत्कृतिरुदेति, तच्चमत्कृतिजनकतापरपर्यायसौन्दर्यपूर्णं वर्णनं काव्यमिति । विषयोयं साहित्याचार्य-श्रीपुरुषोत्तमशर्मचतुर्वेदैः स्वीयहिन्दीरसगङ्गाधरप्रथमखण्डभूमिकायां विस्तरेण विवेचित इति जिज्ञासुभिस्तत्रैवालोच्यः । यद्यपि शब्दालंकारा अर्थालंकाराश्च वेदमन्त्रेषु, स्मृतिषु, पुराणेषु च सर्वत्रैव बाहुल्येनोपलभ्यन्ते, लक्षणादिनिरूपणमपि च तेषामग्निपुराणादिषु दृश्यते, तथापि क्रमवद्धतन्निरूपणेन शास्त्रत्वप्रतिष्ठापनमस्याऽर्वाकनम् । यथा यथा च शास्त्रस्यास्याभ्युन्नतिरभूत्, तथैव काव्यशब्दार्थबोधके तल्लक्षणेऽपि विविधैः प्रकारैः सौन्दर्यस्य निवेश आधिक्यमाप । वक्रोक्तिजीवितकारस्य मतमनुसृत्य यदि ब्रूमः—तर्हि सरलतया कस्याप्यर्थस्य प्रतिपादनं न काव्यम् । अपितु वक्रोक्त्या घूर्णनेन कविकुलक्षुण्णपद्धत्या तत्तदार्थाभिधानमेव सौन्दर्यप्रयोजकम्, तदेव च काव्यमिति । नेदमिदानीं कथयितुमावश्यकम्—यदियं पद्धतिरेव सहृदयेतरैरुपहस्यमाना काव्यशब्दार्थे मिथ्यात्वमपि प्रावेशयत् । काव्यशब्दार्थं च वेदादिभ्यः समकोचयत् ।

इदं त्वत्र स्मरणीयं वर्तते—यद् विलुप्तप्रायाप्यर्थवाचकता काव्यशब्दस्यालंकारिकैरेतैः पुनरुज्जीविता । पूर्वं किल कृतौ ज्ञाने वैशिष्ट्यभाजो निपुणाः कविशब्दवाच्या अभूवन् । तदीयं कर्म चार्थः शब्दश्चेत्युभयमपि

काव्यतया गण्यते स्मेति प्राक् प्रत्यपीपदम् । यदीन्द्रवाय्वग्निसूर्याद्याः कवयः
तर्हि तेषां कर्मभूता इमे जागताः पदार्थाः कुतो न काव्यानि स्युः । क्रमेण
तु ज्ञाने वैशिष्ट्यम्, शब्दविषया कृतिश्चेत्येव कविकाव्यशब्दयोर्गुणप्रधान-
भावेन वाच्यतयाऽवशिष्टे इति निरूपितं विस्तरेण । तेन शब्दमात्रस्यैव
काव्यपदन्यवधार्यताऽवशिष्यते स्म । परमालंकारिकैरेकं द्वौ वा विहाय
सर्वैरेव काव्यलक्षणेऽर्थस्यापि निवेशं कृत्वार्थस्यापि काव्यपदवाच्यता पुन-
रुज्जीविता ।

यद्यपि—

‘अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथैव परिवर्तते ॥’

इति चिरन्तनाभियुक्तोक्तिदिशा कविप्रतिभाप्रकल्पिता एवार्थाः
काव्यतयाभिमता आलंकारिकाणाम् इति सत्यम् । अन्ये हि प्राकृता अर्थाः
तद्विलक्षणाश्चा-य एव कविप्रतिभाप्रकल्पिताः । प्रसिद्धाद्विमलयाद्विलक्षण
एव कालिदासस्य हिमालयः, यत्र दीप्तिमन्त्यौषधानि विद्याभरकामिनीना-
मतैलपूराः सुरतप्रदीपा भवन्ति । अन्य एव च कालिदासस्य समुद्रो यत्र
फेना नकाणां कर्णचामरतां भजन्ति । अन्य एव कवीनां चन्द्रो यो निशा-
कामिन्याः कर्णपूरायते, गगनसरसि वा राजहंसायते । प्रसिद्धा हिमालय-
समुद्रचन्द्राद्याः कचित्कदाचित्कस्यचिदुद्वेजका अपि स्युः परं कालिदासादीनां
हिमालयाद्यास्तु सर्वदेवाह्लादजनकः इत्यादि निरूपितमालंकारिकैरेव
विस्पष्टतया । तथापि ‘न ह्यनाधारा कल्पना विजृम्भते’ इति मनोविज्ञाननि-
यममाश्रित्य कविप्रतिभाप्रसूतहिमालयादीनामाधारभूतास्तु प्रसिद्धा हिमा-
लयाद्या एवेति तेषामपि परम्परया काव्यशब्दस्पर्शः कथंचित्प्रसज्यत एव ।

सोयं प्राक्तनानामालंकारिकारणमर्थस्य काव्यवाच्यतानुप्रवेशप्रवाहः साहित्यदोषेणकृता श्रीविश्वनाथकृतिना पुननिरुद्धः । स हि 'वाक्यं रसात्मकं काव्य' मिति वदन् शब्दस्यैव काव्यत्वं व्यवातिष्ठिपत् । चित्रमिदम्— यच्छब्दमात्रस्यैव काव्यत्वमुपगच्छतापि तेन दृश्यं श्रव्यं चेत्युभयविधं काव्यं स्वीकृतम् । शब्दस्य दृश्यता कथं भवेदिति स एव महामतिः प्रष्टव्यः स्यात् । युज्यतां वा अष्टादशभाषावारविलासिनीभुजङ्गस्य तस्य चक्षुः-श्रवस्वाच्छब्दस्यापि चाक्षुषतया दृश्यता, परं यदर्थं लक्षणं रचितं तेषां साधारणानां मनुष्याणां तु नैतद्युज्येत ।

न चार्थद्वारकं शब्दानां दृश्यत्वमिति शक्यं समाधातुम्, श्रव्य-काव्येष्वतिप्रसक्तेः । 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः' इत्यादीनां श्रव्यकाव्यानामर्थाः किमु दृश्या न भवन्ति ? तस्माच्चत्रकविप्रतिभासंनिवेशितास्ते तेऽर्था अभिनीताः प्रत्यक्षतामापद्यन्ते तदेव दृश्यं 'काव्यं मन्तव्यमिति अर्थानां काव्यवाच्यतानुप्रवेशमन्तरेण नैतद्युज्येत वक्तुम् । तथैवात्र लक्षणे रसात्मकतायाः काव्यत्वप्रयोजकतायां तेन महाभागेनात्यर्थमाग्रहः कृतः । अग्रे तु काव्यप्रकाशादीननुकुर्वता वस्त्वलंकारादिप्राधान्याप्राधान्यादिकृता ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यादिभेदास्तथैव निरूपिता इत्यपि वैचित्र्यम् । काव्ये प्रधानं वस्तु, अलंकारो वा, आत्मा तु तत्र रस एवेति कस्तावदनुमत्त एतदभ्युपगच्छतु ? 'दुर्दैवकशाहास्यमनुभवद्राजकलत्रमिव कविद्रसोपि परायत्ततामापद्यते' इत्यादिसमाधानानि तत्र तत्र दृश्यन्ते, परं तथात्वे आत्मत्वमपि रसस्य कथं प्रत्यभिज्ञायेत ? न हि राजकलत्रं तदात्वे स्वीचितकर्मप्रयोजकं भवति । यद्यात्मा, न परं प्रति गुणीभूतः । यदि तु गुणीभूतस्तर्हि नात्मेति उभयतःपाशेयं रञ्जुः । एव-

मेवापातरमणीया बहवो विचारा दर्पणे प्रतिभासन्ते । उपयुक्तमेव च दर्पणस्य भ्रान्तिप्रयोजकत्वमित्यास्तामप्रकृतचर्चा ।

अशेषशेषमुषीसम्पन्नेन पण्डितराजेल्यन्वर्थोपाधधारिणा श्रीजगन्नाथत्रिशूलिनापि शब्दमात्रस्य काव्यत्वस्वीकारे विश्वनाथ एवानुकृत इति तु परमाश्चर्यम् । नास्त्यर्थेषु काव्यशब्दव्यवहार इत्येव पण्डितराजस्य प्रधानतमा युक्तिः । मन्ये कालदोषाच्छ्रौता व्यवहाराः (येऽस्माभिः पूर्वमुपदर्शिताः) न तस्य दृष्टिपथमनुप्राप्ताः । 'दृश्यं काव्यम्' इति स्फुटोपि व्यवहारस्तेन गौण इत्युपेक्षितः । लोके दृश्यमाना नदीपर्वताद्याः काव्यशब्देन नाभिलष्यन्त इदानीमिति सत्यम्, परं कविप्रतिभाप्रकल्पितानामर्थानां काव्यत्वे को विवाद इति कश्चिमुद्ध्वेयेनापि तेन नालोचितं हन्त ! या तु काव्यप्रकाशं दूषयता तेन 'काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञातः' इति व्यवहारानुपपत्तिरुद्भाविता, सा स्वपक्षेऽपि समानेति व्यस्मरत्पण्डितेन्द्रः । 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' तन्मते । तथा च 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः श्रुतः, अर्थस्तु न ज्ञातः' इति फलति । अपि समुचितोऽयं व्यवहारः ? शब्दस्यार्थो न बुध्यते, तदीयमर्थप्रतिपादकत्वम् तस्मिन्नर्थे रामणीयकं च बुध्यते-इत्यहो वैदग्ध्यम् !! ततश्च कात्स्न्येन काव्यपदार्थमविदुषामिमे गौणा व्यवहारा इति न तदनुसरणेन कस्यचित् काव्यलक्षणं दूषयितुमुचितम् ।

यदपि च 'एको न द्वौ' इत्यादिवत् काव्यत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वे 'श्लोकवाक्यं न काव्यम्' इत्यप्यापद्येतेति नव्यनैयायिकपद्धतिमनुसरता तेनोद्विक्तम्, तदपि काव्यपदस्य खण्डशः शक्तिमुपगच्छता 'कचिदर्थविशिष्टः शब्दः काव्यम् कचिच्च शब्दविशिष्टोऽर्थः काव्यमिति' श्रीमम्मटाचार्येणैव स्वग्रन्थेऽनेकधा समाहितम् ।

अहो प्रसक्तानुप्रसक्त्या बहु दूरं धाविताः स्मः । अर्थस्य काव्यत्व-
मालङ्कारिककालेऽपि व्यवहारपथमागतं पुनर्विलुप्तं चेत्येव प्रकृतवक्तव्य-
मम्माकम् । इदानीं तु वाग्वैदग्ध्यप्रधानाः शब्दविशेषा एव काव्यपदव्य-
वहार्या इति निष्कर्षः ।

इदं तु पुनरपि निदर्शयितुमावश्यकम्—यदेवंसौन्दर्यस्य वाग्वैदग्ध्य-
प्राधान्यस्य रसात्मकताया अपि वा काव्यशरीरानुप्रवेशेपि वेदादीनां
काव्यत्वं पुनरप्यप्रतिहतमेव । सर्वेषां लक्षणानां वेदादिषु सम्यक् समन्वि-
तत्वान् ।

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गर्तारुगिव सन्धे धनानाम् ।

जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्त्रेव निरिणीते अप्सः ॥

(ऋ० १।१२४।७)

क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमिदं ।

विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा ॥

(व्यात्रापृथिव्यौ)

(ऋ० १।१०६।६)

उर्वी मन्ननी बृहती ऋतेन ह्रुवे देवानामवसा जनित्री ।

दधाते ये अमृतं सुप्रतोके व्यावा रक्षतं पृथिवी नो अभ्वात् ॥

(ऋ० १।१६५।७)

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तोसो अस्य ।

त्रिधा बद्धा वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः पश्यन्न शृणोत्येनाम् ।

उतो त्वस्मै तन्वं विसस्त्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥

इत्यादिषु परःसहस्रेषु मन्त्रेषु केन वा सहस्रयेन नानुभूयते वाग्वै-
दग्ध्यप्राधान्यम् १ न केवलं विनोदावहा एवार्थाः अपि तु गूढविज्ञानगर्भिता
अथर्था मन्त्रेषु वाग्वैदग्ध्येन रोचकतां नीयन्ते—

‘कृष्णं निधानं हरयः सुष्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति ।

त आववृत्रन् सदनादृतस्यादिद् धृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥’[ऋ]

शुष्कप्रायापि वृष्टिशिद्याऽत्र कियद्रोचकत्वं प्रापिता ।

पञ्चारे चक्रे परिवर्तमाने तस्मिन्नातस्थुर्भुवनानि विश्वा ।

तस्य नाक्षस्तप्यते भूरिभारः सनादेव न शीयते सनाभिः ॥

[ऋ० १।१६४।१३]

अतिनीरसः संवत्सरविज्ञानविषयोऽत्र कियत्सारस्यमापादित इति
सहस्रया एवात्र प्रमाणम् ।

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

सर्वस्मात्परं जोवेश्वरविज्ञानमपि कया पद्धत्या सरसतां नीतम् ।

एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे ।

तं पाकेन मनसा पश्य मन्तितस्तं माता रेढि स उ रेढि मातरम् ॥

इत्यादिषु च वेज्ञानिकमन्यानामप्यद्याप्यगम्यं वाक्प्राणविज्ञानं नर्म-
भाषयेवोपनिबद्धम् । वेदेषु प्रभुसंमित उपदेशः, पुराणादिषु सुहृत्संमितः,
काव्येषु च कान्तासंमित इति विभजन्ति आलंकारिकमूर्द्धन्याः । परं यदि
सम्यगालोच्येत, उपदेशप्रक्रियापि वेदेष्वतिसरसा प्रतीयते ।

अक्षैर्मा दीव्यः कृषिमित्कृषस्व विचे रमस्व बहु मन्यमानः ।

तत्र गावः कितव तत्र जायास्तन्मे विचष्टे सविता यमयः ॥

किमितः परापि क्वचिज्जागर्ति सुहृत्संमितोपदेशप्रक्रिया ?

सहृदयं सामनस्यमावद्वेषं कृणोमि वः ।

अन्यो अन्यमाभिहर्षत वत्सं जातमिवाद्यन्या ॥

[अथ० ३।३०।१]

यस्तिष्ठति चरति यश्च वञ्चति यो निलायं चरति यः प्रतङ्गम् ।

द्रौ मंतिषधं यन्मन्त्रयेते राजा तद्वेद वरुणस्तृतीयः ॥

[अथ० ४।१६।२]

इत्यादौ विषयमहत्त्वात्पदमुपदेशपद्धतिरित्यालोचयन्तु सुधियः ।
अथान्यदपि दृश्यताम्—लुधितायान्नमवश्यं दातव्यम्, न त्वन्यापेक्षयोदा-
सितव्यमितीममभिप्रायं सूक्तमिदं प्रकटयति । तत्र कीदृशी तावदालंका-
रिकी भाषा समुपयुज्यते । अद्यत्वे यद्युपयुक्ता स्यात् छायावादपदमेवास्यै
भाषायै प्रदीयेत ।

न वा उ देवा क्षुधमिद् वयं ददुरुताशितमुपगच्छन्ति मृत्यवः ।

उतो रयिः पृणतो नो पदस्यत्युतापृणत् मर्दितारं न विन्दते ॥

[ऋ० १०।११७]

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति—देवाः वै देवाः खलु
सर्वेषां लुधं न ददुः न प्रायच्छन्, किन्तु वधमिद् वधमेव दत्तवन्तः । एतादृशीं
वधरूपां लुधम्, अन्नदानेन यः शमयति स दाता खलु उ इति पूरणः । यः
अदृश्या मुङ्क्ते, तम् आशितं मुञ्जानं पुरुषमपि मृत्यवः मरणानि उपगच्छन्ति
समीपे यान्ति । लुधार्तानां भोक्तृणां च मरणं समानं किं दानेन धननाशरू-

पेण. अत आह उतो उतशब्दस्त्वप्यर्थे, पृणतः प्रयच्छतः पुरुषस्य रयिः धनं नो पदस्यति न उपक्षीयते । दानप्रसंगेनादातारं दूषयति—अपृणन् अप्रयच्छन् पुरुषस्तु. मर्दितारम्—आत्मनः सुखयितारं न विन्दते—न कुत्रापि लभते । इह बन्धुभ्यः अदानेन न सुखयन्ति, देव अपि हविःप्रदानाभावात् इति सायणभाष्यम् ।

न स सखा यो न ददाति सख्ये स चाभुवे सचमानाय पि त्वः
अपास्मात्पेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥४॥

व्यतिरेकेण निन्दामाह—स पुरुषः सखा न भवति, यः पुरुषः सचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय सचमानाय सेवमानाय उपसर्जनीभूताय सख्ये सखिजनाय पितृवः—पितृनन्नानि न ददाति, न प्रयच्छति स सुहृन्न भवतीत्यर्थः । अपास्मादातुः सख्युः सः अपप्रेयान् अपगच्छेत्, यद्येनं परित्यज्य गच्छेत्, तर्हि तदोक्तः निवासः नास्ति न भवति, सदनं हि बन्धुभिः परिगतम् । स गतः पुरुषः पृणन्तमन्नादिकं प्रयच्छन्त अन्यमरणं चित्, अर्थं स्वामिनमेव इच्छेत् कामयेत । इति भाष्यम् ।

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान् द्राघयांसमनुपश्येत् पन्थाम् ।
ओ हि वर्तन्ते रथयेव चक्रान्यमन्यमुपनिष्ठन्त रायः ॥५॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति—तव्यान् तवीयान् धनैरतिशयात् प्रवृद्धः पुरुषः नाधमानाय याचमानायातिथये पृणीयादित् धनानि दद्यादेव । यदि दद्यात् द्राघीयांसं दीर्घतमं पन्थां पन्थानं सुकृपमार्गमनुपश्येत् अनुपश्येत्, व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र कारणमाह—रायो धनानि ओ हि आ उ अवर्तन्ते खलु, एकत्र न तिष्ठन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—रथयेव यथा रथ्यानि रथसम्बन्धीनि चक्राणि उपर्यधोभावेनावर्तन्ते, तद्वत् । आवृत्तिमेव

दर्शयति—अन्यमन्यं पुरुषं धनान्युरतिष्ठन्ते समवेतानि भवन्ति । तस्माद्ध-
नानि देयानीति भावः । इति भाष्यम् ।

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः सं मातरा चित्र समं दुहाते ।
यमयोश्चित्र समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥

अनिधिभ्यो धनमप्रयच्छन्नपि मम भ्राता दास्यति इति चेत्तत्र हेतु-
माह—समौ चिद् हस्तौ समावपि समं समानं न विविष्टः कार्ये न व्याप्नुतः ।
तथा संमातरा वत्सस्य मातरौ धेनू समे अपि समं समानं पयो न
दुहाते । यमयोश्चित् सहजातयोः पुत्रयोरपि समा समानि वीर्याणि न
सन्ति, तस्मात् ज्ञाती चित् एकस्मिन् कुले सन्तौ जातावपि समं न पृणीतः
न प्रयच्छतः । तस्माद्यस्य धनमस्ति स एव दद्यादित्यर्थ इति भाष्यम् ।

भाषाभेदाद्वयमत्र तथाविधमानन्दं न विन्दाम इत्यन्यदेतत् । उप-
देशप्रक्रिया त्वित उत्कृष्टा न काप्युपलभ्यते ।

तथैव—

यदिन्द्राहन् प्रथमजापहीना मान्मापिनामपिनाः प्रोतमायाः ।
आत्सूर्यं जनयन् द्यामुपासं ता दीत्वा शत्रुं न किला विवित्से ॥
अयो द्वे व दुर्मद अहिजुहे महावीरं तुविवाधमृजीषम् ।
ना तारीदस्य समृतिं बधानां सं रुजानाः पिपिष इन्द्रशत्रुः ॥
अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्र मास्य वज्रमधिमानी जघान ।
वृष्णो वघ्निः प्रतिमानं बुभूषन् पुरुत्रा वृत्रो अशयद् व्यस्तः ॥
नदं न भिन्नममुष्या शैयानं मनो रुहाणा अतियन्त्यापः ।
याश्चिद् वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतः शीर्बभूव ॥

इत्यादिषु (ऋ० १।३२) इन्द्रवृत्रयुद्धवर्णनशैली तत्र वीररसपरि-
पोषश्च सहृदयानां मननार्हो । एवं सौरेषु सूक्तेषु सूर्यवर्णनमाश्विनेऽप्यश्वि-
वर्णनं पृथिवीवर्णनं च पार्थिवेषु दर्शनार्हम् । न विस्तरभयादिहोदाह्रियते ।
सौपर्णं काख्यानप्रभृतिष्वारुख्यानेषु ब्राह्मणानामपि वर्णनशैली नोपेक्षार्हा ।
अथ रसात्मकं वाक्यमेव काव्यं ब्रूवन्तोऽपि न मन्त्राणां काव्यत्वं वारयितु-
मीशते—

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिमञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥

[यजु० १७।४०]

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ (४१)

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सस्वतां मामकानां मर्नामि ।

उद्धृत्रहन् वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घाषाः ॥ (४२)

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्र यत्र कामयते सुषारथिः ।

अभीषूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनुयच्छन्ति रस्मयः ॥

[यजु० २६।४३]

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्थादन्तो गोभिः सन्नद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च विचद्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यं सन् ॥

[२९।४८]

उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुषा ते मनुतां विष्टितं जगत् ।

स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दृराहवीयो अपसेधं शत्रून् ॥

[ऋ० ४।३५।४]

इत्यादिषु किं नास्ति रसपरिपोषः ? तस्माद्रूढ्यैव कामं वार्यतां वेदादिषु काव्यत्वम्, नान्यः पन्थाः । भगवान् वाल्मीकिरेव जगत्यादिकविरिति प्रसिद्धिरपि वेदादीन् दृशस्तिरोधायैव सूत्रपादा भवेत्, वेदानां सर्वादिभूततायाः सर्वैरेवोररीक्रियमाणत्वात् । 'अहो आम्नायादन्यत्र च्छन्दसामवधारः' [३० रा० च०] इति ब्रुवाणेन महाकविना भवभूतिना लौकिक्यां भाषायां छन्दो वाल्मीक्युपपन्नमिति आदिकवित्वप्रसिद्धिः समाहिता, परं नेदमपि क्षोदक्षमम् । मन्वादिस्मृतिषु छन्दसां भगवतो वाल्मीकेः प्रागपि लौकिकभाषायां सुस्पष्टमधीयमानत्वात् ।

‘पुरा सूत्रनिबद्धान्येवासन् धर्मशास्त्राणि, वर्तमानं रूपं तु मन्वादिस्मृतीनामर्वाक्तनमेव’ इत्याधुनिकैतिहासिकानामुक्तिरपि नास्मदुक्तमनुपपत्तिं समाधातुमीशीत, वाल्मीकीये रामायणे एव मनुनाम्ना पद्योद्धरणदर्शनात् । मनुस्मृतौ च तत्पद्योपलम्भात् । तथा हि वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशे सर्गे बालिनं प्रति भगवतः श्रीरामस्योक्तौ—

श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ ।

गृहीतौ धर्मकुशलैस्तथा तच्चरितं मया ॥३०॥

राजभिर्धृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।

निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥३१॥

शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापात् प्रमुच्यते ।

राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥

श्लोकाविमौ मनुस्मृतेरष्टमेऽध्याये (३१५, ३१६) किञ्चित्पाठभेदेन दृश्येते । तस्मादुपलभ्यमानैव मनुस्मृतिरादिकाव्याद्वाल्मीकीयाद्रामायणा-

त्प्राचीनेति विवशमुपगन्तव्यं स्यात्प्रमाणपरतन्त्रैः । अथ मनुस्मृतेर्वर्णना-
शैल्यपि न नाम काव्यत्वं न स्पृशति—

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ [अ० १।५]

तदण्डमभवद्धर्मं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ [१।६]

आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ [१।१०]

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।

स्वानि स्वान्याभियद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ [१।३०]

यस्यास्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।

कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकं ततः ॥ [१।६५]

विद्ययैव समं कामं मर्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणे वपेत् ॥ [२।११३]

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेवयिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥ [२।११४]

यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।

यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ [२।१५७]

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ [३।५८]

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥

सत्यानृत तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ [४१५०६]

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।

तथा निमज्जतोऽथस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ [४१६४४]

नामुत्र हि सहायार्थं पिता माता च तिष्ठतः ।

न पुत्रदारा न ज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठति केवलः ॥ [४१२३६]

मृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोष्टसमं क्षितौ ।

धिमुखा वान्यवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ [४१२४१]

इत्यादिषु शतशः श्लोकेषु उक्तिवैचित्र्यापरपर्यायस्य सौन्दर्यस्य सहृदयतुष्टेश्च सुस्पष्टमनुभूयमानत्वात् । तस्मात् 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती' ति न्यायेन यत्र सौन्दर्यात्मकं वर्णनमभिलक्ष्यैव ग्रन्थकृतः प्रवृत्तिः, त एव ग्रन्थाः काव्यत्वेन प्रसिद्धिं गताः, तेषु चाद्यं वाल्मीकीयं रामायणमिति भगवान् वाल्मीकिरादिकविराख्यायते । तदनन्तरं तु कालिदासाद्याः सहस्रशः कवयोऽद्याः पद्धतेः परिष्कारकाः प्रादुरभवन्निति विदन्त्येव विद्वांसः ।

सोयं काव्यप्रवाहः कालेन भारते तथात्रिधः प्रसृतः, येन शास्त्रान्तराणि कलान्तराणि च स्वान्तर्निर्मज्जितानि नाद्याप्युन्मज्जन्ति । 'छान्दसाः श्लोकशत्रवः' इति वेदाध्ययनं दूरीकृतम् । 'व्याकरणतरुणतरणि ये बह्व पश्यन्ति ते भवन्त्यन्धाः' इति व्याकरणबोधोऽधिकृष्टः, 'अविदितसुख-

दुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चिद् जडमतिरिह कश्चिन्मोक्ष इत्याचचक्षे' इति दार्शनिका गालीभिः सत्कृताः । सर्वथा काव्यमेवैकं शास्त्रम्, कवय एव देशोद्धारका विद्वांसः, राजसभासु कवय एवोच्चैरुपविशन्ति स्म । कवीन्द्राणामेवाङ्गणभुवः 'कलद्भृङ्गासङ्गाकुलकग्निमदामोदमधुराः' अभूवन् । अन्ये तु विद्वांसः कवीनेधोपजीव्य निर्वहन्ति जीवर्नामिति महान्तं कालं भारतस्य वर्षस्य स्थितिरासीत् । यः श्लोकं रचयितुं न जानाति स नास्त्येवाक्षरमुखः इति राजाज्ञेवेदशी सर्वस्मिन्नपि देशे प्रवृत्ता । ये वराकाः सर्वथा 'कवित्वः बीजभूतसंस्कारः' लेशशून्याः, ते वरं 'कुर्वेऽङ्गु यथामति' 'शुद्धां गुण्यां करोम्यहम्' इत्याद्येव रचयन्तु, परमन्ततो मङ्गलं तु पद्येन कर्तव्यमेवेति न्यायालयस्येवायं प्रवृत्तः सार्वत्रिको नियमः । दर्शनम्, ज्योतिषम्, आयुर्वेदः, कोशः, व्याकरणमपि चेति सर्वं पद्यबद्धमेवादृतमभूत् । पद्यैरल्पाक्षरैरेव बद्ध्वेव विषयाः पुरः स्थापयितुं शक्यन्ते इति सत्यम्, परं पद्यबद्धाः शास्त्रीया विषया दुरूहा अध्येतॄणां क्लेशप्रदा भवन्तीत्यपि नाऽसत्यम् । इत एव प्रवाहान्छास्त्राधिगमे, संस्कृताभ्यास एवातिकाठिन्यं प्रसृतमित्यास्तामप्रकृता कथा । काव्यान्यपि तावन्ति निर्मितानि भारते, यत्प्रत्येकं यन्त्रालयैः, समितिभिः, संस्थाभिः, मासिकैः पत्रैश्च सहस्रशः काव्यानि प्रकाशितानि, प्रकाशयन्ते च, परमद्यापि सहस्रश एव सन्ति प्रकाशनापेक्षीणि, नास्त्येवैषामन्तः । अहो भारतीयानां प्रतिभावैचित्र्यम् ! अहो प्रवाहप्रसरणम् । यः प्रवाहोऽत्र प्रसृतः, स एवमेवानन्तसागरायितः । सत्यमियं सर्वासां विद्यानां कलानां च प्ररोहायातिशयितोर्वरा भूमिः ।

अथ कालक्रमेण ह्यासमुपेयुषि संस्कृतवाङ्मयभास्करे, समुदयमानुबति च प्राकृताप्रभ्रंशादिग्रन्थनिग्रहशीतकरे, सोयं कविताप्रवाह उदीय-

मानाभिमुखं एव सुप्रसूनोऽभूत् । तत्रापि काव्यानामतितमां बाहुल्यमनु-
भूयते ।

संस्कृते तु बहोः कालादनन्तरं कविताप्रवाहः प्रसृत इति ततः
प्राक्तना गद्यग्रन्था अपि बाहुल्येनोपलभ्यन्ते, परमपभ्रंशादिभाषाणान्तु
जन्मैव कविताप्रसारकाल इति तत्र तु गद्यग्रन्थानामतीव विरलता दृश्यते ।
सर्वमपि विषयजातं तत्र पद्यनिबद्धमेव । तस्मिन्काले काव्यमेव सकलकला-
मौलिलुठितमिति सुस्पष्टमपभ्रंशजनितहिन्दीभाषादिवाङ्मयदर्शनेनानु-
मीयते । प्राकृतम्, अपभ्रंशः, तज्जनिता व्रजभाषा हिन्दीभाषाश्चेत्यादि सर्व
मपि प्राचीनं वाङ्मयं संस्कृतपरिशीलितमेव पन्थानमनुससारेत्यत्र तु नास्ति
स्तोकोऽपि संशयः । संस्कृतमेव तदात्वेऽध्ययनभाषाऽभवत्, यः कोऽपि किमप्य-
भ्येतुमैच्छत्, तस्य संस्कृतैव वागासीच्छरणम् । प्राकृतापभ्रंशव्रजभाषादि-
महाकवयोऽपि संस्कृतेऽधीतिन एव । तथा च संस्कृतमधीत्य संस्कृतानुसरणं
तेषां प्रकृतिसिद्धमेवाभूत् । आस्तां विषयजातकथा, संस्कृतशब्दा अपि तान्न
जहति स्म । तत एव प्राकृतापभ्रंशोदिक्रमेण विकृतिमाप्तान् शब्दानुपेक्ष्य
संस्कृतशब्दा एव व्रजभाषाकविभिर्भूयो भूयः परिगृहीता इति विस्तरेण
दृढाभिर्युक्तिभिः प्रत्यपीपदं स्वीये हिन्दीभाषानिबन्धे (हिन्दी में संस्कृत
शब्दों का ग्रहण) इति शीर्षके । तेन च संस्कृता वाक् न केवलं हिन्द्यादि-
भाषाणां मातामही, पितामही वा, अपि तु साक्षाज्जनन्यपीति तत्रैव
सिद्धान्तितमित्यास्तामप्राकृतम् ।

इदं तु विस्मयावहम्—यद् व्रजभाषादिदेशीयभाषाकविभिरन्यत्र
संस्कृतवाङ्मयं सर्वात्मनानुसरद्विरपि छन्दोविषये स्वातन्त्र्यमेवाविष्कृतम् ।
यानि छन्दोसंस्थेभिरुपयुक्तानि (दोहा, चौपाई, सवैया, छप्पय, कुण्डलिया

अमृतध्वनि, घनाक्षरी (कवित्वम्) प्रभृतीनि न तेषां प्राकृते संस्कृतवाङ्मये कापि समुन्मेषः । संस्कृतनिबद्धेषु पिङ्गलादिच्छन्दःशास्त्रग्रन्थेष्वपि नैषां प्रायेण लक्षणानि दृश्यन्ते । 'दण्डक' पदेनैवैवविधानि छन्दांसि व्यवहन्ति स्म पूर्वाचार्याः । प्राकृतपिङ्गले केषांचिल्लक्षणानि प्राप्यन्ते, यं प्राकृतेऽपभ्रंशेऽपि च दोहादीनां केषांचिन्मात्राच्छन्दसां व्यवहारेऽपि प्रलम्बच्छन्दसां व्यवहारो न दृष्ट एव । प्रलम्बच्छन्दसां बाहुल्येन प्रथमः प्रयोक्ता तु देशीयभाषाकविः 'पृथ्वीराजरासो'निर्माता चन्द्रवरदाईत्यग्निधो भाट एव दृश्यते । तदात्वेऽपभ्रंशादेशीया भाषा उदयमाना आसन् ।

'षड्भाषा पुराणं च कुरानं कथितं मया' इति हि तस्य प्रतिज्ञा । तदनन्तरं तु व्रजभाषायां प्रलम्बच्छन्दसामेव व्यवहारप्रवाहः प्रसृतः । घनाक्षरी तु तथा सर्वैरभ्यस्ता यथा तन्नामैव 'कवित्वम्' इति जातम् । तन्निर्माता च कविः, तदेव च तस्य कवित्वमिति ।

वस्तुतस्तु आवश्यकतामनुसृत्योपकरणान्युपादीयन्ते, परिहीयन्ते वेति प्रकृतिसिद्धः सिद्धान्तः । व्रजभाषादिकवित्वकालो हि 'रीतिकालः' इति परिभाष्यते । तदात्वे हि अलङ्काराणाम्, तत्रापि विशेषेण शब्दालङ्काराणां बाहुल्यमेव जनमनोमोहकमासीत् । राजान एव कवीनां प्रसादनीया अभवन् । ते च व्यङ्ग्यादिबोधशायिला वाच्येनैवार्थनाधिकं तुष्यन्ति स्म । अलंकाररुचिरं तद्वीर्यवर्णनम्, यशोवर्णनम्, तद्रुचिकरशृङ्गारपरिस्ववनं वा कवीनां कर्तव्यकोटौ प्रधानान्यभूवन् । एतदर्थं च कवित्वादीनि प्रलम्बच्छन्दांसि बहूपकारकाणि । घनाक्षरी 'कवित्वम्' नानुप्रासमन्तरेण पदमपि प्रसरति । बन्ध एवास्य च्छन्दसोऽनुप्रासाधीनः । बहुतमवर्णमैत्री-श्रवणसमकालमेव प्राकृतानां चेतस्यानन्दपयोनिधिरुद्वेलति । 'भूली सुधि घटकी री लोकलाज सटकी री अटकी हिये, में फहरानि पीतपटकी ।'

इत्यादिश्रवणसमकालमेव शिरो घूर्णयन्ति जनाः ।

‘केसरिया पाग पर चन्द्रिका सुहाग पर
कलँगीकी लाग पर रतनारी दामरै
बंदन की भूम पर मोतिन की लूमपर
अलकन धूम पर भौहन की भाँवरै ।
जामा फुलकारी पर बनमाला भारी पर
भूषन उजारी पर बैन के बनावरै
आँखैं अरविन्द पर चारुमुखचन्द पर
राधिकागुविन्द पर नैनन निछावरै ॥’ (पृ० ४०६।४)

‘मेघन लगायो भर नाँचैं बिज्जु व्योमचर
कूकैं मोर मत्तवर बैठे हरी डारतर
सुखी भये चराचर गावैं गीत घर घर
छोड्यो ज्ञान जटाधर देखि बन सरवर ।
राजत हैं तरवर बेलिनको लियें धर
गोविंद असमसर मारत वियोगी नर
ऐसे अवसर गिरिधर पै अनङ्ग भर
प्यारी मान दूर कर बैठो परियङ्क पर ॥’

[४२०।३५]

इत्यादिष्वनुप्रासबाहुल्यं परां कीटिमधिरूढम् । एतावती हि वर्ण-
मैत्री अनुप्रासापरपर्याया कथं लघुभिरञ्जन्दोभिरेकत्र समाहर्तुं शक्येत ?
अर्थात् लङ्कारेष्वपि मालोपमा, मालारूपकम्, सावयवरूपकमन्येऽपि चाल-

ङ्कारा मालारूपेण यावदत्र समावेशयितुं शक्यन्ते तावत्कथमल्पाक्षरच्छ-
न्दसु समावेशयन्ताम् । स्थानविरह एव बाधकः स्यात् । यथा शिववीर-
प्रसादके भूषणस्य प्रसिद्धे कवित्वे—

इन्द्र जिमि जम्भपर बाडव सुश्रम्भ पर
रावण सुदम्भपर रविकुलराज है
पौन वारिवाह पर शंभु रतिनाह पर
जौ सहस्रबाहुपर राम द्विजराज है ।
दावा द्रुमदण्ड पर चीता मृगकुण्ड पर
भूषण वितुण्ड पर जैसे मृगराज है
तेज तमअंस पर कान्ह जिमि कंसपर
त्यौ मलेच्छवंस पर सेर शिवराज है ॥

यथा वा प्रकृतग्रन्थोद्धृतेषु —

हीरा सी हरा सी हरदेहसी हलायुध सी
हंससी हँसी सी करकासी घनसारसी
सारदसी नारदसी पारदसी पयसी
पियूखसी हिमाचलसी रूपके पहारसी ।
मोतीसी कुमोदिनीसी केतकसी चंदनसी
मालतीसी मुनिन के मनसी मुरारसी
जयसिंह भूपतिकी पुन्यमई कीरति सी
फैली है जुहूँया आहु गंगजलधारसी ॥

अत्र मालोपमा—

‘कुंजगृहमङ्गल रसालमञ्जरी को मित्र
 बन को सुहाग बनबेलिनको कन्त है
 कोकिलाको मौनहर भौरन को केलिकर
 मञ्जुमलैमारुत को सन्त बिलसन्त है ।
 मानिनीनमायक मनोजको सहायक
 सँजोगी सुखदायक वियोगी जन अन्त है
 चाँदनी को सोधक विरोधक मुनीन मन
 रोधक विदेस फूल्यो बागन बसन्त है ॥’

[४२०।३५]

‘बरनविचार लघु गुरु लोक लीकनकों
 सावि सोधि रसना के सुबरन पत्रपर
 कर चितही तें चतुराई चारु लेखनि लै
 सबद अरथ रङ्ग व्यङ्ग्यनि उजास धर ।
 सरसुति राधिका कुंवरि व्रजचन्दजूके
 रूपकी घटानि बरसावैं रसरङ्गभर
 नेहके नगर जग जगर मगर ऐसे
 सुघर सुघर बन्दौ भारती के चित्रकर ॥’

[४०६।२]

अत्र सावयवं रूपकं च कस्य न मनो हरेत् ।

यथा वा प्रकृतकवेरेव पद्ये संस्कृतमये—

‘रूपककिरीट-परिणामपत्रपाश्यायुतां

काव्यलिङ्गकर्णिकाढ्य-चूडामणिकोपमाम्

उत्प्रेक्षावतंस-तुल्ययोगितातरणिभृतां

तद्गुणतरल-हेतुहारतो मनोरमाम् ।

श्लेषकरकङ्कण-विरोधवलयानुगुणां

परिकरकाञ्ची-सारनूपुरसुखक्रमाम्

मानस ! मुकुन्दचरणारविन्दलग्नमये !

मौनमभिनन्दयस्व सूक्तिसुन्दरीमिमाम् ॥’

(गोविन्दवन्दनमन्दारमाला २)

समभिनन्दयतां राशिरःकण्ठं सावयवरूपकम् । एकत्रैव बह्वर्थप्रकाशनं प्रल-
म्बच्छन्दसामसाधारणो गुणः । दृश्यताम्—सर्वापि द्रौपदीकथा एकत्रैव
समाहृता कुलपतिमिश्रेण स्वीये संग्रामसारे—(द्रोणपर्वानुवादरूपे)—

‘शकुनि दुशासन कर्नसुजोधन पापमन्त्र किय

सभामध्य द्रौपदि हि आनि हठि वस्त्र ऐचि लिय ।

किय पाण्डव अपमान बोधि बहु बाक बान उर

हुते सर्व परवीन किहुन शंभिय सुधर्मधुर ।

जदुनाथ नाथ तुव सरन हों राखि लाज कृष्णा कहिय ।

घट्टैन बसन जिमि कालगति सुनत अन्ध अति भय गहिय ॥’

यथा वा तत्रैव सात्यकिभूरिश्रवसोर्युद्धवर्णने—

‘लखि सात्यकि बलहीन प्रबल कौरव अद्भुत किय ।

सारदूल जिमि एव कण्ठ गहि भूमि पटकिय ।

अरु उरमें दैलात केस गहि खग हन्थ लिय

पत्थ ! पत्थ ! सैनेय मरत हरि इहै सोर किय ।

भुजमहित ग्रीव जुजधानहू फेरत कियउ अपुण्व अति ।

निरखै न कण्ठ भूरिस्रवा जिमि नर लखै न कालगति ॥’

साम्प्रदायिकान्दोलनवशाद्देवतस्तुतिरपि ब्रजभाषाकवितासु बहुला दृश्यते । तत्राप्येकत्रैवाशिर आनखं च देवताध्यानसमावेशे प्रलम्बच्छन्दसां भूयानुपकारः । यथा मत्प्रपितामहानां श्रीगोपालचतुर्वेदानां गणपतिस्तुतिः—

चर्चित भिंदूर तन अर्चित सुरेस पद

मण्डित मुकुटमौलि सुषमो अपार है

सुकवि गुणाल भालचन्द की छटा है

मद भारित पटा है एकदन्त निरधार हैं ।

उदर उदार भुज चार रखवार मही

गोद गिरिजा के मन मुदित विहार है

आनन वितुण्डवारे आनंद अखण्डवारे

सुण्डवारे सरस महेशके कुमार हैं ॥

इदं तु खलु संस्कृते भाषासम्बन्धे अनितरसाधारणं महत्त्वम्—
यत्तत्र समासप्रयोगेण तादृक्तेन सति सप्तम्यादिभिः, अन्येषामपि सुपां
तिङां च तत्तदर्थभिर्व्यञ्जकतया स्वल्पाक्षरैरेव महाऽर्थः क्रोडीक्रियते ।

प्राकृताद्यन्यभाषासु न तत्संभवति । तस्मादत्र तु प्रलम्बानि च्छन्दस्येव शरणं बह्वर्थसंग्रहाय । एवमादिभिस्तत्कालोपयुक्तैर्गुणैरेषां छन्दसां देशीय-भाषाकवितासु प्राधान्येन परिग्रहो ननु न्यायसिद्ध एव । तथैव भावरुचि-रपि लोकानां प्रवृद्धेति गेयच्छन्दसां पदापरपर्यायाणामपि प्रवर्गो ब्रजभाषा-कवितासूरेण श्रीसूरदासेन प्रवर्तितः । परतस्तु यवनसंपर्कात्तत्रापि नवनव-च्छन्दसां समावेशोऽतीव वृद्धिं गतः ।

संस्कृतकवित्वं संस्कृतस्य विरले प्रचारे सायन्तनप्रकाशायितमभू-दिति न्यवेदयं प्राक् । पण्डितराज एव संस्कृतकवित्वस्य चरमश्रवणी । ततः परं न विसृत्वरप्रतिभः कविः कश्चन प्रादुरभूदित्यस्मद्गुरुचरणैः श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिमहाभागैः स्वीये भारतेतिवृत्तसारे समुल्लिखितम् । तथापि तु 'न ह्यवीरा वसुन्धरा' । भारतभुवि कस्यापि व्याख्येयस्य वस्तुनो विलोपो न जायते । अभूवन्नैव तत्र तत्र देशविशेषे कालविशेषे च प्रतिभा-प्रगल्भाः कवयः । महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां दुःखभञ्जनदेवीप्रसा-दप्रभृतीनां च कः खलु विशिष्टकविस्त्वं नाभिमन्येत । वङ्गदेशे दक्षिणदेशे-ष्वपि च प्रादुरभवन् बहवः ख्यातनामानो महाकवयः । सर्वस्य देशस्य कथा त्यज्यताम्, अस्माकं जयपुरनगरेऽपि भट्टश्रीकृष्णरामप्रभृतयः सुप्रसिद्धाः कवयः प्रादुरभवन्, येषां सुप्रसिद्धानि काव्यानि प्राक्तनकविभ्यो नापकृष्टानि गणयितुं शक्यन्ते । एष्वर्वाचीनेषु कविषु येषां ब्रजभाषाकाव्य-परिचयोऽभूत्, ते कौतुकवशगाः प्रलम्बच्छन्दसां व्यवहारं कचित्कथंचित् संस्कृऽप्य चक्रुः । पूर्वनिर्दिष्टेन श्रीकृष्णरामकविना भाषाप्रसिद्धाः काश्चन गीतयः संस्कृते रचिताः । तत्कालिकैरन्यैरपि कविभिः स्फुटरूपेण तत्र पदं निहितम् ।

परं व्रजभाषाप्रसिद्धानि च्छन्दांसि, नव्यशैलीनिबद्धा गीतयश्चा-
नुप्रासबाहुल्यमन्तरेण न सौष्ठवं दधत इति तु प्राङ्मन्यवेद्यम् । देशीयभाषा-
कवीनां शब्दत्रोटने मोटने च स्वातन्त्र्याच्चैरनुप्रासा निरुह्यन्ते । संस्कृतभाषा
तु व्याकरणसूत्रबद्धेति नात्र शब्दस्वरूपपरिवर्तने मनागपि कवीनामधि-
कारः । अन्यत्र दृष्टस्याऽन्यत्र प्रयोगेऽपि 'निरङ्कुशाः कवयः' इति वैयाकर-
णास्तान् कटाक्षयन्ति । तस्मादत्र तादृशबन्धनिर्वहणमतिकठिनमिति न
संस्कृते तादृशच्छन्दसां प्रवाहोऽद्यावधि समुच्छलितः ।

जयपुरनगरं तादृश एव महूर्ते प्रतिष्ठापितम्, यदिदं विद्यानां
कलाणां चाकर इवारम्भादेश विराजते । सर्वविधा एव विद्वांसः कलाका-
राश्चात्र गुणैकपक्षपातिभिर्महाराजैः संगृहीताः, सत्कृत्य प्रभूतां भूसम्पत्तिं
समर्प्य चात्र निवासिताः । व्रजभाषाकवीनामप्यत्र महान् संप्रहो
महाराजैः पूर्वकालिकैरकारि । तेऽप्येव तैलङ्गभट्टान्वयः श्रीकृष्ण-
भट्टः कविकलानिधिरपि न्यसमानं प्रभूतभूसम्पत्समर्पणेनात्राऽऽना-
यितो निवासितश्च । अयं महाभागः संस्कृतस्य व्रजभाषायाश्चापि सुम-
हान् कविरासीत् ! अनेके ग्रन्था एतद्वचिताः, स्फुटकविताश्च बहुलं प्राप्यन्ते ।
तद्वंशेऽत्राऽन्येऽपि सुप्रसिद्धाः कवयो जन्म गृहीत्वा समामण्डयन् वंशमि-
मम्, ये प्रकृतग्रन्थकर्त्रा साहित्यवैभवेऽत्र च वैशद्येन वर्णिताः । अन्येऽपि
तैलङ्गभट्टान्वयजा अनेके कवयो जयनगरममण्डयन् । एभिस्तैलङ्गभट्टा-
न्वयजैः कतिभिः कविभिः प्रलम्बच्छन्दसां संस्कृतभाषायां व्यग्रहरणे दृष्टि-
निक्षेपः कृतः । कतिचन स्फुटच्छन्दांसि तत्तत्कविनिर्मितानि श्रवणपथमा-
गच्छन्ति तथाविधानि, प्रकृतग्रन्थे चापि (२१- पृ०) कतिचिदुदाहृतानि ।
परं स्वल्पमेव प्रयत्न एवविधः प्रसृतः ।

एवमेव सुगृहीतनामधेयश्रीकृष्णभट्टवंशं प्रकृतग्रन्थस्य रचयिता

श्रीमथुरानाथभट्टो जन्मना सममण्डयत् । एतत्पूर्वपुरुषैरमत्पूर्वजानामासी-
त्सौहार्दमिति बाल्यादेव महाशयोयमस्मत्परिचित आसीत् । मध्ययनकाल
एवायमपि संस्कृतमहाविद्यालये जयपुरराजकीय एव शिक्षामधिगतवानिति
क्रमेण परिचयबीजं प्ररूढिं गच्छत् सुहृद्भावेन फलितमभूत् । 'भाविनां
महावृत्ताणामारम्भ एव पत्राणि चिक्रणानि भवन्ति' इति लोकानामाभाणकः ।
तथा चायमपि महाभागोऽध्ययनकाल एव प्रतिभाशाली पर्यचीयत् ।
काव्यपरिशीलने गद्यपद्यनिर्माणे चाध्ययनस्यारम्भ एव शक्तिरस्य विज्ञै-
र्निर्ध्याता । स्मरामि—यदा यौवराज्य एव पञ्चमजार्जमद्भानुभावो भारत-
भुवमलं ❀ करिष्यति (१९०५ ख्रिस्ताब्दे), जयपुरमपि स्वागमनेन गौरवास्पदं
विधास्यति, शिक्षाविभागनिरिक्षणमपि च तत्कार्यकलापे संनिविष्टं भवि-
ष्यति, तदात्वे महाराजसंस्कृतकाले जाध्यक्षैः श्रीगुरुचरणैः (श्रीलक्ष्मीनाथ-
शास्त्रिमहानुभावैः) 'अल्पवयस्कच्छात्रैः सुस्वरं पठनीया काचन पद्यावली
निर्मया' इति वयं सर्वेऽप्याज्ञप्ताः । तदाज्ञया भट्टमहाभागेन पद्यद्वयमिदं
निर्मितम् ।

‘एहि भारतभूमिभूषण लोकतोषण सन्मते !

एहि सज्जनशोकमोचन भूविरोचनसन्तते ! !

एहि सुन्दरनीतिमान्दर कीर्तिपूरितदिक्तते !

जायतां जयभाजनं जयपत्तनं त्वयि संगते ॥१॥

भवन्तमिन्दुसुन्दरं विलोक्य जातमक्तयो

निवेदयाम एतदेव शम्भवे वयं मुदा ।

भवानहर्दिवोन्नमत्समस्तसंपदचित—

पतापपुञ्जरञ्जितो विभातु भूतले सदा ॥२॥

परिचेष्टयन्ति पाठका अनेनैवास्य जन्मसहचरीं प्रतिभाम् ।

विविधच्छन्दसां निर्माणेऽपि च ततः प्रभृत्येवायं महाभागो व्यापृतः आसीत् । १६०४ ख्रिस्ताब्दादेव मित्रमण्डल्याऽस्माकं 'संस्कृतमहाकरः' (संस्कृतमासिकपत्रम्) जयपुरात्प्रकाशयितुमुपक्रान्तः । तस्य संपादनभारः कियत्कालानन्तरमेव मम भट्टमहाशयस्य च शिरसि विन्यस्तोऽभवत् । तस्मिन् पद्यानीव गीतिका अपि नवीनशैलीसंदृब्धाः (गजलप्रभृतयः) एतद्रचिताः प्राकाशयन्त । तत एव कवित्वख्यातिरस्य जनेषु प्रसृता । स्वल्पकालानन्तरमेव व्रजभाषाप्रसिद्धेषु प्रलम्बेषु छन्दसु संस्कृतकाव्यनिर्माणरुचिरस्य प्रवृत्ता प्रवृद्धा च । एतद्रचितानि घनचरीप्रभृतीनि च्छन्दांसि श्रावं श्रावं सर्वेऽपि विद्वांसः कमपि विचित्रं चमत्कारमन्वभवन् । स्वाभाविकीं च तां कृतिं सर्वेऽपि साममन्यन्त, न तु हठाकृष्टम् । अह ह ! स्वर्गीयस्वामिप्रवरवैद्यरत्नश्रीलक्ष्मीरामभिषगाचार्याधिष्ठिता साऽस्मन्मित्रगोष्ठी, तत्र च भोजनादि निर्वर्त्य सानन्दमुपविष्टेषु युवसु सुहृत्सु भट्टमहोदयस्य संस्कृतकवित्वपाठः, मध्ये मध्ये आनन्दस्रोतिः प्रवहतां सुहृदाम्, विशेषेण च श्रीस्वामिमहाभागस्य सानन्दमभिनन्दनानि, अद्यापि ननु दृग्गोचरतां श्रवणगोचरतां चोपयन्ति । क्रमेण तु जयपुरे जायमानाः सर्वा अपि सभाः, संमेलनानि, गोष्ठीसमवायाश्च नवीनविचित्रकाव्यैरैतैः प्रतिध्वनितान्यभूवन् । देशान्तरेष्वपि संस्कृतसाहित्यसंमेलनाद्यवसरे परिचयमस्याः कृतेरवाप्य सर्वेऽपि विद्वांसः कामपि चमत्कृतिमानन्दान्तरेकं चान्वभवन्, सर्वत्रापि च प्रसृतमेतत्कवित्वयशः । आस्ताम् । सैव कवित्वशक्तिः कालेनैतद्ग्रन्थरूपेण परिणता ।

अस्य महाकाव्यस्य भागद्वयं भट्टमहोदयेनारचितम् । जयपुरवैभव-

मिदं प्रथमो भागः । परमुत्तरभागः साहित्यवैभवं नाम बहुभ्योऽब्देभ्यः प्रागेव प्राकाश्यमुपगतम्, यत्र साहित्यस्य सर्वाण्यङ्गानि वैशद्येन विराजन्ते । इदं जयपुरवैभवं तु कैश्चित्कारणैर्बहुतरं विलम्ब्याधुना प्रकाश्यते । उभयत्रापि ब्रजभाषाप्रसिद्धानि प्रायेण सर्वाण्येष च्छन्दांसि बाहुल्येन व्यवहृतानि । नैतेनेदमनुमातव्यम्-यत्संस्कृतप्रसिद्धच्छन्दोनिर्माणे कवेरल्पोऽभ्यास इति । भागयोरनयोः स्थाने स्थाने प्रौढानि संस्कृतप्रसिद्धान्यपि च्छन्दांसि विराजन्त एव । जयपुर एव १६६३ वैक्रमेऽब्देऽधिषिष्टे संस्कृतसाहित्यसंमेलने शिखरिणीमालामेतद्रचितां समाकर्य परमं परितोषमावहद्भिः सभापतिभिर्गोस्वामिकुलतिलकैराचार्यप्रवरश्रीगोकुलनाथमहाभागैः (मुंबईस्थैः) भट्टमहाभागः 'कविशिरोमणि'पदेनालंकृतः । तेनानल्पैव तेषां च्छन्दसां निर्माणेऽपि कवेः शक्तिः प्रसिध्यत्येव । किन्तु नवीनानां प्रलम्ब-च्छन्दसां संस्कृते निर्माणमभिनवं कार्यमिति तत्राऽस्य रुचिरधिका, कठिन एव कार्यं महतां विशेषेण रुचिर्जायत इत्यस्यापि स्फुटं निदर्शनमिदम् ।

जयपुरवैभवमिदं जयपुरेणैव संबध्नातीति नाम्नैव ननु परिस्फुटम् । ग्रन्थारम्भे मङ्गलानन्तरं प्रख्याताः सर्वेऽपि कवयः स्मृताः, तेषु यस्मिन् २ यो यो विशेषः स स्वविचारानुसारेण स्पष्टीकृतः । अत्र मालायां सर्वसाधारणजनतायामप्रसिद्धा अपि कवयः प्रोता दृश्यन्ते, तेन कवेरध्ययनबाहुल्यं मार्मिकत्वं च सुप्रसिध्यतः । तदन्वतिप्रशस्ता देववन्दना । अथ जयपुरनगरवर्णनं प्रथमतः । तदनु 'राजवीथ्यां' भूतपूर्वस्य (ग्रन्थनिर्माणकाले म्रियमाणस्य) महाराजमाधवसिंहस्य विस्तृतं वर्णनम् । तस्य राज्यकाले संपन्नानां विशिष्टानामुत्सवानां विवरणम् । अत्रैव वर्तमानस्य महाराजस्य विवाहमहोत्सवः, तथाधिकांशप्राप्त्युत्सवश्च विस्तृतं सचमत्कृति

कविजनोचितं वर्णितः। प्रसंगादत्रैव कुमारजन्मोत्सवोऽप्यधिक उल्लासकरः
प्रवर्णितः। तदनुत्सववीथ्यां जयपुरनगरे जायमाना मेलकाद्युत्सवा वर्णिताः।
तत्र भानुसप्तमीमेलकवर्णने हस्त्यश्वोष्ठादीनां वर्णनमतिविशिष्टम्। अत्रत्या
वर्णनशैली प्राचीनान् महाकवीन् स्मारयति। इदानीं शैथिल्यं प्राप्ता अपि
पूर्वं बाहुल्येन प्रसृता आश्विनमासिक-सन्ध्यादिमहोत्सवा अत्र वर्णिताः,
येन भाविनि समये इतिहाससंकलने तत्कालिकानां जनानां रुचिरभिज्ञाता
स्यात्। २१०-२११ पृष्ठयोः जयपुरस्य विशेषतां द्योतयत् प्रागतितां प्रसृतं
भूरिभोजनं 'हेडा' पदवाच्यमिह सचमत्कृति वर्णितम्। इदमपि अग्रे
ऐतिहासिकैः स्मरणीयमेव भविष्यतीति मन्ये।

तदेतद् ध्वनयता कविनैव स्वविषये सम्यगुक्तम्—

ते केचिद्विलासाः समुदूढघनस्नेह्रसाः

ते वै परिहासा ये प्रमोदमवहन्नहो

तत्तत्समयेषु सुहृद्गोष्ठीसु खसंभृतानि

तानि रमितानि यानि चिन्तामहरन्नहो ।

मञ्जुनाथ निध्यानेन किमपि नवीनानीव

कौतुकिमदानीमपि चित्तेऽजनयन्नहो

कानिचित्सुखानि तानि पूर्वमनुभूतान्यपि

साम्प्रतमतीतवृत्तभूतान्यभवन्नहो

॥ (पृ० २१२)

अथ नागरिका विशिष्टा जना नागरिकवीथ्यां वर्णिताः। पूर्वं राज-
गुरवः, तदनु सामन्ताः, अग्रे च जयपुरीया विशिष्टा विद्वांसः। श्रीकृष्ण-
रामभट्टमहोदयेन जयपुरविलासे या रीतिरारब्धा, सैवेह भट्टमहाभागेन

पल्लविता । इदं त्वत्र निष्पन्नपातमुच्यते—यत्कविना कविकर्तव्यनिर्वाहोऽत्र सम्यक् कृतः । प्रकृतिपरिशीलनं हि कवेर्मुख्यं कर्तव्यम् । इह विशिष्ट-जनचत्वरेऽन्तर्निविश्य वर्णनीयानां प्रकृतिः कविना मार्मिकं वर्णिता । स्वगोष्ठ्यन्तर्गतानां सुहृदामपि ये दोषाः तेऽत्र निदर्शिताः । तत्तदनुशीलिता वेषभूषाद्या अपि तत्र तत्र वर्णिता ऐतिहासिकानामग्रे उपयोगिनो भविष्यन्ति । इहैव गुरुवरश्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रि-श्रीकृष्णशास्त्रि-श्रीशिवराम-श्रीशिवदत्तमहाप्रहोपाध्याय-श्रीगोकुलचन्द्रज्योतिर्वित्-बालचन्द्रशस्त्रिप्रभृतीनां संहितप्रजीवनवरितनिवेशनमप्यतिशोभनं रूपं गद्येन । तदग्रे 'उद्यानवीथ्यां' जयपुरपरिसरे स्थितानां स्थानविशेषाणां वर्णनम् । अनेनापि सर्वत्र भ्रमणमनेन कृतमिति कवे रसिकधौरेयत्वं ख्याप्यते । अग्रे अभिनन्दनवीथ्यां चित्रकाव्यैर्वर्तमानमहाराजश्रीमानसिंहयशोवर्णनम् । अग्रे च व्रजभाषावीथ्यां स्वपूर्वजानां स्वस्य च व्रजभाषाकविता अतिचमत्कृतिसाराः संनिवेश्य ग्रन्थसमापनम् ।

अथैतद्ग्रन्थगता विशेषाः केचिदालोच्यन्ते । हिन्दीभाषाव्यवहृतानां छन्दसां प्राकृतिकेन रूपेण संस्कृते सन्निवेशः प्रथमः सुप्रसिद्धो विशेषः । अत्रेदं विशिष्य वक्तव्यम्—यद्यैः कश्चन कविभिः पूर्वं स्फुटरूपेण कानिचित्कवित्वादीनि कच्चिन्निबद्धानि, तेषु भाषाप्रसिद्धो बन्धः प्रायेण शिथिलायते । अयं तु कविः कुलपरम्परायातव्रजभाषानिष्णात इति एतन्निबद्धानि छन्दानि अतीव प्राकृतानि प्रतीयन्ते । संस्कृतभाषायामुपयोगार्थमेवैतानि निर्मितानि, अत्रैव निसर्गेण सन्निविशन्त इति मतिरेतत्पद्यानुशीलनकाले समुदेति । वस्तुतोऽतीवेदमाश्चर्यकरमिति मार्मिका एवैतद्विजानीयुः । संस्कृतभाषायामसाधारणोऽधिकारः, प्रतिभायाः परमः प्रकर्षश्च कवेरनेन सिध्यति । कतिचिदत्र निदर्शनानि प्रस्तौमि—

आदौ मङ्गलाचरणे कविवर्णने च चतुष्पद्यौ (चौषाई) निबद्धाः
अतिस्वाभाविक्यस्ताः । ता अनुवाचयतां संदेहदोलाधिरूढं भवति मनः
यत्प्रसिद्धकविप्रवरगोस्वामितुलसीदासस्य चतुष्पदीर्वयं पठामः, संस्कृत-
मयीरभिनवा वेति । पठ्यताम्—

‘भगवति भूरिभारमहमादाम् । यदभिनवे पथि पदमिदमाधाम् ।
संपदि विधेहि मद्यमनुकम्पाम् । देहि देवि मतिमनिशमकम्पाम्॥’
(पृ० ३)

‘कुटिलकथारसरङ्गमुपेता । कपटकोटिसहचरीसमेता ।
क्षुन्दन्ती सुयशः परकीयम् । नृत्यति खलरसनैव नटीयम् ॥१७॥’
(पृ० ५)

‘खलजिह्वा तूलीतुलितेयम् । कपटरङ्गमाप्तवाऽनपनेयम् ।
परपरिवादचित्रमभिसूते । विमलयशसि पट इव परिपूते ॥१८॥’
‘अहह साधुसंगमसुखसरणी । हृदयतापपीडापरिहरणी ।
यामुपेत्य परिभवति न बाधा । भवति भूरिसुखसूतिरगाधा ॥
॥ २६ (७)

‘प्रकटसाधुसुरतरुरुचिरेखा । चेदुदेति नन्दनवनलेखा ।
यदि च मिलति मन्दाकिनिधारा । तीरविततसुररमणिविहारा ॥२६॥
यदि च भवति भुवि विलुलितलोभा । त्रिदिवकुञ्जगुञ्जतिःकशोभा ॥
जगति तर्हि तुल्यति वत धन्ये । कविबिलासलीलामिति मन्ये ॥
३० (८)

इत्याद्याः । कवित्वबन्धस्त्वस्य वश्य इव दृश्यताम्—

‘राजद्राजवैभवविभासुरसकलनृप—

मण्डलविमलमणिकुण्डलवरायसे

सम्पद्भोगभाजन-महाजनसुरीतिनीति-

निपुणनरेन्द्रमौलिमालातरलायसे ।

देशवरभारतपुरातननरेशकुल-

कीर्तिकथाकौमुदीचकासदलिकायसे

कच्छवंशवारिजदिनेश नृपमण्डलेश

माधवनरेश भूमिभालतिलकायसे ॥ (पृ. १०८।६)

‘केरलकलिङ्गकच्छकेकयसुकुन्तलेषु

केलिमाकलय्य कामरूपानभ्युपागता

सिन्धुसिन्धुवारसुहृत्सिंहलसुसंगताऽसौ

सौगतसुराष्ट्रसुघ्नसाकेतानुपानता ।

मञ्जुनाथ मालवमलयमहाराष्ट्रमद्र-

मत्स्यमेरुकच्छमरुमुरलानुसंगता

श्रीमज्जयनगरनरेन्द्र नैकधाभिनी ते

कुमुदकलाच्छकीर्तिकामिनी मनोमता ॥’ (११०।८)

‘काचमणिमञ्जुलसुहृद्यदीपशाखिवयै-

र्विजितदिनेशविभा भूरि सभा भासते

सजलजलदभासि-वसनविभासिनोऽमी

सामन्ताः समन्तादिह मोदोन्मदमासते ।

मञ्जुनाथ राजोचिततेजसा महेन्द्रसमो

मध्ये जयनगरनरेशोयं प्रकाशते

राजन्ते महीपा बत दीपावलीवैभवेन

मानमेदिनीपादय दीपावली राजते ॥’ (२०४।५६)

सर्वेयाच्छन्दः—

परितो गिरिराजिरुदञ्चयते परितोषमियं मरुता चलता
 नवनीपसमिद्धसुगन्धवहाऽप्यवनी बहु भाति विरुढलता ।
 अयि मञ्जुलनाथ विभाति मनाक् सरसी कृतसीकरशीतलता
 गिरिगह्वरगोमुखतो गलता सलिलेन सुखं कुरुते गलता ॥
 (२६६।१६)

छप्पय—

भूमिति भूमिति रवमुखरसमरभरधरणधुरीणाः
 कथमपि रोधमयन्ति हन्त मुखलीन-खलीनाः ।
 उच्छलन्ति नृत्यन्ति तिर्यगुपयन्ति रमन्ते
 मुहुरिह फूत्कुर्वन्ति शोघ्रगतये त्वरयन्ते ।
 कविकामनिशमुदस्य ये कविकामितसुषमावहाः ।
 संचरन्ति चपलक्रमं ते किल वाजिकुलोद्धवाः ॥ (१५३।१०)
 अश्ववर्णनमत्र मनोहारि ।

किमन्यत्—यानि अमृतध्वनि-त्रिभङ्गीप्रभृतीनि छन्दांसि भाषा-
 कविष्वपि केचिदेव निर्बोद्धुं शक्ताः, तेऽपि च यथा तथा शब्दान् त्रोटयित्वा
 मोटयित्वा वा पूरयन्ति, तान्यप्यत्र शुद्धसंस्कृतेन व्याकरणस्वातन्त्र्यमना-
 लम्ब्यैव सुप्रौढं निबध्यन्ते । एवं च प्रतिभाति शृण्वताम्-यच्छत्रन्तादि-
 प्रयोगैः संस्कृत एव सम्यक् प्रपूर्णे भवति अमृतध्वनिरिति । असंशयं महौ-
 श्रमत्कारः प्रतिभायाः, असाधारणश्चाधिकारो भाषायां कवेः । अमृतध्वनिर्यथा-
 चञ्चलमिदरविमलकुलकीर्तिविमञ्जुलरूप ।
 राज सदा सुखसम्पदा राजजयपुरभूष ॥

राजजयपुर रज्यजनभर सज्जयकर ।

सिध्यद्विषण विशुध्यद्वरणिविबुध्यद्वतिधर ।

त्रिच्छच्छलपरिगच्छच्छमलसदच्छच्छविकिर ।

न्यश्चचपलमुदश्चचरितसुचश्चचन्द्रिर ॥ (१२४।२५)

भास्वत्कुलधरधरणिपतिमण्डन मानमहीप ।

जय जयपुरपालनचतुर उद्यद्दिनमणिदीप ।

उद्यद्दिनमनुयुध्यद्विपुःलबुध्यद्वबलभर ।

तिर्यग्भ्रुकुटिविनिर्यद्विशिखविजंर्यद्विपुहर ॥

आजद्विभवविराजजयपुरराजद्युतिकर ।

शश्वद्रचिरविवस्वद्रचिकरभास्वत्कुलधर ॥ (१२८।२८)

अत्र संबुद्धौ चतुरशब्दस्य उद्यत्पदेन संहिता न कृता, एतावन्मात्रं स्वातन्त्र्यम् । वैयाकरणपद्धतौ नेदं दोषावहम् परं कवयः एकस्मिन् पादे संहिताविरहं न सहन्ते । इतोऽधिकं शब्दनिवेशे न किमपि स्वातन्त्र्यम् बन्धस्य तूत्कर्षो मामिकैराज्ञोच्य एव ।

अथ दृश्यतां त्रिभङ्गी, यत्र त्रिषु स्थानेषु विरामोऽनुप्रासप्रधान एव दृश्यते—

यमुनातटचारी विपिनविहारी सुरसुखकारी दशमयताम्

वृन्दावनवासी वेणुविलासी सुकृतिविकासी संनयताम् ।

यो विभवविधायी रुचिपरिचायी वाञ्छितदायी स्मृतिमयताम्

स हि ललितत्रिभङ्गी निजजनसङ्गी रतिरसरङ्गी मयि दयताम् ॥

कियद्वोदाहरामः ? सर्वाण्येव व्रजभाषाप्रसिद्धानि च्छन्दांस्यत्र व्यव-
हृतानि, किञ्चिदपि च यत्र हठाकण्टं न प्रतीयते ।

चित्रकाव्यनिर्माणं तदर्थवबोधनं चेत्युभयमपि दुष्करं मन्यते संस्कृ-
तसाहित्यविद्विः । अर्थकाठिन्यमभिलक्ष्यैवालंकारिकैरयमन्वा गार्हितः । 'तदे-
तद्रसान्तर्गडुभूतम्' 'अधममधमाधमं वा काव्यमिदम्' इत्यादयो रसिक-
धीरेयाणामुद्गाराश्च तत् एवैतद्विषये श्रूयन्ते । महाकविष्वपि कैश्चिदेवात्र
पराक्रान्तम्, तत्रापि च पद्यकाठिन्यमेवाऽभूत् । परमाश्चर्यमयी प्रस्तुतकवेः
प्रतिभा यद्नेन न केवलं सर्वे प्रसिद्धाश्चित्रबन्धाश्चित्रचयने निर्व्यूढाः,
परमभिनवा अपि बन्धाः प्रकल्पिताः । अष्टकोणबन्धः, नारिकेलबन्धः,
इत्याद्या नेतः प्राग् दर्शनपथं गताः । 'लाकेट' नाम्ना नव्यसम्भ्यतायां यदा-
भरणं प्रसिध्यति, तस्यापि बन्धोत्र 'लाकेटबन्ध' नाम्नैव प्रकल्पितः ।
विशेषतस्तु चमत्कृतिरियम्—यद्बन्धबन्धनीयपद्येष्वेतावान्प्रसादः, यद्यदि
कश्चन 'बन्धोऽयम्' इत्यनुक्त्वा पद्यमुच्चारयेत् तर्हि कस्यापि सहृदयस्य
चेतसि बन्धस्य संभावनापि नोदियादेव । सामान्यसंस्कृतपरिचितोऽपि तद-
र्थमवबोद्धं शक्नुयात् । दृश्यताम्—

चक्रबन्धः—

यद्राज्यावनिगावसन् कलयते संमोदसौख्यं जनः

यश्चायं गुणपुञ्जमञ्जुलतमः संमोदते निर्भरम् ।

स श्रीमाननवद्यनीतिललितैः प्रीणात्यलं सुव्रतै—

स्तैस्तैरायतगेयकीर्तिसरसैर्नः सत्पुरं चेष्टितैः ॥ (३३१।३)

खड्गबन्धः—

'सारः सर्वक्षितीशानां सम्पत्सौभाग्यभाजनम् ।

नन्दयेद्भुसुधामेतां मनसिहृदृपोऽञ्जसा ॥६॥

साऽऽष्टोपाऽरिकुलध्वंसी दुर्द्धर्षः क्षात्रतेजसा ।

साहम्बराऽसिविलसद्दोर्दण्डो नृपसिन्धुरः ॥१०॥ (पृ. ३३७)

मन्ये एवंविधानि पद्यानि चेत्प्रागभविष्यन्, नालङ्कारिकास्तर्हि मार्गमिममाक्रोशयिष्यन् । न केवलं बन्धेष्वेव प्रसादः, भाषासमकेऽपि स्रोतं विचित्ररीत्या प्रसरति । दृश्यन्तां सव्याख्यानि ३४९-३५१ पृष्ठानि । इदं तु भाषाचित्रमतीव विचित्रम्—

चैत्रे मासि मोदन्ते मृगाङ्गं वीक्ष्य यद्वक्षरा

नन्दति तथैव त्वयि वीर सुप्रजो प्रजा ।

जैत्रीयं विभाति भूमिभर्त्री सुरधेनुविप्र—

पुञ्जपरिपालनोपकर्त्री भवतो भुजा ।

रञ्जयसे मर्त्यान्मञ्जुनाथ निजनीतिक्रमे

मेदिनीयमामोदं दधाति त्वयि नीरुजा

रञ्ज्यल्लोकलोचनचकोरकृते चन्द्रविम्ब

हे नृप तवाऽवलम्बमर्हति महाऽब्धिजा' ॥ (३५१/५२)

अत्राऽऽद्याक्षराणामन्त्याक्षराणां च पाठे—‘चैन जैपुरमें रहे राजा प्रजामें जाबजा’ इत्युद्पद्यं निःसरति । आद्याक्षरयोजने नामनिर्देशादिकं केचित्कुर्वन्ति किन्तु आद्याक्षरैरन्त्याक्षरैश्चापि पद्यनिःसारणम्, यत्र प्रतिपादं भाषाप्रसिद्धोऽन्त्यानुप्रासोऽपि (‘तुकान्त’) : यथावन्निरुह्यते, एवं विधेऽपि च पद्ये प्रसादस्थापनमिति सत्यमलौकिकोयं चमत्कारः ।

किमन्यत्—

‘वश्यवाक्त्वं प्रतिपदं स्फुटीभवति सत्कवेः ।

पद्यभावनयाऽकस्मान् निःसृतेयं ममापि वाक् ॥’

इत्थं संस्कृतभाषायां विविधाँश्चमत्कारान्प्रदर्शयता विविधभाषाच-
यनमपि बहुत्र विचित्रं कृतम्—

उर्दूपण्डितो मुन्शी आह —मौसिमे बहार देख खोला मुँह बुलबुलोने

आतिशये हिज्रका निकाला इश्कने शोला

मजभाषामिश्रो रसशो ब्रूते —दूधिया छनाओ यार!नीठ नरचोला मिल्यो

बोला भर पीकें फिर बोलो बस बंभोला ।

जयपुरियो रसिकः संलपति—आओला कदेक कद गाओला रंगीली फाग,

दोला ! कद गोरीजीने हिवडै लगाओला

संस्कृतशो मार्मिकः कथयति—मानिनामनङ्गेनाऽद्य दोलामधिनीतं मनो

नो लाभ्यं दधाति रसिकानां किमसौ होला?॥

२३ (पृ० १६६)

विविधा भाषाः संचित्य तत्राप्यनुप्रासादिनिर्गहः ॥ एवमनेकत्र

चत्वारः ‘पादाश्चतसृभिर्भाषाभिः पूरिताः, सर्वेऽपि च चमत्कारगर्भिता

निर्व्यूढाः । बहुत्र तु पादार्द्धं प्रत्येकं भाषायै दत्त्वा अष्टौ भाषाः संनि-

वेशिताः—

‘हरियालीमावस’

वाक्को वर्णयति—चाहिया चमक चञ्चलार चोंकिते छे चोख

मजभाषाहः — चारों ओर छाई’ घनघोर घटा धूआंसम

- जैष्टिलमैनः — ओह माइ डियर ! आइ लाइक दिस हालीडे
जयपुरीयः — हरियाली मावस मनैली जिद जीमां जम ।
गुर्जरः — केवी छे बहार, जरा आइने जुओ तो खरा !
उर्दूशः — फर्श ये बिछा है हरा देखिये ! दिखायँ हम
महाराष्ट्रः — अन्धकार भाला मित्र ! पाउस हे आला पहा !
संस्कृतज्ञः — पर्वते पुरस्तान्मेघमालःऽऽलोकनीयेयम् ॥३७(१८०)

‘लौहरी बाजार’ स्थितिः सर्वे मेलकं पश्यन्ति—

- आङ्गलः — ओह लुक दैट एलिफैण्ट इज कमिङ्ग हियर
उर्दूशः — जक बक अरुष मानिन्दे परिन्द ये तमाम
वाङ्गः — ‘एक दिके एसो हेरो की बहार पोशाकेर
गुर्जरः — किमत कुवेरनी करीछे जरा जूओ आम ।
वजवासी — वाह वा सरस सहनाई ये सुनो तो सही
जयपुरीयः — आई मनु जाय यँ चिरामियाँ को भारयो काम
महाराष्ट्रः — महाराजाचे भाऊ बन्धु आले हे पहा मित्र
संस्कृतज्ञः — मानमहीपाले मङ्क्षु दृष्टिदीयतांतमाम् ॥२६(४०३५३)

अथ ‘चुँदडी’ ‘लहरिया’ समाख्ये इमे अपि दर्शनीयाशोभे—

चुँदडी—

चोटी करि, भूरिभूषणानि कृतान्यङ्गेष्वथ
रङ्गे हिनानं भी खूब खूबी ये दुबारा की
घैर घैर घेवरना थाल भरी मूँ क्या जुओ,
चाव हुयो जीने वक्तु कोऽस्ति सूक्तिसंपाकी ।

मञ्जुनाथ तैने सूक्तिसुन्दरीप्रसाधनाय
 पँचरँग चूनरी रँगी हैं बहुभाषा की
 चूनर चटकभरी भामिन कों भाई
 मनोलोभायाऽद्य सुन्दरीषु सोभा छै सिजाराकी ॥
 (१८२।३८)

लहरिया—

त्यारी हुई तीजकी तमासो तिणोलै जुड्यो
 सागै सहणायामें मलार रागणी बाजी
 पश्य पञ्चरङ्गध्वजवाही वारणोऽयं भाति
 कौतुकं ददाति पदा सोयमुच्छलन् वाजो ।
 बाजीवा ! जम् गो छै म्हाँटो मे भी किस्थो मौका मालै
 लौया चूँ दड्यौ भी आज भीजै भोत भायाजी !
 राजद्यतिराजन्मञ्जुमेलकसमाजमनु
 राजतेऽम्बुपूररियं राजवीथिकाराजी ॥

(१८६।४२)

पश्यत, कियतीषु भाषासु कवेरसाधारणोऽधिकारः ? किमयं दृष्ट-
 पूर्वोऽन्यत्र ? न केवलमत्र शब्दचमत्कृतिरेव, अर्थोत्कर्षोऽपि सहृदयहृदया-
 ह्लादकरस्तत्र तत्र विराजते

‘एके वरसौरभसनाथा अपि रूप-रङ्ग—

गीतगुणगाथाः पाटलेवेति प्रतीच्यताम्
 रूपमात्रसाराः सौरभेऽन्वे कर्णिकारा इव
 केचिद् गन्धभाराः केतका इव समीक्ष्यताम् ।

बन्ध्याः पुनः केचिद्द्वयहीनाः, क्षुपाश्छात्रा इमे
 वृद्धाः कण्टकेद्धा वत रक्षावृत्तिरीक्ष्यताम् ।
 नानाविधपण्डितमहीजमञ्जुमालोच्चितं
 श्रीसंस्कृतपाठशालोपवनमवेक्ष्यताम् ॥

(४३।१५)

अत्र संस्कृतपाठशालाया उपवनरूपेण रूपणं कियन्मनोहारीति
 सहृदयाः प्रमाणम् ।

‘वङ्गैरभिसङ्गता कलिङ्गैः किल कीलिताऽसा-
 वङ्गैः परिरभ्य परामाभामभिपद्यते
 कोसलेषु केलिं कल्लयित्वा गता कुन्तलेषु
 साभिलःषं सिंहलेषु सेयं प्रतिपद्यते ।
 मञ्जुनाथ मूर्च्छन्ती मदान्धमगधानां पथि
 मञ्जुमालवानां मार्गमध्यादवपद्यते
 हंहो जयनगरनरेश नित्यनव्या तव
 कीर्तिकथाकान्ता श्रियं भव्यामुपपद्यते ॥

(१११।६)

चमत्कारसारात्र पर्यायालंकृतिः ।

‘हैमोत्तन्नुसंततकुसुम्भवरवस्त्रधराः
 सामन्ताः सरागमिह मंसदि समासते
 स्वर्णरूप्यमण्डितमहार्हराजदण्डधरो
 बन्दिनिकरीऽसौ स्तुतिपाठकः प्रकाशते ।

मञ्जुनाथ मञ्जुव्रतशेखरसुशोभिशिखाः

श्रीमज्जयपत्तनधगापतिरुपास्यते

हेमहृदयङ्गमविहङ्गमसनाथो ननु

जङ्गमनवीनकल्पशाखी प्रतिभासते

॥

(१३२।३१)

कियन्मनो हरति नवीनोन्नेष्टा ।

अथेह सुरलाघ्यं विद्युःप्रकाशवर्णनम् -

‘कनककिरीटमिव धत्ते सिंहदुर्गमूर्ध्नि

गोपुरयोः करयोरिवाऽऽभरणैः संधिनोति

हरितपिशङ्गशोणविद्युद्दीपमालामसौ

मन्ये मणिमालामिव वक्षमि परिष्करोति ।

‘रामबाग’मार्गगतविद्युद्दीपपङ्क्तिमिमां

कनककलितरत्नकाञ्चीमिव संचिनोति

शासनाधिकारे स्वयं स्वामिना गृहीताऽधुना

भूमिरियं प्रीतमना मण्डनानि संतनोति ॥’

(१३४।३३)

‘साहित्यवैभवे’ तु सर्वे रसाः सफलतया सन्निवेशिता एव, परमत्र जयपुरवैभवेऽपि मेलकवर्णनादौ शृङ्गारः, राजवर्णने वीराद्भुतौ, गजाश्वादि-वर्णनेऽपि च विभावोपनिबन्धनविधया वीर-रौद्रौ द्रवन्त्येव चेत् ।

कियदुदाहरामः । सर्वोऽपि ग्रन्थोऽयं शब्दार्थचमत्कृतिप्रवाहपरिप्लुत इति कृत्स्न एव सहृदयैर्मननीयः ।

संस्कृतभाषाबोद्धारो विरला इदानीमिति मनसि विचारयता स्वपरि-
 श्रमफलस्य बहुतरजनोपयोगमभिवाञ्छता च कविना हिन्दीभाषाऽपि
 रुचिरमत्र बहुलं संनिवेशितेत्यपरो ग्रन्थस्य विशेषः। प्रायेण सर्वेषां प्रकरणानां
 (केवलं विशिष्टजनचत्वरं विहाय) हिन्दीभाषानुवादः स्वयं कविनैव कृतः।
 पूर्वमनुवादविचारो नासीत्, पश्चात् विशिष्टानुरोधेन तथा करणं स्वीकृत-
 मिति मुद्रितपूर्वस्य प्रकरणद्वयस्यानुवादोऽग्रे स्वातन्त्र्येण सन्निवेशितः।
 अन्तर्गङ्गभूतोऽस्वरस इव यद्यप्ययं प्रतीयते परमल्पसंस्कृतज्ञाः संस्कृत-
 मजानन्तोऽपि च मा तावदास्वादवञ्छिता भवन्त्विति प्रवृत्तिः साधीयस्येव।
 मध्ये मध्येऽपि प्रसङ्गेन हिन्दी (ब्रज) भाषा कविताः स्वीयाः सन्निवेशिताः।
 अन्ते तु ब्रजभाषाचत्सरे स्वपूर्वजानां स्वस्य च भाषाकवित्वप्रवाह एव
 प्रसारित इति केवलहिन्दीरसिकानां कृतेपि प्रचुरा सामग्री संपादिता।
 अथ ये कवित्वनाम्नेवाऽन्निभ्रुवं संकोचयन्ति, तेपि इतिहासरसिकाश्चेत्
 नोपेक्षितुमर्हन्ति ग्रन्थमिममिति तत्र तत्र वर्णनप्रसङ्ग एव जयपुरनिर्मा-
 णस्य, महाराजस्य माधवसिंहस्य, विशिष्टानां जनानां च केषांचिद्विवृत्ता-
 न्यत्यत्र गद्येन निबद्धानि, तेन नव्यसभ्यतोपासकानां च कृतेऽपि किञ्चि-
 दिह न नास्ति। वर्तमानाय श्रीजयपुरनरेन्द्राय नीतिनिवेदनं चातीव
 सामयिकमुपयोगि निर्भीकतासमर्पकं च कर्मेति तदपि ग्रन्थविशेषतासु
 परिगणनीयमेव। एवं सर्वात्मना श्रोत्रे मनश्च संतर्प्य चक्षुषी तर्पयितुमा-
 सन्नचत्वारिंशानि जयपुरस्य जयपुरपरिसरे स्थितानां स्थानविशेषाणां मनो-
 रमाणि चित्राण्यपि सन्निवेशितानीति तदिदं सुवर्णं सौरभमिव।

अद्यत्वे समालोचनायां केवलं गुणख्यापनं पक्षपातपूर्णा प्रशंसे-
 त्यभिमन्यते। दोषा अपि समालोचकेन ननु दर्शनीया एव। इमामेव

प्रचलितां रीतिमवलम्ब्याऽनिच्छन्नपि कांश्चिद्दोषानन्विष्य दर्शयामि । इदं दोषख्यापनं न प्रन्थमपकर्षयेत्—‘किन्तु चक्षुर्मृगाक्षीणां कज्जलेनेव भूयते’ इति नीत्या उत्कर्षयेदेवेति दृढं विश्रसिमि । अतिसुन्दरस्य बालकस्य दृष्टि-
दोषनिवृत्तये ललाटे कृष्णबिन्दुमपयन्ति प्राक्तना भारतीयाः । आस्ताम्, छन्दोबन्धविषये कवेरनितरसाधारणी प्रौढिः, परं क्वचित् यतिदोषाच्छन्दः-
शैथिल्यमपि प्राप्यते । यथा (१६ पृ० ५७ चौपाई)—‘भवति वाक्प्ररोहो रसपुण्ड्रे’ । इह हि प्रशब्दोपरि विश्रामः कर्तव्यो भवति स चासमञ्जस इवाभाति, पदस्य एकमक्षरं विच्छिद्य यतिप्रसङ्गे दोषमन्वाचक्षते छन्दो-
विदोपि । एवम् (१४२ पृ० । ४३ छ०, १६६।२७, १८६।४५) कवित्वेष्वपि एकस्मिन्नक्षरे यतिप्रसङ्गाच्छन्दः शैथिल्यमापतितम् । १७०।२८ कवित्वेऽपि ‘सुखितसंयोगिचित्त’ इति अस्वरसश्छन्दसो भाषणे । यद्यपि अन्येषां कवीनां रचनासु बहुलमेवंविधा दोषा उपलभ्यन्त इति सत्यम् । परमी-
दृश्यादर्शकवे रचनां निर्दोषामेव सर्वात्मना द्रष्टुमिच्छाम इतीयमुक्तिः ।

अथ कचिद्वैयाकरणविरोधोपि लक्ष्यते । ८८पृ० गद्ये ‘षड्वर्षेष्वेव’ इति प्रयुक्तम्, परं नैवंविधं समासं वैयाकरणाः साधु मन्वते, संज्ञा-तद्धि-
तार्थोत्तरपदसमाहाराभावात् । पृ० २८४।६ छन्दसि ‘पूर्वतन’ शब्दः प्रयुक्तः ।
वैयाकरणास्तु अव्ययेभ्य एव श्युश्चुलौ तुटं चान्वाचक्षते । १०५ पृष्ठे गद्ये
‘सामुद्रिक उपप्लवः’ दृश्यते, समुद्रे भवः सामुद्र एवेति वैयाकरणाः ।
१२३ पृ०, २३ दोहाच्छन्दसि ‘श्रीमन्मानमहीपतिर्जयपुरराज्यमियाय’
इति प्रयुक्तम् । श्रीमन्मानमहीन्द्रस्य राज्यप्राप्त्युत्सवः कविना सम्यगूहृष्टः,
अत्रैव वर्णितश्च सविस्तरम्—नदा तस्य परोक्षता कथं नाम मन्यताम् । अयं
परोक्षत्वादिमर्यादाबन्धस्त्याज्य इति कवेरभिमतमनेकधा श्रुतम् । परं
लक्षणैकचक्षुष्कैरस्मादृशैः श्रद्धाजडैस्तु तदिदं साहसमेव मन्यते ।

अनेकत्र तु बुद्धिपूर्वकमभिनवशब्दकल्पना कविप्रवरेण कृता । तथा हि (पृ० १५७।१४) “चीयन्ते चतुर्दिक् चञ्चरीककुले मोदरसाः” इत्यादि । पद्यमिदं बन्धस्य सिंहावलोकनस्य चोत्कृष्टमुदाहरणमिति नास्ति संशयः । परमत्र अन्यत्रापि चानेकत्र निर्विभक्तिकमिव ‘चतुर्दिक्’ पदं प्रयुज्यते । कथमिदं साधु भवेत्, इति न बोद्धुं पार्यतेऽस्मादृशैः । क्रियाविशेषणतया द्वितीयाविभक्त्यन्तलात्र संभवेत् । परं कीदृशेन समासेन क्रियाविशेषणता संपाद्येति नावबुध्यते ‘दिक्षु समाहारो नास्ति अनभिधानात्’ इति वैयाकरणानां घण्टाघोषः । बहुव्रीहिश्चेत् ‘चतस्रो दिशो यस्य चयनस्य (आश्रयभूताः) यथा भवति तथेति’ कियत्स्वारस्यमिति विद्वद्भिरेवालोच्यताम् ।

एवं (पृ० ८२६) ‘यदि च मिलति मन्दाकिनिधारा । तीरवितत-सुररमणिविहारा ॥’ अर्थचमत्कारोऽत्र सहृदयश्लाघ्यः । परम्-‘मन्दाकिनिधारा’ ‘रमणिविहारा’ इति ह्रस्वस्तूभयत्र साहसकृतः । संज्ञाच्छन्दसोरेव ह्रस्वानुशासनात् । ४६।२२ प्रभृतिषु पद्येषु हिन्दी ‘कटहरा’ पदं ‘कटहर’ रूपतया संस्कृतीकृत्य निवेशितमिति साध्वनुमोदामहे । परं १६०।४७ ‘जोषी’ पदम्, २३३।४७ ‘मुन्शी’ पदम्, १७३।३१ ‘महल’ पदं च संस्करणमन्तरेणैव संस्कृते परिगृहीतानि । प्रसिद्धं पदं यथाप्रसिद्धमेव स्थापनीयमिति समभविष्यत्समाधानम् १७३।३१ पद्ये यदि ‘बादलमहलम्’ इति न्यवेशयिष्यत । ‘वारिदमहलम्’ इति ‘अर्द्धं तित्तिरस्य, अर्द्धं तु कुक्कुट्याः’ इति । नेदं सुष्ठु भासते । २६२।७३ बदरीनाथो ‘बद्रीनाथ’ तां कथं नीतः । २७६।३ पद्ये च अयपुरमपि ‘जैपुर’ तां कथं प्रापितम् ? देशीयभाषाशब्दाविमो संस्कृते परिगृहीतौ कविना । एवंविधानां शब्दानां संप्रदः संस्कृतभाषाया जीवितत्वस्थापनायाऽऽवश्यको मन्यते कविना । परमेवं संस्कारीकरणं मृतेरपि भयङ्करमित्यस्मादृशां बुद्धिः ।

एवं कचिदर्थोऽप्यपकर्षः । ४६।२२ पद्ये स्वर्गशूलीवर्णने, ५५।२८ पद्ये च 'नाहरगढ' दुर्गस्यात्युच्चतां ख्यापयितुं सूर्यरश्मीनामपि तत्रारोहणे क्लेशो वर्णितः । परं सूर्यरश्मयस्तु उपरिप्रदेशाग्नीचैरागच्छन्तीति उच्चतमे स्थाने सौकर्यं गमने रश्मीनां भवेन्न तु क्लेशाधिक्यम् । 'सूर्यमण्डलादपि तावदुपरिस्थाने इमे गते । यत्र सूर्यरश्मयः क्लेशेनाऽऽरोहन्ति' इत्यभि-
प्रायश्चेत् । भीषणतमे इमे अत्युक्ती नास्मिन् काले प्रयोज्ये । ४१।१०, १८ ।-
४५, २२६।३७ पद्येषु चैकस्यैव नाम्नो द्विरुपादानात्पुनरुक्तिः । ४०।४५ पृष्ठेषु
जयपुरस्थानवर्णनेऽनेकत्र प्रक्रमभङ्गः । १६७-१६८ पृष्ठयोश्च यद्यपि
'रसिकवयस्यानामेव कृते सत्तमाप्रार्थनम्' होलिकावर्णनं प्रस्तुतम्, परं तत्र
कविचिदंशा ईदृशे ग्रन्थे नैवाऽभविष्यंश्चेद्वरमभविष्यत् । श्लाघन्तां केचन
रसिकधैरयेयाः, वयं तु न मन्महे तन्निवेशमुचितम् । १६४।२१ पद्ये कवि-
सम्प्रदायविरुद्धो मालतीविकासो वसन्ते वर्णितः ।

ऐतिहासिकी त्रुटिरपि कचित्कचिदुल्लेखार्हा । (पृ० ६०) नरौरा-
स्थानं हरिद्वारे हरिद्वारसन्निधौ वा नास्ति, क्रोशशतान्तरितं तत् । राज्ञां च
यः समारोहोऽभवत्, स हरिद्वार एव, न तु नरौरास्थाने । हरिद्वार एवा-
विच्छिन्ना धारा राज्ञाभनुरोधेन स्थापिता । नरौराबन्धस्तु पूर्वमेव स्थित-
आसीत् अद्यापि स तथैव । तत्र केवलं दशभङ्गमहाराजान्दोलनेन क्रिया-
श्रिज्जलप्रवाह उन्मोचितः । हरिद्वारे च कियती धारा न पादुकापर्यन्तमेव
प्रत्युत गङ्गासागरसंगमपर्यन्तमनिरुद्धा स्थापिता । (पृ० ६१) जयपुरे ये
विद्वांसोऽग्निहोत्रजीविकामुपभुञ्जते ते श्रीत्रामिषु जुह्वति, न गृह्यामिषु ।
श्रीताम्रिसाध्य एव कर्मणि अग्निहोत्रपदं निरुद्धम् ।

एतावति महति ग्रन्थेऽन्विष्यैतादृशत्रुटिविवरणं नूनं ग्रन्थस्य निर्दो-

षतालक्षणं महत्त्वमेव ख्यापयतीति न्यवेदयं प्राक् । 'गुणसंनिपाते निमज्जनीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' इति कविकुलगुरोरुक्तिरिहानुसंधेया । बहोः कालात्पूर्वं निर्मितस्य ग्रन्थस्यास्य प्रकाशने सुमहानेवाभवद्विलम्बः । तेन 'पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम्' इति भवभूतिवचनानुसारि-
 ण्यु परिवर्तनं काल एतावति जातम् । किमन्यत् (पृ० ११५) वर्षकोटि-
 यस्य शासनमत्राशास्यतेस्म स श्रीमाधवसिंह एव वर्षपूगात्प्राक् सुरपुराति-
 थीभूतः । तत एव सर्वमितस्ततो विकीर्णम् । (३८६) वर्णितो न्यायालयो-
 ऽद्य तत्र नास्ति । एवमेव बहुस्थानविपर्यासः । इन्त ! ६२ पृ० वर्णिता
 निःशुक्लशिखाय स्वप्नीभूता । काऽद्य शलकमेलकम् ? रामनिवासस्य
 वर्णितां 'विटपिनिरुद्धरविरश्मिपुञ्जतां' कोऽद्य श्रद्धधातु ? अद्य त्वाप्रात-
 रासायं तत्र खेलन्ति रविरश्मयः । विशिष्टपुरुषेषु वर्णिता बहव एवाद्य कथा-
 शेषाः । ये तु उदीयमाना एव निवृद्धाः तेष्वपि बहवः कार्यं समापितवन्तः ।
 बहवश्चोन्नतिशिखरारूढा राजन्ते । अतएव कविना परिशिष्टरूपेण बहूनां
 वर्णनं पुनरुपनिबद्धम् । भवतु नाम, यद्विलम्बेन लभ्यते, तत्र प्रत्याशा-
 जनितप्रेमवृद्धया विशेषेणानन्दो भवतीति लौकिकानामाभाणकः । तदद्य
 ग्रन्थोयं सदृदयानां परमप्रमोदावहो भवेदेवेति नात्र संशीतिः ।

विचित्रोऽयं कालः । नेदानीं कवितायुगम् । काव्यानीदानीमुपह-
 स्यन्ते । यच्चेदानीं काव्यनाम्ना ख्याप्यते—तत्र नास्मादृशां बुद्धिः
 प्रसरति । राजनीतिहिमप्रपातेन सर्वा विद्याः समाच्छन्ना इव । केवलमु-
 दरपरिपूरणमेव परः पुरुषार्थः । कृतकारागृहवासा एव सर्वमान्याः सर्वेषां
 मूर्खानि शेरते । वैदुष्यं किमपि वस्तु नास्तीत्येव प्रतीयते । एवंविधे व्यति-
 करे समुदितोयं ग्रन्थः कथं स्वानुरूपां प्रतिष्ठां विन्देतेति सत्यं विभेति चेतः ।

तथापि 'गुणाः खलु गुणा एव' इत्येव विश्वस्य कविना कृत एतावानमानुषः श्रमः, अयमेव च विश्वासोऽग्रेऽपि फलेग्रहिः स्यात् । इदं तु सविनयं ब्रवीमि समाजप्रमुखानामग्रे यत्कवित्वं यदि समुत्सार्येत दूरे, नूनं हृदयमपि मनुष्यजातेः कचन पलायितं स्यात् । हृदयस्येदमेवाऽन्नं यत्काव्यं नाम । निरन्नं कथं तिष्ठतु हृदयम् । तस्माद्वैदुष्यं विशेषतः काव्यप्रवाहोऽवश्यं रक्षणीयतां गाहते । भारतस्य तु वर्षस्य विद्यैव महती संपत् । अद्य कला एव विद्यात्वेनाभिमन्यन्ते । त एव च 'आर्ट्स कॉलेज' विद्यालयेषु शिद्यन्ते । परं विद्या नाम यद्वस्तु ततो बहिर्मुखता न न्याय्या । सा रक्षितव्यैव । तत एव भारतस्य शिर उन्नतं स्थायति । ईदृशप्रग्रहप्रणेतृणां च तदैव श्रमः साफल्यं भजेत । वितरतु जगदीश्वरः सुबुद्धि मित्याशासानो विरमामि विस्तरादिति—

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः

—= आमुखम् —=

‘यादवकुलावतंस विबुधवंशवारिधिविधो ।
मुनिजनमानसहंस कंसनिकन्दन पाहि माम् ॥ १ ॥’

साहित्यं हि समग्रेऽप्यस्मिन् सभ्यसंसारे सीमन्तमणिः समर्थतायाः, सरणिः स्वतन्त्रतायाः, सिद्धिफलं सामाजिकतायाः, सर्वस्वं च सभ्यताया इति सम्यगवगतमेव सर्वेषामपि सुधियाम् । यस्याः किल जातेर्यावती साहित्यसमृद्धिः सा तावन्तमेव महिमानमुपगच्छति मार्मिकेष्विति केन वा न विदितं विवेकिना ? संस्कृतभाषासाहित्यमिदं समये समये समुत्पन्नैः प्राक्तनैः कृतिभिः समयानुसारिणीभिर्निजरचनाभिरुत्तरोत्तरमुपबृंहितमिति घोरतरं विलुण्ठनेऽपि समृद्धमिदं पश्यामः । काव्यान्यमुष्य पारे समुद्रमपि समान्दोलितमस्तकैरधुनाऽप्यभिनन्द्यन्ते रसिकैरिति न केन वा वेदनीयो विजयः साहित्यस्य ? काव्यं किल व्याख्या जीवनस्य, प्रतिबिम्बनं समाजस्य, पदपद्धतिश्च विलुप्तस्येतिहासस्येति महद् गौरवं तावत्काव्यस्य । इदं हि निजाभ्यन्तरे प्रस्फुरता रसेन सहृदयमानसं प्रवणीकृत्य संचारयति तस्मिन्नात्माभीष्टान् भवानित्यपरोक्षोऽयमर्थः । अत एव हि पुरातना राजानो दानसंमानादिपरितोषितेभ्यः कविभ्यस्तथा काव्यसृष्टिं प्रादुरभावयन् यथा ह्यद्यत्वेऽपि चित्राङ्कितमिव पुरातनं महिमानमभिमुखमालोकयामः । यदा तावदेकैकराष्ट्राधिपतिमप्यद्यत्वे बहुमानेन संभावयामस्तदा—‘अष्टादशद्वीपनिखातयूपो बभूव योगी किल कार्तवीर्यः’ इत्यादिकाव्योत्कीर्तिता कीर्तिसंकथा कुतो वा नाङ्ग्येदसाधारणं महिमानमार्यनरपालानाम् ?

अवश्यममीषां काव्यानां जीवातुभूता रसभावादयः । मनोवशयित्री रसास्वादरूपा गुडजिह्विका यावन्नाप्रतः क्रियते न तावद् भेषजाः मुखा भवन्ति विनेयाः । काव्यच्छन्दसामियं गुडजिह्विका मन्ये जन्मसिद्धैव । तथाहि—लोके छन्दसामवताराय प्रकीर्त्यते भगवान् वाल्मीकिः । तपस्ते-जितमनोभूतिः स महर्षिः स्नानाय तमसातटमुपगतो ददर्श पुरः संक्रीडमानं क्रौञ्चमिथुनम् । अहह भूतेष्वनुकम्पमानमानसस्य यावत्खेलन्ति मोदलह-र्योऽस्य मानसे हन्त तावदेव दारुणव्याधग्रहितो निशितशरः प्रोथयामास मिथुनात् क्रौञ्चमिमाम् । वेदनाविकलवपुर्भुवि विलुठन्ती विजहौ वराकी प्राणान् । तामिमामालोक्य शोकोन्मथितमानसस्य महर्षेर्मुखात्सहसा विनिर्जगाम स पदगुम्फो यो हि संजनयामासाऽऽनुष्टुभं वृत्तम् । अवश्यमासी-दुज्जम्भमाणमस्मिन् करुणरसस्रोतो येन हि हृदयद्रुतिजन्नी तादृगियम-साधारणी वागाविर्भूता । तदेवमयमौत्पत्तिकालिक एव कवितानां रससंबन्धो येन हि श्रोतॄणामपि मनः प्रसह्य भावानुप्राणितं भवति ।

किन्तु नेदं विस्मरणीयं स्याद् यद्गुह्येषु स्थलेषु सोयं रसास्वादो वस्तुत एव गुडजिह्विकामात्रं सम्पद्यते, प्रधानतया चास्वादनीयं त्वन्यदेव भवति निबन्धुः कवेः । सुस्फुटमिदमितिहासकथाबन्धेषु ऋतु-नगरादि-वस्तुवर्णन-प्रबन्धेषु च, यत्र हि प्रधानतया वर्णनीयस्य महत्त्वमेव सहृदयानां हृदयसी-मन्यभिसंचारणीयं भवति । इयमेव तावद् गुणीभूतव्यङ्ग्यानां काव्याना-मुद्भवभूमिर्नूनम् । सेयमपि पद्धतिर्विस्तृत्य लोकेभ्यः समुपदिष्टा सकलोप-जीव्येन भगवता व्यासेन महाभारतादिषु, यत्र हि कथानावकानां पाण्डवादीनां चरितं तीक्ष्णतूलिकया तथाकृतं यथा नेदं श्रोतॄणां हृदयपटलादद्याप्युन्मृष्टं भवति । मध्ययुगे कविकुलशेखरैः कालिदासादिभिः

सेयं रीतिर्विशदीकृता यत्प्रमाणभूतान्युज्ज्वलोज्ज्वलरत्नानि रघुवंशादीन्य-
द्यापि चमत्कुर्वन्ति हृदयानि सहृदयानाम् । ततस्तदनन्तरभाविनः
कह्लण-बिल्हण-क्षेमेन्द्रादीन्प्रमुखीकृत्य जगन्नाथपण्डितराजपर्यन्तैः
संस्कृतमहाकविभिः सेयमैतिहासिककव्यसरणिः सगौरवमादर्शीकृता
तावदन्यान्यभाषासाहित्यरसिकानाम् । किन्तु परितः परिवर्तनमयः
सोयमलंघनीयः समगो भगवान्नूनं येन हि संस्कृतप्रातिद्वन्द्व्ये समुपस्था-
पितानि प्राकृतापभ्रंशमयानि काव्यानि येषां 'वर्णिका'रूपेणाद्यापि जाप्रति
गाथासप्तशत्यादीनि प्रन्थरत्नानि ।

व्रजभाषाया विकासः

किन्तु न चिरमस्थात्सोपि समयः । तत्तत्प्रान्तीयाऽपभ्रंशभाषाभ्यः
'प्राचीन हिन्दी' राजस्थानी-पञ्जाबी-गुजराती-पहाडी-प्रभृतीनां प्रान्तीय-
भाषाणां समभूद्विकासः । ततः अवधीप्रभृतिभाषाणां संमिश्रणमवाप्य
संस्कृतच्छायाया प्रौढिमापन्ना 'व्रजभाषा' निजमाधुर्यगुणात्कवि-सहृदयाना-
मादरणीयाऽभवत् । तत्तत्प्रसिद्धकवीनां प्रतिभागुणात् राज्ञामाश्रयवशाच्च
सेयं भारतस्य भूयांसं प्रदेशमधिचकार । शनैर्निजमाधुर्येण सेयं साहित्यस्य
कवितांऽरामात्मसाञ्चकार । अन्यान्यकार्याणि काममन्यान्यासु भाषास्वभूवन्
परं कवितायाः सेवसेव भाषा सर्वत्र पर्यगण्यत । शनैः शनैः तावन्तं
प्रसारमवाप यथा भारतस्य विभिन्नविभिन्नभाषाभाषिण्यपि राजसंस्थानेषु
सेवयावरमुपलेभे । एतस्यैवायं प्रभावो यद् व्रजभाषामवलम्ब्याऽपि भूषण-
कविः सुदूरवर्तिनि महाराष्ट्रप्रान्तेपि छत्रप्रतेः शिवजिनः सकाशान्महान्तं

संमानमसाधारणं चोपायनमधिजगाम । कृतं कृतमधिकदूरान्वेषणेन,
सुप्रसिद्धः पद्माकरमहाकविस्तथैव भाषया सितारा(महाराष्ट्रप्रान्तीय)धिपतिं
रघुनाथरावं बाँदाप्रान्तीयं हिम्मतबहादुरम्, राजपुत्रप्रान्तीयं जगत्सिंहम्
(जयपुराधीश्वरम्), उदयपुराधीश्वरं भीमसिंहं, गवाक्षियराधिपतिं
दौलतरावसैधियामहोदयं चापि परितोषयामास ।

कारणमेतस्येदमेव यत्सेयं भाषा माधुर्येण सारल्येन अपभ्रंशस्वात-
न्त्र्येण च शनैः शनैस्तथा मधुरा च सर्वबोध्या च समवर्तत यथा सर्वेपि
कवितातत्त्वज्ञा मन्त्रमुग्धा इवास्यामसाधारणमस्तिष्ठन् । एतस्य स्फुटतरं
प्रमाणं विभिन्नभाषाभाषिभ्योपि भूपालेभ्यः कवीनां परोलक्षमुद्रापारितोषि-
कप्राप्तिरेव । त्यज्यतां भोजराजस्य कथा, यत्र प्रत्यक्षरलक्षदानस्य कथायां
लोकानां शङ्कावसरोऽपि । किन्त्वैतिहासिकप्रकाशमये दुर्लभमुद्रोल्लासमये
अस्मिन्नपि समये लक्षलक्षमुद्राः प्रददुरेकवारमेव महीपतयः । किं नाम नायं
विजयो ब्रजभाषामाधुर्यस्य ? न चेयं प्ररोचनोक्तिरेवाभिऽमन्यताम् । भूषण-
पद्माकरादिविषये मिश्रबन्धुप्रभृतिभिरितिहासलेखकैस्तथ्यमन्विष्य लिखित-
मेकैकमक्षरम् । तैरपि पद्माकरादेः परोलक्षमुद्रार्जनं सर्वात्मना
समर्थितम् । स्वयं पद्माकरकविः स्वाश्रयदातुः समीपे प्रोवाच निरङ्गलभावेन ।
बहुत्र भ्रान्त्वा लब्धभूरिसंमानोऽपि नायमेवंविनयेन कुत्रचिदन्यत्रोवाच
यथा जयपुरनरपतेर्महाराजजगत्सिंहस्य समक्षे—

‘भट्ट तिल्लंगानेको बुँदेलखण्डवासी नृप—

सुजसप्रकासी पदमाकर सुनामा हों

जोरत कवित छन्द छप्पय अनेकभाँति

ससकृत प्राकृत पढी जु गुनग्रामाहों ।

हय रथ पालकी गयन्द गृह ग्राम चारु

आखर लगाय लेत लाखनकी सामा हों

मेरे जान मेरे तुम कान्ह हो जगतसिंह

तेरे जान तेरो वह विष मैं सुदामा हों ॥'

कवितागुणग्राहकाणां राजस्थानीयभूमिपालानामाश्रयेणोत्तरोत्तरं परिष्कारं मधुरभावं चापन्ना सेयं व्रजभाषा तथा सुभगा समपद्यत यथा वर्तमानहिन्दी (खड़ीबोली) समयेपि निसर्गमधुरकवितायाः कृते सेयमेव समभ्यनन्द्यत भार्मिकैः कविभिः, तदाश्रयदातृभिर्भूपालैश्च । किं बहुना, वर्तमानहिन्द्याः (खड़ी बोली) सर्वतोप्येकच्छत्रराज्यमयेऽस्मिन्नपि समये कवितामाधुर्यपरीक्षकाणां संसदि साम्प्रतमपि श्रूयते—'कवितायाः कृते नैसर्गिकं मार्दवं च माधुर्यं च यद् व्रजभाषायां न किल तत्सैनिकवेषसज्जायां वर्तमानहिन्द्याम् ('व्रजभाषा की कविता में जो मिठास और 'लोच' है वह खड़ी बोली के सिपाहियाना ठाठमें आज भी नहीं')।

व्रजभाषायां पदमाधुर्यसौकर्यम्

अत्र हि व्रजभाषायाः स्वाभाविकं माधुर्यमेव मन्ये प्रधानतो निमित्तम् । व्रजभाषायामपभ्रंशप्रक्रियया कलितशाणोत्कषणानीव परामेव कान्तिं च कोमलतां चावहन्ति पदानि नूनम् । 'ओष्ठ' 'दृष्टि' 'ज्योतिः' पदानामपेक्षया 'ओठ' 'दीठि' 'जोति' पदानि कस्य वा कोमलानि न प्रतीयेरन् ? ['अधर धरत हरिके, परत ओठ दीठि पटजोति' बिहारी] । स्पर्श-दर्पण-द्युति-कर्कशादिपदानि संयुक्ताक्षरसंपर्कात्तत्त्वन्ते किल कामं कर्कशानीव । किं भूयसा, स्पर्शादिपदस्पर्शं सति ततः पूर्वमपि पदं संयोगपर-

त्वात्कर्कशतां धत्ते । किन्तु 'परस-दरपन-दुति-करकस' रूपेणोच्चारितानि तानि नोद्वेगमुद्वहन्ति कस्यचित् ।

‘दीठि न परत समानदुति कनक. कनकसे गात ।

भूषन करकरकस लगत परस पिछाने जात ॥’ (बिहारी

ईक्ष्ण-तीक्ष्णादिपदानि शृङ्गारपदशय्यायामुपनिबद्धानि कलयन्ति कर्णयोः किमपि काठिन्यमिति को वाऽनाग्रहिलो न मन्येत ? किन्तु व्रज-भाषामुपगतानि तान्यपि तीक्ष्णतां मुञ्चन्ति । [‘ये तेरे सबते विसम ईछन तीछन बान’ बिहारी] । ‘प्रावृट्’ ‘प्रिया’ ‘भ्रू’ प्रभृतिपदानि संयुक्तवर्ण-घटिततया स्वयं तु न तादृक्मधुराणि, किन्तु वराकस्य पूर्वस्यापि पदस्य बलात्कलयन्ति संयोगपरत्वकारणाद् गुरुत्वं कर्कशतां च । विवशतया प्रयोक्तव्यान्येव च भवन्ति बलात्तानीमानि पदानि शृङ्गारपदशय्यायामपि । व्रजभाषायां तु ‘पावस’ ‘पिय’ ‘भौंद’ रूपमुपगतानि तानि कस्य वा ललितानि न प्रतीयेरन् ? ‘विद्युदुद्योता’दिपदानि परमार्थतो विचारे न तथा माधुर्यगुणाऽनुगुणानि । किन्तु व्रजभाषापदसंघटनायां ‘बिजुरी’ बिज्जु’ ‘उदोत’ रूपमुपलभ्य मण्डयन्ति मनाक् माधुर्यमेतानि [‘चढी अटा देखति घटा बिज्जुछटासी नारि’, ‘तिय लिलार बैदी दियै अगनित बढत उदोत’] ।

चन्द-पुष्प-अमृतादिपदानि मधुररसोद्दीपकानीति नामग्रहणमहि-म्नैव मेदुरयन्ति माधुर्यमिह मानवानां मनसि । किन्तु पदान्येतान्युच्चारणे स्वयमुत्पादयन्ति संयुक्ताक्षरमहिम्ना कांचित्कठिनताम् । व्रजभाषायां तु ‘चन्द’ ‘पुष्प’ ‘अमिअ’ ‘अमी’ आदिरूपमवाप्य मधुरपदशय्यायामुपचितं माधुर्यमुपबर्द्धयन्ति शतगुणितमिव ।

अपभ्रंशकृतं सौकर्यम्

अस्ति च व्रजभाषायामपभ्रंशविषयेषु बहुतरं स्वातन्त्र्यम् । एकैकस्य शब्दस्य कलिताः कविभिरात्मच्छन्दानुरोधेन नानाधा ह्यपभ्रंशा येन हि निर्व्वन्द्वमुपनिबध्यन्ते तानि निजरचितेषु छन्दसु । 'स्त्री' शब्दः 'इस्त्री' 'अस्त्री' इत्यादिरूपेण भाषायामपभ्रष्टोपि 'तिरिया' ['तिरिया तेल हमीर-हठ चढै न दूजी बार'], 'त्रिया' ['त्रिया चरित्र जानै नहिं कोय'] 'तिषा' ['तिया न चाहत कन्त'] 'तिय' ['तिय तिथि तरनि किसोरवय पुन्य कालसम दौन'] । किमधिकम्, केवलमेकाक्षरं 'ति' इति रूपमप्युपलब्धवान् सोयं शब्दः । ['को ति अमोल बिकात नैद्री'] 'नदी' 'वयः' इति शब्दौ 'नै' 'वै' इत्येकाक्षररूपेण प्रयोक्तुमस्ति स्वातन्त्र्यं व्रजभाषायाम्—'किते न भौगुन जग करै नै वै चढती बार' । अस्तु, एवंविधेनापभ्रंशस्वातन्त्र्येण पदनिगुम्फने कियत्सौलभ्यमुपलभ्यते कवयित्रेति न तावद्विशिष्य बोधनीयं स्यात् स्वयमक्षराणि निगुम्फितवद्भ्यो महाशयेभ्यः ।

किञ्च नैतावदेव, विभक्तिचिह्नं च अपि भूयस्तरां प्रयोगस्वातन्त्र्यं व्रजभाषायाम् । 'नि' इति चिह्नं द्वितीयायाम्—'सुनि वचनानि व्रजबाम' इत्यादिरूपेणाऽऽधीयते । किन्तु यथेच्छमन्यास्वपि विभक्तिषु तदिदं 'नि' चिह्नं प्रयुज्यते भाषाकवयः । तृतीयायां यथा—'मोरमुकटकी चन्द्रकनि यो राजत नैदनन्द' । सप्तम्यां यथा—'दियै लोभ चसमा चखनि लघु पुनि बडो लखाय' । '(रही)दगनि साँझ सी फूलि' । इत्यादि ।

किमधिकम्, निर्व्विभक्तिकं पदं प्रयुज्यापि स्वेच्छानुसारं तत्र विभक्त्यर्था व्रजभाषाकविभिरुपजीव्यन्ते । बहुभिरुदाहरणैर्मुखा विस्तरस्यादिति द्वित्रैर्निदर्शनैर्बोद्धुं प्रभवेयुर्विवेकिन इति विश्वसिमि । यथाहि—

‘परतिय दोस पुरान सुनि उठी मुलकि सुखशानि ।

कस करि राखी मिस्र हू मुख आई मुसकयान ॥’

[परतिया (के) दोष (को) पुराण (में) सुनि, सुखदेनेवाली (मिश्रकी प्रेमपात्री) मुलकि उठी । मिश्र (ने) भी मुख (में) आई मुसकयान (को) कस कर (चलपूर्वक) रखा] अत्र कोष्ठकनिबद्धा विभक्त्यर्था विभक्तिचिह्नं चिन्नेव कविना प्रयुक्ताः, बोद्धमिश्रावबुद्धाः ।

सीस मुकुट कटि काछनी कर मुरली उर माल ।

यह बानिक मो मन बसौ सदा गिहारी लाल ॥

[सीस (पर) मुकुट, कटि (में) काछनी, कर (में) मुरली, उर (में) माला, इस बानक (से) गिहारीलाल ! सदा बसौ] अत्रापि निर्विभक्तिकैरेव पदैरभीष्टोऽर्थः स्वैरमभिव्यज्यते इत्यपरोक्षमेव प्रेक्षावताम् ।

उक्तानुसारेणाऽपभ्रंशप्रकारेण छन्दोनिबन्धने क्रियती सुविधोपलभ्यते कवयित्रोक्त पूर्वमेवोक्तम् । लघुलघुन्यपि छन्दसि यन्महान्तमर्थमुपजीवन्ति ‘विहारि’सदृशाः, शब्दालंकारमर्थालंकारादिकं चोपनिबन्धुं यत्तत्रावकाशमुपलभन्ते तत्र हि तदिदमपभ्रंशसौकर्यमेव मूलतो हेतुः । स्वल्पैरेवाक्षरैरपूरिते विवक्षितेऽर्थे, लब्धविपुलावकाशेन कविना कुतो वा न छन्दसि विपुलोर्थः शक्येत सूचयितुम् ? कुतश्च न तत्रालंकारभङ्गारः श्रूयेत ? हिन्दीकविर्विहारी—‘प्रियः प्रियां मानकोपशयितां वीक्ष्य ‘कुपिता सेयमनुनयं मे वीकुर्यान्न वा, कियान्वा कालश्च तत्र प्रतीक्षणीयो भवेत्’ इत्यादि विचार्य, युक्तिलाघवेन दयितायाः समीपे मुग्धाप । प्रियापि मन्दीभूतमानाऽऽसीत् । अत एव प्रियं कोपशयितमनुमाय ‘अमे न जाने सोयमनुनयेन्न वा’

इत्युत्कण्ठया विचिन्त्य, स्वप्ने यन्मेलनं तस्य मिषतः अर्थात् शयानया नाधिकया कश्चित्त्वप्रो वीक्षितोस्ति, तस्मिन् स्वप्ने एव सा कण्ठे आश्लिष्यतीति व्यपदेशात् प्रिया प्रियस्य हृदयाऽऽलिङ्गनमाप" एतावन्तमर्थं दोहा-सदृशे स्वल्पावकाशे छन्दश्च निबन्ध । संपूर्णेपि छन्दसि समुल्लसदनुप्रासः पदविन्यासश्च सुमधुरं खेलतीत्यत्रापि तदिदमेव कारणम् । यथा—

‘सोवत लखि मन मान धरि, दिंग सोयो पिय आइ ।
रही, सुपन की मिलन मिलि, तिय हियसौं लपटाइ॥’

अत्र हि ‘लखि’ ‘धरि’ ‘आइ’ ‘मिलि’ ‘लपटाइ’ इति पञ्च पूर्वकालिक्रियाप्रयोगाः, ‘मन’ इत्यादयो निर्विभक्तिकप्रयोगाश्च क्रियदत्तर-लाघवमावहन्तीति स्वयमक्षरगुम्फनलम्पटैः कल्पनीयम् । ‘दृष्ट्वा’ इत्यादि-प्रयोगाणां तु कथा दूरे, परं ‘वीक्ष्य’ इति मात्रात्रयादन्यूनो दर्शनार्थकधातोः पूर्वकालिक्रियाप्रयोगो न भूमण्डले केनचिदपि संस्कृते संक्षेप्तुं शक्येत । किं बहुना, वर्तमानहिन्दी(खड़ी बोली)भाषायामपि ‘देखकर’ इत्यस्य ‘देख’ इत्यस्मात्संक्षिप्तः (मात्रात्रयात्मकः) प्रयोगो न केनचिदुपनिबन्धुं शक्यः । किन्त्वपभ्रंशमहिम्ना विहारिमहोदयो ‘लखि’ इतिमात्राद्वयेनैव तमिममर्थं सुमधुराक्षरैरुपनिबन्ध । एवं ‘धृत्वा’ ‘मिलित्वा’ ‘आगत्य’ इत्यादिप्रयोगेऽपि संस्कृतकवेः काठिन्यं स्वयमनुमातव्यम् । एवमेव च ‘मन में’ इति सविभक्तिकस्थाने ‘मन’ इति निर्विभक्तिरुमात्रं प्रयुज्जानः स्वल्पावकाशे छन्दसि बहुलार्थोपनिबन्धनेन निज‘दोहा’वृत्तं सहृदयानां हृदि सायकीकुर्वन् कल्लयामास प्रतिष्ठां विहारिमहोदयः ।

यथा ह्यपभ्रंशेनाऽक्षराणां लघूकरणं तथा यथाकाममक्षराणां द्विगुणीकरणादिस्वातन्त्र्यमप्युपयुज्यते भाषाकविभिः । यथा 'छप्पय'-
छन्दसि ध्रुमृतध्वनौ च—'अतिगरज्जि घनगरज्जि तद्धितजिमि खंभ
तडक्किय'... 'नृत्तत्तत हर नित्त' इत्यादि । उदाहरणप्रपञ्चेन मुधा विस्तरः
स्यादित्येवंविधान्युदाहरणानि गोस्वामितुलसीदासस्य कवितावल्यां
'साहित्यवैभवस्य' 'वंशवीथ्याम्' (पृ० ५७८) च बाहुल्येन द्रष्टव्यानि ।

व्रजभाषाछन्दांसि

भारतस्य दूरदूरप्रान्तेष्वपि कविताराज्यसिंहासनोपर्यधिकारस्थाप-
नस्य द्वितीयं कारणमस्ति छन्दसां माधुर्यं नाम । 'तुकान्त'भक्तानि वर्ण-
मैत्रीसंहन्धान्यस्या भाषाया वृत्तानि तथा मधुराणि भवन्ति यथा श्रोतॄणां
हृदये चिराय स्थानं कुर्वन्ति, चमत्कुर्वन्ति च सहृदयमारभ्य पामरपर्यन्तस्य
चेतांसि । यद्यपि छन्दस्तदिदं शब्दसङ्घटनरूपतया बाह्या सामग्री नूनं,
किन्तु आपाततः श्रोतॄणामावर्जनाय सर्वापेक्षया छन्दोबन्ध एव प्राधान्यं
भजते । कान्तासंमितरूपेण हृदयवशीकारपूर्वं धर्मार्थादिपुरुषार्थसमर्थके
सन्मार्गे प्रवर्तनं हि काव्यानां पुरातनं प्रयोजनम् । यावत्किलाऽऽकर्णयितुः
कर्णौ श्रोतुमेव नाभिमुखीभवतस्तावद् ध्वन्यर्थप्रसाधितमपि काव्यं कस्मै
फलाय भवेद्भावुकानाम् ? व्यङ्ग्यार्थो हि वाच्यार्थविचारोत्तरं तात्पर्य-
ज्ञानानन्तरमुपजनयेच्चमत्कारं चेतसीति चरमभाषी सः । सर्वतः पूर्वं हि
कलितलयसंबद्धः शब्दगुम्फ एव कर्णगोचरीभवति भुवनेऽस्मिन् । श्रू-
माणः स एव कर्णयोः कटुतां कलयेच्चेत्को वा व्यङ्ग्यार्थावधारणपर्यन्तरय-
धैर्यं धारयेत् ? अत एव कर्णकाटवात्कुप्यन्ति कोविदाः । अर्थज्ञानात्पूर्वमेव
मधुराक्षरसंहन्धः 'तुकान्त'कान्तः संगीतलयहारी व्रजभाषायाश्छन्दो-

बन्ध एवानन्दयति तावत्कर्णौ कोविदानाम् । उक्तं हि मार्मिकैः—

‘अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलापि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥’

केषांचित्कथनानुसारं भवेच्छब्दोबन्धोयं बाह्यापि सामग्री नाम, किन्तु रसाभिव्यञ्जने सेयं भूयांसं भारमुद्रहति । अत एव काव्यप्रकाशादयोऽपि—‘हास्यं दोधकम्, करुणं मन्दाक्रान्ता-पुष्पिताग्रादीनि, शृङ्गारं पृथ्वी-लग्धरादीनि, वीरं शिखरिणी-शार्दूलविक्रीडितादीनि सौकर्येणाभिव्यञ्जयन्ती’त्याहुः ।

व्याचचक्षे च क्षेमेन्द्रः—‘वसन्ततिलकं भाति संकरे वीररौद्रयोः’ । ‘शृङ्गारालम्बनोदारनायिकारूपवर्णनम् । वसन्तादि तदङ्गं च सच्छ्लोयमुपजातिभिः ॥’ ‘प्रावृट्प्रवासव्यसने मन्दाक्रान्ता घिराजते ।’ ‘शौर्यस्तवे नृपादीनां शार्दूलक्रीडितं मतम् ।’ ‘सावेगपवनादीनां वर्णने लग्धरा मता’ इत्यादि । यदि हि वृत्तमिदं रसाभिव्यञ्जनाश्रितान्तं बाह्यं भवेत्तर्हि पूर्वोक्तपरिगणनस्य किं फलम् ? किमिति वा ‘हतवृत्त’दोषस्य संपर्कात्काव्यमुपहसनीयं भवति ?

घनाक्षरी (कवित्त)

संस्कृते यथाऽनुष्टुप् तथा व्रजभाषायां ‘दोहा’वृत्तमिदमञ्जसा विनिर्मयतया भेजे यद्यपि प्राधान्यं च सार्वजनिकत्वं च, किन्तु कुरङ्गलिया-छप्पय-कवित्त-सवैयादीनां छन्दसां विशिष्टवर्णनेषु समभूतसमादरः समाजे समन्ततः । विशेषतो—भाषाकवीनां कृते कल्पवृत्तायमानानां राजस्थानभूपानामाश्रये व्रजभाषायाश्छन्दःसाहित्यमिदमस्तिष्ठमप्यवाप परमं प्रसारम् । तत्रापि कवित्त—सवैयादिछन्दसां प्रभावः प्रसफुटं प्रावर्तत समयेऽमुष्मिन् ।

यतो हि सर्वतः प्रस्फुरत्प्रभावे विशालसभाभवने रत्नच्छटाविच्छुरितैः सामन्तैः
समन्तात्परिवृततया पाकशासनमिवात्मानमभिमन्यमानं राजानं गीतिल-
यमनुहरता येन छन्दसा किल तुष्टुवुः कवयस्तदिदं कवित्तघनाक्षरीच्छन्दः ।
मधुरगभीरेण स्वरेण सधीरभावं प्रथमचरणमारभ्य उत्तरोत्तरं स्वरं
संवर्धयन् तारस्वरेण यथैव चतुर्थचरणं सोत्तेजनं समापयति स्म तथैव
वर्यस्य राज्ञो मूर्तिमानिव प्रस्फुरत्प्रतापः संमुखमिवोपतिष्ठते स्म । येन हि
निरभिमानत्वेन परिलक्षितोपि राजा परितः परिस्फुरतेवाऽऽत्मप्रतापेन
सभागतमात्मानं काञ्चिदतुलां विभूतिमिव विभावयति स्म । यथा हि—
त्रिभिश्चरणैर्भूमिपालस्य प्रजापालनप्रवृद्धा या वीरताविभूतिरभिवाणिता
सा—‘तेरे भुजदण्ड पै घमण्ड महिखण्ड को’ इति चतुर्थचरणे समापिते
मन्ये सोयं शौर्यदर्पः (घमण्ड) संमुखमिवोपतिष्ठते स्म ।

एवमेव प्रकृतिवर्णनायां वसन्तवैभववर्णनप्रसङ्गे—प्रथमे चरणे
‘कूलनमें केलिमें कछारनमें कुञ्जनमें क्यारिनमें कलित कलीन किलकन्त
है’ इति वसन्तस्य विकासशोभा कूल-कच्छ-कुञ्जादिषु निर्दिश्यमाना निर्भरं
मनसि सभुदेति । ततो द्वितीयचरणे—‘कहैं पदमाकर परागन में पौन हूमें
पातन में पिकमें पलासन पगन्त है’ इति पूर्वापेक्षया प्रवृद्धा सा शोभा परितः
प्रसृतान् परागपवनपल्लवादीन् परिव्याप्य परिजृम्भमाणेव परितिष्ठति ।
ततस्तृतीयचरणे सा वासन्तिकशोभा दिग्-दिगन्त-द्वीपादीनधिकरोति—
“द्वारमें दिसानमें दुनीमें देसदेसनमें देखो दीप दीपन दीपत दिगन्त है”
इति । किन्तु चरमं चतुर्थं चरणं यथैव स समापयति तथैव विपुलं विश्वतो
वर्धमानः स वसन्तो व्रजवीथी—वनिता—वल्लीप्रभृतिषु प्रत्यक्षं प्रोज्जम्भमाण
इव परिलक्ष्यते—“बोधिनि में व्रजमें नवेलिनमें बेलिनमें वननमें वागनमें
बगान्यो वसन्त है” ।

छन्दसोऽस्य प्रभावः समुचिते स्थाने प्रस्फुरताऽनुप्रासेन भवतीति नव मार्मिकैर्विस्मरणीयम् । 'इन्दीवरनैनी तू कलिन्दीतीर जैयो ना', 'तीन बेर खार्ती ते वे बीन बेर खार्ती हैं', 'स्याम सुखसाधे राधे ! तेरे हैं अगाधे रूप जाके मुख आगैं लागै चन्द्रमा मसालची' इत्यादिदर्शितविलासेना-नुप्रासेन संवर्द्धितसमुल्लासेन संगद्यते कवित्तकवितेति को वा मार्मिको न विद्यात् ? अवश्यमयमनुप्रासो निबन्धुश्चातुर्यमपेक्षते । एकस्मिन् धरणे प्रांसयुग्मं, त्रयं, परमावधि चतुष्टयं वा पर्याप्तं भवति । युग्मं यथा—'छल करि प्यारी के कपोल पिय पौछैं त्यों अँगौछैं प्राणप्यारी जू गुविन्द अलः कनकों' इत्यादि । त्रयम्—'पंपा के सलिलमधि भंपा करि ताही छिन चम्पाके कुसुमकी लपट लूटि लायो है' इत्यादि । चतुष्टयं यथा—'मेघन लगायो भर, नाँचैं बिज्जु व्योमचर, कूकैं मोर मत्तवर, बैठे हरी डारतर' इत्यादि । एकस्मिंश्चरणे यावतामक्षराणामन्तरेण प्रथमोऽनुप्रासः स्थापितो द्वितीयोऽपि तावदन्तरेणैव स्थापनीय इति समुचितस्थाने कृतविन्यासः सोयमनुप्रासः समार्कर्षको भवतीति मार्मिकाणां मतिः । यथा—'बुद्ध भुवराज तुम्हें देखत निहाल, लियैं बिजै की रसाल ऋतुराज आज आयो है' । 'अकरे खरीदनके जकरे दुषागनसौं पकरे रहैं तोहू पौनसों अरे रहैं' इत्यादि ।

घनाक्षरी छन्दस्तदिदमनुप्रासेनैव हृदयासेवनकं भवतीति तलस्पर्शेन विवेचनीयं स्यात् । बहुषु छन्दसु प्रासः सोयं छन्दोलङ्घननिविष्ट एव भवति । यथा त्रिभङ्गी-नरहठा-अमृतध्वन्यादिषु । त्रिभङ्गी यथा—'मोहन बनवारी गिरिवरधारी कुञ्जबिहारी पगधरिये' । नरहठा—'निरस्त मदनहि जिन, कदन कियो छिन, रतिहि दियो वरद न' । अमृतध्वनि-तरलित होत

भुजङ्गधर परत गङ्ग उत इत्त । जटाजूट छूटत जबहि नृत्ततत्तहर नित्त ॥
नृत्ततत्तहर नित्ततत्तबहि दुचित्तत्तिभुवन'इत्यादि । नायं प्रकारो भाषायामेव,
संस्कृतकविभिरपि सोयं प्रचारितः पुरस्तात् । यथा अश्वघाटयाम्—‘घोटी-
कुलादधिकधाटी कुसुम्भतरुवटीकुलेषु दधती’ इत्यादि प्राचीनम् । ‘त्वं गाय
भूरिभयभङ्गाय तोषिततुरङ्गानननाङ्गिकमलम्’ इत्यादि साहित्यवैभवे मम ।

कुण्डलियाछन्दसि तु—अन्तिमं पदमेवावर्तते । यथा—‘बसिबो
वृन्दावन करो यह चाहत जिय मोर । सुनिबो करो गुपाल की करमुरली
की घोर ॥ कर मुरली की घोर भोर जमुना को न्हैबो’ इत्यादि । एतेषु
छन्दसु यथानुप्रासश्छन्दोलक्षणनिविष्ट एव भवति तथा घनाक्षरीछन्दसि
यद्यपि नास्ति, तथापि मिथः प्रातिद्वन्द्व्ये न भ्रण्टकुर्वत् अनुप्रासयुगलमस्मि-
श्छन्दसि शोभायै अनिवार्यं भवतीति कवित्तनिगुम्फनमार्मिकाणां मतम् ।
अनेन विना छन्दसि शैथिल्यमेव किम्, छन्दसो गतेरेव वैकल्यं प्रतिभासते ।

घनाक्षरीलक्षणम्

“एकस्मिंश्चरणे षोडशवर्णानां प्रथम‘यति’ भागः, पञ्चदशवर्णानां
च द्वितीय इति एकत्रिंशद्वर्णैः (मनहर) कवित्तच्छन्दो भवति । नास्मिन्
गणानां वा लघुगुरुवर्णानां वा नियम इति सामान्यतया भाषावेदिताः
संगिरन्ते । किन्तु केवलमेकत्रिंशद्वर्णान् परिगणय्य छन्दोरचयितारः सुस्पष्टं
अश्रयन्ते छन्दोरचनामार्गात्, उपहस्यन्ते च साधारणतयाऽक्षरगुम्फवेदिभि-
रपि । दृश्यतां, यदि षोडश, पञ्चदशेत्येकत्रिंशद्विर्वाणैरेव कवित्तं भवति,
नान्योऽत्र कश्चन नियमस्तर्हि “कौन को सुजस गाय गनिका॥से तरे नाथ”
इत्यत्र ‘सुजस कौन को गाय’ ‘कौन को गाय सुजस’ इति वा रचितेऽपि

तदिदं छन्दः शुद्धं स्यात्, किन्तु नैवम् । प्रत्युत कविसमाजे प्रसिद्धं यत् कवित्तच्छन्दसि 'नन्दकिशोर' इत्येवंविधो गुम्फो न लभते समावेशमित्यादि । यदि च एकत्रिंशद्वर्णानामेवात्र नियमस्तर्हि कथमिदं मार्मिकैः सिद्धान्तितम् ? केवलमेकत्रिंशद्वर्णानेव लक्षणं परिजानतां कृते 'राधिकागोविन्दो मयि दयतामनारतम्' (पृ० २८) इत्यादि परीक्षणकौतुकाय मया निहितमपि ।

सत्यं त्विदमस्ति यत्प्राचीनानां छन्दोलक्षणमर्द्धदग्धा अमी अक्षर-गुम्फका न वराका विदन्त्यपि । 'गतिविशेषेण निविष्टाः षोडश-पञ्चदशवर्णाः किल घनाक्षरीवृत्ते भवन्तीति' लक्षणकाराणां हृदयम् । गीतिलयहारी गतिविशेषश्चायं कर्णाभ्यामेव परीक्षणीयो न वाचा ! लक्षणमपि जगन्नाथदास रत्नाकरप्रभृतिभिरभ्युहितं यत्किल पुस्तकरूपेण पुरा काश्यां प्रकाशितमपि । साम्प्रतमपि जगन्नाथप्रसादेन (भानुकवि) 'छन्दप्रभाकरे' घनाक्षरीलक्षणस्य व्यवस्था साधीयसी कृता । एतेन हि समप्रयोगः [अर्थात् ८, ८, ८, ७ इति विभज्य एकत्रिंशत्पूर्तिः] एवं विषमविषमसमप्रयोगः कवित्ते उपादेयो निर्दिष्टः । सम विषम विषम, विषम सम विषम इति वा प्रयोगस्तु निषिद्धो निगदितः । तदनुसारं व्यवस्थया कवित्त-छन्दसो गतिर्न भवति विकृता । किन्तु केवलमेकत्रिंशद्वर्णैः कवित्तगुम्फकमहाभागा न कुतोपि दृष्टिं निक्षिपन्ति, न चान्यत्किञ्चिच्छ्रोतुमिच्छन्ति । वास्तवे तु 'कान पिद्वाने छन्द रस' इति प्राचीनप्रसिद्धयनुसारं कविकुले लब्धजन्मनां शिशूनां कर्णाविव तथा परि-निष्ठितौ भवतो यत् एकत्रिंशद्वर्णगणनायाः कदाचित्संग एव न भवति, श्रुत्वैव ते कवित्तगतिं परिचिन्वन्ति ।

कवित्तघनाक्षरीछन्दसो गतेः स्थिरीकाराय छन्दस्यस्मिन् यथास्थान-विन्यासोऽनुप्रासो भूयानुपकारी, कृतश्च तथा पूर्वेः कविभिरित्यनुभविनां

हृदयम् । एतद्विषये विशेषजिज्ञासुभिरलखनऊनगरात्प्रकाश्यमाना हिन्दीभाषाया
‘माधुरी’ पत्रिका दृष्टव्या यत्र मया विस्तरेणाऽऽलोचितमिदम् । वृत्तेस्मिन्
विच्छुरच्छोभाविलासोऽनुप्रासो मार्मिकैः सुबहु संमानित इत्यथापि परिज्ञातं
भवति । ‘भवभूतेः शिखरिणी, अभिनन्दस्य नन्दिनी, उपजातिर्मन्दाक्रान्ता
च कालिदासस्येत्यादि यथा संस्कृतकविषु प्रसिद्धिस्तथा व्रजभाषाकवीनां
समाजेऽपि सुप्रथितम् । ‘छन्दःप्रभाकरे’ भानुभूतिना संगृहीतम्—‘कुण्डलिया
गिरिधरस्य, दोहा विहारिणः, चौपाई गोस्वामितुलसीदासस्य, छप्पय
नाभादासस्य, तथा घनाक्षरी पद्माकरस्येति’ (पृ० ६६) मार्मिकाः स्पष्टमनेन
प्रत्येक्ष्यन्ति यच्छब्दालंकारेण, विशेषतश्च पूर्वोक्तेनानुप्रासेन कवितामात्मीयां
प्रसाधयन् पद्माकरकविर्यदा ‘कवित्ते’ कृतकार्यस्तदा-कवित्तच्छन्दस्यनुप्रास
एवायं प्राधान्येन लब्धविन्यास इति को वा न जानीयात् ? शब्दालंकारान्
विशेषतश्चानुप्रासमिमं नानाधा प्रयुञ्जानाः पद्माकरसदृशाः कवयः कवित्ते—
‘उभक्ति भरोखा है भमकि भुकि भांकी वाम’ इत्यादीन् वृत्त्यनुप्रासानपि
बहुधा न्यगुम्फन् येन घनाक्षरीछन्दः संदधौ भूयसीं शोभाम् । किन्तु
समस्वरविन्यासोऽनुप्रासो यदा प्रयुज्यते तदा नाधिकोऽस्य विलासो नूनं
शोभायै । परिमितोऽस्य विन्यासो यथा—‘आँखें अरविन्द पर चारुमुख चन्द
पर राधिकागुविन्दपर नैनन निछावरै’ । इत्यादि । इतोऽधिकं प्रयुञ्जानास्तु
वराका न कवितागुम्फनपाटवमपि परिजानन्तीति न ते विचारार्हा अपि ।
यथा—‘बाल गलमाल उरसाल लाल लाल भाल’ इति । एवंविधो गुम्फो
‘जंजालवत्’ जंजालवद्वा केवलं प्रतीयेतेति को वा विशालमतिर्नालक्षयेत् ?
भूषणं शोभायै भवतीति न नाम नागरनितम्बिन्धो रोम-रोमस्वेव
तद्धारयन्ति ।

व्रजभाषोज्जासमये समये न केवलमस्यैव छन्दसः कृते, अपि तु छन्दोमात्रस्य निगुम्फनाय पुरा प्राचलत्पूर्वोऽभ्यासः कवीनाम् । पञ्चाशत्-षष्टिवर्षेभ्यः पूर्वं यदा हि जयपुरे गुणिजनजीवातोर्महाराजाधिराज-श्रीरामसिंहदेवस्य, दतियाराज्ये महाराजश्रीभवानीसिंहस्य, बुन्दीराज्ये च रामसिंहदेवस्य, एवमन्यान्येषु राजसंस्थानेषु कवितागुणवेदिनां भूपालानां शासनमासीत्तदा भारतेऽस्मिन् साधीयसी काव्यसंपदियमासीत् । ये किल प्राधान्येन संस्कृतं नाभ्यैयत तेपि कविकुलजाः शिद्यार्थिनः साहित्यस्य स्थूलं प्रबोधं संस्कृतेन संपाद्य सभाप्रकाश-काव्यनिर्णय-कविप्रिया-रसिक-प्रियादिभिरभ्यगीषत भाषासाहित्यम् । ततः प्राचीनकवित्तानां साहस्रीं पञ्चशती वा कष्टस्थीकृत्य नित्यं तामावर्तयन्तस्ते कवित्तादिच्छन्दसां गतौ तत्त्वतस्तत्स्पर्शिनोऽभूवन्, तेषां कर्णौ छन्दसाममीषां ॐ निष्पाचिव समभूताम् । अधिकं किं वच्मि, सुमधुरस्वरं सलयं चाऽऽवर्त्यमानानि कवित्तानीमानि गृहे नित्यमाकर्णयन्तो महिलाः, कविकुलजा बालिकाश्चापि शतशः कवित्तानि सस्मरुर्बभूवुश्च छन्दसां गतेः स्वत एव परीक्षिकाः ।

कवित्छन्दसो गतिः

किन्तु सुमहान् खेदो 'यत्कवीश्वर'वंशधरा अपि नवयुगीयपरीक्षा-प्रणाल्या यत्किञ्चित्संस्कृतं स्पृष्ट्वा, अन्यथा साधारणतया आङ्गलशिक्षा-प्रवाहे पतिताः हिन्दीविश्वविद्यालयादेर्विशारदादिपरीक्षोत्तरणेनात्मानं कृतार्थं मन्यमानाः कवित्तादिनिर्माणे साभिमानं प्रवर्तन्ते किन्तु छन्दोगतेः परिशीलनाभावात् षोडश-पञ्चदशभिरेकत्रिंशद्गणनया कवित्तं पूरयन्तस्ते

ॐ निकषौ परीक्षपाषाणौ इव ।

सौष्ठवमस्य छन्दसः सर्वदार्थं लुम्पन्ति । 'प्रतिकालेजं' 'प्रतिस्कूलं' 'प्रति-
कार्यालयं' प्रत्येकसभासमाजगोष्ठीसमितिभिः सह कविसंमेलनानि
साम्प्रतमनिवार्याणि संजातानि । विशिष्टसभानां महाधिवेशनेषु वार्षिको-
त्सवेषु तु कविसंमेलनानि उत्सवस्य शरीराणीव संवृत्तानि । तदेवं प्रतिवि-
शिक्षम् ('गली गली में') प्रतिपदमधिविश्यमानेषु कविसंमेलनेषु
छन्दसां दुर्गतिदर्शनादनिच्छतापि नानाविधानुरोधानां बलात्प्रसह्य प्रमुख-
पदमधिरोप्यमाणेन मया कतिधा पृष्टम्—'महोदय ! कवित्तस्यास्य गतिर्वि-
कलेव प्रतीयते' । तदुत्तरे प्रोचुस्ते नि.संभ्रमम्—

'श्रीमन् ! षोडश-पञ्चदशेति गणितानि मया एकत्रिंशदक्षराणि' ।

हन्तः सोयम् 'बाम्रान्पृष्ठः कोविदारानाचण्डे' । छन्दसो गतिमसौ
जिज्ञासितः किन्तु सोयमेकत्रिंशद्वर्णानाक्रन्दति ! किन्तु वराकः सोयं षोडश-
पञ्चदशेत्येकत्रिंशद्वर्णानेव छन्दसोऽस्य लक्षणं जानाति, कोऽस्य दोषः ?
निजगुरोः सकाशादपि छन्दोलयं कदाप्यपरिशीलितवतां कविसंमेलन-
कवीनां कवित्तविषये स्थाने स्थाने सेयमेव दशा । पण्डित-प्रोफेसरपदवाच्या-
नामपि सेयमेव प्रगतिः । संमेलनेषु छन्दसोऽस्य दुर्गत्या भृशं परिग्लायता
म०म०पं०श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहाभागेन परिहासेऽपि हन्त ममस्पृक्
समीरितम्—'कवित्तनिर्माणं पठनं वा संप्रति राजनियमतो नूनं निरोध-
नीयं स्यात्' ।

* संस्कृते कवित्तादीनामवतारणम् *

व्रजभाषाच्छन्दसामेवं दुर्गतियुगे,—लोकप्रचलितहिन्दीभाषायामपि
छन्दसाममीषां यदा सेयं परिस्थितिस्तदा विरलजननिषेवणीयायां
गीर्वाणभाषायामस्यां छन्दांस्यमून्यवतारयन्नहमुपतिष्ठामि संमुखे रसिक-
समाजस्य । सर्वतः पूर्वं वर्षावर्णनात्मकमेकं 'कवित्त'वृत्तं दशमवर्षं थावत्

पूर्वं प्रकाशितस्य 'संस्कृतरत्नाकरस्य' दशमवर्षीयप्रथमसंख्यायां प्राकाशयत नूनम् । ततो 'जर्मनयुद्धे' (पूर्वतन)संप्रामोपलवशान्तौ जयपुरे महाराजाधिराजश्रीमाधवसिंहदेवस्याज्ञया राजहर्म्यमालायां गोविन्दमन्दिरे जाग्रमानायां सम्राट् विजयसभायां बृटिशविजयवर्णनात्मकं कवित्तमेकमपठयत येनाऽप्रीयन्त सर्वे विद्वांसो, नवीनमिति कृत्वा च समभूवश्चमत्कृताः सर्वे सामन्ता राज्याधिकारिणश्च । तदनन्तरं जयपुरराज्यस्य शिक्षाविभागाध्यक्ष- (Director of Public Instruction) पदं यदा पं० श्रीश्यामसुन्दर-शर्मा M.A. महाभागोऽध्यतिष्ठत्तदा तदुत्साहसाक्षिणि 'शिक्षासप्ताहे' संस्कृत-कालेजान्तःप्रतिष्ठापितायां 'परिङ्कतसभा'यामपठयन्त कानिचित्कवित्तानि यानि निर्मत्सरं गुणप्रणयी सोऽयं सर्वात्मना सुभृशमभ्यनन्दत् । अन्तस्तलं संतुष्यन्तोऽपि मामिच्छा विद्वांसो निभृतनिरूढया स्पर्धया वा ईर्ष्यापिशाच्या वा नोदघाटयिष्यन् प्रशंसनाय मुखमात्मीयं कदाचित् , किन्तु मध्येसमं प्रधानाधिकारिण एतादृशीं गुणज्ञतामालक्ष्य स्वस्यापि गुणवेदितां निर्मत्सरतां चाभिनयन्तः प्रशशंसुर्नानाविधैः साधुवादैः ।

किन्तु बहिः प्रश्लाघमानाः प्रचुरं प्रोत्साहयन्तोऽपि विद्वन्महाभागा निभृतं क्रूरतमं चालोचितवन्तोऽपि, किन्तु तत्, -सव्यङ्ग्यं साकूतं च । अनेनाप्यहमुपकृतोऽस्येव परिङ्कतमहाभागैः, न नाम खेदितः । प्रथमाधिवेशने यदा मङ्गलात्मकमाशीर्वादात्मकं च कवित्तमपठयत तदा बहिस्तत्प्रशंसद्विस्तैः प्रोक्तम्—'सम्यगिदम्, किन्तु ऋतुवर्णनादिषु यथा तस्य चित्रमिवोपस्थाप्यते ब्रजभाषाकविभिस्तथा नात्र सुसंभवम् ।' चेत्तस्मिन् समासञ्ज्ञक्षेयं वार्ता । प्रकटे किञ्चिदनुक्त्वापि तान्, निभृतमेवंविधवर्णनायामकार्षं परिश्रमम् । वसन्तसमयभाविन्याः परिङ्कतसभायां द्वितीयाधि-

वैशाने समयवर्णनप्रसङ्गेन परिश्रमस्यास्य किञ्चित्फलमप्रापयम्, यथा—

‘कोरकिताः किंशुका विकासमुपयातं किल
कर्णिकार-कुरवक-काननं प्रकाशने
स्रुतसहकाररससीकरसुरभिमुखाः

सुमितसमीरभराः सुभगमुपासते ।
मञ्जुनाथ मानय मनोभूमहिमानमिमं
मारशरमुग्धतया मुनय उदासते
वापी-तट-वाटिका-विहङ्गम-विटपि-वीथी
वारजवनेषु वै वसन्तविभा भासते’ ॥

भूरुहा वहन्ते मञ्जुमञ्जरीर्भजन्ते चारु-
वल्लरी, रमन्ते मधुपायिनोऽद्य मानसे
भम्पामारभन्ते मञ्जुपम्पापुञ्जिनान्तेचराः
सुभगसमीराः, संरमन्ते रसिका रसे ।

काकलीः श्रयते युवकोकिला विलासभृतो,
बाणाः संरभन्ते कुसुमेपोरपि नीरसे
प्रणतिरियं ते, वच्मि भूयः कान्त ! किं ते ?

ननु, विगृह्यदुरन्ते किं वसन्ते गन्तुमीहसे ? ॥’

१ सुभगं यथा स्यात्तथा लोकान् उपासते सेवन्ते । २ तपश्चर्यातस्तटस्था भवन्ति ।

३ भूरुहा मञ्जरीः वहन्ते चारुवल्लरीश्च भजन्ते ।

४-नीरसे अपि कुसुमेपोः बाणाः संरभन्ते संरम्भेण पतन्ति ।

५ पद्यद्वयस्यास्य टीका ‘साहित्यवैभवस्य’ षड्विंशत्यां १५, २५ पृष्ठे द्रष्टुं शक्या ।

ततस्तृतीयाधिवेशने—“व्रजभाषाकवयो ‘नायिकाभेद’-रस-भावा-
द्युपनिबन्धने यथा छन्दस्यस्मिन्नतिशयं दधुर्न तथा भवेद्भाषायामस्याम् ।
सत्यं संस्कृतस्य व्याकरणनियमादयोपि भृशं कठिनाः, किं क्रियताम्”
इत्यादि साकूतमसूच्यत । तदुपदेशामृतेन

‘सायमवकाशमुपलभ्य गृहकार्यभरात्

कुसुमचयार्थमुपयाता भयभुग्नाऽहम्

परिमृदिता मे तरुलग्ना पश्य शाटिकाऽसी

वृक्षवाटिकायां घनतमसि यदूनाऽहम् ।

मञ्जुनाथ कुसुमनिलीनैरनुयाताऽलिभिः

सरभसमायातापि विटपत्रिलूनाऽहम्

शङ्कतामलीकं नर्मशाली काममालीजनों

हन्त मधुपालीदत्तदंशा दृढदूनाऽहम् ॥’

‘याता निजजनकनिकेतमुपयाता, पति—

रुषसि विदेशान्प्रति याता शयितोऽधुना

श्वश्रूरियमन्धा, निशि शय्यायां निमग्ना भवे—

देवरोऽपि कार्यप्रतिबन्धादयितोऽधुना ।

मञ्जुनाथ मेघमण्डलेन मेचकाऽऽभं नभो

भवनेऽहमेका न भोः सुस्था भयतोऽधुना

क्षम्यतां दिनान्तसमयागत चतुरपान्थ !

विवशा नितान्तमहमावासे यतोऽधुना ॥’

१-घनान्धकारे यत् अहम् ऊना एकाकिनी ।

२ छन्दोद्वयस्यास्य टीका ‘साहित्यवैभवस्य’ नवरसवीथ्यां ८२, ६१ पृष्ठे द्रष्टुं शक्या ।

'लीना देहशक्तिरपि द्वीना सुखवासना मे
 तनुरनधीना पश्य कियदिव नीयताम्
 चक्षुषोरुपैति घनतिमिरमिवाऽद्य नाथ
 श्रवसोरुपैति शक्तिरलमवधीयताम् ।
 मञ्जुना त्वदङ्घ्रिकञ्जलम्बनेन मञ्जुनाथ
 धृतिरुपयाति हृदि, करुणा विधीयताम्
 एतस्मिन्नमन्द-पुण्यसमयेऽरविन्दसम-
 लोचन ! मुकुन्द ! नेत्रगोचरमुदीयताम् ॥'

इत्यादिपद्यानां सृष्टिरभूत् । एवमेव अन्योक्ति-नीति-विनोदादीनां
 विषयेषु व्यङ्ग्यगर्भा मात्सर्यान्तरितकृपापूर्णा प्रेरणा प्राप्यत पण्डित-
 महाभागानाम् ।

* कवितानिकुञ्जस्य जन्मकथा *

एतेष्वेव दिनेषु संस्कृतमुपभाषारूपेण गृहीत्वा प्रोजुष्टपदाधिरूढैः
 कैश्चित् संस्कृतभाषाप्रचारविषयमालोचयद्भिः सद्भिः संस्कृतपठनप्राप्त-
 पाण्डित्यप्रमाणनाय सावष्टम्भमुदगीर्यत—'संस्कृतभाषा संप्रति नैतादृशी
 पर्यवस्थिता, यस्यां प्रचारभाषायामिव शक्येत निर्मातुं साहित्यम् । युगानुकूल-

साहित्यनिर्माणं विना च भाषाया जीवनमेव दुर्घटम् । नियमैर्नियन्त्रिता सेयं भाषा नेतस्ततः पदमपि कर्तुं स्वतन्त्रा । सा मृदुताऽस्याः सर्वथा चूर्णीभूता, या हि लोकसाहित्यनिर्माणायोपयुक्ता । न चास्यां सर्वविधभावाभिव्यञ्जनाय सरलाः शब्दा एव । अत एव प्रचलनरहिता सेयं मृतेति व्यपदिश्यते इत्यादि ।

संस्कृतसेविनामन्येषां हृदि सोयमाक्षेपो मर्माऽऽघातमकरोन्न वेति नाहं जानामि । किन्तु यौवनोत्साहसमुत्तेजितः सोहं नैतत्सोदुमपारयं तदा । प्रत्यक्षं मे समभूद्वादः—“यदि सर्वविधभावाभिव्यञ्जनाय नास्यां भाषायामुपयुक्ताः शब्दास्तर्हि विश्वप्रचलितायां भवदाराध्यायामाङ्गलभाषायां तु सन्ति ? विधीयतां क्षणं द्वयोस्तुलना । कल्प्यतां तावद् यद् भीष्मप्रीष्मस्य प्रचण्डतम-अण्डकरोऽस्माकं वर्णनीयस्तदा दुःसहनीयतमामिमां सूचयितुं : सूर्यवाचकः कीदृशः शब्दः ? सायंकालिकः सुखदः सूर्यो यदा वर्ण्यस्तदा कीदृक् ? भानुकिरणेषु सर्वे वर्णा विच्छुरिता इति विज्ञानस्य विज्ञापनाय कीदृक् ? यद्ययं न स्यात्तर्हि लोककार्याणि रुध्येरन्निति प्रभुत्वमस्य सूचयितुं कीदृक् ? अथ लोकानां सुकृत-दुष्कृतान्यनिमित्तं निरीक्षत इति पापिनं कञ्चिन्पापान्निवर्तयितुं भावाकृतबोधकः कीदृशः ? एवंविधभावाभिव्यञ्जकाः सूर्यवाचकाः कति वा शब्दाः श्रौयद्भिनन्दनीयायामाङ्गलभाषायां सन्ति ? ‘सन्’शब्दं विहाय सर्वबोधोऽन्यो मन्ये न भवेच्छब्दः ? किन्तु संस्कृतसरस्वत्यां चण्डरश्मि—चण्डांशु—दिनमणि—चित्रभानु—लोकबन्धु—लोकसाक्षि—प्रभृतयोऽनेके पूर्वोक्तभावाभिव्यञ्जकाः शब्दाः समवाप्येरन् ।

यदीयमव्यवहरणीया संकुचिता च भाषा तर्हि सर्वतो व्यवहरणीयया आङ्गलभाषया सह संघटतामस्य तुलना । “आकाशमें जब बादल

धिर रहे थे तब मैं संस्कृतसाहित्यसम्मेलन के लिये घर से रवाना हुआ” इत्येकं वाक्यं विश्वतो व्याप्तायां सर्वव्यवहरणीयायां भवदुपास्त्रायामाङ्गल-गिरायां कियद्भिः प्रकारैः शक्यते वक्तुम् ? संकुचितायामस्यां संस्कृतसरस्वत्यां च कियद्भिरिति परीक्ष्यतां तावत् । एम्. ए. पदमण्डितो भवान् निखिलानां भवत्सुहृदां साहाय्येन सधैर्यं सोत्साहं च संपूरयतु तदिदम् । अहं च प्रत्यक्षमिह संमुखे स्थितः संपूरयामि कतिचिद्वाक्यानि । तदनुसारमूनच-त्वारिंशद्वाक्यानि—आकाश—मेघ—व्याप्तिक्रिया—गृह—-प्रस्थानादीनां पर्यायैस्तत्कालमेव न्यबध्नाम् । इमानि किल कर्तृवाच्यक्रियानिबद्धानि । यद्येषु कर्मवाच्या क्रिया भवेत्तर्हि तावन्त्येवाऽन्यान्यपि वाक्यानि संभवेयुः ।

वाक्यानीमानि पण्डितसभायां मया प्रदर्शितानि । मुद्रितानि च प्रसङ्गान्तरेण काश्याः ‘सुप्रभात’पत्रेपि । एवमेव भाषाया अस्याः स्तरे स्तरे तादृशं मार्दवमपि विद्यतेऽद्यापि यत्कारणादियं भूमण्डलगतानां सर्वासामपि भाषाणां छन्दसु सुमधुरेण प्रकारेण शक्यते निबन्धुम् । नेदं जीवितलक्षणं प्राप्येत सर्वासु भाषासु । सभ्यपरिगृहीता सेयमिग्लिशभाषैव गृह्यताम् । अस्यां हि संस्कृतभाषायाः ‘शिखरिणी’प्रभृतीनि छन्दांसि यदि कश्चिदुपनि-बध्नीयात्तर्हि तानि किं भवेयुः सुभाष्याणि ? भाषयाऽनया सुसंपृक्तानि च तानि प्रतीयेरन् ? किन्तु गोर्वाणगिरायामस्यां सर्वासामपि भाषाणां सर्वाण्यपि छन्दांसि सर्वप्रकारैः समुपयुक्तानि सिध्यन्ति, चेत्समर्थेन संग्रह्यन्ते । संस्कृत-सरस्वत्यास्तदेतदेव सौष्ठवमभिव्यञ्जयितुं ‘कवितानिकुञ्जस्य’ अस्याऽऽवि-र्भावः, यस्मिन् हि सभ्यकोटौ गणनीयानां सर्वासामपि भाषाणाम्, विशेष-तश्च ‘कवित्त’प्रभृतिषु व्रजभाषायाश्छन्दःसु संदर्शिता संस्कृतरचनापरीक्षा । साफल्यमत्र समधिगतं न वेति तु कथितामार्मिकैः संप्रति परीक्षणीयं स्यात् ।

एकप्रकारेणाऽस्य परीक्षा संजातापि । यस्मिन्काले सेयं रचना प्रारब्धा, तदाऽऽसीत् 'कविमण्डल'नाम्नी ब्रजभाषाकवीनां संस्था जयपुरजनतायामजस्रं जागरूका, यस्याः सेयं जन एव समभूत्परिचालकः । तस्यां हि भाषाकवीनां पुरतः पठितेषु कवित्त-छप्पय-प्रभृतिषु कतिपयेषु छन्दःसु, "ब्रजभाषाया एव सेयं संस्कृतपदबहुला तादृशी रचना यादृशी 'गोविन्द गोपद द्वन्द्वहर विज्ञानघन धरणीधरम्', 'जे राममन्त्र जपन्त सन्त अनन्त जनमनरञ्जनम्' [तुलसीकृतरामायणे अरण्यकाण्डः] इत्यादिका गोस्वामितुलसीदासादेः" इति तैरज्ञायत । मन्ये सेयं संस्कृतसगर्वतयाः सुतरां सफलता, किं वा विश्वतो घोषणीयो विजयः—यत् लघोर्गुरुकरणं—गुरोर्लघूकरणम्, द्वित्वविधानं—वर्णपरिवर्तनाद्यपभ्रंशस्वातन्त्र्यरहितायामपि भाषायामस्यां छन्दांस्यमूनि स्वाभाविकानीव संवृत्तानि ।

* द्वयोर्भाषयोः कवित्तानां तुलना *

अस्तु, ब्रजभाषायाः कवित्तच्छन्दसि अनुप्राससौष्टवादेर्ये ये प्रकारास्ते ते अस्यामपि निरूढा न वेति विवेचनाय काचिद्वर्णिकाऽधस्तात्संदीयते—

१—येनोत्थानेन प्रथमद्वितीयादिषु चरणेषु क्रमशो वसन्तादेः सर्वाऽपि संभूतं संप्रदर्श्यते, चतुर्थे च चरणे शब्दालंकारभङ्गकारः संकर्षको यथा भवति तथा—

'ललितलताऽभिनवनायिकाविलासी वर—

वारिजविकासी वनवीथीविपदन्तोयम्

वञ्जुलविपिनमौनहन्ता पिकचिन्ताहरो

मञ्जुलमलयमन्दमारुतैरनन्तोयम् ।

मञ्जुनाथ महितमीनकेतनमहामन्त्री

मानिनीमनःस्थमानतन्त्रीमिलदन्तोयम्

सन्तोषयदिन्दुकरदीपितदिगन्तो विद्ध-

विरहिदुरन्तो बत वर्द्धते वसन्तोयम् ॥'

[मा० वै० पृ० १३]

२-‘वीथिनमें ब्रजमें नवेलिनमें बेलिनमें’ इत्यधिकरणबाहुल्यं
यथा चतुर्थे चित्र्यते तथा—

‘पर्वतघनेषु पुलिनेषु पार्श्व-पत्तनेषु

पौरोषवनेषु पुरः प्रावृट् प्रतिभासते’ इति.

यथा वा—‘उपवन-विपिन-वाट-वल्लीवलय-वीथी-

विटपिवितानेषु हि वर्द्धते वसन्तोयम्’ ।

३-द्विरनुप्रासो यथा—‘पीयन्ते दृशैव रसिकेन फुल्लवासन्तिकाः

कामममी वासन्तिका वासराः सुगीयन्ते ।’

यथा वा-

‘दर्पितदनुजवधूवीक्षणेषु वर्षागमो

गोविन्दो ममाद्य मनोहर्षायोपपद्यताम्’ ।

४-त्रिः प्रासो यथा—‘मनसि मनोभुवोऽपि पूर्णपरिचोभावहा

श्रीगांविन्दशोभा मनालोभायोपकल्पताम्’ ।

५-प्रासचतुष्टयं यथा—‘कोऽन्यो मयि तन्यात्सदा स्तन्यावधिरक्षाकृपां

वत्सलताजन्या तव धन्या करुणा प्रभो !’

६-चतुर्ध्वपि चरणेषु एकस्यैवानुप्रासस्य निर्वाहो यथा—

भूमिवलयं तं दुष्टदैत्यैर्भरिवन्तं वीक्ष्य

लोकेऽवतरन्तं शक्तिमन्तं शीलयामहे

शकटं हरन्तं पावयन्तं पूतनां तामथ
 दावाग्निं पिबन्तं बलवन्तं चिन्तयामहे ।
 कालियफणासु नृत्यवन्तं विहरन्तं वने
 कंसमुद्धरन्तं केशवं तं कामयामहे
 सर्वतो लसन्तं विलसन्तं ब्रजगोपिकासु
 पीताम्बरवन्तं भगवन्तं भावयामहे ॥'

७-वृत्त्यनुप्रासेन चतुर्थचरणचित्रणं यथा—

‘वापीतटवाटिकाविहङ्गमविटपिवीथी—
 वारिजवनेषु वै वसन्तविभा भासते ॥’

८-चतुश्चरणेषु प्रतिचरणं पृथक् पृथक् वृत्त्यनुपासो यथा—

‘चञ्चचारुचञ्चलाचकासितरुचिररुचि—
 सलिलमुचामचारिसंचयो विभासते
 केकाकलकोलाहलकुतुकिकलापिनोऽमी
 कलितकदम्बकूलकाननान्युपासते ।
 मञ्जुनाथ मेदुरमहोरुहविमण्डितेयं
 मोदमानमेदिनी प्रमोदमिह दासते
 पुष्करपयःपूरपीनतमपुष्करिणी

प्रावृष सपङ्कपथा पृथिवी प्रकाशते ॥’ [सा० वै० ४१]

९-चतुर्ध्वनि चरणेषु प्रारम्भादन्तावधि एकाक्षरवृत्तेर्निर्वाहो यथा—

‘केतककदम्बकरमर्दकुन्दकर्णिकार—
 कदलीकुटजकोविदाराः किल भासन्ते

कुरवककमुककरवीरकलकाञ्चनार-

किंशुककरञ्जकृतमाळा मञ्जु राजन्ते ।

कर्कन्धूकपित्यकुष्ठकुलककुरण्टकाग्रं

कचूरककरहाटककेसराः सुखायन्ते

कञ्जमञ्जुलानने ! कियन्तः कूलकुञ्जे कुटाः

कानने किलाऽमी कृतकौतुकाः प्रकाशन्ते ॥'

[सा०वै० १०]

१०-वृत्त्यनुप्रासस्य मध्येऽपि पुनः पदान्तानुप्रासस्योपनिबन्धनं यथा—

‘उन्मीलन्मृणालनवमाधविकाजाल-दल-

दमलतमालततिविद्धवियदन्तोयम् ।’

इत्यादि किं किं वा कियत्परिगण्यताम् ? व्रजभाषाकवयः कवित्ते-
हिमन्-अनुप्रासविन्यासे वर्णनाविलासे च यान् यौश्चमत्कारानुपनिबध्नन्तो
बहु मन्यन्ते मनस्यात्मानं, तांस्तानिह सर्वानपि सर्वात्मना समानेतुमकार्ष-
मध्यवसायमिति मर्मसु प्रविश्य निर्भरमालोचयन्तः स्वयमेव वेदिष्यन्तीति
किं नाम निवेदनविस्तरेण ?

व्रजभाषाकविगोष्ठ्यां छन्दसामन्येषामपेक्षया कवित्तरस्यास्योपनिबन्धने
कवेः कृतित्वमतिनैपुण्यात्परीक्ष्यते स्म । न नाम साधारणः कविः कवित्तो-
पनिबन्धने धारयामास धाष्टर्यं तदा । व्रजभाषासाहित्ये रचनायामालोच-
नायां चोभयत्रापि सफलः कविष्टाकुरः साकूतमालोचयांचकार पुरा—
‘लोगन कवित्त कीबो खेल करि जान्यो है’ । षोडश-पञ्चदशेत्येकत्रिंशदक्ष-
रयोजनमेव ये जनाः कवित्तं जानन्ति तेषां कथा तु पारेलोकम्, परं व्रजभा-

षायामन्यान्यच्छन्दसामपेक्षया कवित्तेऽस्मिन् पठनश्रवणयोर्यथा लालित्यं तथा रचनायामपि चातुर्यविशेषस्यापेक्षेति कविसमाजे चिरात्प्रसिद्धिः । परिनिष्ठित एवैतस्य गतिविशेषम्, पदान्तानुप्राससौष्ठवम्, उक्तिविच्छिन्ति च निर्बोद्धुं प्रगल्भते । अत एव संस्कृतरचनापटुभिर्भाषाया अस्या अन्यान्यच्छन्दांसि यथेच्छमुपनिबद्धानि कामं भवेयुः परं कवित्तनिर्माणे विरलानामेव सफला प्रवृत्तिरीक्षिता ।

* संस्कृतकवीनां कवित्तादिरचना *

व्रजभाषापरिगृहीतानि छन्दांस्यमूनि लोकानां भूरि समाकर्षकाणीति परितः परीक्षणेन परिचीयते । 'साहित्यवैभव'नाम्नी रचना यतःप्रभृति संस्कृतसेविसमाजे प्रासिध्यत्, 'संस्कृतरत्नाकरे' चैवंविधानि छन्दांसि यत आरभ्य प्राकाश्यन्त, काश'प्रभृतिसंस्कृतकेन्द्रेषु सभासंमेलनादिषु यदा यदा चैवंविधा रचना सहृदयानां समक्षमुपानीयत तदा तदा भूरि समाकर्षणेन सेयमश्रूयत । 'संस्कृतम्'प्रभृतिपत्रेषु प्रकाश्यन्ते दोहा-कवित्त-गजलादीनि निरर्गलम् । 'रत्नाकरे' चापि बहूनां प्राप्यन्त एवंविधा रचनाः । अन्यान्यपि पत्राणि न शून्यानि भवन्ति रचनयैवंविधया । तत्र साफल्यमधिगतं न वेति तु नूनं कथान्तरम्, किन्तु छन्दसाममीषां समाकर्षणं न तैश्चेतसि निरोद्धमपार्यतेत्यपरोक्षम् । किं बहुना, ये संभाविता वृद्धाः संस्कृतपद्यानि विहाय संस्कृत-दोहामात्रमपि साफल्येन नाऽऽरचयन्कदाचित्तेऽपि पङ्क्तीनामासां लेखकस्यास्य सिंहाऽवलोकनकवित्तं सभायां सहृदयैरभिनन्द्यमानमाकर्ण्य, न केवलं कवित्तमेव अपि तु 'सिंहावलोकन' सहितं तत् मध्येसमं भावयितुं प्रगल्भन्ते । किमितोऽधिकश्छन्दसोऽस्य समाकर्षकताप्रभावः समाजे परीक्षणीयो नूनम् ?

एवंविधानि छन्दांसि प्राचां संस्कृतकवीनां न नामैकान्ततोऽपरिचिता-
नि नूनम् । चौपाईच्छन्दोनुहारिणी भगवच्छङ्कराचार्यस्य 'चर्पटपञ्चरिका'
['अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं, दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।' इत्यादिका] सुप्रसिद्धा
समाजे । १६२१ तमे विक्रमवत्सरे वंशीधरधूसरस्य प्रभोपरि शिवसहायपण्डि-
तो वाल्मीकीयरामायणस्य शिरोमणिटीकां निर्म्ममौ । टीकाया अस्या
उत्तरकाण्डस्यारम्भे, प्रन्थस्यान्ते च चत्वारि 'त्रिभङ्गी'च्छन्दांस्युपलभ्यन्ते ।
'वर्णिका'रूपेण तेष्वेकं यथा—

‘स्वस्ति श्रीदाता निखिलविधाता श्रितविख्याता सकलपतिः
यस्य श्रीसहिता सीता दयिता त्रिभुवनमहिता निखिलनतिः ।
सोऽयोध्यानाथो निगमसुगाथो गङ्गापाथोविदिततनुः
जयति श्रीरामो जलदश्यामो रमणललामो महाधनुः ॥’

तथा चान्ते 'बरवै'च्छन्दोऽपि दृश्यते—

शिवसहायबुधनिर्मितिरेषा भाति ।

तत्त्वं दुर्जनवादात्सततं याति ॥

अस्मत्पूर्वजानां वाणी — भारती — सरस्वतीत्युपनामकानां श्रीद्वारका-
नाथभट्टपादानां 'गालवगीत'शीर्षकाणि छप्पयच्छन्दांसि गालवाश्रमवर्णने
प्रन्थेऽस्मिन्नेवाऽग्रे विलाक्येरन् । अस्मत्सजातीयानामात्रेयश्रीगदाधरभट्टानां
(जयपुरराजकवीश्वराणाम्) शिववर्णनपराणि छप्पयच्छन्दांसि पूर्वपर्यायस्य
(अर्थात् त्रिंशच्चत्वारिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वं प्रचरतः) संस्कृतरत्नाकरे पुरा प्रकाशिता-
न्येव । एवमेव गुरुवरनाँगल्योपाह्व—पं० श्रीगोपीनाथदाधीचानामपि भाषा-
परिगृहीतानि छन्दांसि कानिचित् प्रसिद्धानि । कविवरश्रीकानजीप्रशन्व-

राणामपि भाषानुहारौणि संस्कृतच्छन्दांसि कामं भवेयुः । जयपुरविलास-
सिद्धभेषजमणिमाला-कच्छवंशमहाकाव्याद्यनेकग्रन्थनिर्मातृणां मेदपाटी-
यभट्टकविकुलालंकारश्रीश्रीकृष्णरामवैद्यावतंसानां दोहाच्छन्दांसि—

शिवशेखरशशिचन्द्रिकासञ्चयचारुमहांसि ।

ददतु मुदं मन्दाकिनीतरलतरङ्गपयांसि ॥

कमलामलमनुरागि बहुकरुणारसपरिणामि ।

हृदयस्थलमिव वीक्षितं हरेरहं प्रणमामि ॥'

इत्यादीनि बहुत्र विन्यस्तानि कवयितुर्व्रजभाषाच्छन्दःसंदर्भणसंमोदं
भूरिशः सूचयन्ति । वस्तुतस्तु वैद्यावतंस—कविवरश्रीश्रीकृष्णरामभट्ट
महाभागा न केवलं संस्कृतकवय एव, अपि तु ते व्रजभाषाकवयोऽप्यासन् ।
जयपुरविलासे जयपुरनरेन्द्रश्रीरामसिंहदेवस्य यशोवर्णनपराणि दत्तानि
तेषां कतिचित्कवित्तानि । तैर्यदि संस्कृतेऽप्येकं द्वे वा कवित्तानि निरमी-
यन्त तर्हि न तेषां कृते नवीनमिदम् । अस्ति तेषामिदमेकं कवित्तघनाक्षरी-
च्छन्दः—

‘सूत ! रथमेहि, देहि बाणगणमाशु मे हि

मित्र ! धृतिमेहि धेहि संगरमहोमहे

वर्म कुत्र, चर्म कुत्र, भयं वृथा मा स्म कृथाः,

छिन्धि भिन्धि धाव धाव सहे नोस्य नाम हे ! ।

इति स्फुटं भवद्द्विषां शैलगुहास्वापजुषां

विलापयुग्ं वचो वयं समुपलभामहे

वैरिकुलवृन्दकाण्ड ! चन्द्रसितकीर्तिजालः!

कण्ठलोलरत्नमाल ! महीपाल ! राम हे ! ॥'

एतच्छ्रद्धायाणां भारतप्रसिद्धायुर्वेदमार्तण्डश्रीलक्ष्मीरामस्वामि-
महाभागानामपि—

‘निजसहवासविभूषिताऽमलगुणगणावलीषु ।
नतिततियुतं निवेदनं श्रोहरिदत्तसुधीषु ॥’
‘जातोहं ज्वरपीडितो दैवाच्चाकस्मात् ।
अवकाशो दिनपञ्चकं देयो मे तस्मात् ॥’
‘विनयदलं प्रहितं मया लक्ष्मीरामाख्येन ।
नभसि सिते चैकादशीतिथौ युते भौमेन ॥’

इत्यादीनि दृश्यन्ते दोहावृत्तानि । अन्यान्यपि ब्रजभाषानुहारीणि
छन्दांसि जयपुरनरेन्द्रश्रीमाधवेन्द्रनिदेशतो जातायां श्रीगोविन्दमन्दिर-
सभायामपठ्यन्त तैः पुरा—

‘वृन्दारकवृन्दाऽऽहतचरणं वृन्दारण्ये विहरन्तम् ।
मानवकुलदावानलदानवदुष्टकुलानि प्रहरन्तम् ॥
अम्भोदाधिपजम्भारिभ्रमवारणकारणकुरुविन्दम् ।
वन्दामो नन्दात्मजमेनममन्दानन्दं गोविन्दम् ॥१॥’
‘निजमतिकृतिजितदितिजादितिजं गणनातीतनृपतिततिविनुतम् ।
यूरोपीयमिमं यन्तारं राज्यश्रीः स्वयमागन्ताऽरम् ॥ २ ॥’

किन्तु संस्कृतभाषायां समये समये संजातमिदमाचरितं विदुषां
विनोदमात्रमेवाऽवर्तिष्ट केवलम् । नानेन स्थायिसाहित्ये किञ्चिदधिगतं
व्यपगतं वा । हन्त! अद्भुतप्रतिभाशालि-पण्डितश्रीचन्द्रशर्मगुलेरी B.A.-
महाभागस्य समये मम कानिचिद्देव घनाक्षरीच्छन्दांसि पण्डितेषु प्रासिध्यन् ।

तदुपरि महाभागेनानेन स्वसंपादित 'काशीनागरीप्रचारिणी पत्रिका'यां 'प्राचीनहिन्दी'नाम्नि गुणज्ञगणनीयगवेषणानिबन्धे—'अमुकस्य (मम नाम) मम मित्रस्य तदिदम् (अर्थात् घनाक्षरीनिर्माणम्) विरलविनोदमात्रम्' इत्यादि समुदैर्येव । हन्त यदि स महाभागः क्लृप्तसाम्प्रतमवस्येत्तर्हि हृदय-स्यान्तस्तलेन प्रासत्स्यत्—यद्विरलविनोदः सोयं साम्प्रतिकसाहित्यविदां प्रवजः प्रमोदः समभवदिति । अस्तु, एतस्य श्रेयः प्राक्तनजयपुरशिक्षा-विभागाध्यक्ष—(Director of Public Instruction) पं० श्री-श्यामसुन्दरशर्म एम. ए. महोदयाय, मम जेष्ठसहोदराय चास्ति याभ्यां सहार्दप्रमोदमादिश्यत यत्—'पादान्तानुप्रास(तुकान्त)घटिता सेयं रचनाऽ-वश्यवश्यं कठिना । यादृग्भावेन च भवता संपूर्यते सा तु कठिनतमैव । किन्तु ये विषया ब्रजभाषाकविभिः प्रातिस्विकरूपेणोपात्ताः, साम्प्रतिकसंस्कृतसाहित्ये च ये विषया युगानुकूलतयाऽवश्यं प्रहीतुमर्हास्ते यद्यनया शैल्या विषयविभागपुरस्सरं संस्कृतेषुपनिबध्यन्ते चेत्तर्हि संस्कृतसाहित्ये नवीनमिदं कृतं स्यात् । अन्यथा प्राक्तनच्छन्दोबन्धतुन्दिला प्रचुरं पर्याप्ता प्राचीनसाम-प्रेव संस्कृतसाहित्ये' ।

अवश्यमियं मन्त्रणा मूल्यवती, साहित्यजगत्यमरीकरणाय निःसंशयं शक्तिमती च । किन्तु पदे पदे प्रतिबन्धसंधायिनी शैलीमिमामवलम्ब्य संस्कृते विस्तृतग्रन्थनिर्माणं न तावत्सहजम् । इतस्ततो नानाविधं साहित्य-मधु समाहृत्य हृदये चित्रयितुमुचिता नानाविधा विचार-मधुकराः पुरः समुद्वेलिता इवाऽवश्यं दृश्यन्ते, किन्तु लेखनीमुखेन तेषामुपनिबन्धनसमये कियत्संकटं समुपतिष्ठते कवयितुर्येन लेखनी जडेव संपद्यते इति हि त एव

ॐ यदि अवर्तिष्यत तर्हि प्रासत्स्यत् प्रसन्नोऽमविष्यत् । सदेतुं ३ ।

जानन्ति, यैरेवंविधे व्यतिकरे स्वायुषः कियांश्चन भागो भवेद् व्यतिगमितः ।
 अस्तु, प्रकटे किञ्चिदनुक्त्वा निभृतमकार्षं तादृशं प्रयत्नं पञ्चदश वर्षाणि,
 यत्परिणामः 'कवितानिकुञ्जः' सोयम् । यस्य द्वितीयो भागः 'साहित्यवैभवं'
 प्रथममुपगतश्चतुषोर्गोचरं साहित्यरसिकानाम् । प्रथमो भागश्चेदं 'जयपुरवैभवं'
 यद्धि जयपुरनरपालकरसरसीरुहसमुपगमप्रतीक्षया साम्प्रतमुपैति संमुखं
 काव्यकलाकोविदानाम् । निकुञ्जस्यास्य चरमोभागश्च 'गोविन्दवन्दनमन्दार-
 माला' (गोविन्दवैभवम्), या हि द्वयोरनयोर्वैभवयोः स्वस्वविषयसंदोहैरेव
 नितान्तनुन्दिततया तयोर्मध्ये संमातुमप्रभवन्ती पृथगेव वक्षःस्थलमलंकुर्या-
 त्काव्यकलामार्मिकाणां भगवद्भक्तानाम् ।

* ग्रन्थस्य स्वरूपम् *

निकुञ्जस्यास्य द्वयोरप्यनयोर्भागयोर्व्रजभाषापरिगृहीताः सर्वेपि
 प्रकाराश्चमत्काराश्च संस्कृतसाहित्यसंनिवेशौचित्यं संपाद्य रुचिरेण क्रमेण
 संगृहीता इति पश्येयुः काव्यकलामार्मिकाः । तदनुसारमेव पूर्वं नगरी-नग-
 रस्थानवर्णनम्, ततो राज्ञो राजसभायाः, तत उत्सवानां नागरिकाणां च,
 ततो राज्ञोऽभिनन्दनस्य, आशीर्वादादेश्वोपनिबन्धनम् । अन्ते च व्रजभाषा-
 कविताया अपि काचि'द्वर्णिका' प्रस्ता । यतो हि यावत्किल जयपुरराजकवीनां
 कृतयो नांऽशतोपि परिशील्यन्ते, न तावज्जयपुरस्य वैभवमिदमवगम्यते
 सामग्र्येण । अत एव नगरवर्णनादिपूर्वपीठिकारूपे प्रथमभागोऽस्मिन् सर्वमि-
 दमावध्य—द्वितीये भागे तवीनेध्वमीषु च्छन्दसु विच्छित्तिमुपगच्छन्
 समयापेक्षितः साहित्यस्य वर्णनीयः स स विषयः समुपनिबद्ध इति
 परिज्ञातमेव भवेत्साहित्यवैभवमवलोकितवतां कृतिनाम् ।

• व्रजभाषाया अन्यान्यानि छन्दांसि •

घनाक्षरीकवित्तमिव भाषाया अन्यान्यपि छन्दांसि स्वस्वानुरूपे विषये इतरभाषाच्छन्दसामपेक्षयाऽद्भुताद्भुतं प्रभावमभिवहन्तीति मर्मविदां प्रत्यक्षम् । ओजोऽनुकूलसंघटनाबन्धुरं छप्पयच्छन्दो वीरादिरसेषु, ओजस्विनः प्रमेयस्य निगुम्फने वा, प्रकृतं प्रमेयमात्मनः प्रभावेण द्विगुणीकरोतीति मार्मिकाणामनुभवः । अत एव प्राक्तनैः संस्कृतकविभिरपि तदिदं छन्दः समुपादीयत—अन्यान्यच्छन्दो विहाय सर्वतः पूर्वमेव । नीतिनिर्वचने ‘कुण्डलिया’ छन्दसः प्रभावः प्रोढैः प्रतिपन्नो यत्कृते गिरिधरो दीनदयालु-गिरी वा व्रजभाषायामद्यापि संस्मर्यते रसिकैः । विरहवर्णने ‘बरवै’ छन्दो-प्यमन्दोद्भासिनीं सुषुप्तामावहति । यतश्छन्दसोऽस्य जन्मैव तन्मूलकमिति व्रजभाषासंप्रदाये संप्रधारितम् ।

यावत्समरामि नावत्संमेलनपत्रिकायां कतिपयवर्षेभ्यः पूर्वमालिखितमासीत्केनचित्कोविदेन,—यत् नवावखानखानासमयेऽस्य छन्दसः प्रचलनमभूदिति । ऐतिह्यमिदमेवम्—आसीत्कवीनां कल्पद्रुमस्य, रथं चापि कवयितुर्नवावखानखाना इति प्रसिद्धिमुपगतस्य सविधे कश्चित् क्षत्रियराज-पुत्रः सेवकः । स हि स्वामिनोऽनुमतिमादाय निजदेशमुपगतः कृतवान् कयाचिच्चतुरथा क्षत्रियकुमार्यां परिणयम् । कांश्चिन्मासान् तत्सहवासेन सानन्दमतिवाह्य पुनरसौ स्वामिनः सविधमुपगतो निजं नियोगमशून्यं चकार । इतस्तत्प्रणयिनी प्रियवियोगमसहमाना कथंकथमयापयद्विरहविर-सान् कतिचिद्विषान् ।

अथ वियोगवह्निना विह्वला सा प्रियतमसविधे पत्रप्रेषणमुचितम-भ्यूह्य स्वयमागुम्फितमेकं छन्दः पत्रे विलिख्य प्रेषितवती प्रियतमस्योपकरणे ।

किन्तु दैवसंयोगात्तदिदं पत्रमकस्मान्नवाबखानखानामहोदयस्य दृशोर्गोचर-
अगच्छत् । आसीत्पत्रे सेयं कविता लिखिता—

‘प्रेम प्रीतिको बिरवा चलेहु लगाय ।

सींचन की सुधि लीजो मुरझि न जाय ॥’

कवितायामस्यां विरहानुप्राणिता याऽन्तर्वेदना निहिता तथा
प्रभावितः परमसहृदयो नवाबखानखानामहोदयो राजपुत्रगतं सर्वं वृत्तान्त-
मवगत्य तत्कालमेव तस्मै गृहगमनानुमतिं विततार । नवाबमहोदयस्य हृदये
कृतपदमिदं छन्दः कविताक्षरानुसारेण ‘बरवा’नाम्ना प्रासिध्यत् । कविता-
प्रणयी नवाबमहोदयः स्वयमस्मिन् छन्दसि भूयसीः सूक्तीः समुपनिबद्धवान् ।
समादृतवांश्च तद्दिनादारभ्यैव तदिदं छन्दः कविसमाजः, यस्मिन् हि रचना-
पाटवं प्रदर्शयन्तो गोस्वामितुलसीदासादयो भूयसीं सफलतामधिजग्मुः ।

नाहमस्येतिहासस्य तथ्यतां गवेषयितुमिच्छामि, न चाप्येतदत्र
प्रपञ्चयितुं वाञ्छामि यत्ततः पूर्वमिदं छन्दः केनचित् व्यवहृतं न वेति ।
तदिदं गवेषकैरेवान्वेषणीयं नूनम् । किन्तु विरहवर्णनाय वर्णानां यादृशी
मधुरता, स्वरलहर्याश्च यादृशी विह्वलताऽपेक्षिता साऽनेन भूयसी निर्व्यूढा
भवतीति मन्तव्यमेव भवेत् । विहारिणो ‘दोहा’छन्दस्तु शितविशिख इव
हृदयलक्ष्मीकरणाय प्रथितमेव सहृदयसमाजे । [सत्यं त्विदमस्ति यत्—
निजनिर्वर्तितेऽक्षरगुप्ते कविः स्वप्रतिभया यं भावं रसं वाऽभिव्यनक्ति तं
विचारपूर्वकमुपात्तस्य बन्धुरच्छन्दसो लयो(संगीतगतिः) भूयस्तरां प्रगुणी-
करोति । यतो ह्यर्थविचारः परस्ताद्भवति परं कर्णमुपगतं छन्दोमाधुर्यं पूर्वमेव
श्रोतुर्मानसमात्मवशे करोति । वशीभूते च मनसि सर्वमेव स्वतोऽभिरुचितं
भवति । उक्तं हि सुन्दरच्छन्दसा निबद्धस्य काव्यस्य लक्षणं विचक्षणैः—

‘अपर्यालोचितेऽप्यर्थे बन्धसौन्दर्यसंपदा ।

गीतवद्बृहदयाह्लादं तद्विदां बिदधाति यत ॥तत्काव्यम्०’इत्यादि ।

ब्रजभाषाच्छन्दसां सर्वमिदं प्रागल्भ्यं संस्कृतसाहित्यमप्यनुसंक्राम्ये-
दित्येवासीन्मत्प्रेरकाणामाकृतम् । उचितमपि चेदम् । सर्वमपि निबन्धनीय-
मर्थमनवीकुर्वद्भिः संस्कृतस्य महाकविभिः किं वा वर्णनीयमधुनाऽवशेषितं
यत्र नवीनो निबन्धा निजस्य निगुम्फनैपुण्यं निदर्शयेत् । ततो नित्यं नुण्णोभ्यो
नवीनैश्छन्दोभिर्नवीनामेव काञ्चिद् भूमिकामादाय सामयिकं चेत्कमप्यर्थं
निबन्धीयात्कविस्तेर्ह्येव युगेऽस्मिन् संस्कृतसाहित्ये नवीनं किञ्चित्कृतं स्यात् ।
परस्परमादानप्रदानाभ्यां तत्तद्भाषासाहित्यानां प्रवर्द्धते भूयसी संपदिति
प्रत्यक्षं प्रेक्षावताम् । किञ्च-राष्ट्रभाषानुगामिजनतायां संस्कृतगिरः प्रचाराय
तदिदमनुगुणमेव, यतस्तद्भाषा (राष्ट्रभाषा) छन्दांसि संस्कृतेऽप्यवलोकयन्तो
जनास्तामिमां भाषामञ्जसाऽनुप्रविशेयुः । किञ्च, नवकवितानिगुम्फपरिगृही-
तायाः संस्कृतसरस्वत्यास्तदिदमनुलमाहात्म्याय, यदस्याः प्रचारस्य युगयुगा-
न्तरेषु व्यपगतेष्वपि, नवयुगेऽस्मिन्नुपस्थास्तत्तादृशं मार्दवमद्यापि विद्यते
येन सर्वेष्वपि च्छन्दस्सु सेयं शक्यते निरायासमेव निर्गुम्फितुम् । एवं
सर्वदापि निर्जरशरीरा सेयममरभारतीति गौरवं किमिति वा नाऽऽसादयेत् ?

किञ्च, - सामाजिकमानवानां मनो नित्यं नूतनानुरागि । अनादितः
प्रचलितां संस्कृतसाहित्यस्य तामेव वर्णनापद्धतिमनुशीलयतां मनो भाषान्त-
रपरिगृहीतां नवीनतां प्रति निसर्गादेव लालसं भवेत् । अत एव निकुञ्जे-
ऽस्मिन् वर्णिता ऋतुवर्णनादिशैली, उर्दूभाषादेर्नवीनाश्छन्दःप्रकाराश्च

१ नवमपि अनन्यं प्राचीनं पुनरुक्तं कुर्वद्भिः ।

२ यथा नवयुगवर्णनं, किं वा ‘द्वादशमासी’प्रभृति ।

साहित्यरसिकानामभिरुचिमेवोत्पादयेयुरिति नाऽस्वाभाविकम् । अपि च युगे युगे लोकानां रुचयो विचाराश्च निसर्गतो भिन्ना भवन्ति । अत एव हि प्रतियुगं लोकरुच्यनुगामिनी नवीनता साहित्ये स्वत एवाऽनुप्रविशति । निकुञ्जेऽस्मिन् प्रविशद्भिर्दृश्येन नवरसवीथ्यां वीरादेर्विभिन्ना वर्णनपद्धतिः, विहारिणः सूक्तिसमुद्गमनम्, नवयुगवीथेः सामयिकपदार्थवर्णना, समा-लोचना चेत्यादिकमखिलमिदं सामयिकयुगस्य काङ्क्षा । तदेवं युगानुसार-मावश्यकताः स्वयमनुभवन्ती, ताः पूरयन्तो च सेयममरसरस्वती 'जीवन्ती, जाग्रती' अपि जनैः कैश्चिच्चेन्न प्रतीयते तर्हि तेषां जनानां चेतनाशक्तिं प्रत्येव कुतो नास्माकं संदेहः स्याद् यत् पदार्थपरीक्षापात्रे मानवे या प्रबोधशक्तिर्भवति सा तेषु परीक्षकम्मन्येष्वस्ति न वेति ।

मार्मिकाणां मन्त्रणानुसारं सर्वासामेव सुप्रचलित-सभ्यभाषाणां छन्दांसि 'निकुञ्जे'स्मिन् समगृह्यन्त । तत्तेषां छन्दसां तत्तद्भाषासाहित्ये यद्यद् वैशिष्ट्यम्, यस्मिन् वर्णनीये विषये यादृङ् माधुर्यं च प्रभावविशेषश्चानु-भूयते तदिदं सर्वं निकुञ्जेऽप्यस्मिन्ननुवर्तितुं प्रयतितम् । परीक्षणमिदमस्य प्रेक्षावतामपेक्षितम्, नात्र मे वचसामवसरः ।

* उर्दूभाषा तच्छन्दांसि च *

हिन्दी (खड़ी बोली)

'व्रजभाषैव माहम्मदानां राज्योपजृम्भणकाले क्रियाकारकादिषु किञ्चित्किञ्चित्परिवर्तनेन शनैः 'खड़ी बोली'रूपमवाप्य वर्तमानहिन्दिरूपे परिणता, यस्याः साम्प्रतिके स्वरूपे परिष्कारस्यारम्भो भारतेन्दो हरिश्चन्द्रस्य समये संवृत्तः' इति बहूनां मतम् ।

वर्तमाना हिन्दी, ब्रजभाषा चेत्युभे अपि एवमस्यैव वृत्तस्य द्वे शाखे
ये पृथक् पृथक् वातावरणे पुष्पिते फलिते च । इमे एकस्या एव मातुर्द्वे
दुहितरौ ययोर्द्वयोरपि वंशः पृथक्पृथक् प्राचलत् । वर्तमाना हिन्दी यां 'खड़ी
बोली' इति बहवो व्यपदिशन्ति, सा तावदेव प्राचीना यावदियं ब्रजभाषा,
न पुनर्ब्रजभाषातः संजनिता हिन्दी, न वा ततोऽर्वाचीना । ब्रजभाषायाः
प्रथमविकासो ब्रजे भूत्वा क्रमशः स सर्वं भारतं व्याप्नोत् । भारतीयानामा-
राध्यस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य जन्मभूमेः सेयं भाषेति सा धामिकभावानुप्रा-
णिता भूत्वा शनैः कवितायाः साहित्यस्य च भाषा समभवत् । यस्यां सूरदास
सदृशाः सूर्याः संप्राकाशन्त । कवितामाधुर्यवशाच्च सेयं ब्रजमण्डलात्सुदूर-
देशेष्वपि बहुकालं यावत्साहित्यभाषारूपेण सगौरवं समवास्थित ।

इतो हिन्द्या नासीत्कश्चिद्भार्मिकोऽवलम्बः । सा दिल्लीयाः (प्राक्तन-
इन्द्रप्रस्थस्य) तत्पार्श्वमण्डले च विकासं प्राप्य तावन्मात्रपरिसर एव
सीमिता समभवत् । किं त्वयाः प्राचीनतायां न शक्यते संदेग्धुम् । हिन्द्यां
सर्वतः प्रथमा कविता 'अमीर खुसरो' इत्यस्य समुपलब्धा । यो हि १३१२
तमे वि० संवत्सरे जातः, १३८२ तमे वत्सरे च लोकान्तरमारोहत् । एतस्य
कविताभाषा हिन्दी (खड़ी बोली), या ह्यवश्यं तस्मिन् समये तत्प्रान्त-
वर्तिनां व्यवहारभाषा भवेदिति स्पष्टम् । विषयोपि तस्यास्तादृश एव वो
हि व्यावहारिकभाषायामेव शोभते । यथा—

‘तरवर से एक तिरिया उतरी, उसने बहुत रिझाया ।

बापका उसके नाम जो पूछा आधा नाम बताया ॥’

‘बीसों का सिर काट लिया । ना मारा ना खून किया॥’ इत्यादि ।

अत्र हि 'उसने बहुत रिक्ताया' 'आधा नाम बताया' इत्यादीनि वर्तमानहिन्दाः शुद्धशक्यानीति को वा न जानीयात् ?

अमीरादनन्तरं कबीरः समभूद्, यः अमीरखुसरोव्यवहृतायामेव भाषायां भूयसीः कविता न्यगुम्फत् । यथा—

‘हमन हैं इश्कमस्ताना हमन को होशियारी क्या ।
रहैं आजाद या जगमें हमन दुनियां से यारी क्या ॥
न पल बिछुडै पिया हमसे न हम बिछुडै पियारे से ।
उन्हीं से नेह लागी है हमन को बेकरारी क्या ॥’

❀ उर्दूभाषा ❀

प्रमाणैरेभिः स्फुटमश्वबुध्यते यद् हिन्दाः (खड़ी बोली) परिष्कृतं प्राचीनं रूपं १३००-सवत्सरेऽप्युपलभ्यते । माहम्मदपरिगृहीतायास्तस्या एव हिन्दा नाम 'उर्दू' इति स्थापितमभूत् ! न तु काचिदुर्दूभाषा पृथक्, न वा कस्याश्चिद्भाषायाः सा समुत्पन्ना । 'आवेह्यात्' लेखकेन प्रो० आजाद-महोदयेन अवचार्यवेदमालिखितं यत् 'अरमाकमुर्दूभाषा ब्रजभाषातः समुत्पन्ना' । अमीर-इब्रीभाषां या हिन्दी व्यवहृता तदपेक्षया उर्दूभाषायां मौलिकमन्तरमपि शक्यते केनचित्साधयितुम् ? पुनः कथमुच्यते— ब्रजभाषातः सेयमुर्दू उत्पन्नेति । एतस्या नाम वास्तवे 'मुसलमानी हिन्दी' इति शक्यं व्यपदेश्युम् । आरब्ब—पारस्य(अरबी-फारसी)भाषयोः संज्ञाशब्दैरव्ययैश्च सङ्कलिता हिन्दी 'उर्दू' इति संज्ञायते यवनैः । न तस्यां हिन्दीतः पृथक्क्रयाशब्दाः 'सिर काट लिया' 'खून किया' 'काटता है' इत्यादयः । न वा 'चलना' 'बैठना' 'उठना' इत्यादयो प्रातुजाः शब्दाः

पृथक् । केवलमारव्य-पारस्यभाषाशब्दान् स्थाने स्थाने सन्निवेश्य, कथन-
शैलीनां (मुहाविरे) परिवर्तनेन सेयमुर्दूभाषा पृथक्परिकल्पिता माह-
म्मदसम्मदायभक्तैः । यदि पारस्यभाषाशब्दानां परिग्रहणमात्रेण पृथग्
भाषा संपद्येत तर्हि—

‘मैं फ्राइडे को ऑम्बे से स्टार्ट होकर सटर्डे को कैम्बे (खंभात)
पहुँचा । लॉथ मार्केट बिल्कुल डल है’ इत्यादिप्रेजुएटमहानुभावानां
भाषापि पृथक् काचिद्भाषा व्यपदिश्यताम् । किन्तु बुद्धिपूर्वकं विचारे
प्रथमा मुसलमानी हिन्दी, द्वितीया प्रेजुएटी (अंग्रेजी) हिन्दी ।

क्रियाः कारकाणि लिङ्गानि वचनानि यावन्न पृथग् भिद्येरन्
तावदुर्दूभाषा सेयं हिन्दीभाषातः कथं वा पृथक् शक्यते कर्तुम् ? एतस्या
व्याकरणमेकम्, वाक्यविन्यासश्चैकः, ततः केन वा प्रमाणेन सेयमुर्दू
हिन्दीतः पृथक् ? उर्दू-हिन्दोः केवलमेतदेवान्तरं यदाद्या पारस्यलिप्यां
लिख्यते, आरव्य-पारसीकशब्दानां चास्यां बाहुल्यं भवति । द्वितीया देव-
नागरलिप्यां लिख्यते, संस्कृतशब्दाश्चैतस्यां बहुला भवन्ति । गुर्जरभाषाया
अप्येवंत्रिंशे द्वे रूपे । एका पारसीकानां (पारसी) गुर्जरभाषा, अपरा
गुर्जरभूनिवासिनां भाषा । पारसीकानां गुर्जरभाषा आरव्य-पारस्यभाषा-
शब्दैः संहृद्वा । गुर्जरभूवास्तव्यानां च भाषायां संस्कृतस्य तत्समास्तद्-
भवाश्चाधिका भवन्ति । किन्तु द्वे अपि रूपे ‘गुजराती’भाषानाम्ना व्यव-
ह्रियेते । अयमेव न्यायः उर्दू-हिन्दीभाषयोरपि पक्षे समुचितः ।

‘उर्दूभाषा सेयं शाहजहाँसमये सेनासन्निवेशस्य ॐहट्टे निरमी-

ॐ तुर्कभाषायां सेनासन्निवेशस्य या विपणिः (बाजार) तस्या नाम ‘उर्दू’ ।

यन्' इत्यपि लोकानामनुमानं मिथ्या । माहम्मदानामिहाऽऽगमनात् शास-
नाद्वा पूर्वमेव म्लेच्छभाषाशब्दाः समभूवन्संमिश्रिता आर्याणां भाषासु ।
महाभाष्यकारो व्याकृतिशुद्धिरहितान् शब्दान् म्लेच्छशब्दानाह । क तदा
माहम्मदानां राज्यम् ? आर्याणामेकदा स समयोऽभूद्यत्तेषां राज्यं भारता-
त्पश्चिमोत्तरप्रान्ते ईरानआरब्यरूमतुर्किस्तानमंगोलियापर्यन्तं प्रसृत-
मासीत् । आसीदार्याणामुद्गमस्थानमिदं भारतमेव । परं ततस्ते चतसृ-
ष्वपि दिक्षु प्रसृत्य पर्यन्ते राज्यं चक्रुः, सभ्यतां च प्रसारयामासुः । पुराणेषु
भारताद् बहिःस्थैरपि देशैरार्याणां व्यवहारस्य विजयस्य च स्थाने स्थाने
प्राप्यते समुल्लेखः । चीनाशुकानां वर्णनमार्यसाहित्ये स्थाने स्थाने ।
पाण्डवानां लाक्षागृहप्रवेशस्य यत्र कथा, तत्रेदमपि दृश्यते यद् विदुरेण
लाक्षागृहनिर्माणस्य संबन्धे काचिद् गुप्तसूचना तेभ्यो 'म्लेच्छभाषया'
दत्ताऽऽसीत् ।

महाभारतात्परतः पश्चिमराष्ट्रावासिनां विदेशिनां बहून्याक्रमणानि
भारते समभवन् । बह्व्यञ्च जातयोऽत्र राज्यं चक्रुः । ताभिः सह तासां
भाषापि भारते समागच्छदेव । अत एव भूयस्तरां संभवो यत्तस्मिन् समये
पश्चिमदेशभाषाशब्दाः संस्कृतं प्रवेष्टुं प्रारब्धाः । महाकवेः कालिदासस्य
समये प्रतापशालिनां राज्ञामन्तःपुरे 'यवन्यः' प्राहरिककार्यं शास्त्रसंरक्षणकार्यं
चाऽकार्षुः । यदा स्वदेशीयवद् यवनानामियान् विश्वासः शनैः शनैः संप्र-
वृत्तस्तदा यवनभाषाशब्दाः अस्मत्तः सुतरां दूरे च अपरिचिताश्चासन्निति
कथं वा विश्वसनीयं स्यात् ? अत एव माहम्मदानां शासनात्पूर्वमेव भारते-
ऽस्मिन् प्रचलितभाषायां वैदेशिकसंसर्गजनिता आरब्यारस्यभाषाशब्दाः
प्राविशन्निति सुसंभवमेव । किञ्च—अतिप्राचीनस्य चन्द्रबरदायिनः

कवितायामपि आरव्य-पारस्यभाषयोः शब्दा बाहुल्येनोपलभ्यन्ते । अत एव 'शाहजहाँ'समये उर्दूभाषा निष्पन्नेति कथनं सर्वथाऽनुपपन्नम् ।

यवनभाषाशब्दबहुला हिन्दीभाषा यवनानामागमनात्पूर्वत एव निष्पन्नासीत्, व्यवह्रियते स्म च सा लोकैः । यदा माहम्मदानां राज्य-स्थितिरिह सुदृढाऽभवत्तदा अत्रत्यैर्लोकैः सह व्यवहारार्थं कस्याश्चिद् भाषायाः समभूतेषामावश्यकता । ते च सर्वानेव व्यवहारान् हिन्दुभ्यो विपरीतांश्चक्रेव । अत एव हिन्दूनां भाषातो भिन्ना भाषा तेषामासीत्सम-पेक्षिता । ततश्च पारस्यादिशब्दमयीं तामेव हिन्दीभाषामात्मीयां कृत्वा 'उर्दू'नाम्ना तां पृथक्चक्रः । तुर्कभाषायां सेनासन्निवेशस्य या विपणिः सा उर्दूनाम्ना व्यवह्रियत पुरा । तस्या या भाषा साऽपि शनैरुर्दूनाम्ना व्यवदिष्टाऽभूत् । सत्यमिदं मन्यामहे, यवनसेनासन्निवेशस्य विपणिस्तु मुहम्मदगोरिणः, तदास्य कुतुबुद्दीनस्य च समयादेवाऽत्र भारते सन्निविष्टा । तत्समयेऽपि सेनासन्निविष्टैर्जनैः काचिद् भाषाऽवश्यं व्यवहृता भवेत् । न नाम मौनेन, इङ्गितेन वा कार्यं शक्यं सुसाधयितुम् । ततः कथमुच्यते यद्यन्ताऽर्वाचीनस्य शाहजहाँसम्राजः समये 'उर्दू' प्रारब्धेति ?

अस्तु; नात्र इतिहासलेखनेन प्रयोजनम् । पारस्यादिभाषाशब्दबहुला सेयं हिन्दी 'उर्दू'संज्ञामधिगत्य कंचित्कालं यावत् उत्तरभारते भूयसीं लोकप्रियतामुपययौ । न केवलं माहम्मदैरेव, अपि तु पञ्चनद-काश्मीर-देहली-लखनऊ-प्रभृतिसंस्थानीयैर्हिन्दुभिरपि सेयमसेव्यत सानुरागम् । 'काश्मीरी'ब्राह्मणाः, विशेषतः 'कायस्था'स्तु मातृतोऽप्यधिकां मातृभाषामि-मां शिरसा संमानयन्तः प्राणपणेन तथा संरज्यन्त्यस्यां यथा भारतीयराष्ट्र-भाषां हिन्दीमपि नामग्राहमवहेत्यन्यमी । किन्त्वन्नलोलुपतया आर्यभावं

विक्रीय यवनभावपरिग्रहः स्पष्टः सोयमेषाम् । आसन्पुरा कायस्था न केवलं
 व्रजभाषाभक्ताः, अपि तु संस्कृतानुरक्ता अपि । किं बहुना, ते संस्कृतभाषायाः
 सफला ग्रन्थकर्तारोऽपि तादृशः अभूवन् ये व्याकरणादेरपूर्वान् ग्रन्थान्निर्माय
 तत्पठनेन संस्कृतस्य ब्राह्मणपण्डितानपि कवीन् निष्पादयितुमावहन्त्यभिमा-
 नम् । निजनिर्मिते 'क्रियाकलापे' प्रोक्तं विजया(विद्या)नन्दकायस्थेन-

‘अस्मादुपजीव्य जनो धातुव्युत्पत्तिविविधविस्तारम् ।

शतशाखमतिविलासस्त्वरितकविर्भवति न भ्रान्तिः ॥

पूर्वं पूर्वकषिप्रणोतविविधग्रन्थेषु दृष्टास्ततो

निर्णीता हृदये निरूप्य निपुणं ये धातुपारायणम् ।

धातूनां तनुधीरपि व्यरचयंस्तेषामिमं संग्रहं

विद्यानन्दकविर्बिशुद्धहृदयः कायस्थवंशोद्भवः ॥’

* उर्दूभाषा संस्कृतं च *

किन्तु यवनभाव एव गौरवं मन्यमानैरेभिः साम्प्रतं पर्यगृह्यत
 सेयमुर्दूभाषा । अलिख्यन्त तैर्बहवः कविताग्रन्था अपि भाषायामस्याम् ।
 मोगलानां शासनकाले राजकीयव्यवहाराः, प्रजासु आदेशघोषणादयश्चास्या-
 मेव भाषायां प्रावर्तन्त । अत एव सेयं भाषा भारतस्य दूरदूरप्रान्तेषु
 परिचिताऽभूत् । ओजस्वी बन्धः, शैलो(मुहाविरे)नामविकृतं निर्वाहः,
 शब्दानां रोचको गुम्फः, क्रिया-कारकादीनां नियते स्थाने निवेशः [न तु
 संस्कृत-हिन्दावदन्वयेन वाक्यार्थबोधः] इत्येव उर्दूकवितायाः सौष्ठव-
 साधनम् । उर्दूकवयः एकैकं शब्दं विचित्य विचित्य तथा निगुम्फन्ति

छन्दोबन्धे, ये हि (शब्दाः) श्रुतमात्रा एव विशिखबद् हृदये प्रविशन्ति, येन हृदयतन्त्री असाधारणरूपेण भणत्कृता भवति । मानसः प्रमोदः प्रभवत्युद्वेलित इव । ततः स्रज एव मुखाद् धन्य-धन्येत्यादयः साधुवादाः प्रसरन्ति । सारं तु,—उर्दू कवितायां शब्दानामेव विलक्षणो विलासः । संगीतलयानुबन्धिनि छन्दोबन्धे निविष्टाः शब्दा भगिति तथा भावं प्रफोरयन्ति, यथा महृदयस्याऽन्तःकरणमविलम्बितमेवाऽनुप्राणितं भवति ।

संस्कृतादिप्राक्कवीनां कवितायां तु शब्दानां प्रधान्यस्य का कथा अर्थोऽपि (वाच्यार्थः) वराको गुणीभूतो भवति । तेषां हि ध्वनेः (व्यङ्ग्यस्यार्थस्य) प्राधान्यमभवत् । अत एव हि तत्काव्यमाकर्ण्य श्रोता अन्तरन्तः प्रमोदामृतमास्वादयति, प्रमदेन च मस्तकमभ्य स्वेत एवाऽऽघूर्णते । एतत्कारणादेव ललितकलासु कविता सर्वतोऽप्युत्कृष्टा । यतो ह्यस्यामन्याऽन्यकलावद् भौतिकसाधनानां त्वपेक्षा नास्त्येव, किन्तु कविता-शरीरभूतः शब्दोऽप्यत्र गौणतां गच्छति । मधुरतरं प्रस्फुरन्तः शब्दास्त्वमी व्यङ्ग्यस्यार्थस्याऽभिव्यञ्जने तथा सहायका भवन्ति यथा ध्वन्यर्थं संमुख-मुपस्थापयन्तस्ते प्रमोदमाविर्भावयन्ति भावुकानां हृदि । इत उर्दू कवितायां प्रस्फुरन्तः शब्दा, एव श्रोतुर्हृदयं गृह्णन्ति । अनन्तरं ते वर्णनीयभावं प्रति प्रापयन्ति श्रोतारम् । अस्तु; प्रसक्तानुप्रसक्तेन मुधा भूयान्विस्तरः संपद्यते ।

उर्दू कवीनां कवित्वकलाविस्तारेऽपि उर्दू भाषायां छन्दःशास्त्रं संक्षिप्तमपि नास्ति । पारस्यभाषाया एव च्छन्दांसि व्यवहियन्त एतैरपि । हिन्दीतः सेयं पृथग् भाषा नास्तीत्यत्र तदिदमपि प्रमाणम् । यदीयं पृथग् भाषाऽभिव्यज्जति हि साहित्यस्य सर्वाण्येवाङ्गान्यभिव्यज्यन्त्यामपि । किन्तु आरव्य-पारस्य-भाषाशब्दान् हिन्द्यां सन्निवेश्य यदा सेयं भाषा पृथगक्रियत तदा छन्दो-

विषये शून्यतामालक्ष्य पारस्यभाषाया एव छन्दःशास्त्रमुपजीवितमेतैरपि ।
एतद्विषये विशेषदर्शनाय साहित्यवैभवस्य 'छन्दोवीथ्याः' 'उर्दू भाषाप्रच-
लितानि छन्दांमि' इति शीर्षकभागः (पृ० ३७८), गीतिवीथेः प्रारम्भश्च
(पृ० ३६३) परिशीलनीयः पाठकमहाभागैः ।

मोगलसाम्राज्यस्य पतनोत्तरं शाहआलममारभ्य (वि० सं० १७८०)
बहादुरशाहजफरस्य समयपर्यन्तमियमुर्दू कविता भारते समनुबभूव भूरि
विलासवैभवम् । 'गजल'शब्दस्यार्थः प्रेमिणः समागमः, प्रणयनिवेदनं
चेति । अत एव प्रणयनिबद्धा सेयं गजलनाम्नी छन्दःशैली तदारभ्यैव
लोकानां भृशमभूद् हृदयग्राहिणी । पञ्चाप-युक्तप्रान्त-राजस्थानादिषु तु
उर्दू सम्पर्कस्त्रेयमासीदेव सर्वजनप्रिया, किन्तु गुजरादिदेशेष्वपि तद्भाषा-
कवयो गजलमयीं कवितां प्रेम्णा निबबन्धुः । अभिननन्दुश्च तामेतां सशिरः-
कम्पं करतलध्वनिभिः प्रेक्षागृहेषु (नाटकभवनेषु) सहृदयरसिकाः । धार्मिक-
संस्थानां भजनोपदेशकाः प्रजानामस्यामेव गीत्यामनुरागमालक्ष्य लोकानु-
रञ्जनाय जगुः प्रकाश्यसभासु प्रतापनरायणमिश्रादिनिबद्धा एता एव
गीतीः । किमधिकम्, गजलगीतिष्वेव लोकानामैकान्तिकीमासक्तिमुपलभ्य
गीतगोविन्दस्य 'प्रिये चारुशीले०' इत्याद्या ऋष्यष्टपदीर्गजलप्रकारेण
गायन्तो गायका अपि समलक्ष्यन्त । ततश्च समयप्रगतेरनुसारं गजलेषु
गतामभिरुचिं लोकानां संस्कृतभाषायामपि समाहर्तुम्, सहैव गोर्वाणभाषा-
यास्तद्गुम्फनयोग्यां कोमलतामपि प्रदर्शयितुम् 'उर्दू भाषाचत्वरः' इत्यादि-

ॐ यथा ह्येकतमस्तत्त्वण्डः—'तर्कयामि तदाननं कुटिलभ्रु रोषमरेण ।

शोणपद्ममिवोपरि भ्रमताऽऽकुलं भ्रमरेण॥'

शीर्षकैः समगुण्यन्त एतच्चन्द्रोत्तयनिबद्धा अपि गीतयोऽत्रति सूचितमेव
पुरस्तात् ।

❀ विहारिविलासः ❀

विहारीसतसईकारस्य विहारिणः सूक्तिर्न केवलं हिन्दीसाहित्ये
एव, अपि तु भारतीयेष्वन्यान्यसाहित्येष्वपि प्रकामं प्रसिद्धिं लोकप्रियतां
चाऽवापेति को वा न वेद ? ये संस्कृतपण्डिताः 'भाखा(षा)' इत्युक्त्वा
देशभाषां, 'तद्भाखा(षा)' पण्डितांश्च शाखामृगानिव निराकुर्वन्तः
समालोचकैः प्रख्यापितास्तेऽपि विहारिणः सूक्तिमभ्यनन्दिषुरन्तःकरणेन;
उपजिजीवुश्च समये समये तामेताम् । किं बहुना, यः किल पण्डितराजो
जगन्नाथः सर्वोत्कृष्टो विमर्शकः सर्वविधकाव्यरचनायामनुपमश्च परि-
गण्यते, यश्च स्वीये साहित्यनिबन्धे उदाहरणविधयापि परकीयपद्यानां
स्पर्शं सावहेलं तिरस्करोति सगर्वं प्रतिजानीते च—

‘निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं

काव्यं मयात्र निहितं, न परस्य किञ्चित् ।

किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः

कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ॥’

तस्यापि काव्ये विहारिणः सूक्तिरविकलं संवदते—

‘नीलाञ्जलेन संवृतमान्नमाभाति हरिणनयनायाः ।

प्रतिबिम्बित इव यमुनागभीरनीरान्तरेणाङ्कः ॥’ इति पण्डितराजः,

‘छिप्यो छबीलो मुख लसै नीले आँचल चीर ।

मनो कलानिधि भलमलै कालिन्दीके नीर ॥’ इति च विहारी ।

[समकालिकयोरनयोः केन क उपजीवित इति न सहसा शक्यं निर्णेतुम् । यतो ि—

‘आमूलाद्रत्नमानोर्मलयवलयितादा च कूलात्पयोधे—

यवन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशङ्कवदन्तु ।

मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणमधुभरीमाधुरीभाग्यभाजां

वाचामाचार्यतोयाः पदमनुभवितुं कोस्ति धन्यो मदन्यः॥’

इत्याद्याभिमानवाही, प्राचामर्वाचां च सर्वेषामपि ऋवीनां सदर्पमालोचयिता, निर्माय नूतनेतिपद्ये परकीयकाव्यानां गन्धमात्रमपि परिहरन्पण्डितराजसदृशः स्वसमय एव वर्तमानस्य कवेः काव्यमाहरेदिति न चेतांसि प्रविशति । इतो मोगलसाम्राज्यधुरन्धराद्वाग्देवपतेर्जयसिंहमहाराजाधिराजात्प्राप्तविपुलसंमानः सर्वत्र देशे ख्यातिमुपगतश्च विहारिमहाकविस्तस्मिन्नेव समये जातां रचनां तस्मिन्नेव समयेऽनुवदेदित्यपि विचारसापेक्षम् । अत एव तदिदं गवेषकमहाभागैरन्वेषणीयं नूनम् ।]

त्रिंशतोप्यधिका वत्सरा व्यतीताः । वङ्गभाषायाः सुप्रतिष्ठिते ‘प्रवासि’मासिकपत्रे विहारिणः सूक्तीः समुद्धृत्य प्रादायि तत्परिचयो वङ्गीयसाहित्यसेविभ्यः । तत्र हि विहारिसप्तशत्याः संस्कृतभाषायामप्यनुवादः समजनीत्युल्लिख्य संस्कृतभाषानिबद्धमेकं दोहापद्यमप्युद्धृतमभूत् । नव्यकव्यभिमानिनो नत्रयुवकस्य मे समुदकण्ठत चेत्—‘कीदृशी सेयं संस्कृतोपनिबद्धा विहारिसूक्तिः स्यादिति’ । व्यतिगतेषु कतिपुचिद्वत्सरेषु निजश्वशुरालयमोदङ्काराजधानीं ‘टीकमगढ’महमगां प्रसङ्गेन । तत्रविहारिणो वार्ताप्रसङ्गे समुत्थिते यद्वङ्गया व्याहरम्—‘भ्रूयते संस्कृतोप्यस्याः

सप्तशत्या अनुवादो जात इति' । एतदुत्तरे ओरङ्काराजगुरवो वेदमूर्ति-
भट्टाचार्यपं० श्रीरघुनाथदाऊजूमहाभागः (मम श्वशुराः) समभाषन्त—
'आम्, सोऽनुवादोऽस्मत्संबन्धिना अजयगढ(बाँदा)राजगुरुणा 'लल्ला'
उपनामकपरमानन्दपण्डितेनाऽस्मद्बाल्यकाल एव व्यधायि । शक्यते
द्रष्टुं सा सप्तशती । अस्ति नः सविधे सा' ।

अहं कलानिधिमिव करे प्रापम् । नासीन्मे हर्षस्य परिसीमा ।
सोत्साहमहं प्रार्थये—'अपि शक्नोमि द्रष्टुं संप्रत्येव ?'

'बन्धनेषु कुत्रचित्सा निहिता । श्वस्तामहमन्वेषयिष्यामि ।'

उद्वेलन्तमुत्साहं कथंचित्संनिरुध्य व्यत्यगमयं तां रजनीम् । स्नान-
भोजनादेः कालमतिवाह्य यथाकथंचित्, श्वशुराज्जिह्वेतीति व्याकरणोदाहर-
णेष्वपि चिरादनुवृत्तां लज्जामतिलङ्घय मन्दमन्दैरङ्गैरयाचमिमां भट्टाचा-
र्यमहाभागान् । ते हि न्नेहेन मां निरीक्ष्य मन्दमन्दमस्यन्त पूर्वम्, ततो
वार्धक्यमुलभमालस्यं निरस्य पुस्तकान्वेषणाय प्राचलन् । नानाबन्धनेषु तामे-
तामन्विष्य परस्तात्समार्पयन्मे हस्ते सप्तशतीमिमाम् । मुदितमान्सः
सोहृमुपगत्य निजनिवासप्रकोष्ठमारभे तस्मादेव समयान्निरीक्षणमेतस्याः ।

संस्कृतदोहाच्छन्दसु 'शृङ्गारसप्तशती'नाम्ना सोयमनुवादो भारत-
सुप्रसिद्धस्य हिन्दीसाहित्यकर्णधारस्य भाग्येन्दोर्हरिश्चन्द्रस्य समये परमा-
ज्जन्दमहाभागेनाक्रियत यस्योपरि प्रादीयत प्रचुरः पुरस्कारो भारतेन्दुना ।
स्यैवं सप्तशती वाराणस्यां शिलामुद्रायन्त्रालये मुद्रिता चापि । परमानन्द-
महाभागेन टीकाऽप्यस्या निरमायि यस्याः सहायतया क्लिष्टोपमञ्जरगुम्फो
भवेद् बुद्धिगतः । आसीन्मे प्रीष्मावकाशः । भट्टाचार्यादीनामत्याप्रहेण,
तेषामुपरि प्रदर्शयन्निबोधकारं, न्यवात्सं प्राकृतशोभामयेस्मिन्ननुप मेप्रान्ते ।

स्नानभोजनाद्यावश्यककार्याण्यतिरिच्य, सर्वेणापि समयेन समापनं प्रायशः समग्रमेव सप्तशतीमिमाम् । व्यतिगतः स समयः । परमानन्द-महाभागोपि स्वर्गस्थः, किन्तु साहित्यालोचनाप्रसङ्गेन सप्तशतीविषये विगुणान्यपि कानिचिदक्षराणि विवशतया वक्तव्यान्येव नूनम् । सप्तशती सेयं यत्किञ्चित्संस्कृतप्रविष्टानामथ हिन्दी-ब्रजभाषापटिष्ठानामवश्यं सन्तोषाय, यतः किल सप्तशतं दोहापद्यानि संस्कृते तेन रचितानि । किन्तु संस्कृतमार्मिका मन्ये नाभिरोचयेरंस्तामिमां रचनां तत्त्वतो विचारे सति । तथ्यं त्विदमस्ति यत् परमानन्दोऽसौ ब्रजभाषासाहित्येऽवश्यं मार्मिकः समर्थः कविश्चापि । किन्तु संस्कृतस्य साधारणो विद्वान् । विहारिसदृश-संक्षिप्तवादिनो दोहानां दोहापद्येष्वेव संस्कृतेऽनुवादश्च नूनं सुतरां कठिनः । जोधपुरराजधान्यामपि सुब्रह्मण्यशास्त्रिणा विहारिसूक्तेः संस्कृतेऽनुवादोऽशतो व्यधायि पुरा, परं तेन संस्कृतच्छन्द एव गृहीतं न दोहाच्छन्दः । अत्र हि पादान्तानुप्रासो (तुकान्त) भूयस्तरां संकटवाही ।

अस्तु, रसमयेषु येषु येषु पद्येषु परमानन्दमहोदयेन भूरिशो वैगुण्यं व्यधायि, कौतुकोद्दीप्तमतिस्तेषामालोचनामहं नर्मपरिहासविधया व्यधां तस्मिन्नेव समये । जयपुरात्प्रचरतः संस्कृतरत्नाकरस्याऽऽसं संपादको म०भ० प० श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहोदयस्य सहकृत्वा । अत एव पत्रे-ऽस्मिन् सेयमालोचना प्रकाशतामित्यदीयत सुहृद्भिः संमतिः । साहित्यमार्मिकस्य स्वर्गीय प० श्रीपद्मसिंहमहोदयस्य प्राकाशयत सतसईसमालोचना 'सतसई संहार' नाम्ना तेष्वेव दिनेषु सरस्वतीमासिकपत्रे । प्रचुरपरिहासापि मर्मस्पर्शिनी सेयमालोचना समभूज्जोकानां परं हृदयग्राहिणी । अत एव संस्कृतेऽपि सेयं सप्तशतीचर्चा भवेत्प्रमोदाय साहित्यरसिकाना-

मित्यासीचेतसि किञ्चित्कौतूहलमपि । तत एव साहित्यिकविनोदरूपेण
 सेयं सप्तशतीसमीक्षा व्यलेपि विस्तृत्य । ['वर्णिका' रूपेणैकतमपद्यस्या-
 लोचनं प्रदीयेताऽपि विनोदस्य जातु साहित्यरसिकानाम्] । किन्तु
 विनोदविहितापि सेयमालोचना परमानन्दसम्बन्धिनामस्मत्सजातीयानां
 लोभायाऽभूत् । ओरछाराजकवि पं० पीताम्बरमहोदयेन बहूनां साहित्य-
 सेविनां समक्ष एव साधिज्ञेयमुक्तम्—“आलोचनाकरणं सरलम्, किन्तु
 विहारिणः सूक्तिं संस्कृते समवतार्य यदि कश्चिद्दर्शयेत्तर्हि तमहं जानीयाम्” ।

‘खड्गव्रणं पूर्यते परं वार्ताव्रणं न पूर्यते’ इति हि सत्यं नूनम् ।
 अन्यो यद्येवमाक्षेप्यत्तर्हि जातु सह्यमप्यभविष्यत्, परं मामिकेण वैदे-
 शिकराजकविना, ततोपि सजातीयेन कृतः सोयमाक्षेपो बलवदाहन्ति स्म
 मे हृदयम् । तत्क्षण एव तस्मिन्मालोचनामहं बन्धनबद्धामकरवम् । नेमां
 प्राकाशयं रत्नाकरेऽपि । तत्क्षण एव निश्चयमकार्षं यद्विहारिणः सूक्ति-
 मेषोऽहं संस्कृतेऽवतारयेयम् । सर्वतः पूर्वं येषां परमानन्दपद्यानामालोचना-
 महमकार्षं तान्येव न्यबध्नां संस्कृते दोहाच्छन्दसि । किन्तु सुमहान् खेदो
 यदोरछाराजकवये पीताम्बरमण्डिताय तेषां प्रदर्शनस्य नाऽभूदवसरः ।
 व्यतियाति ग्रीष्मावकाशे प्रत्यागमं निजनगरम् । किन्वाक्षेपव्रणं मे नापूर्यत
 तत् । विहारिणः सूक्तिमहमावध्नां संस्कृतसरस्वत्याम् । राजकविपं० पीताम्बर
 इवान्येऽपि साहित्यरसिकाः समालोचयन्तामिमां सूक्तिमिति बुद्ध्या
 मित्राणां संमतिमनुसृत्य ‘सप्तशती’तः कतिचिन्मे पद्यानि ‘विहारि-
 विलास’नाम्ना प्राकाशयं “साहित्यवैभवे” ।

कतिचिद्वर्षाणि व्यतीतानि, विहारिसूक्तेरनुवादरूपाणि मम संस्कृत-
 दोहापद्यानि पण्डितपरमानन्दकृतेः समालोचनासहितानि प्राकाशयन्त

सखनउतः प्रचरन्त्यां सुप्रसिद्धहिन्दीमासिकत्रिकायां 'माधुर्याम्' अपि ।
 यत्र परमानन्दपक्षावलम्बनपूर्वकं मत्कृतेः प्रतिसमालोचना प्रविधीयते स्म
 पं० किशोरीदासबाजपेयिमहाभागेन । सेयमालोचना साहित्यरसिकैस्ततः
 एव समीक्षणीया, नात्र तत्सूचनस्यावसरः । विषयेऽस्मिन्नन्यत्रिवेदनीयं तु
 साहित्यवैभवं विहारिविलासे (पृ १०१) विलोक्यम् । पं० परमानन्द-
 कृतविहार्यनुवादस्य समीक्षायाः पद्यमेकं तु रसिकानामाप्रहेण समुद्ध्रियते
 तावदिहैव ।

❀ परमानन्दकृतसप्तशत्याः समीक्षा । ❀

नायिकाया दृक्चातुरीवर्णनपरं शृङ्गाररससर्वस्वमस्त्येकं विहारिणः
 पद्यम्—

‘सटपटातिसी ससिमुखी मुख भूँघटपट ढाँकि ।

पावकभरसी भ्रमकिके’ गई औचकाँ भाँकि ॥’

सहचरं प्रत्याह नायकः—‘सटपटातिसी’ मामवलोक्य लज्जमानेव मुखं
 घसनाञ्जलेनाऽवगुह्य (वास्तवे सा तादृग् लज्जमाना नास्ति परमन्ये तस्या
 अनुरागं मा विद्युरिति मुखावगुण्ठनं रचयन्ती लज्जाऽऽकृतं दर्शयतीत्या-
 शयः) । पावकस्य अग्नेर्ज्वलेव (अत्युज्ज्वलसुवर्णवर्णेति भावः) सा
 सरभसं गता । केवलं सा गतैवाऽभविष्यत्तर्हि मम हृदयमेवमार्द्रव्रणं
 नाभविष्यत् । किन्तु गच्छन्ती सा एकं शरमप्यक्षिपत् । कोऽसौ शरः ?
 ‘गई औचकाँ भाँकि’ चकितमधुरं विलोकयन्ती सा गताऽभूत् । द्रुतं
 प्रयान्त्यास्तस्यास्तदेतद्विलोकनं न मे हृदयादपयाति । किन्तु विशिख
 इवाधुनापि हृदये निखातमित्यर्थः । अत्राग्नेः शिखेत्युत्प्रेक्षा तस्याः सर-
 भसगमनमनुकूलयितुं प्रायोजि । किञ्च सुवर्ण-चम्पकवर्णायास्तस्यास्त-

नुलताया अपि सादृश्यमनेनोत्प्रेक्षितं भवति । अरिमन्पद्ये 'सटपटातिसी'
'गई औचकाँ म्फाँकि' इत्येतत्खलु जीवितभूतम् । सलज्जमिव समाकुञ्चित-
देहलतं यत्सा मुखमवगुण्ठ्य चकितमधुरं परावृत्त्य पश्यन्ती गताभूत् । तत्र
मुखावगुण्ठनसमकालं ऋतो लज्जा-विनय-मधुरः कोऽप्यनिर्वचनीयो
विभ्रमः, सङ्कुतुक्चकितं तत् परावृत्त्य त्रिलोकितं च साम्प्रतमपि मे
हृदयमधिवसतीति वर्णयति नायकः । इत्थं रससदनस्यास्य पद्यस्योपरि
कथमिव निष्पुरकृपाणमुत्थापयामास रौद्रमूर्तिरनुवादक इत्यवलोक्यताम्—

‘द्रुतं चन्द्रवदना च सा वसनावृतवदनैव ।

प्रदर्शयित्वा निजतनुं दहनलतेव गतैव ॥’

सा चन्द्रवदनावसनावृतवदनैव अञ्जलाच्छादिमुखैव निजतनुं प्रद-
र्शयित्वा (संस्कृतज्ञाः ‘प्रदर्श्य’ इति बुध्यन्ताम्) [मामिति शेषः, इति टीका-
चाराणि] दहनलतेव द्रुतं गतैव । वसनावृतवदनैव सा समग्रां निजतनुं
दर्शयित्वा—अर्थात् केवलं मुखमेव वसनाच्छादितमासीत्, मुखेतरः
सर्वोपि नीचैर्भागः प्रदर्शितस्तथा नायकाय ! अहह अनुभूयतामर्थलालि-
त्यम् । ‘वसनावृतवदनैव निजतनुं दर्शयित्वा’ निजतनुप्रदर्शनसमये वद-
नाऽऽवरणमनुचितमासीत् इति ‘वसनावृतवदनैव’ इत्येवकारस्य स्वारस्यं
दर्शितवान् महाभागः । वयमपि पश्यामः समुचितमेवेदमिति । यदा तथा
सर्वा निजतनुर्दर्शिता तदा केवलं वदनेनैव वराकेण किमपराद्धमिति
सत्योयमनुवादकस्याऽऽक्रोशः ! एकमाश्चर्यं दृश्यताम्—नायिकया सर्वा
निजतनुर्दर्शिता, परं मुखं वसनाऽऽवृतमेवास्ति, न किञ्चिदपि दर्शितम् ।
तथापि नायको ज्ञातवान्—‘चन्द्रवदना च सा’ । नैव, नैव, ढाकानगर-
निर्मितमलमङ्गकृतावरणं मुखमासीत्, अत एव नासीद्वस्त्रकृतं पिषानं

मुखस्येति समाधानं चेत् ? तर्हि महाराज ! मुखादधोभागस्यैव निरावरणं दर्शनस्य काऽऽसीदावश्यकता, यद्वसनं पृथक् कृत्वा निजतनुप्रदर्शनम् ? किम् मुखादधोभागे एतावदप्यावरणं मास्तु इत्यासीच्चन्द्रवदनाया इच्छा ? अथवा मुखभागे एकं ढाकानगरनिर्मितमलमल्लवस्त्रं संयोजितमासीत् कन्धरादिनीचैर्भागे तु स्थूलपटं स्यूतमासीत् यदपसारणे तनुप्रदर्शनम् । 'परं नीचैर्भागे स्थूलपटः, मुखभागे च जालवस्त्रमिति' यवनीनामिव 'आवरकं' ('बुरका') तदेतद्वेत् । अस्तु, परं मूलकारो विहारी नास्मिन् जाले पतति । कथयति सः—'गई औचकाँ झाँकि' । चकितमधुरावलोकन-समये शशिमनोहरं मुखमभूत्तस्य नयनगोचरम् ।

ननु शशिमुखीत्वं नायकस्य पूर्वदृष्टमासीत्, अत एव न तदर्थमेतावत्परिकल्पनमावश्यकम् । तर्हि पृच्छामः—शशिमुखीत्वं तु नायकस्य पूर्वदृष्टमासीत् । मुखेतरोऽन्धो भागः साम्प्रतं 'प्रदर्शयित्वा निजतनुम्' इति नायिकया स्वयं दर्शित एव । पुनः किमवशिष्टमासीद् यदर्थं नायको भवांश्च टीकायामधुनापि स्मरामीति भावं दर्शयति ।

ननु नयनप्रकरणगतमिदं पद्यमिति तादृशं चकितविलोकितं नायकः पुनः पुनः स्मरतीति किमत्रासमंजसम् ? उच्यते, भवदनुवादे नायिकाया विलोकनभङ्गाद्या नामापि नास्ति । किमन्यत्स्यात्, विहारिणः पद्येऽस्मिन् 'सटपटातिसी' 'गई औचकाँ झाँकि' इति खलु जीवितभूतमिति पूर्वमसाधयाम । परमनेन जीवितेन विनाकृतमवलोक्यते तावदनुदितं पद्यम् । नास्त्यनयोरप्यर्थोऽस्मिन् । 'सटपटातिसी' इत्येतदर्थं मन्ये द्रुतमिति प्रयुक्तमनुवादकेन । परं कस्मिन् हिन्दीभाषाकोषे लज्जामर्थयतः पदस्यास्य द्रुतमित्यर्थः प्राप्तोऽनुवादकेन ? एतच्च विचारणीयमासीदनुवादकमहाभागेन—यदि

‘सटपटातिसी’ इत्यस्य द्रुतमित्येवार्थोऽभविष्यत्तर्हि रभसार्थद्योतकं ‘ऋम-
किं’ इतिपदं न पुनः प्रायोक्ष्यत साभिप्रायपदप्रयोगपटुना विहारिणा ।

इदानीं ‘प्रदर्शयित्वा निजतनुं’ विचार्यतां महाभागैः । एकवारं
विहारिणो भाषापद्यमनुवाच्य पुनरिदं संस्कृतपद्यं पठ्यतां ततोऽवधार्यतां-
कस्यायमनुवादः ? पश्यामः—‘सटपटातिसी’ इत्यस्यार्थः कृतः ‘द्रुतम्’ ।
ससिमुखी—चन्द्रवदना, मुख घूँघट पट ढाँकि वस्त्रावृतवदनैव, पावकभरसी
दहनलतेव, गई गता । इदानीमवशिष्टे ‘ऋमकिं’ ‘गई औचकाँ माँकि’
इति । अनयोर्मध्ये ‘प्रदर्शयित्वा निजतनुं’ कस्यानुवादः ? रभसार्थं द्योतयतः
‘ऋमकिं’ इति पदस्य ‘प्रदर्शयित्वा निजतनुम्’ इत्यनुवादित्यनुवादकेऽपि
न संभाव्यम् । तर्हि ‘गई औचकाँ माँकि’ इत्यस्यैव ‘प्रदर्शयित्वा निजतनुम्’
इत्यनुवादः ! इदानीं विचार्यतां कीदृशोयमनुवादः ? ‘चकितचकितं विलोक्य
गता’ इति यस्यार्थः तस्य ‘प्रदर्शयित्वा गते’ति स्पष्टोऽयं प्राम्योर्थः । ननु
भावानुवादः सोयम् , नाक्षरानुवादेन प्रयोजनमिति चेत्, ‘प्रदर्शयित्वा
निजतनुम्’ इति पद्यगुलं ‘औचकाँ माँकि’ इत्यस्य कं भावं स्पृशति इति
श्रीमद्भिरेवोच्यताम् ? निजतनुं दुर्शयित्वा गतेति स्पष्टोऽयं प्राम्योर्थः ।
अञ्जलावगुण्ठितमुखदर्शने यथा रसिकानामुत्कण्ठा न तथा स्पष्टमुद्घाटि-
तमुखदर्शने । परमितोऽनुवादक्रममहाभागस्तु सर्वां तनुमेव निरावरणं
दर्शयति । न जानोमो विहारिसूक्तेः कं भावं स्फुटयत्यनेन सोयम् । वयं तु
जानोमो नासौ भावानुवादः । एष हि विहारिसूक्तामृतमाधुर्यस्य अभवानुवादः ।

किञ्च विहारिणः सप्तशत्यां प्रकरणबन्धमनुसंधाय सन्ति पद्यानि ।
अनुवादकस्तु प्रकरणबन्धानुसारं सर्वाणि द्वाहापद्यानि योजयित्वैकस्मिन्
स्थाने लिलेख । ततस्तदिदं पद्यं महामनोहरे नायिकानयनचतुरीवर्णनपरे

प्रकरणे संयोजितमस्ति स्वयमनुवादकेनैव । अस्मिन् दृश्यताम्—दुतं चन्द्रव-
दना० इति पद्ये कचिदपि दृश्यते नायिकाया अवलोकनवातुरीवर्णनम् ? इदं
पद्यं वाचयन् किमु सहृदयः प्रत्येतुं शक्नुयः ? अदेतस्मिन्पद्ये विहारिणा अव-
लोकमाधुर्यमुपवर्णितमिति । अनेन हि 'निललघुप्रदर्शनपूर्वकं नायिका त्वरितं
गता' इत्येवार्थं प्रतीयात्महृदयः । अहो याग्यार्थस्य कृते कवेरियान् संरम्भः,
यौच चकोरनयनायाश्चकितमधुरं त्रिलोकनभ्रममर्थं प्रकाशयन् कविमूर्द्धवि-
हारी विहारी सहृदयानां मनो हतुंमैच्छत् निःसंशयतमं सफलोऽप्यभव-
दत्र । किन्तु तमेवार्थमनुवादशिलया निर्दत्तमप्येवं चूर्णयामास महाकर्मा
श्रीमाननुवादकमहाभागः । हन्त कीदृशोयं अनुवादः ?

'प्रदर्शयित्वा' इति व्याकरणसौष्ठवं संजीवणं तु दूरतः परिहरेम ।
अद्यावधि सोढा एव एतावत्पर्यन्तं पराशतः व्याकरणाशुद्धयश्छन्दोभङ्गश्च ।
अत्र हि प्राप्सिद्धमाभाणकमेव हृदये कुर्वतः—'अस्माकमालोचकानामर्थे
तात्पर्यं न शब्दे' इत्यादि ।

❀ साहित्यवैभवस्य वीथिक्रमः ❀

❀ मुखपत्रम् ❀

सर्वतः पूर्वमस्य मुखपत्रम् (टाइम्स पेज) सूक्ष्मेति कया विमर्शकै-
रालोच्यं स्यात् । आलोचकपण्डितानां कर्कशैराकूतैरिदमखिलं छन्दोमयम-
क्रियत । छन्दोऽपि व्रजभाषापरिगृहीतम् यत्र पादान्तानुपासः (तुकान्त)
प्रयोजनीयो भवेत् । 'व्यञ्जद्वृत्तपुञ्जे' इत्युपरित आरभ्य—'जयपुरात्तेना॥१॥'
इतिपर्यन्तं कावत्तम् । एतदप्येति तच्छन्दोमयमिति स्वयमेव मार्मिकैरव-
गम्येत ।

वीथीनगरारम्भः

अस्य ग्रन्थस्येव नवयुगसाहित्यस्यापि सोयं प्रातःकाल इति प्रारम्भसूचकात्प्रातःकालादेव ग्रन्थारम्भः । कवीनां प्राकृतशोभैव निसर्गप्रियेति विपिनविभावर्णनेन ग्रन्थारम्भमङ्गलम् । ततः प्रकृतिशोभासर्वस्वभूताः बह्वचः, ऋतुभिर्विजृम्भिताश्च नवरसाः । ततो रसरिपाकेऽपि न नीतिरतिवर्तनीयेति सूचनार्थं नीतिवीथी, यत्र नवीनः प्राचीनः सर्वविधोपि दृष्टिकोणोऽनुसृतः । कवीनां नीतिरपि न विनोदरहितेति तत्सहकृता विनोदवीथी, यत्र समीक्षाविनोदप्रसङ्गेन लोभमर्मवर्णनम् । ततो विनोदसाधनं छन्दःसंदर्भो, गीतयश्च ।

नवनिर्मिते साहित्ये युगपरिस्थितिपरिदर्शनं कवेः सामयिकस्थिति-सूचकमिति नवयुगवीथी, यत्र नवयुगसर्वस्वस्य भौतिकविज्ञानस्य ('साइन्स') वैभवभूता विद्युद्—व्योमयान—रेल—यन्त्र—सीनेमादयो वर्णिताः । ग्रन्थनिर्माणसमये न संचपश्चित्रपटानां (टॉकीज्) प्रारम्भ इति मुक्ताभिनय-साम्यं परिदर्शितं कविनेत्यालोकयेत् पाठकैः । ततो वर्तमानशासकानां सर्वविधं नीतिपरिपाटीपाठवम्, यस्य हि प्रत्यक्षं प्रमाणमिदमेव यत्रा जनिय-मकार्कश्यात्कवयोऽपि संयतयैव भाषया तथ्यमिदमावर्णयन्तीति वर्णनेना-नेन सूचितम् । ततो वर्तमानकालिकशिक्षा-समाज-नैत-सुधारकादीनां वर्णनम् । उपसंहृतिषोडश्यामीर्ष्यालूनां पण्डितानां परिस्थितिचित्रणमपि विनोदबुद्ध्या किञ्चित्परिशीलनीयम् । वंशवीथ्यां च कवेर्वंशस्य जयपुरमहा-राजानां च किञ्चित्सूचनम् । साहित्यवैभवस्य भूमिकायामप्येतद्विषये किञ्चिदवर्णितमिति तत्समालोकनीयं सहृदयैः ।

* जयपुरवैभवम् *

मञ्जुकवितानिकुञ्जाख्येऽस्मिन् संदर्भे छन्दःप्रबन्धे यथा नूतनता, तथा ग्रन्थस्वरूपेऽपि पूर्वसंस्कृतकविभ्यो नवीनतावलम्बिता । पूर्वं ब्रजभाषा-कवयः साहित्यग्रन्थप्रणयनेऽपि पूर्वं स्वाश्रयभूतानां राज्ञां तन्नगरादेश्च वर्णनं विधाय तत्र वर्णयितुमुपक्रान्तं साहित्यादिविषयमुपाददते स्म । तत एव भागद्वयात्मकेऽस्मिन्निकुञ्जे—प्रथमभागेऽस्मिन् जयपुरवैभवे राजविभूतेर्नगरादेश्च वर्णनमालोक्येत । द्वितीये साहित्यवैभवे च नवीनपद्धत्या कृतस्य युगानुसारिसाहित्यस्य दिग्दर्शनमुलभ्येतेति निवेदितवानस्मि पूर्वम् ।

जयपुरवैभवेऽस्मिन् पूर्वं चतुष्पदीचत्वारो यत्र ब्रजभाषाप्रसिद्ध-‘चौपाई’छन्दसु प्रारम्भे प्रशंसनीयानां संस्कृत—प्राकृत—ब्रजभाषा-महाकवीनामनुकीर्तनम् । यत्र प्रसङ्गेन प्राचीनसाहित्यस्यालोचनम्, तत्तत्कवीनां साहित्ये किंकृतो विशेष इति च नवीनानां परिचयाय संचेपतः सूचितम् । चौपाईछन्दसि तत्रभवान् गोस्वामी तुलसीदासः परिगण्यते सर्वमूर्धन्यः, ततः तस्यैवाऽऽदर्शेन छन्दःशैलीभिर्मां संस्कृते प्रवर्तयता प्रारम्भे सुजनदुर्जनादीनामनुकीर्तनं प्राचां ग्रन्थकृतां पद्धत्या विनिबद्धम् ।

काव्यकलायामायुर्वेदे चोभवत्त्रापि कविराजैर्जयपुरराजवैद्यश्रीकृष्ण-रामभट्टमहाभागैः पञ्चाशद्वर्षेभ्यः पूर्वं संस्कृते विनिबद्धं जयपुरविलासकाव्यं मन्ये न विस्मरन्ति संस्कृतानुरागिणः, यद्धि विनोदमयं काव्यमन्विष्यतामपि न साम्प्रतं सुलभं साहित्ये ! तत्कृतामावश्यकतां संस्कृते संपूरयता तदाद-

शैन नगरस्य स्थानोद्यानादेश्च वर्णनमाबद्धं विनोदपद्धत्या । अन्वेषण-
शीलानामुपयोगाय जयपुरेतिहासस्य संक्षिप्तसूचनापि सह प्रस्तासि ।
यस्याः प्रामाणिकः संप्रहो जयपुरेतिहासस्य विशेषज्ञेन हन्त साम्प्रतं स्वर्गवा-
सिना विद्याभूषणपुरोहितश्रीहरिनारायणशर्मबी.ए.महाभागेन प्रसादीकृतः ।
जयपुरविलासे तत्सामयिकानां मुख्यमुख्यराज्याधिकारिणां पण्डितादीनां
च विनोदमयं वर्णनमवश्यमासीत्यरं मेलकादीनां नासीदुपनिबन्धनम् ।
तदर्थं 'जयपुरमेलककुतुक' मितिनान्ना पृथक्काव्यं निर्मितं यद्वि नाद्यापि
प्रकाशितम् । किन्तु ग्रन्थेस्मिन्—स्वर्गतानां प्रसिद्धविदुषां यथोपजब्धं
जीवनवृत्तम्, जयपुरे प्रसिद्धानां मेलकानामुत्सवनां (त्यौहार) चापि
वर्णनमिहैव संकलितमिति पश्येयुः साहित्यविनोदिनः पाठकमहाभागाः ।

जयपुरविलासे—रुवेः समये वर्तमानस्यापि ग्रन्थनिर्माणकाले
स्वर्गस्य श्रीरामसिंहमहाराजस्य वर्णनमाकलय्य, ततस्तस्मिन्काले वर्तमा-
नस्य माधवसिंहदेवस्य विवाहादेर्वर्णनं यथा समुपनिबद्धं तथा वैभवेष्य-
स्मिन् श्रीमाधवसिंहदेवस्य धर्मोदार्यादीनां वर्णनं विधाय वर्तमानमहा-
राजाधिराजस्य राजसिंहासनारोह—विवाहमहोत्सवादेर्वर्णनमालोक्येत
काव्यरसिकैः । 'विलासे' यथा स्थाने स्थाने ब्रजभाषायाः संस्कृतस्य च
सुरोचकं संपृक्तमुपगुम्फनमालोक्यते तथा 'वैभवे'प्यस्मिन् न केवलं
ब्रजभाषाया एव, अपि तु कुत्रचिद् भाषाद्वयस्य, कुत्रचिच्चतसृणाम्, कचिच्च
अष्टभाषाणामपि सहसंपृक्तं काव्यं विलासिनां विनोदायोपगुम्फितमुप-
लभ्येत पाठकमहाभागैः । वैभवसामग्र्याः समलंकृतचित्रणाय प्राचां
नरेशानां नानालंकृतिपूर्णं विविधवर्णनं विस्तृत्य संकलितं किल प्राग्भिः
सत्कविभिः । साम्प्रतिकास्तु केचन 'भट्टैती' (बन्धिवन्मिथ्याभुतिः)

इत्युक्त्वा तद्विगर्हयन्ति किन्तु सोयं साहित्यसरणोरपरिचयो नूनम् । अस्तु-
एतद्विषये 'व्रजकवितावीथेः' आरम्भे संभावितमग्रे (पृ० ४०१) समालो-
क्येत समालोचकैः । 'विलासे' व्रजभाषाकवित्वमपि यथा सामयिकानां
विनोदायोपात्तं तथात्रापि व्रजभाषाकवितावीथिरुपात्तः । यत्र हि जयपुर-
राजकवीनां कविताविनोदो भवेत्सुलभः काव्यकलामार्मिकाणाम् ।

चित्रकाव्यानि

खड्ग-छत्र-चामरादिचित्रकाव्यानि भवन्ति भूयसां विनोदकानि ।
व्रजभाषाकवयः प्रदक्षतेऽस्मै शिल्पायाऽनल्पं गौरवम् । सन्ति व्रजभाषा-
साहित्ये एतद्विषयकाणि कतिचित्पुस्तकान्येव पृथक् । किन्तु संस्कृत-
साहित्येऽपि नैतत्कृता न्यूनता विलांक्येत । अस्मिन् प्राचीनालङ्कारिकैराहता
सेयमपि चित्रकला । अलङ्कारयुगे साङ्गबन्धादिकाव्यानि पर्यगण्यन्ते
चित्रतया विशेषतः शोभाधायकानि । अत एव हि भोजादिभिः (सरस्वती-
कण्ठाभरणादिषु) तदेतत्प्रकरणं विस्तृत्य विन्यस्यते स्म । किन्तु ध्वनेः
प्रचारानन्तरं रसभावुकानां साहित्यप्रणयिनामुत्तरोत्तरं बन्धकाव्येषु प्रणयः
प्रचीयते स्म । मम्मटादिभिस्तदिदमधमं काव्यं पर्यगण्यत तर्हि सर्वचरम-
भाविना विमर्शकशिरोमणिना पण्डितराजेन (रसगङ्गाधरे) काव्य-
गणनायामेव नेदमुपादीयते स्म ।

१ व्यङ्ग्येऽर्थे यदा प्राधान्यबुद्धिर्नाभूत्, रसस्य काव्यजीवितत्वं च यदा न निर-
धार्यत, तस्मिन् ध्वनिप्रचारतत्पारम्भिकयुगे समभूत्काव्यव्यपदेशाधायकत्वम् ।
अत एव प्राक्तनसाहित्यशास्त्रमलङ्कारशास्त्रमिति प्रासिध्यत् । तदध्यायिनस्तत्प्रणे-
तारश्चालङ्कारिकाः । विशेषतश्चेदं मन्त्रिमितसाहित्यान्वयेषु द्रष्टव्यम् ।

२ 'एकाक्षरपद्य-पद्मबन्धादिकाव्येषु वस्तुतः काव्यत्वाभावेन महाकविभिः परम्परा-
नुरोधेनैव तन्नि काव्येषु गणितान्यपि नास्माभिर्गणितानि, वस्तुस्थितेरेवाऽ-
नुरोध्यत्वात् ।'

एवं सत्यपि वैचित्र्यं चमत्कारो वात्र नास्तीति न शक्यते विवेका-
द्वक्तुम् । रुचिविशेषशालिनां भवत्यनेनापि चमत्कारश्चेतसि । अस्य
प्रणयनमप्येकं शिल्पम् । परीक्ष्यते मार्मिकैरेतन्निर्माणेऽपि कौशलं कवेः ।
यत्किञ्चिदपि वाऽस्तु, नानाबन्धकाव्यनिर्माणे सफलस्य कवेः शक्तिविशेषो-
ऽवश्यं स्वीकर्तव्यो भवेत् । ततश्च पूर्णपरिश्रमेण निर्मितानि शक्तिविशेष-
साध्यानि बन्धकाव्यानि कुतो वा लोकानामभिरुचिं नाऽपहरेयुः ? अत
एव हि महाकविभिरुपादीयन्त परमपरिश्रमसापेक्षाणि काव्यान्यमूनि
निजनिबन्धेषु, विशेषतश्च राजस्तुतिप्रस्तावे । एतद्विषयकपरीक्षाप्रदानाय
अभिनन्दनवीथ्यां चित्रचत्वरः समुपस्थापितः । यत्राऽऽरोहणाय प्रारम्भे
शिबिका, तर्हि पर्यन्ते आशीःप्रदानमङ्गलाय श्रीफलावाप्तिरवलोक्येत ।

❀ ग्रन्थेऽस्मिन्वर्णितं जयपुरराज्यं तन्महाराजाश्च ❀

अतु राज्यमिदं चादुविधया किमिति संस्तूयत इति चेत्, तर्हि
तद्विषयकं निवेदनं किञ्चिदप्यप्रकाशयतो मम हृदयगोपनापराधः सोऽयं
स्यात् । अत एव किञ्चिदिदमावेद्यते—

भारतवर्षस्य क्षत्रियजातिर्देशरक्षायाः कृते प्रारम्भादेव कवच-
स्थानीयेति सर्वजनविदितम् । वैदिककालमारभ्याऽद्यावधि जातिविभागानु-
सारं क्षत्रियकर्तव्येषु प्रजानां पालनमेव सर्वतः प्रधानम् । 'क्षतात् किल
त्रायत इत्युदप्रः क्षत्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः' इति हि त्राणकारणादेव
'क्षत्र'शब्दस्य रूढिः । विश्वप्रसिद्धस्येतिहासिकस्य महामहोपाध्यायपं०
गौरीशङ्करभोस्लानहामागस्य क्षत्रियजातेर्विषये प्राकाशि पुरा महत्त्वपूर्णो
निबन्धो यो हि संस्कृतरत्नाकरेऽपि दृष्टः स्यात्पाठकैः । तस्मिन्नपि, महाभा-

रतमारभ्याद्यपर्यन्तस्येतिहासैः सम्यक्तया समर्थितं यत् क्षत्रियजातिश्चि-
रादेशरक्षाकार्येषु सर्वतः प्रमुखं स्थानमधिकरोतीति ।

क्षत्रियजातेस्तस्या राजसंस्थानेषु उदयपुरम्, जयपुरम्, जोधपुर-
मित्यादीनि प्रमुखतया परिगणनीयानि नूनम् । अत्रत्यैर्महाराजैः प्राचीन-
मर्यादानुसारं निजप्रजाः परिपालयद्विर्या कीर्तिपताका स्वदेशस्य प्रस्फोरिता
तस्याः साक्षीणि साम्प्रतिकेतिहासस्य पत्राण्येव नूनम् । धर्मस्य त्राणाय
स्वस्य स्वदेशस्य च गौरवरक्षायै, प्रजानां सङ्कटनिवर्हणाय च निजप्राणा-
नपि तृणीकुर्वद्विस्तैर्यत्किल कर्तव्यमात्मनः परिपालितं को वा देशहितैषी
तमिममितिहासं विस्मरेन्नाम । प्रातःस्मरणीयस्य हिन्दुसूर्यस्य महाराणा-
प्रतापस्य प्रतापः कथं वा निहृतो भवेत् ? निजमर्यादापालनाय जीवन-
पर्यन्तं विधर्मिभिः सह सांमुख्यं वहन् कोऽन्यो नरपालो भवेद्भूमौ ?
एतस्यैव कृते मेदपाटीयपार्थिवानां गौरवमस्माकं नाल्पीयसे महत्त्वाय ।

नीतिः

किन्तु नीतेरालोचनं यदि साहित्यक्षेत्रे नाऽपराधः परिगण्यते
तर्ह्येतद्विषये किञ्चिदिह निवेदनीयं स्यात् । किं धर्मशास्त्रं किं वा लोकवृत्तम्
उभयोरपि दृष्ट्या शासकस्य तदिदमेव प्रधानं कर्तव्यं सिध्यति यत्स
निजदेशं संकटात्संरक्षेत्, सर्वविधां चोन्नतिं प्रापयेत् । मान-मर्यादारक्ष-
णाय भीषणयुद्धे प्राणानामपि बलिप्रदानमवश्य गौरवसामग्री, किन्तु
युद्धसंरम्भेणानेन देशस्य देशवासिनां च सर्वदार्थं कियती हानिः संपद्यते,
तदुन्नतेर्मार्गाश्च कथं निरुध्यन्ते इति हि मन्ये न विवेकिभ्यो निवेदनीयं
स्यात् । अत एव हि कर्तव्यपरायणाः शासका विप्रहं यावद्बुद्धिबलोदयं
परिहरन्ति । राजनीतिर्यदि महत्त्वस्य वस्तु परिगण्यते तर्हि तस्यामयमेव

विचारो महत्त्वाऽऽधायकोऽस्ति यदात्मानं हानितः सर्वथा संरक्षन् परा-
जयेत् परान्पृथिवीपालः । नीतेर्निष्कर्षः प्रोक्तोयमेव नीतिज्ञैः—‘आत्मोदयः
परग्लानिद्वयं नीतिरितीयती’ । यया हि स्वस्य स्वदेक्षस्य च चिराय चूर्णी-
भावः संपद्यते तां नीतिं मन्ये बुद्धिमन्तस्तु न कदाचित्प्रशंसेयुः ।

विजयस्य पूर्णाशायां सत्यामपि विग्रहरूपमुपायमधमं न चेत्तर्हि
उत्तमं तु न केचित्परिगणयन्ति । पुनर्यत्र देशस्य कालस्य च परिस्थितिः
सर्वथा विपरीता स्यात्तत्रत्या तु कथैव का ? नीतेर्नैपुण्यमिदमेवास्ति यद्
युद्धप्रसङ्गं विनैव निजसाध्यं साध्येत । यदि युद्धमेव राजनीतेः परा काष्ठा
तर्हि विग्रहः सर्वेषामुपायानामन्ते कथं परिगण्यते ? युद्धादेव राजनीतेः
श्रीगणेशः किमिति न संमान्येत ? इतिहासस्यालोचकाश्च किमिति सकर-
मद् मनुशोचन्ति यन्महाभारतस्य चेन्महासमरो नाऽभविष्यत्तर्हि भारतस्य
सर्वनाशो नाभविष्यदिति ।

‘वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा’ इत्युदीरयतामिदमेव तात्पर्यं
यत्परिस्थितेरनुसारं यादृशमप्यवसरं पश्येत्तादृशेनैव प्रकारेण निजदेशं
हानितः सर्वथा संरक्षेत् । खङ्गेन निजस्य निजानुगतानां च रक्तप्रवाह एव
चेत्क्षत्रियाणां परमो धर्मस्तर्हि राज्ञां कृते ‘राजनीतिः’ इति दुर्बलं शब्दं
किमिति श्रूयमः ? प्रवर्ततां रक्तप्रवाह एव प्रारंभात् । यज्ञीयपशोरिवोत्सन्नो
बलिदानं राजबुद्धिशून्यस्य मुशलक्षत्रियस्यैव कृते प्रशंसाहं स्यान्न राजसिंहा-
सनाधिष्ठितस्य । महाभारतं किल आर्याणां नीतेश्चरमो ग्रन्थः, तत्रापि
राजनीतिस्तु तत्र पदे पदे न केवलमुपदिष्टैव प्रत्युत कार्यतो व्यवहृता
चापि । भगवता श्रीकृष्णेन पाण्डवानां पक्षमवलम्बमानेन यत्र यादृशो-
ऽवसरो दृष्टस्तत्र समरं विहाय तथैव परिशीलितम् । द्रोणाचार्यस्य—भीष्म-

‘पितामहस्य-कर्णस्य च विजयः किं समरमात्रेणैवाभवत् ? ‘नरो वा कुञ्जरो वा’ इति मिथ्याप्रायं प्रजल्प्य आजन्मनः सत्यवादी अजातशत्रु-रादर्शक्षत्रियो युधिष्ठिरोपि राजकर्तव्यं पालयति । परमधार्मिकाणामपि राजनीतेरनुसारं यत्र मुशलस्येव मस्तकस्फोट एव न राजकर्तव्यं किन्तु नीतेरनुसरणं पथ्यं भवति, तत्र चक्षुषी निमील्य केवलं स्वस्य स्वानुगतानां च समरे बलिप्रदानं राज्ञां कृते न शोभायै, न प्रशंसायै । अपि च बलिप्रदानमिदमेकमात्रस्य नरस्य कृते साध्यम्, येषां शिरसि परोलक्षणां प्रजानां जीवनं विनिहितं ते यदि सर्वेषां बलिप्रदानेनैव क्षत्रियकर्तव्यं राजधर्मं वा परिपूरयन्ति तर्हि कृतमीदृशेन राजसिंहासनारोहेण ?

महाभारतसदृशे धर्मयुद्धेऽपि यत्र नीतिरनुसार्या भवति क्षत्रियभू-पालानां, तत्र वैदेशिकानां, विधर्मिणां, हिन्दुधर्मं कूटनीत्या च खड्गेन च प्रत्यक्षं खण्डयतां समक्षे नीतेर्नैपुण्यमस्वीकुर्वतां बुद्धिदारिद्र्यमेवेति बहूना मतिः । अथवा किंकर्तव्यविमूढतया समर एव तेषामवलम्बनीयोऽ-भवदिति बोद्धव्यं स्यात् । अन्यथा स्पष्टं विपरीतां परिस्थितिं दृष्ट्वापि युद्धे लोकक्षपणं कीदृशो राजधर्मः ? अत एव हि छत्रपतिशिवाजीप्रभृतयो धार्मिकवीरा अपि नीतिनैपुणेन यवनान्निरासुर्न केवलं मुशलबुद्धेरिव युद्धेन । सूचयत्यस्मान्नीतिः—शठे शाठ्यं समाचरेदिति । नव्यविचारशालिनः साम्प्रतिका राजानं देशस्य प्रतिभुवं हिताहितयोरुत्तरदायिनं च यदा मन्यन्ते तदा आत्मसमानस्य कृते अन्यस्य वा हेतोर्देशशक्तेः सर्वदार्थं क्षपणं को वा प्रशंसेत् ?

युद्धवीरता क्षत्रियाणां भूषणम् । यदि सा न भवेत्तर्हि ‘वीररसस्य’ कः स्यादालम्बनम् ? संमुखयुद्धे देहं विसृजन्तः सूर्यमण्डलं भिष्यन्

साक्षात्स्वर्गमारोहन्ति । देवाङ्गनास्तेषां वरणाय पारिजातमालां करे धारयन्त्यः प्रतीक्षन्ते । सत्यमिदम् । यः क्षत्रियः केवलं सैनिक एव सृष्टः सृष्टिकृता तस्येदमेव कर्तव्यम्, अस्मिन्नेव च तस्य पराक्रमः प्रशंसा च । किन्तु ये क्षत्रिया राजान एव न, अपितु महाराजाः प्रख्यायन्ते, लक्षलक्ष-प्राणिनां जीवनभारो येषां स्कन्धयोरधितिष्ठति, लक्षाणां कोटीनामनुगतानां निर्वाहो यैरङ्गीकृतः, अथवा एवमुच्यतां यत् लक्षलक्षमनुष्याणां पालन—पोषणार्थं ये भगवता भूमौ प्रेषितास्तैः क्षत्रियैः पूर्वापरं भूयस्तरां विचारणीयं भवति । ते हि संमुखयुद्धे स्वर्गं प्राप्य स्वस्य स्वार्थमवश्यं साधयेयुः किन्तु यासां प्रजानां कल्याणं तेषामायत्तमासीत्तासां कियानुपकारस्तैः साधितः ? यो योगी संसाराद्विरक्तो विजने तपस्यन् मोक्षमधिगच्छति, अवश्यमयं जनैरभिनन्दनीयः । किन्तु तेन केवलमात्मोद्धारः कृतः, अशेषजगतस्तेन किं मङ्गलमाचरितम् ? किन्तु ये योगिनो योगसिद्ध्या स्वस्येव लोकानामपि कल्याणमाचरन्ति किं ते निन्दनीयाः ?

आम्बेरराजानां नीतिः

देशस्य परिस्थितिं युद्धस्यानुकूलां न विलोकयन्तस्तावदाम्बेरनरपाला निजनीतिनैपुण्येन मोगलसाम्राज्यमेकान्ततो वशीभूतं चक्रुः । उपरितस्ते मोगलसाम्राज्याधीनाः प्रासिध्यन् किन्तु तत्सामयिकमितिहासं मर्मतो विमृशन्तः स्पष्टं जानीयुर्यत् किं सैन्यशक्तिः, किं वा प्रबन्धशक्तिः । सर्वापि मोगलानां राजशक्तिराम्बेर-जोधपुरनरेन्द्राणां मुष्टिगतेवासीत् । जयपुर-राज्यस्य योयमितिहासो जनेषु प्रसिध्यति, यश्च विद्यालयेष्वाङ्गलैः पाठ्यते सेवं भारतीयजनता, स तावदितिहासः 'टॉड'लिखितमितिवृत्तमाधारी-करोति । टॉडलिखितराजस्थानस्येतिहासस्तु उदयपुरराज्यस्य दृष्टिकोणमा-

दायैव निर्मितं यतो ह्ययं टोडस्तत्सामधिकराणामहोदयस्यासीन्मित्रम् ।
 अत एव जयपुरस्येतिहासो बहुत्र विरुपीकृतो वैदेशिकैः । एवं सत्त्वपि
 पुराणपुरातत्त्ववेदिनो जानन्ति यन्मोगलसाम्राज्ये आम्बेरनरेशानामासी-
 त्सर्वतः प्राधान्यम् । सम्राजोऽकबरस्य समये मोगलसाम्राज्यस्य प्रतापः
 स्थिररूपेण व्याप्तोद्भारते । किन्तु ततः पूर्वमेव आम्बेरनरेन्द्रस्य भगवन्तदासस्य
 तत्प्रभुत्वमासीत्तत्त्वच्छेषा यं कञ्चन मोगलसाम्राजं स स्थापयामास,
 उत्थापयामास च । मत्पूर्वजैरशेषशास्त्रज्ञैः कविकलानिधिश्चीकृष्णभट्टमहा-
 भागैः ईश्वराम्बुदयमहाकाव्यनाम्न यः किलैतिहासिको ग्रन्थो लिखितः
 तस्मिन् महाराजभगवन्तदासस्य स्वषये प्रोक्तम्—

‘तस्य श्रीभगवन्तदास उदितः पुत्रः पवित्रक्रियः

शूरः क्षत्रियवंशविस्तरशिरोऽलंकारहीराङ्कुरः ।

इन्द्रप्रस्थपुराधिवर्जपुरुषशोत्थापनस्थापन—

स्वच्छन्दप्रसस्तप्रतापमहिमा योऽभूत्प्रभूतः स्वयम्॥१९॥’

* महाराजमानसिंहः *

तत्पुत्रो महाराजो मानसिंहस्तु, सर्वेष्वपीतिहासग्रन्थेषु ख्यातमहिमा ।
 इन्द्रप्रस्थस्य सर्वापि सैन्यशक्तिरासीत्तदधीना । संकटपूर्णान्यनेकयुद्धानि
 विजित्य येन विश्वतोपि निजप्रभावः स्थापयामासे । बहुभिः प्रातःस्मर-
 णीयैरपि हिन्दुपतिपृथ्वीपालैः स्वदेश एव, प्रत्युत स्वराज्यसीमन्येव
 निजवीरता प्रकटिता भवेत् किन्तु मानमहाराजेन न केवलं भारतस्थैश्च
 दूरदूरप्रान्तेषु अपि तु भारतादहिरपि (काबुलप्रभृतयि) सैन्यसंताडं

कृत्वा प्रबलप्रतापाः पठाना अपि हठात्पराजिताः । मानसिंहस्य युद्धवीर-
वर्णने प्रोच्यते साहित्यवैभवे (कवित्तचतुर्थचरणे)—

‘किञ्च हठावेशात्परिखण्डितविबुधपठान्
संग्रामे पठानशठान् दैन्यं शिक्त्याचक्रे ॥’

हिन्दीमहाकविः कुलपतिमिश्रो लिलेख—‘नृपमान जित्ति सडसर
समर ।’ महाकविः केशवदासस्तुष्टा—‘एक राजा मानसिंह कछवाहो
केशोदास, जिहि बरवारिधिके उदर बिदारे हैं’ । डिङ्गलकान्येषु विख्या-
त—‘समदर खाँडो पखालियो काबुल पाडी हद्’ । बहुभिरितिहासलेखकैः
सप्तपष्टिमहासमराणां विधानं तेषु विजयनामिञ्च माननरेन्द्रस्य नामग्राहं
परिगणिता । किन्तु जयपुरराज्येतिहासस्य सर्वस्वाकृतो विशेषज्ञो विद्या-
भूषणपुरोहितश्रीहरिनारायणमहोदयो जयपुरस्य ‘जयध्वनि’त्रे ‘महा-
राजा मानसिंहजी प्रथम की गुणावली’शीर्षकं यं खल्वैतिहासिकं निबन्ध-
माङ्गल-यावनेतिहासग्रन्थानां प्रमाणैः प्रकाशयामास तस्मिन् सप्ताधिक-
सप्तनियुद्धेषु मानसिंहस्य विजयः प्रमाणीकृतः । लिखितं तैः—“अयं राजा
सर्वेष्वपि समरेषु सर्वदा विजयं लेभे, नानेन कदाचिदपि पराजयोऽनुभूतः ।
अस्य स्वर्गारोहणेन एको महाप्रतापी शूरवीरः रणविद्याकुशलः, सदा समर-
विजयी नीतिपरायणो धर्मधुरन्धरो गुणपरीक्षकः परमदानी कुशाग्रबुद्धिः
विद्याप्रेमी अनेकगुणनिधानं क्षत्रियः शासकोऽस्तं जगाम ।”

१ अर्थात् समुद्रमध्येऽपि येन मार्गः कृतः ।

२ मानसिंहमहायवस्य चरितं स्थानान्तरे मया प्रकाशितम् ।

'मिर्जाराजा' जयसिंहः

एतदनन्तरं मिर्जाराजा जयसिंहस्तादृशः प्रतापी बभूव यस्य हस्ते सर्वापि मोगलसाम्राज्यशक्तिरासीदिति प्रायः सर्वैरेवैतिहासिकैरालिखितम् । यथायं महावीरस्तथा परकाष्ठाया राजनैतिकोऽप्यासीत् । निजस्यानुगत्यं प्रतिज्ञातवन्तमौरङ्गजेबमयमेव दिल्लीसम्राजं चक्रे । एतस्य विषये प्रोक्त-मीश्वराभ्युदये—

‘बद्ध्वा दाराशिकोहं रणभुवि सहसा दोर्वलेनानिनाय
द्रागेव द्रावयित्वा भृशमर्नाभमतं यो विजिग्ये शुजारुखम् ।
कतुं चाकतुमीशः प्रसभमितरथा कतुं मप्येष राजा
चक्रे नौरङ्गजेबं निजबलविभवेनैव दिल्लीशमेकम् ॥’

किन्तु साम्राज्यमधिगत्य सोयं निजप्रतिज्ञातो विमुखो बभूव । तथापि नीति-शक्तिशाली सोयं सर्वमपि तस्य स्वातन्त्र्यं स्थाने स्थाने क्रीलयामास । महाराजजयसिंहस्य संमुखे नासीदौरङ्गजेबस्य दर्पो यत्सोयं स्वस्याऽभिमतं जयसिंहमहाराजस्यानभिमतं च किञ्चिदाचरेत् । अत एव नरपालादस्माद्विभ्यन्त, प्रतिकतुं चाऽस्याऽप्रभवन्नयं विवशतया विषप्रयोगमन्ते चकार नरपालकृते । महाराजजयसिंहस्य तनयं रामसिंहं सोयं कूटप्रयोगेण त्रिघांसन्निःशस्त्रमेव बुभुक्षितसिंहेन योधयामास । परं निःशस्त्र-एव महावीरोस्मौ बाहुदण्डाघातेन तं सिंहं जघान । ततस्तु लोकाति-शायिन्या यस्य शक्त्या द्विगुणं भीतः पूर्णं शङ्कमानश्च तं नानाकूटोपायै-र्जिघांसति स्म । औरङ्गजेबस्य कृतघ्नतया पूर्वमेवासीदयम् (महाराजः) अप्सन्तुष्टः, इदानीं तनयेन साकमेवंव्यवहारान्नितरामेवाऽयमक्रुध्यत् । यथा कश्चिन्निजवशगामिने घोषणां ददाति तथायं शक्तिशाली औरङ्गजेबाय

निर्भयः पत्रं प्रेषयामास—‘यदि रामसिंहस्य किञ्चिदप्यनिष्टं भवेत्तर्हि स्पष्टं जानीहि यन्मोगलसाम्राज्यमन्य एव करिष्यति’ इति । ‘वंशावली’ ।

राजनीतिदृष्टिकोणेन जयपुरेतिहासमपश्यन्तो ये महाभागा जयपुर-विषये यत् किञ्चिन्निन्दनीयं जल्पन्ति ते मनाग् विचारयन्तु यत्पादाक्रान्तः कश्चिदेवं स्वस्वामिनमद्यावधि लेखितुं प्राभवत्, प्रभवति वा ? यदि जयपुरनरेन्द्रा मोगलानां हस्तपुत्तलिका एवासन् तर्हि स्त्रीणामिव, विवशानामिव वा विषप्रयोगस्य काऽऽसीदावश्यकता ? किमिति सोऽर्द्धचन्द्रं प्रदाय न निःसारितः ?

धर्मधुरां धारयत्यस्मिन्नरपाले औरङ्गजेबस्य नाऽभवदयं दर्पो यदस्य वर्तमानतथां देवमन्दिराणि विध्वंसयेत् । महाराजजयसिंहस्य लोकान्तर-गमनवृत्तमौरङ्गजेबेन यस्मिन्दिने समधिगतं तस्मिन्नेव दिने स एकोत्तरशतं देवमन्दिराणि खण्डयितुमाज्ञापयत् । योधपुरनरेन्द्रस्य महाराजजसवन्त-सिंहस्य समीपे महाराजजयसिंहस्य स्वर्गारोहणवृत्तं नाद्यावधि प्राप्तमासीत्, किन्तु देवालयविध्वंसनस्य वृत्तमश्रावि तेन । श्रुत्वैव स तस्मिन्नेव समये बुबुधे यन्महाराजो जयसिंहो नाऽद्यास्मिन्संसारे । यद्ययं भूमावभविष्य-त्तर्हि औरङ्गजेबस्य नेदं साहसं कदाचिदप्यभविष्यत् । खिन्नः स दोहा-पद्यमिदं जगाद—

‘घण्ट न बाजै देहरा सँक न मानै साह ।

हेकरसाँ फिर आवण्यो माहूर । जयसाह ॥’

ऐतिहासिकः कविरेकः कवित्तच्छन्दस्येकस्मिन् मोगलसाम्राज्यामुपरि तत्समयभाविनामाम्बेरनरेन्द्राणां प्रभावं रुचिरं चित्रयामास—

'अकबर पायो भगवन्त के तनै सों मान
 बहुरयो जगतसिंह महामरदाने सों
 पायो जहाँगोर भावसिंह जयसिंह जू सों
 शाहजहाँ पायो जयसिंह जगजाने सों ।
 अब अवरंगजेब पाया रामसिंह जू सों
 औरै दिन दिन पैहैं कूरम के माने सों
 केते राजा राव मान पावैं पातसाहन सों
 पातसाह पावैं मान मानके घराने सों ॥'

एतस्यैव समये बिहारीसतसई निर्ममे । अस्यैव समये पण्डितराजो
 जगन्नाथो निर्ममौ रसगङ्गाधरादीजानाग्रन्थान् । कुलपतिमिश्रोऽस्यैव समये
 समभूयेन महाभारतस्य द्रोणपर्वानुवादः संप्रामसारः रसरहस्य-मुक्तिर-
 ज्ञान्यादयोऽनेके ग्रन्थाः प्रणीताः ।

* सवाईजयसिंहः *

एतदनन्तरं महाराजाधिराजः सवाईजयसिंहदेवो (द्वितीयः, जयपुर-
 प्रतिष्ठापकः)पि सुप्रसिद्धो राजनीतिज्ञः, स्वयं विद्वान्, विदुषां संमानयिता
 चाभूत्, यस्य जयपुरे काश्यामुज्जयिन्यां मथुरायामिन्द्रप्रस्थे च निर्मापिता
 व्योतिषयन्त्रशाला वैदुष्यस्य पताका इव परितः प्रस्फुरन्ति । विश्वविदितः
 पुरातत्त्ववेदिता म० म० प० गौरीशङ्करश्रीकृष्णमहाभागो महाराजजयसिंहस्य
 संक्षिप्तं जीवनचरितं यत्प्रकाशयामास (पिलानीकालेजपत्रिकायाम्) तस्मि-
 न्महाराजमिमं परमराजनीतिज्ञमद्वितीयं च विद्यानुरागिणमलिखत् । अय-
 मेवाश्वमेधेनेष्टा दिग्दिगन्तेभ्यो महाविदुषः सादरमामन्त्रयामास पूजया-

मास निवासयामास च निजनगरे । पौष्टदरीकरत्नाकर-सम्राट्जगन्नाथस-
दृशा अद्वितीयविद्वांसो बभूवुरेतस्यैवाश्रये, येषां जयसिंहकल्पदुम-सिद्धान्त-
कौस्तुभ-सम्राट्सिद्धान्तादयो धर्मशास्त्रज्योतिषनिबन्धाः परिगण्यन्ते
साम्प्रतं सर्वमान्याः ।

अस्तु, इतिहासलेखनेन नात्र प्रयोजनम् । निवेदनस्यैव मे तात्पर्यं
यत्कैश्चन राजन्यैर्नीतिचातुर्येण परान्दमयितुमप्रभवद्भिर्मुशलप्रायजनसुलभं
युद्धं विधाय क्षत्रियताऽवश्यं प्रकटिता या ह्यवश्यं प्रशंसनीया । किन्तु केवलं
नाम्नः कृते निजा जन्मभूमिः, सकला निजाश्रिताः प्रजाश्च चिराय तथा
क्षपिता यथा नाद्यापि ताः प्राभवन्नुन्नमितुम् । ईश्वरसृष्टौ ज्ञानाऽऽकरस्य
मानवस्य कृते परमावश्यकानां विद्यानां कलानां चोन्नतेस्तु कथैव का ? इतो
राजधर्मं विमृशद्भिरन्यैस्तु राज्ञां कृते परम्परातो विहितेन राजनीतिचातुर्येण
बर्बरप्रायानमृन्मोगलान्मुष्टौ कृत्वा वात्याचक्रादिव रभसकृताद् बर्बरकुच-
क्रात्सर्वोपि देशोऽयं नाशाद्रक्षितः । बर्बराश्च ते शनैस्तादृशीं दशां प्रापिता
यथा सर्वतोपि नियन्त्रिताः स्त्रिय इवाबलाग्ते विषप्रदानरूपं गूढपापं कर्तुं
विवशा अभूवन् । ततोऽपि निष्कृतिमलभमानाः राज्याद्विच्युतास्ते अन्ते
राजपुत्राणामेव राज्ये शरणमवापुर्येन देशाऽऽक्रमणकृतः सर्वोपि प्रतिशो-
भस्तैर्गृहीतः ।

बहूनां दृष्टौ स्वस्याऽपवादं सोढ्वाऽपि जयपुरनगपालैर्नीतिचातुर्या-
त्संरक्षितो देशः । प्रजाश्च ताः सर्वदार्थं तथानुरक्ता बभूवुर्यथा निजस्य राज्ञः
कृते प्राणानपि समर्पयामासुरिति पश्येयुर्जना जयपुरेतिहासे । साम्राज्य-
संपदा च तैर्देशस्थास्य तथोन्नतिर्विहिता यथा जयपुरराज्यमिदं चिराद्
भूमण्डले विद्यानां कलानां च केन्द्रमामन्यते । जयसिंहमहाराजस्य कला-

कुशलतायाश्चिरसूचकचिह्नभूतमिदं जयपुरनगरं निजसौन्दर्याय भवत्ये-
 सर्वतः सुप्राथम्यम् । तादृशकौशलेनेदं निर्मितं यस्य कारणाद् भौतिकविक्षा-
 नस्याऽसाधारणोन्नतियुगेऽप्यस्मिन् तदिदं नगरमादर्शभूतमिव परितः परि-
 गण्यते । अत एव वर्णनकुशलैः संस्कृतकाव्यभिरिदमारम्भादेव वर्णनीय-
 मभूत् । पूर्वमस्मत्पूर्वजैः श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधिभिः ईश्वराभ्युदयमहा-
 काव्यं सवंतः प्रथममिदमावर्णितम् । ततो 'जयपुरविलासे' राजवैद्यकविद्व-
 श्रीकृष्णरामभट्टमहाभागैस्तदिदमुपगीतम् । ततस्तदनुजैः कविमञ्जरीलहरि-
 बल्लभभट्टमहोदयैः 'जयपुरपञ्चरङ्ग'काव्ये वर्णनीयमभूत् । एवं ब्रजभाषा-
 उर्दू भाषाप्रभृतिवाङ्मयेऽपि समये समये तदिदमभूत्सोत्साहमुपवर्णितम् ।

* राज्ञां समये साहित्यरचना *

एतस्य मूलकारणं राज्यस्यास्य शासकानां पूर्वमहाराजानामसाधा-
 रणो गुणप्राप्तितैव नूनम् । जयपुर(आम्बेर)राज्यस्य शासकैः पर-
 सहस्रमुद्राणां ग्रामादिसम्पत्तौः समर्थ्य ते ते विद्वांसः कलाकाराश्च निज-
 राज्ये संवासिता येर्निजाश्रयभूतानां राज्ञामाज्ञामनुसृत्य संस्कृतसाहित्ये
 हिन्दीसाहित्ये च मूर्द्धन्यभूतास्ते ते ग्रन्थाः प्रणीता यैर्न केवलं राजपुत्र-
 प्रान्तभ्यैव, अपि तु भारतमात्रस्य साम्प्रतमप्युन्नतं शिरः । संस्कृतवाङ्मयस्य
 जयसिंहकल्पद्रुमादयो ग्रन्थाः पूर्वं सूचिता एव । हिन्दीसाहित्येपि महा-
 कवेर्विहारिणः पद्माकरस्य च कृतयः कस्य वा न विदिताः ? जयपुर-
 राज्यस्य साहित्यं हि न साम्प्रतमपि साहित्यसेविनां समक्षमुपगतम् ।
 बहूनां राजाश्रितानां प्राक्तनकवीनां कृतयो न परिचिताः साम्प्रतमपि साहि-
 त्यिकजगतः । एतेष्वेव मत्पूर्वजाः श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधि- भारती-

(द्वारकानाथभट्टपाद) जगदीश-मण्डनादयो महाविद्वांसः सन्ति येषां कृतयो नाद्यापि नयनगोचरमुपयाताः साहित्यरसिकानाम् ।

अस्मत्पूर्वजा दक्षिणापथात्काशीम्, काशीतः प्रयागम्, प्रयागाद्द्वान्धव-
देशादिषु निजतपोमाहात्म्यवैदुष्यादिना राज-प्रजाभिः पूज्यमानाः समवा-
पुर्बुन्दो राजधानीम् । तत्र तेषामखिलभारतव्यापिनं वैदुष्य-तरःप्रभावम-
सामान्यमालोक्यद्विराम्बेरनरगलैर्याचनलाघवं स्वीकृत्यापि बुन्दीतो निज-
राजधानीमाम्बेरं समानीय सादरमावासिताः । तद्वंशे श्रीकृष्णभट्टकवि-
कलानिधिमारभ्य—मण्डनपर्यन्तं तादृशा विद्वांसो बभूवुर्यैः संस्कृते व्रज-
भाषायां च तात्कालिकजयपुरमहाराजानामाज्ञया सुप्रसिद्धाः साहित्यनिबन्धाः
परमपरिश्रमेण विनिर्ममिरे । संस्कृते—ईश्वराभ्युदयमहाकाव्यम्, वृत्त-
मुक्तावली, पद्यमुक्तावली, वेदान्तपञ्चविंशति-सुन्दरीस्तवराजप्रभृतयो मद्-
दृष्टा विशिष्टा ग्रन्थाः ।

व्रजभाषायाम्—अलङ्कारकलानिधि-शृङ्गाररसमाधुरी-विदग्धनाध-
वमाधुरी-रामचन्द्रोदय-दुर्गाभक्तितरङ्गिणी-मधुकरकलानिधि-रामचन्द्रिका-
शब्दचन्द्रिकाः, महाराजप्रतापसिंहदेवस्य काले निर्मितः संगीतस्य महाना-
करग्रन्थः, काव्यविनोद-वाणीविनोद-किशोरमुखसागर-जगतसरञ्जन-
जगतभक्तिविलास-प्रतापसुतजसचन्द्रिका—जयसाहसुजसप्रकाश-राठोड-
चरित्र-रामजसचन्द्रिका-रावलचरित्र-भारतचरित्र-बापूचरित्र-रसरत्ना-

१ 'बुन्दीपति बुधसिंहलौ लाये मुखसीं बाँचि । रहे आयि आमेरमें प्रीतिरीति बहुभांति॥'

रावलचरित्रे मण्डनकविः ।

२ अयं ग्रन्थः साग्रप्रतमेव पूना (भायडाकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट)

नगरादुपलब्धः ।

३ 'किय राधागोविन्द के नाम नयो संगीत । प्रीति पाय महाराजकी यापि सुरनकी रीति॥'

बली-रससमुद्र-नवरत्ननाकर-कृष्णसुजसप्रकाश-कृष्णव्रजविहार-सुलो-
चनाचरित्र-मङ्गलप्रकाशप्रभृतयः । एते महान्तो ग्रन्थाः, येषु बहवो मद्दृष्टाः
सन्ति च वर्तमानाः ।

अनुपलभ्यमानाः, लघवो ग्रन्थास्तु-सांभरजुद्ध-जाजऊजुद्ध-बहादुर-
विजय-जयसिंहगुणसरिता-रामरासा - वृत्तचन्द्रिका - नखसिखवर्णन-
पृथ्वीसिंहमहाराजस्य विवाहोत्सवः (व्यावला), वाणीवैराग्य-गालवगीतम्-
(संस्कृते) भक्तिप्ररगता - पद्मकरन्द-पदपङ्कज-जवानचरित्र-षड्भृतु-
वर्णन - भगवद्भक्तिविलास-शिवनाथगुणसरिता-रामनीति-रामचरित्र-
सालिमविजयविनोद - हनुमानपञ्चीसी-वल्लभाचार्य की पृथ्वीपरिक्रमा-
प्रभृतयः पृथक् ।

एवं संस्कृतग्रन्थानामनुवादस्तु-तैत्तिरीयाद्युपनिषदां ब्रजभाषानुवादः,
ब्रह्मवैवर्तस्यानुवादः (ब्रजभाषाच्छन्दःसु), भागवतदशमस्कन्धस्यानुवादः,
महाभारतस्य वन-रान्जिपर्वणोरनुवादः, वल्लभाचार्यकृतषोडश-
ग्रन्थानामनुवादः, माघकृतकाव्यस्यानुवादः, भर्तृहरिशतकत्रयस्यानुवादः,
अमरुशतकस्यानुवादः, एतत्प्रभृतयस्तु नात्र सूचिता येषु बहवो मत्समीपे
सन्त्यपि । सर्वोप्ययं विषयो मत्पूर्वजानां वंशवृत्तश्च साहित्यवैभवस्य
'वंशवीथ्याम्' द्रष्टुं शक्यः ।

✽ ग्रन्थविषये आवश्यकं निवेदनम् ✽

नूलप्रकारकः सोऽयं कवितानिकुञ्जशिखिद्वर्षेभ्यः पूर्वमारभ्य केनचित्
केनचिदंशेन साम्प्रतंपर्यन्तमप्यभिपूरित इत्यावेदितवानस्मि पुरस्तात् ।
जयपुरवर्णनात्मकः पूर्वनिर्मितः सोऽयं प्रथमभागः साम्प्रतं प्रकाश्यते ।
परस्ताज्जिमितो द्वितीयभागस्तु (साहित्यवैभवम्) इतः पूर्वमेव नयनगोचर-

मुपनीतः साहित्यरसिकानामित्यपि विदितमेव । कारणमत्रासीजयपुर-
वैभवस्य समर्पणमर्यादा नूनम् । जयपुरबसुन्धरापुरन्दरं च विहाय नान्यो-
ऽस्याधिकारी भवितुमर्हति । अवसरोपसर्पणीयाः पुनः पृथिवीपाला इत्या-
चक्षते विपश्चितः । ततश्च समुचितावसरप्रतीक्षयैव व्यतिगतः सोयमे-
तावान्काल इत्यत्रबोद्धव्यं स्यात् । इतो ग्रन्थनिर्माणमारभ्याऽद्यपर्यन्तं व्यति-
गते समये ग्रन्थस्यास्य वर्णनीयो विषयो बहुतरं परिवर्तनमुपगतो नूनम् ।

समयान्तरालेऽस्मिन् जयपुरनगरे तत्पर्यन्ते च नवीननवीनाः सन्नि-
वेशाः, विशालभवनानि, सुदृश्याश्चत्वराः (‘चौराहे’), प्रशस्ता राजपथाः,
विशदा विपणयश्च निमिता नूनम् । पुरातनेषु च स्थानेषु भूयस्तरां व्यधी-
यत परिवर्तनम् । आपाततः परिदर्शने जयपुरपरिसरस्यास्य स्वरूपमेव
विपर्यस्तम् । रामनिवासोद्यानमेव निध्यायताम्—प्राचीनं प्राचीरमस्य
विपर्यस्तम् । द्वारसन्निवेशो विपरिवृत्तः । स्थानान्यस्य लुप्तानि, वैरूप्यं च
गतानि । विटपिनो विलूनाः, निकुञ्जा निर्मीलनमुपयाताः । यत्रारण्याः
पशवो निवसन्ति स्म तत्स्थाने आङ्ग्लशिक्षिताश्छात्राः सायं क्रीडन्तो
दृश्यन्ते । यत्र रोगिणां क्षतत्रिपाटनं शक्छेदा वा (मेथ्रो हॉस्पिटल)
भवति स्म तत्स्थाने न्यायं यावमाना जनाः संदृश्यन्ते, त्रिवादश्च तेषा-
मुपशाम्यते । परश्शताब्दागरिकान्निजच्छायायामावासयतां महाविटपिनां
स्थाने कृष्णानि (दूर्वाः) राजन्ते । एकमेव ‘सीनेमाभवनम्’ बहुक्रियते स्म
पुरा, संप्रति प्रतिगोपुरसमीपमन्यत्र च निर्मीयन्ते तान्यनेकानि । किमधिक-
विस्तरेण, जयपुरमधुना रूपान्तरमिवोपगतमाभासते ।

यथा हि—ग्रन्थनिर्माणकाले यत्कौंसिलभवनम् (राजमन्त्रि-
न्यायालयः), एतद्धि अग्रे ‘चीफकोर्ट’भवनमभवत् (पृ० ४२) । सांप्रतं

च तत् सार्वजनिकसभाभवनम् (सर्वाङ्गमानसिंहटाउनहाल) । 'त्रिपोलिया'-
गोपुरस्य संमुखवीथ्याम् (चौदारास्ता) पुरा पर्यन्ते सिंहपञ्जराः समभूवन्
(पृ० ५१) साम्प्रतं नवीनं गोपुरम् । साङ्गानेरचतुष्पट्याः कोशे पूर्वं
महाराजाकालेजोभूत (पृ० ४४) तत्स्थाने साम्प्रतमाकराणां कार्यालयः
(माइनिङ्गडिपार्टमेण्ट) इत्यादि । अत एव ग्रन्थे वर्ण्यमानानि जयपुरस्य
स्थानानि प्राचीनान्यपि नवीनानां दृष्टौ नूनमाभासेरन्नवीनानीव । बहूनि तु
स्थानानि निर्मितान्यपि साम्प्रतमेव । कथमिह तेषां वर्णनमुपलभ्येत नूनम् ?

वर्णितानां राज्याधिकारिणां बहूनामधिकारपरिवृत्तिर्जाता । बहवः
समयान्तरालेऽस्मिन् दिवमारूढाः । सुधीचत्तरे—ग्रन्थकर्तुः समये
लोकपूजितानां ततो दिवमुपयातानां बहूनां संक्षिप्तं जीवनवृत्तमिद्वैवोपात्तम् ।
येषां च जीवनपरिचयः स्थानान्तरे प्रकाशमुपगतस्य सूचना तेषां वर्णने
समवलोक्येत, नात्र तस्योद्धारो विस्तरभयात् । बहूनां मित्रकोटिभुक्तानां
जीवनकाले विनोदाय तेषामुपनिबद्धो नर्मपरिहासो हन्त दिवमुपयातेषु
तेषु साम्प्रतं संप्रकाश्यत इति मत्स्यं मनःखेद इव, किन्तु दुर्निवारो दैव-
संयोग इति केन किं क्रियताम् ?

बहूनां वर्णने तत्पूर्वजानामपि परिचयसूचनामावश्यकीं मत्वा
प्रस्तुतमस्ति संक्षिप्तं गुणवर्णनं तेषाम्, येन हि तत्समयमालोकितवतां
लोकानां हृदि तत्पूर्वजकालिकमिति वृत्तं जागरूकं सद् विनोदाय तेषां
संभवेत् । विनोदेन सह कञ्चिदतिहासमप्यावहतामेवंविधकाव्यानां
पूर्वसमयस्मारणेन मार्मिकाणां मनसि मानसिकप्रमोदसंजननमेव फलमिति ।
को वा न जानीयात् ? तदिदं यथा भीरावल-घटलमहोदयादीनां वर्णने
यथा वा वैद्यवरभट्टनरहरिवर्णने ।

स्थानोद्यानादीनां वर्णने बहुत्र ग्रन्थनिर्माणकालिकीं परिस्थितिं संस्मार्य विनोदोद्भावनस्य यत्नः । यथा—‘साङ्गानेरी चौपड’वर्णने (पृ० ४५) ‘मञ्जुनाथ नृत्यन्तीव सायं वाद्यतालवशात्’ । अत्र हि—‘नवाब-महोदयस्य मन्त्रित्वे यदा चतुष्पटीनामेवं परिष्कारो जातस्तदा कंचित्कालं यावत् स्थलेऽग्निं सायंकाले ‘बैण्ड’वाद्यं राजनियोगतो जायते स्म’ इति पूर्वकालिकी परिस्थितिः सूचिता । एवं राजसभा (‘दरबार’) वर्णनेपि पूर्वपरिस्थितिः स्मारिता तदभिज्ञानाम् । यथा—‘सरबता’स्थाने रत्नाबन्ध-नस्य राजसभा । यथा वा—विजयदशमीमहोत्सवे सरबतास्थाने सभां कृत्वा ततो बहिः (‘दीवानखाना’) अश्वादीनां पूजा । एवं ‘फतहटीबा’-स्थाने शलकमेलकम् । अत एव मेलकसमाप्त्युत्तरं नगरे आगमनम्, शोभायात्रा ‘सवारी’ (पृ० १६८) । गणगौरीमहोत्सवस्य राजसभा पूर्वं बारिदहर्म्ये भवति स्म । तत्समये चन्द्रमहलाद् गमनागमनसमये राज्ञो यात्रा (पृ० १७५) । राजकीयसंस्कृतपाठशालावर्णने तु ‘लयपुरविला-सस्य’ प्रतिरूपणम् । तत्र पाठशालायाः ‘शतरञ्ज’रूपकम्, अत्रोपवन-रूपकम् । औचित्यकृतं तारतम्यं परीक्षणीयं मार्मिकैः । एवं फतहटीबा-स्थाने प्रत्यहं जायमानस्तोपध्वनिः (पृ० २८८) ।

एवं मेलकानामपि पुरातनो विनोदवृत्तान्तः सूचितः । यथा—आश्विन-नवरात्रेषु जायमाने ‘षष्ठीमेलके’ प्रातर्नरसिंहस्य दर्शनम्, ततो मध्याह्ने देवतरामाऽऽरामे ‘गूजी’भोजनमित्यादिः पुरातनलोकानां मेलकदर्शनक्रमः, (पृ० १६३) । सन्ध्या (‘साँझी’, आश्विनकृष्णैकादशीतोऽमापर्यन्तं जायमान उत्सवः) दिवसेषु नगरस्य स्थाने स्थाने कश्चित् कदलीपल्लवानाम् (‘केलकी साँझी’), कश्चिद् द्वासप्ततियन्त्राणाम् (‘बहसरकलकी साँझी’),

कचिच्च विशाङ्गसिंहाय (देवादास का नाहर) सन्ध्या (सौंफी) भवति स्मेति शिल्पविनोदमयः पूर्वकालः स्मार्यते (पृ० १६२) । एवं सूर्यसप्तमी-मेलकस्य पूर्वसमारोहः, यत्र राज्ञः स्वयमभिगमनेन सर्वतोऽधिका राज-सज्जा भवति स्म । अत एव तत्रैव यावन्मेलकानां 'वर्णिका' प्रकाशनेच्छया पञ्चरङ्गवजवाहिनं हस्तिनमारभ्य, -यावन्मात्रस्य राजोपकरणस्य क्रमेण वर्णना । एवमेव भरतानवमीमेलकस्य पूर्वकाले जायमानो जनेषु भूयानु-त्साहः (पृ० १७८) ।

एवं किल जयपुरस्य, तत्स्थानानाम्, तदुत्सवादीनां च पूर्वपरिस्थितिं ग्रन्थेस्मिंश्चित्रितामक्षरैः प्रत्यक्षामालोकयेयुः सहृदयाः [या हि संप्रति भूयस्तरां परिवृत्ता] । अस्तु, भूमिकाविस्तारस्य क्षमामभ्यर्थ्य विरमामि संप्रति । यैस्तु महाभागैर्भूमिकायामस्यां परिचयादिसूचनाय निजलेखनी-परिचालनस्याऽनुग्रहो व्यधायि, वहामि तेषामुपकारभारं विनम्रेण मौलिना । भारतविश्रुतैः म०म०प०श्रीगिरिधरशर्ममहाभागैर्गवेषणापूर्णं यत्किल प्रास्ताविकं प्रसादीकृतं तदिह हृदयेनाभिनन्दन् संस्मरेयमेवोपकारस्मरणे । परं तत्कृताऽऽलोचनाविषये तु —

यत्किञ्चिन्नवेदयितुमिच्छा

अहो ! आप्रबोधकालमालम्बितगीर्वाणभारतीसेवाव्रतैः सर्वतोपि साहित्यमार्मिकैर्महामहोपाध्यायमहाभागैः कर्तचिदक्षरयोजकस्याऽस्य मन्द-मतेर्विषये योऽयं प्राकाशि निजगुणज्ञतानुयातः प्रकामं पक्षपातस्तदिदं तेषां निजमौदार्यमेव, न मे मूढस्य कृतित्वं किञ्चित् । चतुर्वेदमहाभागा न केवलं प्रकामः पण्डिता एव, अपि तु साहित्यविभवयोगिकवयोऽपि

नूनम् । न च ते कवयः केवलं संस्कृतभाषाया एव, अपि तु हिन्दी(ब्रज)-
भाषयाऽपि मनोरमं कवयितारः । न च ते स्वयमभ्यस्तकविताऽभियोगा
एव, अपि तु पूर्वजपरम्परातो जयपुरराजहर्म्यमालायां ग्रामाधीश्वरेषु
कवीश्वरेषु प्रक्रान्तनामानस्ते महात्मानः । ब्रजभाषाच्छन्दसु संस्कृतगिरा
शुभ्रितां नूतनकवितां यथा ते मार्मिकतया परीक्षितारो, न तावदन्यः
स्यात्सहस्रैव समर्थ इति मर्मतो विद्युर्विद्यावन्तः । तैः कृते प्रोत्साहने मादृशेन
स्वल्पविभवेन कृतज्ञताप्रकाशनं विहाय किं वाऽन्यद् हृदये प्रतिपत्तव्यं
स्यान्नूनम् ? तैः 'अन्विष्य' प्रदर्शिता दोषा भवेयुः सत्यपरिपोषा एवेति
किं तत्रोत्तराऽऽलम्बनसाहसेन नूनम् ? किन्तु तद्विषये यः कश्चन संशयः स
क्विल 'वक्तव्यमनुक्तमनुतापं जनयती'त्याभाणकानुप्रारम्भिप्रेरयति मां
वाचमिमां शीलयितुम् ।

एवंविधमहाभागानां सविधे यत्किञ्चिन्निवेदनस्य सौभाग्यमपि
भाग्यलभ्यं नूनम् । अन्यथा तु संस्कृतसाहित्यस्य सर्वतोपि विरलतामये-
ऽस्मिन् समये 'अलङ्कारिक'प्रसङ्गेऽपि विवशतया 'उद्'कवेः क्लृप्ति-
रियमनुशीलनीया भवति । किञ्च-उत्तरावलम्बनधाष्ट्यै मूलभूतं तथ्या-

❧ 'जवाबे जाहिलाँ बाशद खामोशी' (मौनमुत्तरमज्ञानम्) । न्यत्यगुः कतिपय-
मासाः, महापण्डितेनैकेन साहित्यस्य विषये, तत्रापि रसगङ्गाधरटीकायाः
सरलाया विषये 'अलङ्कारिक'त्वमात्मनः प्रकटीकृतं 'संस्कृत'पत्रे । महाम-
तेरस्य तादृशममानुषपाण्डित्यमवधार्यैव सेयमुद् कवेर्भक्तिः संस्मरणीयाऽभवत् ।
विद्विर्विवादाय वयं विस्फूर्जामः, किन्तु नावधारयामः-पात्रता नोऽस्ति न वा ।
सत्यमुक्तमुद् कविना—'तीर खाने की हवित है तो बिगर पैदा कर' ।

न्तरमपीदमेकमावेदगमि, निवेदयामि च यदत्र नाभिमानमभिमानयेयुः
 कोविदोत्तसाः । मन्दमतिरपि जनोऽयं बाल्यात्प्रभृति तादृशानां महाभा-
 गानां वातावरणे पालितः पोषितः प्रवृद्धश्च शैलवदविचलव्युत्पत्तयो ये
 स्वसमये शब्दशास्त्रवैभवेन परितः प्रगुरन्तमपि नाभ्यं कञ्चिद् वैयाकरण
 इत्यपि सेहिरे नूतम् । संस्कृतभाषायां तादृशस्तेषामधिकारो यत्तस्य सं-
 कथापि वर्तमानपाण्डित्यपथात्सुदूरीभूता । एतादृशानां समाजे समापित-
 समप्रायुषं मां संस्कृतस्य संकथा तत्रापि च शैथिल्यचर्चा दूरतोपि समु-
 त्कर्णयतीव । विशेषतो व्याकरणविवादेनैव व्यतिगमितविपुलवर्षपूगस्य
 मे व्याकरणशैथिल्यचर्चापि सत्यं सत्यमास्वलतीव हृदये । अन्यैः शास्त्र-
 चक्षुष्यमासादितम्, परैः परप्रबोधपाण्डित्यमुपार्जितम्, विरलैर्वक्तृतावै-
 लक्ष्यमवाप्तम् । किं तु मादृशेन पलितङ्करणीं जरसमासाद्य तादृशवि-
 चक्षणानां सांनिध्ये किमुपार्जितम् ? यत्किञ्चिः संस्कृतभाषा ! तत्रापि चेत्
 स्वलितानि इत्यसमर्पाणि भवेयुस्तर्हि को वाऽन्यः संस्कृतभाषामिमामध्ये-
 तुमुत्सहेत काठिन्यभयभुग्भः ?

किञ्च परीक्षायुगेऽस्मिन् परीक्षोत्तरणेनैव व्याकरणाचार्य-न्याय-
 शास्त्रीत्यादिगौरवप्रस्थिमधिकमभिमन्यन्ते बहवः । न तावता व्याकरण-
 मिदमधिक्रियेत वराकैस्तैः । समर्थयन्ते महामहोपाध्यायमहाभागा अपि
 तदिदम् । अतएव व्याकरणाभिमानमूर्च्छिततद्गदां चैतन्यचूर्णरूपा चर्चा
 सेयं स्थानाऽभावेऽपि विस्तृत्य विवेचितेति क्षम्यामुर्निसर्गदयालवो दया-
 लवोपसन्दानेनेत्यलं बहुना ।

पूर्वं व्याकरणेतरौ विषयः सूचीकटाह्न्यायेन समुपादीयते, ततो
 व्याकरणविषयो विस्तरेण —

“भवति वाक्प्ररोहो रसपुण्ड्रे” इत्यत्र यतिदोषः प्रथमं निर्दिष्टः—“इह हि प्रशब्दोपरि विश्रामः कर्तव्यो भवति, स चासमञ्जस इवाभाति । पदस्य एकमक्षरं विच्छिद्य यतिप्रसङ्गे दोषमन्वाचक्षते छन्दोविदोषि” इति । किन्तु नायं पदविच्छेदः कथमपि । प्र इति हि पृथगेव पदम् । सर्वालङ्कारिकाणां मूर्द्धन्यस्तत्र भवान् वामनः प्रातिस्विकरूपेण स्पष्टमिमं निर्णीतवान् यत् धातोर्भागभेदे नाम्नः (प्रातिपदिकस्य) वा भागभेदे सोऽयं भवतीति—
 “तद्भातुनामभागभेदे स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण” (२ अधि० २ अध्या०) ।
 धातुभागभेदे यथा—‘एतासां राजति सुमनसां दामकण्ठावलम्बि’ । नाम-
 भागभेदे यथा—‘कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलफलके स्वेदविसरः’ ।

‘सुखितसंयोगिचित्त०’ इति कवित्तच्छन्दसि ‘अस्वरसो भवति’ इत्याह्वयते श्रीमद्भिः । किमिति ? षोडशपञ्चदशेति एकत्रिंशदक्षरगुम्फ एव कवित्तलक्षणं श्रीमताम् । न तत्र कञ्चन नियमविशेषं मन्यन्ते श्रीमन्तः, एवं सति कः प्रसङ्गः ‘अस्वरसस्य’ ? अस्तु, मन्मते तु कवित्तवृत्तस्य नियम-
 विशेषोऽस्ति । एतद्विषये ‘धनाक्षरी’ इति शीर्षको हिन्दीनिबन्धः (‘माधुरी’ हिन्दीपत्रिका), एतद्भूमिकायाः स्थानान्तरं च द्रष्टव्यं स्यात् । अत्र तु ‘सतसंगति मुदमङ्गलमूला । सोऽहं फलसिद्धिं सब साधनफूला ॥’ इति-
 वत् छन्दसा सह ब्रजभाषाया गुम्फनशैल्यपि मयाऽनुकृतेत्येव ममोत्तरम् ।
 स्त्रीकारेऽस्त्रीकारे वा प्रमाणमार्यमिश्राः ।

‘नाहरगढ’दुर्गस्याऽत्युच्चतां ख्यापयितुं “रविरुचयोऽप्युदासते” इति निबद्धम् । अर्थात् उच्चतातिशयात्सूर्यरश्मयोऽपि क्लेशेन गच्छन्तीति तुङ्गतातिशयतात्पर्येण प्रयुक्तमिदं केन वा कारणेन न प्रयोज्यमिति न विज्ञातं मया । सर्वसाहित्यविद्भिः पदप्रणामेन संमान्यः कालिदासोपि

हिमालयस्यात्युच्चतां सूचयितुमाह—‘अन्येषु स्थानेषु अधोमुखैर्मयूखैः कमलानि स्फुटयन्नपि रविर्यत्र हिमालये स्वस्य निम्नस्थतया ऊर्ध्वमुखैर्मयूखैः कमलानि बोधयती’ति । ततः कथमिदं काव्यालोचनायामनुचितमाज्ञप्तं श्रीमच्चरणैः ? ‘अस्मिन् काले न प्रयोज्या इयमत्युक्तिरित्यपि’ विचित्रं वचः । ‘नाथूरामशङ्करस्य’ उर्द्वकवीनां चोक्तयो वर्तमानकाल एव तथावतीर्णा यथा—‘यदि मम विरहोद्गारो (‘आह’) निःसरेत्तर्हि व्योममण्डलमिदमखिलं कज्जलीभवेत्’ इत्यादि । अस्तु. कवीनां रङ्गस्थले अत्युक्तिनिरोध एव अत्युक्तिरित्यलमनधिकारचर्चया, इत्येवात्र संप्रति विनयान्निवेदयामीति बुद्धिमद्भिरखिलं बोद्धव्यम् ।

‘जयपुरस्थानवर्णनेऽनेकत्र प्रक्रमभङ्गः’ [अर्थात् जयपुरस्थानानां वर्णनं क्रमेणैव कर्तव्यमासीत्, तन्न कृतम्] । सत्यमिदम् । किन्तु स्थानवर्णने कवेर्ग्रन्थसौष्ठवं, ग्रन्थे तन्निवेशमुविधैव च दृष्टावानेतुमुचितेति नात्र हस्तक्षेपः कृतधियां कार्यमित्येव प्रच्छन्नं मे निवेदनम् । “होलिकावर्णनं.....। वयं तु न मन्महे तन्निवेशमुचितम्” इति । इदं तु श्रीमद्भिर्नोटङ्कितमभविष्यत्तदैव सम्यगभविष्यत् । सकलवयस्कानामेव कृते काव्यनिबन्धन् कविर्विवश एवविधस्थलेषु । किञ्च याधन्मात्रसहृदयानां विनोदाय निर्मिते प्राक्तनप्रमोदोत्सववर्णनकाव्ये ‘जनतायाः प्रतिनिधिः’ कविः क्षमामेवार्हतीति मम निवेदनम्, अग्रे प्रमाणं प्रमातृशिरोमणयः श्रीमन्त एवेत्यलं बहूना ।

“नरौराबन्धः” न हरिद्वारसविधे, अत एवैतिहासिकी सेयं वृद्धिः इत्यपि ‘बालस्य [मम] दृष्टिदोषनिवृत्तये ललाटे कृष्णबिन्दुरिव’ कृपाबुद्धयैवेति मन्ये । हरिद्वारे (ऋषिकुले) ऽध्यापनकार्यं कुर्वद्भिः श्रीमद्भि-

गङ्गाबन्धापनयनकार्यं दरभङ्गानरेशस्य कर्तृत्वं दृष्टमित्यनुक्त्यैव स्वीकरोमि, किन्तु स्वर्गत-श्रीमध्वेन्द्रमहाराजस्य 'विलायतयात्रा'वृत्तं मुन्शी-शिवनारायणसक्सेनः महोदयेन महाराजाधिराजस्येच्छयैवोपनिबद्धम् । अत्र 'गङ्गाबन्ध'समुद्गारे 'नरीराबन्धस्य' तथा प्रसङ्ग एव समुल्लेखः । गङ्गाया जलं तस्मिन् बन्धे प्रतिबध्यते, अत एव तत्प्रतिबन्धे क्रियदंशेनाऽपनीते हरिद्वारे जलप्रवाहः संजात इति हि सूचितं मयका । 'हरिद्वारस्य तत्क्रियद्वारे समीपे वेति' परिगणनस्य न तत्र प्रसङ्गोऽपि समापतति । अस्तु, तथापि जितं श्रीमद्भिः ।

हिन्दीपदं संस्कृतीकृत्य निवेश्यते चेच्छ्रीमन्तो न केवलमनुमोदन्त एव, परं 'साध्वनुमोदन्ते' । यथा हिन्दी 'कटहरा' पदं 'कटहर' इति जातम् । श्रीमद्भिः सेयं शैली कार्यरूपे परिणमितापि—'मोटर' (मरुत्तर), 'कॉलेज' (कालेज), किन्तु 'महल' पदं संस्करणमन्तरेणैव मया प्रयुक्तम् । यथा 'वारिदमहलम्' (बादलमहल) । 'इदमर्द्धं तित्तिरस्य अर्द्धं कुक्कुट्याः' इति तावदाज्ञप्तं पूज्यचरणैः । किन्तु 'महान् उत्सवान् लाति' इति 'महल'पदं संस्कृतीकृत्यैव बुद्धिपूर्वं मया 'वारिदमहलम्' इति जयपुरराज्यप्रसिद्धः संज्ञाशब्दः सोयं सर्वबोध्यतया प्रायोजि । अतो विनम्रवाचा निवेदनीयं भवति 'अर्द्धकुक्कुटार्द्धं तित्तिरदर्शनं न ममाक्षरेषु ।' भवदाज्ञानुसारं संस्कृतीकृत्यैव तदिदं मया प्रयुक्तं, 'महान् उत्सवान् लातीति' महलम्, किन्तु नायं ममापराधो यदेनं दीनबन्धुर्न पश्यति । 'बद्रीनाथ' 'जैपुर' शब्दादिसंबन्धे ममैतदेव संक्षिप्य विनीतनिवेदनं यद् व्यवहारप्रवाहपरिगताः संज्ञाशब्दा लोके यथावगतास्तथैव चेत्प्रयुज्यन्ते, बोधसौकर्यं भवतीत्येव कवितादिषु निगुम्फनसुविधां लभमानस्य मेमतिः । नेदमस्मिन् समये माहशैरेव कल्प्यते ।

साहित्यमार्गस्य सर्वतः प्रथमे दिग्दर्शका धामनाद्या अपि स्पष्टाक्षरैराज्ञापयन्ति—‘अतिप्रयुक्तं देशभाषापदं’ (लोकप्रसिद्धया सर्वैः प्रयुक्तं देशभाषापदम् प्रयोज्यं कविभिरिति तदर्थः) ।

परम्परया श्रीमतामपीदं परिज्ञातमित्यपि स्मादयामि धार्ष्टेयन । संस्कृतशिक्षापरिष्कारकसमितिः (कमीशन) या जयपुरशिक्षाविभागेन नियमिताभूत्, तस्याः कार्यविवरणम् (रिपोर्ट) संस्कृतपरिनिष्ठितैरेव निर्मितम् । तत्र व्यवहारप्रसिद्धमिदं नाम ‘Badrinath’ इति रूपेणैव परिगृहीतं यत्र श्रीमद्भिः स्वसंमति सूचकानि हस्ताक्षराण्यपि कृतानि ।

❀ व्याकरणविषयः ❀

‘पूर्वतन’शब्दो मया प्रयुक्तः । “वैयाकरणास्तु अव्ययेभ्य एव द्युद्युलौ तुटं चान्वाचक्षते” इत्याज्ञप्तं श्रीमद्भिः । किन्तु पुरा इत्याद्यर्थ-केभ्यः ‘पूर्वम्’ इत्याद्यव्ययतया प्रयुज्यमानेभ्यः पूर्वादिशब्देभ्योऽपि द्युद्युल्लावन्वाचक्षते वैयाकरणा इत्यहं जाने, दृष्टं च बहुत्र व्यावहारिकसंस्कृत-लेखप्रवाहे । वैयाकरणनामधारिणोऽव्ययप्रकरणं ये केवलं कौमुद्यां रदितवन्तः, अव्ययेभ्योऽद्युद्युलौ भवत इति तद्धितस्य कथामात्रमाकर्णितवन्तो ये न तत्रत्यां वैयाकरणव्यवस्थां परिचिन्वन्ति त एव कदाचिदेवं ब्रूयुः । परं प्रयोगप्रवाहं प्रकामं परिचिन्वन्तस्तु प्रगाढं प्रयुज्जत एव वैयाकरणोत्तंसाः । अस्तु, अन्येषां विषये भवेत्कदाचिद्वैयाकरणतायाः संशयोऽपि, परं परमपूज्यैर्जयपुरे पुरा व्याकरणस्य प्रधानप्रतिष्ठापकैः, न केवलं मयैव अपितु महा-महोपाध्यायमहाभागैरपि येभ्यो व्याकरणमधिगतं तैः सुगृहीतनामधेयैर्गुरुवर-श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिद्विविङ्गमहाभागैः ‘भारतेतिवृत्तसार’नामकं यत्पाठ्य-

पुस्तकं पाठशालायाः कृते निर्मितं तत्र पृ० १३ (अ० १) 'पूर्वतनाः कमकाराः'
इति सोयं शब्दः प्रयुक्त इत्यहं जाने ।

“१०५ पृष्ठे 'सामुद्रिक उपसर्गो' दृश्यते । समुद्रे भवः सामुद्र एवेति
वैयाकरणाः” इत्यालोचितं श्रीमद्भिः । अपि प्रसिद्धव्याकरणादन्यदिदं
व्याकरणम् ? कौमुद्यां तु 'तस्येदम्' इत्यत्र 'शेषे' इत्यनुवृत्त्या—अपत्यादि-
चतुरर्थ्यन्तार्थेभ्यः अन्येषु शेषभूतसर्वविशेषेषु अणादयः प्रत्यया भवन्ति
(न केवलमणोव) इति प्रसिद्धं तत्त्वबोधिण्यादिषु सर्वत्र । अतएव शब्दार्थ-
चिन्तामण्यादिप्राचीनकोषेषु 'सामुद्रिक'शब्दस्यार्थः 'समुद्रसम्बन्धी'ति
स्पष्टमनुशिष्टः ।

'जयपुरराज्यमियाय' इति लिट् वैयाकरणानां मते न भवेदित्यपि
चित्रम् । 'अत्र परोक्षत्वादिबन्धस्त्याज्य इति ममाभिमतं बहुधा श्रुतम्' इति
प्रामाणिकशिरोमणयः श्रीचतुर्वेदमहाभागा एव यदा स्वयं संगिरन्ते तर्हि
किं मया प्रतिवदितव्यम् ? किन्तु—एवंविधपरिवर्तने कृते पाणिनीयव्याक-
रणमेव परिवर्तनीयमिति मे तात्पर्यं कल्पनीयं स्यात् । परं यावज्जीवमभ्यस्ते
पाणिनीयव्याकरणे यावती मे भक्तिस्तावती व्याकरणञ्च जधारकेष्वपि न
भवेदिति मे मर्मवेदिनो जानीयुः । अस्तु, परम्पराश्रुतेनैव न विवदितव्यं
किन्तु गूढमर्मणोऽभ्य पाणिनीयव्याकरणस्य तात्पर्यं निष्पन्नभावेन विवे-
क्तव्यमित्येव मेभिप्रायः । यथाऽत्रैव—'शतसहस्रवर्षपुरातनेष्वर्थेष्वेव परो-
क्षता भवति-बलिर्बलवान् बभूवेत्यादि,' इति हि ❀ 'सचिक्कणपण्डिता ये
स्वयं व्याकरणमबुद्धवैव केवलं परम्पराश्रुतेनैव संस्कृते पण्डितायन्ते तेषु

प्रसिद्धम् । भगवत्पतञ्जलिनिर्मितं महाभाष्यं तु मन्ये व्याकरणस्यैव ग्रन्थः ! तत्र हि लिङ्विधायकसूत्रे 'इतरे, अन्ये,' इत्यादिगौणमतान्युद्धृत्य चरम-सिद्धान्तः सोयमेवाज्ञप्तो यत् "व्यापाराविष्टसाधनानां पारोक्ष्यमेवात्र विवक्षितम्, तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिङ् भवत्येव" । एतस्य 'अयं पपाच, त्वं पेचिथ' इत्युदाहरणानि दत्तानि । 'अयं' 'त्वम्' इत्यादि-निर्देशो न शतसहस्रवर्षान्तरिते स्वारसिकः, अत एव साधनानां क्रियाऽना-विष्टत्वं पारोक्ष्यम् । ततश्च अयं पपाच इत्यत्र पाककर्ता तेन न दृष्ट इति न, अथवा पचनक्रिया तस्य समये नाऽभवदित्यपि न । किन्तु तन्दुलेषु समु-त्पद्यमानो विक्रित्यनुकूलो व्यापारस्तेन न दृष्टः ।

एवमेव-राज्यप्राप्त्युत्सवोऽपि कविना अन्यैश्च सहस्रसहस्रजनै-र्दृष्टो वर्णितश्चापि । किन्तु राज्योपगमनकालिको मानमहीपतिर्नासीत्कवन-समये संमुखस्थतया विवक्षितः अत एव 'राज्यमियाय' इति प्रयुक्तम् । न केवलमिदं व्याकरणेनैव सूचितं, साहित्ये व्यवहारप्रवाहोपि तथैवोपलभ्यते । कवीनामादिमः श्रीवाल्मीकिरादिकाव्ये रामायणे 'जितं' प्रयुयोज तथैव । अशोकवनिकास्थिता सीता हनूमन्तं वक्ति—'स राजा सत्यवाग् देव्या वरदानमनुस्मरन् । 'मुमोह' वचनं श्रुत्वा कैकयाः क्रूरमप्रियम् ॥' (सुन्दर० ३४।२२) । अत्र दशरथः सीतया न दृष्टः किम्, किन्तु तथापि लिङ् जात एव । एवमेव हनूमान् सीतां वक्ति—'स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् । आससाद वने मित्रं सुप्रीवं नाम वानरम् ॥' अप्यत्र हनूमता सुप्रबो न दृष्टः ? किं वा शतसहस्रवर्षान्तरितो यदर्थम् 'आससाद' इति लिट् प्रयुज्यते ।

पुनर्दृश्यताम्-स्वप्नं वीक्ष्य त्रिजटा राज्ञसी ब्रूते—'पिबँस्तैलं हसन्तु-

त्यन् भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः । गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमास्थितः॥
 अपि राक्षसी त्रिजटा स्वस्वामिनं राक्षसेन्द्रं न दृष्टवती? न वा स तस्याः
 परिचितः? यत्तदर्थं 'ययौ' इति लिट् प्रायोजि । पुनरालोक्यताम्, ब्रह्मास्त्र-
 वशीकृतो हनूमान् रात्रां वक्ति- 'स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसंगरः
 हरीन् संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः॥' इह किं कदाप्यदृष्टः सुग्रीवः श्री-
 हनुमतो यल्लिटं प्रयुक्तवान् । अन्यदालोक्यताम्, सीतायाः संदेशमादाय श्रो-
 श्रीरामं प्रति प्रत्यागतो हनूमान् ब्रूते- 'सा भिवीक्ष्य दिशः सर्वा वेणुदुग्धयन्त-
 मुत्तमम् । मुक्त्वा यस्त्राददौ मध्वं सणिमेतं महाबल ॥' इदानीमेव समा-
 गतस्य हनूमतः श्रीजानकी अपरिचिता, कदाप्यदृष्टा वा संवृत्ता? यत्स 'ददौ'
 इति प्रयोगवितं लिटं प्रयुज्यते । अन्यदपि स एवाह- 'विवर्द्धमानं च हि
 मामुवाच जनकात्मजा ।' इत्यादि ।

कवीनां निकषायमाणो बाणोपि लिटं प्रायुङ्क्त । महारवेता चन्द्रा-
 पीडाय निजस्य तापसत्रतप्रहणवृत्तं कथयन्ती वक्ति- द्वितीय ऋषिकुमारः
 (कपिञ्जलः) पुण्डरीकस्य विरहविकलतां संसूच्य- 'कुञ्जकिरातबधिरः
 वामनवर्बरविकलमूढानुगतेन परिवारजनेन सर्वतः संरुद्धे द्वारदेशे कथमप्य-
 वाप्तनिर्गमः 'प्रययौ' ।' अपि पुण्डरीकस्य वृत्तं तस्याः समक्षे युगयुगान्तरस्य
 कथा, कदाप्यदृष्टो वा निजप्रियतमसुहृत्कपिञ्जलस्तस्याः ? किं वा बाण-
 एत्राऽवैयाकरणः ? न च पुरातनं वृत्तं शुकादिर्वक्तीति समाधानाय मुख-
 मुद्घाटयितव्यम् । प्रत्यक्षसंलापात्मिकायां कथायां ('नॉवेल') तथा
 स्त्रीकारस्य कवीनां सुस्पष्टमसंमतत्वात् ।

❀ के वैयाकरणाः ? ❀

परिगणितास्वासु समालोचनापङ्क्तिषु महामहोपाध्यायमहाभागै-

यत मुहुः 'वैयाकरणाः' इति पदमाग्नेदितं तत्रैकमिह साधारणभावेन जिज्ञास्यं यत्-केऽमी वैयाकरणाः ? ननु व्याकरणं ये विदन्ति अधीयते वा त एवात्र वैयाकरणा उपदिश्यन्ते, किमत्राधिकजिज्ञासया ? व्यादेतत् किन्त्वस्यत्र संशयः ! व्याकरणस्य वेदने (ज्ञाने) भवेदपि वैमत्यं जातु, किन्तु ये बहून् संवत्सरानभिव्याप्य संस्कृतसरस्वत्या एतस्या यादृशीं तादृशीं वा सेवां निर्वाहयन्ति तैर्यत्किञ्चित् व्याकरणस्याऽभ्यास्यनमवश्यं कृतं स्यात् । बहुभिस्तु श्रीमतां सात्रिभ्यो एव व्याकरणमिदमधीतम् । निजजीवनस्य सर्वतो मूल्यवान् भूयान् समयो व्यतिगमितश्चापि [ज्ञानसंपादनं जातं न वा इति तु कथान्तरमिति निवेदितवान् पूर्वम्] । एवं सत्यपि तादृशभाषा-सेवकानभिमुखीकृत्यापि यदुपदिश्यते 'वैयाकरणास्तु' इति, ततः स्पष्टी भवति यद् भाषामिमामालम्ब्य लेखनव्यवहारपरिचालका न वैयाकरणाः भवन्ति ।

यैः पूर्वं व्याकरणमधीतम्, ततो व्याकरणस्यास्य पदाङ्कपद्धत्या प्रयोग-प्रचाराय अलङ्कारशास्त्रपरपर्यायं 'साहित्य'शास्त्रमधिगतम् ततो गद्यपद्यरूपेण व्याकरणस्यास्य प्रयोगा अपि यैः प्रचारे प्रवर्तिताः तानप्यवलम्ब्य समुपदि-श्यते 'वैयाकरणास्तु', ततश्च तेऽपि वैयाकरणा न भवन्ति । अर्थात् व्याकरण-मधीत्य साहित्यानुसारं कवितां कुर्वन्तोपि न वैयाकरणा भवन्ति । भवन्तु ते कामं साहित्यविदः कवयो वा किन्तु न वैयाकरणाः । "संस्कृतभाषायां पुरा प्रयोगपद्धतिरियमासीन्, धातूनामेवं जन्म, बहवो धातवः सांप्रतं निर्मिताः बहवस्तु तत्रभवता पाणिनिना तदनुगामिभिर्वा प्रयोगबाहुल्यमा-लोक्य धातुपाठे सवर्द्धिताः, बहवस्तु सांप्रतमपि वर्द्धन्ते अग्रे वर्द्धिष्यन्ते च, येषां कृते प्रोच्यते स्माचर्यैः 'वर्द्धते धातुगण इति हि शब्दविद्व

‘आचक्षते’ इत्यादि समये समये सूचयन्तोपि न वैयाकरणा भवन्ति । अस्तु किं वा शाखाचक्षुर्मणोः । यैर्व्याकरणमधीत्य साहित्यं तर्को दर्शनं गणि-
तादिकं वाधीतं न ते वैयाकरणाः प्रोच्यन्ते, अपि तु यथाक्रमं ‘साहित्यविदः’
‘तार्किकाः’ ‘दार्शनिकाः’ ‘गणितिकाः’ वा प्रोच्यन्ते न तु वैयाकरणाः ।

व्याकरणमिदमधीत्य दीर्घे निजजीवनकाले संस्कृतभाषामेव सर्वा-
त्मना सर्वकालं व्यवहरद्भिर्भाषायामेतस्यां पूर्वकालापेक्षया व्याकरणद्वारा
संप्रति को वा विशेषः समुत्पन्न इति व्यवहारानुभवेन यैर्निश्चितं सूचितं च
तदेतज्जनतायाम्, एवंविधभाषामर्मविवेचकानुद्दिश्यापि तदितरबुद्धोपिषया
चेदुच्यते ‘वैयाकरणास्तु’, तर्हि मन्ये तेऽपि वैयाकरणा नाऽभिप्रेतः ।
अर्थात् व्याकरणमिदमधीत्य, संस्कृतभाषामिमां लिखन्ति, पठन्ति, तद्द्वारा-
ऽन्यान् बोधयन्ति च न ते वैयाकरणाः । ये व्याकरणमिदमधीत्य वेदं
वेदविज्ञानं वा प्रचारयन्ति न तेऽपि वैयाकरणाः, कामं वैदिकास्ते
प्रोच्येरन् । वास्तवे वि-आकरणस्य [शब्दतत्त्वविवेचनस्य] भाषण-लेखन-
द्वारा प्रचारका अपि न वैयाकरणाः ख्यायन्ते । एवं सति वैयाकरणाः के
जीवा भवन्ति ? व्याकरणमधीत्य वेदान् तदङ्गभूतानि शास्त्राणि वा ये
नाऽधीयते, वि-आकरणस्य तत्त्वं ये न विदन्ति न चान्येषु ते तद्बोध-
यितुं पारयन्ति, व्याकरणमधीत्य भाषाया व्यवहारेण शब्दानां प्रयोगं ये न
कुर्वन्ति, तर्हि ये न लिखन्ति न पठन्ति ईदृशा महाशया एव किं वैया-
करणपदवाच्याः ?

मैवम् मैवम् । व्याकरणमेव ये केवलं पठन्ति परिशीलयन्ति च त एव
वैयाकरणाः । सम्यक् सम्यक् । किन्तु व्याकरणाध्ययनस्य फलं तु पुरुषार्थ-
साधकानां वेदानां परिज्ञानं तदङ्गेषु प्रवेशो वा । भाष्यकारेण तत्रभवत्पत-

ञ्जलिना व्याकरणे तदेव तु बोधितम् । अन्यन्यवैष्णवाः, भक्तेः फलं यथा भक्तिः, भगवानेव साधनं भगवानेव च साध्यः, इत्यादि यथा स्वीकुर्वन्ति तथा व्याकरणस्य फलं व्याकरणम्, इत्यनन्यभक्तिरियं लौकिकार्थसाधिका स्यात्परलोकप्रसाधिका वा ?

नैवम् नैवम् । सर्वाण्यप्यन्यानि शास्त्राणि कर्मकौशलानि वा ये जानते, किन्तु प्राधान्यं येषां व्याकरणस्य, त एव वैयाकरणाः । सम्यगिदम्, किन्त्वेवं सति व्याकरणाध्ययनोत्तरं पठितैरन्यान्यशास्त्रैर्व्यपदेशः [आलंकारिकः, तार्किकः, दार्शनिकः, इत्यादिः] विलुप्येत, वैयाकरणेत्यस्यैव व्यपदेशस्य तत्र निरूढत्वात् ।

मैवम् मैवम् । यैः पूर्वं व्याकरणमधीतम्, तत्तात्पर्यवेदिनश्च ये शास्त्रान्तरेष्वप्यनुप्रविष्टाग्ते ह्यवश्यं वैयाकरणाः । किन्तु तावत्कालं, यावत्कालं ते व्याकरणानुसारं शब्दप्रयोगं कुर्वन्ति । यदा तु ते व्याकरणं व्युञ्जयं उच्छ्वास्वम् (व्याकरणविरुद्धम्) शब्दान् प्रयुञ्जते तान् व्याकरणस्य मर्यादां स्मारयितुम्, व्याकरणाध्ययनस्याभ्यर्हितत्वं प्रदर्शयितुं च प्रोच्यते—'वैयाकरणास्तु' इति । साधु साधु । किन्तु वैयाकरणा व्याकरणमधीत्य न किञ्चि-

*—वर्तमानं पाणिनीयशास्त्रं, यस्मिन् हि परमायुः परिसमाप्यतेऽध्येतृभिः, केन विषयेण परिपूर्णमिति महामहोपाध्यायमहामागैरेव 'शिक्षाङ्के' सूचितम्—
कौमुद्यां शब्दानां साधुत्वमनुशिष्यते । शास्त्र्याचार्यपरीक्षापाठ्येषु टीकाग्रन्थेषु तु 'पाणिनिना सूत्रेषु यदुक्तं तदेव साधु । न तदन्यथा कर्तुम् अकर्तुं वा शक्यते' इत्येव महता समारम्भेण परिसाध्यते । अप्येतस्मिन् जन्मपरिसमापकानामेव सेयं भीषणविभीषिका मुहुर्दीयते 'वैयाकरणास्तु' इति ?

च्छास्त्रान्तरमनुप्रविशन्ति [तथा सति तत्तच्छास्त्रानुसारं दार्शनिक—ता-
 किंकादि-व्यपदेशः स्यात्] नापि च लिखन्ति न चापि कवितादिकं कुर्वन्ति
 [तथा सति कविरित्यादिख्यातिः स्यात्] एवं सति 'अनन्यानां' तेषां व्याक-
 रणानुसारी प्रयोगः कुत्र गवेषणीयः स्यात् ? मा मैवम् । यदा ते स्वपाठन-
 स्थाने गेयत्वा व्याकरणमहत्त्वमुपदिशन्ति, आनन्दे प्रपूर्य कदाचिन्निजम-
 ण्डल्यां संस्कृतं वा समुच्चारयन्ति, परीक्षोत्तरणाय निजविद्यार्थिनां कृते
 'परीक्षापञ्जिकां' वा लिखन्ति, एवमादिषु विज्ञातुं शक्य एव तेषां व्याकर-
 णश्रद्धानुप्रयोगः । यथा 'एकपदे सन्धिरवश्यं कर्तव्यः । अर्थबोधस्य विचारो
 नास्मदधीनः, किन्तु सन्ध्यभावाय नास्माकं व्याकरणे सूत्रम् । अत एव
 सन्धिरवश्यं प्रयोक्तव्यः । यः शब्दः साक्षात्सूत्रेण व्याकरणे निष्पादितः स
 एवास्माभिः प्रयोक्तव्यः । तत्सदृशस्यान्यस्य रूपस्य प्रयोगे उच्छ्वास्यतायः
 संदेहः । लक्षणैकचतुष्कैश्च लक्षणोल्लङ्घनस्य संदेहोऽपि परिहर्तव्यः ।' इत्यादि

सम्यगिदम् । किन्तु श्रीमन् ! एवं सति व्यवस्थैव नवीना कर्तव्या
 स्यात् । भारतप्रसिद्धजयपुरराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयस्य वर्तमान-
 व्याकरणप्रथमाध्यायका अपि सांप्रतं 'त्रुटिर्निस्सारयितुं प्रभूयते' 'सूत्रभा-
 ष्यानि' इत्यादि स्वच्छन्दं प्रयुञ्जते, नहि किं पाणिनीयमन्यत्सर्जनीयं स्यात् ?
 वैयाकरणाः 'आलंकारिकः' इति निष्पादयन्ति, किन्तु ते 'श्लंकारिकः'
 इति लिखन्ति । संस्कृतव्युत्पन्नाः 'विदुषां संमानं' जानन्ति, ते 'विदुषां
 सन्मानं' विदुः । 'ब'कार-'व'कारयोः, 'श'कार-'स'कारयोरपि तेषां वाक्प्र-
 वाहे न प्रभेदस्तर्हि किं संस्कृतसाहित्यस्य व्यवहारमार्ग एव परिवर्तनीयः
 स्यात् ? "एकपदे सन्धिव्याकरणेनानुशिष्ट इत्यर्थविलोपोपि कामं कर्तव्यः
 किन्तु सन्धिरवश्यं प्रयोक्तव्यः" इत्यापि रहस्यं नावगतम् । अर्थबोधानुरो-

धात्संज्ञानुरोधाद्वा स्वयं वैयाकरणैरेव स्वग्रन्थेषु 'अच्सन्धिः' इत्यादौ 'अक्-
शन्धिः' इत्यादिरूपो विरूपः सन्धिर्न क्रियते । ततश्च 'श्रीअमरनाथशर्मा'
इत्यादिषु सन्धेः कोऽभिसंधिः ?

नैव नैव । ये लक्षणैकचक्षुष्कास्तेषां सन्धिष्वे असंभवेः किमपि सूत्रं ना-
स्ति, अत एव तेषां तु 'श्रयमरनाथशर्मा' इत्येव प्रयोगो योग्यः । अन्यथा
'सन्धेः' स्थले वैयाकरणैः सह 'विग्रहस्य' प्रसङ्गः समुपतिष्ठेत् । तस्मादेवं-
विधनाम्नामग्रे 'श्री'कार एव न प्रयोक्तव्य इत्येव 'वैयाकरणानां' चर-
माऽऽज्ञा । 'एकचक्षुषां' शिरोमणे ! भगवन् ! भवानवश्यं शास्त्रानुसारमेव
आसप्रश्नासप्रहीता, किन्तु वङ्गादिदेशेषु आदौ श्रीपदप्रयोगं विना नामधेय-
मशुभं परिगण्यते । अत एव तत्र प्रत्येकजीवितव्यक्तेनांमधेयस्याग्रे श्रीपद-
प्रयोगो नियमेन क्रियते । न च तत्र सर्वे अवैयाकरणा एव । सन्ति तत्र
व्याकरणविद्वांसो विवेकिनश्चापि । किं ते 'श्रीअन्नदाचरणतर्कचूडामणिः'
इति न प्रयुज्यते ?

प्राचामाचार्याणां प्रयोगरूपा 'भुक्तिः' यदि प्रमाणत्वेन स्वीकर्तुं शक्यते
तर्ह्येवंविधे स्थले सन्ति प्राचीनार्याणां प्रयोगा अपि । पत्रलिखिता लिपिः
काममन्यथापि कर्तुं शक्यते किन्तु पाषाणलिखिता लिपिः पाषाणलिपिरेव ।
'राजप्रशस्ति'नामकं शिलालेखात्मकं काव्यमुदयपुरीयमहाराणाभूपालानां
कीर्तिवज्ररूपं 'राजसागर'तटे घट्टशिलापट्टेषु प्रोथितं 'काव्यमालायां'
मुद्रितं चापि । तत्र-'श्रीएकलिङ्गेन मुदा प्रदत्तं हारीतनाम्ने मुनयेऽथ
तेन' । एवं 'श्रीराणोदयसिंहसूनुरभवत् श्रीमत्प्रतापः सुतस्तस्य श्रीअमरे-
श्वरोऽस्य तनयः श्रीकर्णसिंहोऽस्य तु ॥' इत्यादि ।

अस्तु, वैयाकरणाः कामं प्रजल्पन्त्येव, परं महामहोपाध्यायमहाभागैस्तु
व्यवहारप्रवाहः स्वयं सोयमनुभूत एवेति किञ्चित्स्मारयामि । जयपुर-

शिखाविभागद्वारा या 'संस्कृत-शिखापरिष्कारकसमितिः' ('कमीशन')
नियमिताऽभूत्तस्यां श्रीमहामहोपाध्यायमहाभागैरेव महता समारोहेण
लिखितमासीद् यद् राजगुरुणां नाम्ना सह 'श्री' इत्यवश्यं संयोज्यम् ।
एवं सर्ति यस्य नाम अनन्ताचार्य इति तत्र किं 'श्रीअनन्ताचार्यः' इति
न प्रयुज्येत ? 'श्र्यनन्ताचार्य' इति तु किं कोपि बोद्धुं पारयेत् ? अस्तु, प्रस-
क्तानुप्रसक्तेन बहुदूरमनुधावितोऽस्मि । मन्ये, नीरक्षीरविवेकिनः परिचिनु-
युरेतावतैव साम्प्रतिकवैयाकरणानां स्वरूपमिति कृतं बहुन ।

'चीयन्ते चतुर्दिक् चञ्चरीकुले गोदरसाः' अत्र 'चतुर्दिक्'पदस्य
'चतस्रो दिशो यस्य (चयनस्य) आश्रयभूता यथा भवन्ति तथा' इति
व्याकरणानुसारि साधुत्वं स्वयं स्वीकृत्यापि अत्र "कियत्स्वारस्य"मिति
पृच्छयते महाभागैः । 'चारो दिशाश्चो (में), चारो ओर' इति भाषार्थ-
स्वारस्यं 'चतुर्-दिक्'पदयोः प्रत्यक्षश्रवणे एव यथा हृदि परिपुष्यति न
तथा 'समन्तात्-परितः' इत्यादिपदे । न च 'चीयन्ते चतुर्दिक् चञ्चरीके'-
ति पदशय्यापि शोभतेऽन्यैः पदैर्विधृतैः । अत एवात्र कियत्स्वारस्यमिति
करे लेखनीं समादाय स्वयमेवविधच्छन्दस्सु कवितां कुर्वतां हृदयमेवा-
ऽऽपृच्छयताम् । अथवा कवीनां 'गुरुघण्टालैः' श्रीमद्भिरेव स्वयं हृदि
हस्तमाधाय निराग्रहमाह्वयतां यद् व्याकरणसमाधाने समवाप्तेऽपि
'चीयन्ते चतुर्दिक् चञ्चरीके'त्यादिशब्दोविलासो वृत्त्यनुप्रासोऽथ सहैव
सिंहावलोकनविन्यासोऽपि यदि निर्भरं निर्वाह्यते तदापि किं 'वैयाकर-
णास्तु' इति तुहिननिपातः स्थाने ?

वर्तमानकाले पदे पदे वयं 'वैयाकरणास्तु'इति 'तुनतुनी' वादयामः,
किन्तु भगवतः पतञ्जलेरयमुक्तिनिष्कर्षो न कदापि विस्मृतव्यो नूनम् ।
'जलाहरणार्थी यथा कुम्भकारकुलं गत्वाऽऽह-चटं मे निर्मादि जलमाह-
रिष्यामि । न तथा किल शब्दान् प्रयुयुक्तमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाऽऽह—

शब्दान् मे निर्माहि प्रयोक्ष्यामीति' । भाषायाः कृते व्याकरणं निष्पद्यते न किल व्याकरणस्य कृते भाषा निर्जीवं निष्पीड्यते । वज्रदृढीकृतमस्माकं पाणिनीयव्याकरणमेव स्वल्पं स्मर्यतां यद्वि पृषत्-उदरं पृषोदरमित्येव किम्, गूढ आत्मा यस्येत्यत्र गूढात्मेति स्थाने 'गूढोत्मा' इत्यपि यदि प्राचल्लत्तर्हि तदपि सूत्राणि विनैव समाधातुं चेष्टते । एकेऽमी वयं स्मो यद् व्याकरणेन संभवत्समाधानमपि समाच्छेत्तुमिच्छामः । अद्य हि संस्कृत-भाषामिमाम् 'अव्यवहृताम्' 'अव्यवहरणीयाम्' 'मृताम्' वा श्रुत्वा सभासु अग्निशर्माणो भवामः किन्तु स्वहस्तेनैव वयं तामव्यवहृतां केवलं पुस्तकस्थां संपादयितुमिच्छाम इति न जानीमः ।

प्रतिदिनव्यवहारे समुपादीयमाने रूप्य-पित्तलादिपात्रे व्यवहार-जनितः स्वल्पसंघर्षः, मोचो ('मोचा'), ('दौंचा') वा नूनमनिवार्यो भवति किन्तु मञ्जूषास्थितं तत्तु असंघर्षमेव दूरतो दर्शनीयं भवति । 'प्राचां' 'उदीचां' सर्वेषां व्यवहारे समुपादीयमाना गीर्वाणगवी व्यवहारजनिताजानापरी-वर्तान् पुरा प्रेक्षांचक्रे इति जानीमः, किन्तु वयं संप्रति घोरविरलतामये अत एव सुविधाप्रदानोचितेऽपि संस्कृतस्य समये 'मन्दाकिनिधारा' [सोरो की धारा, हरद्वार की धार इतिवत्] संज्ञां जानन्तोऽपि ह्रस्वं न समाधातुमिच्छामः । अस्तु, संस्कृतगवीमिमां यथैव परिचालयिष्यामस्तथैव सेयं परिचालिष्यतीति किं वा विशेषनिवेदनेन ।

❀ उपकारस्मरणम् ❀

सर्वतः पूर्वं तुलितमहेन्द्रस्य जयपुरनरेन्द्रस्य महिमानमभिनन्दामो यस्यौदार्येण 'राजसंस्करणं' यथा पुस्तकानां महत्त्वाय, तथा 'राजसमर्पण'-मिदं ग्रन्थस्यास्य समपद्यत सौभाग्याय । ततः शिक्षासचिवस्य एम० ए० पदमण्डितपण्डितश्रीभ्रमरनाथश्रट्ठमहाभागस्याप्युपकारं मन्यामहे यस्य लेखनीतः सोयं राजसमर्पणोत्साहः समारभ्यत । ततो वर्तमानशिक्षा-सचिवस्य श्रीदेवीशङ्करतिवारिमहाभागस्याप्यसामान्यमाभारमभिमन्या-महे यस्य शासने समपूर्यत सोयं समारोहः समादरेण ।

ततो ग्रन्थनिर्माणसमये जयपुरराजकीयशिक्षाविभागाध्यक्षपदम-धितिष्ठतः श्रीश्यामसुन्दरशर्मएम० ए० महोदयस्योपकारमहमनुचिन्त-यामि, निर्माय गुणप्रणयिनो यस्य समये समये प्रोत्साहनेन विपुलपरि-श्रमसाध्यमिदं कार्यमस्मिन् रूपे परिपूर्तिमुपगतम् । ततो जयपुरराष्ट्र-प्रधानसचिवस्य, आङ्गल-हिन्दी-संस्कृतेतिसाहित्यत्रितयेपि परममार्मिकस्य भर्तृहरिशतकत्रयस्य आङ्गल-हिन्द्यनुवादाद्यनेकग्रन्थनिर्मातुः एम० ए०-पदमण्डितस्य स्वर्गवासिनः सरगोपीनाथपुरोहितमहाभागस्याप्युपकारमह-मधिमानयामि येन हि ममाक्षरयोजनमिदं 'पण्डितसभा'याः सभापति-पदमलंकुर्वाणेन निजोदारतया भृशमभिनन्दितं नूनम् । ततो राजकीय-प्रधानसचिवकार्यालयात् (महकमा-खास) साहित्यवैभवः अभिनन्दनपत्र-प्रेषणेन निजहृदयौदार्यमिदं संप्रकाशयता येन जयपुरवैभवस्यास्य प्रका-शनप्रतीक्षायामुत्कण्ठा नूनमभिव्यञ्जिता । हन्त ! गुणप्राप्तकस्यास्य समये नाऽस्य प्रकाशनं समजनीति भृशं खिद्ये हृदि । महाभागस्यास्य हृदयौदार्य-सूचनाय पत्रं तत्प्रकाशयामि ग्रन्थस्याऽऽदौ भूमिकया सह ।

ततो विद्याभूषणपुरोहितश्रीहरिनारायणशर्मजी० ए०महाभाग-
स्याप्युपकारभारमहमनिशप्रनुचिन्तयामि येन जयपुरराज्यस्येतिहाससंब-
न्धिनी सूचना स्थाने स्थाने मह्यं लेखरूपेण प्रसादीकृता, यां हि पठेयुः
ठाठकमहाभागाष्टीकया सह संपृक्तामिमाम् । अथ भारतरख्यातकीर्तुरायुर्वेद-
गार्तण्डाय श्रीलक्ष्मीरामस्वामिमहाभागस्याप्यहं भूमिभूरि कृतज्ञो येन हि
ग्रन्थप्रणयने समये समये नितान्तमुपकारिणी मन्त्रणा मह्यमभिविश्रा-
णिता । हन्त ! स्वर्गतयोरनयोः संप्रकाश्यते सोऽयं ग्रन्थ इत्यनुताप एव ।

इदानीं चागिमतावाचस्पतेर्म०म०पं०श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहा-
भागस्यौदार्यमहमत्यर्थमभिनन्दामि येन राजकीयसंस्कृतकालेजस्याध्यक्ष-
पदममण्डयता पुस्तकस्यास्य जयपुरधरणिपुरन्दरस्य करे समर्पणाय
शिक्षासचिवमहाभागस्य संनिधौ लेखादिकमभिप्रहितम् । साम्प्रतं च
पुस्तकस्याभ्य प्राक्कथनमभिलिख्य रचनाप्रमेयमर्मज्ञतां चात्मनः संप्रकाशयता
पूर्णसहयोगो मे प्रसादीकृतः । प्रारम्भे चोपसंहारे च कृपाप्रकटनं
न किं पूर्णः सहयोगः ? राजसमर्पणाय प्रारम्भो लेखादेः, मुद्रणोपसंहारे
च प्राक्कथनलेखस्यानुग्रहः ।

भिषगाचार्य-पं० श्रीनन्दकिशोरशर्मराजवैद्य-['प्रिन्सिपल 'आयु-
र्वेदिक कालेज' जयपुर] महाभागस्याप्यहमुपकृतोऽस्मि येन समयापेक्षितं मे
साहाय्यमनुविश्राणितम् । एवं व्याकरण-धर्मशास्त्राचार्य-पं०श्रीवृद्धिचन्द्र-
शास्त्रिणमप्यहमाशीर्भिरभिनन्दामि यो हि मुद्रणादिषु समपीपदन्मे कार्य-
सौकर्यबहुधा ।

येन केनापि वा रूपेण भवेत्परं प्रेमप्रकाशप्रेमस्य प्रणयोपि न
विस्मरणीयो नूनम्, येन युद्धकालाद्बहुपूर्वं प्रारब्धं मुद्रणं युद्धपरिसमाप्ता-

वपि न परिसमापितम्, समापितं तु ममोत्साहसमुज्ज्वलमभ्युदयम् ।
यतो हि यादृशं मुद्रणमङ्गीकृतं न तन्निर्व्यूढमंशतोपि । ग्रन्थमध्ये मुद्रणी-
योऽशो विस्मृत्य निहृतो निजसविधे । एकवर्षे प्रतिज्ञातं मुद्रणकार्यं
षड्वर्षैरपि न परिशेषितमित्येव न, किन्तु मुद्रितः पत्रराशिस्तादृशो दुःस्थले
निक्षिप्तो येन पत्राणि मलिनानि विरूपाणि च संवृत्तानि । सुमसृण-
शिल्पपत्रेषु (आर्टपेपर) मोहमयीतो मुद्राण्य बहुव्ययेन संगृहीतान्यष्टौ
ज्वाकचित्राणि निजस्थानतो विलोपितानि येषां न्यूनतया वर्णविषयेषु
विष्कलतेव संदृश्येत । यथा दाक्षिणात्यानां भूरिभोजनम् (पृ० २११),
एतद्वि केवलं चित्रानुरोधादेव समुपात्तम् । घोरतरं परिश्रम्य नवीनमा-
विष्कृतो मरुत्तर (मोटर) शकटिवन्धः कुत्रचिदपहारितः । एतस्य पुस्तकस्य
मुद्रणाय यानि सीसकाक्षराणि, पत्राणि च पृथङ् नियमितानि तानि लाभ-
लोभादन्यत्र प्रयुज्य निःशेषितानि । क्षमायाचनमात्रेण च नम्रीभूय सर्व-
मिदमपमृष्टं च । मध्येसागरमानीय पोतभङ्गस्येव कृपा सेयं तथा विहिता
येन द्वितीयो मुद्रणालयः सर्वश्चापि चित्रादेः प्रबन्धः पुनर्नवीनतया गवेष-
णीयोऽभवत् । तत एव सेयं भूमिका मुखपत्रादिकं च 'प्रिण्टर्स एण्ड पब्लि-
शर्स, मुद्रणालये मुद्रितम् । तेन च यादृशं विचिन्तितमासीत्तत्सर्वं विस्मृत्य
महायुद्धस्य दुर्धरेस्मिन् समये यादृशी मुद्रा-चित्रादेः सामग्री समुपलब्धा
तथैव संतोषितमात्मनो हृदयमिति किं वा कस्मै निवेद्यतां नूनम् ?

* टीका *

अस्तु, यथोपलब्धैश्चित्राद्युपकरणैः सञ्जीकृतं जयपुरवैभवमिदं
संयुक्ते भीमताम् । दूरदूरतः समागता भमणविलासिनो बहुव्ययेन यद्वै-

जयपुरवैभवम् ✨

विनयभराद्वन्दते मञ्जुनाथः

भवमनुभवन्ति तद्वस्तुगतमिदं यथेच्छमनुभूयतां भावुकैः । ग्रन्थस्य स्पष्टीकरणाय पूर्वमलिख्यत केवलं संस्कृतटीकैव । किन्तु आमुख-नगर-वीथ्योर्मुद्रणोत्तरं बहूनां हितैषिणां सेवमपि मन्त्रणा समभवद्यत् अन्यान्य-साहित्यरसिकानां कृते हिन्दीभाषार्थोऽप्यवश्यं दीयेतेति । तदनुसारं पूर्व-मुद्रितयोरामुख-नगरवीथ्योर्हिन्दीभाषार्थं पूर्वम् (पृ० ६०) प्रदाय अग्रे नीचैर्भागे सर्वत्र सहैव हिन्दीभाषार्थः प्रचोऽस्ति । मध्ये नागरिकवीथ्यां हिन्दीभाषार्थो नाऽवलोक्येत पाठकमहाभागैः । सोयमपि मुद्रालयस्य कृपाविशेष इत्यवबुध्यतां तैः ।

पुरातनलेखन्या लिखितानि सेयं हिन्दी नवीनलेखकानां मनसि मन्ये न कदाचिद्रोचेत किन्तु प्रत्येकपदस्याक्षरार्थमनुरुन्धाना सेयं हिन्दी कारणविशेषेणाऽत्रावतीर्णा । यतो हि मूलगतं स्वारस्यं नानुवादैरधिगम्यते इति लोके प्रसिद्धः । हिन्दीछन्दःसौन्दर्यं संस्कृतेपि संदर्शयितुमिच्छतो ग्रन्थस्यास्याऽऽनन्दो न तावत्कालं वस्तुतोऽवगम्यते यावत्कालं तदिदं छन्दो नानुशील्यते । अत एव पदानामन्वयानुसारं विहितमिमं हिन्दी-भाषार्थं पुरतोऽवबुध्य ततो मूलपद्यस्यैव प्रत्येकपदस्यार्थं बोद्धुं ते तथा प्रयतेरन् यथा पद्यगतं स्वारस्यं तेषां बुद्ध्याखण्डं भवेदिति टीकाकर्तुं रिच्छा । मन्ये काव्यार्थविनोदिनस्तथाऽनुष्ठाय कुर्युः परीक्षामेतस्येत्यलं मुधा विस्तरेण—

श्रीकाशीनाथशास्त्रप्रवरकरुणया प्रापितो वाक्प्रवेशं

श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रप्रपदपरिचयाच्छास्त्रपाण्डित्यमाप्तः ।

साहित्यं कृष्णशास्त्रप्रणिहितदयया लब्धवान्, मातुलः स्वै-

वार्गगुम्फं लम्बितोऽसाविति विनयमरोहन्दते मञ्जुनाथः॥१॥

व्यञ्जनम्पञ्जरिपुञ्जेऽस्मिन्निकुञ्जे मञ्जुलस्वनाः ।

उन्मीलत्कञ्जकुञ्जेषु गुञ्जेषुरलिकुञ्जराः ॥२॥

विषयसूची

आष्टास्वकीया, चतुष्पदीचत्वरः

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
सरस्वती	१	भट्टनारायणः	१३
सरस्वतीप्रार्थना	२-३	विशाखदत्तः	१३
गुरुवन्दनम्	३	जगद्धरः	१३
वाल्मीकिप्रमुखाः	४	भर्तृ मेरठबिहृणादयः	१३
भगवान्ब्यासः	४	क्षेमेन्द्रः	१४
दुर्जनकीर्तनम्	४-६	परिमलगुप्तः	१४
सुजनविनयः	६-८	कह्लणः	१४
पूर्वकविमहिमा	८-९	अभिनन्दः	१४
कालिदासः	९	भर्तृ हरिः	१४
दण्डी	१०	जयदेवः	१५
भवभूतिः	१०	भानुकविः	१५
वाणः, सुबन्धुश्च	११	शम्भुकविः	१५
माधभारवी	११	गोवर्द्धनाचार्यः	१५
राजशेखरः	१२	जीवगोस्वामी	१५
भीहर्षः	१२	कर्णपुरगोस्वामी	१५
सुरारिः	१२	अनन्तपण्डितः	१५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
भोजः	१६	अगनाथपरिणितराजः	१७
वेदान्ताचार्यः	१६	प्राकृतकवयः	१८
वैकटाध्वरी	१६	सुरतुलसीविहार्यादयः	१८
त्रिविक्रमः	१७	कवितामहिमा	१९
मङ्गल-मयूरी	१७	अन्धकारस्य विनयः	२०
रामभद्रदीक्षितः	१७		

मङ्गलचत्वरः

श्रीगणेशः	२१	श्रीकृष्णः	२७-२८
सरस्वती	२४	श्रीशिवः	२८-२९
हयाननः	२६		

नगरवीथी

जयनगरीवर्णनम्	३०-३२	मधवविलासः	३५ (अ)
जयनगरस्य सन्धिप्लेतिवृत्तम्	३३	दुन्दुभिभवनम्	३६
नगरस्थानानि—		अलेखचौक	४०
राजप्रासादः	३५	ज्योतिषयन्त्रशाला	४१
प्रियतमनिवासः	३६	कौसिलभवनम्	४२
श्रीगोविन्ददेवः	३७	राजकीयसंस्कृतपाठशाला	४२-४३
'सिरहणपोढीबाजार'	३८	प्राक्तनो महाराजाकालेजः	४४
हवामहलम्	३८ (क)	हिन्दीसहितपाठशाला	४५
रामप्रकाश टाकी	३८ (ख)	सांगानेरी चौपड	४५

विषयः

रत्नवणिग्वीथी (जौहरी बाजार)	७६
रत्नवीथ्याः स्थानसंनिवेशः	४७
धन्वन्तर्यौषधालयः	४८
त्रिपोलियाराजमार्गः	४८-४९
स्वर्गशूली	४९
हनुमद्विशिखा	५०
विशालविशिखा (चौडारास्ता)	५१
अजमेरी-गणगौरीरथ्ये—	५१-५२
चन्द्रपोलराजमार्गः	५२

विषयः

पुराणवसतिः	५३
नाहरगढ	५४
संक्षिप्तेतिवृत्तम्	५५
नक्षपुरी	५६
संक्षिप्तेतिवृत्तम्	५८
आमुख-नगरवीथ्ये हिन्दी	६०-८२
युरोपयुद्धे देशपरिस्थितिः	८२ (क)
जयपुरस्य कायकल्पः	८२ (ग)

राजवीथी

श्रीमान् माधवसिंहदेवः	८३	आशिषः	११२-११५
सम्राट् विजयप्रार्थना	८७	माधवेन्द्रस्य गुणस्मरणम्	११६
श्रीमाधवसिंहदेवस्य चरित्रसंग्रहः	८७	युवराजमहोदयस्य दत्तकसंस्कारः	११८
अभिरुचितकार्याणि	८९-९३	प्रजासु महान् महोत्सवः	११९
आश्विन्दे रायोजनम्	९४	वर्तमानमहागजः श्रीमानसिंहदेवः	१२३
गौरवसंवर्द्धनम्	९५	अमृतध्वनिः	१२४
प्राचीनमर्यादायामग्रहः	९५	मानमहीन्द्रस्य प्रथमो विवाहः	१२९
इङ्गलैण्डयात्रा	९७-१०६	विवाहोपलक्ष्ये राजसभा (दरबार)	१३१
श्रीमाधवेन्द्रस्य जन्मोत्सवः	१०६	जोधपुरस्य प्रशंसा	१३३
यशः	१०७-१११	पूर्णशिविकारप्राप्त्युत्सवः	१३४
		हिन्दीपद्यानि	१३५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
बन्मोत्सवे विशेषोत्सवः	१३७	जयपुरेन्द्रस्व रजतत्रयन्ती-	
महाराजकुमारबन्मोत्सवः	१३८	महोत्सवः	१४२ (क)
होलिकोत्सवे नगरयात्रा	१४०	शिलामयी मङ्गलम्	"
द्वितीयो विवाहमहोत्सवः	१४२	आशीर्वादश्लोकाः	१४२ (ग)

उत्सववीथी

वसन्तपद्ममी	१४३	शीतलाष्टमी	१६६
सूर्यसप्तमी-इस्तिनः	१४४	गणगौरी	१७०
उद्वाः	१४८	मेलकम्	१७१
अरबाः	१५०	चतस्रो भाषाः	१७२
बोटकानां शृङ्गारः	१५२	राजसभा	१७३
रथाः	१५४	वारिद्वयं प्रति यात्रा	१७५
सूर्यदेवस्य रथः	१५५	रामनवमीमेलकम्	१७६
फाल्गुनस्य शोभा	१५६	षट्सावित्री	१७७
होलिहोत्सवः	१५७	भरतानवमी	१७८
राधाकृष्णयो रत्न-होलिका	१६०	धनसोमवारमेलकः	१७९
होलोत्सवः	१६१	हरियाली मावस	१८०
मधुकरान्योक्तिः	१६४	भावयस्य तृतीया (शृङ्गारकम्)	१८२
सुधारकहोलिका	१६५	तृतीया	१८३
चतस्रु भाषासु वर्णनम्	१६६	मेलकः	१८५
वयस्यनामेव कृते	१६७	सहरिरचना	१८६

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
रत्नावन्धनम्	१८७	दीपमालिका	२००
राजसभा	१८८	सायंकाले नगरशोभा	२०२
गणेशचतुर्थी	१९०	राजसभा	२०४
परिक्रमा	१९१	भ्रातृद्वितीया मसीपात्रपूजा च	२०५
सन्ध्या	१९२	मकरसंक्रान्तिः	२०६
घड़ीमेलकः	१९३	वरयात्रा	२०७
दशहरा	१९५	विद्युत्प्रकाशोत्सवः	१०८
राजसभा	१९६	हैडा (भूरिभोजनम्)	२१०
शालकमेलकम्	१९७	दाक्षिणत्यानां भूरिभोजनम्	२११
नगरे आगमनम्	१९८	पूर्वस्मृतिः	२१२
शरत्पूर्णिमा	१९९		

नागरिकबीथी

विशिष्टजनचत्वरः—

राजगुरुगोपीनाथसम्राट्	२१३	गोपीनाथमन्दिरस्य गोस्वामी	२१७
रा० गु० श्रीमुकुन्दरामपर्वणीकरः	२१४	कृष्णकुमारभट्टः	२१८
„ गोपीनाथद्रविडमहोदयः	२१४	भीमान् चौमूपतिः	२१९
श्रीबालानन्दमहन्तः	२१५	„ सामोदस्य रावलमहाभागः	२१६
गलतस्थानमहन्तः	२१६	„ अचरोलभूमिभर्ता	२२०
भट्टराजा	२१६	„ धूलाभूमिभर्ता	२२०
मिश्रराजा	२१७	„ डिग्गीभूमिभर्ता	२२१
		„ हुनीपतिः	२२१

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
श्रीमान् सीकरधराधिपतिः	२२२	॥ मुंशीरामप्रतापमहोदयः	२३०
॥ खेतरीधरित्रीशः	२२२	॥ मुंशीनानगराममहोदयः	२३०
॥ खण्डेलाधिपः	२२३	सर मिर्जा इस्माइलमहोदयः	२३० (क)
॥ नवलगढाधिपतिः	२२३	नवीना जागर्तिः	२३० (ङ)
॥ उनियाराधरणीपतिः	२२३	सर वी. टी. कुण्णमाचार्यः	२३० (छ)
॥ मलसीसरभूभर्ता	२२४	श्रीमान् टा. अमरसिंहमहोदयः	॥
॥ खाटूपतिः	२२४	॥ पं० देवीशङ्कर-तिवारी	॥
॥ खाचरियावासशासकः	२२५	॥ दौलतमलभण्डारी	२३० (ज)
॥ फिलायधरापतिः	२२५	॥ पं० श्रीश्यामसुन्दर एम. ए.—	
॥ मिनाडपतिः	२२५	महोदयः	२३१
॥ गीजगढस्वामी	२२६	॥ किचलूमहोदयः	२३१
॥ बगरूपतिः	२२६	विद्याभूषणपुरोहितहरिनारायण—	
॥ दातारामगणेश्वरः	२२६	महोदयः	२३१
॥ चांपावतरूपसिंहमहोदयः	२२७	डा० दलजङ्गसिंहः	२३२
॥ जोबनेरनायकः	२२७	पं० विश्वेश्वरनाथचौबे	२३२
॥ पुरोहितश्रीरामप्रतापमहोदयः	२२७	पं० सूर्यनारायणएम. ए.	२३३
॥ ॥ प्रतापनारायणमहाभागः	२२७	पं० शिवकिशोरतिवाड़ी	२३३
॥ सरपुरोहितगोपीनाथमहोदयः	२२८	मुन्शीमथुराप्रसादमहोदयः	२३३
॥ हस्तिबावूमहाभागः	२२८	भगवानदीनतिवाड़ी	२३४
॥ अमरनाथअटलमहाभागः	२२९	नृसिंहबख्शनयवः	२३४
॥ खवास बालाबखशः	२२९		

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
सुधीचत्वरः		पं० केदारनाथः	२५८
गुरुवरश्रीलक्ष्मीनाथेशास्त्रिचरणाः	२३४	दुर्गादत्तज्यौतिषिकः	२५९
चरित्रसंग्रहः	२३५	पं० विहारीलालसाहित्याचार्यः	२५९
श्रीकृष्णशास्त्रिचरणाः	२४२	पं० गोकुलचन्द्रभावनः	२६०
श्रीशिवरामशर्ममहाभागाः	२४३	पं० बदरीनाथशास्त्री	२६२
पं० चन्द्रधरशर्मा गुलेरी	२४५	बालचन्द्रशास्त्री	२६२
विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनशर्ममैथिलाः	२४६	श्यामलालराजवैद्यः	२६४
राजगुरुश्रीहरिदत्तशर्ममैथिलाः	२४७	दुर्गाप्रसादवैद्यवर्यः	२६४
द्राविडश्रीकाशीनाथशास्त्रिणः	२४८	राजवैद्यनन्दकिशोरशर्मा	२६५
श्रीवीरेश्वरशास्त्रिणः	२४९	युगलकिशोरशर्मा एम० ए०	२६५
श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदिनः	२५०	प्रश्नवर पं० मदनमहाराजः	२६५
म० म० पं० शिवदत्तमहोदयः	२५०	,, ,, चन्द्रशेखरशर्मा	२६६
कविमल्लश्रीलहरिवल्लभः	२५२	वैद्यजयरामदासस्वामी	२६७
आयु० मा० श्रीलक्ष्मीरामस्वामी	२५३	वैद्यवरप्रकुन्ददेवः	२६७
म० म० पं० श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदः	२५४	वैद्यवरपं० गोपीनाथशर्मा	२६७
राजगुरु पं० श्रीचन्द्रदत्तशर्माणः	२५५	पं० भवदत्तशर्मा	२६८
गणेशशास्त्री गोडशे	२५५	पं० विष्णुदत्तशर्मा	२६८
पं० सूर्यनारायणन्याकरणाचार्यः	२५६	लालचन्द्रमैथिलवरः	२६९
पं० कन्हैयालालनैयायिकवरः	२५७	श्रीभावंशभूषणः	२६९
पं० गिरिजाप्रसादद्विवेदी	२५७	विजयचन्द्रवैदिकवरः	२७०
		पं० विजयचन्द्रशर्मा	२७०

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
दाधीचपं० लक्ष्मीनाथशास्त्री	२७०	पं० माधवप्रसादशास्त्री	२७४
गोपीनाथधर्माधिकारी	२७१	पं० वृद्धिचन्द्रशर्मा	२७४
मन्दकिशोरनैयायिकः	२७१	पं० मोतीलालशास्त्री	२७४
पं० रामचन्द्रसर्मा (गणिताध्यापकः)	२७१	वैद्यनरहरिभट्टः	२७५
पं० शिवनन्दशर्मा	१७२	कलाधरभट्टः	२७५
पं० लहरिशर्मा गणकवरः	२७२	वैदिक बच्चलालचौबे	२७६
ज्यौतिषी नारायणशर्मा	२७२	गौरीलालकवीश्वरः	२७६
पं० हरिनारायणशर्मा दाधीचः	२७३	गोविन्दरावकवीश्वरः	२७७
पं० नन्दकिशोरशर्मा नामावलः	२७३	सुन्दररायमिश्रः	२७७

उद्यानवीथी

रामनिवासः	२७७	मानगार्ड	२८८ (ख)
प्रभुशाला	२७८	हास्पिटल	"
ऐलबर्टभवनम्	२८०	मोतीझूंगरी	२८६
विश्वित्रवस्तुभवनम् (भूखियम)	२८१	टीबेश्वरः	२९०
क्रीडाक्षेत्राणि	२८४	भालाना	२९०
'बैण्ड'वाद्यम्	२८५	रामबागहर्म्यमाला	२९१
मानप्रकाशः (चित्रपटशाला)	२८६	'विनायक'देवी-बलदेवगटादि	२९२
नवनिर्मितः कालेजपरिसरः	२८७	चरणमन्दिरं, गणेशगर्द च	२९३
फतहटीबा	२८८	लालझूंगरी	२९४
श्रीमानगुल्मटिका (स्टेज्यू सरकिल)	२८८क	गलता	२९५

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
गलतामेलकः	२९७	राजभवनानि	३१७
गालवगीतम्	२९८-३०७	जयदुर्गम्	३१६
नवघट्टः (नयाघाट)	३०८	आम्बेरस्य क्रमशो दर्शनम्	३२०
बलयन्त्राणि	३०६	भूतेश्वरः	३२१
भाडखण्डः रावलजलबन्धश्च	३१०	जमवारामगढम्	३२२
पुराणघट्टः	३११	रामगढजलबन्धः	३२३
घाटसंनिवेशः	३१२	सवाईमाधवपुरम्	३२४
घाट-बालाजी	३१४	रणस्तम्भवरदुर्गम्	३२५
प्रभातपुरीनिर्भरः	३१५	शेखावाटी	३२६
आम्बेरम्	३१६		

अभिनन्दनवीथी

चित्रचत्वरः—			
शिविकाबन्धः	३३०	गोमूत्रिकाबन्धः	३४२
चक्रबन्धः	३३१	हारबन्धः	३४३
अष्टकोणबन्धः	३३२	अष्टदलकमलबन्धः	३४४
छत्रबन्धः	३३३	लाकेटबन्धः	३४६
चामरबन्धः	३३५	श्रीफलबन्धः	३४७
खड्गबन्धः	३३७	भाषासमकम् 'हिन्दी'	३४६
धनुर्वन्धः	३३८	जयपुरीयहिन्दी	३५०
शरबन्धः	३३६	अग्रतः पठनेन हिन्दी	३५०
शक्तिबन्धः	३४०	अग्रतः पृष्ठतश्च पठनेन (उर्दू)	३५१
		सांकेतिकभाषाचित्रम्	३५२

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
बहुभाषामिश्रणचित्रम्	३५३	सप्तवाराः	३६३
भाषाद्वयचित्रम्	३५४	अलङ्काराः	३६५
वर्णपरिवर्तनचित्रम्	३५५	छन्दांसि	३६७
मकारादिचित्रम्	३५८	सिंहावलोकनम्	३६६
बहिलापिका	३५८	नीतिनिवेदनम्	३६१
अन्तर्लापिका	३५६	धर्मपालनविषये निवेदनम्	३८०
द्वादशराशिचित्रम्	३६०	प्राक्तननीतिनिर्वाहार्थं निवेदनम्	३८३
षड्भूतवः	३६१	प्रजार्थं निवेदनम्	३८४
द्वादशमासाः	३६२	आशीर्वादाः	३८८

ब्रजकवितावीथी

भक्ति	४०५	वीरवर्णन	४४३
सूर्यास्त	४१६	हाथी	४४३
वसंत	४२०	घोडे	४४७
ग्रीष्म	४२६	शिकार	४५०
वर्षा	४२८	युद्धवीर	४५१
सरद	४३२	दानवीर	४६०
हेमन्त	४३५	आशीर्वाद	४६२
राजवर्णन-कीर्ति	४३७	ग्रन्थकार की रचना	४६३
ऐतिहासिकमहत्त्व	४४०	ऋतुवर्णन	४६७
जन्मदिनोत्सव	४४१	राजवर्णन	४७१
माधवविलास	४४१	प्रसङ्ग से प्राचीन	४७५

॥ श्रीः ॥

श्रीधीरवीराग्रगण्य-लैफ्टिनेण्ट कर्नल-हिजहाईनेस-मेजर जनरल
महाराजाधिराज-श्रीमन्मुकुटमणि-राजराजेन्द्र-
वर्द्धमानतेजःप्रताप

सरसवाईमानसिंहवर्मजी.सी.आई.ई. एल्.एल्.डी.

देवनृपतीनां करसरोजे

सादरसमर्पणम्

श्रीमन्नरेन्द्रकुलचूडामणे !

प्रोन्मीलत्प्रशंसे भानुवंशे लब्धजन्मा भवान्
राजन्नेतदंशे तव किं वा करवै स्तवम्
पूर्वजपरम्पराऽपि पार्थिवेषु पुण्यतरा
यस्यामवतीर्णं धर्मधीरं धाम वैष्णवम् ।
भूपतिसमाजे धीरवीराणां विनेतुस्तव
क्रीडायामपीद्व विश्वजेतुः संस्तवै भवम्
जयनगरेन्द्रकरे प्रेमभरेणोपयाय
जगति जयाय भवेज्जयपुरवैभवम् ॥

निवेदकः

ग्रन्थकर्ता

लैफ्टिनेंट कर्नल-हिजाईनेस-मेजर जनरल महाराजाधिराज-
सर सवाई श्रीमान सिंह बर्म महोदय जयपुर नरेन्द्रो विजयताम

* श्रीः *

भक्तकवितानिकुञ्ज-

जयपुरवैभवम्

आमुखवीथी; चतुष्पदीचत्वरः ।

* सरस्वती *

सो०—कीलितकुवलयदाम , तामरसद्युतिदर्पहम् ।

शशधरधवलितधाम, मामनिशं गोपायतात् ॥१॥

धैत्येन निजितं कुवलयदाम (स्रक्) येन । तामरसस्य कमलस्य शोभा-
गर्वहारकम् । चन्द्रवद् धवलं धाम तेजः (सरस्वती) ॥१॥

* चौपाई *

जयति जनितविधुरुचिपरिहासा । जयति जलजकुलकलितनिवासा ॥

जयति जगत्त्रयकविकृतगाना । जयति भारती भणितनिधाना ॥२॥

निजशरीरकान्त्या जनितः चन्द्रकान्तेरपि पराजयो यया । जलज० कम-
लासना । भणितिः वाङ्मयमेव निधान निधिर्यस्याः सा ॥२॥

यदवलोकलक्ष्मीलवलीला । सकलकलुषकुलविशमनशीला ॥

हृदयसदनसुखसृष्टिरपारा । कविविलासमञ्जुलमधुधारा ॥ ३ ॥

यस्याः अवलोकलक्ष्याः दृष्टिसंपदः लेशस्यापि लीला, सकलपापसमूह-
नाशिनी (अस्ति) । हृदयरूपसदनस्य अपारा सुखसृष्टिः । कविविलासानां

कृते मञ्जुला मधुधारा । भारस्या दक्षित्वं प्राप्य अमृतधारासिक्ता इव कविताः
प्रवर्द्धन्ते इति भावः ॥३॥

मतिविकासकुसुमाकरकल्पा । कीर्तिकौमुदीप्रसृतिरनल्पा ॥
तदिह सकलसुखमङ्गलमूला । भवतु भारती भृशमनुकूला ॥४॥

बुद्धिविकासे वसन्तसदृशी सा अवलोकलक्ष्मीः कीर्तिकौमुद्याः अन-
ल्पा प्रसृतिः प्रसारः । सकलानां प्राणिनां यत् सुखं हिताचरणम्, मङ्गलं पूर्व-
जन्माऽदृष्टं च तत् मूलम् (कारणम्) यस्याः सा । एतज्जन्मकृतेन पूर्वजन्म-
कृतेन च सुकृतेन प्राप्या इत्यर्थः ॥४॥

कलनिनादियत्कच्छपवीणा । श्रुतिग्रामपरिपोषप्रवीणा ॥
स्वरतरङ्गरिङ्गन्मधुधारा । सकलसिद्धसारस्वतसारा ॥ ५ ॥

कलनिनादिनी यस्याः कच्छपी वीणा । श्रुतीनां संगीतप्रसिद्धानां स्वरा-
रम्भकशब्दविशेषाणां, षड्जग्राम-ऋषभग्रामेत्यादिस्वरसंघातानां च परिपोषे
यथावदभिद्वयज्ञने प्रवीणा । या वीणा, स्वरतरङ्गेषु रिङ्गन्ती प्रस्ववन्ती मधुधारा
यस्याम् ईदृशी अस्ति । सकलं सिद्धं परात्परं यत् सारस्वतं वाङ्मयं तदेव
सारी यस्याः ॥५॥

सो०-निखिलनिगमनिश्चय-निरवधिनिरुपाधिकगुणा ।
विमलविवेकविधेय-विनया वाग्देवी जयति ॥६॥

विमलेन विवेकेन विधेयः संपाद्यो विनयः प्रपत्तिर्यस्याः सा । जयति-
पदारम्भा जयतिपदावसाना च सेयं वाग्देव्याः मङ्गलप्रस्तावना ॥६॥

शरणमुदेतु मानसे सुचिरम् । चरणमेकमिन्दीवररुचिरम् ॥
यदनुचिन्तयति चञ्चलचित्ते । कापि धीरता पदमुपधत्ते ॥ ७ ॥

यत् (चरणं 'कर्म') अनुचिन्तयति ध्यायति चञ्चलेपि चित्ते किमपि
धैर्यं पदं दधाति ॥ ७ ॥

भगवति ! भूरि भारमहमादाम् । यदभिनवे पथि पदमिदमाधाम् ॥
सपदि विधेहि मह्यमनुकम्पाम् । देहि देवि मतिमनिशमकम्पाम् ॥ ८ ॥

अभिनवे नवीनच्छन्दोबन्धरूपे मार्गे ॥ ८ ॥

दीनविनयमवमन्य न शेताम् । जननि जनय करुणादृशमेताम् ॥
रचनाश्रममिह मनसि न विन्दे । पदसरोजमकरन्दमिलिन्दं ॥ ९ ॥

दीनस्य विनयं प्रार्थनां तिरस्कृत्य भवती न शेताम् न उदास्ताम् ।
पदसरोजमकरन्दार्थं भ्रमराश्रिते मनसि रचनाकृतं श्रमं न अनुभवामि, यदि
भवच्चरणावलम्बनं स्यात्तर्हि मे मनसो न मनागपि श्रम इति भावः ॥ ९ ॥

दो०—चरणसरोरुहयोर्नमन्, सुबहु बद्धयुगपाणि ।

रसिकमनसि मोदावहां, वाणि मतिं करवाणि ॥ १० ॥

बद्धौ युगभूतौ पाणी यस्मिन् कर्मणि, बद्धाञ्जलिपुटमित्यर्थः । हे वाणि
रसिकमनसो यथा मोदः स्यात्तथा रचनानुगां मतिं संपादयानि । आशिषि
लोद ॥ १० ॥

विनतमौलि सविनयमभिवन्दे । गुरुवरचरणराजदरविन्दे ॥

यच्छाया हृदि शर्ममुपसूते । कृतिविमूढताश्रमपरिभूते ॥ ११ ॥

गुरुवरचरणरूपे राजती (शोभमाने) अरविन्दे अभिवन्दे । कृतौ
रचनायां या विमूढता, यश्च श्रमः (अथार्थज्ञानम्) ताभ्याम् आक्रान्ते
हृदि शान्तिम् उपसूते उत्पादयति ॥ ११ ॥

हृदयमन्दता व्रजति विरामम् । यत्सौरभमभिगम्य निकामम् ॥

गुरुवरकृपा सकलसुखसीमा । दलयति दुरितमसद्भ्रमभीमा ॥ १२ ॥

असन् अनुचितो यो भ्रमः तत्कृते भीमा भयंकरी ॥ १२ ॥

गुरुपदेशदीपमभियच्छन् । हृदयतिमिरमपनयति नियच्छन् ॥
मनसि मणौ गुणरुचिमभिसूते । पदपयोजरजसा परिपूते ॥ १३ ॥

नियच्छन् नियमयन् शासने रक्षित्यर्थः । रजसा निर्मलीकृते रत्नादौ
गुणानां हारसूत्रादीनां यथा रुचिः (कान्तिः), तथा चरणरजसा परिपूते
सनोमणौ विनयदाक्षिण्यानुगुणां रुचिम् उत्पादयतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

वाल्मीकिप्रमुखा विजयन्ते । ये स्म भारतीमभिनवयन्ते ॥
सूक्तिसिन्धुमभिलक्ष्य हि येषाम् । कृतिसरितः प्रवहन्ति परेषाम् १४

अभिनवयन्ते निजरचनया अभिनवां कुर्वन्ति स्मेत्यर्थः । येषां वाल्मी-
क्यादीनां सूक्तिसागरम् अभिमुखं लक्ष्यीकृत्य । परेषाम् अन्येषां कवीनां
कृतिरूपाः सरितः प्रवहन्ति । नदीनां सागराभिमुखत्वं प्रसिद्धम् । कवीनामुप-
जीव्याः किल वाल्मीक्यादय इति भावः ॥ १४ ॥

दो०—व्यासवचनरचनाचयेष्वासमस्तभुवनानि ।

भासयन्सु भावुकभरायासमहं न वदानि ॥ १५ ॥

समस्तभुवनानि आ (अभिव्याप्य) व्यासरचनापूरेषु प्रकाशयन्सु
सत्सु भावुकगणस्य आयासं मनःखेदमहं न वर्णयामि । समस्तभुवनेषु
प्रख्याता व्यासकृतयस्तथा च भावुकानां को वा खेद इति सकलोपजीव्यत्वं
व्यासस्य सूच्यते । तथा च-मत्सदृशानां रचनाभिः को वा तेषां परितोष इति
निजविनयो ध्वन्यते । व्यास-आस-इत्यादयश्चतुर्ष्वप्यनुप्रासाः ॥ १५ ॥

सकलसुजनपरिवादपरीता । खलपरम्परा केन न गीता ॥

या समस्तगुणगौरवनिष्ठान् । लघयति हन्त गिरैव गरिष्ठान् ॥ १६

ग्रन्थकाराणां नियमानुसारं दुर्जननिन्दां सुजनप्रशंसां चारभते-सकल-
सुजनेति ०

सज्जनानां परिवादेन निन्दया युक्ता । या सकलगुणगौरवयुक्तान् गिरैव
वाङ्मात्रेणैव लघयति तिरस्करोति । गुरुतमपरिमाणान् वाङ्मात्रेणैव या लघु-
करोति तस्याश्चमत्कारोऽवश्यमेवापूर्व इति हन्तपदेन सूच्यते । परमार्थतस्तु
गुरुन् केवलं वाङ्मात्रेण निन्दति, नाधिकं सामर्थ्यमिति प्रतीयते । व्याज-
निन्दा ॥ १६ ॥

कुटिलकथारसरङ्गमुपेता । कपटकोटिसहचरीसमेता ॥
क्षुन्दन्ती सुयशः परकीयम् । नृत्यति खलरसनैव नटीयम् ॥१७॥

कुटिलकथारस एव रङ्गो नाट्यस्थलं तन् प्राप्ता । कपटकोटिरूपया
सहचर्या समेता । क्षुन्दन्ती अवमृद्नन्ती 'खुदती हुई' । खलजिह्वारूपा
इयं नटी नृत्यति ॥ १७ ॥

खलजिह्वा तूलीतुलितेयम् । कपटरङ्गमाप्त्वाऽनपनेयम् ॥
परपरिवादचित्रमभिसूते । विमलयशसि पट इव परिपूते ॥१८॥

रूपकान्तरमाह--तूल्या रङ्गकूर्चिकया तुलिता समाना । या अनपनेयं
अहार्यं कपटरूपं रङ्गं रञ्जनद्रव्यं प्राप्य । परिपूते खटिकालेपादिना परिमार्जिते
पत्रपटादौ इव । परस्य विमले यशसि निन्दारूपं चित्रम्, अभिसूते
लिखतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पिशुनवदनवल्मीकनिलीना । खलजिह्वाभुजगीह नवीना ॥
दशति दूरतोपि हि विहरन्ती । चित्रं या सुजनान्विदहन्ती ॥१९॥

वदनमेव वल्मीकं सर्पबिलस्तस्मिन् निलीना गुप्ता । अन्या भुजगी
बहिर्निःसृत्य दशति, इयं तु वल्मीके गुप्तैवेति व्यतिरेकः । विदहन्ती पीडय-

न्तीति यावत् । विहरन्ती सती दूरतोपि दशति । तस्याः किल विहारोऽन्यस्य
मरणमिति भावः ॥ १९ ॥

दो०—परहितपरिपाटनमुपटु , परपरिभवपरिहासि ॥

पिशुनपटलमीड्यं न किम्, परनिमित्तमायासि ॥२०॥

परहितस्य परिपाटने उन्मूलने सुचतुरम् । परपरिभवे परतिरस्कारे सति
परिहसति प्रसीदति तच्छीलम् । अत एव परनिमित्तम् अन्येषां कृते । आयासि
परिश्रमकारकं पिशुनवृन्दं किं न ईड्यं स्तवनीयम् ? अपि तु परहितनाशनम्,
परतिरस्कारे प्रसन्नता, इत्यादि परार्थमेव परिश्रमकारकं खलवृन्दमवश्यमेव
स्तोतव्यमिति व्याजनिन्दा ॥ २० ॥

सुकृतसज्जसज्जनसमुदाये । विनयमेष विनिवेद्य सुखाये ॥

परगुणौघपरिचायिनि चित्ते । यो हि कपटघटनां न निधत्ते ॥२१॥

सुजनप्रशंसासुपक्रमते-सुकृते सज्जो यः सज्जनसमुदायस्तस्मिन् । एषो-
हम् विनयं विनिवेद्य सुखाये सुखीभवामि । सुख इवाचरतीति, आचारक्य-
कृन्नाल्लट उत्तमपुरुषः । यः सुजनसमुदायः । परगुणसमूहानां परिचायिनि
परिचयरत्नके परीक्षिणीत्यर्थः । स्वचित्ते कपटं न धत्ते ॥ २१ ॥

जयति कापि मञ्जुलमधुमल्ली । सुजनसूक्तिसंजीवनवल्ली ॥

या द्विजिह्वरसनापरिलीढे । स्रवति सुधामिव मानसनीडे ॥२२॥

कापि अनिर्वचनीया । मञ्जुलमधुमल्लिकास्थानीया, सुजनसूक्तिरूपा
संजीवनवल्ली जयति । या द्विजिह्वानां, पिशुनानां सर्पाणां च जिह्वया
परितो लीढे आस्वादिते (स्पृष्टे) । चित्तरूपे नीडे गृहे जीवनदानार्थं
सुधामिव स्रवति । सर्पजिह्वया परिलीढे पक्षिगृहे यथा अमृतस्त्रावेण फलं
तथा चित्ते सुजनसूक्त्या फलमित्याशयः ॥ २२ ॥

खलकलङ्करेखापि च लघा । सुजनसूक्तिसुरसरिति निमग्ना ॥
शुचिरुदेति विमलत्वमुपेता । शिवशशाङ्कलेखेव समेता ॥२३॥

खलदत्तस्य कलङ्कस्य रेखापि सुजनसूक्तिरूपायां गङ्गायाम् निमग्ना,
तदनन्तरं विमलतां प्राप्ता, अतएव शुचिः सती उदेति निष्काम्यति । समेता
संभ्राममुपेता शिवस्य चन्द्रलेखा इव । चन्द्रलेखेव विमला सती उदेति उच्चै-
रागेहति । चन्द्रलेखापि हरशिरसि गङ्गाप्रवाहपवित्रितैव कलङ्करेखया रहिता
जाता, अन्यथा तु चन्द्रः सकलङ्क एव । एवं सत्सूक्तिगङ्गायां खलप्रसेधित—
कलङ्कोपि विमलः सन् शिवशशाङ्कलेखेव भूषणं भवतीति भावः ॥२३॥

सुपटुमवैमि न सज्जनदृष्टिम् । परगुणपक्षपातपरिपुष्टिम् ॥
अपरैः सुगुरुकृतमपि गाढम् । या न दोषमभिपश्यति बाढम् ॥२४॥

परेषां गुणानां पक्षपातस्य यत्र परिपुष्टिरस्ति, ईदृशीं सज्जनदृष्टिं अहं
सपटुं सुचतुरां न जानामि । या अपरैः दुर्जनैः गाढं यथा स्यात्तथा सुगुरुकृतमपि
(लघुत्रपि सन्तं गुरुरूपेण प्रसेधितमपि) दोषं न पश्यति । या दृष्टिर्गुरुतर-
मपि वस्तु न पश्यति सा कथं पट्वी ? एवं गुणपक्षपातवशात् महान्तमपि
दोषं या न पश्यति । किन्तु तद्वन्तं जनमात्मीयेषु गणयति सा अविश्यं
विकलेति व्याजस्तुतिः ॥ २४ ॥

यदि च सुजनसंगमरमसारा । मिलति मञ्जुमन्दाकिनिधारा ॥
तदिह पापभवतापमनाथा । तुदति हन्त कथमिव खलगाथा २५

सत्संगमरम एव सारो यस्याः सा । मन्दाकिन्या धारा । इत्यापोरिति
हस्यः । पापेन, भवतापेन सांसारिकदुःखेन च सनाथा । खलगाथा
दुर्जनकथा ॥२५॥

अहह साधुसंगमसुखसरणी । हृदयतापपीडापरिहरणी ॥
यामुपेत्य परिभवति न बाधा । भवति भूरिसुखसूतिरगाधा ॥२६॥

साधूनां संगमसुखस्य सरणिः शैली, हृदयतापरूपायाः पीडायाः परि-
हर्त्री अस्ति । यां पद्धतिं प्राप्य अगाधा अपारा । सुखसूतिः सुखोत्पत्तिः ॥२६॥

दो०—मलयजमदमीलनपराः, सुजनसूक्तयो भान्ति ॥

उरसि यासु सक्तास्वपि हि, तापजापदो यान्ति॥२७॥

मलयजमदस्य चन्दनगर्वस्य संकोचनपराः । यासु सूक्तिषु लग्नास्वेव
तापजाः आपत्तयो यान्ति । चन्दनः किञ्चित्कालं तत्कृतशैत्यप्रतीक्षायां
तापं हरति । इमास्तु लग्नमात्रा एव उरसस्तापापदं हरन्तीति चन्दनगर्व-
मीलिन्यः ॥ २७ ॥

जयति पूर्वकविवाङ्मधुधारा । सकललोकसुखसौरभसारा ॥

हरति तापमपि या हृदि नीता । निखिलजगति जीवातुर्दतीता॥२८॥

सुजनप्रशस्तिं परिसमाप्य पुनः प्रकृतां कविप्रशंसासुप्रक्रमते—जयति०—

सकललोकानां यत्सुखं तदेव सौरभसारः सुगन्धसारो यस्यां सा, सर्वलो-
कसुखजननी । पूर्वकवीनां वाग्वरूपा मधुधारा । यस्यां सौरभे मधुरता च स्यात्
इदृशी मधुधारा अवश्यं जयतीति भावः । या वाग्धारा । जीवातुः जीवनौ-
षधिः सती उदीता उत्पन्ना, (इद् गतौ, अस्मात् क्रः) । या हृदि नीतापि तापं
हरति । अन्या औषधिर्भक्षिता सती, तद्दीर्यविषाके रक्तेन सह मिलिते सति,
तापं हरति । इयं तु हृदये संनिहितापि तापमपनयतीति विशेषः ॥२८॥

प्रकटसाधुसुरतरुचिरेखा । चेदुदेति नन्दनवनलेखा ॥

यदि च मिलति मन्दाकिनिधारा । तीरविततसुररमणिविहारा॥२९॥

यदि च भवति भुवि विलुलितलोभा । त्रिदिवकुञ्जगुञ्जतृपिकशोभा ॥

जगति तर्हि तुल्यति बत धन्ये । कविविलासलीलामिति मन्ये ॥३०॥

प्रकटा साधूनामुत्तमानां सुरतरूणां रुचेः कान्तेः रेखा यस्यां सा । सुर-

तरुमुभगोति यावत् । चेत् (भुवि) नन्दनवनपङ्क्तिरुदति, अकस्माद् भाग्योद-
येनाविर्भवति । यदि च तस्यां वनलेखायाम्, तीरे विततः विस्तृतः सुरम-
शीनां विहारो यस्याम् ईदृशी मन्दाकिनीधारा भवति ॥२६॥

विलुलितलोभा जनितलोभा । त्रिदिवकुञ्जे स्वर्गकुञ्जे । गुञ्जतां कूजतां
पिकानां शोभा । धन्ये कविविलाससम्बन्धाद्बहुमानभाजने जगति । अयं किल
सर्वस्याशयः यदि भूमौ नन्दनवनलेखा स्यात्तस्याश्च मध्ये यदि मन्दाकिनी-
धारा स्याद्यस्यां देवाङ्गना विहरेयुः । तस्यास्तदकुञ्जे यदि पिकगुञ्जारवः स्या-
त्तर्हि कविविलासं जगति तुलयेत् ॥ संभावनालङ्कारः ॥३०॥

हृदयकलितकल्मषकुलदलनी । निरुपमाननिरवधिसुखकलनी ॥
अहह कापि निर्भरमदरम्या । कविवाक्सीधुसुधेयमदम्या ॥३१॥

हृदयनिहितस्य कल्मषकुलस्य विषादरूपदुरितसमूहस्य दलनी
नाशिनी । लेखनीतिवत् । निरुपमानं अनुपमं निःसीमं च सुखं कलयति ।
निर्भरो गाढो यो मदस्तेन रम्या । अन्या सीधुसुधा अम्लादिपदार्थदमनीया
भवति, परं कविवचनरूपा मद्यसुधेयम् अदम्येति भावः ॥३१॥

दो०-भासकालिदासप्रभृति-कविविलासमीडीय ।

वाङ् नो वहति विकासमिह, यद्विभासमभिनीय ॥३२॥

कालिदासप्रभृतिर्कवीनां विलासं कविताचमत्कारं ईडीय स्तुयाम् । ईड्
स्तुतौ अस्माज्जिड उत्तमपुरुषैकवचनम् । यद्विभासं यस्य कविविलासस्य विभासं
प्रकाशम् । अभिनीय नात्वा, गृहीत्वा । इह संसारे । नः अस्माकं वाक्
विकासं वहति । कालिदासादिच्छायैव व्युत्पत्त्या, अस्माकं वाचो विकास
इत्यर्थः ॥३२॥

महितमहाकविमौलिविनिहिता । जयति कालिदासातुलकविता ॥
दिव्यशक्तिशंसिनि सुविलासे । माद्यति रसिकमनो यदुपासे ॥३३॥

सामान्यतः कवितामभिष्टुत्य कविविशेषाणां कवितां सविमर्शमुपस्तौति—
महितमहा०—

महितानां महाकवीनां मौलिषु न्यस्ता । सर्वैरपि सबहुमानमादृतेत्यर्थः ।
अतुला अनुपमा कविता । दिव्यशक्तिं सूचयति ईदृशे । सु, विलासा विभ्रमा
यस्मिन् ईदृशे । यदुपासे यस्याः कविताया उपासे उपासनायां (सेवने),
उपपूर्वकादासुधातोर्वञ् । रसिकानां मनः माद्यति, मत्तं भवति, हृष्यतीत्यर्थः ।
तथा च-प्रत्यक्षरं दिव्यभावः, नैसर्गिकत्वं, विभ्रमनिर्भरत्वं च कालिदास-
कविताया विशेष इति भावः ॥ ३३ ॥

असमसाहितीसारसुवचना । लसति दण्डिपण्डितवररचना ॥

जगति जाग्रदादर्शसनाथा । यस्य कैर्न गेया गुणगाथा ॥३४॥

असमं अनुपमं साहित्यसारं सुप्रकारेण वक्ति तादृशी । सहितस्य
भावः साहिती, भावप्यजन्तान् डीप् । अथवा असमानि साहित्यस्य सार-
भूतानि सुवचनानि यस्यां सा । जाग्रत् देदीप्यमानः यः आदर्शस्तेन सनाथा
युक्ता । जगन्नाथात्पूर्वम्, अन्ये हि साहित्यकारा उदाहरणे अन्येषामेव
कृतिमुद्धरन्ति, न स्वयं तादृक्प्रौढं रचयन्ति । अयं तु दण्डी स्वकीयामेव
रचनामुदाहरन् साहित्यविदामादर्श इति अस्य रचना आदर्शसनाथा ।
किञ्च-आदर्शेन काव्यादर्शेन सनाथा, अस्य गुणकथा कैर्न गेया । यावत्काव्या-
दर्शं सर्वैरेव स्ताव्येति भावः ॥ ३४ ॥

भूरि वीरभावानभिदधती । भवति भट्टभवभूतिभारती ॥

यस्य लोकलिपिललितलेखिनी । रम्यरसेपि च रुचिररेखिनी ३५

वीरभावान् वीररसोचितान् भावानभिदधती कथयन्ती । भवभूतिर्हि
वीररसनिगुम्फे कालिदासमतिशेते । एष हि 'भृणभृणायितस्यन्दनः'
अमन्दमददुर्दिमद्विरद्वारिदैरावृतः ॥ (उत्तर०), दोर्दण्डाञ्जितचन्द्रशेखर०
(वीरचरि०) इत्याद्योजोऽनुकूलबन्धवीररसमुपबृंहयति । कालिदासस्तु मधुर-

सरवर्णनाभ्यासादोजःस्थलेपि—“यो हनिष्यति वध्यं त्वां रचय रक्षिष्यति द्विजम् ।” इत्यादि मधुरतरमेवाह । लोकलिप्यां लोकचरितचित्रणे ललिता यस्य लेखिनी । रस्यरसेपि विप्रलम्भकरुणादावपि । रुचिररेखायुक्ता, सुनिपुणेति यावत् । अयं हि चरितचित्रणे चतुरः, करुणविप्रलम्भादिवर्णने चाद्वितीयः । प्रसिद्धिश्चास्य—‘भवभूतेः सम्बन्धात् भूधरभूरेव भारती भाति । एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति प्रावा ॥’ इत्यादिः सुप्रसिद्धैव ॥३५॥

सहृदयहृदयपटान्न निगच्छति । बाणलिखितगद्यं मुदमृच्छति ॥
क्लिष्टकल्पनाबहुतरभरिते । यत् सुबन्धुबन्धेपि विजयते ॥३६॥

हृदयरूपात् पटात् न निगच्छति, न याति । बाणेन लिखितं गद्यं मुदं हर्षं ऋच्छति गच्छति, ददातीत्यर्थः । लेखिन्या लिखितमेव गद्यादिकं यदा पत्रपटात् न याति, तर्हि बाणेन बाणाग्रफलकेन लिखितं उत्कीर्णं गद्यं कथं गच्छतु नाम ? यत् बाणस्य गद्यम् । क्लिष्टकल्पनाभिरत्यन्तं भरिते सुबन्धुबन्धे (वासवदत्ताख्ये) सत्यपि विजयते उत्कर्षति । तथा च-गद्यचातुर्येपि क्लिष्टकल्पना सुबन्धोर्दोषः, बाणस्य तु सुमधुरता गद्यस्य सुप्रथितेत्यलं महत्सु तारतम्यविचारेण ॥ ३६ ॥

दो०—मिलितवर्णमैत्रीमधुर्माधोऽभिमुखमुदेति ॥

मधुरताऽथ सा भारवेः केषां न स्मृतिमेति ॥३७॥

मिलिता या वर्णमैत्री सा एव मधु यस्मिन्नीदृशो माघः (शिशुपाल-वधकाव्यम्) संमुखमायाति । भारवेः (किरातार्जुनीयकारस्य) सा वर्णमैत्रीकृता मधुरता केषां स्मृतिं नैति । अपि तु सर्वे स्मरन्ति । तथा च-माघभारव्योर्वर्णमैत्रीकृते माधुर्ये समानतेति भावः । पञ्चान्तरे च-मिलितं सर्वेषां चित्रियादिवर्णानां मैत्रीकारकं-मधु मद्यं यस्मिन्नीदृशो माघमासः । शीते माघमासे मद्यपेविशेषतो मधु सेव्यते । तस्यां मद्यगोष्ठ्यां च चित्रियादिव-

णां न भेदः, प्रत्युत सर्वे मद्यपाने मिलन्ति । तथा च-वर्णानां मधुद्वारा
मैत्रीकारको माघमासः समीपागतोऽस्ति, ततश्च मधु-स्ता मधुवर्षिणी रवेः
सूर्यस्य भा आतपः केषां स्मृतिं नाऽऽकर्षति । माघमासे आनन्दकारिणी
सूर्यदीप्तिः सर्वेषामभिमता भवतीति सर्वस्याशयः ॥ ३७ ॥

सुप्रसन्नगौरवगुणधानी । जयति राजशेखरकविवारिणी ॥

यन्निबद्धरचना रसनीया । मदयति मीमांसापि यदीया ॥३८॥

सुप्रसन्नः प्रसादगुणयुक्तो गौरवगुणो (अर्थगारभीर्य प्रौढिर्वा) धीयते
यस्यां सा । राजधानीतिवत् अधिकरणे ल्युट्, ङीप् । यथा वाण्या निबद्धा
रचना । रसनीया सहृदयानामास्वादनीया भवति । यदीया मीमांसा, यद्र-
चनासंबन्धिनी मीमांसा विमर्शोपि मदयति प्रसादयति । अर्थात् यस्या
अन्तस्तत्त्वं विचारेण मार्मिकाणामानन्दप्राप्तिर्भवति । किञ्च-यदीया राजशेखर-
संबन्धिनी मीमांसा (काव्यमीमांसा) मदयति सारस्वतेयपुरुषादिपरिज्ञानेन,
मानाविधिकाव्यभिदाबोधनेन च विदुषश्चमत्करोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अतुलकल्पनाक्रमकमनीया । वाक् श्रीहर्षकवेः स्तवनीया ॥

प्रौढबन्धवन्धुरपदशय्या । मिलति मुरारिसूक्तिरविजय्या ॥३९॥

अतुलः, अनुपमो यः कल्पनाक्रमस्तेन कमनीया । एवं च 'निषीय
यस्येति' प्रथमपद्ये योर्थस्तमेव 'रसैः कथा यस्येति' द्वितीयपद्यपि बद्धतोऽन-
वीकृतत्वम्, स्थाने स्थाने क्लिष्टत्वं च यद्यपि वैगुणं तथापि अपूर्वकल्पनासु
श्रीहर्षस्य (नैषधकर्तुः) प्रथितं पाटवमिति भावः । प्रौढबन्धेन बन्धुरा सुन्दरी
पदशय्या यस्याः सा । अविजय्या अन्येन कविना विजेतुमशक्या । तथा च
आख्यातकृत्तद्वितादिसमञ्जसप्रयोगाख्यौढबन्धे मुरारिकवेः (अनर्घराघवकर्तुः)
पाटवमिति ध्येयम् ॥ ३९ ॥

सुप्रसीददोजोनिःश्रेणी । भाति भट्टनारायणवेणी ॥

साभिप्रायपदौघनिधानी । लसति विशाखदत्तवरवाणी ॥४०॥

प्रस्फुरत्प्रसादं यथा स्यात्तथा, ओजोगुणस्य निःश्रेणिः । उत्तरोत्तर-
वृद्ध्या सौपानभूता । वेणी वेणीसंहारनाटकम् । तथा च 'यो यः
शस्त्रं विभर्ते'त्यादिषु कठिनपदप्रयोग-बृहत्समासाद्यभावेऽपि ओजसः पूर्ण-
मात्रायांमाविष्करणं भट्टनारायणस्य सर्वसंमतो गुण इति ज्ञेयम् ॥ साभिप्रायाः
पदौघा निधीयन्ते यस्यां सा । विशाखदत्तस्य (मुद्राराक्षसनाटककर्तुः)
वरावाणी । अर्थोपमन्तरा नैकपदमपि नाटकेऽनेन प्रयुक्तमिति विदुषां
विदितमेव ॥ ४० ॥

अनुप्रासमुखसहजसुवेषा । जयति जगद्धरपद्धतिरेषा ॥

यत्र नादिनवनूपुररम्या । नृत्यतीव्र भवभक्तिरदम्या ॥४१॥

वृत्त्याद्यनुप्रासैः सुखः सुखकरः, सहजः स्वाभाविकः, सुन्दरो वेषो यस्यः
सा । यत्र यस्यां पद्धत्याम् । नादिभिर्मञ्जुशिञ्जानैर्नवनूपुरैः रम्या, अदम्या
अरुद्धप्रमरा, शिवभक्तिर्नृत्यतीव्र । एवं च मञ्जीरशिञ्जारवन्मञ्जुला, वृत्त्य-
नुप्राससत्त्वेऽपि निसर्गसुन्दरी, शिवभक्तिमयी जगद्धरस्य (स्तुतिकुसुमाञ्जलि-
कर्तुः) वाणीति फलितम् ॥ ४१ ॥

सो०—काश्मीरोत्था भान्ति, भर्तृमेण्ठबिहणमुखाः ।

येषां कविता यान्ति, कुङ्कुमकेसरसहजताम् ॥४२॥

भर्तृमेण्ठो (हयग्रीववधनिर्माता), बिहणो (विक्रमाङ्कदेवचरितकर्ता),
भल्लटः, एतदादयः । कुङ्कुमस्य काश्मीरजस्य ये केसराः परागकोपास्तेषां
सहजातत्वम् ।

“सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः ।

न शारदादेशमपास्य येषां मयाद्य दृष्टः कुहचित्ररोहः ॥”

कविताध्वनि कार्शमीरककलिते । सा चेमेन्द्रसूक्तिरुन्नयते ॥

या हि रुचिररचनापरिचेया । वचनौचित्यविचारविनेया ॥४३॥

काश्मीरकपण्डितकृते कविताध्वनि कवितामार्गे । उन्नयते उन्नतिं स्पृशति । रुचिराभिः रचनाभिः परिचेया परीक्षणीया या सूक्तिः, वचनानामौचित्यविचारेण विनेया उपगम्या सेवनीयेति यावत् । तथा च वाणीनामौचित्यं प्रयुज्जाना चेमेन्द्रसूक्तिः सद्भिः सेवनीयेति भावः । किञ्च 'औचित्यविचार-चर्चा' नामकं ग्रन्थं प्रकाशयन्ती चेमेन्द्रसूक्तिरित्यर्थः । नानाविधाः संस्कृतप्राकृतादिरचनाः, औचित्यविचारश्च चेमेन्द्रसूक्तेरुन्नतिः ॥४३॥

परिमलपदगुम्फो मधुगाही । पारिजातपरिमलपरिवाही ॥

प्रभुमवैमि कल्लणकविमद्धा । वत तरङ्गिणी येन निबद्धा ॥४४॥

परिमलगुप्तस्य कालिदासापरनाम्नः पदगुम्फः । मधु गाहते तच्छीलः पारिजातसौरभवाही च (अस्ति) । सुवर्णैः संग्रथिते यत्पदगुम्फे, सुवर्णे सुगन्ध इव माधुर्यकृतोऽलौकिको गुणः प्रतीयत इति भावः । 'नवसाहसार्ङ्गचरितम्' यस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम् ॥ कल्लणकविं राजतरङ्गिणीकारं अद्धा सत्यं प्रभुं समर्थमवैमि । येन राजतरङ्गिणीसदृशः सुप्रसन्नगभीरार्थं ऐतिहासिको ग्रन्थो निबद्धः । पत्नान्तरे च-येन तरङ्गिणी नदी अवरुद्धा स कथं वा प्रभुर्न बोध्यः ॥ ४४ ॥

को ननन्द न हि निर्भरबन्धे । भृशमभिनन्दसूरिसुनिबन्धे ॥

अहह भर्तृहरिवाक्सरसीयम् । तापहारि सेवनमदसीयम् ॥४५॥

निर्भरोऽश्रुथः बन्धो गुम्फो यस्मिन्नीदृशे अभिनन्दसूरिः (कादम्बरी-कथासागरदिकर्तुः) सुन्दरे निबन्धे को न ननन्द अपि तु सर्व एव प्रससाद । प्रसिद्धो ह्याभाणकः 'अभिनन्दस्य नन्दिनी' इति ॥ भर्तृहरेः शतकत्रयादि-

कर्तुः वाक् इयं सरसी पुष्करिणी । अदसीयम् अदःसंबन्धि । अदसम्भः ।
सेवनं तापहारि ॥ ४५ ॥

कलितकान्तकोमलपदपुण्या । कविजयदेवसूक्तिरतिगुण्या ॥
मधुरवर्णमैत्रीरमणीया । भानुकवेरपि वाक् श्रवणीया ॥४६॥

कलितैर्यथास्थानविनिवेशितैः कान्तैः कोमलैः (मधुररसानुगुणैः)
पदैः पुण्या जयदेवसूक्तिः, (किन्दुबिस्ववंशजातस्य गीतगोविन्दकर्तुः
कविता) अतिगुण्या गुणवती । तन्त्रेण प्रसन्नराघवकर्तुः, महादेवसुमित्रयो-
रात्मजस्य पीयूषवर्षस्य चन्द्रालोककर्तृजयदेवस्यापि संग्रहो बोध्यः ॥
मधुराणां वर्णानां मैत्र्या रमणीया, भानुकवेः रसतरङ्गिणी-रसमञ्जरी-
कर्तुः वागपि श्राव्या । वर्णमैत्री पदमाधुर्यं ध्वनिकृतं सुश्राव्यत्वं च भानुकवेः
कवितायां मार्गणीयम् ॥ ४६ ॥

अनुप्रासपटुपदपरिचेया । शम्भुसूक्तिरपि मनसि निधेया ॥
मधुरमञ्जुगुम्फनगणनीया । गोवर्द्धनवाणी स्तवनीया ॥४७॥

अनुप्रासेन पटूनि सुभगानि यानि पदानि तैः परीक्षणीया, शंभोः
राजेन्द्रकर्णपूर-अन्योक्तिमुक्तालतादिकर्तुः काशमीरकस्य सूक्तिः । मनसि
हृदये उत्कीर्णा भवतीत्यर्थः । प्रसिद्धं ह्यस्य प्रासपटुपदप्रयोगपाटवम् ॥
मधुरो मधुररसानुकूलो मञ्जुः प्रस्फुरच्छृङ्गारो यो गुम्फस्तेन गणनीया
(माननीया) गोवर्द्धनस्य आर्यासप्तशतीकर्तुः वाणी स्तोतव्या । उक्तं च
जयदेवादिभिः - 'शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्द्धनस्पृही कोपि न विश्रुतः'
इति ॥ ४७ ॥

सो०-जयति जीवगोस्वामि-रचना भक्तिरसोत्तरा ।

कमपि रसं कलयामि, कर्णपूरकविताक्रमे ॥४८॥

भक्तिरसः उत्तरः प्रधानं यस्यां सा । जीवगोस्वामिनो रचना भक्तिरसा-
मृतसिन्धुप्रभृतिर्जयति, अन्यान्यभक्तकविषु विरलदर्शनत्वेनोत्कर्षतीत्यर्थः ।
भक्तिरसोत्तरेत्यनेन, भक्तेः रसत्वेन स्थापनं जीवगोस्वामिनो भक्तिरसामृत-
सिन्धुस्थं मतमपि सूचितम् ॥ कर्णपूगोस्वामिनः कवितापद्धतौ । कमपि,
अन्यान्यभक्तकविष्वसुलभं रसमानन्दं कलयामि प्राप्नोमि । अत एव एतस्य
कृतौ, आनन्दवृन्दावनचम्पू - अलंकारकौस्तुभ-उज्ज्वलनीलमणिप्रभृति-
रचनायां भक्तिप्राधान्येऽप्यपूर्वा कवित्वशक्तिराकर्षकता च प्रतीयते ॥ ४८ ॥

कृतविदर्भपथपदविन्यासा । पटुरनन्तपण्डितरचना सा ॥
प्रौढगुम्फगौरवगुणगम्या । भोजभारती केन न नम्या ॥४९॥

कृतो विदर्भपथस्य वैदर्भमार्गस्य पदविन्यासो यस्यां सा, ओजः-
प्रसादमाधुर्याणां सकलानामेव तत्रोपलम्भात् । ' समग्रगुणा वैदर्भी ' इति
चामनः । अनन्तपण्डितस्य ' भारतचम्पू ' कर्तुः सा रचना, पटुः सुनिपुणा
(अस्ति) ॥ प्रौढो यो गुम्फः, अर्थगौरवगुणश्च ताभ्यां गम्या सूचनीया ।
भोजराजस्य रामायणचम्पूप्रभृतिर्कर्तुर्भारती ॥ ४९ ॥

विशदविषयगुम्फनमनुरुन्धे । वेदान्तार्यगिरामनुबन्धे ॥
अनुप्रासमनुगतमभिधेयम् । वहति वेङ्कटाध्वरिरचनेयम् ॥५०॥

वेदान्ताचार्यस्य पादुकासहस्रादिकर्तुर्गिरामनुबन्धे वाग्गुम्फे । विशदं
विषयस्य एकस्यैव विस्तरेण गुम्फनमनुरुन्धे मानयामि । एकस्यैव वचनस्य
नानाविधाभिर्वर्णनपाटवं तस्याहं बहु मानयामीति भावः ॥ वेङ्कटाध्वरिणो
लक्ष्मीसहस्र-विरचगुणादर्शप्रभृतिर्कर्तुरियं रचना । अनुप्रासमनुगतम्, अनुप्रा-
सानुसारि अभिधेयं वाच्यं वहति । तस्य रचना प्रायः शब्दालंकारमेव सह
कृत्वाऽभिधेये प्रसरतीत्यर्थः । अनुप्रासेन अनुगतमभिधेयमित्यनुक्त्वा,

अभिधेयमेव अनुप्रासमनुगच्छतीत्युक्त्या अनुप्रासानुरोधेन वाच्ये वैगुण्यमपि कुत्रचित्सूचितमिति सुधीभिरुन्नेयम् ॥ ५० ॥

श्लेषनिवेशकुतुकि हृदयं चेत् । तदिह त्रिविक्रमगुम्फमुदञ्चेत् ॥
निविडनिगुम्फनैपुणं प्रायाम् । मङ्ग-मयूर-महितरचनायाम् ॥५१॥

श्लेषालङ्कारस्य संनिवेशे कौतुकयुक्तम् । त्रिविक्रमभट्टस्य नलचम्पूकर्तु-
र्गुम्फम् । उदञ्चेत् अनुसरेत् ॥ निविडः, अश्लथो यो निगुम्फस्तत्रैपुणं प्रायाम्
प्राप्तवम् । मयूरः सूर्यशतकादिकर्ता प्रसिद्धः । मङ्गः श्रीकण्ठविजयकर्ता
काश्मीरकः ॥५१॥

अनुप्रासतृष्णातपदुम्फे । रामभद्रदीक्षितपदगुम्फे ॥

गुणमलभ्यमपरे कविलोके । ननु निसर्गसुन्दरमवलोक्ये ॥५२॥

अनुप्रासतृष्णारूपस्यातपस्य तुम्फे तर्पके, अनुप्रासपूर्णं इत्यर्थः । तुफ
तुम्फ तृप्तौ । अन्तर्भावितव्यर्थः । रामभद्रदीक्षितस्य रामाष्टानुप्रास-शृङ्गार-
तिलकादिकर्तुः पदगुम्फे । अपरे कविलोके अलभ्यं निसर्गसुन्दरं (स्वाभाविकम्)
गुणमवलोक्ये पश्यामि । शब्दालङ्कारबाहुल्येऽपि प्रसादमाधुर्यादिगुणो विलस-
तीति भावः । पदगुम्फस्य विशेष्यतानुरोधेन, कविलोके इत्यनेन तद्गुम्फो
लक्षणीयः ॥ ५२ ॥

वाददुर्गमाध्वनि सुदुरापम् । जगन्नाथगिरि गुणमिममापम् ॥

महितमञ्जुमधुरिमगुणरम्या । रसगङ्गा विलसति यददम्या ॥५३॥

वादस्य परस्परं शास्त्रार्थविमर्शस्य, दुर्गमे मार्गे, सुदुरापम् अतिदुर्लभम् ।
जगन्नाथगिरि, जगन्नाथपंक्तिराजस्य वाचयाम् । आपम् अभ्यगमम्, आमुते-
लुङ् । महितः सकलसंमानितो मञ्जुः काव्यशोभावहो यो माधुर्यगुणस्तेन
रम्या । अदम्या केनाप्यनभिभवनीया, सर्वतोप्युत्कर्षशालिनीति यावत् ।

रसस्य काव्यपरिभाषितस्यानन्दस्य गङ्गा यद्विलसति, वादग्रन्थेपि रसगङ्गाधरे
उदाहरणेषु तादृग् रसपरिपोषः कवेरनन्यसाधारणो गुण इति भावः । जग-
त्पूज्यस्य हिमात्रेगुणमिमं प्राप्नवम् यत्तत्र दुर्गमप्रदेशेषु जगत्पूज्या सुमधुरा
गङ्गा प्रवहति, एवं जगन्नाथपंडितराजस्य वाण्यां गुणं प्राप्नवमित्यपि शब्द-
शक्त्या ध्वन्यते ॥ ५३ ॥

दो०—ध्वनिमहिताध्वनि सच्छवीन्प्राकृतकवीन् स वेद ।

यः किल गाथागुणगणान् याथार्थ्येन विवेद ॥५४॥

ध्वनेर्महिते पूजिते मार्गे । सच्छवीन् शोभमानान् । गाथासप्तशतीसं-
ग्राहक-गौडवहोसेतुबन्धादिकारकान् प्राकृतभाषाकवीन् । स वेद (जानाति)
यो गाथानां सप्तशतीप्रभृतिषु निवृत्तानां गाथाच्छन्दसां गुणान् यथार्थं विवेद
विदितवान् । गाथासप्तशतीप्रभृतिषु ध्वनिमधुरा गाथा, यो ध्वन्यर्थसहकारेण
बुद्धवान् सोऽवश्यं, प्राकृतभाषायां कीदृशं माधुर्यं ध्वन्यर्थानुगुणत्वं चास्तीति
बोद्धुं प्रभवेदिति भावः ॥ ५४ ॥

सो०—तुलसी-सूर-विहारि-कृष्णभट्ट-भारति-मुखाः ।

भाषाकविताकारि-कवयः कस्य न संमताः ॥ ५५ ॥

संस्कृतप्राकृतकवीनभिष्टुत्य, भाषानुसारिच्छन्दोप्रहणाद्भाषाकवीनपि
प्रसङ्गतः स्तौति—तुलसीति० श्रीकृष्णभट्टः कविकलानिधिविरुद्धितः सवाई-
जयसिंहदेवानां (जयपुरनिर्मातृणाम्) राज्ये “ अलंकारकलानिधि ”
नामकं महान्तं साहित्यग्रन्थं निर्भमौ । तेन राज्ञा ‘ कविकलानिधिः ’ इत्यु-
पाधिः, करमपुरानामको प्रामो हथरोहीभूमिश्च तस्मै पुण्यार्थम् प्रदत्ता । अस्य
हि कविता ‘ लाल ’ इत्युपनाम्ना प्रसिद्धा । संस्कृते ‘ ईश्वरविलास ’ नामक-
महाकाव्यादिकर्ताप्यसौ व्रजभाषाया महाकविः । एतज्जन्मवृत्तम्, सत्यव-
काशे कविताया आदर्शश्चाग्रे (कविवंशवर्णने) दास्यते । ‘ भास्ती ’

इत्युपपदधारी श्रीहारकानाथभट्टः श्रीकृष्णभट्टस्यात्मजः । अयमपि संस्कृत-
व्रजभाषयोर्महाकविः । प्राकृतसवाईमाधवसिंहानां काले तदाज्ञापनेन बहवो
भाषाग्रन्था निर्मिताः । तैरेव चारुमे 'भारती'त्युपाधिदत्तः । अस्यापि कविता
मधुस्यन्दिनी । परिचयोऽग्रे दास्यते । व्रजभाषाकविताकारिणः कवयः ॥१५॥

एतदादिकविकोविदनेया । जगति जाह्नवीवाखिलगेया ॥

जयति कापि कवितामधुधारा । रसिकहृदयसंमोदनसारा ॥१६॥

एतत्प्रभृतिभिः कविश्रेष्ठैरुन्नतिं प्रापयितुं योग्या । जाह्नवीव अखिल-
जनानां स्तवनीया । संमोदनः सारः (तत्त्वम्) यस्याः सा ॥१६॥

यामवाप्य मादृशमरूपृष्टे । भवति वाक्प्ररोहो रसपुष्टे ॥

अहह वहति सुखसहजसुगन्धा । प्रमदमरुल्लहरी मदमन्दा ॥१७॥

यां मधुधारां प्राप्य । मत्प्रदृशेऽपि मरुदेशे । रसैः नवरसैः जलैश्च पुष्टे
भरिते सति वाचां प्ररोहः अङ्कुरः उद्भवति । सुखकरः सहजः स्वाभाविकः
सुगन्धो यस्याः सा । मदेन मन्दा धीरा । प्रमदरूपस्य आनन्दरूपस्य मरुतो
लहरी वहति । यां पूर्वकविवाग्धारां प्राप्य मत्प्रदृशा अपि मरुतुत्पत्त्या वृक्षैः
शीतलाः आनन्दपवनयुक्ताश्च भवन्ति ॥१७॥

सुकविमूक्तिमुत्कर्षविधाने । ध्रुवं स्पर्शमणिमहमभिजाने ॥

सत्सु यदनुपङ्गात्परिणामे । लसति लोहकठिना रचना मे ॥१८॥

सुकवीनां सूक्तिम्, उन्नतिसंपादने निश्चितं स्पर्शमणिं (पारम्)
अभिजाने वेद्मि । यस्याः सूक्तेरनुपङ्गात् संबन्धात् लोहवत्कठिनापि मे रचना ।
परिणामे अवसाने । सत्सु सज्जनेषु लसति । यथा स्पर्शमणौ स्पर्शतो लोहोपि
सुवर्णं भवति, एवं पूर्वकविसूक्तिरूपं स्पर्शमणिं संसृज्य लोहवत्कठिनमलि-
नापि मे रचना सत्सु उपादेया जातेति भावः ॥१८॥

न गुणचयो न रसोऽस्त्यनुपङ्गी । न मम वाचि काचिन्नवभङ्गी ॥
तदपि बालभाषितमिति मत्वा । शृणुत बुधाः करुणां कलयित्वा ५६

अनुपङ्गी सहचरः, अर्थात् रचनयैव सह-चारी । नवभङ्गी नवीना
च्छटा ॥५६॥

सो०-गिरिश-गिरा-गणराज-चरणकञ्जरजसाङ्कितः ॥

सेवे सुजनसमाज-मभिनवकवितारसविदम् ॥६०॥

शिव-सरस्वती- गणेशचरणकमलपरागं प्राप्य । अभिनवा या
कविता, नवीनैश्छन्दोभिर्नवीनप्रकारेण बद्धा या कविता तस्या रसवेदि-
तारम् सत्समाजमाराधयामि । शिवादीनामनुग्रहेणैव तादृशानां विवेकिनां
सेवा साध्येति भावः ॥६०॥

कुण्डलच्छन्दः (कुण्डलिया)

कविमुक्तिं नवनिर्गतां श्रवसि कुरुत कुतुकेन

कवितारसविज्ञानं विना साऽऽद्रियतां किल केन ?

साद्रियतां किल केन येन विज्ञो गुणवेदी

अपटुजनः कुटिलाशयेन कविमानसभेदी ।

भवदभिमुखमुपढौकितां नु परिमृशत मदुक्तिम् ।

तन्मुहूर्तमवधाय बुधाः शृणुयुः कविमुक्तिम् ॥६१॥

श्रवसि कर्णे । सा सूक्तिः । येन यस्मात् कारणात् । विज्ञ एव गुणान्
वेत्ति तच्छीलोक्तिः । कुटिलेन वक्त्रेण आशयेन भावेन । भवतामभिमुखम्,
उपढौकितां ग्रहिताम् । परिमृशत विचारयत । अवधाय अवधानं दत्त्वा ॥ ६१ ॥

❀ मङ्गलचत्वरः ❀

श्रीगणेशः

* छप्पय *

विशदमौलितलविलसदिन्दुखण्डाऽमलमण्डित
 प्रचितचण्डपाखण्डखण्ड—खण्डनवरपण्डित ।
 पीवरशुण्डाचण्डदण्ड—दण्डितदुरिताऽऽकर
 पाण्डुरकुण्डलिकलितललितयज्ञोपवीतधर ।
 जय एकदन्त विपदन्तकर लम्बोदर गिरिजातनय ।
 सिन्दूरशोणरुचिशुचिवदन मदनमथनतनुजात ! जय ॥१॥

सुन्दरमौलितले विलसता इन्दुखण्डेन अमलं यथा स्यात्तथा मण्डित !
 इति लम्बोदरस्य संबोधनम् । प्रचितः सङ्गीभूतो यः पाखण्डसमूहस्तस्य
 खण्डने वरपण्डित ! पीवरशुण्डारूपेण प्रचण्डदण्डेन दण्डिताः दुरितसमूहाः
 चेन तत्संबो० । पाण्डुरकुण्डलिना रवेतसर्पेण कलितस्य कलितयज्ञोपवी-
 तस्य धर धारक ! विपदाम् अन्तकर नाशक ! सिन्दूरेण शोणा या रुचिः
 (कान्तिः) तथा शुचिवदन सुन्दरमुख ! हे मदनमथनतनुजात शिवपुत्र !
 त्वं जय । पाखण्डखण्डन—विपदन्तकरादिविशेषणैः अखिलविघ्नविध्वंसक-
 तथा वीरायितानुभावस्य श्रीगणेशस्य तादृशैर्योग्यैर्भक्तैरेव वर्णनम् ।
 प्रसिद्धं च छप्पयच्छन्दसस्तादृग्वोपनिबन्धनम् । अत एव पाखण्ड-दुरित-
 निग्रहप्रकरणे, ओजोऽनुकूलैरक्षरैः समासैश्चोपनिबन्धनम् । भगवतः

श्रीगणेशस्य स्मरणे तु देवताऽनुभावस्यैवोदयात् मृदुलो गुम्फ इति बोध्यम् ।
 विघ्नविध्वंसने साभिप्रायाद्विपदन्तकरपदाश्रयतीतेन परिकराऽलङ्कारिणाऽलं-
 कृतो देवविषयको रतिभावो व्यङ्ग्यः । वीररसाऽनुकूलेन छन्दसा मङ्गला-
 ऽऽरम्भेण वीररसाश्रयस्य जयपुरनरेन्द्रस्य यशोवर्णनमग्रे प्रस्तोतव्यमिति
 सूच्यते । प्रारम्भे छप्पयच्छन्दसो ग्रहणं ब्रजभाषायाः कविपद्धत्यनुसारम् ।
 एवं च तन्नाथानुसारमेव सामाजिकैरस्मिन् ग्रन्थे दृष्टिर्देयेति पूर्वतः सूचितम् ।
 अत एव वाक्ये विवक्षामपेक्षमाणैर्मामिकैः 'जय एकदन्ते'ति सन्धौ न
 विग्रहीतव्यम् ॥१॥

कवित्त (यनाक्षरी)

सिन्दूरारुणिम्ना मञ्जुमाणिक्यानुहारी विघ्न-

विन्दूनुपमर्द्य लसेदन्तरायहारी मे

सकलसुरासुरसमूहसुखसिद्धिकारी

सन्ततमुदेतु मनोमन्दिराधिकारी मे ।

मञ्जुनाथ माद्यन्मधुपालिपरिवारी मिल-

दखिलदुरूहदुःखभारविनिवारी मे

कटतटखेलदानधारी स हि किं न भवे-

देकदन्तधारी सकलापदन्तकारी मे ॥२॥

सिन्दूरारुणिम्ना सिन्दूररक्त्रिणा माणिक्यानुकारकः, मे मम विघ्नानां
 विन्दूनपि किं पुनः समूहान् उपमर्द्य नाशयित्वा, अन्तरायहारी विघ्न-
 विनाशकः स गणेशो लसेत् । सुखेन सिद्धिकारी, सुखसिद्धयोः कारी
 वा । मे मम मनोमन्दिरस्याधिकारी अघ्निराता, सन्ततमुदेतु, सर्वदैव प्रमाप्ते
 प्रकटीयतु । मञ्जुनाथेति कवेर्नाममुद्रा, एवमग्रेपि च्छन्दस्सु बोध्यम् । माद्यन्ती
 (मत्ता)या मधुपालिधर्मरपङ्क्तिः सा परिवारः परिकरो यस्य, सर्वदा गण्डमन्-

लुब्धमधुपनिषेवितत्वात् । मे मिलन् अखिलो दुरूहो (विचारयितुमपि दुःशकः)
यो दुःखभारस्तं विनिवारयति तच्छीलः । कटतटे गण्डमण्डले खेलन्ती दान-
धारा मदधारा यस्य सः, खेलन्तं दानं धारयति तच्छीलो वा । स एकदन्त-
धारको मे सकलापदाम् अन्तकारी किं न भवेत् ? अपि तु दयावशत्वादवश्यं
भवेदिति भावः ॥ २ ॥

पुञ्जीभूतभूरिभृङ्गजालैर्विघ्नमालामिव
ताडयन्तमुद्यत्कर्णतालैर्ललितावहम्
दूरादेकदन्तेनैव पूरानापदानामुप-
मर्थं विपदन्ते सुखसर्वसंपदावहम् ।
मञ्जुनाथ सिन्दूरितसुन्दरसकलतनुं
सिन्धुरवदनमघसिन्धूनापदावहम्
सकलसुरासुरसमाजपूर्वपूजावहं
वन्दे विघ्नराजमहं मङ्गलमुदावहम् ॥३॥

पुञ्जीभूतानि भूरिभृङ्गजालानि येषु तैः । उद्यद्भिः उद्यतैः कर्णतालैः ।
विघ्नमालामिव ताडयन्तम् । कर्णतालचालने विघ्नमालाताडनस्योपेक्षा ।
ललितं भावविशेषमावहति तम् । एकेन दन्तेनैव आपदानां पूरान् । हलन्ता-
दाप् । विपदामन्ते विपदुन्मूलनं कृत्वेत्यर्थः । अघसिन्धून् प्रति पापसमुद्धान्
प्रति आपदमावहति तम्, पापसमुद्रशोषकमित्यर्थः । सुरासुरसमाजस्य पूर्व-
पूजां वहति तम् । मङ्गलमुदौ आवहति करोति तम् ॥३॥

सवैयाच्छन्दः (तुर्मिल)

विधिना वितनोमि न वै रचना-
मपि नाथ ! गुणागमहीनमिमम्

अमुना शुभकार्यसदारिपुणा
 बत विघ्नभरेण विलीनमिमम् ।
 अयि मञ्जुलनाथ ! नवीनकृता-
 वधुना यतमाननवीनमिमम्
 गणनातिगसद्गुणनायक भो
 गणनाथ सनाथय दीनमिमम् ॥४॥

विधिना शास्त्रनियमानुसारम् । गुणैः, आगमेन शास्त्रज्ञानेन च
 हीनम् । इममिति सर्वत्र स्वस्थ निर्देशः । शुभकार्याणां सर्वदा रिपुणा विघ्न-
 भरेण । नवीनायां नवीनमार्गेण परिचालितायां कृतौ रचनायाम् । यतमानं
 नवीनम्, इमम् (माम्) । गणनामतिगच्छन्ति उल्लङ्घयन्ति ये सद्गुणा-
 स्तेषां नाथक । इमं दीनं (माम्) सनाथय नाथसहितं कुरु ॥४॥

* सरस्वती *

मौक्तिकदामच्छन्दः (मोतीदाम)

विनन्दतु नीलसरोरुहचारु
 पदद्वयमुक्तिविकासनकारु ।
 यतः किल कीलितकुण्डलिधाम
 व्यभादिव मञ्जुलमौक्तिकदाम ॥५॥

नीलसरोरुहवत् चारु सुन्दरम् । उक्तीनां सूक्तीनां विकासने कारु
 शिल्पि । पदद्वयं चर्याद्वयम् । विनन्दतु मयि प्रसन्नं भवतु । यतः यस्मिन्
 (सार्वविभक्तिकः) । कीलितं निबद्धं कुण्डलिनां सर्पाणां तेजः । मञ्जुलं
 मौक्तिकदाममेव, सुन्दरा मौक्तिकस्तगिव । व्यभात् अशोभत ॥५॥

क०-करुणावलोकलेशमञ्जसाधिगम्य जना

मह्यन्ते महीपैः कृतमानना निरन्तरम्

शारदशशाङ्कशोभिसुघटितदेहलता

जडतां निहन्ति याऽर्थसाधना निरन्तरम् ।

मञ्जुनाथ वीणागुणरणननियुक्करा

तिमिरहरा या कमलासना निरन्तरम्

विद्वद्वतंसपरिशंसितगभीरगुणा

शंसतु शुभानि हंसवाहना निरन्तरम् ॥६॥

करुणादृष्टिलवम्, अञ्जसा शीघ्रम् । कृतमाननाः कृतसंमानाः सन्तो महीपैः मह्यन्ते पूज्यन्ते । सुघटिता शोभनाकारा देहलता यस्याः सा । अर्थ-साधिका । वीणागुणानां तन्त्रीणां रणने वादने नियुक्तौ लग्नौ करौ यस्याः । शुभानि शंसतु सूचयतु ददातु ॥६॥

* छप्पय *

सुरपतिमुखसुरसङ्घसिद्धसेवितपदकमला

सकरुणनयनविलोकलेशलोपितभवशमला ।

कोविदगणजेगीयमानमहिमा बहुमानम्

कवितारम्योद्यानपरिष्कारैकनिदानम्

कविनिवहान्निर्भरमियं या चिरममरत्वं नयति

शारदेन्दुसुन्दरतनुः सा किल वाग्देवी जयति ॥७॥

सुरपतिमुखैः इन्द्रादिभिः सुरसङ्घैः सिद्धैश्च सेवितः । सद्यदृष्टि-लेशतो लोपितो भवशमलः सांसारिक-मलो यथा । बहुमानं यथा स्यात्तथा

कोविदगणैरतिशयेन गीयमानो महिमा (माहात्म्यम्) यस्याः सा । परिष्कारस्य मण्डनस्य, एकनिदानं प्रधानकारणम् । अनुग्रहं विना सहृदयहृदयविद्रावकं कवित्वं न भवतीति भावः । कविनिवहान् कविसमूहान् । या इयं सरस्वती चिरकालं यावत् निर्भरं ददं अमरत्वं प्रापयति ॥७॥

यस्य हि रजोऽधिभालमालिम्पन्ति देवा अपि
 के वा वयमस्य महिमानं श्लाघितास्महे
 यस्य स्मृतिमात्रतोऽवबुद्धभूरिभावा वयं
 कविताकलायां न हि जातुचिदुदास्महे ।
 मञ्जुनाथ कुण्डलिकलितमञ्जुमञ्जीरक-
 मेतत्सूक्तिसंजीवनमाराधयितास्महे
 इन्दीवरशोभाभरहरणमुदूढभूरि-
 करुणमुदारं चारु चरणमुपास्महे ॥८॥

यस्य चरणस्य रजः धूलिम् । अधिभालं भाले । अस्य चरणस्य माहात्म्यं वयं के श्लाघितास्महे, किं प्रशंसिष्याम इत्यर्थः । अवबुद्धभूरि-भावाः जागरितनवनवभावाः । कवित्वशिल्पे कदाचिदपि न उदास्महे न उदासीना भवामः । कुण्डलिभिः कलिता मञ्जवो मञ्जीरका नूपुराः यस्मिन् । सूक्तीनां संजीवनौषधभूतम् । उदूढा धारिता भूरिकरुणा येन तत् । उदारं वदान्यम् ॥८॥

✽ हयाननः ✽

उन्मीलत्प्रसन्नमुखमुद्यन्मणिसद्मान्तरे
 पद्मासनासीनमृजुकायतमाशासेहम्

हस्तेष्वक्षमाला-ज्ञानमुद्रा-पुस्तकानि तमो-

विद्रावकशङ्खमावहन्तमनायासेहम् ।

निगमविलासावनिं नासापुटनिःश्वसितै-

र्यत्पन्नखभासा साधुमूरिषु समासेहम्

वाचामधिपेन समासेव्यपादपङ्केरुह-

मुक्तीनां विकासे हयवदनमुपासेहम् ॥६॥

उन्मीलित् प्रकाशमानं, प्रसन्नं मुखं यस्य तम् । उद्यतः प्रकाशं गच्छतो
मणिसन्नो रत्नगृहस्यान्तरे । पद्मासनेन आसीनम् । ऋजुकः सरलश्चासौ
आयतश्च तम् । ध्यानमुद्रायां मेरुदण्डस्य ऋजुस्थापनेन तथैव स्थितेः ।
यथा कालिदासः- 'ऋज्वायतं संनमितोभयांसम्' । ईदृशं हयास्यमहं
आशासे आशास्यत्वेनाभिप्रैमि । तमसो विद्रावकं दूरीकारकं शङ्खं च ।
आवहन्तं धारयन्तम् । अनायासा आयासरहिता ईहा इच्छा यस्य तम् ।
सहजाभिलाषेण सर्वं साधयन्तमित्यर्थः । श्वासैः निगमविलासस्य वेद-
विलासस्य भूमिम् उत्पादकमित्यर्थः । यत्पन्नख-यस्य पादनखस्य कान्त्या ।
अहं समासे तिष्ठामि । सम्पूर्वकादासधातोर्लङ्घुत्तमैकवचनम् । उक्तीनां
विकासे सूक्तिसमुल्लासे ॥६॥

* श्रीकृष्णः *

मौलौ मुकुटेन वरवेणुनाप्यधरपुटे

कक्षे लङ्कुटेन भूरि भासते निरायतम्

कण्ठे वैजयन्त्या मञ्जुमालया विराजतेऽथ

बाहोरुपकण्ठे हीरकैयूरैरबाधितम् ।

मञ्जुनाथ मध्ये मण्डितोस्ति पीतकौशेयेन
 गुल्फे मञ्जुमञ्जीरेण शोभितोस्त्यनाहतम्
 दलदरविन्दोपमकोमलचरणयुगो
 राधिकागोविन्दो मयि दयतामनारतम् ॥१०॥

निरायतम् दीर्घं, अत्यन्तमित्यर्थः । बाह्योरूपकशटे भुजयोः प्रान्ते । ह्रीरक-
 विनिर्मितैः (भुजमूषणैः) अबाधितं निरगलं विराजते । गुल्फे पदघुटिकयोः
 चरणयोरित्यर्थः । अनाहतं अनिरुद्धम् । दलत् विकसत् यदरविन्दं तद्वत्को० ।
 राधिकायुक्तो गोविन्दः । संज्ञा हि श्रीमतो जयपुरोपास्यस्य ॥१०॥

✽ त्रिभङ्गीच्छन्दः ✽

यमुनातटचारी विपिनविहारी सुरसुखकारी दशमयताम्
 वृन्दावनवासी वेणुविलासी सृकृतिविकासी संनयताम् ।
 यो विभवविधायी रुचिपरिचायी वाञ्छितदायी स्मृतिमयताम्
 स हि ललितत्रिभङ्गी निजजनसङ्गी रतिरसरङ्गी मयि दयताम् ॥११॥

दशमयतां दृष्टिम् आगच्छतु । सृकृतिनः विकासयति उन्नमयति सः ।
 संनयताम्, मयि संनतः अनुकूलो भवतु । रुचिं परिचिनोति, भक्तिं परीक्षते
 सः । स्मृतिम् अयतां प्राप्तुवतां, स्मरणं कुर्वतामिति यावत् । निजजनसङ्गी
 भक्तसहायकः । रतिरसे शृङ्गाररसे रङ्गी अनुरागी ॥ ११ ॥

✽ श्रीशिवः ✽

कर्पूरावदाते सर्वसुषमानुयाते यस्य
 वपुषि बिभर्ति नागराजिराभरणताम्

श्रीशिवः

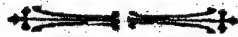

‘ मानसमनङ्गदर्पदमनेऽभिरमताम् ॥ ’

Lakshmi Art, Bombay, 8.

तरुणशशाङ्कशोभमाननिटिलस्य यस्य
 कण्ठे च्वेडचिह्नं याति मृगमदसमताम् ।
 रञ्जने समस्तभुवनानामपि ताण्डवेन
 पापपुञ्जभञ्जने जनानामभिनमताम्
 जाह्नवीतरङ्गचयसङ्गतकपर्दधरे
 मानसमनङ्गदर्पदमनेऽभिरमताम् ॥१२॥

सर्वसुषमानुयाते सर्वशोभानुगते । निटिलो भालः । च्वेडचिह्नं विष-
 चिह्नम् । ताण्डवेन समस्तभुवनानां रञ्जने प्रीणके । तरङ्गचयेन तरङ्गसमूहेन
 सङ्गतो मिलितो यः कपर्दो जटाजूटस्तद्धरे ॥ १२ ॥

जयपुरवैभवम्

* अथ जयनगरीवर्णनम् *

कौतुकितनागरनिरुद्धपृथुवीथिपथा
सुन्दरीसमूहरुद्धवातायनवर्गा या
कुञ्जरतुरङ्गरथरुद्धराजमार्गतटा
निशितशतघ्नीशतनित्यरुद्धदुर्गा या ।
मञ्जुनाथ महितमहार्धवस्तुरुद्धापणा
रुद्धराजमार्गमध्यसिद्धभूरिभर्गा या
श्रीमन्मानभूपभुजदण्डरुद्धवाधाभरा
जयनगरी सा भाति रुद्धपुरसर्गा या ॥१॥

नगरवासिभिर्निरुद्धो विशालवीथिपथो (रथ्यामार्गः) यस्याः सा ।
शोभादर्शनार्थं स्त्रीभिरध्यासितगवाक्षा । शतघ्नीशतैः 'तोपशतैः' नित्यं रुद्धानि
व्याप्तानि दुर्गाणि यस्याः सा । रुद्धं राजमार्गमध्यं यैस्तादृशाः सिद्धाः भूरि-
भर्गाः बहवः शिवा यस्यां सा, जयपुरराजमार्गमवरुध्य बह्वयः शिवमन्दिर-
गुरुमटिकाः सन्तीति । रुद्धः पुराणां सर्ग उत्पत्तिर्यया, जयपुरीनिर्माणोत्तरं
तादृशी सुन्दरी पुरी निर्मितैव नेति सूच्यते ॥१॥

सुदृढ-सुदृश्य-सुविशाल-सालसंवलिता
गोपुर-पिनद्धपुरमहिम-महीयसी

हचिरचतुष्पटीविभागभिन्नराजपथा
 राजति समन्तात्सौधराजिरतनीयसी ।
 मञ्जुनाथ तुङ्गतमदेवालयदन्तुरिता
 शौभावैभवेऽस्याः पुनरलका कनीयसी
 मानमेदिनीन्द्रमणिशासनसमृद्धसुखा
 जयनगरीयं सर्वनगरीगरीयसी ॥२॥

सालेन प्राकारेण संवलिता । गोपुरेण पुरद्वारेण पिनङ्गं युक्त्वा यत्पुरं
 तन्महिम्ना सौष्ठवेन महीयसी महिता । चतुष्पटीनाम् (चौपड़) विभागेन
 भिन्नाः विभाजिता राजमार्गा यस्यां सा । यस्यां समन्तात् अतनीयसी
 (महती) सौधराजिः राजति । दन्तुरिता, उन्नतदन्तयुक्तेष्व, शोभितेति
 यावत् । कनीयसी लघूयसी । सर्वनगरीभ्यो गरीयसी गुरुतमा ॥२॥

प्रावृषि प्रसारिजलवेणी-मञ्जुलोपवनी
 नन्दनवनीव दिव्यनेत्रैः परिपेयासौ
 कारुकार्यखचितसुरम्यसौधमालायुता
 वैभव-विशाला नूनमलकोपमेयासौ ।
 मञ्जुनाथ मोदान्नित्यमुत्सवसमाजैर्भृता
 निकटगतापि पूर्वपुण्यैः परिचेयासौ
 भारतीय 'पेरिस' पुरीव परिलोक्या भृशं
 जयपुरपुरी मे भूरिभाग्यैरभिधेयाऽसौ ॥३॥

वर्षाकाले प्रसरन्तीभिर्जलकुल्याभिर्मनोरमा उपवनिका यस्यां सा ।
 नन्दनवनी यथा दिव्यनेत्रैः स्वर्गस्थानां नयनैः परिपेया सातिशयं वीक्ष्या,

तथा जयपुर्यपि दिव्यनेत्रैः (शोभादर्शने पटुनयचैर्जनैः) दर्शनीया । प्रजाकृतैः
 वरसवसमाजैः गोष्ठी-परिक्रमा-भोजनपंक्ति-प्रभृतिभिर्निर्यं भृता । निकट-
 गतापि०-अस्यां पुर्यां निवसन्तोपि ये भाग्यवन्तो भवन्ति त एवास्याः
 स्त्रीष्वपरिचयं प्राप्नुवन्तीत्याशयः । पैरिसपुरी सौन्दर्यार्थं विश्वविभ्रुता,
 इतश्च सेयं भारतस्य पैरिसपुरी । मम सौभाग्यादेव सेयं वर्णयितव्याऽभव-
 दित्यर्थः । 'जैपुरपुरीति' हिन्दीवाच्यापि संस्कृते 'जयपुरपुरी' ति लिखिता ।
 वर्णवृद्धिः सहया ॥३॥

* हरिगीतिकाच्छन्दः *

उत्तुङ्गपुरगोपुरनिवेशविशालवीथिधृतोद्धवा

श्रेणीनिबद्धसुचारुविपणिपथेषु जनकलकलरवा ।

नृपवाट-वीथि-विटङ्क-चारुचतुष्पटीरचितोत्सवा

जहती तुलां जगतीतले जयतीह जयनगरी नवा ।४।

उत्तुङ्गानां पुरगोपुराणां निवेशेन, विशालाभिर्वीथिभिः (मार्गैः) च
 धृतः उद्धवो हर्षो यथा सा । श्रेणीनिबद्धेषु सुचारुषु विपणिपथेषु (पण्य-
 वीथिषु), क्रयविक्रयौ कुर्वतां जनानां कलकलरवो यस्याम् । नृपवाटैः राज-
 मार्गैः राजप्राकारैर्वा, वीथिभिः, विटङ्कैर्हर्म्याणामुन्नतभागैः, चारुभिः
 चतुष्पटीभिः ('चौपड' इतिख्यातैः राजमार्गचतुष्पथैश्च) रचितः उत्सवो
 यथा । 'विटङ्क' शब्द उन्नतस्थलार्थं प्रयुज्यते । यथा 'समस्तसामन्तकिरीट-
 वेदिकाविटङ्कपीठोरलुठितारुणाङ्गुलि' बाणः । तुलां जहती अनुपमा, अत एव
 नवा सर्वनगरीभ्यो नवीना, जयनगरी इह भूमितले जयति ॥४॥

दो०-अनुपमशोभावैभवाद्दर्शनपथमतिरति ।

सा सुरनगरीजयकरी, जयपुरनगरी भाति ॥५॥

वर्णनपथम् अतिरति वर्णयितुमशक्येत्यर्थः ॥५॥

✽ जयपुरनगरस्य संक्षिप्तेतिवृत्तम् ✽

श्रीजयसिंहमहाराजस्य समये 'आम्बेर' नगरस्य वसतिरतीव संकुला समभवत् । पूर्वं तु पर्वतोद्देशस्तत्रापि स्थानसंकीर्णतेति तत्र निवासे लोकानां क्लेशानुभवोऽभवत् । श्रूयतेऽपि किंवदन्ती—सम्राजा पृष्ठं पर्वतस्थल्यामाम्बेर-नगरं केन स्वरूपेण वसतीति । तदा दाडिमं उश्वधीकृत्य दर्शितं यत् एक-गृहसंमिश्रितमपरं गृहमिति संकुलतातिशयात् उपयधोभावेनोपविष्टमिति । अस्तु अश्वमेधयज्ञस्य वर्षत्रयोत्तरं परमचतुराणां निजसचिवानां समस्या स द्वितीये नगरं निवासयितुं व्यचारयत् । तदनुसारं संवत् १७८४ पौषवदि अष्टम्यां शनिवासरे (सन् १७२७ ता० २५ नवम्बर) जयपुरनगरस्य शिक्षा-न्यासोऽभवत् । एतस्य नगरस्य निवासनार्थं न केवलं भारतस्यैव अपि तु दूरदूषतिदेशान्तराणामपि नगरनिवेशशिल्पिनो निमन्त्रिता अभूवन् । सर्वै-रपि शिल्पिभिः स्वस्त्रबुद्धयः पूर्वं मानचित्राणि रचितानि । तेष्वेकं मानचित्रं सर्वसमस्या स्थिरीकृत्य तदनुसारमिदं नगरमावासितमभूत् । राजमार्गा अति-विशाला अक्रियन्त, गृहाणां सविधतो विशिखाः (गली) स्थापिताः, येन वायुसंचारस्य प्रतिरोधो न भवेत् । राजमार्गाणामुभयपार्श्वे पंक्तिबद्धानि प्रायः समानाकाराणि विशालभवनान्यावासितानि । राजमार्गाणां मध्यतश्च चतु-ष्पथा निर्मिता येषु जलधारायन्त्राणां निवेशः संभवेत् । राजमार्गाणां समुचित-स्थानेषु विशालानि देवमन्दिराणि, तथा नगरस्य मध्यतः सन्तोपि नगर-स्पृधभूता इव महाविशाला राजप्रासादा निरमीयन्त । एतस्य नगरस्य निवे-शने राजकोपतो बहुकोटिमुद्राणां व्ययोऽभवत् । नगरनिवेशक्रमे ग्रीन् चारोंश्च परिवर्तनान्यभूवन् ।

इदं निवेशनैपुण्यं न क्लैकस्य मस्तिष्कस्य कार्यम् । एतन्महाकार्यस्य संपादनार्थं महाराजेनैका समितिरेव निरमीयत् । जयसिंहमहाराजस्य सचिवे-ष्वेको वरदेसीधोप्यासीत् । तस्य कृपुजाता विद्याधरनामकोऽभवत् । स ताव-

दस्या मण्डलयाः प्रमुखोऽभूत्, परं सर्वतोऽप्युपरि महाराजस्य विलक्षणा प्रति-
भैव कार्यं चकार । महाराजस्य नगरनिर्माणसम्बन्धि अद्भुतज्ञानं सर्वेपि दूर-
दूरदेश्याः शिल्पिनो मुक्तकण्ठं प्रशंसन्ति । एतज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षं प्रमाणमिदं
नगरमेवास्ति ।

स समयः केवलं राजपुत्रप्रदेश एव किं संपूर्णे भारतवर्षे एव युद्धाक्र-
मणादिभिर्घोरतरः समभवत् । महाराजो जयसिंहश्च मोगलसम्राज्ञां राज्यरक्ष-
कोऽभूत् । अत एव एतत्प्रदेशोपरि सर्वदेव विपत्ताक्रमणस्य भयमभवत् ।
तत एव महाराजेन येन नवा राजधानी निर्मापिता तस्यां प्रारम्भादेव
दुर्गाणां निर्माणम्, गोपुरेषु शतध्वजादीनां निवेशार्थं स्थानविशेषविरचनम्,
नगरस्थोपान्तेषु रक्षादुर्गाणां निवेशः, नगरगोपुराणां मुख्यभाग एव पुररक्षक-
तया प्रबलानां सामन्तानां संनिवेशः, नगरप्राकारस्य बाह्यतश्चूर्ण-पाषाणा-
दितो निर्माणेपि अभ्यन्तरे बालुकामयस्य स्थापनं येन शतध्वनीगोलकः
प्राकारं निर्भिद्य नगरे गन्तुं न शक्नुयात्, इत्येवंप्रायः सर्वप्रकारकः समरसंनाह
एव कल्पितोऽभवत् । सर्वसारस्वयम्—यथा साम्प्रतमिदं नगरं शिल्प-
सौन्दर्य-वैभवादिमण्डितमनुभूयते तथा तस्मिन् समये शौर्यरसमयमेवा-
लक्ष्यते स्म । अत एव श्रीजयसिंहमहाराजसंमानितैरस्मत्पूर्वजैः श्रीश्रीकृष्ण-
भट्टकविकलानिधिभिः स्वचक्षुषोरग्रे निवेशिताया अस्या राजधान्या वीरता-
मयमेव वर्णनं कृतम् । यथा—

“नित्यज्यारूढचापा स्थिरतरवरधानुष्कता सध्वजाढ्या

निःसानश्रीः समन्ताद्वशितजनमना व्योम्नि नम्रासिधारा ।

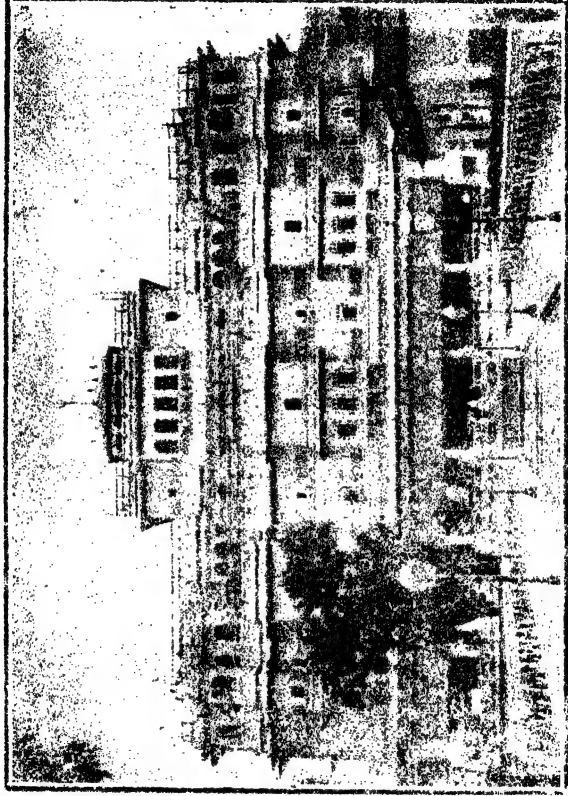
प्रोदञ्चच्छक्तिलीला मदगजगतियुग्मं जैत्रवाद्यानुनादा

जाप्रत्कामाधिराज्या जयति जयपुराख्या नवा राजधानी ॥”

प्रोदञ्चन्ती शक्तेः (सामर्थ्यस्य, भगवत्याइव) स्त्रीला यस्यां सा, ततश्च

जयपुरवैभवम्

सामन्ताभिगुप्त 'चन्द्रमहल' मन्त्रेयताम् ।

सर्वोऽपि विशेषस्थानि नगर्यां भगवत्यां चान्वेष्यन्तीति किं वा मार्मिकेषु कथनेन । जगती कामस्य अधिराजता यस्यां सा (भगवती) । जगती 'कामा' नाम्ना नगर्याः अधिराजता यस्यां सा (नगरी), पूर्वं हि कामा (कामवन) स्थानाधीशो जयपुरे अधिराजोऽभवत् । इदानीमिदं स्थानं भरतपुरराज्या-न्तर्गतमस्ति ।

❀ नगरस्थानानि ❀

राजप्रासादः 'चन्द्रमहल'

(कवित्त) - दूरतो निरीक्ष्यहारिहाटकपताकायुतं
पीतरङ्गरञ्जितमुपरितले वीक्ष्यताम्
राजजालवातायन-वलभी-निपङ्गुहं
विस्मयावहं यच्छिल्पवैभवे परीक्ष्यताम् ।
मञ्जुनाथ मर्मरनिबद्धस्तम्भ-भूमितलं
भाति निस्तुलं यत्सप्तभूमिकं समीक्ष्यताम्
वैभवबहलमनियन्त्रितमहलमपि
सामन्ताभिगुप्त 'चन्द्रमहल' मवेक्ष्यताम् ॥६॥

दूरतोऽपि निरीक्षणीयाभिः सुन्दरसुवर्णपताकाभिर्युतम् । उपरितले ('ऊपर का खन') पीतरङ्गेण रञ्जितम् । साग्रतं रङ्गाणां परिवृत्तिः कृता । राजन्तः शोभमानाः जालवातायनानि, वलभीगृहाः उपरिगृहाः, निपङ्गुगृहाः संबद्धगृहाश्च, यस्मिन् । मर्मरपाषाणैः निबद्धाः स्तम्भा भूमितलं च यस्मिन् । निस्तुलम् अनुपमं यत् सप्तभूमिकं सप्ततलं भाति इति समीक्ष्यताम् । सप्त-

तलानां नामानि क्रमशः— १ चन्द्रमन्दिरम्, प्रियतमनिवासः । २ सुख-
निवासः । ३ रङ्गमन्दिरम् । ४ शोभानिवासः । ५ छविनिवासः । ६ श्री-
निवासः । ७ मुकुटमन्दिरम् (मुकुटमहल) इति । नीचैस्तलं चन्द्रमन्दिरं जय-
पुरस्थापकेन सवाईजयसिंहमहाराजेन, अन्यानि तु ईश्वरीसिंह-माधवसिंह-
प्रतापसिंहैर्निर्मापितानि, रामसिंहमहाराजेन च सर्वेषां परिष्कारः कृतः । वैभव-
बहलं प्रचुरवैभवम् । अप्रतिरूढान् महान् उत्सवान् लाति, नित्योत्सवमित्यर्थः ।
सामन्तैः अभिरक्षितम्, एतस्य हर्म्यस्य निरीक्षणाधिकृता भूम्यधिकारिणः
सामन्ताः सन्तीति राजकीयनियमः सूचितः ॥ ६ ॥

✽ प्रियतमनिवासः ✽

चित्रिता चतुर्दिक् गुल्मगुम्फितगवाक्षशतै-

र्वल्लुवेशममाला व्यूढजाला वीक्षणीयासौ

राजकीयशस्त्रागारपार्श्वे हरिद्वतायने-

ऽहर्निशं प्रवृत्ता गुणिगीतिः श्रवणीयासौ ।

नृत्यद्वर्हिचित्रचमत्कारं पुरो द्वारं वीक्ष्य

मध्ये विद्युदिद्धाऽऽलोकलेखा लक्षणीयासौ

शिल्पकलोल्लास-भूरिवैभवविलास-भृता

प्रियतमनिवासहर्म्यमालाऽऽलोकनीयासौ ॥ ७ ॥

गुल्म-('बुर्ज') मण्डितैः गवाक्ष-('भूरोखा') शतैः चित्रायिता, चित्रे
विलिख्य प्रकटितेव । व्यूढजाला धृतजाला ('जाली') सुन्दरहर्म्यमाला ।
राजकीयशस्त्रागारस्य 'सिलहखाना' पार्श्वे, हरिद्वतायने 'हराबैगला' इति
प्रसिद्धे । गुणिनां गानकलावतां गीतिः । तत्र हि समयपर्यायेण राजाश्रितानां

गायकानां गानं सर्वदैव समभवत् । अधुना स्थानादियु परिवर्तनं जातम् ।
नृत्यतो बर्हिणश्चित्रस्य चमत्कारो यस्मिन् । 'प्रीतमनिवासे'ति प्रसिद्धापि
संस्कृते सा शुद्धं विलिखिता । अत्रापि वर्यवृद्धिः सहा ॥७॥

* श्रीगोविन्ददेवः *

संमुखमसङ्ख्यजलधारायन्त्रशोभितलं
गगनविचुम्बि चन्द्रमहलं न वीक्षसे
शीलय समन्तादेतमारामं सुखेन सखे
मन्दिरमखेदमिदं किं वा न समीक्षसे ? ।
राजहर्म्यमालामवलोकितुमुपागतोऽपि
जयपुरराजचन्द्रशालां न परीक्षसे ?
वञ्चितोसि विन्दन्नपि वेलां भो वयस्य, दशा
निर्जितारविन्दं न चेद्रोविन्दं निरीक्षसे ॥८॥

असंख्यैः जलधारायन्त्रैः 'कुँहारे' शोभमानं तलं यस्य ईदृशं 'चन्द्रमहलं'
संमुखं न वीक्षसे ? अपि तु वीक्षसे एव । अखेदं यथा स्यात्तथा किं न समी-
क्षसे ? अथवा अखेदं मन्दिरम् । पर्यन्ततः आरामः मध्ये चेदं मन्दिरमिति
स्थानसंनिवेशो दर्शितः । राजहर्म्यमालां द्रष्टुमागतेन जनेन जयपुरराजस्य
श्रीगोविन्दस्य चन्द्रशाला (उत्कृष्टगृहम्) अवश्यं परीक्षणीया । एवं तु तां
चन्द्रशालां न परिचिनोषि, आश्चर्यम् । प्राचीनरीत्यनुसारं जयपुरराज्यस्य राजा
श्रीगोविन्ददेवः, जयपुरशासको नृपस्तु तस्य अमात्यः 'दीवान' । अत एव
राजः शासनपत्रेषु 'दीवानवचनात्' इत्युल्लेखोऽद्यापि प्रचलति । वेलाम् दर्श-
नसमयं प्रामुख्येनपि यदि दशा (नयनाभ्याम्) विजितकमलं गोविन्दं न
वीक्षसे, तर्हि वञ्चितोसि ॥ ८ ॥

इयं प्रतिमा पूर्वं चून्दावनस्थे मन्दिरे आसीत् । यवनसम्राजा श्रीरङ्गजे-
वेन यदा भानसिंहनिर्मापितस्य तन्मन्दिरस्य उपरितलं शतध्नीगोलकेन ओटितं
तदा प्रतिमादिकं सर्वं तन्मन्दिरादपसारितम् । पूर्वं सेयं गोविन्दमूर्तिः आम्बे-
रस्य घाटिकायां निर्मापिते मन्दिरे प्रतिष्ठिता । ततो जयपुरनगरस्य प्रतिष्ठापने
सति जयपुरराज्यस्य राजा सन् भगवान् गोविन्दो राजहर्म्येष्वेवातिष्ठत् ।
सवाईजयसिंहमहाराजेन चैयं मूर्तिर्जयपुरे प्रतिष्ठापिता । एतस्या ध्यानदिकं
मङ्गले गोविन्दवीथ्यां साहित्यवैभवस्य देवभावप्रकरणे च द्रष्टव्यम् ॥८॥

* 'सिरहड्योदीवाजार' *

[चतुष्पटीमारभ्य नाटकशालापर्यन्तः स्थानसंनिवेशः]

वामतो बहल'हवामहल'मवेक्ष्य ततो

दक्षिणतः शिच्चागृहमुन्नतमवेक्ष्यताम्

अभ्रंलिहराजमन्त्रिन्यायालयमेक्ष्य ततः

संस्कृतसुविद्यापाठशालासौ परीक्ष्यताम् ।

मञ्जुनाथ राजहर्म्यगोपुरप्रवरमाप्य

कल्किमन्दिरस्थं भेरिभवनं समीक्ष्यताम्

जयपुरराजटङ्कशालासंमुखीना सखे

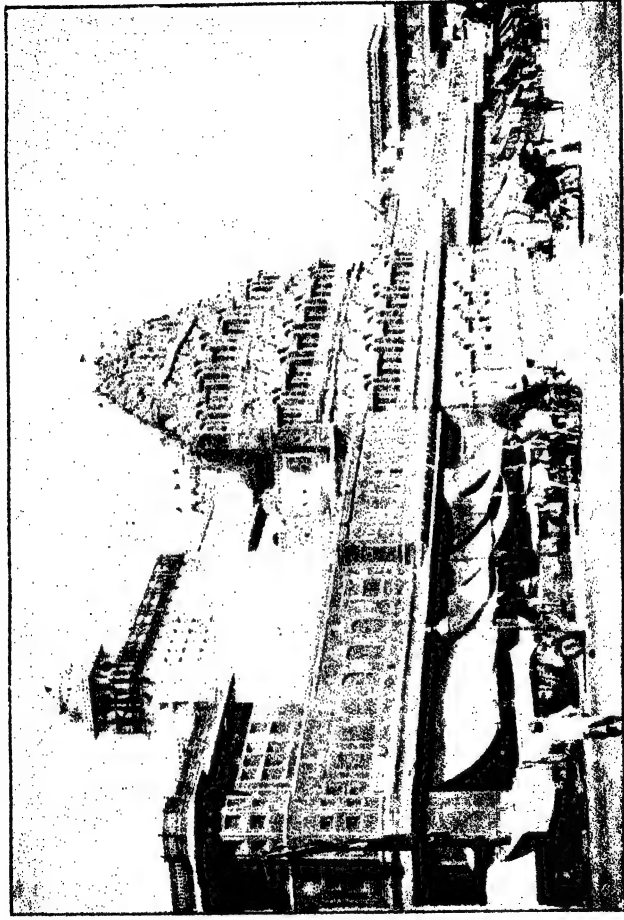
श्रीरामप्रकाशनाट्यशाला क्षणमीक्ष्यताम् ॥९॥

चतुष्पटीं पृष्ठे कृत्वा उत्तरमुखं गच्छता स्वया वामतः वामभागे बहलं
विशदं हवामहलं वीक्ष्य । शिच्चागृहं 'कालेजियट हाईस्कूल' । राजमन्त्रि-
न्यायालयः प्राचीनं 'कौसिल्यभवनम्' अधुना तु 'चीफकोर्ट' । राज-
हर्म्यस्य गोपुरप्रवरम् प्रधानं गोपुरम् 'सिरह-ड्योदी' । जयपुरराज्यस्य टङ्क-
शालायाः 'टकसाल' संमुखीना संमुखस्था ॥ ९ ॥

जयपुरवैभवम्

नृपतिन्यासहवामहलमवेद्यताम

‘हवामहलम्’

गगनविचुम्बि—चित्तहारि—चारुचूडायुतं
 मौलिविनिरूढानेककेतनमुदीक्ष्यताम्
 रुचिरकपाटपरियातातुलशोभाशालि—
 वातायनजालमहो सस्पृहं समीक्ष्यताम् ।
 मञ्जुनाथ पाटलसुरङ्गसप्तखण्डमिदं
 तुङ्गतया मन्ये मेरुखण्डमिवोत्प्रेक्ष्यतां
 सततमवारितसमीरणप्रवाहवहं
 नृपतिनिवास—हवामहलमवेक्ष्यताम् ॥

चूडा शिखरदेशः । मौली शिखरदेशे स्थापितानि अनेककेतनानि (ध्वजानि)
 अस्मिन् । रुचिरकपाटैः परियातम् अतुलशोभाशालि वातायनजालं यस्य तत् ।
 अवारितम् अप्रतिरुद्धं समीरणप्रवाहं वायुसंचारं वहति तादृशम् । नृपतिनि-
 वासोचितम् । उक्थुः राजानः प्राप्नुयिष्यति सन्तः अस्मिन् तिष्ठन्तीति सूचितम् ।
 उदयपुरस्य महाराणामहोदयः प्रायोऽस्मिन्नैव न्यवसत् ।

नेदमेकं हर्म्यमपि तु हर्म्यमाला । एतस्या अग्रभागे महाधिशालं प्राङ्गणम् ।
 यत्र हि माधवसिंहमहाराजस्य (अर्वाचीनस्य) समये प्रायो ब्राह्मणभोजना-
 दिको भूरिभोजनप्रसङ्गो निरवाह्यतः । सेयं सौधमाला प्रतापसिंहमहाराजेन
 निर्मापिता ।

गगनचुम्बी, कारीगरी के कारण परममनोहर—सुन्दरशिखरयुक्त [जिसके
 कि सिरे पर चमचमाती अनेक ध्वजायें लगी हैं] इस (महल को)

देखिये । सुन्दर किवाड़ों से युक्त अनुपमशोभाशाली, जिसमें अनेक झरोखे और खिड़कियाँ हैं, जिन्हें उत्कण्ठा से देखिये । गुलाबी रङ्ग के सात खण्डवाले इसकी, ऊँचाई के कारण सुमेरु के शिखर से उद्येक्षा करिये । सर्वदा बेरोक टोक हवा के प्रवाह वाले, बड़े बड़े राजाओं के निवास योग्य इस 'हवामहल' को देखिये ॥

[उदयपुर के महाराणाजी अक्सर यहीं ठहरते थे । श्री माधवसिंह-महाराज के समय बड़े बड़े ब्राह्मणभोजन यहीं हुआ करते थे]

रामप्रकाश 'टाकीज' (नाटकघर)

श्रीमद्रामसिंहमहिपालकलाप्रेमबला—

तूर्पूर्व यत्र नाट्यकलाऽखेलल्लसदिन्दरे

भारते प्रशस्ततमनाट्यरङ्गमञ्चे व्यभा—

दिन्द्रसभा 'गैस'रुचिचञ्चारुचन्दरे ।

संप्रति नवीनयुगरुच्या नरनाट्यस्थले

चित्रनाट्यमीक्षे चलज्जल्पच्चित्रबन्धुरे

तुङ्गतया विशदतया च परमन्दरेऽस्मिन्

सुन्दरे रमस्व नवनाट्यकलामन्दरे ॥

लसदि०—लसन्ती इन्दिरा (राजलक्ष्मीः शोभा वा) यत्र, तस्मिन् (नाट्यमन्दरे) नाट्यकला अखेलत्वं पदे पदे प्रकाशते स्मेत्यर्थः । गैसरुचि०—गैसप्रकाशेन चमत्कुर्वन् चारुः चन्दिरः (चन्द्र इव) यस्मिन्, 'इन्द्रसभा'

(इन्द्रस्य साक्षात् सभा, तन्नामकनाटकं च) व्यभात् विभातिस्म। चलञ्जल्प०—
चलद्भिः, परस्परं संलपद्भिश्च चित्रैर्बन्धुरे (सुन्दरे) । परमन्दरे द्वितीये
मन्दरे मन्दरपर्वतसदृशे ॥

महाराज श्रीरामसिंहजी के कलाप्रेम के बल से पहले राजलक्ष्मी
[अथवा शोभा] के साथ साथ जहाँ नाट्यकला खेजती थी। भारत के अत्य-
न्त प्रशंसनीय जिस नाट्यमञ्च पर 'इन्द्रसभा' शोभित होती थी (शोभा और
वैभव के कारण मानो साक्षात् इन्द्र की सभा, दूसरे अर्थ में 'इन्द्रसभा'
नाटक) जहाँ नवीन आविष्कृत गैस की रोशनी के कारण चाँद सा चमका
करता था। वर्तमानकाल में चलने फिरने और बोलते हुए चित्रों से मनोरम
जिस (नाटकघर) में मानवनाट्यकला के स्थान पर चित्रों की नाट्यकला
देखता हूँ। उच्चता और विशालता के कारण मानो दूसरा 'मन्दर' (इस नाम
का पर्वत) ऐमे इस सुन्दर नवीन नाट्यमन्दिर (रामप्रकाश 'टाकीज',
सीनेमा घर) में रमण करिये। [महाराजा रामसिंहजी के समय उनके ही
नाम पर यह 'रामप्रकाश' नाटकघर बना था जो उस समय के भारत के
सर्वोत्तम नाटकघरों में प्रमुख था। पूर्वोक्त महाराज के समय 'इन्द्रसभा' एक
अद्भुत अभिनय था जिसमें राज्य के नामी नामी कलावंत पुरुषों का और
अपने गुण में अद्वितीय वेश्यायें स्त्रियों का पार्ट करती थीं। विमान तथा पात्रों
के ऊपर से उतरने के, तथा जमीन से यकायक प्रकटे होने के आश्चर्यजनक
साधन और चित्रकला के अद्भुत नमूनेस्वरूप नाटक के परदे उस समय के
लिए एक नया आविष्कार था] ।

माधवविलासः

राजमल्लतरलतडागप्रसवेण मही

मेदुरमहीरुहैर्महिष्ठाऽभृत्पुराऽद्भुतम्

राजोचितचारुचन्द्रशाला-जालवातायने

भूपभवनेऽस्मिन् यन्त्रपुत्रिकाभिरातनम् ।

संप्रति समर्हणीय 'मायुर्वेदकालेजेन'

मानमहीपाले यस्य चोन्नतिरनारतम्

माधवमहीपकृतन्यासमपि मानोज्ञास-

माधवविलासमेनमासोदय साम्प्रतम् ॥

यन्त्रपुत्रिकाः पाषाणघटिता जलयन्त्रपुत्तलिकाः । कृतन्यास०—माधव-
महीपेन कृतः शिलान्यासो यस्य । मानोज्ञास०—मानान् मानमहीपालान्
उद्गासः समुन्नतिर्यस्य ।

'राजामल' तलाब के ऊराव से जियकी भूमि पहले सुन्दर सबनवृत्तों से
अद्भुत महत्त्वशालिनी थी । महाराजाओं के योग्य सुन्दर शीशमहल, जाली
झरोखों से युक्त राजमहल में जो पाषाण की पुतलियों से शोभित है जिनमें से
विलास के समय फुँहारे चलते थे । वर्तमानकाल में 'आयुर्वेदिक कॉलेज'
'आतुरालय' आदि से जो प्रशंसनीय है, जिस (आयुर्वेदिक कॉलेज) की उन्नति
श्रीमानमहीपति के समय अनवरत हो रही है । माधवसिंह महाराज (प्रथम)
ने जियकी स्थापना की और मानसिंह महाराज ने जिसको चमकाया ऐसे इस
'माधवविलास' पर पहुंचिये ।

दुन्दुभिभवनम् 'नौबतखाना'

संनिहितसाधुसौधगुल्मानि प्रतिध्वनयन्
 ध्वनयन् गवाक्ष-गोपुराणामिदमन्तरम्
 प्रसरदमन्दमरुद्वेगभरैर्भ्रान्त्वा भूरि
 भूपभवनेषु भवन् भूयो मदमन्थरम् ।
 मञ्जुनाथ मानमेदिनीशजयघोषवहो
 वदति समन्तादहोरात्रसमयान्तरम्
 द्वेषिगणदेशे दिशन् भीतिमिव, दर्पभरा-
 हन्ध्वनीति दीर्घं द्वारि दुन्दुभिरबन्धुरम् ॥१०॥

सौधानां गुरूमानि 'बुर्ज' । गवाक्षाणां गोपुराणां च अन्तरं मध्यभागं ध्वनयन् गुञ्जयन् । प्रसरतः अमन्दमारुतस्य वेगभरैः परितो भ्रान्त्वा राज-
 भवनेषु मदादिव मन्थरं यथा तथा भवन् । अहः रात्रेश्च समयान्तरालं वदति,
 अनेन राज्ञः प्रबोध-शयन-स्नानादेः सूचनाय पञ्चवारान् दुन्दुभिध्वननं
 सूचितम् । भीतिमिव दिशन् भयमुत्पादयन् । अबन्धुरं नियतगत्या । दन्ध्व-
 नीति पुनः पुनरतिशयेन नदति । अयमधिकारो यवनरुद्राङ्गभिः प्रतिष्ठित-
 महाराजेभ्य एव व्यतीर्यत । यतो यतो राजानोऽगच्छन् सर्वदैव तैः साकं तदिदं
 दुन्दुभिवाद्यमगच्छत् । श्रूयते-सवाईजयसिंहमहाराजेन सोयमधिकारो निज-
 कृपापात्राय रायमल्लाय (राजामल्लजी) अप्यदीयत, अग्रे स्वरुध्यत । दुन्दुभि-
 भवने द्वे स्तः-देशस्य राज्ञश्च, 'देशका' 'हजूरका' । राज्ञो दुन्दुभिभवनं कलिक-
 मन्दिरसमीपे वर्तते ॥१०॥

* 'जलेब चौक' *

[सम्राजां यात्रोत्सवेषु शरीररक्षाप्रबन्धार्थमग्रतः पृष्ठे च कश्चिदव-
काशोऽस्थाप्यत, अयं निर्मुक्तोऽवकाशो यवनभाषायां 'जलेब' उच्यते ।
तत्प्रबन्धकाः 'जलेबदार' उच्यन्ते, येऽद्यापि नृपाश्रिताः सन्ति । प्रधान-
गोपुराग्रतः, अस्मिन्नङ्गणे सम्राडुचितस्य यात्राक्रमस्य सम्यक् स्थापनप्रबन्धो
निर्धारितोस्तीति तथा नामनिर्देशः । अधिकरणानां (कचहरी) स्थापनं तु
श्रीरामसिंहमहाराजस्य समयेऽग्राभवत्]

राज्यशासनोपयोगि-विविधविभागैर्भृतं

संभृतं समन्ताद्व्यवहारैरेव निर्भ्रमम्

अन्योन्याभियोगेष्वेव निःशेषितवद्भयो धनं

कारयत्कचहरीति नाम हृदयङ्गमम् ।

वृक्षतले लेख्यमानलेख्यं वादशीलैरथ

वाक्कीलैर्विलुप्यमानभूरिधनमश्रमम्

मदमवलेपि-नृणां शासनबलेन हर-

जयति जलेबचौकचत्वरमनुत्तमम् ॥११॥

विविधविभागैः 'दीवानी-अदालत-फौजदारी' आदिभिर्भृतम् । व्यव-
हाराः 'मुकदमा' । परस्पराभियोगेषु 'मुकदमा' सु धनं समापितवद्भयो जनेभ्यः
'कचहरी' (कचान् केशान् हरतीति) नाम हृदयङ्गमम् मनोनिविष्टं कारयत् ।
वादशीलैः अभियोगं चालयद्भिर्जनैः वृक्षतले लेख्यमानाः 'अर्जीदावा-सुराफा-
नविशत' आदयो लेख्याः यस्मिन् । वाक्कीलैः ('वकील') विना परिश्रममेव
अपहियमाणं बहुधनं यस्मिन् तत् । अवलेपिनां गर्विष्ठानां नृणां मदं
शासनबलेन हरत् ॥११॥

जयपुरचैम्बरम् ३५

जयपुरराजकीय ज्योतिर्मन्त्रशाला। ८५० ।

✽ ज्योतिषयन्त्रशाला ✽

यन्त्रराजमादधाति गोलविषयेक्षितये
 राशिवलयेन परिव्यक्तराशिमालासौ
 द्योतय दिगंशानुन्नतांशान् रामयन्त्रमुखे
 सम्राड्यन्त्रसंमुखे प्रकाशीकृतकालासौ ।
 श्रीमज्जयसिंहः स्वयमाविष्कुरुते स्म हि य-
 जयति जयप्रकाशयन्त्रात्सुविशालासौ
 श्रीमज्जयसिंहदेवकीयकलाश्लाघनीय-
 जयपुरराजकीयज्योतिर्यन्त्रशालाऽसौ ॥१२॥

असौ (यन्त्रशाला) गोलविषयस्य ईक्षितये ईक्षणाय 'यन्त्रराज'-
 नामकं यन्त्रम् आदधाति । 'राशिवलय'यन्त्रेण परिव्यक्ता प्रकटीकृता राशि-
 माला यया ईदृशी अस्ति । प्रकाशीकृतः कालः समयो यया । यत् ('जयप्रकाश'-
 यन्त्रम्) स्वयं श्रीमान् जयसिंहमहाराजः आविष्कुरुते स्म तादृशाद् यन्त्रान्
 सुविशाला असौ जयति अन्ययन्त्रशालाभ्यः प्रशस्यते । यन्त्रादिति हेतौ
 पञ्चमी । अन्यानि यन्त्राणि ज्योतिषशास्त्रानुसारं महाराजेन निर्मापितानि इदं
 यन्त्रं तु स्वयं महाराजेनैव स्वबुद्ध्या आविष्कृतमिति विजये कारणम् । जय-
 सिंहदेवसंबन्धिन्या (गहादित्वाच्छः, देवस्य चेति कुक्) कलया निर्माण-
 चातुर्येण श्लाघनीया । अत्र कतिपययन्त्राणामेव नामनिर्देशः कृतः । जिज्ञा-
 सुभिस्तद्विषयकं पुस्तकं यन्त्रशालाधिकृतेभ्यः प्राप्यम् । एवंविधा यन्त्रशाला
 जयसिंहमहाराजेन काशी- उज्जयिनी-मथुरास्वपि निर्मापिताः, यासां जीर्णो-
 द्धारोऽधुनैव जयपुरराज्येन कारितः ॥१२॥

✽ 'कौंसिलभवनम्' (चीफकोर्ट) -छापय ✽

विशदसभाभवनेन भूरि वैभवमुद्भरते
गगनचुम्बिचूडाचयेन चेतश्चित्रयते ।

प्राड्विवाकमुख्या हि यत्र वेत्रासननिष्ठाः
विमृशन्ति व्यवहारमद्यतननियमपटिष्ठाः ।

जयनगरनीतिनिर्धारणे निध्यायानिशमग्रिमम् ।

अपनीतियन्त्रणाभयहरं मन्त्रिमन्त्रणालयमिमम् । १३ ॥

विशदेन अतिविशालोच्चतेन सभाभवनेन (हॉल) वैभवं धारयति, तद्भवनं दृष्ट्वैव राजवैभवस्य परिचयो भवतीत्याशयः । चूडाचयेन शिखर-समूहेन । चित्रयते चित्रं विस्मितं करोति, तत्करोतीति शिच् । प्राड्विवाक-मुख्याः 'चीफजज' । अद्यतने सामयिके नियमे (ला, कानून) पटुतमाः । व्यवहारम् अभियोगं 'मुकदमा' । कुनीतेर्दुःखस्य भयहरम् इमं मन्त्रिमन्त्र-णालयम् (पूर्वतनं कौंसिलभवनम्) जयपुरनीतिनिर्णये अग्रगण्यं निध्याय पश्य । लोट् मध्यमपुरुषैकवचनम् । इदं भवनं यद्धि 'नवीनं भवनम् नयाम-हल' इत्यप्युच्यते श्रीरामसिंहमहाराजेन (अर्वाचीनेन) निर्मापितं किन्तु एतस्य पूर्तिः श्रीमाधवसिंहमहाराजस्य समयेऽभवत् । येन क्रमेणास्यारम्भो-ऽभवत्तेन क्रमेण समाप्तिर्न जाता । इदं निवासाय न शुभमिति शाकुनिकवि-चारेण अस्य निर्माणे तथाविधोत्साहो नाभवत् । परं तथापि जयपुरस्य प्रसिद्धप्रसिद्धभवनेषु विशेषोल्लेखनीयम् ॥ १३ ॥

राजकीयसंस्कृतपाठशाला (संस्कृतकालेज)

क०- रामचन्द्रमन्दिरमुपेत्य बहिरङ्गणतो

भागद्वयतोपि नीचैः श्रेणिर्दर्शनीयासौ

जयपुरवैभवम्

श्रीसंस्कृतपाठशालोपवनमवेक्ष्यताम्

उन्नततलेऽथ न्याय-व्याकरण-साहित्यादि-

श्रेणिपरिश्रेणिमुखभागे लोकनीयासौ ।

मञ्जुनाथ पार्श्वद्वयभागे पुनर्धर्मशास्त्र-

ज्यौतिष-वेदान्त-वैद्यक-च्या कलनीयासौ

वेदघोषपावितपुरःस्थचन्द्रशाला शास्त्र-

वैभवविशाला पाठशाला राजकीयासौ ॥१४॥

स्थानसंनिवेशो दश्यते-बहिरङ्गगतः बहिरङ्गणे, सार्वविभक्तिकस्तसिः ।

द्वितीयतलस्य वामदक्षिणेति भागद्वयेपि नीचैः श्रेणिः प्रवेशिकाया निम्न-
श्रेण्यः द्वितीयचतुर्ध्यादयः । ततः उन्नततले (तृतीयतले) मुखभागे द्वार-
प्रवेशस्याद्रिभागे । वेदघोषेण पवित्रीकृता पुरःस्था द्वारदेशमौल्लावग्रिमा चन्द्र-
शाला (शिरोगृहम्) यस्याः सा । अयं स्थानसंनिवेशो ग्रन्थकर्तुः पठन-
कालिकः । अधुना परिवर्तनं जातम् ।

* उपवनरूपकम् *

एके वरसौरभसनाथा अपि रूप-रङ्ग-

गीतगुणगाथाः पाटलेवेति प्रतीच्यताम्

रूपमात्रसाराः सौरभेऽन्ये कार्णिकारा इव

केचिद् गन्धभाराः केतका इव समीक्ष्यताम् ।

वन्ध्याः पुनः केचिद् द्वयहीनाः, जुपाशङ्गात्रा इमे

वृद्धाः कण्टकेद्धा वत रक्षावृत्तिरीच्यताम्

नानाविधपण्डितमहीजमञ्जुमालोच्चितं

श्रीसंस्कृतपाठशालोपवनमवेक्ष्यताम् ॥१५॥

एके वृक्षाः (पण्डिताः) वरेण सौरभेण सनाथा युक्ताः सन्तः रूपेण सुन्दरवर्णेनापि च गीतगुणगाथाः प्रशंसनीयाः । अत एव ते 'पाटला' ('गुलाब') इव इति प्रतीयताम् । पाटलापुष्पं यथा सौगन्ध्ययुक्तं तथैव रूपरङ्गाभ्यामपि प्रशंसनीयं भवति । इमे पण्डिता अपि— यथा विद्यायां प्रशस्ताः तथा रूप- रङ्गाभ्यामपि दर्शनीयाः । अत एव उपवने 'गुलाब' स्थानीयाः । अन्ये रूपमात्रसाराः सौरभे तु कर्णिकारा इव शून्यप्रायाः । केचिद् गन्धं प्रचुरसुगन्धं बिभ्रति तादृशाः । अर्थात् अतिविद्या- गुणयुक्ताः । शरीरं तु कण्टकाक्षितम् । अत एव ते केतका इव सन्तीति समीक्ष्यताम् । सौगन्ध्यादि- गुणाः शरीरसौष्टवं चेति द्वयेन हीनाः केचिद् बन्ध्या एव । छात्राः क्षुपाः स्वल्पशाखका लघुवृक्षाः 'पौदे' । वृक्षास्तु कण्टकाढ्या रक्षावृतिः 'बाड' । इदानीं तु वृद्धा आन्ध्यादियुक्ताः सन्तो विश्रमं गृहीतवन्तः । पण्डिता एव महीजाः भूरुहाः तेषां मञ्जुमालया (समूहेन) उक्षितम् ॥१२॥

* प्राक्तनो 'महाराजाकालेजः' *

आगरानिविष्टविश्वविद्यालयपाठ्यक्रमा-

दाङ्गलगिरायामुच्चशिक्षा यत्र लक्ष्यते
पाठितः प्रशस्तप्रज्ञपण्डितैः प्रकामं यत्र

प्रचुरः परीक्ष्यगणः प्रत्यब्दं परीक्ष्यते ।
पार्श्व एव यस्य 'हाईस्कूल' मवलोक्यतेऽथ

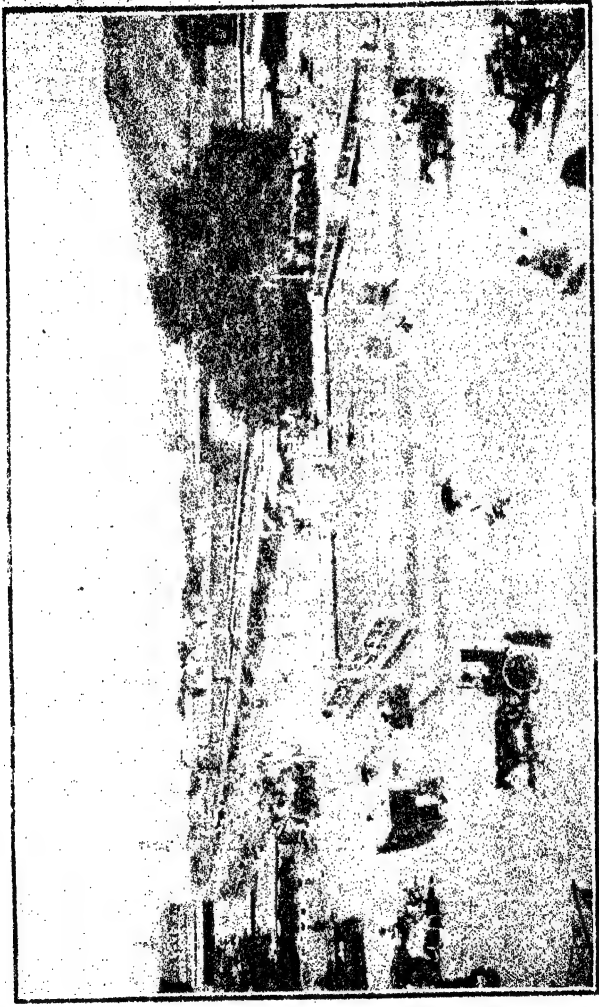
मध्ये मञ्जुनाथ मध्यकालेजः समीक्ष्यते
का लेखेन सिद्धिः कार्यकाले किल गत्वा यदि

मानमहाराजाश्रितकालेजो न वीक्ष्यते ॥१६॥

जयपुरवैभवम् ॐ

शोभतेद्य साँगातेरहरचिरचतुष्पटी ।

मध्ये 'हाईस्कूल' 'डिग्रीकालेज' योर्मध्ये 'मध्यकालेजः' 'इन्टरमीडियट कालेज' । अध्यापनकार्यकाले गत्वा यदि कालेजो न वीक्ष्यते तर्हि इयता लेखेन का सिद्धिः, न कापीत्यर्थः । अयं पुरातनो वृत्तान्तः । नवीननिमित्त-कालेजभवनस्य तु वर्णनमुद्यानवीथ्यां द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

* हिन्दीसाहित्यपाठशाला *

सो०-यत्र जनो निशि नित्यमभ्यस्यति हिन्दीमिमाम् ।

इह 'हिन्दीसाहित्यपाठशालया' प्रीयताम् ॥१७॥

'इमाम्' पदेन वर्तमानकालिकप्रचलितहिन्दीसाहित्यस्य निर्देशः । तथा च हिन्दीसाहित्यसम्मेलनानुसारी पाठ्यक्रमः सूच्यते ॥ १७ ॥

* 'साँगानेरी चौपड़' *

* कवित्त *

कुत्रचित्सुसुममाल्यमण्डितमनोज्ञतनुः

कुत्रचित्सुवर्ण-रूप्य-भूषितवपुस्तटी

कुत्रचित्कनकतन्तुसन्ततवसनधरा

कुत्रचिल्लहरिरङ्गरञ्जितलसत्पटी ।

मञ्जुनाथ नृत्यन्तीव सायं वाद्यतालवशात्

लोककौतुकार्थं कच्चनिहितमहाघटी

निपुणनटीव लोकरञ्जनपटीयसीयं

शोभतेऽद्य साँगानेररुचिरचतुष्पटी ॥१८॥

नटी कुत्रचित् कस्मिन्तपि प्रसङ्गे पुष्पमाल्यभूषितशरीरा भवति । इयं चतुष्पटी तु कुत्रचित् कस्मिन्नपि पार्श्वे मालाकारद्वारा विक्रीयमाणाभिः

पुष्पमालिकाभिः शोभितशरीरा । एवं सर्वैर्विशेषणैः नदी-चतुष्पटयोः विवि-
धरूपधारणसाम्यं बोध्यम् । नदी सुवर्ण-रज्जताभूषणैर्भूषितशरीरा, इयमपि
विक्रीयमाणैः सुवर्णरजतैर्भूषितशरीरा । कनकतन्तवः 'कलावत्' (गोटाकिना-
री वा) तत्संततवसनधरा, उभयत्र साम्यम् । लहरिरङ्गेण रज्जिताः (लहरिया)
लसन्त्यः पटयो यस्याः सा नदी । ईदृश्यः पटयः (विक्रीयमाणाः) यस्यां सा
चतुष्पटी । पूर्वं सायंकाले राजनिदेशतो वाद्यं वाद्यते स्म । तत्तालक्रमानुसारं
नृत्यन्तीव, उभयत्र साम्यम् । लोकानां कौतुकाय कञ्च घटीं निधाय नदी
रज्जूपरि नृत्यति । चतुष्पटयपि, कञ्च एकस्मिन् पार्श्वे निहिताः (विक्रयार्थम्)
ताम्रपित्तलादेर्महाघटयो यस्यामीदृशी ॥ १८ ॥

✽ रत्नवणिग्वीथी 'जौहरी बाजार' ✽

अभ्रंलिहमौलिमञ्जुराजत्सौधसाधुतमा

पाटलसुरङ्गसमारक्त्रवेशमवीथीयम्

मण्डितमहार्घ्यनवमण्डपिकाऽऽसन्दिगतैः

श्रेष्ठजनैस्तुन्दिलैर्निरुद्धपण्यवीथीयम् ।

मञ्जुनाथ चामीकरपुञ्जपुरुषिञ्जरिता

मञ्जुलमृगाक्षीरुद्धवातायनवीथीयम्

रत्नरुचिरोचितचिरत्नधनिवैकटिका

यत्नशतलभ्या रत्नघण्टापथवीथीयम् ॥१९॥

अभ्रंलिहमौलयः (गगनचुम्बिशिखराः), मञ्जु यथा स्यात्तथा राजन्तो
ये सौधाः तैः साधुतमा शोभनतमा । पाटलरङ्गेण रक्ता वेशमपंक्तिर्यस्याः सा ।
मण्डिताः महार्घ्याश्च याः नवमण्डपिकाः (साङ्गवानयुक्त तस्ते) । तासु
आसन्दिगतैः ('गद्दी' स्थितैः) । सुवर्णराशिना पुरु (प्रचुरं यथा स्यात्तथा)

पिञ्जरिता पीतवर्णकृता । रत्नकान्त्या रोचिताः (शोभिताः) चिरत्नधनिसः
(चिरकालाद्भनिकाः) वैकटिकाः (रत्नविक्रेतारः) यस्यां सा । रत्नवण्टा-
पथो रत्नव्यापारस्य राजमार्गः, तस्य वीथी ॥ १६ ॥

✽ रत्नवीथ्याः स्थानसंनिवेशः ✽

उत्तरतो वस्त्रविक्रयापणपिनद्धा, ततो
दर्पणादिवस्तुव्यवसायिपङ्क्तिपथ्येयम्
मुक्तामणिमाणिक्यादियुक्ता, स्वर्ण-दुर्वर्णादि-
'गोटक'विपृक्ता द्रव्यदानाऽऽदानतथ्येयम् ।
मञ्जुनाथ द्विदलादिधान्यधामधन्या, फल-
शाक-शालमन्या वरवाहनविमथ्येयम्
याचन्नैकनैकटिकावेष्टितविपणिपथा
भाति भूरि वैकटिकाऽऽकीर्णराजरथ्येयम् ॥२०

उत्तरतः उत्तरदिशमारभ्य (चतुष्पटीतः सांगानेरगोपुरान्तः) स्थान-
संनिवेशः—पूर्वं वस्त्रविक्रयापणः (बजाज) पिनद्धा संबद्धा । दर्पणादि-
वस्तुव्यवसायिनः (स्टेशनरी सामानके सौदागर) तेषां पक्क्या पथ्या शोभिता ।
ततोऽग्रे मुक्तादिरत्नव्यापारिभिर्युक्ता । (तत्संमुखस्थे वामभागे च) स्वर्ण-रजता-
दिगोटकैः (गोटा किनारी) संयुक्ता । 'दुर्वर्णं रजतं रूप्यं'मित्यमरः । ततः,
धनस्य दानादानविषये तथ्या सत्या, अर्थात् 'हुंडी-पत्री' व्यापारपरैः 'साहु-
कारै'र्युक्ता । ततो द्विदल- (' दाल ') आदिधान्यानां धाम (' दालकी तथा
नाजकी मंडी ') तेन धन्या । ततः फलानां शाकानां च शाकाम् (गृहम्)
आत्मानं मन्यते तादृशी, अर्थात् 'सब्जीमण्डी' 'फ्रुटसाकैंट' युक्ता । शाकानां

मन्यते शालमन्या, 'खित्यनव्ययस्येतिहस्वः' । श्रेण्डैर्वाहनैर्विमथ्या अवगाह्या ।
याचद्भिः अनेकैः नैकटिकैः (भिक्षुभिः) आवेष्टितो विपणिपथो यस्याः ।
राजार्थ्या राजमार्गः ॥ २० ॥

धन्वन्तर्यौषधालयः *

रोगिणो निरीक्ष्यन्तेऽत्र वैद्यैः शास्त्रमर्मानुगै-
भेषजनिर्माणमङ्गनेऽस्मिन् सुपरीक्ष्यताम्
चतुरचिकित्सकैश्चिकित्सितोऽनुशास्त्रक्रम-
मातुरगणोयमातुरालये निरीक्ष्यताम् ।
स्थायिधनराशिना स्थिरीकृतः प्रजानां हितो
लक्ष्मीरामस्वामियशःसंमितः समीक्ष्यताम्
रोगसरिन्मग्ने जने तन्वन् तरितथ्यतुलां
धन्वन्तरिभव्यभेषजालयोऽयमीक्ष्यताम् ॥२१॥

अस्मिन्नङ्गने इति चित्रादिषु स्थाननिर्देशार्थम् । अनुशास्त्रक्रमम् आयु-
वैदशास्त्रक्रमानुसारम् । यशःसंमितः यशःसमानः । तरेः नौकायाः तथ्यां
सत्यां तुलनां प्रकटयन् , रुग्णजनान् रोगनद्या उत्तारयन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥

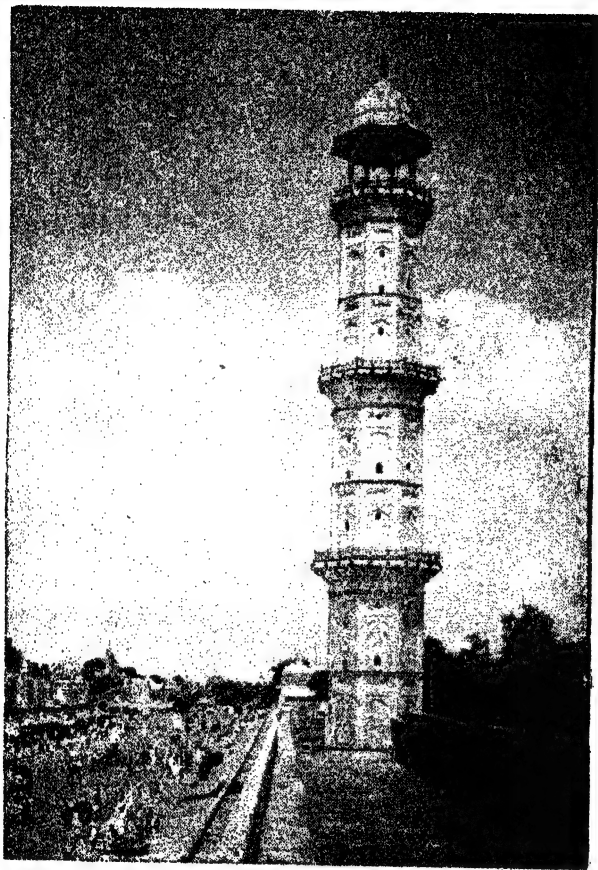
* त्रिपोलिया राजमार्गः *

[त्रिपोलियाभिमुखतः उभयपार्श्वयोः स्थानसंनिवेशः]

वामतो विशालराजमन्दुरानुकूलीकृता
पार्श्वे स्वर्गशूली धराधीशाऽधर्षणीयासौ
दक्षिणतो देवमन्दिराणां पुण्यपङ्क्तिरियं
श्रेणी सुन्दराणामापणानां स्पर्शनीयासौ ।

जयपुरवैभवम्

सेयं स्वर्गशूली स्वर्गशूलीव प्रकाशते

मञ्जुनाथ तलिनत्रिपोलियाभिमुखमेत्य
मार्गाणां मनोज्ञता महत्ता मर्शनीयासौ
वैभवभरेण कृतराजमनःक्षोभा सखे
जयपुरराजपथशोभा दर्शनीयासौ ॥२१॥

वामभागे राजमन्दुरा राज्ञोऽश्वशाला 'आतिश' । तस्याः पार्श्वे धरा-
धीशैरपि अर्घ्यणीया अनभिभवनीया स्वर्गशूली 'ईसरलाट' । इयं हि जय-
नगरप्रतिष्ठापकस्य श्रीजयसिंहमहाराजस्य तनयेन श्रीईश्वरीसिंहदेवेन निर्मा-
पिता । अस्या विषये बह्व्यः किवदन्त्यो विश्रुताः । त्रिपोलियागोपुरस्य
दक्षिणपार्श्वे नीलमणि-व्रजराजविहार्यादिमन्दिराणां पङ्क्तिः । तलिनं चिरलं
सुन्दरमिति यावत् । मर्शनीया विचारणीया ॥ २१ ॥

* स्वर्गशूली *

तुङ्गतया तारापथमेव परिरभ्य स्थिता
काञ्चनकलशचारुचूडा बत राजते
मध्ये प्रतिखण्डमेव लोहितदृषद्भिः कृता
शिल्पभृता कट्टहरश्रेणी भूरि भासत ।
मञ्जुनाथ देवैः सह मन्त्रणार्थमीश्वरेण
कारितेव, यत्र रविरुचयोऽप्युदासते
मेरुशिखराणामपि धूलीकृतदर्पभरा
सेयं स्वर्गशूली स्वर्गशूलीव प्रकाशते ॥२२॥

काञ्चनकलशयुक्ता चारुचूडा (मौलिदेशः) यस्याः सा । लोहितपाषा-

शैर्निर्मिता, शिल्पेन कान्तकार्येण पूरिता, कटहरश्रेणिः 'कटहरा' पङ्क्तिः प्रति-
 खण्डं प्रत्येकतले भासते । ईश्वरः सृष्टेः पालनविषये देवैः सह यथा मन्त्रणां
 करोति, तथा ईश्वरेण ईश्वरीसिंहमहाराजेन स्वर्गीयाणां वृत्तान्तं परिज्ञातुं
 देवैः सह मन्त्रणायै इयं कारितेव । इयदुन्नता यत्र गमने सूर्यकिरणा अपि
 उदासीनास्तस्या भवन्ति । धूलीकृतः तुच्छीकृतः उन्नततायाः गर्वभरो
 यथा सा । स्वर्गस्य कृते शूलीव । इयदुन्नता यदस्याः कलशकांटीः स्वर्ग
 स्पृशति । ततश्च एतस्या उपरि स्वर्गः शूलीप्रोत इव दृश्यत इत्यर्थः । अथवा
 स्वर्गा स्वर्गता (स्वरूपपदाद् गमेर्ङः, स्वर्गपर्यन्तं शूलीव शूलाकारेव स्थिता,
 अत्युन्नतेति यावत् । किं वा-अद्यावधि औन्नत्ये सौन्दर्ये च स्वर्ग उपमानमा-
 सीत्, किन्तु अनया तस्य स गुणोऽपहृतः । अत एव स्वर्गस्य हृदये शूलीव
 व्यथयतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

* हनुमद्विशिखा *

सवैया

कुहचिद्बहुमोदक-मोहनथालमिलजलवलिचयाभिमुखा

कुहचिच्च चतुर्गुणिलङ्घुभरैः कृतलोकचतुर्गुणिताक्षिमुखा ।

बहुगन्धभरैः परितो भरिता सततोत्थितधूममिलत्परिखा

शतचुल्लिचये ज्वलदग्निशिखा द्विशिखानुगता हनुमद्विशिखा ॥

मोदक-मोहनथालाभ्यां मिलन् यो जलवलिचयः 'जलेवि'समूहः सः
 अभिमुखो यस्याम् । अथवा तस्याभिमुखा । मोदकादिव्यञ्जनैर्युक्तेत्यर्थः ।
 चतुर्गुणिलङ्घुः चौगुनीमोदकः । कृतं लोकानाम् चतुर्गुणितम् (अत्यधिकम्)
 अक्षिमुखं यथा । व्यञ्जनानां बहुभिः सुगन्धभरैर्भरिता । रथयानालिकासु
 क्रियतः अन्नादेर्विजातीयगन्धोपि 'बहुगन्धभरैः' पदेन सूच्यते । सततो-
 त्यक्तो यो धूमः तेन मिलन्ती सम्बध्यमाना परिखा परिधिर्यस्याः, निरन्तरधू-

मायितपर्यन्तभागेत्यर्थः । शतम् अनेका याः चुल्लयः 'चूल्हे' 'भट्टी' तासां समूहे ज्वलन्त्यः अग्निशिखाः यस्यां सा । द्वयोः शिखयोः (भागयोः) अनु-
गता विभक्ता, पार्श्वद्वयेपि कान्दविकानामापण्यैर्युक्तेति भावः ॥ २३ ॥

* विशालविशिखा 'चौडारास्ता' *

कवित्त

त्रितलत्रिपोलियापुरस्तात्पुस्तकालयतः

परमप्रशस्ता 'बैङ्क'शाला सुप्रकाशते

अग्रे चास्य दामोदरमन्दिराग्रभागे भव्य-

विश्वेश्वर-शिखरबन्ध-मन्दिराण्यवासते ।

मध्ये मञ्जुनाथपूर्वजानां कवितल्लजानां

सेयं पट्टवीथी भट्टवीथी भूरि भासते

पर्यन्ते करालसिंहपञ्जरपरीता, शाल-

शोभिता विशाल-वरविशिखा विराजते ॥२४॥

त्रितलस्य त्रिपोलियागोपुरस्य पुरस्तात् सम्मुखभागे, पुस्तकालयतः
पुस्तकालये । सार्ववि० तसिः । बैङ्कशाला 'इम्पोरियल बैङ्क' । दामोदरमन्दि-
रस्य अग्रभागे, अर्थात् इतोऽप्यग्रे दक्षिणे । अवासते अवतिष्ठन्ते । कविश्रेष्ठानां
पट्टवीथी-प्रधानवीथी, पट्टशिष्य इतिवत् । दानपट्टे लिखिता वीथी वा ।
शालैर्वृक्षैः शोभिता । विशाला वरा च विशिखा । कराल-शाल-विशालेतिप्रासाः

* अजमेरी-गणगौरीरथ्ये *

[ब्रह्मपुरीमार्गादारभ्य अजमेरीगोपुरपर्यन्तः स्थानसंनिवेशः]

ब्रह्मपुरीमार्गादुपयाहि गणगौरीद्वारि

प्राप्तं यद्वि नूनं गणगौरीगुणगेयताम्

चतुर्दिक् चतुर्भिर्देवमन्दिरैरुपेताऽन्तरे
 वाटिकासमेताऽम्बरचतुष्पाटकेयताम्
 कोणे कोट्टपालीं शिच्यमाणां बालिकालीमेच्य
 चित्रकलाशाली शिल्पविद्यालयोऽप्येयतां
 वायुसेवनार्थं भ्रमेरीप्ससि सुखं चेत्सखे
 नूनमजमेरीगुण्यगोपुरमुपेयताम् ॥ २५ ॥

यत् गणगौरीद्वारम् ('गनगौरीदरवाजा') गणगौर्याः गुणेन गेयतां
 ख्यातिं प्राप्तम्, गणगौर्याः मेलके श्रीगणगौर्यास्तत्र गमनेन तस्य द्वारस्य
 तन्नाम्ना प्रसिद्धिरभूदित्याशयः । चतुर्दिक् चतसृषु दिक्षु । चतुर्भिर्देवमन्दिरैः
 सीताराम-रूपचतुर्भुजादीनां मन्दिरैः उपेता युक्ता । अन्तरे मध्यभागे च,
 वाटिकासमेता । सम्प्रति नवावमहोदयस्य मन्त्रित्वे पूर्वतनकुण्डवेदिकायां
 पुष्पवृक्षा दूर्वापट्टिकाश्चरोपिता इति सूच्यते । अम्बरचतुष्पटिका 'आँबेरी
 चौपड', ईयताम् प्राप्यताम् । कोट्टपाली 'कोतवाली' । शिच्यमाणां अध्याप्य-
 मानां बालिकापङ्क्तिम्-आ-ईच्य । बालिकाविद्यालयं 'सॅटल गर्ल्स स्कूल' इष्ट्वे-
 त्यर्थः । शिल्पविद्यालयः 'स्कूल् आफ् आर्टस्' अपि-आ-ईयताम् आगम्यताम्
 वायुसेवनार्थम् भ्रमेः भ्रमणस्य सुखं चेत् ईप्ससि वाञ्छसि । गुण्यं गुण्यु-
 क्रम् । उपेयताम् उपगम्यताम् । वायुसेवनाय अजमेरीगोपुराद् बहिः रामनि-
 वासारामे गम्यतामित्याशयः । 'भ्रमेरी' 'अजमेरी'ति प्राप्तः ॥ २५ ॥

✽ चन्द्रपोलराजमार्गः ✽

[चतुष्पटीमारभ्य चन्द्रपोलगोपुरपर्यन्तः स्थानसंनिवेशः]

अम्बरचतुष्पटीमतीत्य पश्चिमायां दिशि
 दीनानाथमन्दिरमवेच्य मोदमानय

दृष्ट्वा तिलकादिमन्दिराणि, राजमातुरिदं

रामचन्द्रमन्दिरममन्दमवलोकय ।

मञ्जुनाथ 'चन्द्रपोल'गोपुरसमीपे सखे

सिद्धपीठदर्शनसुखेन सुकृतं जय

अविरतधूपधूमसौरभसुभगतमं

मारुतिमनोज्ञमहामन्दिरमुदञ्चय ॥२६॥

‘तिलकमन्दिरं’ हि रामानुजवैष्णवसंप्रदायस्यैकं मन्दिरम् । अत्र हि भित्तौ महाविशालं रामानुजसंप्रदायपरिगृहीतं तिलकं लिखितमिति तिलक-मन्दिरनाम्ना व्यपदेशो जातः । पूर्वं राजमातुः, इदानीं राज्ञः पितामह्याः (दादीजी साहिबा श्रीधीरावतजी -निर्मापितं रामचन्द्रमन्दिरम् । सुकृतं पुण्यं जय वशंकुरु अर्जयेत्यर्थः । धूपधूमस्य सौरभेण सुभगतमं महत् मन्दिरम् उपगच्छ । अस्मिन् सिद्धपीठे अविरतं रामायणपाठ-जपादिकं शतशो ब्राह्मणाः कुर्वन्ति । सर्वदैवेदं मन्दिरं पाठध्वनिना मुखरितमेव प्राप्यते । मनोरथार्थिनां जनानां प्रायः समूह एव विलोक्येत । सेयं सिद्धमूर्तिः कदा केन स्थापितेति इतिहासमार्गतो न निश्चीयते । जनेषु प्रसिद्धं यत् ‘आम्बेरस्य शिलासयी, जयपुरस्यायं हनुमान्, साँगानेरग्रामस्य च ‘साँगादेवः’, प्राक्रनेन मानसिंहमहाराजेन आनीताः’ इति । यद्यपि तिसृणामेतासां देवतानामेककालेऽऽनयनं ऐतिहासिका नानुमोदन्ते-तथापि दोहापद्यमिदं बहोः कालाच्छृणुमः—

‘साँगानेर को साँगोबाबो जयपुर को हनुमान ।

आम्बेर की सिल्लादेवी ह्यायो राजा मान’ ॥

* पुराणवसतिः ‘पुरानी बसती’ *

बालानन्दमन्दिरसमीपाद्यज्ञशालामाप्य

सिंहदुर्गहर्म्यमाला प्राङ् निर्वर्णनीयासौ

तदनु च गोपीनाथदर्शनं विधाय सखे
 नानाविधकौतुकभूर्भूयोऽभ्यर्णनीयासौ ।
 प्रवरपुरोहितानां भूतिर्भविता ते स्फुटं
 मञ्जुनाथकविता गृहेऽस्याकर्णनीयासौ
 काममप्रमाणदृश्यपूरितपुराणस्थला
 संप्रति पुराणवसतिर्मे वर्णनीयाऽसौ ॥२७॥

सिंहदुर्गस्य नाहरगढस्य हर्म्यमाला प्राक् पूर्वं निर्वर्णनीया दृश्या । न
 चेद्राजाज्ञा तर्हि यज्ञशालासकाशाद् दूरत एव विलोक्या । नानाविधकौतु-
 कानां भूः स्थानम् 'बारह भाइयो का अखाडा' अभ्यर्णनीया समीपगता कर-
 णीया । अभ्यर्णं करोति अभ्यर्णयति ततः अनीयर् । प्रवरपुरोहिताः 'बडेपुरो-
 हित' रामप्रतापजीप्रभृतयः । तेषां वैभवम् महाविशालं भवनम् आरामादि
 च ते स्फुटं भविता भविष्यति. लुट् । 'नागरपाडा' स्थाने मञ्जुनाथगृहे अस्य
 कविता श्रवणीया । अपरिमाणैः दृश्यैः पूरितानि प्राचीनस्थलानि यस्याः सा ।
 प्राचीनैतिहासिकस्थानयुक्तेत्यर्थः । प्रमाण-पुराण-पुराणेति प्राप्ताः ॥ २७ ॥

✽ 'नाहरगढ' ✽

आरोहः सुदीर्घो यस्य वाजिरथगम्यो भाति
 रम्योद्यानशाली यस्य सौधो रमयेत्कविम्
 सोपानावबद्धो यतो ज्यायान् जलटङ्को भाति
 वरणविटङ्को यस्य चूर्णयेत्पतत्पविम् ।
 मञ्जुनाथ मीनाजातिरक्ष्यो धनकोषो महान्
 तुङ्गतया यत्र श्रमदोषो भजते रविम्

अन्यदेशदुर्गद्युतिमाहरसि किं वा वृथा

नाहरगढस्य समुदाहर दृढच्छविम् ॥२८॥

आरोहः (घाटी, चढाई) । इयदुश्नते दीर्वेपि आरोहे तादृशः सुबद्धो, विशालः, चक्रभ्रमणेन न्यूनीकृतारोहश्च मार्गोस्ति यस्मिन् राज्ञो वाजिरथः (बग्गी) सुखेन गच्छेदित्यर्थः । यस्य (दुर्गस्य) राजनिवासोचितः नासादः समन्तात् मनोहरेणोपवनेन वेष्टितः, यस्य शोभया कविरपि मनसि रमते इति भावः । जलटङ्कः जलाशयः 'टँका' । यस्य वरणविटङ्कः प्राकारशिखरं तथा दृढं यथा तदुपरि यदि शत्रुप्रेरितः पविः (वज्रम्) अपि पतेत्तर्हि लोथं विटङ्कस्तमपि चूर्णयेत् न तु स्वयं भिद्येत्यर्थः । उच्चतायाः कारणात् तदुपरि निजकिरणान् प्रेषयन् सूर्योपि श्रान्तो भवतीति श्रमदोषो रविं भजते । आहरसि संगृह्णासि । यत्र यत्र दुर्गाणां दृढतायाः प्रसङ्गो भवेत्तत्र तत्र नाहरगढस्य दृढ-च्छविम् उदाहर उदाहरणरूपेण उपस्थापयेत्याशयः ।

संक्षिप्तेतिवृत्तम्

इदं दुर्गं जयपुरप्रतिष्ठापकेन सवाईश्रीजयसिंहमहाराजेन निर्मापि-
तम् । अस्मिन् स्थाने नाहरसिंहनामकस्य 'भोमिया'ख्यदेवयानिविशेषस्य
पूर्वं निवासोऽभवत् । जयपुरराजवंशे नाहरसिंहनामा कश्चन पूर्वजः समभवत्
यो हि देहत्यागोत्तरं दिव्ययोनिः 'भौमिया' अभवत् । स हि आत्मनो निवा-
सस्थाने दुर्गनिर्माणात्कुपितः सन् तत्कार्ये विघ्नं चकार । सम्मिलिताः सर्वेपि
स्थपतयः समग्रं दिनं यावत् यां दुर्गभित्तिं निरमान् रात्रेरनन्तरं प्रातरेव सा
चूर्णीभूता प्राप्यत । एतत्प्रबन्धाय नानोपायान् कृत्वापि विफलीभूतः श्रीजय-
सिंहमहाराजो महामान्त्रिकं श्रीपौण्डरीकमहाभागं प्रार्थयत् । एष हि मन्त्र-
जलेन तं भूमिस्वामिनं संतोष्य निजवशे च कृत्वा तत्स्थानं त्याजयासास ।
प्रतिज्ञानुसारं नाहरसिंहभूस्वामिनो मन्दिरं घाटोद्यानस्य मार्गे निर्मापितम्,

तत्र च नैवेद्यस्य ज्योतिषः ('जोत') च प्रबन्धो राजद्वाराऽक्रियत, योद्यापि प्रचलति । एतस्य दुर्गस्य नाम 'सुदर्शनगढम्' इति । एतस्मादुर्गादारभ्य 'ग्राम्बेर' दुर्गपर्यन्तं पर्वतमौलौ वाजिरथगम्योऽनुद्धातश्च विशालो मार्गोऽस्ति ।

अस्मिन् दुर्गे यानि राजहर्म्याणि सन्ति तेषां वृद्धिः परिष्कारश्च श्रीराम-सिंहमहाराजेन (अर्वाचीनेन) कृतः । दुर्गस्य मध्यतो महान् जलटङ्कोस्ति यस्य जलेन तद्दुर्गवासिनो 'मीना' गणा जीवन्ति, राजहर्म्यस्य विशालमुपवनं च सिध्यते । दुर्गस्योपरि मीनाजातेरेव निवासोस्ति । एवैव जातिरेतद्दुर्गस्य रक्षणेऽधिकृता । दुर्गमध्ये यः किल महान् धनकोषोस्ति तस्यापि रक्षायै इयमेव सर्वाधिकारिणी । उच्चपदाधिकारी राजकर्मचार्यपि विशेषावश्यकतां विना अस्मिन्दुर्गे गन्तुमनुमतिं न लभते । द्वारसमीपे भैरवस्यैकं स्थानमस्ति, रवि-वारे नैवेद्यसमर्पणाय तद्दर्शनाय च गमनमात्रस्याज्ञास्ति । मीनाजातेर्गृहे कश्चिदुत्सवो ब्राह्मणभोजनादिप्रसङ्गैश्च नृवेत्तर्हि दुर्गाध्यक्षस्याज्ञां प्राप्य गृहस्वामी निमन्त्रितान् दुर्गाभ्यन्तरे नयति ।

* ब्रह्मपुरी *

दुर्गमगणेशदुर्गसीमन्ताभिमण्डिता या

दाक्षिणात्यभूमुरनिवासैरभिरोच्यासौ

उच्छृङ्खलं खेलतां च रङ्गस्थलगायकानां

होलाभिनये विशङ्कगीतिर्न विमोच्यासौ ।

यत्राभवन् रत्नाकर-पौण्डरीकमुख्याः पुरा

जीर्णगृहोद्देशैस्तदभिख्याऽधुनाऽऽलोच्यासौ

पूर्वपुरुषाणां यशोनिर्भरीप्रकाशकरी

ब्रह्मपुरी सम्प्रति पुराणपुरी प्रोच्यासौ ॥२६॥

दुर्गमं यत् गणेशदुर्गम् 'गणेशगढ', तदेव सीमन्तः केशपाशस्तेन अभिमण्डिता, गणेशदुर्गस्याधस्तादुपनिविष्टेत्यर्थः । रङ्गस्थलम् 'अखाड़ा' तद्गायकानाम् । विशङ्का निर्मर्यादा । ब्रह्मपुर्याम् द्वे गीतिरङ्गस्थले 'छोटा अखाड़ा' 'बड़ा अखाड़ा' स्तः । होलिकोपरि तत्र सगीतिकोऽभिनयो भवति, यस्मिन् अरलीलतास्पर्शिनी उद्दामशृङ्गारगीतिर्व्यङ्ग्यगीतयश्च ('फैल') गीयन्ते । सा गीतिरपि तत्स्थानपरिचयार्थं न विमोच्या । महाराष्ट्रब्राह्मणो रत्नाकरपौण्डरीकः श्रीजयसिंहमहाराजस्य (जयपुरनिर्मातुः) समयेऽभवत् । एष महाविद्वान् मान्त्रिकः सिद्धपुरुषश्चासीत् । महाराजेन योऽश्वमेधयज्ञः कृतोऽभूत्तस्मिन् दक्षिणात्यानानामेव प्राधान्यमासीत् । बहवो वेदपारगा दक्षिणदेशतः ससम्मानमाहूय यज्ञे निमन्त्रिताः । पौण्डरीकरत्नाकरोऽश्वमेधयज्ञे सर्वप्रमुखोऽभवत् । अनेन जयसिंहमहाराजस्य निजसिद्धताया भूयान्परिचयो दत्तः । एष महाराजोप्यमुं गुरुरिति गौरवेण सम्मानयामास । पौण्डरीकेण महाराजस्य यशःप्रख्यातये 'जयसिंहकल्पद्रुम' नामा व्रततिथिनिर्णयात्मको महान् धर्मशास्त्रग्रन्थो निर्मितः । यदा हि महाराजेन जयपुरनगरं प्रतिष्ठापितं तदा ब्रह्मपुर्यां सर्वप्रथमं श्रीरत्नाकरपौण्डरीकोऽधिष्ठापितो भूयसी च विभूतिः प्रप्ता । पौण्डरीकस्य प्राचीनगृहमतिविशालं सुन्दरोपवनसहितं राजमल्लतडागस्योपर्यद्यापि द्रष्टुं शक्यते यद्धि सम्प्रति जीर्णतां गतम् । किन्तु अस्मिन् यत्किल स्थापत्यकार्यम्, यादृशी च विशालता, यच्च वैभवमस्ति तद्दर्शनेन तत्प्रभावो राजोपमितविभूतिश्च सुस्पष्टमनुमातुं शक्यते । श्रूयते—आम्बेरस्य जयगढदुर्गे रत्नाकरसागराख्यो जलबन्धः श्रीरत्नाकरपौण्डरीकस्मारक एवास्तीति ।

जयसिंहमहाराजस्य परमादरभाजनं सञ्चाड्जगन्नाथनामको महाराष्ट्र-ब्राह्मणोपि पूर्वं ब्रह्मपुर्यामेव प्रतिष्ठापितः । अयमपि महामन्त्रिको विद्वान् ज्योतिषशास्त्रेऽद्वितीयपण्डितोऽभूत् । जयसिंहमहाराजस्य समये सोऽयं

रेखागणितस्यैकं ग्रन्थं निर्ममौ । एष 'अरबी' भाषाया अपि परमविद्वानासीत् । एष ग्रन्थोऽरबीभाषात एवानूदित इति ऐतिहासिका वदन्ति । एवमेव अस्य महाभागस्य 'सिद्धान्तकौस्तुभ-सम्प्रादसिद्धान्त' नामकौ ज्योतिषग्रन्थावपि प्रसिद्धावभूताम् । जयपुरराजकीयज्योतिषयन्त्रशालायां 'सम्प्रादयन्त्र'-नामकं समयसूचकं यन्त्रमनेनैवाविष्कृतमिति बहूनां कथनम् । अस्तु-एवंविधा असाधारणपुरुषाः पूर्वं ब्रह्मपुर्यां न्यवसन् किन्तु अधुना तदभिरूपा तत्कीर्तिः 'अभिरूपा नाम-शोभयोः' जीर्णगृहाणामुद्देशैः निवेशैः आलोचया अनुमेया । पुराणा पुरी, प्रत्यहं तद्गृहाणां निवासिनां च स्वीयमाणत्वात् ।

संक्षिप्तेतिवृत्तम्

जयसिंहमहाराजेन यदा जयपुरनगरं प्रतिष्ठापितं तदा ये ये ब्राह्मण-श्रेष्ठा अश्वमेधार्थमाहूतास्तेषु ये सुप्रसिद्धा गुणिनोऽभवन् महाराजस्यास्य च पूजनीयाः समभवन् तान् सर्वान् ससमादरं निवास्य तदुपजीविनस्तत्सार्थीयाश्च परुषानपि तत्रैव निवेश्य ब्रह्मपुरीनाम्ना सेयं वसतिः पृथगेव निर्मिता ।

जयसिंहमहाराजेन संमानितैरस्मत्पूर्वजैः श्रीकृष्णभट्टकविकलानिधि-भिर्जयसिंहतनयस्य श्रीईश्वरीसिंहमहाराजस्य यशोवर्णनार्थं निर्मिते 'ईश्वरविलास'महाकाव्ये जयसिंहमहाराजेन तत्समलं प्रतिष्ठापिताया ब्रह्म-पुर्या वर्णनमुपलभ्यते । आसीत्तस्मिन्नपि समये ब्रह्मपुर्या एष एव स्थान-संनिवेशः । अभूत्तदापि तस्याः शिखरदेशे 'गणेशगढ'दुर्गम् । ब्रह्मपुर्या ये ये ब्राह्मणा निवासिता अभूवन्ते सर्वेपि कयाचिद्विद्यया गुणैश्च प्रभावशालिनः, अत एव राजसंमानिता आसन् । एतेषु सर्वतोधिका दाक्षिणात्यास्ततोऽव-शिष्टा गुर्जरा अभवन् । सर्वेप्येते वैदिका आहिताग्नयश्चासन् । प्रतिसवनमेतेषां भवनेषु अग्निहोत्रायभवन् । यथा हि तद्वर्णनम्—

‘येन ब्रह्मपुरी कृताऽतिधवलः कैलासशैलोपमै-

र्विप्राणां भवनैः सदा समुदयत्सम्पद्द्विलासाञ्चितैः ।

प्रत्यागारमुरुप्रकारहवनैर्यत्राग्निहोत्राण्यभु-

लीलादत्तचतुःपुमर्थपटलीजातादराणि स्फुटम् ॥

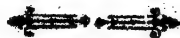
श्रियं धत्ते यस्यामधिगिरिशिरः श्रीगणपते-

र्गृहं दूराद्दृश्यं सुखचितमणीभाभिररुणम् ।

ध्रुवं तस्या एव क्षितिपतिरमण्याः सुरुचिरे

ललाटे सिन्दूरैः कलितमिव सौभाग्यतिलकम् ॥’

ब्रह्मपुर्यां यथा स्मार्तानां वैदिकानां च निवासोऽभवत्तथैव सेयं वसति-
वैष्णवानामपि वैभवैः सुसमृद्धाऽभवत् । एतस्या उत्तरपश्चिमदिशि वैष्णव-
ब्राह्मणानां राजसंमानितानां गोस्वामिनां च निवासोऽभवत् । शुद्धाद्वैत-
संप्रदायिवैष्णवानां पूज्येषु सप्तसु स्वरूपेष्वन्यतमः श्रीगोकुलनाथदेवोप्यत्रा-
तिष्ठत् । यन्निवाससालि ‘गोकुलद्वारा’ ‘गोकुलनाथवापिका’ चेति स्थान-
द्वयमद्याप्यवतिष्ठते । यत्किञ्चिदस्तु, इयं वसतिः कस्मिन्नपि समयेऽतिसमृद्धा
गहना चाभूदिति नास्ति संदेहः । एतस्यां हि राजसंमानितानां ब्राह्मणानां
शिबिका-(पालकी)-संमानवाहीनि सप्त स्थानान्यासन्निति ब्रह्मपुरीस्था वज्रा
अद्यापि कथयन्ति ।

आमुखवीथी

[ग्रन्थ छपना आरम्भ होने के अनन्तर कई महानुभावों की सलाह से साथ में हिन्दी अनुवाद का रहना भी सामयिक समझा गया । अतः, अब तक छपी दो वीथियों का हिन्दी अनुवाद यहाँ दे दिया जाता है । पाठकमहोदय पद्यसंख्या के अनुसार हिन्दी अर्थ देख लें]

[चतुष्पदीचत्वर]

श्वेतकान्ति से कुवलय (श्वेतकमल) को जीतनेवाला, कमलके शोभागर्व को दूर करनेवाला, चन्द्र के समान एक विमल तेज (सरस्वती) हमारी सदा रक्षा करे ॥ १ ॥

अपनी कान्ति से चन्द्रकान्ति को भी लजित करनेवाली, कमलखण्ड में निवास करनेवाली, त्रिलोकी के कवियों से गाई गई भारती (सरस्वती) का जय हो, संसार ही जिसका खजाना है ॥ २ ॥

जिसकी कृपादृष्टि का विलास सकल श्रमङ्गलों का दूर करनेवाला, और हृदयसदन में सुख की सृष्टि करनेवाला है । श्रमृतधारा के समान जिस (कृपादृष्टि) को पाकर कविता अपने आप उल्लसित होती है ॥ ३ ॥

बुद्धिविकास के लिये वसन्तसदृश जो (भारती), कीर्तिरूप चन्द्रिका को फैलाती है, पूर्वपुण्यों से प्राप्त होनेवाली वह भारती हमारे अनुकूल हो ॥ ४ ॥

जिस सरस्वती की मधुरतादिनी कच्छपी वीणा स्वर, ग्राम, मीड आदि को स्पष्ट प्रकट करती है, जिसके एक एक स्वरतरङ्ग में श्रमृत की धार बहती है और जिससे संसार के साहित्य का विकास हुआ है ॥ ५ ॥

वेद ही जिसके अनन्त निर्मल गुणों को जानते हैं, शुद्धविवेक के द्वारा ही जिसकी प्राप्ति होती है, उस वाग्देवी का जय हो ॥ ६ ॥

नीलकमल के समान शोभाशाली एक अलौकिक चरण ही मेरा आश्रय है जिसके ध्यान करने से चञ्चलचित्त में भी धैर्य आ जाता है ॥ ७ ॥

हे भगवती ! मैंने बहुत भार स्वीकार कर लिया है जो कविता के नये मार्ग में पैर बढ़ाया । हे देवि ! कृपा करके अकम्प (स्थिर) बुद्धि दीजिये ॥ ८ ॥

सारीब की प्रार्थना समझकर उपेक्षा न करिये । थोड़ी करुणादृष्टि डालिये, हे भारती यदि आपके चरण का अवलम्बन मिल जाय तो मनमें रचना का परिश्रम ज़रा भी प्रतीत न हो ॥ ९ ॥

हे भारती आपके चरणों में बढ़ाजलि प्रणाम कर, ऐसी रचना की मति चाहता हूँ जिससे रसिकों के मनको मोद हो ॥ १० ॥

मस्तक झुकाकर गुरुचरणकमलों को प्रणाम करता हूँ जिन (कमलों) की छाया मूढता में पड़े हुए हृदय में शान्ति पैदा करती है ॥ ११ ॥

जिनके सौरभ से हृदय की सुस्ती दूर होजाती है । गुरु की कृपा सकल सुखों की सीमा है जो भ्रम को भङ्ग करके दुरित (पाप) को दूर करती है ॥ १२ ॥

गुरु उपदेश के दीपक से हृदय के अन्धकार को हटा देते हैं । शोधक रज (धूलिद्रव्य) से निर्मल होने पर मणि में जैसे गुण (हारसूत्र) की रुचि (कान्ति)प्रतिबिम्बित होती है वैसे ही चरणरज से स्वच्छ हुए मनरूप मणि में गुणों (विनय-दाक्षिण्य आदि) की रुचि उत्पन्न होती है ॥ १३ ॥

वाल्मीकि आदि कवि धन्य हैं जिनने वाणी को नया बना दिया
जिनके सूक्तिसमुद्र के सम्मुख अन्यान्य कवियों की रचना-नदियां आज तक
बह रही हैं ॥ १४ ॥

भगवान् व्यास की वचनरचना जब समस्त भुवनों को भासित कर
रही है तब भावुकों के मन को खेद क्यों हो ? ॥ १५ ॥

सज्जनों की निन्दा से घिरी हुई दुर्जनमण्डली क्यों न सराही जाय
जो गुणों से गुरुओं (भारी तथा पूजनीय) को भी एक जुवान में हलका
बना देती है ॥ १६ ॥

दुर्जनों की जिह्वा एक नतकी है जो कुटिलकथारस-(जली कटी
सुनाने में आनन्द)-रूपी रङ्गस्थल में पहुँच और कपटकल्पनारूप सह-
चरियों को साथ लेकर दूसरे के यशों को खूदती हुई नाचती है ॥ १७ ॥

खलजिह्वा चित्र लिखने की एक विचित्र कूँची है जो कपटरङ्ग को
लेकर दूसरों के यशरूपी निर्मल पट पर निन्दा का चित्र खँचती है ॥ १८ ॥

दुर्जनों की मुखरूपी बांवी में रहनेवाली खलजिह्वारूपी यह सर्पिणी
अमृत है, जो खेलती हुई दूर से ही काटती है जिससे सुजनों को तत्काल
दाह होता है ॥ १९ ॥

दूसरों के हित को उन्मूलित करना, दूसरों के तिरस्कार पर प्रसन्नता
से हँसना, यों सदा दूसरों के लिये परिश्रम उठानेवाला दुर्जनवृन्द क्या
प्रशंसा के योग्य नहीं ? ॥ २० ॥

मलाई के लिये सदा तय्यार, ऐसे सज्जनसमाज के प्रति विनय
निवेदन करते हुए सुख हो रहा है । दूसरों के गुणों से सदा परिचय रखने-
वाले जिसके चित्त में कपटघटना को स्थान ही नहीं ॥ २१ ॥

मधुर मधुमल्लिकाकी शोभा रखनेवाली सज्जनों की सूक्ति (वाणी) एक सज्जीवनी लता है जो द्विजिह्व (दुमँहा दुर्जन) की जीभ से चाटे हुए इस मनरूपी घोंसले में अमृत सा ढाल देती है । द्विजिह्व (सर्प) से चाटे हुए पक्षिगृह में अमृत छिड़कने से जो फल होता है वही सज्जनों की वाणी का दुखी चित्त पर ॥ २२ ॥

दुर्जनों की लगाई हुई कलङ्करेखा सुजनसूक्तिरूपी गङ्गा में डुबकी लेकर शिव के मस्तक की चन्द्रकला के समान पवित्र होकर निकलती है ॥ २३ ॥

दूसरों के गुणों का पक्षपात रखनेवाली सज्जनों की दृष्टि को मैं चतुर नहीं कह सकता, जो दूसरों के द्वारा बढ़ाये हुए दोष को भी नहीं देख सकती [जो बड़ी से बड़ी चीज को भी नहीं देख पाती वह दृष्टि कैसे ठीक समझी जायगी ऐसे ही बड़े दोषों पर भी जो नहीं पड़ती उस सज्जनों की दृष्टि को कौन ठीक समझेगा ?] (व्याजस्तुति) ॥ २४ ॥

यदि सज्जनसंगमरूप मन्दाकिनीधारा मिल जाय तो पाप और सांसारिकतापसहित यह दुर्जनों की बातचीत क्या पीड़ा पहुँचा सकती है ? ॥ २५ ॥

हृदयताप को दूर करनेवाला साधुसमागम का मार्ग अद्भुत है जहाँ पहुँचने पर सब बाधाएँ दूर हो जाती हैं और अतुल सुखात्पत्ति होती है ॥ २६ ॥

सज्जनों की सूक्ति चन्दन से भी बढ़कर है, जिसके कि हृदय के पास पहुँचते ही ताप की पीड़ा दूर हो जाती है ॥ २७ ॥

सकल लोकों को सुख पहुँचानेवाली, पूर्वकवियों की वाणीरूप मधुधारा धन्य है, सकल जगत में जीवनौषध होकर उत्पन्न हुई जो हृदय के

पास पहुँचनेमात्र से ही ताप को दूर कर देती है (और औषधि खाने पर और उसके वीर्यविपाक के रक्त के साथ मिलने पर ताप को हरण करती है किन्तु यह पास आने ही) ॥ २८ ॥

यदि इस भूमि पर नन्दनवनवीथी उत्पन्न होजाय जिसमें कि कल्प-वृक्षों की सुन्दर पङ्क्ति दिखाई देती हो और यदि उस वनवीथी में स्वर्गङ्गा भी आजाय जिसके किनारे सुराङ्गनाओं के विहारस्थल हों, और यदि उसमें सबके मन को लुभानेवाली स्वर्गीय कुंजों में गूँजनेवाले कोकिलों की शोभा भी आजाय तो कदाचित् इस जगत् में कविता-विलासों की तुलना हो सके ॥ २९ ॥ ३० ॥

हृदयस्थित तापरूप पाप को दूर करने और निःसीम सुख को पैदा करनेवाली कविवाणीरूप (मद्य)सुवा अद्भुत मस्ती पैदा करनेवाली है जो किसी चीज़ से भी नहीं दबती [और मद्य श्रम्लादि पदार्थों से दमनीय होता है तथा वह पापहारक भी नहीं] ३१ ॥

भास कालिदास प्रभृति कवियों के कविताचमत्कार की स्तुति करता हूँ जिसके प्रकाश को पाकर हम सरीखों की वाणी भी विकसित होती है ॥ ३२ ॥

बड़े बड़े कवियों से भी मस्तक पर चढ़ायी गई कालिदास की अनुपम कविता धन्य है, ईश्वरदत्त शक्ति को सूचित करनेवाली और अद्भुतविलास विभ्रमयुक्त जिस कविता के सेवन से रसिकों का मन मस्त होजाता है ॥ ३३ ॥

अनुपम-साहित्य-सार को प्रगट करनेवाली दण्डिपण्डित की रचना प्रशंसनीय है जो जगत् में जीता जागता आदर्श (ध्वनि से-काव्यादर्श नामक साहित्यसंदर्भ भी) रखती है। दण्डी की गुणगाथा भला कौन नहीं गायेगा ? ॥ ३४ ॥

भवभूति की भारती वीरसोचितभावों को अभिव्यक्त करनेवाली हैं । इसकी लेखिनी लोकचरित्रचित्रण में चतुर और करुणविप्रलम्भादि मधुररसों में भी रुचिर रेखावाली हैं ॥ ३५ ॥

बाण (तीर और तन्नामक कवि) के द्वारा उत्कीर्ण किया गया गद्य हृदयरूप पट से नहीं हटता किन्तु नित्य नया आनन्द देता है । क्रिष्टकल्प-नाम्नों से बहुत कुछ भरी हुई सुबन्धु की रचना (वासवदत्ता) प्रथम रहने पर भी जो गद्य उत्कर्ष पाता है ॥ ३६ ॥

वर्णमैत्री की मिठास से मिला हुआ माघ (तत्कृत शिशुपालवध-काव्य) संमुख है । और भारवि की (वर्णमैत्रीकृत) मधुरता को भी कौन नहीं याद करते ? [ब्राह्मणादि सब वर्णों को एक करनेवाले मधु (मद्य) से युक्त माघ (तन्नामक मास) संमुख है, मधुरता (मधुवर्षिणी, प्रिय लगनेवाली) 'भा रवेः' सूर्य की कान्ति (धूप) किसे याद न पड़ेगी, यह अर्थ भी ध्वनित होता है] ॥ ३७ ॥

राजशेखर की वाणी प्रसादगुण से युक्त अर्थगाम्भीर्य का खजाना है । जिसकी रचना सर्वथा आस्वादनीय है, और जिसकी मीमांसा (विमर्शशैली और 'काव्यमीमांसा' नामक ग्रन्थ) भी आनन्द देती है ॥ ३८ ॥

अनूठी कल्पनाओं के कारण मनोहर श्रीहर्षकवि की वाणी भी स्तवनीय है । जिसकी शब्दशय्या (पदगुम्फ) प्रौढबन्धसे सुन्दर है वह मुरारि कवि की सूक्ति भी अन्य कवियों से अजेय है ॥ ३९ ॥

नारायणभट्ट की वेणी (वेणीसंहार) ओजसे पूर्ण रहने पर भी प्रसाद गुण युक्त है [जहां ओजगुण होता है वहां लम्बे लम्बे समास और अक्षर-क्रिष्टादि के कारण प्रायः अर्थकाठिन्य होजाता है] । विशाखदत्त की वाणी

साभिप्रायपदों का खजाना है अर्थात् प्रत्येक पद ही किसी न किसी अर्थ का पोषक है ॥ ४० ॥

वृत्ति आदि अनुप्रासों के कारण सुखकर और स्वाभाविक सुन्दर जगद्धर की रचनाशैली उत्कृष्ट है जिसमें नूपुरों का मधुर भंकार करती हुई प्रबल शिवभक्ति मानों नाच रही है ॥ ४१ ॥

भर्तृमेष्ट दिलहण आदि काश्मीरक कवि प्रशस्य हैं जिनकी कविता केशर की सहोदर समझी गई है ॥ ४२ ॥

काश्मीरकों के कवितामार्ग में चेमेन्द्र की सूक्ति सब से उन्नत है जो कि उत्कृष्टरचना के कारण अदल पहचान और औचित्यविचार के कारण शिखरीय है (इसका 'औचित्यविचारचर्चा' नामक ग्रन्थ प्रसिद्ध है) ४३ ॥

परिमल गुप्त की रचना मधुरर्षिणी होने के साथ साथ पारिजात (स्वर्गीय कल्पवृक्ष) के सुगन्ध को धारण करनेवाली है 'सोने में सुगन्ध' । क्लृण्व कविका अद्भुत सामर्थ्य है जिसने तरङ्गिणी (नदी और राजतरङ्गिणी नामक ग्रन्थ) को बांधा ॥ ४४ ॥

अभिनन्द कवि के अशिथिल बन्धवाले निबन्ध में भला किसे आनन्द नहीं आता ? भर्तृहरि की वाणी एक पुष्करिणी है जिसके सेवन (ज्ञान) से सब ताप दूर होजाते हैं ॥ ४५ ॥

यथास्थान निवेशित कान्त और कोमल पदांवाली जयदेव कवि की सूक्ति अति गुणवती है । मधुरवाणी की मैत्री से मनोहर भानुकवि की वाणी भी सनने के लायक है ॥ ४६ ॥

अनुप्रासललितपदों से अपने आप पहुँचाने लायक शम्भुकवि की सूक्ति भी हृदय में धारण करने के योग्य है । मधुर और शृङ्गारप्रधान रचना के कारण गोवर्धनाचार्य की वाणी स्तुति के योग्य है ॥ ४७ ॥

भक्तिरस को प्राधान्य देनेवाली जीवगोस्वामी की रचना उत्कृष्ट है [इस से ध्वनित किया है कि इनने 'भक्तिरसामृतसिन्धु' में भक्ति को भी 'रस' सिद्ध किया है जिसे पहले मम्मटादिने नहीं कहा था] कर्णपूर गोस्वामी की कविता में एक अनिर्वचनीय ही रस पाता हूँ ॥ ४८ ॥

वैदर्भी रीति के अनुकूल जिसमें पदविन्यास है ऐसे अनन्तपरिद्धत की रचना बड़ी प्रौढ है । प्रौढ गुम्फ (बन्दिश) और अर्थगाम्भीर्य से युक्त भोजकी भारती को कौन नहीं नमस्कार करता ? ॥ ४९ ॥

एक ही विषय पर बड़े विस्तार और सौन्दर्य से रचना वेदान्ताचार्य की वाणी में मानता हूँ । वेंकटाध्वरी की रचना अनुप्रास के पीछे पीछे अपने वक्रव्य अर्थ को चलाती है अर्थात् अनुप्रासबहुल है ['अनुप्रास वक्रव्य अर्थ के पीछे चलता है, यों न कहकर, अनुप्रास के पीछे वक्रव्य अर्थ के चलने से सूचित किया है कि अनुप्रास के कारण कहीं कहीं वक्रव्यार्थ में वेगुण्य सा आजाता है, देखिए 'विश्वगुणादर्श चम्पू'] ॥ ५० ॥

यदि हृदय श्लेषालङ्कार का कौतुक रखता है तो त्रिविक्रम की रचना देखिये । मङ्ग और मयूर की रचना में अशिथिल बन्ध का चतुर्य पाया जाता है ॥ ५१ ॥

अनुप्रासतृष्णा (आधिक्य) से भरी हुई रामभद्रदीक्षित की रचना में वह स्वाभाविक गुण देखता हूँ जो दूसरे कवि में नहीं । [शब्दालङ्कार-बाहुल्य होने पर भी प्रसाद-माधुर्य आदि गुण बराबर साथ देते हैं] ॥ ५२ ॥

जगन्नाथ की वाणी में-शास्त्रार्थ के क्लिष्टमार्ग में अत्यन्त दुर्लभगुण यह पाया कि इसमें सकलसम्मानित माधुर्य से युक्त रस की गङ्गा निःशङ्क बहती है (वादग्रन्थ रसगङ्गाधर की सूचना), [यहां यह भी अर्थ ध्वनित होता है कि जैसे जगत्पूज्य गिरि (हिमपर्वत) का यह गुण है

कि इसके दुर्गमप्रदेश में सकलसम्मानित मधुरगङ्गा बहती है वैसे यहां रसकी] ॥ २३ ॥

ध्वनिके प्रशंसनीय मार्ग में चमकते हुए प्राकृतभाषाकवियों को वही जान सकता है जो गाथाओं (गाथासप्तशती) आदि के गुण यथार्थ जान चुका है ॥ २४ ॥

तुलसी-सूर-विहारी-श्रीकृष्णभट्ट (कविकलानिधि), भारती (श्रीकृष्ण भट्टजी के पुत्र द्वारकानाथजी) आदि भाषाकवियों का भी कौन सम्मान नहीं करेगा ? [श्रीकृष्णभट्टजी-भारती-आदि का परिचय 'साहित्यवैभव' में देखिये ।] ॥ २५ ॥

पूर्ववर्णित कविश्रेष्ठों से उन्नत की गई, जगत् में जाह्नवी (गङ्गा) की तरह सब के स्तुतियोग्य, कविता की मधुरधारा एक अनिर्वचनीय ही है जिसका सार रसिक हृदयों को आनन्द देता है ॥ २६ ॥

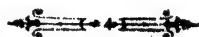
जिस धारा को पाकर रस से परिपुष्ट हुए मुक्त एरीखे मरुदेश (मारवाड़) में भी वाणी का नया अङ्कुर फूट उठता है । आहा, यही नहीं (सवृत्त होने पर सुखकर स्वाभाविकसुगन्धवाली मन्द मन्द आनन्दपवन भी चलने लगती है ॥ २७ ॥

उन्नतिसम्पादन के लिए प्राचीन सुकवियों की वाणी को मैं पारस (मणि) मानता हूँ । जिसके थोड़े भी सम्बन्ध के कारण लोहे की तरह मलिन और कठिन मेरी भी रचना सज्जनों में आदर पा रही है ॥ २८ ॥

मेरी वाणी में न गुण है न साथ देनेवाला रस है, न कोई नवीन छटा ही है । तो भी बालक की वाणी समझ दया करके पण्डित लोग इसे सुनै ॥ २९ ॥

शिव, सरस्वती, और गणेश इनके चरणकमलोंकी रजसे अङ्कित मैं, नवीनशैलीकी कविताके रसिक सज्जनसमाजकी सेवा करता हूँ ॥ ६० ॥

नवीन प्रकारसे गुम्फित की गई इस कविसूक्ति पर कौतुक से जरा कान दीजिये । कवितारसज्जों के बिना भला इसका कौन आदर करे? क्योंकि विज्ञ ही गुणज्ञ होते हैं । स्थूलबुद्धि तो कुटिलभावों से कविके हृदय को ही तोड़ देता है । आपके सम्मुख रखी गई इस मेरी रचनाकी आलोचना कीजिये । प्रार्थना है कि पण्डित लोग अवधान देकर इस कविमन्त्र की उक्ति को सुनै ॥ ६१ ॥

मङ्गलचत्वर

—(:*:):—

विशाल भालमें सुन्दरचन्द्रमासे अलङ्कृत ! पाखण्डमूढ़के खण्डन में पण्डित, दृढ़ स्रुङ्खली दंडसे पापसमूहोंका दमन करने-वाले ! श्वेतवर्षसे बनाये यज्ञोपवीत को धारण करनेवाले, एकदन्त, त्रिपत्तियोंके नाशक, लम्बोदर, गिरिजाके पुत्र, सिन्दूरकी अरुणकान्ति से सुन्दरमुख ! हे शिवतनय (गणेश) आप का जय हो ॥ १ ॥

सिन्दूरकी ललाईसे सुन्दर माणिक के समान, विघ्नहारक (श्रीगणेश) मेरे विघ्नोंके बिन्दुतक को नाश करके सुशोभित हों । सकल सुर और असुरों का निर्विघ्न सिद्धि देनेवाले (वह गणेश) मेरे मनमन्दिरके

सदा अधिकारी बने रहें। मत्त अमरपङ्क्ति से परिवृत (घिरे हुए) वह आते हुए मेरे समग्र दुर्गम दुःखों का निवारण करें। कपोलस्थल में बहती हुई मदधारा को धारण करनेवाले एकदन्त क्या मेरी सब आपत्तियों का अन्त नहीं करेंगे ? ॥ २ ॥

जिन पर भौरों के समूह भँडरा रहे हैं ऐसे कर्णतालों (कान) की फटकार से मानों विघ्नमाला को ही ताड़न कर रहे, एक दन्त से आपत्तियों के समूह को दूर से ही चूर करके सुख और सर्वसंपत्तियों को देनेवाले, सिन्दूरयुत सुन्दरशरीरशाली, गजवदन, पापसमुद्रों को सुखानेवाले, सकल सुर और असुरसमाज में अग्रपूजा के अधिकारी, मङ्गल और आनन्दके दायक, श्रीविघ्नराज को मैं प्रणाम करता हूँ ॥ ३ ॥

मैं विधिके अनुसार ग्रन्थरचना नहीं जानता। मैं गुण और शास्त्र-ज्ञान से शून्य हूँ। शुभकार्यों के सदा वैरी इस विघ्नसमूह से दया हूँ। अगणिन सद्गुणों के नायक हे गणनाथ ! नवीनशैली की रचना में यत्न करनेवाले इस नवीन (अनुभवशून्य) दीन को अब सनाथ करिये ॥ ४ ॥

नीलकमल के समान सुन्दर, कविता का विकास करनेवाला एक चरणयुगल मुझपर प्रसन्न हो, जिसमें नूपुरके स्थानपर बंधे हुए श्वेत सर्प मोतीदाम (मोतियों की लड़ी) से शोभित होते हैं [छन्द भी 'मोतीदाम'] ॥ ५ ॥

जिनकी करुणादृष्टिके लेशको भी पाकर मनुष्य अनायास ही राजसम्मानित होते हैं। शरच्चन्द्र के समान सुशोभित और सुघटितदेह-धारिणी जाँ, जड़ता (मूढ़ता) को दूर करके समस्त पुरुषार्थ (धर्म अर्थ आदि) साधन करती है। वीणा बजाती हुई, अज्ञान हरण करनेवाली जो कमल पर विराजी हैं। श्रेष्ठ विद्वानों ने जिनके गभीर गुण गाये हैं, वह हंसवाहिनी (सरस्वती) हम को सदा शुभ दें ॥ ६ ॥

इन्द्रादि सुरसमूह से जिनके चरणकमल सेवन किये जाते हैं । जिनने अपनी करुणादृष्टि से सांसारिक क्लेश दूर कर दिये हैं । कोविद-गणों ने जिनकी महिमा बड़े सम्मान से गाई । जो कविता के सुन्दर उप-वन को परिष्कृत करती (सजाती) हैं । जो कविगणों को सदा के लिये अमर बना देती हैं । शचन्द्र के समान सुन्दर मूर्तिवाली उन वाग्देवी का जय हो ॥ ७ ॥

जिस चरणकी धूलि का देवता भी अपने ललाट पर लगाते हैं, इसकी महिमा भला हम क्या कहेंगे । जिस (चरण) के ध्यानमात्र से हमारे हृदय में कवितानुकूल नये नये भाव जागृत होते हैं कि जिससे हम कविताकला में कभी मन्द नहीं रहते । भुजङ्ग-भूषणों से भूषित, सूत्रियों के लिये संजीवनरूप, उस (चरण) की हम पूजा करते हैं, और नील-कमल की शोभा को हरनेवाले, करुणाशाली, उस ही उदार चरणका हम आश्रय लेते हैं ॥ ८ ॥

प्रसन्नमुखवाले जो, मेरुदण्ड को सीधा रखकर, आयतभाव से [अर्थात् शरीर को सीधा और लम्बा रखते हुए] मणिगृह में पद्मासन से विराजे हैं, उन (हयग्रीव) को मैं अभीष्टदायक मानता हूँ । जिनके चार हाथों में अक्षमाला-ज्ञानमुद्रा-पुस्तक और शङ्ख हैं, जो अनायास ही इच्छा पूर्ण करते हैं । जिनके नासापुट-(नाक)-श्वास से वेद निकले हैं, जिनके चरणनखोंकी कान्तिमात्र से मैं आज अच्छे पण्डितों में बैठा हूँ । वाग-विष्ठात्री देवताओं से सेवनीयचरणकमल उन हयग्रीव भगवान् की सूत्रि-विकास के लिए मैं सेवा करता हूँ ॥ ९ ॥

जो (श्रीकृष्ण), मस्तक पर मुकुट से, अधर पर बंसी से, कौल में लङ्कट से, मण्डित हैं । कण्ठमें वैजयन्तीमाला से, भुजाओं में बाजूबंदों

से, विराजित हैं। कटि में पीताम्बर से, चरणों के टकनों में जो नूपुरों से शोभित हैं, खिले कमलसे कोमलचरणवाले वे श्रीराधागोविन्द मुक्त पर सदा दया करें ॥ १० ॥

यमुनातट पर विचरनेवाले, वनों में विहार करनेवाले, देवताओं को सुखकारी (श्रीकृष्ण) हमारे दृष्टिगोचर हों। वृन्दावनवासी, वंशी बजानेवाले, सुकृतियों को उन्नति देनेवाले वे हम पर अनुकूल हों। भक्ति को परखनेवाले जो स्मरण करनेवालों को अभीष्ट वैभव देते हैं। शृङ्गाररस के अनुरागी, भक्तसहायक, वह ललितत्रिभङ्गी [त्रिभङ्गललित श्रीकृष्ण] हम पर दया करें [छन्द भी 'त्रिभङ्गी'] ॥ ११ ॥

कर्पूर के समान गौर और सर्वशोभायुक्त जिनके शरीर में सर्पपङ्क्ति भूषण का काम देती है। बालचन्द्रमासे शोभितललाटशाली, जिनके कण्ठ में विषपान का चिह्न मृगमद (कस्तूरी) सा मालूम होता है। ताण्डव से समस्त भुवनों को आनन्दित करनेवाले, प्रणाम करनेवालों के पापों को दूर करनेवाले, गङ्गातरङ्गों से सम्मिलित जटाजूट को धारण करनेवाले उन अनङ्गदमन (शिव) में हमारा चित्त रमण करें ॥ १२ ॥

❀ नगरवीथी ❀

कौतुकी नगरवासियों से जिसके विशाल राजमार्ग रुके (भरे) हैं, सुन्दरी-समाज से जिसके झरोखे रुके हैं। हाथी घोड़े रथ आदि से जिस के बाज़ार रुके हैं, भयंकर तोपों से जिसके फ़िले रुके हैं। बहुमूल्य वस्तुओं से जिसकी दुकानें रुकी हैं, शिवजी के छोटे छोटे मन्दिरों से जिसमें राजमार्ग के मध्य-भाग रुके हैं। श्रीमान् मानभूष के भुजदण्डों से जिसमें विघ्नबाधाएँ रुकी हैं, वह जयनगरी सुशोभित है, जिसने अपने समान सुन्दर नगरों की सृष्टि ही रोक दी [अर्थात् अद्वितीय सुन्दर] ॥ १ ॥

सुदृढ सुदृश्य और सुविशाल परकोटे से घिरी, सुन्दर दरवाज़ों से जिस नगरी का गौरव दूना हो गया है। सुन्दर चौपड़ों (चौराहे) से जिसके बाज़ार विभक्त हैं। जहाँ दुतरफ़ा एक से आकार के बड़े बड़े महल सुशोभित हैं। जो गगनचुम्बी देवमन्दिरों से मण्डित है, शोभा और वैभव में जिसके आगे अलका (कुबेरकी नगरी) भी छोटी बहन मालूम होती है। राजमणि श्रीमान् माननरेश के शासन से सुखी यह जयनगरी सब नगरियों से बढ़ कर है ॥ २ ॥

वर्षाकालमें जलकी नहरें बहने से जिसके सबही बाग बगीचे अनुपम सुन्दर दिखाई देते हैं। नन्दनवनी (स्वर्ग का उपवन) की तरह यह दिव्यनेत्रों से (देवता और चतुरों से) देखने लायक है। कारीगरी से भरे सुन्दर महलों से सुशोभित जो वैभव में अलका के समान है। जो नित्य नये उत्सवों (गोठ, परिक्रमा, ज्योत्नार आदि) से भरी रहती है। पास रहने पर भी भाग्यवान् ही जिसकी विशेषताओं को जान पाते हैं। सौन्दर्य के कारण भारत में 'पेरिस' (फ्रांस की राजधानी) की तरह दर्शनीय यह जयनगरी बड़े भाग्यों से मेरी बाणी से वर्णनीय हुई है ॥ ३ ॥

गगनचुम्बी नगरद्वार, बड़े बड़े बाज़ार इत्यादि से हर्ष बढ़ानेवाली, एक सूत और एक आकार में बनी हुई सुन्दर दुकानों में जहाँ क्रय विक्रय करने-वालों का कलरव सदा बना रहता है। राजमार्ग, कोट, रास्ते, ऊँची ऊँची छत, सुन्दर चौपट्टे, इनसे आनन्द देनेवाली, जगतमें अपनी तुलना न रखनेवाली यह जयनगरी धन्य है ॥ ४ ॥

अनुपम शोभा के कारण जो वर्णन करने में नहीं आ सकती, अमरावती को भी जो जीतनेवाली है, वह जयनगरी सुशोभित है ॥ ५ ॥

दूरसे ही दिखाई पड़नेवाली सुन्दर सुवर्णपताकाओं से युक्त, ऊपर के खन में पीलेरङ्ग से रंजित इम (चन्द्रमहल) को देखिये। सुन्दर जाली झरोखे, अटारी, संमिलितभवन आदिसे युक्त, जो कारीगरी के विषयमें आश्चर्य पैदा करनेवाला है। जिसमें खम्भे और फर्श सुन्दर संगमरमर के हैं, सतखना जो आज भी निरुपम है। अपार वैभव का सूचक, नित्योत्सव-शाली, जिसके निरीक्षण पर नियमानुसार प्रतिष्ठित सामन्त (जागीरदार) नियुक्त हैं ऐसे इम चन्द्रमहल को देखिये ॥ ६ ॥

चारों तरफ, बुर्ज, कवानियां आदिसे मण्डित अनेक झरोखों के कारण चित्रलिखित की भाँति सुशोभित। अनुपम जालियों से मनोहर जिस के महल दर्शनीय हैं। खासासिलहखाने (शस्त्रागार) के समीप ही 'हरे बैंगले' में प्रत्येकसमय होनेवाला कलावतों का गायन जहाँ सुनाई पड़ता है। नाचते हुए मोर के चित्र से चमत्कृत द्वार, और चौक के बीच बिजली के झड़ों पर भी लक्ष्य कीजिये। शिल्पकला (कारीगरी) और राजवैभव से भरी यह प्रीतमनिवास की महलायत देखने लायक है ॥ ७ ॥

असंख्य फुहारों से भरा भूमितल (फरी) और गगनचुम्बी 'चन्द्रमहल' क्या सम्मुख नहीं देखते ? मन्दिर के चारों तरफ बाग का अनुभव करिये । खेदहारक इस मन्दिर को क्यों नहीं देखते ? जयपुर के राजमहल देखने आकर भी जयपुर के वास्तविक राजा (श्रीगोविन्द) का महल क्यों नहीं पहचानते ? [जयपुरराज्य के राजा श्रीगोविन्ददेव और जयपुर के शासक नृपति उनके दावान माने जाते हैं । यह प्राचीन मर्यादा है] । अवसर पाकर भी अपने नेत्रों से श्रीगोविन्द (कमल) की जीतनेवाले श्रीगोविन्द का दर्शन नहीं किया तो वञ्चित ही रहे ॥ ८ ॥

बाई तरफ उन्नत हवामहल देखकर दहनी तरफ ' कालेजियट हाई स्कूल ' देखिये । फिर गगनचुम्बी ' कौन्सिल भवन ' देखकर सँस्कृतकालेज को पहचानिये । सिरह डेउडी के दरवाजे पर पहुँचकर कलकीजी के मन्दिर के नौबतखाने को देखिये । (फिर) सरकारी टकसाल के संमुख क्षणभर ' रामप्रकाश ' नाटकघर का निरीक्षण करिये ॥ ९ ॥

समीपस्थ राजमहलों के बुजों को प्रतिध्वनित करता हुआ । झरोखे और दरवाजों के मध्यभागों को गुँजाता हुआ जो (नौबत का शब्द) तेज पवन के झोंकों से चारों तरफ घूमकर राजमहलों में मस्ती से मन्द मन्द घुसता है मानों राजमर्यादा से ही मन्थर (धीरा) होकर प्रवेश करता है । मानमहीपति की विजयध्वनि को धारण करनेवाला जो रात दिन के समय को सूचित करता है । [प्राचीन राजमर्यादा के अनुसार नरपति के शयन-स्नान-विश्राम-आदि की सूचना देने के लिये पाँच बार यहाँ नौबत बजती है] । बेरियों के देश में भय का आदेश करनेवाली यह दुन्दुभि (नौबत) दरवाजे पर मानों गर्व से गर्दन उठाये जोर से जयघोष कर रही है ॥ १० ॥

राज्यशासन के उपयोगी विविध महकमों से भरा। चारों तरफ जहाँ मुकदमों की ही भीड़भाड़ मची हुई है। आपस के मुकदमों के कारण जिनने अपना धन निःशेष कर डाला है उनके हृदय में 'कचहरी' (कच अर्थात् सिर के बाल तक को उड़ा देने वाली) इस नाम को दृढ़ बैठाने वाला। मुकदमेबाज़ जहाँ वृत्तों के नीचे अर्जीदावा मुराफा आदि लिखाते हुए नज़र आते हैं। बावकीलमहोदय जहाँ बिना श्रम ही बहुत सा धन गांठ लेते हैं। कानून के जोर से गर्बिष्ठों की मस्ती दूर करनेवाला यह 'जलेबचोंक' सब पर फतह पाये हुए हैं ॥ ११ ॥

खगोलविषय को प्रत्यक्ष देखने के लिये जहाँ 'यन्त्रराज' मौजूद है। 'राशिवलय' यन्त्र से जहाँ मीन, मेष आदि राशिमाला का प्रत्यक्ष किया जाता है। 'रामयन्त्र' के द्वारा जहाँ दिग्गेश और उन्नतांशों को स्पष्ट कर सकते हैं। सम्राट् यन्त्र से जहाँ रात्रि और दिन में घड़ी के बिना ही ठीक टाइम (घंटा मिनट तक) बताया जाता है। जहाँ 'जयप्रकाश' यन्त्र सब पर विजय पाया हुआ है जिसका महाराज सवाई जयसिंहजीने स्वयं अपनी बुद्धि से आविष्कार किया ! महाराजाधिराज सवाई जयसिंहजी की ज्योतिष और स्वापत्यादि की कलाओं के कारण दुनियाभर में श्लाघनीय यह 'राजकीय ज्योतिषयन्त्रशाला' है ॥ १२ ॥

विशाल और उन्नत सभाभवन (हॉल) से जहाँ राजवैभव का परिचय मिलता है। जिस के गगनचुम्बी शिखर चित्तको चकित कर देते हैं। जहाँ सामयिक कानूनों में पट्ट चीफ़ जज़ महोदय कुर्सी पर बैठे हुए, मुकदमों की खानबीन करते हैं। नीति की भीति से बचानेवाले इस कौंसिलभवन को जयपुरराज्य की राजनीति और कानून कायम करने में अग्रगण्य समझिये ॥ १३ ॥

रामचन्द्रजी के मन्दिर में पहुँच कर बाहर के चौक में दोनों तरफ (बाँये दाहने) प्रवेशिका (स्कूलविभाग) के नीचे के दर्जे दिखाई देते हैं । फिर तीसरे खन पर प्रवेशद्वार के आगे ही न्याय-व्याकरण-साहित्य की श्रेणियां देखी जाती हैं । भीतर के चौक में दुतल्ले के दोनों तरफ धर्म-शास्त्र-उद्योतिष-वेदान्त और आयुर्वेद की श्रेणियां देखने लायक हैं । जहाँ दरवाजे के ऊपर ही मुकुटसमान वेदघोष, उपरी महल को पवित्र कर रहा है (पुराना सन्निवेश) । शास्त्रवैभव से विशाल यह 'राजकीय संस्कृतपाठशाला' है ॥ १४ ॥

कोई (परिणत) श्रेष्ठ सुगन्ध से युक्त हैं और रूप रंग में भी प्रशंसनीय हैं, अतः इन्हें ' गुलाब ' समझिये । कोई रूपमात्र (शान शौकत) में बड़े बड़े हैं, सुगन्ध में ' कनेर ' (कँडीर) हैं । कई सुगन्ध के समूह हैं अर्थात् अति विशागुणयुक्त हैं, शरीर तो कँटीला है, वह ' केवड़े ' हैं । कई महोदय दोनों से शून्य (मादश) हैं, उन्हें बाग के ' बॉम्ब ' (छुल्ले) पेड़ समझिये । यह लावण्य नवीन पौधे हैं । वृद्धों को रक्षा करनेवाली कँटीली बाड़ मानिये । (इस तरह) विविध प्रकार के परिणतरूपवृत्तों की पड़क़ि से भरे संस्कृतपाठशालारूप उपवन को देखिये ॥ १५ ॥

आगरा यूनिवर्सिटी के पाठ्यक्रम के अनुसार जहाँ अंग्रेजी की उच्चशिक्षा दी जाती है । प्रशस्तबुद्धिमान् प्रोफेसरों से पढाये हुए परीक्षार्थी जहाँ प्रतिवर्ष प्रचुरसंख्या में परीक्षा देते हैं । जिसके वर्गमें ही ' हाईस्कूल ' मिला हुआ है । मध्य में मध्यकालेज (इन्टरमीडियट कालेज) दिखाई देता है । लिखने से क्या फलसिद्धि है यदि कार्यसमय (वर्किङ्ग टाइम) में जाकर मानमहीपति का ' महाराजा कालेज ' न देखा । (प्राचीन-वृत्तान्त) ॥ १६ ॥

जहां पढ़नेवाले रात्रि को नित्य हिन्दीसाहित्य का अभ्यास करते हैं । इस ' हिन्दीसाहित्यपाठशाला ' को देख कर प्रसन्न होइये ॥ १७ ॥

किसी स्थान पर जिसका शरीर फूलमालाओं से भूषित है । कहीं सोने और चांदी से जिसका शरीरभाग मण्डित है । कहीं गोटे और कलावत् से युक्त वस्त्रों को धारण करती है । कहीं लहरिया और चुंदड़ी की पट्टियों से शोभित है । सायंकाल होते ही जो बाजेकी ताल पर नाचती है । लोगों के कौतुक के लिये जो बगल में बड़े बड़े (पीतल ताँबेके) बड़े रखती है । (इस प्रकार) लोगों के अनुराजन में चटपटी निपुणनटी की तरह यह सांगानेरचतुष्पटी (चौपड़) शोभित है ॥ १८ ॥

गगनचुम्बी सुन्दर सेटों के मकानों से शोभित, जिसमें सब मकानों की पङ्क्ति गुलाबी रंग से रक्षित है । सजे हुए सुन्दर साईवानयुक्त तख्तों में गहियोंपर बड़े तुन्दल (मोटे पेट के) सेटों से जिसकी दुकानें रुकी हैं । सोने के ढेर से पीला होरहा है । सुन्दर मृगनयनियों से जिसके भरोखे डटे हुए हैं । जहां के जौहरी मनकान्ति से शोभित और चिरकाल से धनिक (पारम्परिक जौहरी) हैं, वही यह बड़े यत्न से मिलनेवाला ' जौहरी बाजार ' है ॥ १९ ॥

चौपड़ से दक्षिण की तरफ मुल करने पर— पहले बजाजों की दुकानें हैं फिर काचआदि की चीजें बेचनेवाले सौदागरों की दुकानों से युक्त है । फिर जवाहरात की दुकानों से युक्त है, साथ ही गोटे किनारी की दुकानें हैं । फिर देन लेन करने वाले हुण्डीपत्री के कौड़ीवालों की दुकानों से युक्त है । फिर दाख की दुकानों से दर्शनीय है । सिरे पर फल और शाक का घर है अर्थात् फल और शाक की मारकीटें हैं । जो हर

समय सवारियों (मोटर बग्गी, गाड़ी आदि) से मथित (डटाहुका) रहता है । जिसकी दुकानों के आगे अनेक भिन्नक मांगते रहते हैं, वह यह जोहरी-बाज़ार अत्यन्त सुशोभित हो रहा है ॥ २० ॥

आयुर्वेद के मार्मिक वैद्य यहां रोगियों को देखते हैं । परीक्षा करिये- इस चौकमें दवाइयां बनाई जाती हैं । चिकित्सामें चतुर वंशों से आयुर्वेद के अनुसार चिकित्सा किये गये रोगियों का इस आतुरालय में निरीक्षण करिये । स्थाईफंड से स्थाई बनादिये गये इसको श्रीलक्ष्मीरामस्वामीजी के मूर्तिमान् यश के समान समझिये । रोगनदी में डूबनों के लिये 'तरि' (नौका) के समान यह 'धन्वन्तरि औषधालय' है ॥ २१ ॥

बाई तरफ, सब तरह से अनुकूल विशाल राजकीय अश्वशाला 'आतिश' । है उस ही के पास, राजा भी जिसपर आक्रमण न कर सकें ऐसी 'सर्गासूली' है । दाहिनी तरफ, देवमन्दिरों की यह पवित्र पङ्क्ति है, सुन्दर दुकानों की यह श्रेणी भी समीप जाने के योग्य है । अनुपम 'त्रिपोलिया' (तीन खण्ड का राजमहल का प्रवेशद्वार) के सम्मुख पहुँच कर बाज़ारों की सुन्दरता और विशालता भी ध्यान देने योग्य है । वैभव के कारण राजाओं के भी मनमें लोभ पैदा करनेवाली यह जयपुर के बाज़ारों की शोभा दर्शनीय है ॥ २१ ॥ (क)

सोने के कलशवाली जिसकी ऊपरी गुंमज उँचाई के कारण आकाश को भी आलिङ्गन करके स्थित है । प्रत्येक खन के बीचमें लालपत्थरों के बने कटहरे कारीगरी के कारण अत्यन्त सुशोभित हैं । देवताओं के साथ जिस तरह ईश्वर मन्त्रणा करते हैं उस ही तरह मानों देवताओं से बात चीत करने के लिये ईश्वरीसिंह महाराज ने जिसे इतना ऊँचा धनवाया कि जिसपर सूर्य की किरण भी बड़ी मुश्किल से पहुँच पाती हैं । उँचाई में

सुमेरुशिखरों के गर्व को भी तुच्छ करनेवाली यह स्वर्गसूली स्वर्ग की सूली की तरह प्रकाशित है। (इतनी ऊँची है कि इसके कलश की नोक पर स्वर्ग सूली पर चढ़ाया मालूम होता है। अथवा अब तक सुन्दरता और उन्नतता में स्वर्ग सब से बढकर था किन्तु इसने उस गुण को हटा दिया। स्वर्ग के हृदय में यह सूली की तरह खटकती है) ॥ २२ ॥

कहीं ढेर के ढेर लड्डू-मोहनथाल-जलेबी जहां सामने ही दिखाई पड़ते हैं। कहीं यह चौगुनी के लड्डूयों से लोगों के नेत्रों को चौगुना सुख पहुंचाती है। चारों तरफ नाना तरह के गन्धों से (मिठाई की सुगन्ध तो नालियों में सड़ने वाले अन्नों की दुर्गन्ध भी) भरी, जिस के आस पास निरन्तर धुआं रहती है। जहां मैकड़ों चूल्हों में अग्निशिखा प्रज्वलित रहती है, दो पट्टियों में बँटी हुई वह यह ' हनुमद्विशिखा ' (हनुमान का रास्ता) है ॥ २३ ॥

त्रिपोलिया के सामने-पहले पहल पुस्तकालय की बिल्डिंग में ही प्रशंसनीय ' इंगोरियल ' बहू सुप्रकाशित है। इसके आगे दामोदरजी का मन्दिर है। इस के कुछ आगे सुन्दर और विशाल श्रीविश्वेश्वरजी का मन्दिर, और फिर आगे चलकर शिखरबन्ध मन्दिर स्थित है। जिस (चौडेरास्ते) के मध्यमें मञ्जुनाथ के पूर्वज कविश्रष्टों की मानों पट्टवीथी (पट्टे में लिखी वीथी) यह भट्टवीथी (भट्टों की गली) है। अन्त में भयङ्कर सिंहों के पिंजरों से युक्त, वृक्षों से शोभित, यह 'विशालविशिखा' (चौडारास्ता) सुशोभित है ॥ २४ ॥

ब्रह्मपुरी के मार्ग से पहले गनगौरीदरवाजे पर पहुँचिये, जोकि गनगौर के गुण से प्रसिद्धि पागया है। (फिर) चारों कोनों में चार देव-मन्दिरों से (सीतारामजी, रूपचतुर्भुजजी आदि) युक्त, बीच में दूब और

फुलवाडीसहित इस आम्बेर की चौपड़ पर पहुँचिये । कोने में कोतवाली, और आगे चलकर, पढ़ती हुई बालिकापङ्क्ति (सेंट्रलगर्ल्स हाईस्कूल) को देखकर चित्रकलाशिक्षक शिल्पविद्यालय (स्कूल आफ आर्ट्स एण्ड क्राफ्ट्स) तक भी जाइये । मित्र ! वायुसेवन के लिये यदि भ्रमण का सुख चाहते हो तो ' अजमेरी दरवाजे ' जाओ अर्थात् उससे होकर रामनिवास पहुँचिये ॥ २४ ॥

आम्बेर की चौपड़ को लांब-पश्चिम की तरफ दीनानाथ के मन्दिर को देखकर प्रसन्न होइये । (फिर) तिलक आदि के मन्दिरों को देखकर दादीजी साहब (श्रीधीरावतजी) के श्रीरामचन्द्रमन्दिर को देखिये । चांदपोल दरवाजे के समीप, सिद्धपीठदर्शन के मुख के साथ साथ पुण्य को भी हस्तगत करिये (अर्थात्) निरन्तर धूपके सुगन्ध से मनोहर, हनुमानजी के सुन्दर मन्दिर पर पहुँचिये ॥ २६ ॥

बालानन्दजी के मन्दिर के पास से बज्रशाला की बाघड़ी पहुँच पहले नाहरगढ़ की महलायत देखिये । फिर गोपीनाथजी के दर्शन कर 'बारह भाइयों के अखाड़े'की भूमि को समीपगत करिये । (वहाँ से आगे) बड़े पुरोहितजी (रामप्रतापजी) का वैभव (हवेली बाग आदि) आपको प्रगट होगा । मन्जुनाथ की कविता नागरपाड़े में इसके घरपर सुनिये । (यों) अपरिमित दृश्यों से जिसके पुराने स्थल भरे हैं वह यह पुरानी बसती वर्णनीय है ॥ २७ ॥

जिसकी ऊँची और लम्बी चढ़ाई ऐसी घुमावदार और साफ़ बनी है कि जिसमें बगीतक जा सकें । रमणीय उद्यानयुक्त जिसका मनोहर महल कवि को प्रसन्न कर देता है । जहाँ सुन्दर सीढियों से युक्त बड़ा भारी टाँका (जलाशय) है । जिस (गढ़) का कोट इतना सुदृढ़ है कि गिरते हुए बज्रको

भी चूर्ण कर दे । जहां मीनाजातिसे सुरक्षित बड़ा भारी खजाना है । ऊँचाई के कारण जहां सूर्य को भी पहुँचने में थकावट होती है । अन्यदेशों के किलों की शोभा का व्यर्थ संप्रद किया करते हो, नाहरगढ़ की दृढ़ शोभा का ही सर्वत्र उदाहरण दो ॥ २८ ॥

बड़े ऊँचे 'गणेशगढ़' रूपी सीमन्त (केशपाश) से सुशोभित जो दक्षिणात्य ब्राह्मणों के निवासस्थानों से सुरम्य है । होलीपर निर्मयाद भाव से 'तमाशा' करते हुए अग्राडे के गर्वियों की निःशङ्क गीति भी (यहां की सौगात समझकर) छोड़ने लायक नहीं । जहां पहले रत्नाकरपींडरीक-प्रभृति असाधारण पुरुष होचुके हैं, उनकी कीर्ति इस समय केवल पुराने प्रकानों से ही अनुमान करनी होगी । प्राचीन पुरुषों के कीर्तिनिर्भर (भरना) को प्रकाश करनेवाली इस ब्रह्मपुरी को इस समय पुराणपुरी (पुरानी एक नगरी) कहना होगा ॥ २९ ॥

युरोपयुद्धे देशपरिस्थितिः

हस्तगतमूल्येनाऽपि नोपलब्धमन्नं जनैः
परितो विषन्नं दीनवृन्दं क्षुधयाऽऽहतम्
द्रव्यशालिनोपि मिष्टभारनन् शमकाज्ञयैव
स्निग्धं वस्तु, दुग्धं वत लभ्यं भाग्यसंगतम् ।
वशमुपनीता हन्त नित्यनवाऽऽतङ्कैः प्रजा
रोगाक्रान्तरङ्कैरात्मजीवनं समापितम्
दुर्मिन्नप्रकोपतोपि घोरतराऽऽटोपवहं
लोपमेव कुर्यात्किं युरोपयुद्धमुद्वनम् ॥

प्रचुरधान्योत्पत्तावपि त्रिचतुःप्रस्थमितमन्नमेकमुद्राया अलभ्यत । कल-
कत्तादिस्थानेषु तु ततोपि दुर्लभम् । अतएव परःशता दीनजनाः प्रप्यहं नगरस्य
स्थानस्थानेषु मृताः प्राप्यन्त नगररक्षाप्रबन्धाधिकृतैः । मिष्टभारनन् शर्करा-
गुडादिनिर्मितं भोज्यममुञ्जतः, यतोहि सर्वमिदं वस्तु राजनियमायन्तम्
(कंट्रोल) । स्निग्धं घृत-तैलपाचितं पक्वाणम्, यतो हि घृतम् एक-
मुद्रायाः पाद-सार्द्धपाद('पाव' 'डेढपाव')मितमलभ्यत । तैलं चतुर्दश-
'छटांक' मितम् । यत्र हि 'दुग्धस्य नद्यः' प्रावहन् तत्र तत् एकमुद्रायाः द्विप्रस्था-
ऽऽसन्नमासाद्यत । भाग्यसंगतं भाग्यलिखितम्, यदि भाग्ये लिखितं स्यात्तदैव
तावन्महर्षे तत् प्राप्येतेत्याशयः । वशमुप०—अन्नस्य भयानकमहर्बता वस्त्राणां

दुःप्राप्यता, देशे भुक्ति ('मज्जदूरी') कार्याणां राजतन्त्रनिपिड्यता जीविनाः
ऽप्रापिः, इत्यादिनानाविधैर्भयैर्देशजना आत्मवशेऽक्तिवन्त येन बलात्ते युद्ध-
सेनायां सामलोचपूर्वं प्राविशन् । रोगाऽकान्तै रक्षैर्दीनैः । तस्मिन्नेव काले देशो
स्थाने स्थाने 'भलेनिया' प्रभृतयो रोगाः प्रावर्तन्त येन बहवो जना निजजीवित-
मेव विजहुः । आद्योपः आतङ्कः आद्यध्वरं वा । युरोपयुद्धं जर्मनैः प्रवर्तितं
ख्रिष्टीय १९१०-१९२० आदिवर्षेषु प्रचलन् साम्प्रतिकं युद्धम् ।

हाथ में काम रहने पर भी लोगों की अन्न नहीं मिलता [यद्यपि देश में
खूब अनाज पैदा हुआ था] जिससे कि कलकत्ता आदि बड़े बड़े शहरों में भी
लाखों गरीब भूख से मर गये । धनी लोग भी हुकुम (परमिट) से ही मीठा
खाने पाते थे । धी आदि की तरह चीजें और शुद्ध दूध भाग्य से ही मिलता
था । खाने, कपड़े वगैरह की दुर्लभता आदि नित्य नये नये आतङ्कों से प्रजा
कौज में भरती होने के लिये विवश हो गई थी । बहुत से गरीबों ने रोग से
पीड़ित होकर अपना जीवन समाप्त कर दिया । दुर्मिच्छ (अनाज) प्रकोप से
भी जोर आद्योप (आतङ्क, भय) धारण करने वाला यह युरोप का युद्ध
क्या जगत का लाँच ही कर देगा ?

सौ०—क्रान्तिमये समयेऽद्य तान्तिरनुत्तरणीयते ।

क्रान्तिमिमां विनिवेद्य शान्तिमयतु मनुजः क वै ॥

तान्तिः खेदशेचन्ता च । क्रान्तिम् अवगाहं श्रमम् । क (पुरुषे)
विनिवेश मनुजः शान्तिम् अयतु प्राप्नोतु ।

इस 'क्रान्ति' के युग में प्रतिक्षण चिन्ता खेद दिखाई देते हैं । किन्तु
आगे इस परिश्रम की निवेदन कर मनुष्य शान्ति पावे ॥

जयपुरस्य कायकल्पः

राजमार्गमध्येऽभवन् यत्र भूरिभोजनानि
 तत्र धान्यकण्डे सभाऽऽयोजनानि वीक्षेऽहम्
 उष्णीषाऽङ्गरक्षिकादि जित्वा नव्यवेषोऽभवत्
 भाषामात्रशेषो मत्स्यदेशोऽस्तीरगुदीक्षेऽहम् ।
 स्वैरं सिनेमोपवने नक्तं नरनार्यो भ्रम-
 न्त्यन्यभ्रमं तन्वते ते मार्गाः, संनिरीक्षेऽहम्
 धर्मे सविकल्पमप्यनल्पमृहशिल्पमिमं
 जयपुरकायकल्पमल्पदिनैरीक्षेऽहम् ॥

भूरिभोजनानि महामहत्यो भोजनपङ्क्तयः 'हैडा' 'ज्योनार' । धान्यकण्डे०-
 भोजनपङ्क्तोः का कथा धान्यस्यैव कण्डे समापतिते तेषु तेषु स्थलास्थानेषु सार्व-
 जनिकमभानामायोजनानि पश्यामि, यद्दि श्रीमाधवेन्द्रराज्यकालिकजनानां
 इष्टी गर्वाना वार्ता । भाषामात्र०—नव्यवेषेण गुर्जर-बङ्गादिदेशवासिनां भ्रमो
 भवति परं पीरोपवनादिषु भ्रमतां तेषां मिथः संलापं श्रुत्वा पदवात्प्रतीयते यद्
 शेखावाटी-जयपुरप्रान्तवासिनः पश्यन्ते । ततश्च सोयं मत्स्यदेशः (जयपुर-
 प्राञ्चलः) भाषामात्रमेव शेषो यस्याऽस्ति नादृशः साग्रन्तमित्याशयः ।
 सिनेमो०—सिनेमाम् रामनिवासालुपवने च, समाहारकन्दः । अन्यभ्रमं०—
 नानाविधविशालभवनैरलंकृतान् नानामहामार्गान् दृष्ट्वा कलकत्ता-वरप्रदं

प्रभुनीनामन्येषां नगराणां भ्रमो भवतीत्यहं समालोचये । धर्मे सविकल्पाः—
धर्मानुष्ठानादिषु नानासंकल्पविकल्पाः संभवन्ति परम् अनल्पानि गृहशिल्पानि
यस्मिन् तथाविधं वर्तमानं जयपुरम् । 'बिल्डिङ्ग'निर्माणे नानाविधाः शोभा-
सामग्रयश्च प्रचलिता इत्यर्थः ।

जहां बाजारों में पहले हेडा आदि बड़ी बड़ी जौनारों में लड्डुभोजन
हुआ करते थे, वहां आज धान्यकष्ट (निवृत्त) के लिए सभाओं का आयो-
जन देखता हूँ । पगड़ी अंगरखी आदि पुराने वेष पर फतह पाकर आज नर-
नारियों में [सिनेमा में से पसन्द किये हुए] नये नये लिबास चल गये ।
उद्यानभ्रमण में—वेष्ट से गुजराती बङ्गाली से लोग मालूम होते हैं पर बोली
से विदित हो जाता है कि ये शेखावाटी—जयपुर के ही हैं, यों इस मत्स्यदेश
(जयपुरप्रान्त) का भाषामात्र शेष रह गया है । सिनेमा बाग आदि में स्त्री
पुरुष स्वतन्त्रता से साथ साथ घूमते हैं । नगर के नये नये मार्ग देखकर अन्य
बड़े शहर का भ्रम होता है । धर्म में संकल्प विकल्पा (इधर उधर) चाहे
किया जाता हो किन्तु इमारतों की कारीगरी जहां निश्चय नई देखता हूँ । यों
थोड़े ही दिनों में जयपुर का 'कायाकल्प' देखता हूँ ॥

सो०—नवसमाजमभिपद्य नवनवरुचिरभिवर्द्धिता ।

पश्यत नवयुगमद्य किं किं नवनवमीक्ष्येत् ॥

नवीनं समाजं प्राप्य । अद्य नव युगं किं किं नवं कौतुकं दर्शयेत् ।

वर्तमान समय के नवीन समाज को पाकर नई नई रुचियाँ बढ़ती जा रही
हैं । देखिये यह नवीन युग क्या क्या नवीन दिखाता है ।

राजवीथी

* महाराजाधिराजः श्रीमान् माधवसिंहदेवः *

कवित्त

भास्वद्वंशवारिजविकासनसहस्रकरो
नित्यनिर्भरोद्यत्कीर्तिकुमुदः सुखायते
मान्येष्वद्य राजावतराजन्येषु रत्नसमो
मन्ये महीपालमञ्जुमधवा विभासते ।
राजजयपत्तनधरित्रीभाललेखामिल-
त्सिन्दूराग्र्यरेखारुचितेजाः संप्रकाशते
सामन्तकमौलितटोदश्चत्पादपीठपुटो
माधवमहीन्द्रमौलिमुकुटो विराजते ॥ १ ॥

भानुवंशरूपस्य वारिजस्य विकासने सहस्रकरः सूर्यः । कुमुदश्चन्द्रः,
नित्यं निर्भरं यथा स्यात्तथा उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् कीर्तिरूपश्चन्द्रो यस्ये-

भानुवंशरूप कमल के विकास के लिये जो सहस्रकर (सूर्य) हैं ।
जिनका कीर्ति-चन्द्र नित्य पूर्ण रूप से उदय होनेवाला है । जो सर्वदा
सुखकारक हैं । माननीय राजावत क्षत्रियों में ही रत्नसमान क्या, जो संपूर्ण
राजाओं में साक्षात् इन्द्र हैं । जिनका तेज (प्रताप) जयपुरधरणी की
भालरेखा में सीमन्त- (मांग)-सिन्दूरारहित है । सामन्त (करप्रद) राजाओं

दृशोऽसौ, सुखायते सुखकरो भवति । चन्द्रो नित्यं निर्भरं (पूर्णम्) च नोदेतीति चन्द्रात्कीर्तिचन्द्रे विशेषः । महीपालानां मञ्जुः मधवा इन्द्रः विभासते इति मन्ये । राजन्यां जयपुरधरणीभाललेखायां मिलन्ती [तत्र लग्नेत्यर्थः], या सिन्दूराग्र्यरेखा तद्वद्बुचिशालि तेजो यस्य सः । ललाटे सिन्दूरमेव सौभाग्यवत्याः सर्वस्वम् । ततश्च जयपुरधरण्या भालपट्टे माधवेन्द्रस्य तेजः सौभाग्यसिन्दूरायितमित्याशयः । सामन्तानां मौलितटे उदञ्चन् (उद्गच्छन् विजृम्भमाणः, पादपीठस्य पुटः (मध्यः) यस्य सः । माधवः महीन्द्राणां मौलिमुकुट इवेति माधवमहीन्द्रमौलिमुकुटः ॥ ॥

सिंहावलोकनम्

राजतेजसोद्यदिव्यदीप्त्या दिननाथसमं
यमुपनमन्तो नेह सामन्ता उदासते
दासते ह्यदभ्रधनराशिं प्रजापक्षे वमन्
पट्पञ्चाशदब्ददीर्घदुर्भिक्षे समानते ।
माऽऽनतेन येन गङ्गागोपालोपसेवाविधौ
भागवतसंविधौ च दत्तं वित्तमायते
मायतेषु सर्वेष्ववनीपमण्डलेषु रवि-
मध्वमहीपमणिमण्डनो विराजते ॥ २ ॥

के मस्तकों पर जिनके चरण विराजित हैं । वह श्रीमान् माधवसिंहदेव, राजाओं के मौलिमुकुटसमान शोभायमान हैं ॥ १ ॥

राजतेज से सूर्य के समान जिन महाराज के सामन्तगण सर्वदा वशीभूत थे । संवत् कृष्ण १६ के भयङ्कर दुर्भिक्ष में जिनने प्रजाके लिये

राजतेजसा उद्यन्ती या दिव्या (अलौकिकी) दीप्तिस्तथा (हेतुः) सूर्ययमं यं (माधवेन्द्रम्) उपनमन्तः उपतिष्ठमानाः (सेवमानाः) सामन्ताः इह न उदासते, उदासीना न भवन्ति, तेजोवश्याः सदा सेवन्त इत्यर्थः । षट्पञ्चाशदब्दस्य (१६५६ संवत्) दीर्घदुर्भिक्षे समानते प्राप्ते सति प्रजापक्षे तिष्ठन् यः अदभ्रम् अनल्पं धनराशिं दासते ददाति । 'दासु दाने' । अस्य वृत्तं चरित्रसंग्रहे अग्रे द्रष्टव्यम् । मा लक्ष्मीः तथापि आनतेन नम्रेण येन राज्ञायाः श्रीगोपालस्य च सेवाविधौ । विस्तीर्णे, सर्वदा प्रचलनशीले इत्यर्थः । भागवतस्य संविधौ संविधाने पाठादिष्विति यावत् । वित्तं धनं दत्तम् । मया लक्ष्म्या आयतेषु महत्सु राजमण्डलेषु सूर्यायितः । माधवो महीपमणिमण्डन इव, माधवमहीपमणिमण्डनः । महीपमणीन् राजश्रेष्ठान् यो मण्डयति, अर्थात् अनेनैव सर्वेषां राज्ञां शोभेत्याशयः । ' मायत ' इति शरणावाचको जयपुरभाषाशब्दोपि ॥ २ ॥

लन्दननगर्यामुपगच्छन् धर्मधुर्यो यो हि
मृत्तिकामपि स्म निजदेशादेव संहिनोति
इङ्गलेण्डमण्डलेप्यखण्डनियमस्य यस्य
सर्वतः प्रशस्यधर्मदुन्दुभिर्दिवं धिनोति ।

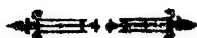
असामान्य धनका व्यय किया था । असाधारण वैभव के स्वामी होने पर भी विनम्र, जिन महाराज ने श्रीगङ्गाजी और गोपालजी की सेवामें तथा सर्वदा चलनेवाले भागवतादि के अनुष्ठानों में धन लगाया था, वे श्रीमान् माधवेन्द्र वैभवशाली राजाओं में रविके समान विराजमान हैं ॥ २ ॥

जर्मनैर्निबद्धे वत यूरोपीययुद्धे धनं
 दत्त्वा निजागारात्प्रजासंकटं स्म यो धुनोति
 सोयं धर्म-धैर्य-दया-दाक्षिण्यातिपुण्यमना
 मान्यजनाधीशो माधवेशो मे मुदं तनोति ॥ ३ ॥

सम्राजो राज्याभिषेकाय लन्दननगर्या गच्छन् यो मृत्तिकामपि निज-
 देशादेव संहिनोति प्रहिणोति स्म । अखण्डनियमस्य अक्षुण्णमर्यादाव्रतस्य
 यस्य (माधवेन्द्रस्य) सर्वतः प्रशंसनीयो धर्मविजयदुन्दुभिः ('धर्मका
 ङ्का') दिवं धिनोति प्रीणयति । स्वर्गपर्यन्तं यशोविश्रुतिर्जातेत्यर्थः ।
 माधवेन्द्रस्य 'इङ्ग्लेण्डयात्रा' अग्रे द्रष्टव्या । यूरोपयुद्धे निजकोषाद्धनं दत्त्वा
 युद्धार्थं मनुष्यप्रेषणनिमित्तं संकटं धुनोति स्म दूरयति स्म । अस्यापि वृत्तमग्रे
 द्रष्टव्यम् । धर्मादिभिः अतिपुण्यं मनो यस्य । मान्यो जनाधीशो राजा ॥३॥

लन्दन को पधारते समय जो धर्मधुरन्धर मट्टी तक भी अपने देशसे
 ही लेगये थे । इङ्ग्लेण्ड में भी अपनी सनातनधर्ममर्यादा को सर्वथा अक्षुण्ण
 रखनेवाले जिन महाराज का धर्मविजय का डङ्का भूमि ही क्या, स्वर्ग तकमें
 सब को प्रसन्न करता था । जर्मनयुद्ध में अपने कोष से धन देकर जिनने
 अपनी प्रजा को सब प्रकार के सङ्कटों से बचाया था । धर्म-धैर्य-दया-दाक्षिण्य
 आदि गुणों से पुण्यमानस वे माधवेश आज भी हमारे चित्त में हर्ष पैदा
 करते हैं ।

प्रसङ्गान्तत्सामयिकी साम्राट् विजयप्रार्थना

संकुलसमरभूविचेष्टमानजर्मनीश—

दुर्मदवरूथिनीं निबर्हय निरस्तभय
निखिलधरातलविलङ्घनविलासशील-
मर्जय सुकीर्तिचयमर्दितसपत्नचय ।

भूमितलभूषण यूरोपपरिपोषण ते
जायतामनन्तसुखमायताऽभिनन्दनय !

एवं राजभक्ता ननु नित्यमुपयुक्ताशिषः

प्रार्थयामहेऽद्य बत बृटिशनरेश जय ॥ ४ ॥

संकुलायां नीरन्ध्रायां समरभूमौ, विचेष्टमानां जर्मनीशस्य दुर्मदां
वरूथिनीं सेनाम् । निबर्हय पराजयस्व । अर्दिताः पीडिताः सपत्नचयाः
येन तत्संबुद्धिः । संपूर्णपृथ्वीभ्रमणशीलं कीर्तिपुञ्जं अर्जय । आयतः अभि-
नन्द्यश्च नयः (नीतिः) यस्य तत्संबुद्धिः । ते अनन्तसुखं जायताम् ।

प्रसङ्ग से—जर्मनयुद्ध के समय सम्राट् के लिये विजयप्रार्थना-

संकुल समरभूमि में नाना चेष्टा करती हुई जर्मनों की मस्त सेना को
निर्भय होकर निरस्त करिये । शत्रुओं का मर्दन करनेवाले हे सम्राट् ! आप
सम्पूर्ण भूमण्डल में फैलनेवाली कीर्ति को प्राप्त करें । यूरोप के पोषक
तथा भूतल के भूषण, हे नीतिनिपुण सम्राट् ! आपको सुख हो । इस
प्रकार आशीर्वाद देते हुए हम भारतीय आज भगवान् से प्रार्थना करते हैं
कि ब्रिटिशनरेश का विजय हो ॥ ४ ॥

श्रीमन्माधवसिंहदेवस्य

* चरित्रसंग्रहः *

जयपुरनरेन्द्रः श्रीमान् माधवसिंहदेवः 'डैयरदा' भूमिपतीनां 'राजावत' राजन्यानां माननीये वंशे अष्टादशोत्तरैकोनविंशतिशततमे विक्रमी-याब्दे (१६१८ सं०) भाद्रपदकृष्णतयम्याम् [अगस्तमासस्य ३१ तम-तारिकायां १८६१ तमे ख्रिष्टीयवत्सरे] कायमभिहेतिनाम्ना जन्म जग्राह । विद्या-कलानामुन्नतिसम्पादनेन जयपुरराष्ट्रस्य सुभृशपरिष्कारके श्रीश्रीराम-सिंहदेवे देवलोकमुपगते, तदिच्छानुसारमयं १८८० तमे ख्रिष्टीयवत्सरे सितम्बरमासस्य ऊनत्रिंश्यां तारिकायां जयपुरराज्यस्य राजगिहासनमल-चकार । वर्तमानसमये श्रीमन्माधवेन्द्रसदृशो धर्ममर्यादापरिपालकः परमेश्वर-स्यानन्यभक्तो राजभक्तिशाली च नरेश्वरोऽत्यन्तं विरल एवावलोक्येत । महाराजस्य राजभक्ति राज्यप्रबन्धपाटवं चावलोक्य सुप्रसन्नेन भारतराज-तन्त्रेण (भारतगवर्नमेण्ट) महाराजाय समये समये सम्मानसूचिका बह्वयः पदव्यो वितीर्णाः ।

सम्मानप्राप्तिः

अधिकारप्राप्तेः पञ्चषष्ठेव व्यतीतेषु सुप्रबन्धवतुष्टेन भारतशासकेन श्रीमते ' जी. सी. एस्. आई ' इति पदवी प्रादीयत । दुर्भिक्षसमये भूरि-भूरिव्ययं विधाय अन्नादिद्वारा निजप्रजाः संरक्षिताः । एवं भारतवर्षीयाणा-मनाथानां सहायतायै एककालं षोडशलक्षमुद्राः प्रदाय सर्वप्रथममनेनैव राजमौलिमाणिक्येन सोयं धनराशिः [इन्डियन पीपिल्स फेमोन फण्ड]

स्थापितः । एतदुपरि संतुष्टेन राजतन्त्रेण 'जी. सी. आई. ई.' इति पदवी व्यनीयत । १९०३ तमे ख्रिष्टाब्दे देहलीराज्याभिषेकोत्सवावसरे 'जी. सी. वी. ओ' इत्युच्चतमं पदकं प्रादीयत । १९०४ तमे ख्रिष्टसंवत्सरे देहलीराजसभाया द्वितीयावसरे त्रयोदशतमराजपुत्रमैत्र्यस्य 'कर्नल' पदेन श्रीमानलङ्कृतोऽभूत् । १९०८ तमवर्षे श्रीमतः शिक्षाविषयकमौदार्यं गुण-
ग्राहकतां चावलोक्य 'एडिन्बरा' विश्वविद्यालयेन स्वदेशमधिवसत एवाऽस्मै 'एल. एल. डी' पदकमुपदीकृतम् । १९११ तमवर्षे देहलीराज्याभिषे-
कस्यावसरे 'मेजर जनरल' इति पदकमुपदीयते स्म श्रीमते । यूरोपयुद्धे बहुधा कृतसाहाय्यायार्स्मै महाराजाय संतुष्टेन राजतन्त्रेण 'जी. वी. ई' इति पदवी प्रादायि । १८९७ तमवर्षे 'चित्राल' समरे भारतराजस्य सहायतार्थं 'ट्रेन्सपोर्टकोर' नाम्नीमात्मनोऽश्वसेनां संप्रेष्य भूरिवीरतां प्राकाशयदिति भारतेश्वरः सम्मानसूचकौ द्वौ तोपध्वनी प्रावर्द्धयत् । [सप्तदशस्थाने एकोन-
विंशतयोऽभवन्] । 'टीरा' युद्धे पुनः कृतसाहाय्यस्यास्य सम्मानसूचकौ द्वौ तोपध्वनी पुनः प्रावर्द्धयेतां राजतन्त्रेण । १९२० तमे वर्षे वृटिशसैन्यस्य लैफ्टिनेन्ट जनरल-(ऑनरेरी)-पदेन सम्मानितोऽभून्महाराजः ।

अभिरुचितकार्याणि

जयपुरनरेंद्रेण श्लाघनीये निजजीवने येषु येषु कार्येषु मुक्कहस्तं धन-
व्ययो विहितस्तेनानुमीयन्ते यन्निम्नलिखितेषु चतुर्षु विषयेषु श्रीमतः
सुमहन्मनःप्रसक्तिरासीत् ।

प्रथमः [धर्मानुष्ठानं दीनानां सहायता च]

महाराजः सुप्रसिद्धो धर्ममर्यादापालक आसीत् । भगवान् गोपालो
भगवती जाह्नवी चास्य प्रधानतया इष्टदेवावभूताम् । प्रातरुत्थितो गोर्दर्शनं

विधाय ततोऽन्यकार्येषु प्रसज्यति स्म । सर्वदा गङ्गाजलमपिबन् । वत्सरस्य भूयांसो मासा हरिद्वारे व्यतीयुः, यत्र हि नरेन्द्रतया भोगप्रसक्तोऽप्ययं तीर्थ-
नियमेनावसत् । परोलक्षमुद्राणां व्ययेन वृन्दावने वरमानुस्थले च भगवतः श्रीगोपालस्य मन्दिरं निर्मापितं यद्वि राजोचितशिल्पकलानैपुण्यं प्रकटयन्ने-
न्द्रस्यास्य धर्मरुचिस्मारकं वर्वर्ति । गङ्गावतारस्थाने [गङ्गोत्तरी] पि भूरि-
व्ययेनैकं मन्दिरं निरमाप्यत, यत्र स्थापनाय श्लजटिताभरणैः सहिता श्रीगङ्गामूर्तिलक्षमुद्राश्च 'टेहरी' नरेन्द्राय टिकेन्द्रजङ्गाय [५ जुलाई १६२५] प्राहीयन्त । संपूर्णव्ययस्तु सार्द्धं मुद्रालक्षद्वयमभूत् । जयपुरराजप्रासादेऽपि निजोपास्यस्य श्रीगोपालस्य भगवत्याः श्रीगङ्गायाश्च कृते सुन्दरं मन्दिरद्वयं निरमायि ।

१६१६ तमे ख्रिष्टाब्दे कृषेरुन्नत्यर्थं हरिद्वारनिकटे नरोरास्थाने गङ्गाया जलबन्ध एको (Narora Ganges Band) निरमाप्यत भारतराजत-
न्त्रेण । परमधार्मिको गङ्गाभक्तः श्रीमाननेन हरिद्वारस्य हरिपादुकास्थाने जलप्रवाहावरोधमाशङ्कमानस्तत्प्रतीकारार्थं हरिद्वारं हिन्दुनृपतीनामेकां सभां सङ्घटयामास, यत्र पटियाला-वीकानेर-अलवर-बनारस-दुरभङ्गादीनां राजानो मदनमोहनमालवीयप्रभृतयश्च हिन्दुनेतारः सममिलन् । तत्र महाराजस्य विशिष्टानुभाववशाद्भारतराजतन्त्रेण तदिदं स्थिरीकृतं यत् हरि-
द्वारे स्वाभाविको जाह्नवीप्रवाहः पादुकापर्यन्तं नावरुद्धो भवेदिति । अस्मि-
न्कार्ये भूरिव्ययं विदधता जयपुरेन्द्रेण धार्मिकसमाजे महती कीर्तिरक्ष्यं पुण्यं चाधिगतम् ।

महाराजस्य शासनकाले प्रतिवर्षं वरणं विधाय भागवतरामायण—
गङ्गालहर्षादीनां पाठाः, राजकीयशिवमन्दिरेष्वभिषेकाः, अन्यान्यानि च धार्मिकानुष्ठानानि ससमारोहमकार्यन्त । समाप्तौ प्रतिवर्षं ब्राह्मणभोजनस्य

स समारोहः समभूयेन प्रवहन्तीव पुण्यनदी लोकैरवालोक्यत । प्रत्यहं जायमानानि गोदानेच्छाभोजनस्वर्णमुद्रादानादीनि तु नियतान्येव परं नरेशस्य नाभूदीदृशो वत्सरो यस्मिन्परःसहस्रमुद्राभिः पुण्यकार्यं किञ्चन विशेषरूपेणाक्रियत । प्रसिद्धतीर्थेषु स्वयं वा कर्मचारिणो वा संप्रेष्य भूरिधनव्ययेन बहूनि पुण्यकार्याण्यकारयत् । महाराजस्य शासनकाले एकाशीतिरग्निहोत्राणि सायं प्रातरजायन्त येषु राजदत्तजीविका वैदिकब्राह्मणा गृह्याग्निपु मन्त्रब्राह्मणा हविरर्पयन्तः पवित्रयन्ति स्म राष्ट्रस्य वातावरणम् ।

देशव्यापिदुर्भिक्षसमये न केवलमात्मनो राज्यस्यैव अपि तु भारतवर्षमात्रस्य दीनानां सहायतार्थमेकवारं षोडशलक्षमुद्राः प्रदाय स्थायिधनराशिमयमेव महाराजोऽस्थापयत् । इतोऽप्रेपि कति वारानत्र भूरिधनमदान् । साम्प्रतमस्मिन्धनराशौ केवलं महाराजवित्तीर्णमेव धनं पञ्चविंशतिलक्षमुद्रापरिमितमद्यापि वर्वति । एतदतिरिक्तेष्वन्यान्येष्वपि पुण्यकार्येषु महाराजेन भूरि धनं वित्तीर्णं यस्य संख्या अष्टाविंशतिलक्षमुद्रापरिमिताऽस्ति । किमि-
तोऽधिकं भवेत् यज्जयपुरराज्ये राज्योत्थद्रव्यस्य तृतीयो भागः [कोटिपरिमितः] पुण्यकार्येषु व्ययितो भवतीति नियमो महाराजस्य समयेऽक्षुण्णः प्राचरन् ।

धर्ममर्यादापालनस्य विश्वविदितं महाराजस्य कार्यम् 'इङ्गलेण्डयात्रा'-
ऽस्ति, यस्याः संक्षिप्तवृत्तान्तश्चरित्रस्यान्ते विलोक्येत ।

द्वितीयः [विद्याप्रचारो गुणिनां सम्मानश्च]

राज्यसिंहासनमधिष्ठायैव श्रीमता माधवेन्द्रेण शिल्पकलादीनामुन्नत्यर्थं 'कौंसिलभवनं' एका महती प्रदर्शिन्यक्रियत । यस्यां वस्त्राणाम्, विविधधातु-
निर्मितानां पात्राणाम्, नानाविधभूषणानाम्, रत्नानाम्, विविधानां प्राचीन-
शस्त्रास्त्राणाम्, पाषाणलाक्षा काष्ठादिनिर्मितानां नानाविधमूर्तीनाम्,
अन्यान्येषां च वस्तूनां दशसहस्रानुमिताः प्रकाराः समगृह्यन्त । एतेषां वस्तु-

नामानायनस्य स्थापनस्य पुनः प्रत्यावर्तनस्य च समीचीना व्यवस्थाऽक्रियत । तद्वयश्च राजकोषाददीयत ।

एतत्प्रदर्शिन्या विलोकनार्थं सार्द्धाष्टशतं गौराङ्गाः कतिलक्षं हि च देशीय-
लोकाः समगच्छन्त । द्विशताधिकेभ्यः शिल्पिभ्यो महामूल्यानि पारितोषिकाण्य-
दीयन्त । सर्वतोऽधिका च दूरदर्शिता श्रीमतो महाराजस्यानेनानुमीयते यत्
भूमण्डलस्य दूरदूरप्रान्तेभ्यो लोकोत्तराणि यानि वस्तूनि बहुव्ययाच्छिल्पिभि-
रानीयन्त तानि सर्वाण्येव प्रायो जयपुरराज्येनाऽक्रीयन्त । एतद्द्वारा च विचित्र-
वस्तुसंग्रहालयः (म्यूजियम) रामनिवासारामे स्थापितोऽभवत् यो हि प्रसिद्ध-
प्रसिद्धेभ्येतादृशसंग्रहालयेष्वन्यतमः । एषा प्रदर्शिनी १९३६ तमविक्रमवत्स-
रस्य पौषशुक्लनवम्यामुद्घाटयत । अस्मैव वर्षस्य भाद्रमासे राज्यशा-
सनस्य सर्वाधिकारः श्रीमते प्रादीयत । शासनाधिकारप्राप्तेश्चतुर्मासाभ्यन्तर-
एवैतादृशं महाकार्यं समपाद्यत महाराजेनेति को वा नाभिनन्देद्बुद्धयेन ।

शिक्षायाः कला-विज्ञानादीनां च यादृशः प्रबन्धः जयपुरराज्ये
नैतादृशोऽन्यराज्येष्ववलोक्येत । 'महाराजाकालेजे' उच्चतमां राजभाषा-
शिक्षां दूरदूरागता वैदेशिका अपि निःशुल्कमेव लभन्ते । योग्येभ्यश्चात्रे-
भ्यो मासिकवृत्तिरपि प्रदीयते राज्यतः । वर्तमानशिक्षानिमित्तम्, उच्च-
विद्यालयाः माध्यमिकशिक्षालयाः आरम्भिकशिक्षालयाश्च राष्ट्रस्य
प्रान्ते प्रान्ते वर्तन्ते यत्र निराबाधं सर्वेपि शिक्षन्ते । बालिकाविद्यालयः
शिल्पकलाशिक्षालयश्चापि (स्कूल आफ् आर्ट्स्) भूरिभूरिधनव्ययेन राज्यात्प-
रिचाल्यते । राजकीयसंस्कृतकालेजे नेपालादिदूरदूरदेशेभ्योप्यागताः संस्कृ-
तस्योच्चतमां शिक्षामधिगच्छन्ति शिक्षार्थिनः । अत्र हि चतुर्णामपि वेदानां
तदङ्गानां च नियमानुसारिणी शिक्षा प्रदीयते । सर्वसाधारणस्य कृते महा-
विशालः पुस्तकालयोपि राजत एव स्थापितोस्ति येनापरिमितं लाभमधि-
गच्छन्ति लोकाः ।

राजकुमाराणां शिक्षानिमित्तमपि 'मेयो कॅलेजे' भूरिभूरिधनं समये समये प्रादीयत महाराजेन । संप्रति प्रतिवर्षं षड्लक्षमुद्रापरिमितं धनं शिक्षाकार्ये व्ययते । न केवलं निजराज्यस्यैव शिक्षार्थमपि तु अन्यान्येष्वपि भारतस्य प्रान्तेषु शिक्षाकार्यस्य कृते वितीर्णमस्ति महाराजेन धनम्, यस्य संख्या ६६४२३३) मुद्रापरिमितास्ति । १९१२ तमे ख्रिष्टाब्दे जन-वरीमासस्य २४-२५-२६ तारिकासु दरभङ्गानरेशः, श्रीमान् मालवीयश्च यदा हिन्दुविश्वविद्यालयस्य कृते द्रव्यसंग्रहार्थमागच्छतां तदा ससंमानं षड्लक्षमुद्राः प्रादीयन्त श्रीमता ।

जयपुर-काशी-दिल्लयादिस्थानेषु महाराजश्रीजयसिंहदेवेन विश्ववि-श्रुता याः किल ज्यातिर्यन्त्रशालाः (आव्जरवेटीरिज) निर्मापितास्तासां सर्वा-सामेव जीर्णोद्धारः पुनरकार्यत महाराजेन ।

तृतीयः [सहानुभूतिः भारतराजस्य हितैषिता च]

श्रीमान् माधवेन्द्रः सनातनधर्मानुसारं राजशक्तिमीश्वरविभूतिं मन्यते स्म । अत एवायमाजन्म सत्यो राजभक्तः समभवत् । सम्राजः सभाजनावसरे अतितमां विनयेनायं व्यवाहरदिति बहवो विरूढां टिप्पणी-मकुर्वन् परं ते महाराजस्य गभीरतममाशयं नीतिपाटवं च नांशतोऽप्य-विदन्निति वक्तव्यं भवेत् । अनेन हि चित्राल-टीरादियुद्धेषु बहुवारान् भूयसी धनसहायता विहिता । ' ट्रांसपोर्टकोर ' नाम्नी सैन्यशास्त्रेण पृथक् राजसहा-यतार्थं निजराज्ये परिचालिता । युद्धाद्यवसरेषु महाराजेन याऽऽर्थिकसहायता-क्रियत तत्संख्या १६६७४१७ परिमितास्ति ।

चतुर्थः [प्रजानां सौख्यसाधनं तासां परिष्कारश्च]

प्रजानां हितकार्याण्यपि सर्वतो विश्रुतानि महाराजस्य । लोकानां

सौख्यार्थं स्थाने स्थाने जलाशयाः परिष्कृतमार्गाः ('सडक') प्रकाशप्रबन्धाश्च राजतो विहिता यस्य किञ्चिदपि शुल्कं प्रजातो न गृह्यते । सर्वत्रैव नगरपरिष्कारिणी समितिः (म्यूनिसिपल कमे०) प्रजानां करादेव परिचलन्ती दृष्टा, परं माधवेन्द्रेण तस्या अपि व्ययो राजकोषादेवादायि । प्रजानां नैरोभ्यार्थं प्रान्ते प्रान्ते चिकित्सालयाः स्थापिता यत्र निःशुल्कं चिकित्सन्ते सुयोग्या भिषजः । 'मेयोहोस्पिटल' नामकः प्रसिद्धश्चिकित्सालयो लल्लल्ल-मुद्राभिः परिचाल्यते यत्र नेत्रादिचिकित्सां दूरदूरतोऽप्यागता रोगिणो निःशुल्कमेव कारयन्ति ।

घट्टगोपुरस्यान्नसत्रं दीनानां हितमुपलक्ष्य श्रीमतैव प्रचारितं यत्र सार्द्धत्रिशतं दीनाः प्रत्यहं भोजनमधिगच्छन्ति, अशक्ताश्च गृह एव तत्परिमित-मन्नम् (पेटिया) ।

वर्तमाने यूरोपमहायमरे वीराणां बाहुबलप्रदर्शनस्य नासीत्प्रायोऽवसरः । एतद्धि यन्त्राणां युद्धमासीत् यत्राऽलक्षितो यन्त्रगोलकोऽकस्माद्बहून् संहरति स्म । अस्मिन् युद्धे मनुष्याणामावश्यकता यदा हि महाराजस्य सन्निधे प्राकाशयत भारतेश्वरेण, तदा तदर्थं भूरिलक्षमुद्रा एव व्यतारिन्महाराजो न पुनरेवंनिधे यन्त्रयुद्धे निजप्रजाया आकालिकं होममन्वमन्यत । प्रजाहितकार्येषु महाराजेन सार्द्धकोटिमुद्राः प्रादीयन्तेति संहत्य जानीमः ।

आयवृद्धेरायोजनानि

महाराजेन निजशासनकाले न केवलं दानवीरतैव प्रदर्शिता प्रत्युत आयवृद्धेरायोजनानि बहूनि सञ्चटितानि । रामगढादीनां सुप्रसिद्धा विशालजलबन्धाः श्रीमतैव कारिता येषां कुल्याभिर्बहुक्रोशपर्यन्तं कृषिः सम्पद्यते । शेखावाटीप्रान्ते माधवपुरप्रान्ते च राजव्ययेन वाष्पयानं प्रचारितं

यस्माद्धि प्रतिवर्षं द्वादशत्रयोदशलक्षमुद्रा उत्तिष्ठन्ति । राजकीयपत्रप्रेषणायाः (डाकखाना) स्थितिरपि नूतनरूपेण श्रीमत्तैव परिष्कृता यस्मात् प्रतिवर्षं लाभो भवति । श्रीमतः शासनकाले राजकोषीयो वार्षिक आयः (खालसा) एककोटिपरिमितः समभवत् ।

गौरवसंवर्द्धनम्

जयपुरधराधीशानां यात्रोत्सवाः ('सवारी') राजसभाश्च अपूर्वा एव समभवन्निति जानीयुः प्रत्यक्षदर्शिनो लोकाः । महाराजश्रीजयसिंहदेवेन (द्वितीयेन) महाभारते वाल्मीकीयरामायणादिषु च वर्णितानि प्राचीनानि यानामनानि निर्मापितानि । माधवेन्द्रस्य समयपर्यन्तं तेषां परिपाटी तथैवाऽभवत् । राजसभास्तादृश्यः समभवन् यत्र राजा साक्षादिन्द्र एव प्रतीतो-
भवत् । हस्तिनामश्वानामुष्टाणां वृषभाणां च नानाप्रकाराणि तत्तादृशानि यानान्यासन् यानि दृष्ट्वा लोकस्य हृदि राजगौरवमङ्कितं भवेत् । ध्वजाः पताकाः हस्तिगता दुन्दुभयो महासनम् (अम्बारी) मत्स्याकारा नरेन्द्रसज्जाः ('माही मरातिव') च राजराजेन्द्रगौरवमस्मारयन् । श्रीमाधवेन्द्रेण हस्तिनामपूर्वो रथः (इन्द्रविमानम्) स्वर्णादिसामग्र्या तथा निर्मापितो यत्र हि तलद्वये सान्तःपुरो राजा तिष्ठन्निन्द्र एव प्रतीयेत । बाष्पयानस्येन्द्रविमाननामकाः सज्जितशकटाः (सैलून) तादृशा निर्मापिता येषु सवेगं प्रचलत्स्वेव राजसभादिकानि सर्वाण्येव कार्याणि ससमारोहं संभवेयुः, अन्तःपुरादीनां च यत्र पृथक् पृथक् निवेशो भवेत् ।

प्राचीनमर्यादायामाग्रहः

माधवसिंहदेवस्तादृशलोकेष्वासीत् ये हि मन्यन्ते यत्प्राचीनैर्महर्षिभि राजर्षिभिश्च याः प्रथाः स्वीकृता अवश्यं तासु किञ्चिद्बहस्यं गुणश्चास्ति । ते ह्यस्मत्तो बहुतरं प्रभावसंपन्ना आसन्निति । अत एव प्राचीनरीतिनीवी-

रुन्मूल्य नवीनानां तासां प्रचारे नाभूत्तस्य मतम् । सर्वदा स हि देशीय-
 वेपमेवाधारयत् । राजोचितमुष्णीषं प्रावारकं चैव परिधृत्य प्रासादादहि-
 राजगाम । महामूल्यैर्बृहदश्वैर्वाहितं राजरथं विहाय न मरुत्तर-(मोटर)-
 शकटादिषु तत्प्रवृत्तिरभूत् । प्रत्युत ये सामन्ता एवंविधविचारा आसन्न
 तेभ्यो महाराजः प्रासीदत् । तस्यैवायमासीद्धेतुर्यदेतत्प्रभाववशाज्जयपुरराज्ये
 नवीनयुगप्रभावो नाममात्रायैव तत्काले प्राविशत् । नवीनान्दोलनस्तस्मिन्-
 बन्धिनीभिः सभासमितिभिश्च न कश्चन स्थायी उपकारः संभवेत् प्रत्युत शान्त-
 प्रायासु प्रजासु या निजनिजकर्मस्वेकतानता प्रचलिता तत्र केवलं बुद्धिभेद-
 जननमात्रं भवेत् । अत एव निजप्रजास्वीदृशान्विचारान्नाभिरोचयामास
 महाराजः ।

जयपुरराज्यस्य शासनसूत्रे प्रबन्धादिपरिवर्तनविषयेऽपि महाराजस्य
 विचाराः प्रायः प्राक्कनप्रथामेवान्वगच्छन् । राज्यस्य परिष्करणे आदर्शार्थितैः
 श्रीरामसिंहदेवैर्यः किल राज्यप्रबन्धो विचार्य प्रचारितस्तत्र प्रबलावश्यकता-
 यामेव परिवर्तनं विधेयमन्यथा मज्जीवने तु तन्निर्वाह एव मत्कर्तव्यमित्यासी-
 न्महाराजस्याभिप्रायः । अत एव ये परिवारा राजसेवायामद्यावधिप्रवृत्तास्तेषां
 पुत्रपौत्रादिष्वेव तत्कार्यभारं यावच्छ्रव्यं समर्पितवान्न प्रायो नवीनेषु ।
 अनेन बहवस्तदिदमध्यस्यन्ति यन्महाराजेन निजशासने न कश्चिन्नवीन-
 परिष्कारः कृत इति । किन्तु केनचिदुद्यानाध्यक्षेण निजारामे प्राचीनान्फलव-
 तस्तूरुन्सावधानं परिधिच्य नवीना यदि नारोपितास्तर्हि किं वा तस्य
 वैगुण्यम् ? फलप्रसुवः सहस्रं सहकारतरून्समुन्मूल्य बहिर्दशनमात्रसुवानां
 लक्षलक्षाणामपि नवीननिर्गन्धपुष्पाणामारोपणं न सर्वेषामेव मते चातुर्यं
 परिगण्येत । महाराजश्रीरामसिंहदेवस्य समयादेवानुवृत्तं बहूनामधिकरणा-
 नाम् ('कचहरी') कार्यं प्रायो यवनलिप्यामेवाभवन्महाराजस्य समयेऽपि ।
 परं श्रीमानधिकरणस्य सर्वाणि कार्याणि हिन्दीभाषायामेवाभिरोचयामास

मानसे, स्वयं च निजमातृभाषायामेवाकारयत् । कलकत्तानगरे मरुनिवासि-
व्यवसायिनां समितौ ('मारवाडी एसोसियेशन') अभिनन्दनस्योत्तरे
श्रीमन्महाराजेन स्पष्टमेवाज्ञप्तमासीत् यन्मम राज्ये हिन्दीभाषाया न
कश्चित्प्रतिरोधः ।

महाराजो राजोचितस्वरूपसंरक्षणस्य भूरि पक्षपाती समभूत् । नरेन्द्रो
यदा काचिदतिशयिता शक्तिः परिगण्यते तदा तदनु रूपस्वरूपेणैव धरणीन्त्रै-
र्वर्तितव्यमित्यासीत्तस्य हृदयम् । अत एवास्य देशान्तरयात्रा राजोचित-
समारोहेणैव समभवत् । निजधर्ममर्यादानुवर्तनं तु हृदयपरिस्थितमासीदेव ।
स्थालीपुलाकन्यायेन महाराजस्य यात्रावृत्तावबोधनार्थं 'इङ्ग्लेण्डयात्राम्'
किञ्चिद्विस्तृत्याधस्तादवतारयामि—

जयपुरनरेन्द्रस्य 'इङ्ग्लेण्डयात्रा'

भारतसम्राजः श्रीमत्तः सप्तम-एडवर्डमहोदयस्य (१९०२ तम-
ख्रिष्टीयवत्सरे जूनमासस्य पञ्चम्यां तारिकायां भाविनि) साम्राज्यसिंहा-
सनाधितेहमहोत्सवे समवेतुं भारतराजतन्त्रस्य कार्यालयात्सम्मानमामन्त्रण-
पत्रम् (१९०१ तमख्रिष्टीयवत्सरे अक्टूबरमासस्य सप्तमतारिकायाम्)
जयपुरपुरन्दरस्य श्रीमाधवेन्द्रस्य सविधे प्रापत् । तदुपरि महाराजोचित-
सम्भारेण यात्रां चिकीर्षुरेव धरणीन्द्रः समुद्रयात्रां कृत्वा प्रत्यन्तप्रस्थान-
विषये धार्मिकमर्यादया सङ्कुचन् धर्मसमाप्रधानपण्डितानाहूय सम्मतिं
जग्राह । तैर्व्यवस्थां दत्ता यन्महाराजः प्रत्यहमुपास्यदेवस्य भगवतः
श्रीगोपालस्य महाप्रसादं गृह्णात्येव । ततश्च तस्यैव भगवतः सह नयने
तत्रापि च पूर्ववत्तत्प्रसादोपयोगे न किञ्चिदवद्यं भवेत् । भगवच्चरणारविन्द-
सम्बन्धे कथंकारमपाविज्यं स्पृशेदिति । परं धर्माधर्मविचारमकिञ्चिद् गणयद्-
भिवैदेशिकजनैः क्षुण्णे अपायनपदार्थैरशुचीकृते जलयाने भगवन्मूर्तेर्नयनं
कथमिवोचितमासीत् । अत एवेदृशः पोतः पर्यन्वेष्यते स्म यस्मिन्न केन-

विद्यात्रा कृता भवेत् । बहुव्ययं विधाय 'यामसकुक्कम्पनी' द्वारा 'एस्. एस्. श्रॉलिम्पिआ' नामको नवीनतमः पोतस्तदभिलषितं पृष्ठद्वयं प्रदाय निजायत्तः कृतोऽभूत् यस्य तलं नाद्यावधि जलस्तरेण स्पृष्टमभूत् । आरामनो मनोरथानुसारमिमं सऽजीकर्तुं जयपुरराजकीयाः पुरुषा मोहमयीं प्राहीयन्त, यैरतिशीघ्रं जयपुरपुन्दरस्येच्छानुसारमयं परिष्कृतश्चालङ्कृतश्च ।

इयद्वरयात्रायामसीमव्ययसत्तायामपि महाराजेन सह गामिनां लोकानां संख्या सार्द्धशतानुमिताऽभूत् । येषु चौमूपतिः श्रीदेवीसिंहः, सीकरनरेशः श्रीमाधवसिंहः, सेनापतिः श्रीहरिसिंहः, एतत्प्रभृतयः सामन्ताः, पण्डितेषु विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनशर्माणः, मन्त्रिवेषु संसारचन्द्रसेनप्रमुखाः, डाक्टरेषु दलजङ्गसिन्हादयः, गौराङ्गेषु कर्नल सर एस्. एस्. जैकबप्रभृतयः, परिजनेषु खवामबालाबख्शप्रभृतयः, श्रेष्ठिषु रामनाथप्रमुखास्त्वावदुल्लेखाह्वयः । महाराजस्य सेवकानामेव संख्या शतोत्तरा समजायत । रायबहादुरे धनपतिरायस्तु स्वाभिलषितान्सेवकानादाय बहोः कालापूर्वमेव महाराजाज्ञया लण्डनमगच्छत्, येन हि तत्र गत्वा महाराजस्येच्छानुसारं सर्वापि व्यवहारसामग्री पूर्वत एव सज्जीक्रियेत ।

महापोतेऽस्मिन् सर्वेषामेव सहगामिनां कृते स्वस्वरूपानुसारं सुप्रबन्धः कृतोऽभूत् । षण् महानगा निरमीयन्त यत्र जातिनियमानुसारं पृथक् पृथक् भोजननिर्माणव्यवस्था भवेत् । स्नानागारेभ्यः पृथङ् महाविशाल एकः कुण्डो निरमीयत यो हि भारतादेव जलेनापूर्यत । महाराजस्याज्ञानुसारं बहवः कर्मचारिणः केवलमेतदर्थमेव मुम्बई प्राहीयन्त यत्ते गत्वा महाविशालस्यास्य जलयानस्य प्रक्षाल्य पावनीकरणस्य प्रबन्धं कुर्युः । एभिः सह पञ्चविंशति-
त्र ह्यक्षाः केवलं चारियानस्य प्रक्षालनार्थमेव जयपुरात्प्रहिता अभूवन् । श्रीमतो महाराजाधिराजस्य अन्येषां च सहयायिनां कृते पानार्थं श्रीगङ्गा-जलस्य तावान् प्रबन्धः पूर्वत एव कृतोऽभूत् येन हि षण्मासपर्यन्तं तत्पर्याप्तं

भवेत् । भोज्यवस्तूनि तन्दुल-गोधूम चूर्ण-धृतप्रभृतीनि पूर्णमात्रायां सह समभ्रियन्त येन प्रत्यन्ते तत्संग्रहस्य नावश्यकता भवेत् । फल-शाकप्रभृतीनि तु प्रतिमसाहं पवित्रतया सह भारतादेव प्रहीयेरन्निति विशेषप्रबन्धः पूर्वत एवाक्रियत । प्रतिदिनव्यवहारार्थमावश्यकं सर्वमपि वस्तुजातं षण्मासपर्यन्तं सर्वेषामपि जनानां कृते पर्याप्तं भवेत्तावत्किल निजनगरादेव सह नीयते स्म । किं बहुना, हस्तप्रक्षालनार्थं मृत्तिकापि भारतादेव समगृह्यतेत्यत्र नास्त्यतिशयोक्तिः । अस्य वारियानस्य स्वामिभिः प्रतिज्ञापत्रमलिख्यत यद् यावन्महाराजस्यानेन यात्रा भविष्यति न तावत् हिन्दुधर्मविरुद्धं वस्तु जल-यानचालकैः कप्तानप्रभृतिभिरपि न्यवहियेत ।

श्रीमतो जयपुरेन्द्रस्य रत्नाभूषणान्येव केवलं त्रिशलक्षमुद्रामूल्यान्या-सन्नस्यां यात्रायाम् । सम्राजे उपहरणीयानि महामूल्यवस्तूनि त्वेभ्यः पृथक् । एतेषामाभूषणानां पञ्चत्वारिंशत्सहस्रमाङ्गलमुद्राः (पाउण्ड) तु केवलं संरक्षणशुल्कमेव (बीमा) अदीयत । नियतव्ययादतिरिक्ताः पञ्चदश-लक्षमुद्राः टामसकुक्कुम्पनीसन्निधे एतदर्थं न्यधीयन्त यन्मार्गे आवश्यकतायां ताः संगृह्यन् ।

मईमासस्य (१९०२) पञ्चमतारिकायां जयपुरनरेन्द्रस्याज्या स्वा-धीनीकृतं प्रथमं विशेषवाष्पयानम् ('स्पेशलट्रेन') जयपुरात्प्राचलत् यस्मिन्नष्टौ बृहच्छकटयः केवलं यात्रोपकरणस्य भारेणाऽऽपूर्णा आसन् । अष्टमतारिकायां द्वितीयं विशेषवाष्पयानं प्रास्थित, यस्मिन्निह सीकरनरेश-चौमूपतिप्रभृतयः सपरिजना मोहमयीमगच्छन् । नवमतारिकायां तु रात्रा-वेकादशवादनावसरे श्रीश्रीमान् जयपुरधरापतिः सपरिकरो विशेषवाष्पयानेन मोहमयीं प्रति प्रास्थित । हतः पूर्वमष्टवादनवेलायां राजहर्म्यमालायाः प्रधान-गोपुरतः (सिरेहड-थोढी) श्रीमान् जयपुरेन्द्रो राजसज्जया नगरमध्यतो भृत्वा

प्रत्यन्तयात्रायै प्रस्थितोऽभवत् । सिंहदुर्गात्पञ्चविंशतितोषध्वनयो घोरतरगर्जन-
नया महीमहेन्द्रस्य प्रस्थानमङ्गलमसूचयन् लोकेभ्यः । आबालवृद्धवर्नितं
सर्वेपि पौराः श्रीमन्माधवेन्द्रदर्शनार्थं राजमार्गं समवेताः समभवन् । सुदूरया-
त्रायै गच्छन्तं निजस्वामिनमालोक्य सर्वेषां चक्षुषि बाष्पकलाकुलान्यभूवन् ।
प्रजावत्सलः श्रीमान् माधवेन्द्रोप्युच्छ्वसितहृदयः समभूत् ।

मध्ये अहमदाबादादिनगरेषु स्वागतस्वीकारेण तत्तदधिपतीन्सनाथ-
यज्ञेप १२ तारिकायां मोहमयीमवाप्तवान् । चरणेन मोहमयीभूमिं
स्पृशत्येव घोरतरतोषध्वनिभिर्महाराजस्य स्वागतमसूचयत् नगरे ।
बाष्पशकटेरवमोचनस्थान एव महाराजस्वागतार्थमुत्कण्ठितानां भूस्वामिनां
नगरभ्रेष्टिनामन्येषां च राजतन्त्राधिकारिणां सुमहान्समवायोभवत् ।
तत्रैव तत्तेषां विशिष्टपुरुषाणामुपायनानि स्वीकृत्य महता समारोहेण श्रीमान्
जयपुरेन्द्रः 'अपालो बन्दरम्' अगच्छत् । समुद्रतटोपरि महाराजदर्शनार्थमु-
त्कण्ठितानां लोकानां पूर्वेण एव महान्समारोह आसीत् । चात्रतेजसा दुर्द्विप-
मनोरमां महाराजस्य मूर्तिमवलोक्यैव दूरदूरदेशवासिनामपि लोकानां
मुखात्स्वत एव जयध्वनयो निरगच्छन् । सुशिक्षितमपि मोहमयीनगरं
महाराजस्य दर्शनात्तथोत्कण्ठितमभूद् यथा तरङ्गकलकलाकुलमपि
सागरतटमिदं हर्षकोलाहलाद्द्विगुणतरकलकलमवालोक्षयत् ।

तद्देशीयपरिडतैः समर्पितानि संमानपत्राणि स्वीकृत्य श्रीमान् जय-
पुरेन्द्रः समुद्रपूजनमकरोत् । एतस्य धार्मिकसमारम्भस्य साधनार्थमेव
बहवः परिडताः कर्मकाण्डिनः पुण्यविभागाधिकारिणश्च जयपुरात्प्रादीयन्त ।
पूजार्थमेतत्समुद्रतटं प्रचाल्य पवित्रीकृतमभूद्वाजपुरैः । बृटिशाधिकृतमपि
अपालोतटं महाराजप्रतापेन स्वाधिकृतमिवावलोक्यते स्म तस्मिन्समये ।
समस्तमपि तदेतत्तटं वन्दनमालिकाभिः कदलोस्तम्भैश्च मण्डितमभूत् ।

सोपानश्रेणी पूजोपकरणैर्भरिताभवत् । समुद्रार्थमुपायनीकरिष्यमाणानां सुवर्ण-रजतकलशानां पङ्क्तिभिरेषा सोपानपङ्क्तिरालोकितेवाभूत् । आसी-
त्सोपानश्रेणिषु राजकीयः प्रबन्धः, परं तदुपरितने सुविशाले तटप्रदेशे नगरवाग्निनां सुतदन्मेलकमभूत् । ये हि तटभित्तिप्यानमितपूर्वकायाः सोत्कण्ठमिममभूत्पूर्वं धार्मिकसमारोहमवलोकयन्तो न तृप्यन्ति स्म । बहवो धनिकनागरास्तु द्राप्यनौकाः (आगवोट) समधिरुह्य समुद्रतस्तदेत-
द्दृश्यमवलोकयन्ति स्म ।

सुवर्णसूचीकार्यार्थचित्तां महामूल्यां मखमलनिर्मितां बृहदामन्दीमा-
स्थाय अमान्यादिभिर्धार्मिकैः सदस्यैश्च परिवृतः समुद्रमर्चयन् सपरिकरो
महाराजः कौतुकिभर्तारैः सवहुमानं छायाचित्रेष्वङ्कितोऽभूत् । प्राग्वहिक-
मिदं वृत्तं स्थानीयेषु दैनिकपत्रेषु ससंमानं प्राकाशयत् । श्रूयते, सेयं समुद्रपूजा
तेनैव विभिनाऽक्रियत् येन हि महाराजस्य वंशधरो भगवान् श्रीरामचन्द्रः
करोति स्म । अस्यां हि सुवर्णरजतमयाः कलशाः, महामूल्यानां मौक्तिकानां
मालाः, महार्हाणि कौशेयानि च नदनदीपतये भगवते सागरायोपाद्वियन्त ।
पूजोत्तरमुत्तिष्ठता महाराजेन यदा हि स्वहस्तेन समुद्रस्य नीराजनं व्यधीयत्
तद्धि दृश्यमद्भुतमेवाभूत् । सर्वेऽप्यवलोकितारो विस्मयेन च भक्त्या च
हर्षेण च गौरवेण चाक्रान्ता इवाभवन् । श्रद्धालूनां नयनेभ्यः प्रेमाश्रु-
प्रावहत् । न कोपि तदेतद्दृश्यमवलोकयन्तृप्यति स्म । एतदनन्तरं शास्त्रीय-
पद्धत्या वारियानस्यापि शोधनं पूजनं चाक्रियत् । ततस्तु मङ्गलविधानोत्तरं
पूर्वं भगवान् श्रीगोपालस्तदनन्तरं च श्रीमान् महाराजस्तमिमं महापोतमधि-
रुह्य लण्डननगरार्थं प्रस्थानमकरोत् ।

मध्ये विविधान्देशानधिगच्छन् नानादृश्यानि चावलोकयन् महाराजो
जूनमासस्य तृतीयतारिकायामिङ्गलेण्डस्य डोवरनामकं तटं प्राप्नोत् । तत्र हि

सम्राट्प्रहिता वैदेशिकसामन्ता अन्ये च राजाधिकारिणो महाराजस्य स्वागतार्थं पूर्वत एवोपस्थिता आसन् । भूमितले चरणन्यासं कुर्वत्येव महाराजे रणपोतेभ्यस्तोषध्वनयोऽभूवन् । राजकीयाधिकारिभिः समर्पितं सम्मानपत्रं स्वीकृत्य श्रीमान् महाराजो बाष्पयानेन लन्दननगरं प्रति यात्रामकरोत् । महाराजस्य बाष्पयानाधिरोहोपि इङ्ग्लेण्डवासिनां सुमहोत्सवायाभूत् । असंख्याता भारग्रन्थयो रेलशकटीषु स्थाप्यन्ते स्म, याभिस्तदेतत्तटं व्याप्तमिवाभूत् । नानावर्णानि महामूल्यवस्त्राणि धारयन्तो महाराजस्य परिजना वैदेशिकानां हर्षं च विस्मयं चाजनयन् ।

सम्राजा असंमानमेव महाराजो 'मोरैलाज' नामके स्थाने सममारोहमस्थाप्यत् । श्रीमतो जयपुरेन्द्रस्य माननीयमहाराजोचितं येषं चित्रयोचितं प्राचीनमर्यादां नरेन्द्रोचितमात्मगौरवं राष्ट्रपतिसमुचितं परिकरसम्भारं चावलोक्य सर्वेपि तद्देशीयाः प्रभावाभिभूता इवासन् । सम्राजास्य गौरवानुसारं नैजानि चत्वारि यानानि राजसेवायामाज्ञप्तानि यानि नेतरेण पूर्वमुपलब्धानि । निद्यासाद्बहिर्निर्गत एवास्मिन्नरेन्द्रे सर्वेपि सम्भ्रान्ता नागरा एनं विलोकयितुमौत्सुक्यमाचहन्ति स्म । सर्वकार्येषु सर्वतः पूर्वं भगवतो गोपालस्यैव सादरप्रत्यवेक्षणम्, मृत्तिकापर्यन्तानां नित्योपयोगिवस्तूनामियद्दरपर्यन्तमानयनम्, इत्यादिभारतीयमर्यादामभिवीक्ष्य तत्रत्यैः समाचारपत्रैर्यः किल सम्मानः प्रकाशितस्तस्य सारमधस्तात् प्रकाशयामि -

(ता० १ जून 'गोर्निङ्गपोस्ट') 'अनया युरोपयात्रया महाराजेन सर्वेष्वयमादर्शः स्थापितो यन्माननीया महाराजा इत्थं निजधर्ममनुरन्धन्ति, इत्यादि' ।

('मेटथाट्स' २ जून) 'श्रीमान् महाराजो दीनानां रक्षार्थं भूरि भूरि-

धनं दत्तवानिति बहोः कालाच्छृणुमः । सत्यं त्वेतद्, यस्मिन्नासनाधिरोहादेव श्रीमानुदारतायै प्रसिद्धोऽस्ति, इत्यादि' ।

('कानिकल्' २३ मई) 'अस्मिन्देष्टे परःसहस्रा भारतीयाः समागताः परं नैतादृशोऽद्यावधि समायातो यः किल धर्मपालने गृतावद्दृढो भवेत् । स एव भारतीयः प्रशस्यते यो हि धर्ममर्यादामनुसरति । अयं तरेन्द्रः परमबुद्धिमान् प्रजाहितैषी च ।'

देवमूर्तेर्लण्डननगरे एवं समारोहेण नयनं नाभूत्पूर्वम् । अत एव मूर्तिपूजाविरोधिभिर्मिश्ररीमहोदयैः प्रतिमापूजाविरोधे प्रकाशिताः केचिदालोचनालेखाः पत्रेषु । परं तस्मिन्समये प्रेमानन्दभारतीनामकः स्वामी लण्डनमेवाध्यवस्थीत् । स हि तेषां लेखानां समुचितान् प्रत्यालोचनामपि पत्रेषु प्रकाशयामास । तत्सारमधो निर्दिशामि—

('वेस्टमिनिस्टर' ता. २८ जून) 'ब्रिटानियानिवासिनः साम्प्रतं धर्मविषये आत्मन औदार्यं सर्वत्र घोषयन्ति । सम्प्रति न तादृशः समयो यस्मिन्प्रमत्ततानुयायिभ्योऽन्ये घृणादृष्ट्या विलोक्येरन् । भारतीयमभ्युदयविषये मैक्समूलरप्रभृतिभिर्बहुतरं परिज्ञातम् । वेदोपनिषद्गीतादीनामनुवादा इङ्गलिशभाषायामप्यभूवन् येषां बहुतरः समादरोऽस्ति । भगवतः श्रीकृष्णस्य कियन्माहात्म्यमिति गीतापरिशीलकाः परिचिनुयुः । तुलसीचन्दनादिभिर्मूर्तेः पूजनं तु सुदृढो मानसिकविश्वासः । ख्रिष्टमतावलम्बिनोऽपि मूर्तिपूजातस्तावत्कालं न मुक्ताः सन्ति यावत्ते स्वमानवानां मूर्तेरिचित्राणां काश्चिद्व्यस्य च पुरतो मस्तकं नामयन्ति । सर्वेष्वपि देशेषु निजनिजानुसारमुपासनायाः पृथक् पृथक्प्रकारा भवन्ति । जलद्वारा वैप्लिस्मारीतेर्निर्वहणम्, काष्ठनिमित्तकाश्चिद्व्यस्य सम्मुखे जानुपातनपुरस्सरं प्रार्थनाप्रक्रिया, राज्याभिषेकसमये जेतूनतैलाभ्यङ्गादयोऽपि तादृशा एवोपासनाप्रकाराः सन्ति यादृशा भारतीयादीनां पुष्पादिभिर्देवार्चनादयः, इत्यादि' ।

२६ जूनदिवसे संपादनीयतया पूर्वतो नियतः सम्राजो राज्याभिषेक-
महोत्सवस्तस्यास्वारध्यवशात्स्थगितोऽभवत् । तत्प्रतीक्षायां साद्वैमासपर्यन्तं
तावद्धिः परिकरैस्तादृशेन च स्वदेशीयवस्तुव्रतेन सह श्रीमतो महाराजस्य
तद्देशे निवासः पुनरधिकं प्रवृद्धोऽभवत् । तन्प्राप्तीयदर्शनीयवस्तुविलोकन-
कौतुकेन सोऽयं समयो यथाकथंविदतिवाहितोऽभूत् । ततो नीरोगतां गते
तस्मिन् १६०२ तमख्रिष्टीयवत्सरस्य नवम्यामगस्तमासतारिकायां सोऽयं
साम्राज्यमिहासनाभिरोद्धमहोत्सवः समभून्नियतः । संमाननीयतिजसामन्तैः
सहितः श्रीमान्महाराजस्वदेवतस्मिन्महोत्सवे सम्वेतोऽभवत् । अनिवर्चनीयया
शोभासंपदा परमेण च साम्राज्यगौरवेण सह सोऽयमुत्सवो यथारीति समपाद्यत ।
अथ द्वादश्यां तारिकायां श्रीमान् सम्राट्महोदयः समागमार्थं श्रीमज्जयपुर-
नरेन्द्रं ससमादरसामन्त्रयत् । श्रीमन्महाराजेन संगतः सम्राट् परमं प्रमोदं
प्राकाशयत् । भागतयात्रायां पूर्वावलोकितस्य जयपुरनगरस्य शोभाम्, तत्र
कृतां मृगेन्द्रस्य मृगयां च भूरि भूरि प्राशंसत् । श्रीमान् महाराजो रत्नच्छटा-
विस्फुरितमपूर्वमेकं खड्गं सम्राजे उपाहरत्, यस्य मूल्यं साद्वैलवमुद्रापरि-
मितमासीत् । दक्षिणदेशीयलोहेन निर्मितो यश्च पूगफलपृथुलमहामूल्य-
हीरकैर्जटितोऽभवत् । सम्राडेतस्य प्रस्फुरन्तीं सुतिमालोक्य परममाह्लादितोऽभ-
वत् । सादरमवदञ्च यदहं च पुत्र साम्राज्यसेनामंताहे खड्गस्यमिदमुपयो-
क्ष्यामि । सम्राण्महिष्यपि सादरमवादीत्-यद्भवदुपायनीकृतेषु महार्घरत्नज-
टितेषु पात्रेषु प्रत्यहमहं पेयमुपगृह्णामि ।

एतदनन्तरं दशभिर्दिनैरवशिष्टान्यपि दर्शनीयस्थानान्यवालोक्ष्यन्नरे-
न्द्रः । अस्मिन्नेवावसरे कन्दुकक्रीडायाम् ('क्रिकेट') विश्वविश्रुताय श्रीरणजि-
त्सिंहाय (वर्तमानजामनगरराजाय) सहस्रं 'पाउण्ड' मुद्रा विततार ।

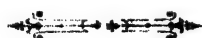
अथ द्वादश्यां तारिकायां सम्राजा सादरं विसर्जितः श्रीमान् परिजनेन
सह विशेषवाष्पयानम् (स्पेशलट्रेन) अधिरूढ्य लन्दननगरात्प्रातिष्ठत् । इतः

पूर्वं कतिचिद्दिनेभ्यः पूर्वत एव कियन्तश्चन प्रतिष्ठिता राजकर्मचारिणो भारतं प्रति प्रहिता अभूवन्, येषु केचन मार्गे विश्रमिष्यतो महाराजस्येच्छानुकूलं प्रबन्धम्, अन्ये च मोहमय्यां पूर्ववत्समुद्रपूजनादिसामग्रीं च सङ्घटयेयुरिति ।

चतुर्विंश्यां तारिकायां निजदेशं प्रति सङ्कलप्रस्थानाय स्वायत्तीकृतं 'एम्-एस् ओलिम्पिया' पोतमध्यारोहत् । समुद्रयानेन निजदेशं गच्छतः श्रीमञ्जयनगरंन्द्राय शुभजनमोत्सवदिशसोपि सप्तविंश्यां तारिकायामेतन्मध्य एवात्रगात् । प्रातस्त एव सहि महापोतो नानावर्णाभिः पताकाभिरामसिद्धतोऽभवत् । मध्ये च पञ्चरङ्गाङ्कितो महाविशाल एको विजयध्वजः समारोप्यत येन पोतस्य शोभेयान्यादृशी समलक्ष्यत । सर्वेषां पोतकर्मचारिणामन्धितानां च राजपरिजनानां कृते तस्मिन्दिने भोजनस्य विशेषप्रबन्धोऽक्रियत् । सहचरैः सामन्तैरमान्यादिमिश्राखिलेर्जनगरमहेन्द्राय माधवेन्द्राय उपाय-नान्यदीयन्त । श्रीमान्महाराजस्तद्दिननियमानुसारं भगवतः श्रीगोपालस्य मन्दिरे त्रयश्चत्वारिंशत्सुवर्णमुद्रा उपजहार । उत्पलापलक्ष्ये च पोतपरि-चालकाय महामूल्यमेकं घटिकायन्त्रं विततार यस्मिन्नेन्द्रस्य नामाङ्कितमा-सीत् । गानवाद्यादिपरिसमारम्भोरात्रोऽयमहो अविदितयाममयासीत् ।

सितम्बरमासस्य अष्टमतारिकायामकस्मात् सामुद्रिक उपप्लवः समुपा-तिष्ठत् । पर्वताकाराः कल्लोलाः सवेगमाघ्नन् पोतम् । सायं चैकेन महता तरङ्गेण पोतस्य महानेकः काष्ठदण्डोऽभज्यत । वायुवेगाप्लावितं जलं पोतेऽभरत् । सर्वेपि जना भयव्याकुलाः समभवन् । प्रत्येकक्षणे पोतस्य समुद्र-समाधिरनुमितोऽभवत् । भगवतो गोपालस्य सुदृढः सेवकः श्रीमान् महाराजो यद्यपि न किञ्चिद्भयंभीतः, परं प्रजावत्सलोऽसौ परिकरस्य क्लेशाद्विषण्णो दिनद्वयं यावन्त भोज्यमप्यासेवत । अस्तु, श्रीभतः पुण्यप्रतापाद्भगवतो गोपालस्य चानुग्रहात्तृतीयदिने विमलं दिनमभवत् । यथापूर्वं प्रासीदद्भगवा-न्नदन्दीपतिः ।

सितम्बरमासस्य द्वादशतारिकायां मोहमयीं प्रापन्महाराजः । तट-
समीपं प्राप्तवत्येव पोते मोहमयीदुर्गात्म्यमानसूचकास्तोपध्वनयो द्विगुणतर-
मगर्जन् । पूर्ववन्नियमानुसारं समुद्रपूजनादि विधाय जयपुरात्ममायातैर्बहुतरैः
सामन्तैरभिनन्दितः श्रीमान् विशेषवाष्पयानेन जयपुरं प्रातिष्ठत् । सामन्तैः
सादरमभिवन्दितः प्रजाभिश्च सहर्षमभिनन्दितः श्रीमान् चतुर्दशतारिकायां
सप्तमारोहमाससाद् जयपुरनगरम् । अथ अक्टूबरस्य चतुर्थ्यां तारिकायां
राजसञ्जाभिः सज्जितः श्रीमान् जयपुरधरणीन्द्रः करीन्द्रमास्थाय राजोपक-
रणैरभिरुण्णितो जयजयशब्दैः प्रजाभिरभिवर्द्धितः शुभमुहूर्ते नगरप्रवेश-
मकार्षीत् । तद्दिनस्य प्रजानामुत्साहो नगरस्य शोभासन्निवेशश्चापूर्वं एवाभ-
वदिति नाऽसौ मे वाचां गोचरः । अस्तु श्रीमतो महाराजस्य स्नानन्दप्रत्या-
वर्तनमङ्गलार्थं ये किल ब्राह्मणा वरुण-पूजा-पाटादि राजनिदेशतोऽकुर्वन् तैः
स्नानन्दमाशीः पुष्पहारास्तद्दिन एव समाप्यन्त जयनगरेन्द्राय ।

❀ श्रीमन्माधवेन्द्रस्य जन्मोत्सवः ❀

मङ्गलमृदङ्गरवमुखरितहर्म्यमाला

पश्यतां नवं नवं तनोति नयनोत्सवम्

मञ्जुलकुसुम्भरागरञ्जितवसनविभा

वीक्षते समस्तसभा पटु नटनोत्सवम् ।

मृदङ्गरवेण मुखरिता राजहर्म्यमाला पश्यतां जनानां नवनवं नेत्रो-
त्सवं करोति । परितो राजसौधमाला सर्वतः प्रसाधितेत्यर्थः । कुसुम्भरागेण

खुशी के जलसों में बजाये गए बाजों की प्रतिध्वनि से मानों खुद भी
आनन्दध्वनि कर रहे ऐसे राजमहल जहां दर्शकों के नेत्रों के लिए उत्सव

मण्डितमहार्हहेमसिंहासनराजमान-

माधवमहीन्द्रमणिरेति सकलोत्सवम्

भाद्रपदकृष्णनवनवमी समीरयते

जयनगरेन्द्रवरजननमहोत्सवम् ॥ ५ ॥

रत्नितानां वसनानां विभा (शोभा) यस्याः ईदृशी, कौसुमभवस्त्रधारिणी-
त्यर्थः । राजसभा संमुखे जायमानं वेषवामादीनां नृत्यं पश्यतीत्यर्थः ।
हेमसिंहासने राजमानो माधवनरेन्द्रवरः सकलविधमुत्सवम् एति प्राप्नोति ।
भाद्रपदकृष्णनवनमी जयनगरेन्द्रश्रेष्ठस्य जन्मोत्सवं समीरयते अस्मभ्यं
प्रापयतीत्यर्थः । तद्दिनजायमानदृश्यस्य दिग्दर्शनम् ॥ ५ ॥

✽ यशः ✽

राजद्राजवैभवविभासुरसकलनृप-

मण्डलविमलमणिकुण्डलवरायसे

सम्पद्भोगभाजन-महाजनसुरीतिनीति-

निपुणनरेन्द्रसौलिमालातरलायसे ।

की नई नई सामग्री उपस्थित करते हैं । साथकाल-कसूँभी रङ्ग के दरबारी
चस्त्रों से शोभायमान समस्त राजसभा (दरबार) वाराङ्गनाओं के नृत्यो-
त्सव देखती है । बहुमूल्यरत्नों से जटित सुवर्णसिंहासन पर विराजमान
श्रीमान् माधवेन्द्र जहां सकल उत्सवों का अनुभव करते हैं । वही भाद्रपद
कृष्णा नवनमी श्रीमान् जयपुरनरेश के जन्ममहोत्सव को हमारे सम्मुख
उपस्थित करती है ॥ ५ ॥

देशवरभारतपुरातननरेशकुल-

कीर्तिकथाकौमुदीचकागदलिकायसे

कच्छवंशवारिजदिनेश नृपमण्डलेश

माधवनरेश भूमिभालतिलकायसे ॥ ६ ॥

राजमानेन राजवंशवेन विभासुरस्य (दीप्तिशालिनः) सकलमण्डलस्य
मिलमणिकुण्डलवर इव आचरति । कुण्डलवरकण्ठदातारार्थं कथं
एवं सर्वत्र । राजमण्डलस्य शोभासंपत्त्यर्थं त्वं कुण्डलस्थानीयोऽसी-
त्यर्थः । राजसंपत्त्युपभोगस्य भाजन्भूताः, महाजनानां सुवीतिनीतिपु-
निपुणाश्च ये नरेन्द्रमालयः (नृपश्रेष्ठः) तेषां मालायाः तरल इव मध्य-
मणिरिवाचरति । ' तरलो हारमध्यगः ' अगारः । भारतस्य पुरातननरेश-
कुलानां या कीर्तिकथारूपा कौमुदी तथा चकासन् अलिकं (ललाटम्)
यस्य तादृशः इवाचरति । प्राचीनराजवंशप्रथितया कीर्तिचन्द्रिकया ते भालं
देदीप्यमानमित्यर्थः । त्वं भारतप्रसिद्धराजवंशेषु कीर्तिशालवसीति यावत् ।
भूमेः सौभाग्यसूचकस्त्वं सिन्दूरबिन्दुरसीति भावः ॥ ६ ॥

कच्छकुलकमल के लिये सूर्यसमान हैं राजश्रेष्ठ माधवेन्द्र ! आप
वैभवशाली राजमण्डल की शोभा के कुण्डल हैं । राजलक्ष्मी का उपभोग
करनेवाले, प्राचीन रीतिनीति में निपुण नरेन्द्रों की माला के आप
मध्यमणि हैं । राजश्रेष्ठ भारत में सर्व सम्मानित राजघराने (सूर्यवंश) की
कीर्तिचन्द्रिका से आपका ललाट देदीप्यमान है । (अत एव) हम धरणी के
भाल में आप सिन्दूरबिन्दु के समान हैं ।

राकारजनीशरुचिराजत्कीर्तिरोचिरये !

सा का हरिदस्ति ? यतो नैव समादीयसे
कोऽसौ कविपुङ्गवोऽस्ति येन सर्वसंमानित-

मेदिनीन्द्रमालामौलिदेशे न निधीयसे ।

मञ्जुनाथ निःसमदयालुतागुणेन मनाक्

जयपुरनगरराजपीठे समुदीयसे

माननीयमञ्जुमहिपालमौलिमध्यमणे !

श्रीमाधवसिंह धर्मवीरगणे गीयसे ॥७॥

अये ! पूर्णिमाचन्द्ररुचिवत् राजमानं कीर्तिरोचिः (कीर्तिप्रकाशः) यस्य तत्त्वम्बुद्धौ । ' रोचिः शोचिरुभे क्लीबे ' अमरः । सा कीदृशी हरित् (दिक्) अस्ति यतो यस्यां न समादीयसे, अभ्यर्थनया जगत्पुण्यगम्यसे । मेदिनीन्द्र-मालाया राजश्रेण्याः मौलिदेशे, सर्वश्रेष्ठस्थाने इत्यर्थः । समुदीयसे, उज्ज-म्भसे । महिपालानां मौलेः मध्यमखिस्थानीय ! धर्मवीरसमूहे स्वं जनैः कीर्त्यसे ॥७॥

पूर्णिमाचन्द्र के समान प्रकाशमान कीर्तिशाली हे राजेन्द्र ! वह कौन सी दिशा है जहां आपका सादर स्वागत न होता हो । ऐसा कौनसा श्रेष्ठ कवि है, जो आपको सर्वसम्मानित राजमण्डली में प्रधान से प्रधान स्थान न देता हो । हे नरनाथ ! अनुपम दयालुतागुण से मण्डित आप जयपुर के राजसिंहासन पर शोभित हैं । माननीय महिपालों के मुकुटमणि हे श्रीमाधवेन्द्र ! आज आप धर्मवीरों में गाये जा रहे हैं ॥ ७ ॥

केरलकलिङ्गकच्छकैकयसुकुन्तलेषु
 केलिमाकलय्य कामरूपानभ्युपागता
 सिन्धुसिन्धुवारसुद्धासिंहलसुसंगतासौ
 सौगतसुराष्ट्रसुध्नसाकेतानुपानता ।
 मञ्जुनाथ मालवमलयमहाराष्ट्रमद्र-
 मत्स्यमेरुकच्छमरुमुरलानुसंगता
 श्रीमज्जयनगरनरेन्द्र ! नैकधामिनी ते
 कुमुदकलाच्छकीर्तिकामिनी मनोमता ॥ ८ ॥

सिन्ध्वादिभिः सुसंगता मिलिता । सौगतादीन् उपानता प्राप्ता । न
 एकं धाम यस्याः अर्थात् नानादेशभ्रमणशीला, ते कुमुदकलावत् अच्छा
 स्वच्छा कीर्तिरूपा कामिनी सर्वेषां मनोमतास्ति । इयं कीर्तिरूपा कामिनी
 सर्वानुपसरति, नैकत्र गृहं बद्ध्वा वसति, सर्वेषां च मनोहरणं कुरुते इति
 महिलाजनविरुद्धचेष्टया यद्यपि निन्दा वाच्या, परं ते कीर्तिर्दिग्दिगन्तवि-
 श्रान्ता । आकर्षकतावशात्स्थानात्स्थानान्तरेषु लोकैः प्रख्यायते । सर्वे च

केरल कलिङ्ग आदि देशों में फ्रीडा करके कामरूपदेशमें पहुंची ।
 सिन्धु सिन्धुवार आदि देशों से अच्छी तरह मिल कर सौगत सुराष्ट्र आदि
 देशों से जा मिली । यह मालव मलय आदि देशों के साथ साथ रहने
 वाली है । (अत एव) हे जयनगरेन्द्र ! अनेकघर करनेवाली चन्द्रकला की
 तरह सुन्दर यह आपकी कीर्तिकामिनी सब के मन भाती है । (यद्यपि
 महिलाजनविरुद्धचेष्टा के कारण ऊपर से निन्दासी दीखती (वाच्य) है,
 तौ भी 'आपकी कीर्ति दिग्दिगन्त विश्रान्त है । सब लोग उसे चाव से
 स्थान स्थान पर गाते हैं और प्रसन्न होते हैं' यह स्तुति व्यङ्ग्य है) ॥ ८ ॥

तां श्रुत्वा मनसि मोदन्ते इति वर्यस्य महाप्रभावत्वं ध्वन्यते । राजविषया
रतिश्च चरमं व्यङ्ग्यम् ॥८॥

वङ्गैरभिसंगता कलिङ्गैः किल कीलिताऽसा-
वङ्गैः परिरभ्य परामाभामभिपद्यते
कोमलेषु केलिं कलयित्वा गता कुन्तलेषु
साभिलाषं सिंहलेषु सेयं प्रतिपद्यते ।
मञ्जुनाथ मूर्च्छन्ती मदान्धमगधानां पथि
मञ्जुमालवानां मार्गमध्यादवपद्यते
हंहो जयनगरनरेश नित्यनव्या तव
कीर्तिकथाकान्ता श्रियं भव्यामुपपद्यते ॥ ६ ॥

वङ्गैः (देशैः) अभिसंगता मिलिता । कीलिता अवरुद्धा, तत्र ते
कीर्तिः सुस्थिरिति व्यङ्ग्यम् । अङ्गदेशैः सह परिरभ्य आलिङ्ग्य परां आभाम्
(शोभाम्) प्राप्नोति । तत्र ते विशेषेण ख्यातिरिति ध्वनिः । शौर्यमदमत्ता-
नां मगधानां मार्गे मूर्च्छन्ती सर्वत्र दयाप्नुवती । मालवानां च मार्गमध्यादेव
अवपद्यते परावर्तते । कीर्तिकथारूपा कान्ता प्रशंसनीयां शोभां प्राप्नोति ।
अनेकैः सह संगतिः, परिरंभः, केलिः, उपगमः, मधुमत्तानां सहवासे मूर्च्छ-

वङ्गदेशों से मिली, कलिङ्गों से रोकी, अङ्गदेशों का आलिङ्गन
करके शोभा को प्राप्त हुई । कोमलों में क्रीडा करके कुन्तल देशों में
गई । बड़े चाव से सिंहलों में जा पहुँची । मस्त मगधदेशों के
रास्ते में फैली हुई, मालवदेशों के रास्ते से लौटती है । हे जयपुर-
नरेन्द्र आश्चर्य है कि आपकी कीर्तिकथारूप कामिनी नित्य नई बनी रहती है
और सदा प्रशंसा पाती है ! [अनेकों के साथ संगति, आलिङ्गन, केलि,

नादिकं सर्वं कान्ताजनस्य पत्ने अशोभनम्, परमेतच्चित्रम् (हंहोपदद्योत्यम्)
 यत् एवंसत्तायामपि कीर्तिकथारूपा कान्ता शोभामेव प्राप्नोति न जनैर्वचनी-
 यताम् । किञ्च-एवंचरित्रायाः शीघ्रमेव यौवनापगमात्पुगणता भवति, परं
 सेयं कान्ता तु नित्यनव्या !! कीर्तेर्व्यापकत्वम्, नानाविषयकतया नित्योपवृद्धि-
 तत्वं च दृश्यते । वर्यस्य नानादेशेषु ख्यातत्वम् अनेकविषयेषु प्रशंसनीयत्वं
 च चरमं व्यङ्ग्यम् ॥ ६ ॥

आशिषः

विलसदतन्द्रचन्द्रचन्द्रिकानुकारिणीं
 कीर्तिकान्तकामिनी ते गाहते दिगन्तरम्
 राजद्राजलक्ष्मीलास्यलीलया ललिततम !
 तव तु सुधर्मकर्म मण्डति हृदन्तरम् ।
 विबुधविमण्डिते सुधर्माऽऽस्थानपण्डितेऽस्मि-
 न्निन्द्रे माधवेन्द्रे वापि दृश्यते किमन्तरम्
 कच्छकुलकैरवकलानिधिविलासधर
 माधवनरेन्द्रवर विहर निरन्तरम् ॥ १० ॥

विलसन् अतन्द्रः (प्रोज्ज्वलमानः) यश्चन्द्रस्तस्य चन्द्रिकाया अनु-
 कारिणी ते कीर्तिरूपा कान्ता (मञ्जुला) कामिनी दिगन्तं व्याप्नोति ।

मधुमत्तो के साथ वास इत्यादि होने पर भी कीर्तिकामिनी की सर्वत्र प्रशंसा
 होती है । इस तरह की महिला शीघ्र यौवन चले जाने के कारण पुरानी
 होजाती है किन्तु यह रहती है नित्यनई !!] ॥ ६ ॥

पूर्णचन्द्रमा की चांदनी का अनुकरण करनेवाली यह कीर्तिकामिनी
 दिशाओं के अन्त तक पहुँचती है । राजलक्ष्मी की नित्यक्रीडा से सुशोभित

राजन्याः राजलक्ष्याः या लास्यलीला सर्वदा त्वत्प्रविधे नृत्यम् तथा अत्यन्त-
सुन्दर ! तव हृदयदेवं सुधर्मस्य कर्म कर्तव्यं मण्डयति । सर्वदा लक्ष्मीवि-
लासशाल्यपि हृदये धर्मकार्याय स्थानं ददातीत्यर्थः । मण्डतीत्यत्र इदित्वा-
द्वेकलिपको णिच् । इन्द्रो विबुधैर्देवैर्मण्डितः सुधर्मायास्तन्नाम्न्याः सभाया
आस्थाने च पण्डितः । माधवेन्द्रस्तु विबुधैः पण्डितैर्मण्डितः, सुधर्मस्य
आस्थाने अनुष्ठाने पण्डितः । अथवा सुधर्मास्थानं धर्मसभा तस्याः पण्डितः।
कच्छकुलरूपस्य कैरवस्य कृते कलानिधोर्विलासधारिन् ! ॥ १०

पूर्वं भानुवंशसूतसगरनरेन्द्रमुत-
मुक्तये भगीरथ आनिन्ये गाङ्गशम्बरम्
संप्रति करालकलिकालपरिखिद्यमान-
निखिलजनानामपि पावनाय निर्भरम् ।
तस्मिन्नेव वंशे लब्धजन्मा पुण्यकर्मा यो हि
हरिपदगाङ्गाबन्धमुद्दधार सादरम्
धार्मिकधुरन्धर-धरेशकुलमौलिरेप
माधवनरेश इह नन्दतु निरन्तरम् ॥११॥

हे राजेन्द्र ! आपका हृदय सुन्दर धर्मकर्मों से मण्डित है । जब दौनों ही
विबुधों से [देवता और पण्डित] मण्डित हैं तथा ' सुधर्मास्थान-
पण्डित ' हैं सुधर्मानामक सभा का प्रधान पण्डित (इन्द्र), शोभन
धर्म के अनुष्ठान में चतुर (माधवेन्द्र)] तब इन्द्र और माधवेन्द्र में
परस्पर क्या अन्तर है ? कूर्मवंशरूप कुवलय का विकासकरनेवाले चन्द्र-
सदृश हे माधवेन्द्र आप सदा आनन्द करें ॥ १० ॥

पहले इसी भानुवंश में पैदा हुए सगरराजाके बेटों की मुक्ति

भानुवंशे सूतानां सगरनरेन्द्रस्य सुतानां मुक्तये भगीरथः पूर्वं गङ्गां शम्बरं जलम् आनिन्ये भूमौ आनिनाय । संप्रति कलिना खिद्यमानानां सकलजनानां निर्भरं पावनाय, तस्मिन्नेव वंशे (भानुवंशे) लब्धजन्मा यः (माधवेन्द्रः) हरिपदगङ्गाया बन्धं जलावरोधम् उद्धार अपनिनाय । स एष धार्मिकेषु धुरन्धरस्य भूमिपतिकुलस्य मौलिभूतः माधवनरेशो नन्दतु । भानुवंशजेन भगीरथेन पूर्वं गङ्गा यथा आनीता । तथैव भानुवंशजेन अनेनापि बन्धरूपनीय हरिपादुकास्थाने गङ्गा आनीता । 'नरोडाबन्ध' (Narora Ganges Band) कथा सूच्यते ॥ ११ ॥

सो०— जय जय राजदन्त-जयपुरपरिपालनपटो ।

श्रीमन्माधवभूप भानुवंशवारिधिविधो ! ॥१२॥

राजतः अनूपस्य जयपुरस्य पालने पटो ! ॥ १२ ॥

के लिए राजा भगीरथ तपस्या करके गङ्गाजी के प्रवाह को लाये थे । अब कलिकाल से दुखी हुए सब लोगों के पवित्र करने के लिये इसी सूर्यवंश में पैदा हुए पुण्यकर्मा जिन (माधवेन्द्र) ने हरिद्वार के पास गङ्गाके बन्धन को हटाकर फिर से उस प्रवाह का उद्धार किया, धर्मधुरन्धर राजाओं के मुकुटमणि ये माधवेन्द्र सदा प्रसन्न रहें ॥ ११ ॥

भारत के एकमात्र शोभाशाली जयपुरराज्य के पालनकरनेवाले ! भानुवंश-समुद्र को उमडाने में चन्द्र, हे माधवेश ! आपका जय हो जय हो ॥ १२ ॥

दो०— भानुवंशभव्योपवन—कलितकल्पतरुरूप ।

वर्षकोटिमव मेदिनीं श्रीमन्माधवभूप ॥१३॥

भानुवंशरूपे भव्योपवने कलितं कल्पतरोः रूपं येन । वर्षकोटिं यावत् मेदिनीम् अत्र ॥१३॥

जयनगरीसीमन्तमणि—माधवसिंहमहीप ।

जय जय सकलसुनृपसदसि भानुवंशमणिदीप ॥१४॥

जयनगरीसीमन्ते (केशपाशे) सौभाग्यमणिरूप ! सीमन्तमणिपदेन सह माधवसिंहपदस्य कर्मधारयः । सकलानां सुन्दरनृपाणां सदसि जय जय ॥ १४ ॥

श्रीमद्दिनकरकुलजलधिशारदशशधररूप ।

जय जयपुरपालनपटो श्रीमन्माधवभूप ॥ १५ ॥

दिनकरकुलरूपस्य जलधेः कुते शारदचन्द्रस्वरूप ! ॥ १५ ॥

भानुवंशरूपी दिव्य उपवनमें कल्पवृक्षसमान हे माधवभूप ! आप कोटिवर्ष तक भूमि का पालन करें ॥१३॥

जयपुरधरणी की (सीमन्त) मांग के मणिरूप, भानुवंश को प्रकाशित करनेवाले अक्षय रत्नदीपक हे माधवेन्द्र आपका सब राजाओं में जय हो, जय हो ॥ १४ ॥

सूर्यवंशरूपी समुद्र को बढाने में शरद के चन्द्रसदृश, जयपुरकी प्रजा के पालन में चतुर हे माधवभूप ! आपका जय हो ॥ १५ ॥

✽ श्रीमन्माधवेन्द्रस्य गुणस्मरणम् ✽

राजते स्म राजद्राजतेजोद्युतिरम्या यस्य
 मूर्तिर्दुर्विदम्या सर्वसद्भिः स्वतः संमान्या
 कुत्राप्यभूद्यात्रा राजसज्जामहकारेणैव
 यस्य हरिद्वारे सत्किरामीत्काचिदेवान्या ।
 शिञ्जितैरगुञ्जन्नित्यमन्तःपुरमाला यस्य
 सुकृते विशाला रुचिरामीन्नयसामान्या
 राजतया विविधविलासमुखसेवेऽप्यभू-
 न्माधवेन्द्रदेवे कापि राजश्रीरसामान्या ॥१६॥

राजन्ती या राजतेजसो द्युतिः (शोभा) तया स्मृता यस्य (माधवेन्द्रस्य) मूर्तिः चात्रतेजोवशात् परिणाहमाहान्याच्च दुर्विदम्या अनभिभवनीया, अत एव सर्वसज्जनैः स्वत एव संमाननीया राजते स्म । अलौकिकतेजोवशात् त्रयुःपरिणाहाच्च कश्चिदसामान्यः पुरुष इति स्वनः प्रतीयते स्मेति भावः । राजसज्जा राजोचितसंभास्त्वसहकारेण । महाममारोहेणैव यस्य यात्राऽभवदित्यर्थः । काचिदन्यैव इतरेषु भूपेष्वलभ्यैव आरुकिरामीत् ।

भल्लकते हुए राजतेज से मनोहर जिनकी मूर्ति (शरीर) ही इस तरह की प्रभावशालिनी थी कि अपने आप सब सम्मान करें । जहां कहीं भी यात्रा होती महाराजाओं के योग्य बड़े समारोह से ही [मीलों में आप के लश्कर का पड़ाव होता] । हरिद्वार तीर्थ पर जिनकी असाधारण रुचि (भक्ति) थी । जिनके ज्ञाने महल भूषणों की छमछमाहट से सदा गूँजा करते थे । नीति के साथ साथ धर्म में जिनकी अपार रुचि थी (अत एव

यस्य अन्तःपुरमालाः शिञ्जितैः सुन्दरीणां भूषणभूषणकारैः अगुञ्जन् ।
सुन्दरीसौख्यविलासमसेवतेत्यर्थः । एवं सत्यपि सुकृते धर्मे नयसामान्या
नीतिसहकृता रुचिः प्रीतिरासीत् । सुकृतमपि न नीतिमुल्लङ्घयासेवतेति
'नयसामान्या' पदस्याकृतम् । राजतया राजभावात् विविधविलाससुखं सेवते
इति विविधविलाससुखसेवः, कर्मण्यण् ॥ १६ ॥

राजोचितमुष्णीपं दधार मौलिदेशे सदा
देशोचितवेपे वर्तनेऽस्य रुचिरीक्षिता
मोटरमपास्य सदा वाजिरथगामी बभौ
नव्यविभामीलितेन नाऽतुष्यन्महीक्षिता ।
भागवतपाठ-वरणादौ दृढश्रद्धाऽभव-
द्धूमजलयानादौ च शान्तिः पूर्वमीक्षिता
श्रीमन्माधवेन्द्रमहिपाले नव्यकालेऽप्यहो
प्रायः प्रतनकालेक्षिता रीतिः प्रतिवीक्षिता ॥१७॥

निजदेशस्य उचितो यो वेषः वर्तनं व्यवहारः तस्मिन् रुचिर्दृष्टा । नव्य-

कहना होगा कि) वैभवशाली राजा होने के कारण विविधविलास और सुखों का भोगकरनेवाले श्रीमाधवेन्द्र में असाधारण राजलक्ष्मी (प्रभाव) खेलती थी जो किसी भी राजा में नहीं देखी जाती ॥ १६ ॥

आप मस्तकपर सदा राजसी ठाठ की पाग धारण करते थे । (यही क्या) आपकी रुचि सदा स्वदेशी वेष और बर्ताव में देखी गई है । मोटर को छोड़ आप सदा बड़िया घोड़ों की सवारी से यात्रा करते थे । नई रोशनी

‘न्यू लाइट’ तथा मीलितेन कुण्ठीकृतेन महीक्षिता भूस्वामिना न अनुत्पद्यत् । ये सामन्तादयो वैदेशिकवेपथ्यवहारानन्वगच्छन् न तेभ्योऽप्रीय-
तेत्यर्थः । महीं क्षियतीति महीक्षित, विवप् । वरुणं जप-पाठादौ ब्राह्मणानां
नियतोक्तकरणम् । धूनयानम् बाष्पशक्तिः, जलयानं पोतः ‘जहाज’ । एतदा-
दीनामारोहणकाले पूर्वं शास्त्रोदिता शान्तिः (स्वस्त्ययनम्) ईक्षिता । एतद्वृत्ता-
न्तश्चरित्रे विलोकनीयः । नवीनेप्यस्मिन् काले, माधवेन्द्रविषये (माधवेन्द्रान्तः)
प्रसक्तकाले प्राचीनसमये ईक्षिता दृष्टा रीतिर्मर्यादा वीक्षिता । नवीनेप्यस्मिन् युगे
स हि पुगतनकाले दृष्टया मर्यादया व्यवहारदित्यर्थः ॥ १७ ॥

✽ श्रीयुवराजमहोदयस्य दत्तकसंस्कारः ✽

दो०—‘ईसरदासरदार’कुल ‘मोरमुकुट’मभिवीक्ष्य ।

स हि युवराजमवातनोन्निभृतं मनसि परीक्ष्य ॥ १८ ॥

‘ईसरदा’ स्थानस्य यत् ‘सरदार’ कुले भूस्वामिवंशः तस्य मयूरमुकु-
टायितम् (शिरोमणिम्) अभिवीक्ष्य । युवराजस्य पूर्वकालिकं ‘मोरमुकुट-
सिंह’ इति नामापि । तं च बहुकालं यावत् गुप्तरूपेण मनसि परीक्ष्य, तस्य
गुणदोषान् प्रच्छन्नरूपेण सम्यक्परीक्ष्येत्यर्थः । स (माधवेन्द्रः) युवराजम्
चक्षार ।

के सरदारों से आप सन्तुष्ट न थे । भागवत के पाठ, वरुणी आदि में आप
की दृढ़ श्रद्धा थी । रेल अथवा जहाज से जब कभी आप प्रथम ही प्रथम
यात्रा करते तो नियमानुसार उमका शोधन, शान्ति आदि कराते । इस नये
जमाने में भी माधवेन्द्रमहाराज में प्रायः सब पुराने समय की रीतिनीति
मर्यादाएं देखी गई हैं ॥ १७ ॥

उन माधवसिंह महाराज ने ठिकाना ईसरदा के राजवंशमें मोरमुकुट

[परमगभीराशयः श्रीमाधवेन्द्रो बहोः कालात्पूर्वमेव मनसि युवराजं स्थिरीचकार, परं नानाविधनैतिककारणैः सर्वेषु तत्प्रकटीकरणं नोचितं मेने । १६१६ तमे ख्रिष्टीयवत्सरे अप्रेलमासस्य प्रथमतारिकायां सम्राट्प्रतिनिधि-लार्डहार्डिङ्गमहोदयो मोहमयीं गच्छन् मध्येमार्गं माधवपुरेपि विश्राम । तत्र श्रीमान्माधवेन्द्रो 'विमानभवने' फलभोजनार्थं तं न्यमन्त्रयत् । तदव-सरे निजनामाङ्कितलाक्षामुद्रया मुद्रितमुखमेकं पत्रपुटकं तस्मै समर्पयन्नवदत् यत् समुचितावसरप्राप्तिपर्यन्तमिदमेवमेव सुरक्षितं तिष्ठेदिति । आसीदे-तस्मिन्नुत्तराधिकारिणो नाम निर्दिष्टम् । एतावत्कालं भाविनो युवराजस्य गुणागुणौ निभृतं परीक्षते स्म । अनन्तरं तु निजस्यास्वास्थ्यं प्रजानामौत्सुक्यं चावलोक्य अधिककालमेतद्ग्रहस्थगोपनमनुचितं मन्वानो १६२१ तमवत्सरे मार्चमासस्य चतुर्विंशतितारिकायां शुभमुहूर्ते शास्त्रीयविधिना युवराजमिमं जग्राह । नियमानुसारं चास्य 'मानसिंह' इति नाम निरदिश्यत] ॥ १८ ॥

प्रजासु सुमहान महोत्सवः

प्रतिध्वनिता घोरघ दुन्दुभिनिनादभरै-
रिन्दुभिरिवेदं तमो दीपैर्विनिरस्यते
चञ्चति चतुर्दिक् प्रकटासौ मञ्जुमोदघटा
नृत्यन्ती नटाली पौरलोकैः परिशस्यते ।

अर्थात् श्रेष्ठ [इससे महाराजाधिराज के पहले नाम 'मोरमुकुटसिंह' की सूचना है] देखकर, बहुत कालतक गुप्तरूपसे (अपने मनमें) अच्छी तरह परीक्षा करके श्रीमानसिंहजी को युवराज बनाया ॥ १८ ॥

दुन्दुभिध्वनि से आज आकाश गूंज रहा है । खुशी में मानों अनेक

मञ्जुनाथ मोदभरमत्तमानसेन भृशं

महितमहोत्सवेऽत्र सुयशः प्रशस्यते

राजमानमाननीयमण्डनविराजमान !

श्रीमद्युवराज-मानसिंहसहितस्य ते ॥ १६ ॥

द्यौः आकाशम् । इन्दुभिरिव (महाप्रकाशशालिभिः) विद्युर्दीपैः इदं तमः निरस्यते । चञ्चति प्रचलति । नट्यश्च नटाश्च नटाः तेषां आली पङ्क्तिः । तृतीयचतुर्थचरणयोरेकवाक्येऽन्वयः । डि राजसम्मानरूपेण माननीयेन मण्डनेन विराजमान हे मञ्जुनाथ हे श्रेष्ठस्वामिन् (माधवेन्द्र !) अत्र महोत्सवे मोदभरमत्तेन मानसेन श्रीमद्युवराज-मानसिंहसहितस्य ते सुयशः प्रशस्यते ॥ १६ ॥

द्योतन्ते दिशासु जयघोषा माधवेन्द्रमणे-

रखिलदिगन्ते कापि कौमुदी विडम्ब्यते

विजयपताका-चारुतोरण-वराभरणैः

सा काचन लक्ष्मीरघ पुरमवलम्बते ।

चन्द्रमा ही नीचे उतर आये हों इस तरह के बिजली के दीपकों से अन्धकार का तिरस्कार किया जा रहा है । चारों तरफ एक मूर्तिमती आनन्दघटा छारही है । जिधर देखो उधर कहीं कत्थक, कहीं भांड, कहीं रण्डियां नांच रही हैं । राजसम्मानरूपी प्रशंसनीयभूषण से भूषित हे नरनाथ आनन्दोत्सवमत्त इस चित्तसे युवराज श्रीमानसिंहसहित आपके सुयश की प्रशंसा की जा रही है ॥ १६ ॥

मञ्जुनाथ मानसे न माति मञ्जुमोदो नृणां
 वैदुषीविनोदो वरकविषु विजृम्भते
 श्रीमद्युवराजमानसिंहान्महिमानमाप्य
 गरिमानुगोयं हर्षजडिमा विजृम्भते ॥ २० ॥

माधवेन्द्रो मणिरिवेति माधवेन्द्रमणिस्तस्य । अखिलदिगन्ते सर्वत
 इत्यर्थः । कापि अनिवचनीया कौमुदी विडम्ब्यते अधःक्रियते । महाप्रदी-
 पानां प्रकाशस्याग्ने चन्द्रिकापि ध्विक्रियत इति भावः । वराभरणैः वरैः श्रेष्ठै-
 राभरणैः । अवलम्ब्यते आश्रयति । नृणां मानसे मञ्जुमोदो न माति । श्रेष्ठ-
 कविषु इमं महोत्सवमधिकृत्य वैदुष्यविनोदो विजृम्भते । कवयः कविता-
 वैदुष्यं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । 'जभी जृम्भि' गात्रविनामे । मानसिंहसकाशात्
 महत्ताम् आ-आप्य गरिमानुगतोयं हर्षजनितो जडिमाऽद्य विजृम्भते ।
 आनन्दातिरेकेण सर्वे जडीभूता इवेत्यर्थः । 'महिमा' 'गरिमा' 'जडिमा'
 इति त्रयाणामेकप्रत्ययवैश्वर्यकारः । विज्ञ स्वशक्तिमुल्लङ्घयापि हर्षातिरेकव-
 शात् कतिपयमास्यप्यन्तं सर्वेषामेव प्रजाजनानां व्ययाधिक्यसाध्यस्य महो-
 त्तवस्य प्रवाहरूपेण निर्वाहो जडतैवेति केषांचिदाकृतम् ॥ २० ॥

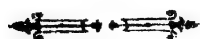
दूरीं दिशाओं में श्रीमाधवेशमहाराजका जय घोषित किया जा
 रहा है । चारों तरफ़ मधुर और तेज प्रकाश से चांदनी भी मांद पड़ी जा
 रही है । विजयपताका-तोरण-वन्दनवार आदि से सम्पूर्ण नगर में एक
 अनिवचनीय शोभा हो रही है । पुरवासियों के हृदयमें आनन्द माता नहीं ।
 अच्छे कवियों में कविता का प्रवाह उमड़ उठा है । श्रीयुवराज मानसिंह से
 महिमा (महत्त्व) को प्राप्त करके गरिमा (गम्भीरता) के साथ साथ
 एक अनिवचनीय हर्षजडिमा (हर्षके कारण स्तब्धता) चारों तरफ़ फैल
 रही है ॥ २० ॥

विश्वग्विततासौ तव धर्मदयादक्षिणता
 कासौ वा प्रजास्ति याभिनन्दति न ते सदा
 किं बहुना पारेपारावारमपि सुप्रथिता
 ते वै सदाचारिता सा सुकृतिसुखप्रदा ।
 मञ्जुनाथ हंहो नरनाथ भूरि वर्द्धसेऽद्य
 श्रीमद्युवराजेनार्थयामो धृतसम्मदा
 राजमञ्जुमालामणिमाधवेश महाराज
 रञ्जय धरित्रीं युवराजमण्डितो मुदा ॥ २१ ॥

या प्रजा ते तव (त्वाम्) नाभिनन्दति असौ का ? अपि तु सर्वैव
 अभिनन्दति । तवेति शेषे पष्ठी । पारेपारावारम् समुद्रपारे इङ्गलेण्डादिपु
 तव सदाचारिता प्रसिद्धा । महाराजस्येङ्गलेण्डयात्रा द्रष्टव्या । हे नरनाथ अद्य
 युवराजेन भूरि वर्द्धसे, अत एव धृतसम्मदा वयम् अर्थयामो यत्-‘राज्ञां’
 मञ्जुर्या माला (समूहः) तस्या मणिस्थानीय हे माधवेश महाराज युवराज-
 भूषितस्त्वं पृथिवीं प्रीणय ॥ २१ ॥

आपके धर्म दया और नीतिनिपुणता सर्वत्र विख्यात हैं । आपका
 अभिनन्दन प्रजा में कौन नहीं करता ? अधिक क्या, समुद्रपार भी सज्जनों
 को सुख देनेवाली आपकी धार्मिकता प्रसिद्ध है । हे नरनाथ ! आज आप
 को बधाई है । हम आनन्दित होकर भगवान् से प्रार्थना करते हैं कि राज-
 माला में मणिस्थानीय हे माधवेन्द्र ! युवराजसहित आप धरणी को सदा
 अनुरक्त करें ॥ २१ ॥

दो०—चिरंजीव जय जय सदा रविकुलकीर्तिनिकेत ।
महाराज माधवमहिष, श्रीयुवराजसमेत ॥ २२ ॥

वर्तमानमहाराजः श्रीमान्मानसिंहदेवः

दो०—मुकृतैस्तस्मिन्नमरतां गते स्वर्गिसौख्याय ।
श्रीमान्मानमहीपतिर्जयपुरराज्यमियाय ॥ २३ ॥

तस्मिन् (श्रीमाधवेन्द्रे) निजपुण्यैरमरतां प्राप्ते (देवलोकं गते सति) [एकोनाशीत्यधिकंकोनविंशतिशततमे विक्रमवत्सरे १६७६ आश्विन-
नक्षत्रप्रतिपदि] । मृत्वाप्यमरत्वप्राप्तिर्विशेषः । प्रकृते विक्रमवर्षे आश्विन-
नक्षत्रद्वादश्यां मानमहाराजो जयपुरस्य राज्यम् इयाय प्राप ॥ २३ ॥

सो०—सिंहासनमध्यास स हि समुचितसंभारतः ।
कर्णे कलयामास विजयध्वनिममृतध्वनिम् ॥ २४ ॥

रविकुल की कीर्तिके निवासगृह हे माधवेन्द्र महाराज ! आप युवराज
सहित चिरंजीव रहें और सदा आपका जय हो ॥ २२ ॥

बहुत कालसे उत्कण्ठित स्वर्गवासियों को सुखदेने के लिये वे महा-
राज जब अखण्ड पुण्य के कारण अमर हागये [मरकर अमर होना पुण्य-
की करामात है !] तब श्रीमान् मानमहाराज जयपुर की राजगद्दीपर
बिराजे ॥ २३ ॥

स मानसिंहमहीपतिः राजोचितसम्भारेण (छत्र-चामरादिशोभा-
बन्दिमागधादिजयध्वनि-सामन्ताद्युपायनादिना) अध्यास अध्यासांचक्रे ।
अनुदात्तेरवलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् । अस्वतेर्वा, धातूनामनेकार्थत्वात् ।
स (महीपतिः) वन्द्यादिकृतं जयध्वनिं राजभक्तानां कर्णे अमृतयितं ध्वनिं
कलयामास । किञ्च 'अमृतध्वनि' च्छन्दोप्यग्रेतनं सूच्यते ॥ २४ ॥

अमृतध्वनिः

चञ्चच्चन्दिरविमलकुलकीर्तिविमञ्जुलरूप ।

राज सदा सुखसम्पदा राजज्जयपुरभूप ॥

राजज्जयपुररज्यज्जनभर सज्जज्जयकर ।

मिथ्यद्विषण विशुध्यद्वरणिविबुध्यद्धृतिधर ॥

विच्छच्छलपरिगच्छच्छमलसदच्छच्छविकिर ।

न्यञ्चचपलमुदञ्चचरितमुचञ्चचन्दिर ॥ २५ ॥

चञ्चत्- (राजत्, चन्दिरवत् (चन्द्रवत्) विमला या कुलकीर्तिः तथा
मञ्जुलरूप ! हे राजज्जयपुरस्य भूप सदा सुखसंपत्त्या राज। अग्रे जयपुरभूपस्य

छत्र-चामर-जयध्वनि-आदि राजोचित समारोह के साथ वे सिंहासन
पर बैठे । वन्दीजनों से की हुई उनकी विजयध्वनि ने राजभक्तों के कानों में
अमृतध्वनि पैदा कर दी ! [अग्रे 'अमृतध्वनि' छन्द चलते हैं इसकी
सूचना है] ॥ २४ ॥

राजज्जयपुर०—सुशोभित जयपुर के जनसमूह को अनुरक्त करने वाले,
विजय करनेवाले, राजकार्यों में सिद्ध बुद्धिवाले, दुष्टों के दमन से शुद्धहुई

संबोधनानि—राजत् जयपुरं यस्मात्तत्संबुद्धौ । अनुरज्यन्तः जनभरा येन ।
 शस्त्रादिमज्जया सज्जतां (न तु निःशस्त्राणाम्) वैरिणां जयकर । सिध्यन्ती
 धिपणा (बुद्धिः) यस्य । खलाद्यपनयनेन विशुध्यन्ती या धरणिस्तस्याः
 विबुध्यन्तीम् (प्रस्फुरन्तीम्) धृतिम् (धैर्यम्) धरति सम्पादयति तत्संबु० ।
 रत्नकं त्वामासाद्य पृथिव्या धृतिर्भवतीत्यर्थः । विच्छच्छलम् (गच्छत् छलं
 यस्मादेवं यथा स्यात्तथा, निष्कपटमित्यर्थः) गच्छत् शमलम् (मलम्) यस्याः
 सकाशात् एवंविधां सदच्छाम् (अतिनिर्मलाम्) छविं शोभां किरति प्रसार-
 यति तादृश । न्यञ्जचपलम् न्यञ्जन्तः नीचीभवन्तः चपला यत्रैव यथा स्या-
 त्तथा, उदञ्जत् उदीयमानं चरित्रमेव चञ्चन् शोभमानश्चन्द्रो यस्य, हे चन्द्रा-
 वदातचरित्र ! इत्याशयः ॥ २५ ॥

युध्यद्वरिमुखगर्जनातर्जितशत्रुसमूह ।

मानभूप संवर्द्धसे धृष्यद्ध्वजिनीन्यूह ॥

धृष्यद्ध्वजमुपरुष्यत्सुभटविशुष्यद्धृतिकर ।

कुप्यद्वरिहयदृष्यद्वलचयतृष्यद्भुजभर ॥

धावद्वयपविरावध्वनिमनुधावद्धृतमुख ।

क्रुध्यद्वलभरविध्यद्विशिखनियुध्यद्वरिमुख ॥ २६ ॥

युध्यन् शो हरिः (सिंहः) तस्यैव मुखगर्जनया हे तर्जितशत्रुसमूह !

धरणि के धैर्य को प्रबुद्ध करने (जगाने) वाले, निर्दोष निर्मल वान्ति को
 फैलानेवाले, दुर्जनों को नीचा दिव्याते हुए अपने चन्द्रोज्ज्वल चरित्र को
 उन्नत करनेवाले, (चञ्चच्चन्द्रविमल०) चन्द्रमा के समान निर्मल कुल-
 कीर्ति से मनोहरस्वरूप हे जयपुरभूप ! आप सुखसम्पत्ति से सदा सुशो-
 भित रहें ॥ २५ ॥

अत एव धृष्यन् प्रगल्भीभवन् ध्वजिनीव्यूहः (सैन्यसमूहः) यस्य तादृश हे मानभूप ! त्वं संवर्द्धसे । अग्रे मानभूपस्य विशेषणानि—धृष्यद्-ध्वजम् (प्रगल्भीभवन् [अभृष्यतां गच्छन्] ध्वजो यत्रैवं यथा स्यात्तथा) उपरुष्यताम् (अभिभवेन क्रोधं कुर्वताम्) सुभटानां विशुष्यन्तीं धृतिं करोति तत्संबु० । स्वस्य जयध्वजं निर्भयं रक्षन् अन्येषां सुभटानां धैर्यं त्वं विशोषयसीत्याशयः । कुप्यद्हरिहयस्येव (इन्द्रस्येव) दृष्यतां शत्रूणां बलचयेन तृप्यन् भुजभरो यस्य तादृश ! दर्पिणां वैरिणां बलभरं प्राप्यैव तव भुजसारस्तृप्यतीति भावः । धावतां हयपानाम् (अश्वपतीनाम्) विरावध्वनिम् अनुधावन् तथा धृतसुखश्च तत्संबुद्धौ । धावतामश्वारोहाणां नादमाकर्ण्य तान् अनुधावसितेनैव च त्वं सुखं यासि, वीरभावात्, इत्याशयः । क्रुध्यद्वलभरे (सैन्यसमूहे) विध्यद्विशिखः (शरीरं विध्यन् बाणो यस्य, बाणविद्ध-शरीर इत्यर्थः) अत एव क्रोधातिशयेन नियुध्यन् यो हरिः (सिंहः) तस्य सुखमिव सुखं यस्य तत्संबु० ॥ २६ ॥

गुञ्जज्वधरधनुरसि धरन् युद्धरभसेन ।
मानभूप विद्योतसे तर्ज्जज्जवनहयेन ॥

लड़ते हुए सिंह की तरह गर्जना करके शत्रुसमूह को ललकारनेवाले, प्रगल्भ (चतुर और दृढ़) सेना से युद्ध, अपने झंडे को निर्भय रखकर झुंझलाते हुए योद्धाओं के धैर्य को सुखानेवाले, कुपित हुए इन्द्र की तरह दर्पशाली बैरियों की सेना से अपनी भुजाओं को तृप्त करनेवाले, भय से दौड़ते हुए प्रतिपक्षी अश्वसेनाध्यक्षों का नाद सुनकर उनका पीछा करते हुए सुख पानेवाले, क्रुद्धसेना के भीतर बाणसे घायल होकर क्रोधसे दूना झपटनेवाले सिंहकी तरह प्रदीप्त सुखशाली हे मानभूप आपको बधाई है ॥ २६ ॥

तर्जज्जवभृतसर्जज्ज्वलनसुगर्जज्जनहर ।

खर्जज्जयभरमर्जज्जनचयसज्जज्जयकर ॥

मज्जरणसलज्ज्वलितविरज्जयभर ।

खज्जननविमुज्जनगणगुज्जवधर ॥ २७ ॥

गुज्जत् (शब्दायमानम्) जवधरं च धनुः युद्धरभसेन उरसि धरन् हे मानभूप ! शत्रून् तर्जता जवनेन (जवयुक्तेन) हयेन विद्योतसे । मानभूपस्य विशेषणानि-परस्परं तर्जताम्, पलायनाय जवभृतानां तथा सर्जज्ज्वलनानाम् [सर्जन् पीडाम् अर्जयन् ज्वलनो येषां कृते तेषाम्, हृदये पराजयाग्निना पीडितानामित्यर्थः । 'अर्ज पर्ज' अर्जने ।] अत एव (क्रोधेन) गर्जतां 'शत्रु'-जनानां संहर्तः ! खर्जज्जयभरं खर्जन्तं शत्रून् व्यथयन्तं जयभरम् अर्जतो जन-चयस्य सज्जं जयं करोति तादृश ! यैर्बहुषु युद्धेषु प्रशंसनीयो विजयः प्राप्तस्ते-षामपि वीराणां सज्जम् (स्वयं प्राप्तम्) जयं त्वं करोषीति तात्पर्यम् । 'खर्जं पूजने च' चाद् व्यथने । मज्जतां स्वयं पिपतिषतां भटानां जरणात् (परा-जयादिति यावत्) सलज्जाः क्रोधेन ज्वलिताः, अत एव विरज्ज्यन्तो ये प्रति-पक्षाः तेषां विजयं भरति सम्पादयति तादृश ! खज्जत् पराजयेन विफलीभवत् जननं जन्म येषाम्, अत एव विमुज्जतां क्रोधेन चीत्कारशब्दं कुर्वतां जन-गणानां मध्ये गुञ्जन्तं जवं धरति तादृश ! 'गज' आरभ्य 'मुजि' पर्यन्ताः शब्दार्थाः । अत्र जवं धरतीत्यादिविग्रहप्रदर्शनं भावार्थसूचनमात्रं न वास्तवो विग्रहः । 'कर्मण्यण्' भयात् ॥ २७ ॥

तर्जज्जवभृत०- आपसमें ही तर्जना करते हुए-डरकर भागने में वेग-धारी-पराजय की अग्नि से पीडित- (अत एव) निरर्थक गर्जन करने-वाले शत्रुओं के संहारकारक !, जिनने बहुतजगह फतह पाई उन पर भी

भास्वत्कुलधरधरणिपतिमण्डन मानमहीप ।

जय जयपुरपालनचतुर उद्यदिनमणिदीप ॥

उद्यद्दिनमनुयुध्यद्रिपुदलबुध्यद्वलभर ।

तिर्यग्भ्रकुटिविनिर्यद्विशिखविजीर्यद्रिपुहर ॥

भ्राजद्विभवविराजजयपुरराजद्युतिकर ।

शश्वद्रुचिरविवस्वद्रुचिकरभास्वत्कुलधर ॥ २८ ॥

भास्वतः सूर्यस्य वंशधरा ये धरणिपतयस्तेषां मण्डनभूत ! उद्यन्तं दिनमणिं सूर्यं दीपयति स्वकीर्तिप्रसारणात् अधिकाधिकं प्रकाशयति तादृश हे मानमहीप त्वं जय । अग्रे मानमहीपस्य संबोधनानि—उद्यत् दिनम् अनु दिनोदयम् अनुलक्ष्य युध्यति रिपुदले प्रबुध्यन् (उदीप्यमानः) यत्नभरो यस्य तत्संबु० । सायंकाले परिश्रान्ते शत्रुदले सर्वस्यैव पराक्रमः संभवेत् परं दिनारम्भे पुन नवोत्साहे शत्रुदले तत्रैव पराक्रमः प्रबुध्यत इति शौर्यातिशयो द्योत्यते । तिर्यग्भ्रकुटिरिव विनिर्यच्छन् विशिखः (बाणः)

फतह (विजय) पानेवाले, अपने योद्धाओं के हारने से लज्जित-क्रोध से गरमाये हुए विपक्षों का जय करनेवाले, (खज्जजनन०) हारजाने से अपने जन्म को विफल समझ गुस्से से चिल्ला रही ऐसी शत्रुसेना में गूँजनेहुए धनुष को धारण करनेवाले, (गुब्जज्जवधरधनु०) युद्धके उत्साह से शब्दायमान धनुष को चतःस्थलपर रखनेवाले हे मानभूष शत्रुतर्जनकारी वेगधारी अश्व से आपकी शोभा होती है ॥ २७ ॥

सूर्यवंशी राजाओं के भूषण, उदय होते हुए अपने वंशधर सूर्य का भी कीर्ति से अधिकाधिक प्रकाश करनेवाले, (उद्यदिनमनु) दिन के आरम्भ में (अर्थात् नवीन उत्साह से) युद्ध कर रहे शत्रुओं में प्रदीप्त-

तद्द्वारा विजीर्यतां जीर्णत्वं प्राप्नुवतां रिपूणां हरं नाशक ! तव कुटिला भ्रुकुटि-
रेव बाणो भूत्वा रिपुसंहारे कारणं भवतीत्याशयः । आजद्विभवानाम्
(सर्वोत्कृष्टवैभवानाम्) जयपुरराजानां श्रुतिकर स्वकीर्या शोभाकारक !
शश्वद्विचरं सदा मनोहरं विवस्वद्वत् (सूर्यवत्) रुचिकरं (कान्तिकरम्) यद्
भास्वत्कुलं तस्य धर धारक ! ॥ २८ ॥ *

श्रीमन्मानमहीन्द्रस्य प्रथमो विवाहमहोत्सवः ।

[माघ सं० १६८०]

प्रासादेषु भासन्ते पताकाः पञ्चरङ्गयुता

राकाकान्तिजित्वरः प्रकाशो लाति चेतोयम्

नृत्यगीतवादित्रैः प्रतिध्वनिताशेषदिशो

भाति जनितामोदोऽद्य नृपतिनिकेतोयम् ।

मञ्जुनाथ मोदोन्मदमातनु कवित्वभरं

वैदुषीविनोदो वर्ण्यवैभवसमेतोयम्

जयनगरेन्द्रराजलक्ष्मीपरिणाहमयो

मङ्गलविवाहसमारोहः समुपेतोयम् ॥२९॥

अयं प्रकाशः चेतो लाति गृह्णाति । जनितहर्षः अयं नृपतिनिकेतः

बलशाली, क्रोध से टेढ़ी की हुई भ्रुकुटिबाणसे ही शत्रुओंका नाश-
करनेवाले, वैभवशाली जयपुरराजवंश की शोभा बढ़ानेवाले, सर्वदा सुन्दर
और सूर्यवत् कान्तिशाली ऐसे भानुवंश को चलानेवाले, जयपुरपालक,
हे मानमहीप ! आपका जय हो ॥ २८ ॥

* इदं पद्यं 'साहित्यवैभवे' छन्दोवीथ्यां छन्दःप्रसङ्गेनोद्धृतं यद्धि
माधवेन्द्रवर्णनपरमस्ति ।

(प्रासादः) भाति । मोदेन उन्मदं यथा स्यात्तथा कवित्वभरं कविताप्रवाहम्
 'कवित्त'समूहं वा आतनु विरचय । वर्ण्यवैभवेन सहितोयं वैदुष्यस्य प्रमोद-
 समय उपस्थितः । वैदुष्यविनोदार्थं कविता क्रियते परं सर्वत्र वर्णनीयवैभवं
 नोपलभ्यते । अत्र तु स्वयं जयपुरेन्द्रस्य विवाहः, अत एव लोकोत्तरो वर्ण्य-
 विभवः समुपस्थितोस्तीति भावः । राजलक्ष्म्याः परिणाहः अतिशय-
 स्तन्मयः ॥ २६ ॥

निर्घोषन्ति दशसु दिशामु राजदुन्दुभयो

भाति जनराजिर्विजयोन्मदमुपागता

मङ्गलकलश-वरवन्दनीयमालादिभि-

र्जाता हर्म्यशालास्वपि सपदि सरागता ।

मञ्जुनाथ वर्णय महोत्सवमिहोत्सवतो

भागधेयतोऽद्य धन्यघटिका समागता

जाने राजलक्ष्मीप्रणयेर्ष्याविशा सेयं स्वतः

स्थाने महाराज गृहलक्ष्मीः समुपागता ॥३०॥

विजयोन्मदं महाराजस्य विजयेन प्रमोदम् उपागता जनपङ्क्तिः- वर-

महलों पर पँचरंग भंडे फहरा रहे हैं । पूर्णिमा की कान्ति को भी
 जीतनेवाला प्रकाश (रोशनी) चित्त हरण कर रहा है । हर्ष को बढ़ानेवाला
 राजमहल नृत्यगीत और बाजों के शब्दों से सब दिशाओं को गुँजारहा है ।
 मञ्जुनाथ आज हर्ष से मस्त होकर कविता करो । वर्णनीयवस्तुओंके वैभव-
 सहित यह कविताविनोद का अवसर उपस्थित है । (क्योंकि) असाधारण
 राजलक्ष्मीमय यह जयपुरेन्द्र का विवाहसमारोह आज उपस्थित है ॥२६॥

वन्दनीयमाला-श्रेष्ठा वन्दनमाला तदादिभिः । लोकेषु यथा सरागता (सानु-
रागता) तथा हर्म्यमालास्वपि सरागता कुसुम्भरञ्जितवस्त्रधारणात् सरङ्गता
जाता । इह उत्सवतः हर्षणं सह उत्सव वर्णय । यतो भाग्येन सेयं धन्या
घटिका धन्य घडी आगता । अहं मन्ये यत् राजलक्ष्म्याः प्रणयेर्प्यावशा सेयं
गृहलक्ष्मीः स्वतः समागता इति स्थाने उचितमेव । भवता पूर्वं जयपुरस्थ
राजलक्ष्मीरभिगता ततश्च पूर्वोपलब्धया राजलक्ष्म्यामेव मा भूदेकान्त-
प्रणय इतीर्ष्यावशाद् गृहलक्ष्मीः (महाराज्ञी) सरभसमुपागतेत्याशयः ॥३०॥

विवाहोपलक्ष्ये जायमाना राजसभा 'दरबार'

हैमोत्तन्तुसंततकुसुम्भवरवस्त्रधराः

सामन्ताः सरागमिह संसदि समासते

स्वर्णरूप्यमण्डितमहार्हराजदण्डधरो

वन्दिनिकरोऽसौ स्तुतिपाठकः प्रकाशते ।

दशों दिशाओं में राजके नगारे गूंज रहे हैं । जयपुर की प्रजा महा-
राज के अभ्युदय से आज प्रसन्न और सुशोभित है । प्रजा पर जिस तरह
अनुराग (प्रेम) है, उस तरह अचेतन महलों पर भी मङ्गलकलश, वन्दन-
वार, कसौंभी वस्त्र, आदि से आज अनुराग (रंगत) झलक रहा है ।
मञ्जुनाथ आज हर्ष से इस उत्सव का वर्णन करो । बड़े भाग्यों से आज यह
धन्यघडी आई है । राजलक्ष्मीपर महाराज के प्रेम की ईर्ष्या से मानों गृह-
लक्ष्मी आज स्वयं उपस्थित हुई है ॥३०॥

मञ्जुनाथ मञ्जुरत्नशेखरसुशोभिशिराः

श्रीमज्जयपत्तनधरापतिरूपास्यते

हेमहृदयंगमविहङ्गमसनाथो ननु

जङ्गमनवीनकल्पशाखी प्रतिभासते ॥ ३१ ॥

हेमैः स्वर्णमयैः उत्कृष्टतन्तुभिः ('कलावत्तू') संततानां कुसुमभरञ्जित-
वस्त्राणां धारकाः सामन्ताः सरागं यथा तथा अस्यां राजसभायाम् आसते
तिष्ठन्ति । रञ्जितवस्त्रधारणात् सरागाः (सानुरागाः) इत्युत्प्रेक्षणम् । महा-
हर्षाणां राजदण्डानाम् ('आसा' 'चोव') धारकः । रत्नशेखरेण ['सेहरा']
सुशोभि शिरो यस्य सः । मस्तके धृतशेखरं मानभूषं कल्पवृक्षत्वेनोत्प्रेक्षते—
हेममयेन हृदयंगमेन (मनोहरेण) पक्षिणा सनाथो ननु (मन्ये) जङ्गमः
कश्चन कल्पपादपः प्रकाशत इति । स्वर्णशेखरो मौलिस्थितहेमपक्षि-
स्थानीयः, श्रीमन्मानसिंहस्तु कल्पवृक्षस्थानीय इत्याशयः ॥ ३१ ॥

सुनहरी कलावत्तू से जर्क वर्क कसूँभी रंगके वस्त्र धारण कियें, मानों
हार्दिक अनुराग साथ लियें सामन्तगण दरबार में बैठे हैं । सोने चांदी के
बहुमूल्य आसे और चोव (छड़ी) लिये बन्दीजन, चले खवास प्रभृति
राजसेवक, नज़र के समय 'महाराजाधिराज सलामत' आदि स्तुति पढ़ते हैं ।
मस्तक पर बहुमूल्य रत्नजटित सेहरे से सुशोभित जयपुरधराधिपति की
सब आराधना (नज़र) कर रहे हैं । सेहरे से महाराज की ऐसी शोभा
हो रही है मानों नवीनप्रकार के एक जङ्गम (चलने फिरनेवाले) कल्पवृक्ष
पर सुनहरा सुन्दर पक्षी बैठा है ॥ ३१ ॥

विवाहोत्सवस्यैकं पथं 'चित्रवीथ्याम्' चतुर्विंशति-
तममप्यवलोकनीयम् ।

✽ वैवाहिकसम्बन्धाज्जोधपुरस्य प्रशंसा ✽

आसन् यत्र दुर्गादाससदृशाः प्रवीरा नृपा
नीतिरणधीरा अपि पण्डितैः सुसंमता
मोगलमहीपतीनां भारताधिकारे मना-
गासीन्मारवारे राजलक्ष्मीर्नयसंगता ।
मञ्जुनाथ माननीयजयपुरपूर्वनृपैः
श्लाघनीयवैवाहिकसंबन्धे समादृता
भारतेतिहासे कीर्तिविन्यासेन मन्यामहे
जोधपुरराजधानी धन्या सेयमुन्नता ॥३२॥

रणे निपुणा अपि धर्मपालनादिषु पण्डितैः अनुमताः । 'सुसंमताः
मोगल' अत्र विसर्गलोपः । नयसंगता मोगलसम्राडनुगमनरूपया नीत्या
मिलिता ॥ ३२ ॥

जिस (जोधपुर) में-नीति और युद्धविद्या में निपुण दुर्गादास सदृश
चो वीर हो चुके हैं जिनका ऐतिहासिक विद्वान् भी सम्मान करते हैं । मुगल
साम्राज्य के समय मारवाड़ में नीतिसंगत राजलक्ष्मी बराबर रही है । जय-
पुर के पुराने राजाओं ने वैवाहिकसम्बन्ध में इस राजधानी का आदर किया
है । भारत के इतिहास में कीर्ति रहने के कारण मानना होगा कि यह
जोधपुरराजधानी धन्य और उन्नतिशालिनी है ॥ ३२ ॥

राज्यशासनस्य पूर्णाधिकारप्राप्त्युत्सवः

(मार्चस्य १४ तारिका १९३१)

कनककिरीटमिव धत्ते सिंहदुर्गमूर्ध्नि
 गोपुरयोः करयोरिवाभरणैः संधिनोति
 हरितपिशङ्गशोणविद्युद्दीपमालामसौ
 मन्ये मणिमालामिव वक्षसि परिष्करोति ।
 'रामबाग'मार्गगतविद्युद्दीपपङ्क्तिमिमां
 काञ्चनकलितरत्नकाञ्चीमिव संचिनोति
 शासनाधिकारे स्वयं स्वामिना गृहीताधुना
 भूमिरियं प्रीतमना मण्डनानि संतनोति ॥३३॥

इयं जयपुरभूमिः स्वामिना स्वयं निजशासने गृहीतेति प्रसन्नमनाः
 सती भूपणानि करोति । तथाहि-सिंहदुर्ग-(‘नाहरगढ़’)रूपे निजमूर्ध्नि कनक-

नाहरगढ़रूपी मस्तक पर सोनेके किरीट की तरह बिजली की रोशनी को धारण करती है । सांगानेरी और अजमेरी दरवाजे ही मानों इसकी भुजाएं हैं जिनमें बिजली की रोशनीरूपी आभरणों से जनता को प्रसन्न करती है । बाजार में हरे पीले लाल बिजली के दीपकों की माला को रत्नमाला की तरह हृदय में धारण करती है । रामबाग के मार्ग में जो बिजली के दीपकों की पङ्क्ति है वह मानों रत्नजटित इसकी

किरीटमिव धारयति । दुर्गोपरिगता विद्युद्दीपमाला किरीटस्थानीयेति भावः । उभयहस्तयोरिव 'सांगानेरी' 'अजमेरी' 'गोपुरयोर्मध्ये' विद्युत्प्रकाशरूपैराभरणै-
ल्लोकान् संधिनोति प्रीणयति । नगरराजमार्गमध्ये या उभयतो नानावर्णा
विद्युद्दीपमाला, तां मणिमालामिव वक्षसि मण्डयति । तथा वक्षः परिष्करोतीति
वक्षस्ये 'तां वक्षसि परिष्करोति' इत्यनेन जयपुरराजमार्गस्य संनिवेश एव तथा
मनोहरो यथा विद्युद्दीपपङ्क्तिस्तमासाद्य स्वयं हृदयंगमा भवति, अन्यथा
अन्यान्यनगरेष्वपि विद्युत्प्रकाशो भवत्येव परं न तादृशी शोभेति जयपुर-
स्यतिशयो व्यज्यते । जयपुरमारभ्य 'रामबाग' पर्यन्ता या सुदीर्घा विद्युद्दी-
पमाला तां प्रदीप्तसुवर्णनिर्मितां रत्नरशनामिव धारयतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रसङ्गतो हिन्दीपद्यानि

चारों ओर छाय रहीं उमडि अनंद घटा
विज्जुछटा भाय रही सोभा सुख साजकों
बीथि औ बजारन में फहरै पताकापुञ्ज
राकारुचि राजै मन मुजन समाजकों ।
सौनेके सिंहासनपै सोहै मानसिंहभूप
सोभित सरूप भयो अंबावति राजकों
धींगन धिकार भयो वैगिन विकार भयो
शासनाधिकार भयो आज महाराज कों ॥३४॥

काञ्ची (करधनी) है । शासन का अधिकार प्राप्तकर स्वयं स्वामीने इसका
ग्रहण किया है, इसलिये यह जयपुरभूमि प्रसन्न होकर मानों अपना शृङ्गार
कर रही है ॥ ३३ ॥

* सिंहावलोकन *

जाकी कीर्तिकौमुदी की जगमें जगत जोति
 मन्द होति विमल विभा हू सुराजा की
 राजाकी कहा चली अनेक महाराजा जहां
 पावैं सनमान मान सिद्धि निज काजाकी ।
 का जाकी कहेंगे कला कलित कवीन्द्रपुञ्ज
 मञ्जु महिमा है भानुवंशसिरताजा की
 ताजा की दिनेसकुलकीर्ति महिमाराग में
 जगमें सु जय होय मानमहाराजाकी ॥ ३५ ॥
 बहुत दिनानसों उछाह करें ऐसे लोग
 जैसें चित्त चाह धरें चंदकी चकोर हैं
 लंदन पधारे नौ अमंद उतकंठा भरे
 पच्छिमकी ओर कों बिछाये दगझोर हैं ।
 मञ्जुनाथ मोद भरे मनमें उमाहैं अथ
 जो जो चित चाहैं वही लहिहैं अथोर हैं
 जयपुर की राजभक्त सकल प्रजाकी आज
 मानमहाराजकी सु ओर दगकोर हैं ॥ ३६ ॥

दो०— कोविद कुशल कवीनके, हरित होंय हिय-थान ।
 कञ्चन नित बरसत रहो, मानसिंहमघवान ॥ ३७ ॥

अधिकारप्राप्तेरनन्तरं प्रथमजन्मोत्सवोपलक्ष्ये—
विशेषोत्सवः ' भाद्र० कृ० १३ सं० ८७'

पुष्पितपताकाः प्रस्फुरन्ति हर्म्यमालास्विमा
विद्युद्दीपमाला विलसन्ति गृहजालके
नानाविधकौतुकानि भान्ति चतुरङ्गणतो
द्रव्यपणतोऽथ हया धावन्तेऽन्तरालके ।
जन्मदिनमङ्गलमहोत्सवं स्तुवन्ति प्रजा
राजानोपि मूचयन्ति हर्षं तडित्तालके
किमुत समीपादिह द्वीपान्तरदूरतोऽपि
मोदन्ते महीषा अपि 'मानमहीपालके' ॥३८॥

गृहजालके गृहसमूहे । चतुरङ्गणतः 'चौगान' । अत्र हि सैनिकानां
नानाविधक्रीडाः, घोटकरथशकटआदीनां धावनानि, चक्रिकाप्रचालनमन्या-
न्यानि च बहूनि कौतुकान्यभूवन्, यत्र विजयिभ्यः स्वयं महाराजेन पारितोषि-

रंग विरंगेफूलों से युक्त पताकाएं राजमहलों पर फहरा रही हैं । प्रत्येक
मकान पर विजली के दीपकों की पङ्क्ति सुशोभित है । चौगान में नाना-
प्रकारके तमाशे होरहे हैं । द्रव्यकी बाज़ी पर घोड़ों की रेस(दौड़)होरही है ।
जन्मदिन के उत्सव की सब ही प्रजा स्तुति कर रही है । राजा भी तारद्वारा

*'जयपुरकविमण्डलेन' प्रथमजन्मोत्सवे यो विशेषोत्सवः कृतस्तस्मिन्
सेयं हिन्दीसमस्या दत्ता ।

काण्यदीयन्त । अन्तरालके 'रामबाग' प्राङ्गणान्तराले द्रव्यपणं कृत्वा हया धावन्ते (Horse race) । तडित्तालके विद्युद्यन्त्रद्वारा 'तार'द्वारा । राजानोपि उत्सवोपलक्ष्ये हर्षं प्रकाशयन्ति । ततश्च-समीपात् भारतवर्षादेव किम्, द्वीपान्तरदूरात् लण्डनादिदूरान्तरादपि मानमहीपालविषये (मानमहीपं प्राप्य) महीपाः प्रमोदन्ते । राजान एव यदा हर्षमुपलभन्ते तदा राजभक्तानां प्रजानां तु किं वक्तव्यमित्याशयः ॥ ३८ ॥

श्रीमन्महाराजस्य कुमारजन्मोपलक्ष्ये कतिपयमासपर्यन्तं जायमानः

सुमहामहोत्सवः [आश्विन शु० ११ सं० १९८८]

निर्मलविभामि नीलगगनमनन्तं ततो
 विस्तृतवितानमितो भाति भूपभवने
 ताराशतजालं ततो विद्युद्दीपपङ्क्तिरितो
 ज्योत्स्नासौ ततोस्ति, मानक्रीतिरितो भुवने ।
 मञ्जुनाथ नूतनकलानिधिरुदेति ततो
 भूपतिकुमार इतो जातो राजसदने
 शारदमहोत्सवोयमन्यो धन्यधन्यो भाति
 राजद्राजमनुजन्मजन्यो जयपत्तने ॥ ३९ ॥

ततो नैसर्गिके शारदमहोत्सवे । इतः सूनुजन्मरूपे शारदमहोत्सवे । जालं समूहः । राजत् यत् राजसूनुजन्म तस्माज्जन्यः ॥ ३९ ॥

अपनी खुशी प्रकाशित कर रहे हैं । पास की तो बात ही क्या, दूर दूर द्वीपान्तर से भी राजा लोग श्रीयुत मानमहिपाल के विषय में अपना हार्दिक आनन्द प्रकाश कर रहे हैं ॥ ३८ ॥

उधर निर्मल नील अनन्त आकाश है । इधर राजमहलों में विस्तृत

सौधशिखरेषु मन्दिरेषु चैत्यचत्वरेषु
 विद्युद्दीपमाला भान्ति जननयनोत्सवे
 तोरणपताकाः प्रतिगेहद्वारि दत्ता भान्ति
 परितः प्रमत्ताः प्रजाः प्रायः प्रमदोत्सवे ।
 मञ्जुनाथ नित्यं तारतौर्यत्रिकमञ्जुघटा
 नानाविधछन्दश्छटा श्राव्या सरसोत्सवे
 श्रीमन्मानसिंहमहाराज राजचूडामणे !
 राजसे कुमारजन्ममङ्गलमहोत्सवे ॥ ४० ॥

जननयनोत्सवे जनानां नयनयोः कृते उत्सवमुपलक्ष्य (उत्सवार्थमि-
 -त्यर्थः) । तारं यत् तौर्यत्रिकम् (नृत्यगीतवाद्यम्) तस्य मञ्जुघटा समुचि-
 तसमारोहः ॥ ४० ॥

शामियाने तने हैं । उधर गगन में सैंकड़ों ताराओं का जाल है, इधर बिजली
 के दीपकों की पङ्क्ति है । उधर चांदनी, इधर मानमहाराज की कीर्ति है ।
 उधर नये चन्द्रमा का उदय होता है, इधर राजमहलों में महाराजकुमार का
 जन्म होता है । (अत एव) जयपुर में महाराजकुमारके जन्मके कारण
 एक और ही प्रकारका अतिधन्य शारद-(शरदऋतुका)-महोत्सव सुशोभित
 हो रहा है ॥ ३९ ॥

महलों की छतों पर, देवमन्दिरों पर, मकानों और चौराहों पर, बिजली
 के दीपकों की पङ्क्ति प्रजा के नेत्रों का आनन्द देने के लिये सुशोभित है ।
 तोरण और पताकायें प्रत्येक घर के दरवाजे पर लगाई हैं । चारों तरफ सभ
 ही प्रजा इस आनन्ददायक उत्सव में मत्त सी होरही है । (क्योंकि) नित्य

* श्लोकः *

श्रीमद्भानुकुलस्य भातु भुवने भूषायितं सद्यशो

जायन्तां जयपत्तनस्य जगतामुज्जागरिण्यः प्रजाः ।

श्रीमान्मानमहीपतिः स्वकृतिभिः संमानमासादये-

ज्जीव्याद्राजकुमार एष सुचिरं चेतश्चिरं चन्दयन् ॥४१॥

जयपत्तनस्य प्रजाः जगताम् उज्जागरिण्यः सत्कार्येषु जागर्ति प्रचारय-
न्त्यः (अग्रगामिन्यः) जायन्ताम्, अथवा प्रसिद्धाः, 'उजागर' इति हिन्दी ।
चन्दयन् आह्लादयन् ॥ ४१ ॥

होलिकोत्सवे जायमाना प्रथमप्रथमा राजसभा 'दरबार', नगरयात्रा च

(सं० १९८८)

क०- सामन्तैः समन्तात्परिवारितो विधाय सभां

सौधात्सिन्धुरस्थो नृपोऽभ्येति वरवेलायाम्

पिष्टातकवर्षि-सर्वसामन्तेषु यन्त्रजलं

क्षिपते प्रजायां चापि रज्यच्चारुचेलायाम् ।

ही नाचने गाने बजाने की धूम रहती है । रसिकों के उत्सव में (जलसे में)
नानाप्रकारके छन्दों की छटा (कविता) कर्णगोचर होती है । राजाओं के
मुकुटमणि हे श्रीमानसिंहमहाराज ! कुमारजन्म के इस शुभ महोत्सव में
आपकी अनुपम शोभा है ॥ ४० ॥

भुवनमें भूषणभूत यह भानुकुल की कीर्ति सदा सुशोभित रहै ।
जयपुर की प्रजा भी सब जगह उजागर (प्रख्यात) हो । श्रीमानमहीपति
अपने अच्छे कार्यों से सब जगह सम्मान पावें । सब के चित्तों को आनन्द
देते हुए यह महाराजकुमार चिरंजीव रहैं ॥ ४१ ॥

रङ्गरञ्जिताऽसौ राजवीथी पुष्पवीथीवाऽथ
मादयते लोकान्पौरनारीहावहेलायाम्
खेलन्मानभूपरङ्गगोलोत्सिक्कचोलो वद
को लोको न भाति हन्त होलोत्सवखेलायाम् ॥४२॥

सिन्धुरस्थः हस्तिस्थितः सौधान् अभ्येति वहिरायाति । हस्तिस्थितेषु
पिष्टातक ('गुलाल')वर्षिषु सामन्तेषु । रज्यद्वारवस्त्रायां निजप्रजायां चापि
महीपतिः यन्त्रजलं विद्युद्द्वारा परिचालितस्य नालिकायन्त्रस्य रङ्गजलं क्षिपति ।
मदनोद्दीपिका पुष्पवीथी नारीणां हावयुक्तां हेलाम् (विलासविशेषम्) प्राप्य
यथा लोकान्प्रमत्तान्करोति तथा रङ्गरञ्जिततया पुष्पवीथीवाल्च्यमाणा सेयं
वीथी [रथ्या] कौतुकदर्शिनीनां नारीणां हावहेलया नागरिकलोकान्मादयती-
त्याशयः । खेलतो मानभूपस्य ये रङ्गगोलकाः कुमकुमा (गुलालगोटा), तैः
अथवा रङ्गेण गुलालगोलकैश्च उत्सिक्कपरिधानीयः को वा न भाति । अपि तु
सर्वोपि भातीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सम्मानित जागीरदारों के मध्यमें विराज कर पहले दरबार करते हैं,
इसके अनन्तर सुन्दर मुहूर्त में श्रीमान् महाराज हाथीपरसवार होकर नगर-
यात्रा करते हैं । इस सवारी में गुलाल बरसा रहे, ऐसे साथ के सरदारों पर
आप यन्त्र के द्वारा रंग और गुलाल फेंकते हैं और प्रजापर भी । जिससे सब
के वस्त्र रंग में सराबोर होजाते हैं । पुरनारियों के हाव-भाव-विलासों के
साथ साथ गुलाल और रंग से रंजित हुवा यह बाजार रंग विरंगे पुष्पों से
युक्त उपवनवीथी के समान लोगों को आज रसोन्मत्त कर रहा है । कहिये,
इस होली के उत्सव में फाग खेलते हुए मानमहाराज के गुलालगोटों से
रंजितवस्त्रवाले किस नागरिक की भला शोभा नहीं होती ? ॥ ४२ ॥

जयपुरेन्द्रस्य द्वितीयो विवाहमहोत्सवः
(अग्रैलमासस्य चतुर्विंशी तारिका सन् १९३२)

पञ्चरङ्गरोचितपताकापुञ्जमञ्जुतमा

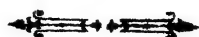
मण्डितैर्मनोरमाऽद्य मन्दिरैरियं विभाति
पर्वते विशाला नेयं विद्युद्दीपमाला, किन्तु
सिंहदुर्गरूपे मञ्जुमौलौ मुकुटं दधाति ।

नानावर्णविद्युद्दीपलेखा नेह रथ्यागता
रत्नरुचिरेखा मण्डनानामियमुत्पृणाति
नव्यमहाराज्ञीस्वागताय कृतवेपा नून-

मेषा राजधानी वद केषां न मुदं ददाति ॥ ४३ ॥

पञ्चभिः रङ्गैः वर्णैः रोचिता पताका 'पञ्चरङ्गकण्डा' । मण्डितैर्मन्दिरैः
मनोरमा । राजमार्गेषु नानावर्णविद्युद्दीपमाला नास्ति किन्तु इयं धारितानां
मण्डनानां रत्नकान्तेलेखा उत्पृणाति भृशं सुखयति ।

बाजार में लगाई पञ्चरंग ध्वजा पताकाओं से सुन्दर यह नगरी सजे
हुए महल-मन्दिरों से और भी मनोहर है । पहाड़ पर यह बिजली की
रोशनी नहीं, मानों नाहरगढ़रूपी अपने मस्तक पर यह नगरी रत्नजटित
मुकुट धारण कर रही है । बाजारों में दुरतरफा लगाई यह बिजली के दीपकों
की पङ्क्ति नहीं किन्तु शरीरपर धारण किये रत्नों की कान्तिरेखा है, जो
चित्तको प्रसन्न कर रही है । मानों नई महारानीजी के स्वागत के लिए शृङ्गार
किये हुए यह राजधानी कहिये किसको आनन्द नहीं देती ? ॥ ४३ ॥

जयपुरवैभवम्

सयं शिलादेवी भातु मे वीक्षणगामिनी

जयपुरनरेन्द्रस्य रजतजयन्तीमहोत्सवः

शिलामयीमङ्गलम्

अम्बरधराधिपतिपूज्यपदपङ्केरुहा

तुङ्गे शैलशृङ्गे स्थिता राजहर्म्यधामिनी

चिबुकनिषण्णहारिहीरकविमण्डिता या

भूषणैर्विभाति मेघगेव दिव्यदामिनी ।

मञ्जुनाथ मानमहीपालमनोवाञ्छितदा

चेतमि चिकास्ति भावुकानां भवभामिनी

नूनं नरदेवीयति यस्याः पदसेवी पुमान्

सेयं शिलादेवी भातु मे वीक्षणगामिनी ॥

अम्बरधरापतिः आम्बरमहाराजः । राजहर्म्याणि धाम यस्याः सा, तथा च आम्बरराजहर्म्यमालायाः प्रमुखभागे स्थितेति सूच्यते । चिबुके निषण्णो यो मनोहारी हीरकः ('हीरा') तेन विभूषिता । मेघगेव दिव्य०—श्यामशिला-मय्या यस्याः शरीरे स्वर्णहीरकादिभूषणानि दामिनी (विद्युद्) च विराजन्ते इति भावः । मानमही०—वर्तमानमहाराजस्य मनोऽभीष्टदायिनी, तथा इति-हामप्रसिद्धस्य प्राक्नमानसिंहमहाराजस्य वरदा तत्प्रतिष्ठापिता च सेयमिति सूच्यते । यस्याः पदसेवी पुरुषः नरदेवीयति नरदेवं राजानमिव आत्मानमा-चरति, धराधीशायते इत्यर्थः ।

आम्बर नरपालों की आराधनीय जो (देवी) ऊँचे पर्वत शिखर पर राजमहल में विराजती है । ठोड़ी पर चमचमाते दिव्य हीरे से विभूषित जो

भूषणों की चमक से श्याममेघ में स्थित बिजली की तरह शोभित होती है । मानमहीपति की मनोवाञ्छाओं को पूरण करने वाली जो भावुकभक्तों के हृदय में बिहार करती है । जिसकी चरणसेवा से मनुष्य राजा बन जाता है वह श्री 'शिलादेवी' हमारे नेत्रगामिनी हो ।

राजज्जयपत्तनधरायां मोदमञ्जयन्ती
 गर्व गञ्जयन्ती मदमत्तदुष्टदुर्हदाम्
 राजभक्तियुक्तान् प्रजावर्गान्पुञ्जयन्ती पुरे
 विद्युद्द्युतिसज्जां सज्जयन्ती सर्वसौख्यदाम् ।
 मञ्जुनाथ मानमहीपालयशो गुञ्जयन्ती
 राजवैजयन्तीं व्यञ्जयन्ती वैरिकम्पदाम्
 लोकान् रञ्जयन्ती भूरिभीतीर्भञ्जयन्ती भवेद्
 'रजतजयन्ती' यं जयन्ती सर्वसम्पदाम् ॥

मोदं हर्षम् अञ्जयन्ती प्रकाशयन्ती । दुष्टदुर्हदां दुष्टानां वैरिणाम् । पुरे नगरे पुञ्जयन्ती पुञ्जीभूतान् उरमघसमारोहे समवेतान् कुर्वती । विद्युद् :- विद्युद्द्युतेः सज्जां सामग्रीं, नगरे विद्युत्प्रद्योतमालां शोभयन्ती, इत्यर्थः । वैरिकम्पदां राज्ञो वैजयन्तीं विजयपताकां संमुखे प्रकाशयन्ती ।

जयपुरधराभण्डल में प्रमोद का प्रकाशन करती, दुष्टों के गर्व का गञ्जन करती; राजभक्त प्रजावर्गों को सभाओं में एकजित करती, सबको आनन्दप्रद सुन्दर रोशनी को सजाती, मानमहीपाल के यश को चारों ओर गँजाती,

देरियों को कम्पित करगे वाली पञ्चरङ्ग पताका को फहराती, प्रजाओं का रक्षण और भीतिओं का भक्षण करती हुई यह “रजतजयन्ती” सब संपत्तियों पर विजय करने वाली हो ।

आशीर्वादश्लोकाः

विजेता वीराणामिह किल विनेता नयविदां
 विपत्तेर्व्याहन्ता सततमनुमन्ता श्रुतिगिराम् ।
 भृशं भूमेर्भर्ता सरणिमनुसर्ता सुमनसां
 समानेता श्रीणां जयनगरनेता विजयताम् ॥

भृतिगिरां वेदवाणीनाम् अनुमन्ता अनुगामी ।

वीरों को विजय करने वाले, नीतिज्ञों को शासन में लाने वाले, विपत्तियों को दूर करने वाले, पण्डितों (अथवा देवता) की पद्धति पर चलने वाले, सर्वसंपदाओं को लाने वाले जयनगर के स्वामी का विजय हो ।

दुर्दान्तान् दमयन् रमां च रमयन् संनामयन्नुन्नतान्
 विक्रान्तान् विनयन् जयं च जनयन् संमानयन्सज्जनान् ।
 कीर्तीरुज्ज्वलयन् शुभानि कलयन् प्रेम्णा प्रजाः पालयन्
 भूयाद्भूमिमिमां सदैव सुखयन् श्रोमानसिंहः कृती ॥

विक्रान्तान् पराक्रमयुक्तान् विनयन् स्वशासने आनयन् ।

क्रूरों का दमन, राजखान्सी का रमण, उन्नताभिमानीयों का नमन, पराक्रमियों का शासन, विजय का उत्पादन, सज्जनों का संमान, कीर्ति को

उज्ज्वल, मङ्गलकार्यों की प्रवृत्ति, प्रजा का प्रेम से पालन, और इस भूमि को सुखी करते हुए श्रीमाननरेन्द्र सदैव चिराजें ।

वीराणां विजयाय विक्रमपतिर्धैर्याय यादःपति—

दानाय द्रविणार्थिनां धनपतिर्लाभाय लक्ष्मीपतिः ।

विभ्राजद्विभवाय निर्जरपतिर्बोधाय वाचस्पति—

भूयाद्भूभरणाय राघवपतिः श्रीमानभूमीपतिः ॥

श्रीमान् माननरपति—वीरों के विजय के लिये पराक्रम के स्वामी (अथवा विक्रमादित्य), धीरता के लिये समुद्र, दान के लिये धनपति (कुबेर), लक्ष्मीप्राप्ति के लिए लक्ष्मीपति, वैभव के लिये इन्द्र, ज्ञान के लिये बृहस्पति, और भूमिपालन के लिये रघुपति हों ।

हिन्दी

सकल प्रजा में आज आनन्द अगार छाये

उरमें उछाह मानो रंग हैं बसन्ती के

सुन्दर सुरंग सजे जैपुर के राजभौन

उच्छवबहल मानो महल अगन्ती के ।

राजदरबार मध्य राजें मानसिंह भूप

छाये रम्यरंग पञ्चरङ्ग वैजयन्ती के

साजत अनेक साज लाजत महेन्द्रछटा

वाजत नगारे आज राजतजयन्ती के ॥

❀ उत्सववीथी ❀

❀ वसन्तपञ्चमी ❀

सम्प्रति वसन्तसूचनामिव समधिगम्य
मनसि मनोजमञ्जुभावः संनिधीयताम्
गायनरसज्ञसूरिसन्ततसमाजमाप्य
श्रवसि वसन्तरागगीतिर्वत नीयताम् ।
मञ्जुनाथ सुन्दरीसमाजे नवगीतिच्छटा
रञ्जितपटानां नवशोभेयं प्रतीयताम्
किञ्चिन् न्यञ्चयन्तीव हि पञ्च मीनकेतुशरान्
सपदि वसन्तपञ्चमीयं परिचीयताम् ॥ १ ॥

‘वसन्तः आगामी’ इति सूचनां प्राप्य अग्रे वर्धिष्यमाणस्य मनोजस्य
रम्यभावः समीपे क्रियताम्, अनुभूयतामित्यर्थः । अनेन शिशिरतौ मान्यमाना
सेयं वसन्तपञ्चमी भाविनो वसन्तस्य सूचनामात्रमिति सूच्यते । गायनैः
(गायकैः) रसज्ञैः, सूरिभिः (चतुरैः) च संततं व्याप्तं संगीतसमाजं प्राप्य

‘वसन्त आनेवाला है’ इस सूचना ही को पाकर मनपर मनोज
(कामदेव) के मनाहर भावों की मोहर मुद्रित कर लीजिये [शिशिर ऋतुमें
मनाई जानेवाली ‘वसन्तपञ्चमी’ आगे आनेवाले वसन्त की सूचनामात्र है,

वसन्तरागगीतिः श्रूयताम् । गायनकुलपतीनां गृहे तद्दिनभाविनो वसन्तसंगीत-
समाजस्य सूचनमेतत् । नवगीतिच्छटा होलिकासम्बन्धिगीतीनामानन्दः,
'वसन्ती' 'फागुनिया' इति प्रसिद्धानां रञ्जितपटानां शोभा च, तत आरभ्यैव
जायते इति प्रतीयताम् । पञ्चसंख्याकान् (समस्तानिति यावत्) कामशरान्
रसिकेषु किञ्चित् न्यञ्चयन्तीव नमयन्तीव सेयं वसन्तपञ्चमी । होलिका-
द्युत्सवेषु कामबाणाः पूर्णतया रसिकसमाजे संचलिष्यन्ति । वसन्तपञ्चम्यां
तु ते कामलिङ्ग्ये किञ्चिदावर्जिता भवन्तीति वसन्तारम्भः सूचितः ॥ १ ॥

❀ सूर्यसप्तमीमेलकः ❀

तत्र मेलकानां संनिवेशक्रमो निदर्शयते

पूर्वं हस्तिनः

काञ्चनकलिततन्तुसंततवसनधराः

कन्धरास्वमन्दहेमशृङ्खला विभासन्ते

चारुदन्तमण्डले विभासितवलयभरा

भङ्गकृतिकरा ये हेमकिङ्किणीभिरायन्ते ।

यह उपपत्ति दी गई है, अन्यथा वसन्त का इस समय क्या सम्बन्ध ?]
गायक और गानरसज्ञ सहृदयों के समाज में पहुँच कर कानों में वसन्तराग
की गीति डालिये । सुन्दरीसमाज में फागसम्बन्धी गीतियों की छटा, और
वसन्ती वस्त्रोंकी शोभा का उस दिन से अनुभव करिये । कामदेव के पाँचों
बाणों को कुछ कुछ मुकाती हुई (अर्थात् होली पर होनेवाले उद्दीपन को
आरम्भ करनेवाली) इस वसन्तपञ्चमी का परिचय करिये ॥ १ ॥

मञ्जुनाथ लम्बमानमुक्तामणिनिकरधरा-

मलिके सुवर्णश्रियं दधतः प्रकाशन्ते

तुलितधरित्रीधरा गण्डमदवारिधरा

अम्बरधराधिपतिकुञ्जरा विराजन्ते ॥ २ ॥

सौवर्णतन्तुभिः ('कलाबस्तू') व्याप्तानां ('कारचोबी' कार्यस्वचित्तानाम्) वसनानां धारकाः । कन्धरासु ग्रीवासु । दन्तेषु विभासितः सुवर्ण-चलयसमूहो येषाम्, हस्तिनां दीर्घेषु दन्तेषु मध्ये मध्ये सुवर्णवलयः परि-धाप्यन्ते तद्युक्ता इत्यर्थः । हेमकिङ्किणीभिः सुवर्णघण्टिकाभिर्भङ्गारकराः ये आरयन्ते आगच्छन्ति । आ-अय् । अलिके ललाटे लम्बितमुक्तासमूहां सुवर्ण-श्रियं ('सिरी' हस्तिनः शिरोभूषणम्) धारयन्तः गण्डयोः कपोलयोर्मद-जलधारकाः ॥ २ ॥

गर्वभराच्छुण्डादण्डमुपरि नयन्तो मुहु-

श्रण्डकरमण्डलविभासं स्थगयन्तेऽमी

नानावर्णचित्रगण्डमण्डलविकासवहा

धातुरङ्गशालिगृङ्गशोभां दर्शयन्तेऽमी ।

सुनहरी कारचोबीकार्यं से जटित मखमली भूल आदि धारण करने-वाले, जिनके गले में सोने की सुन्दर सांकलें (गजबेल) सुशोभित हैं । दांतों के बीच बीच में जिनके सोने की चूड़ियां चमक रही हैं । जो सोनेकी घंटमाल से भंकार करते हुए आ रहे हैं । बड़े बड़े मोती के लटकनों से सुशोभित सोने की जडाऊ सिरी धारण किये हुए ये बहुत ही सुन्दर मालूम होते हैं । पर्वतों की तुलना रखनेवाले, कपोलों से मद भरनेवाले ये आम्बेराधिपति के हाथी सुशोभित हैं ॥ २ ॥

मञ्जुनाथ मञ्जुमदनिर्भरं क्षरन्तो मुहुः
 संमुखे विशालं कर्णतालं दोलयन्तेऽमी
 मन्ये पक्षशातकपुरन्दरविपक्षधराः
 पक्षधराः पर्वता इतीव सूचयन्तेऽमी ॥ ३ ॥

चण्डकर०- सूर्यमण्डलप्रकाशं स्थगयन्ति आच्छादयन्ति । नानारङ्ग-
 शिचित्रितस्य कपोलमण्डलस्य शोभाधारिणः अमी गैरिकादिधातूनां रङ्गैः
 शोभितानां शृङ्गाणां शोभां दर्शयन्ते, अग्रे उत्प्रेक्ष्यमाणस्य पर्वतत्वस्य
 साधकम् । इमे कर्णतालं न दोलयन्ति किन्तु द्वौ पक्षौ प्रकम्प्य-‘वयं पक्ष-
 च्छेदकस्य इन्द्रस्य विरुद्धपक्षधारिणः पक्षधराः पर्वताः स्मः’ इति
 सूचयन्ति ॥ ३ ॥

प्राप्ता द्वारसीम्नि मत्ता मौलिमवधूर्णयन्ति
 चूर्णयन्ति चक्रमरेः संगरे यदि व्रजन्ति
 दिग्वारणदर्पविनिवारणप्रसक्ता इति
 वारणाय शृङ्खलिता मर्यादाहमाचरन्ति ।

मस्ती से बार बार अपनी सूंड ऊपर उठाते हुए ये सूर्यमण्डल की
 कान्ति को भी रोक देते हैं । नानारङ्गों से रंगे कपोलमण्डल को धारण करने-
 वाले ये गेरू-मैनसिल आदि धातुओं से रञ्जित पर्वतशृङ्गों की सी शोभा
 दिखाते हैं । सुगन्धी मद के झरने झरते हुए ये बार बार अपने कर्णताल
 हिलाते हैं । मानों-‘पर्वतों के पंखों को काटनेवाले इन्द्रके भी विरुद्ध पक्षवाले
 हम पक्ष (पांख) वाले पर्वत हैं’ यही सूचित करते हैं ॥ ३ ॥

शुण्डावारिपूरैः पूरयन्त इव वारिनिधिं
 वारिधेरधीनघनगर्वं ये समाहरन्ति
 ऊढपञ्चरङ्गा गाढधृतरणरङ्गा अमी
 मानमेदिनीशमत्तमातरङ्गाः पुरःसरन्ति ॥ ४ ॥

राजद्वारे प्राप्ता ये मदात् मस्तकं घूर्णयन्ति (गजस्वभावः) । अरेः
 चक्रं व्यूहम् । दिग्गारण० इमे गजा दिग्गजानां गर्वं दूरीकर्तुं धावन्ति तदा
 आधोरणास्तान् शृङ्खलया बध्नन्ति । इमेऽपि मर्यादां ज्ञात्वा शृङ्खलाबन्धं
 सहन्ते, अन्यथा एषामग्रे का वराकी शृङ्खलेति भावः । शुण्डावारि०-घनास्तु
 समुद्राज्जलं यदा गृह्णन्ति तदैव वर्पन्तीति समुद्राधीनाः । इमे तु समुद्रमपि
 शुण्डाफूकारजलेन भरन्तीति घन-गर्वहारकाः । ऊढः धृतः पञ्चरङ्गध्वजो यैः ।
 गाढं धृतः रणस्य रङ्गः अनुरागो यैः ॥ ४ ॥

राजद्वार पर आकर जो मस्ती से मस्तक घुमाते रहते हैं । यदि युद्ध में
 जाते हैं तो बैरी के व्यूह (चक्र) को तोड़ देते हैं । ये जिस समय दिग्गजों
 (दिशाओं के हाथी) के गर्व को दूर करने के इरादे से दौड़ना चाहते हैं
 उस समय इनके रक्षक इन्हें सांकल से बांध देते हैं । ये भी मर्यादा के
 अनुसार ही आचरण करते हैं, अर्थात् अनिच्छासे बन्धन सह लेते हैं, अन्यथा
 इनके सामने बिचारी सांकल की क्या बिसात है ? अपनी सूंड के जल से
 समुद्र को भी भरते हुए ये मानों समुद्राधीन मेघ के गर्व को दूर करते हैं
 [मेघ तो समुद्र से जल लेकर ही बरसते हैं और ये समुद्र को भी
 भरते हैं] । पँचरङ्ग भण्डा लियें, युद्ध से पूर्ण प्रेम रखनेवाले ये माननरेश
 के हाथी आगे आगे चल रहे हैं ॥ ४ ॥

छप्पय- फुङ्कृतिवारिभरेण गगनतलमुद्धरयन्ती
 चरणधरणबलभराद्वरणितलमानमयन्ती ।
 सरभसचीत्कृतिचयाच्चकितभावं विदधाना
 घोरबृंहितारवैवैरिहृदि भयं ददाना ।
 तुङ्गतया तारापथं तरलयितुं जनितोद्यमा ।
 मानमेदिनीसुरपतेर्भाति गजघटा घनसमा ॥ ५ ॥

उद्धरयन्ती पूरयन्ती । 'बृंहितं करिगर्जितम्' । तारापथं गगनमपि
 तरलयितुं चलयितुम् । घनसमा मेघसदृशी ॥ ५ ॥

✽ उष्टाः ✽

क०- सुन्दरसुवर्णसूचिकार्यैश्चित्रशोभावहान्
 मञ्जुमखमल्लपरिस्तोमान् ये समावहन्
 भूषणसमिद्धा भृशमग्रपटबन्धभृतो
 लम्बितगुलच्छाः पार्श्वतो ये द्रुतमभ्रमन् ।

फुंकार के बल से आकाश को भरनेवाली, पैर धरते समय अपने बल
 और भारसे भूतल को भी नमानेवाली, यकायक अपनी चिंघाड़ से लोगों
 को चौंकानेवाली, घोरगर्जना से बैरियों के हृदय में भय पैदा करनेवाली
 अपनी ऊँचाई से नक्षत्रमार्ग (आकाश) को भी विचलित करने के लिये
 तैयार यह मानमहाराज की गजघटा (हाथियों का समूह) मेघ के समान
 सुशोभित है ॥ ५ ॥

पात्रान्नोत्किरन्तो निजगत्या जलबिन्दुमपि
 शब्दसिन्धुमेते जानुवल्यैरिवाऽवमन्
 क्रोशशतमार्गस्याऽवहेलका मुदैव, मञ्जु-
 मेलकाऽभिनन्द्यास्ते क्रमेलकाः समागमन् ॥६॥

सुन्दरैः सुवर्णसूचिकायैः (ज़रदोज़ीकाम, कसीदा) विचित्रशोभाधार-
 कान् मनोहरान् मखमल्लस्य (मखमल) परिस्तोमान् कुथान् (पृष्ठास्तर-
 णानि) ये आधारयन् । भृशं भूषणं दीप्यमानाः, अग्रपटबन्धम् (मुखमा-
 रभ्य वक्षःपर्यन्तलम्बिनम्) धारयन्तः । पार्श्वतः उभयपार्श्वयोः लम्बमान-
 क्रोशेयगुच्छाः (उष्ट्राणां पृष्ठे नानावर्णा गुच्छका उभयतो लम्बन्ते, यथा
 हस्तिनां घण्टाः) । पात्रान्नो-जलपूर्णं पात्रमादाय पृष्ठे स्थीयते, तथापि
 जलबिन्दुरेकोपि पात्रान्न पततीत्युष्ट्राणां गतिकौशलम् । जानुधृतैः वलयैः
 ('नेवरी') शब्दस्य सिन्धुमिव अवमन्, अतिशब्दमकुर्वन्नित्यर्थः । मञ्जु-
 मेलके प्रशंसनीयाः ॥ ६ ॥

सुन्दर सुनहरी ज़रदोज़ी कामके कारण विचित्रशोभावाली जीनकाठी
 'कूँची' जिन ने धारण कर रखी है । गहनों से सुशोभित, ठोड़ी से नीचे बँधे
 सुन्दर चूरे (ज़रबन्द) को धारण करनेवाले, जिनकी पीठ पर से दोनों तरफ
 रेशमी फूँदे लटक रहे हैं, जो जल्दी से घूम जाते हैं । चाल की चतुराई के
 कारण जो पीठ पर रखे जल के कटोरे से एक बूँद भी न छलकानेवाले,
 नेवरियों से जो झनझनाहट का समुद्र ही उमड़ा देते हैं । बड़े आनन्द से सौ
 सौ कोसका रास्ता तय करनेवाले ये वो ऊँट आगये, जिनकी तमाम मेला
 'वाह वाह' करके तारीफ़ करता है ॥ ६ ॥

* अश्वः *

चञ्चलमुदस्य मुहुर्ग्रीवामवकुञ्चयन्तो
 वदनमुदञ्चयन्तो लोचनमिहाऽऽहरन्ति
 मुखरं वहन्तो मुहुः प्रोथपुटमुन्नमय्य
 सपदि समन्ततोऽथ फेनभरैरुद्भरन्ति ।
 मञ्जुनाथ कर्णयुगमुत्तरङ्गयन्तो मुहु-
 श्चञ्चलदृगञ्चलेन वञ्चनमिवाचरन्ति
 गमनजवेन जातु विजितविहङ्गाः पुरः
 कीलितकुरङ्गास्ते तुरङ्गाः सुखं संचरन्ति ॥७॥

चञ्चलं यथा स्यात्तथा उत्क्षिप्य (उत्थाप्य) मुहुर्ग्रीवाम् अवकुञ्चयन्ति
 (मोटयन्ति) । मुखम् उन्नमयन्तः पश्यानां लोचनं वशयन्ति । 'फुर फुर'
 इति शब्देन मुखरं प्रोथपुटं (नासापुटम्) उन्नमय्य वहन्तः ये परितो मुख-
 फेनैः पूरयन्ति । उत्तरङ्गयन्तः (प्रकारविशेषेण चालयन्तः), चञ्चलेन नेत्र-
 प्रान्तेन लोकानां प्रतारणमिवाचरन्ति । पादत्रयवर्णिताश्चेष्टास्तुरगस्वभावः ।
 कीलितकुरङ्गाः गमनजवेन स्तब्धीकृतहरिणाः ॥ ७ ॥

चंचलतासे ऊँचा करके जो बार बार गरदन को मोड़ते हैं, मुँह को
 उठाते हुए जो देखनेवालों के नेत्रों को अपनी तरफ खेंचते हैं । 'फुर फुर'
 शब्द करते हुए अपने नथुने को बार बार उठाकर चारों तरफ फेन (झाग)
 फेरते हैं । बार बार कनोती को चलाते हुए यह ये चंचलनेत्रों से मानों
 लोगों की वञ्चना (ठगी) ही करना चाहते हैं । चाल की तेजी से जिनने
 विहङ्गों (पक्षी) को भी जीत लिया, कुरङ्गों [हरिण] को भी कील दिया,
 वो ये राजा के तुरङ्ग (घोड़े) इठलाते हुए सामने जा रहे हैं ॥ ७ ॥

चञ्चति सुचारु वपुश्चिक्कणचमत्कृतिदं
 मन्ये वेगवीचयोऽङ्गसीम्नि मुहुः संचरन्ति
 चञ्चलितकर्णास्तार्क्ष्यवेगकथामाकलय्य
 तमिव निरोद्धुमग्रपादाभ्यां समुच्छलन्ति ।
 मञ्जुनाथ घोरतरवल्गापरिणद्धा अपि
 पवनविरुद्धाऽऽहवलालसां न संत्यजन्ति
 अर्वन्तोऽस्मदग्रे के जरन्तो दिनभर्तुरिति
 क्रोधं कलयन्तो मुखे लोहं मुहुश्चर्वयन्ति ॥८॥

चिक्कणं स्निग्धम् अत एव चमत्कृतियुक्तं येषां वपुः चञ्चति शोभते ।
 तत्रोत्प्रेक्षते—मन्ये, अङ्गेषु वेगस्य तरङ्गाः वारं वारं संचरन्ति । तार्क्ष्यस्य वेग—

चिकना और चमकदार जिनका अङ्ग यों सुशोभित है मानों अङ्गों में
 वेग (तेजी) की तरङ्गें ही इधर उधर लहरा रही हैं । गरुड के वेग की
 बात सुनकर क्रोध से कनोती चलाते हुए मानों उसको रोकने के लिये आगे
 के पैरों से उछलते हैं । लगाम से खिंचे हुए हैं तो भी तेजी के विषय
 में पवन से लड़ाई के लिए अड़े हैं । 'दिनभर्ता' (सूर्य) के बुढ़े घोड़े
 हमारे आगे भला क्या चीज़ हैं, इस ही क्रोध से मानों मुँह में लगाम का
 लोहा चबाते रहते हैं । यहां 'दिनभर्ता' इस पदसे सूचित होता है कि
 किसी तरह दिन की भरती करना यह उसका कर्तव्य है । तब ही तो एक
 क्षण भी न ठहरा कर रात दिन अपने घोड़ों को हांकता रहता है । ऐसे
 बेगारी के थके माँदे बुढ़े घोड़े बिचारे क्या चीज़ हैं । यों तिरस्कार ध्वनित
 होता है ॥ ८ ॥

कथां श्रुत्वा चञ्चलितकर्णा ये तं पराजेतुमिव अग्रपादाभ्यां खे उच्छलन्ति ।
घोरया कठिनया बलया (लगाम) बद्धा अपि ये पवनविरुद्धस्य आहवस्य
(युद्धस्य) लालसां न त्यजन्ति, वेगविषये पवनेन साकं योद्धुमिच्छन्तीत्यर्थः ।
दिनभर्तुः सूर्यस्य वृद्धाः अर्वन्तः घोटकाः अस्मदग्रे के ? न किमपि वस्तु ।
इति कुप्यन्तो मुखे लोहं चर्वयन्ति । 'लोहकविका' चर्वणे कोपो हेतुरूपे-
च्यते । 'दिनभर्तृ' पदेन-दिनपूरणं तस्य कर्तव्यम् । अत एव निरन्तरमविश्रम्य
घोटकान् परिचालयति । एवंविधस्य आपद्ग्रस्तस्य ('बेगारी') श्रमकर्षिता
वृद्धा घोटकाः के वराका इति अवधीरणातिशयो ध्वन्यते ॥८॥

घोटकानां शृङ्गारः

चारुचरणेषु हेमहंसका विभान्ति भूरि
जानुयुगमध्ये रणद्वलया विराजन्ते
हेममणिहारावलिरुल्लोठति कन्धरायां
पुच्छे बन्धुराणि रम्यरत्नान्यवलम्बन्ते ।
मञ्जुनाथ मौलौ मञ्जुलोत्तंसो विभाति चल-
न्नसोपरि तन्तुस्यूतमणयः प्रकाशन्ते
संस्त्रचयमानानीव रत्नाकरजन्म निजं
रत्नालङ्कृतानि हयरत्नान्यवभासन्ते ॥ ६ ॥

सुवर्णस्य हंसकाः, 'हंसकः पादकटकः' । । अग्रवर्तिनोः जानुनोर्मध्ये
रणद्वलयाः 'नेवरी' । उल्लोठति इतस्ततः परिचलति । पुच्छे तनूरुहग्रथितानि

सुन्दर पैरों में सोने के कड़े, घुटनों में बजनी नेवरियां सुशोभित हैं ।
गले में सोने और रत्नों की मालाएँ लहराती हैं । पूँछ के बालों में गुंथे हुए

सुन्दराणि रत्नानि लम्बन्ते । चलन् गमनसंरम्भेण कम्पमानः उत्तंसः (कल्लंगी) ।
स्कन्धस्योपरि कन्धरायाम् ('अयाल') तन्तुभिः मूर्द्धजेपु स्यूता ग्रथिताः ।
रत्नधारणेन वयं रत्नाकराज्जाताः (उच्चैःश्रवसः सहोदराः) इति सूचयन्त इव
रत्नभूता हयाः ॥ ६ ॥

छाप्य- भूमिति भूमिति स्वमुखरसमरभरधरणधुरीणाः
कथमपि रोधमयन्ति हन्त मुखलीन-खलीनाः ।
उच्छलन्ति नृत्यन्ति तिर्यगुपयन्ति रमन्ते
मुहुरिह फूत्कुर्वन्ति शीघ्रगतये त्वरयन्ते ।
कविकामनिशमुदस्य ये कविकामितसुपमाऽऽवहाः ।
सञ्चरन्ति चपलक्रमं ते किल वाजिकुलोद्बहाः ॥ १० ॥

भूम् भूम् इति स्वेण मुखराः, संग्रामभरधारणे निपुणाश्च, संग्रामस्य
सर्वस्वमित्याशयः । मुखे लीनः खलीनः कविका (लगामाग्र-लोहभागः)

बहुमूल्य रत्न लटकते हैं । सिरपर भोंका लेती हुई कल्लंगी और अयाल के
बालों में रेशम से गुँथी मणियाँ चमचमा रही हैं । हमारा जन्म 'रत्नाकर'
(समुद्र) से हुआ है (अर्थात् उच्चैःश्रवा के सहोदर हैं) यही सूचित करने
के लिये मानों रत्नों से शृङ्गारित ये अश्वरत्न (श्रेष्ठ घोड़े) शोभा पा
रहे हैं ॥ ६ ॥

भूम् भूम् शब्द करनेवाले तथा संग्रामभार के धारण में समर्थ अर्थात्
सन्त्रियों के लिये युद्धके सर्वस्व, इतने चञ्चल हैं कि मुखमें लगाम लगी
रहने पर भी बड़ी कठिनाई से रुकते हैं । चलते चलते कभी उछलते हैं,
कभी नांचते हैं, कभी टेढ़े चलते हैं, कभी क्रीड़ा करते हैं । बार बार फुर

येषां ते । तिर्यगुपयन्ति सरलं गच्छन्तः सहसैव तिर्यक्परिचलन्ति । ये कविकां खलीनम् अनिशम् उदस्य (उच्चैःकृत्य) कविकामितशोभावहाः कविवर्णनीयशोभाढ्याः (भवन्ति) । वाजि० वाजिकुलश्रेष्ठाः ॥ १० ॥

* रथाः *

मृदुलमहाहमखमल्लमञ्जुलावरणा
हारिहेमवल्लरीविताना गुल्मकान्तरे
सर्वविधसजासंविधानाः सोपधानाः पुनः
काञ्चनकलशशोभमाना मौलिशिखरे ।
मुष्णन्तो मनांसि चित्ररचनाचमत्कृतिभि-
र्भूषणभूषणत्कृतिभिर्भान्तो भूरि संगरे
संपूरितसंपरायसंपत्सुमनोरथास्ते
मानमेदिनीशरथा निर्ययुरथान्तरे ॥ ११ ॥

येषां रथानामुपरि मृदुलस्य महार्हमखमल्लस्य आवरणमस्ति । गुल्म-
कस्य ' छतरी ' इति ख्यातस्य अन्तः मनोहारिणो सौवर्ण्यवल्लरीवितानाः

फुरं शब्द करते हैं, जल्दी चलनेके लिए तकाजा करते हैं । बार बार लगाम
को ऊँची उठाकर इस तरह चेष्टा करते हैं कि कवि भी उस शोभा का वर्णन
करना चाहते हैं । वही ये अश्वश्रेष्ठ चञ्चलतासे चल रहे हैं ॥ १० ॥

जिन पर कोमल, बहुमूल्य मखमल के साज (पोश) चढ़े हैं । छत्री
के अन्दर सुन्दर सुनहरी झालरियां लटकती हैं । जिनमें आराम के सब
सामान मौजूद हैं । पीठ की तरफ कोमल तकिये हैं, श्रीर जिनकी छत्री के
शिखर पर सोनेके कलश शोभित हैं । जिनके साज पर जरदोजी की वह

('सुनहरी झालर') सन्ति । सर्वविधसज्जायाः (सामग्र्याः) संविधानं येषु ।
उपधानेन सहिताः, मौलिदेशे सुवर्णकलशेन शोभमानाः । संपूरितः संग्राम-
श्रियो मनोरथो यैः । निर्ययुः अथ अन्तरे, अथ एतदन्तरे मानमहीशस्य
रथा निर्ययुरित्यन्वयः । रथा रथा इति त्रिर्यमकम् ॥११॥

* श्रीसूर्यदेवस्य रथः *

काञ्चनकलितचारुचूडमधिरुह्य रथं
जयनगरेन्द्रोऽभ्यागमाय याति, वीक्ष्यताम्
पूर्वतोऽथ गालवाश्रमस्य पर्वतोपरितोऽ-
भिमुखमुपैति भास्वतोऽयं रथ ईक्ष्यताम् ।
मञ्जुनाथ राजमार्गमध्ये पौरलोकगणो
हर्म्यमौलिमध्ये मानिनीगणो निरीक्ष्यताम्
मेलकमिलिततूर्यमधुरमनोज्ञरव-
पूर्यमाणकाष्ठा सूर्यसप्तमी समीक्ष्यताम् ॥१२॥

काञ्चननिर्मिता चारुचूडा (शिखरदेशः) यस्य ईदृशं रथमधिरुह्य

चित्रकारी दिखलाई गई है कि देखनेवालों के मन आकर्षित होजाते हैं । युद्ध
में भूषणों के ऋणत्कार से ही जिन की शोभा होती है । युद्ध के समय सब
मनोरथों को पूर्ण करनेवाले मानमहीपति के रथ इसके अनन्तर
निकले ॥ ११ ॥ हाथी घोड़े आदि के विशेष वर्णन के लिये 'साहित्यवैभव'
की 'नवरसवीथी' देखनी चाहिये ।

सुनहरी छत्त (टप) की बग़ीमें विराज कर जयपुराधिपति सूर्यभगवान्
की अगवानी को जा रहे हैं । देखिये, पूर्व की तरफ़ से—'गल्लता'के पहाड़ पर

जयपुरेन्द्रः सूर्यदेवस्य अभ्यागमाय संमुखस्वागताय ('अगवानी') राजमार्गे यातीति दृश्यताम् । जयपुरस्य पूर्वदिशातः सूर्यस्य रथः, राज्ञः संमुखमुपैति इति वीक्ष्यताम् । सुवर्णचूडामण्डितं तुरंगरथमारुह्य नगरात् जयपुरेन्द्रः स्वागताय चलति, द्वितीयतः सूर्यदेवस्य रथो गालवाश्रमादायाति, रामगङ्ग-निकटे च द्वयोः सान्निध्यं भवतीति तद्दिनघटना सूचिता । मेलके संघीभूतानां तूर्याणां (वाद्यानाम्) मधुरमनोहरस्वैः पूर्यमाणाः दिशः यस्यां सा । तूर्य-पूर्यं सूर्येति प्राप्ताः ॥१२॥

फाल्गुनाऽऽरम्भः

तस्य शोभा

कोरका विकासमुपयाताः कर्णिकारेष्वद्य

कान्तिः काञ्चनारे काऽपि भाति कलिकाकुलस्य

श्रूयन्ते समिद्धसहकारे पिकपुञ्जाऽऽरवा

मधुकरगुञ्जा सविधेऽसौ सरसीरुहस्य ।

मञ्जुनाथ रसिकसमाजे नवगीतिच्छटा

पिष्टातकरङ्गघटा शोभते शुभं निरस्य

दत्तमनोलोभा विप्रयोगिमनःक्षोभायाऽद्य

भूरितमशोभा परितोऽसौ भाति फाल्गुनस्य ॥१३॥

काञ्चनारवृक्षे कलिकाकुलस्य (कुड्मलसमूहस्य) अनिर्वचनीया शोभा ।

से सूर्य भगवान् का रथ संमुख आरहा है, इसे भी देखिये। बाज़ारों में मेलों के लिए इकट्ठे हुए पुरवासियों के समूह और मकानों की छतों पर बैठे स्त्री-समूह का भी निरीक्षण करिये। मिलकर बजने वाले बाजों के मधुर शब्दसे दिशाओं को भरनेवाली इस 'सूर्यसप्तमी' (मेला) को देखिये ॥ १२ ॥

समिद्धे पुष्पिते सहकारे पिकपुञ्जस्य आरवाः (कूजितानि) श्रूयन्ते । नवगीति-
च्छटा होलिकासम्बन्धिगीतिशोभा । पिष्टातकः (गुलाल), रङ्गः रङ्गमिश्रित-
जलं च तयोः, पिष्टातकरङ्गस्य घनघटेव घटा वा लोकस्य शुचं (शोकम्)
निरस्य शोभते ॥१३॥

✽ होलिकोत्सवः ✽

गीयन्ते निकुञ्जे गुणगीतयो वसन्तस्याद्य
मत्तपिकपुञ्जे कुहूध्वनयः प्रचीयन्ते
चीयन्ते चतुर्दिक् चञ्चरीककुले मोदरसाः
सरसरसाले सर्वसुषमाः समीयन्ते ।
मीयन्ते मनस्सु मन्मथस्य महिमानो भूरि
मञ्जुमकरन्दाः सरघाभिः परिपीयन्ते
पीयन्ते दृशैव रसिकेन फुल्लवासन्तिकाः
कामममी वासन्तिका वासराः सुगीयन्ते ॥१४॥

चञ्चरीककुले भ्रमरसमूहे मोदरसाः प्रमोदातिशयाः चीयन्ते वर्द्धन्ते ।
समीयन्ते समवेता भवन्ति । मन्मथस्य महिमानः सर्वविधाः शक्तयो मन-

कनेरों की कलियां इस समय खिलने लग गई हैं । कचनार में कलियों
की अपूर्व शोभा है । फूले हुए आमों पर कोयलों की आवाजें सुनाई दे रहीं
हैं । कमलों के आस पास भौरों के गुञ्जारव आरम्भ होगये हैं । रसियों में
'रसिया' आदि मौसमी गीतियों की बहार आ गई । सोच और फिक्र को
हटा कर रंग और गुलाल की छटा छा गई । विरहियों के मन को डगमगाने
वाली फाल्गुन की यह लुभावनी शोभा चारों तरफ छड़ी हुई है ॥ १३ ॥

स्येव मीयन्ते ज्ञायन्ते, न वाचा उद्घाटनस्यावश्यकता । 'सरधा मधुमक्षिका' ।
वासन्त्य एव वासन्तिकाः, रसिकेन एतादृश्यो नवलतिका दृष्ट्यैव पीयन्ते
सातिशयं निरीक्ष्यन्ते । नायिकाविषयकमाकृतं स्पष्टं मार्मिकाणाम् ॥१४॥

उन्मीलन्मनोज्ञसहकारमञ्जरीषु मुहु-
र्मधुमकरन्दभरी निभृतमवष्टम्भते
माधवीषु निर्भरमवाप्य परिरम्भे सुखं
मलयसमीरो मदाऽऽरम्भे न विलम्बते ।
मञ्जुनाथ निभृतनिलीना काऽपि भावच्छटा
सम्प्रति नवीनामेव रुचिमवलम्बते
मानिनीमनस्सु भाति मदनमहोत्सवोऽद्य
होलिकामहोत्सवोयं जगति विजृम्भते ॥१५॥

निभृतं यथा तथा अवष्टम्भते स्थिरा भवति । माधवीलतासु आश्लेषे
सुखं प्राप्य [अर्थात् माधवीपरिरम्भणेन सुरभितः] मलयानिलः लोकानां

आज कुब्जों में वसन्त की गुणगीति गाई जा रही हैं । मस्त कोकिलों में
'कुहू कुहू' की आवाजों का बाज़ार गर्म है । भौरों में चारों तरफ़ आनन्द
उमड़ रहे हैं । आमों पर सब शोभायें जमा हो गई हैं । कामदेव का सामर्थ्य
मन-ही-मन सबने अच्छी तरह समझ लिया है । मधुमक्षिकायें पेट भर पुष्पों
का रस पी रही हैं । रसिकगण नई फूली वासन्ती लताओं को नेत्रों से ही
पी रहे हैं । आहा ये वसन्त के दिन जी खोल कर गाये जा रहे हैं ॥१४॥

खिलती हुई मनोहर आमकी मञ्जरियों में मधुर मकरन्द धीरे धीरे
स्थिर होता जा रहा है । माधवी लताओं में आलिङ्गन का सुख प्राप्त कर यह

मादनकार्यारम्भे विलम्बं न करोति । रसिकानां मनसि निभृतनिलीना गुप्तं स्थिता भावच्छटा नवीनां (कामानुकूलां) रुचिम् अवलम्बते ॥१५॥

भासते समन्तादिन्दुमधुरमरीचिविभा
वायुलहरीयं वाति सुरभिरसस्रवा
कुत्रचित्कुसुमसारगन्धः क्वाऽपि पुष्पहार
एकतो विहारवस्तुसंहतिरनिह्ववा ।
अन्यतः कुसुम्भरङ्ग-पिष्टातकसज्जा, पुरः
सज्जा सुन्दरीणां गीतिर्जनितमनोभवा
कामिमनोव्यग्रीकरणाय समवेता स्वयं
होलिकामहोत्सवस्य सामग्री नवा नवा ॥१६॥

इन्द्रोः सुन्दराणां मरीचीनां (किरणानाम्) विभा समन्ताद्भाति ।
आम्नादीनां सुगन्धितरसस्रविणी वायुलहरी । क्वचित् कुसुमसारस्य
(‘इत्रस्य’) गन्धः, कुत्रचित् पुष्पहारः, एकतः पान-शय्यादिविहारोचित-
वस्तूनां संहतिः अनिह्ववा (प्रकटा) भाति । अपरतः कुसुम्भरङ्गस्य पिष्टातकस्य

(शीतल मन्द सुगन्ध) मलयपवन (दक्षिणी वायु) मस्ती लाने में जरा
सुस्ती नहीं करता । मनुष्यों के हृदय में छुपे हुये मधुरभावों ने इस समय
नया ही मार्ग अवलम्बन किया है । मानवती नारियों के मन में भी मदन-
महोत्सव जग उठा है । (इस तरह) जगतभरमें होलिकामहोत्सव की धूम
मची हुई है ॥१५॥

चन्द्रमा की चटकदार चाँदनी चारों ओर छिटकी हुई है । सुगन्धी और
रसीली वसन्ती वायु की लहरें हर तरफ बह रही हैं । कहीं इत्रों की सुगन्ध,

च सज्जा (सामग्री) (अस्ति) । पुरः अग्रे च, जनितमनोभवा सुन्दरीणां
गीतिः सज्जा (संनद्धा उपस्थिताऽस्ति) । अत एव सेयं नवा नवा
सामग्री ॥ १६ ॥

❀ राधाकृष्णयो रङ्गहोलिका ❀

रङ्गमयी प्रेयसी विराजते विहारस्थले
रङ्गमयी प्रेयसोऽपि मूर्तिरुपभासते
रङ्गमयी गोपगोपिकानां मञ्जुमण्डलीयं
सरस-सारङ्गमयी गीतिर्मनो गाहते ।
रङ्गमयी भूमिर्ब्रजवीथिरपि रङ्गमयी,
रङ्गमयी मन्ये मनोवृत्तिः प्रतिभासते
होलामद्य रङ्गमयीमाप्य तस्याः सङ्गवशाद्
रङ्गमयी सेयं सर्वजगती विराजते ॥ १७ ॥

प्रेयसी श्रीराधिका । सरसः सारङ्गनामा रागविशेषः । मनोवृत्तिः
रङ्गमयी अनुरागयुक्ता भासते ॥ १७ ॥

कहीं फूलों के हार, कहीं विहार के सामान, सामने रखे जा रहे हैं । दूसरी
तरफ़, कसूँभी रङ्ग और गुलाल की तय्यारी होरही है । सामने मनोज को
जगानेवाली सुन्दरियों की गीति भी उपस्थित है । (यों) कामीजन के मन
को डगमगाने के लिये होलिकामहोत्सव की नई नई सामग्री इकट्ठी हो
गई है ॥ १६ ॥

विहारभवन में रँगेली प्रियाजी खड़ी हैं तो प्रियतम की मूर्ति भी
रंगमें सराबोर है । इधर गोपी और ग्वालों की मण्डली भी रङ्गमयी दिखती

भ्राम्यन्ती सुपिष्टातकपूरघनघोरघटा
 सेयं निष्कुटान्तर्बत सर्वतस्तिरोदधाति
 भृशमनुराग-रस-रागभृता मण्डलीयं
 राजद्रवजनागरीणां क्रीडन्ती मुदं ददाति ।
 मञ्जुनाथ निपुणतमोऽपि वामलोचनानां
 काममन्तराले धृतो दयितो वशं प्रयाति
 अङ्गनाभिरद्य रङ्गनालिकाभिराकुलितो
 नूनमङ्गनान्तर्मौनमास्थितोऽयमाविभाति ॥१८॥

पिष्टातकपूररूपा घनघोरा घटा प्रमदावनस्य मध्ये सर्वतः तिरोदधाति
 सर्वदिशः आच्छादयतीत्यर्थः । अनुरागेण, रसेन (आनन्देन), रागेण
 गीतिरागेण च भृता व्रजनारीणां मण्डली परस्परं रङ्गनिक्षेपक्रीडां कुर्वती
 मुदं ददाति । वामलोचनानाम् अन्तराले मध्यभागे धृतः निपुणोऽपि दयितः

है तो गीति भी सारंग-(राग)-मयी ही मन पर चढ़ी हुई है । सब भूमि
 रंगमयी है, व्रजवीथी भी रंगमयी दिखलाई पड़ रही है । और तो क्या,
 मनोवृत्ति भी आज सब तरह रंगमयी हो गई है । इस रंगमयी हालिका को
 पाकर इसके सङ्ग से जगत् भर आज रङ्गमय हो पड़ा है ॥१७॥

फैलती हुई इस गुलाल की घनघोर घटाने जनाने बाग को सब तरफ
 से ढँक दिया है । अनुराग और राग (वसन्त सारङ्ग आदि) में मस्त हुई
 व्रजसुन्दरियों की मण्डली फाग खेलती हुई बहुत ही भली मालूम हो रही
 है । बहुत चतुर होने पर भी प्रियतम आज इन वामलोचनाओं में घिर गये
 हैं, बेवस हो गये हैं । अङ्गनाओं से रङ्गनालिकाओं (पिचकारी) से व्याकुल
 किये यह आँगन में चुपचाप दिखाई दे रहे हैं ॥१८॥

श्रीकृष्णः तासां वशं गच्छति । अङ्गनाभिः रङ्गनालिका - ('पिचकारी')- द्वारा
आकुलीकृतः अङ्गनान्तः अङ्गनस्य (चतुष्कस्य) मध्ये मौनम् आस्थितः
शोभते ॥ १८ ॥

मोदभरमेदुरमुदेति गोपीवृन्दमितो-

ऽभिमुखमितोऽसौ गोपमण्डली विभासते

अभितः क्षिपन्ति चूर्णमुष्टिमवपूर्य मुहु-

मोदमत्तमानसा न केचिदिहोदासते ।

किंशुककुसुमरङ्गमथ विसृजन्ति मिथो

मञ्जुनाथ शोभाः पश्य संमुखमिवाऽऽसते

रङ्गभराऽऽपूर्णचारुचूर्णघटादुर्दिनेषु

पूर्णमुखचन्द्रविभा प्रेयस्याः प्रकाशते ॥ १९ ॥

मोदभरेण मेदुरं सान्द्रस्निग्धं गोपीवृन्दम् इतः उदेति । अभिमुखं च
गोपानां मण्डली । अभितः उभयतः चूर्णस्य ('गुलाल') मुष्टिम् अवपूर्य
क्षिपन्ति । मोदमत्ताः केपि (गोपगोपीषु केचिदपि) न उदासते तटस्था न
भवन्ति, अपि तु सर्व एव चूर्णादिक्षेपे संलग्ना भवन्तीत्यर्थः । विसृजन्ति

आनन्द में मस्त इधर गोपियों की मण्डली है, सामने गोपों का
फुण्ड सुशोभित है । दोनों तरफ मुठे भर भर कर गुलाल फेंक रहे हैं ।
आनन्द की मस्ती के कारण कोई कुछ कमी नहीं रखते । गुलाल के बाद
दुतरफा केसूले का रङ्ग बरसाया जाता है । देखो तो, मानों शोभायें मूर्ति
धारण कर सामने खड़ी हैं । रंग बरसने के साथ ही जब गुलाल के बादल
छाते हैं उनमें प्रिया का पूर्ण मुखचन्द्र अद्भुत ही प्रकाशित होता है ॥ १९ ॥

क्षिपन्ति । शोभाः (सर्वा अपि) संमुखम् आसते इव । मन्ये जगतः सर्वा अपि शोभाः संमुखगताः सन्तीति त्वं पश्येत्याशयः । रङ्गभरेण आपूर्णेषु चूर्णघटारूपदुर्दिनेषु (मेघच्छन्नदिनेषु) राधायाः पूर्णमुखचन्द्रस्य विभा भासते । यथा मेघाऽऽच्छन्नशुक्लपक्षे घनघटान्तरितस्य चन्द्रस्य शोभा भवति, तथा रङ्गगुलालघटाया मध्ये राधिकाया मुखचन्द्रस्य शोभा भवतीत्याशयः ॥ १६ ॥

काश्चिन्मिथो मण्डयन्ति, गायन्त्यथ काश्चित्पुन-

लीला भाति सेयं नवबालासुमहोत्सवे

रङ्गजलाऽऽसेकात्पटसंभिन्ना विभान्ति पुन-

श्चेलाऽञ्चलच्छन्ना रङ्गखेलासुमहोत्सवे ।

मञ्जुनाथ मोदोन्मदमदनविलासभृता—

न्यङ्गान्यवलालयन्ति दोलासुमहोत्सवे

को लावण्यलीलावशो मानसं न संदधाति

दोलामधिरूढमिव होलासुमहोत्सवे ॥ २० ॥

नवबालानां महति महोत्सवे मण्डनादिका सेयं लीला । चेलाञ्चलेन

कोई आपस में फूलों का सिंगार करती हैं, कोई गारही हैं, यों नवीन बालाओं में नाना तरह की लीलायें होरही हैं । रङ्गहोली में रङ्ग से तर हो जानेके कारण कह्यों के बारीक वस्त्र शरीर से चिमट गये हैं, जिससे अङ्ग अङ्ग की शोभा दिखलाई पड़ती है । झूले में झूलती हुई कई (सुन्दरियों) आनन्द और मदनविलास के कारण अङ्गों को मनोमोहक ढङ्ग से झुका रही हैं । कौन ऐसा सौन्दर्यरसिक होगा जिसका मन होलामहोत्सव पर भी दोलायित न हो ॥ २० ॥

कुन्नाः (बालाः), रङ्गजलस्य समन्ततः अभिवेकात्पटेन संभिन्ना अत्या-
 श्लिष्टाः सत्यः, रङ्गक्रीडामहोत्सवे भूयः विभान्ति । सूक्ष्मं पट्टवस्त्रं जलक्षेपा-
 न्नारीणामङ्गेषु सुतरां निलीनं भवति, येन सुन्दराङ्गयस्ताः सुतरां भान्तीत्या-
 शयः । ताः (बालाः) मोदेन उन्मदानि मदनविलासेन च भृतानि अङ्गानि
 दोलाक्रीडोत्सवे अवलालयन्ति मोहकशैल्या संचालयन्ति । वसन्तेऽपि दोला-
 क्रीडेति रसिकसंप्रदायः । अत एव लावण्यलीलारसज्ञः को वा जनः होला-
 महोत्सवे स्वमानसं दोलामधिरूढमिव न दधाति, अपि तु सर्वस्यापि मानसं
 मदनविलासेन दोलायितं भवतीत्यर्थः ॥२०॥

❀ मधुकरान्योक्तिः ❀

सहजसुगन्धसुख-मन्दमारुतेन युतं
 भासते विलासस्थलं निभृतनिरर्गलम्
 मञ्जुनाथ सेयं नवकुष्ठमविकासवहा
 मालती विलाससहा भाति मोदमञ्जुलम् ।
 समयमियन्तं हन्त त्वमपि प्रतीक्षापरो
 नीतवान्निरोधान्नयन्मानसमिदं चलम्
 मधुकर ! किन्तु तव गुञ्जेनेह संजयता-
 त्फुल्लत्पुष्पपुञ्जे ते निकुञ्जे नवमङ्गलम् ॥२१॥

स्वाभाविकसुगन्धेन सुखकारको यो मन्दपवनस्तेन । निरर्गलं प्रति-

स्वाभाविकसुगन्धी मन्दवायु से मनोहर यह विलासस्थान एकान्त
 और बेरोकटोक है । जिसको नवीन कुसुमोद्गम हुआ है वो यह मालती
 आनन्दविलास के योग्य है । चञ्चल मन को किसी तरह रोककर तुमने भी

बन्धकशून्यम् । कुसुमविकासः श्लिष्टः । निरोधात् निग्रहात् विद्रोहितया
चञ्चलमिदं मानसं नयन् प्रतीक्षापरस्त्वम् इयन्तं समयं नीतवान् । हे भ्रमर !
सांप्रतं तव गुञ्जनेन किम्, निकुञ्जे तव नवीनं मङ्गलं जयतु ॥२१॥

भासते चतुर्दिक् चारुपिष्टातकरङ्गघटा,
रङ्गच्छुरिताऽऽर्द्रपटा मण्डली विभाव्यताम्
पौररसिकानां घोरदक्कासहकारिणीयं
न्यकारितबाधाभरा गीतिरवधार्यताम् ।
मञ्जुनाथ मित्रमण्डलीषु मिल मोदभरात्,
प्रेमदत्तपानकमिहाऽद्य न निवार्यताम्
धर्मधुराधारक सुधारक ! समेहि सखे
किञ्चिदये स्नेहसुधाधारकता धार्यताम् ॥२२॥

पिष्टातकस्य रङ्गयुक्ता घटा । रङ्गेण च्छुरितः सिकलः, अत एव आर्द्रः पटः
यस्याः पुत्रं विधा रसिकानां मण्डली दृश्यताम् । घोरदक्का-(-डफ-)-सहकृता

इतना समय प्रतीक्षा में बिताया है । हे भ्रमर ! अब गुञ्जन से क्या ? जिसमें
पुष्पपुञ्ज खिले हैं ऐसे इस निकुञ्ज में तुम्हारा नवीनमङ्गल हो ॥२१॥

चारों तरफ गुलाल और रङ्ग की घटा छाई है । देखो, रसिकमण्डली
के वस्त्र भी रङ्ग से तरबतर हैं । डफ के साथ साथ पुरवासी रसिकों की
निःशङ्क गीति पर भी ध्यान दो । आज तो मित्रमण्डली में मिलो । प्रेम से
दिये हुए पान (ठंडाई आदि) को आज तो मत रोको । धर्म का जूड़ा उठाने-
वाले मित्र सुधारक ! आज तो मिल जाओ । सुधारक के साथ साथ आज
भरके लिए जरा स्नेहसुधाधारक (प्रेमपीयूष के धारण करनेवाले) भी बन
जाओ ॥२२॥

दूरीकृतवाधासमूहा (निर्वाधा) रसिकानां गीतिः (नवसंभ्यमानिनामरुन्तुदा होलिंगीतिः) अवधार्यताम् । अद्य (अस्मिन्दिने तु) प्रेम्णा दत्तं, मित्रमण्डलीगतं भङ्गादि पानकं न वार्यताम् । हे सुधारक ! त्वं धर्मधुराया धारकोऽसि, परं हे सखे ! अद्य समेहि मित्रमण्डल्यां समवेतो भव । सुधारकेण त्वया स्नेह-सुधाधारकत्वं स्वीक्रियताम् । अन्यान्येव दिनानि तव गौरवघोषणार्थं बहूनि सन्ति । अद्य तु जनानां स्नेहसुधां स्वीकुरु । ततश्च स्नेहपुरस्सरं दत्तमद्यमात्र-मिदं पानकं तु न निवारयेति सुधारकमहाभागं प्रति प्रार्थना ॥२२॥

मण्डलीस्थितैः मित्रैः कृतं होलिकावर्णनम्

* चतस्रो भाषाः *

उर्दूपण्डितो मुन्शी आह—मौसिमे बहार देख खोला मुँह बुलबुलों ने
आतिशये हिज्र का निकाला इश्कने शोला *
ब्रजभाषाभिज्ञो रसज्ञो वृत्ते—दूधिया छनाओ यार ! नीठ नरचोला मिल्यो
बोलाभर पीकें फिर बोलो बस बंभोला + ।
जयपुरीयो रसिकः संलपति—आओला कदेक, कद गाओला रंगीली फाग,
ढोला ! कद गोरीजीने हिवडै लगाओला—
संस्कृतज्ञो मार्मिकः कथयति—मानिनामनङ्गेनाऽद्य दोलामधिनीतं मनो
नो लास्यं दधाति रसिकानां किमसौ होला ? ॥२३॥

* वसन्तसमयं वीक्ष्य 'बुलबुल' पक्षिभिः कूजनमारब्धम् । वियोगिनां कृते, प्रेम्ण विरहरूपस्याऽग्नेर्ज्वाला निःसारिता । वसन्तकृतोद्दीपनेन विरहिणे दग्धा इव भवन्तीत्याशयः । + दुग्धमिश्रां भङ्गां सञ्जय, काठिन्येन नरशरीरमिदं लब्धम् । 'बोला' (आबखोरा' पात्रविशेषः), तन्मात्रां भङ्गां पीत्वा शिवं रट ।

÷ कदा आगमिष्यसि, रागसंवर्द्धिका होलिगीतीः कदा गास्यसि, हे प्रियतम ! प्रियतमां कदा वृक्षसि योजयिष्यसि । ३ अनङ्गेन अद्य मानिनामपि मनः दोलायितं कृतम् । अत एव असौ होला किं रसिकानां लास्यम् (हर्ष-मित्यर्थः) नो दधाति ? , अपि त्ववश्यं करोतीत्याशयः ॥२३॥

[रसिकवयस्यानामेव कृते सत्तमाप्रार्थनम्]

विध्यसि विलोले चलयन्ती चारुलोचने किम् ?

रुचिरकपोले दन्तमुद्रा मम नीयताम्
क्षीणकटिदेशो न सहेत कुचभारं भीरु !

बाहुपाश एषोऽप्यवलगने ते निधीयताम् ।
नाऽधिकमुरीकरोषि मञ्जुनाथकामनां चे-

दुक्कचयुग्मे ! वचोऽप्येतन्मे विधीयताम्
होलिका मनुष्यमनोदोलिका सुसंनिहिता

चन्द्रमुखि ! चोलिकाऽवमर्दनमुदीयताम् ॥२४॥

ते अवलगने कटिदेशे मम एष बाहुपाशो निधीयताम् । मम कामनाम् अधिकं यदि न स्वीकरोषि, तर्हि उन्नतस्तनशालिनि ! एतन्मम वचनमेव क्रियताम् । मनुष्येत्युक्त्या मनुष्यमात्रस्य साम्प्रतं मनसि दोलायितभावः, यस्तु देवः पशुर्वा स्यात्तस्याऽन्या कथेति सूच्यते । चोलिका कञ्चुलिका ॥२४॥

आज मानियों के मनको भी बिना अङ्गवाले (अनङ्ग, कामदेव) ने दोलायित कर दिया है । सच कहिये, क्या यह होली रसिकों को आनन्द नहीं देती ? ॥२५॥

वहसि कुसुम्भरङ्गरञ्जितमसंनहनं
 वरवसनं ते लसदङ्गसुषमाऽऽवहम्
 रङ्गजलसिक्ता तनुनिविडनिषक्ता सेयं
 कञ्चुकी वहति कुचयुग्मं लालसाऽऽवहम् ।
 मञ्जुनाथ शिञ्जारवमुखरकरेण मुहु-
 र्गर्णचूर्णमेतत्किमु किरसि मदाऽऽवहम्
 केवलमुत्क्षिपसि कुसुम्भनवरङ्गं किमु
 सङ्गं देहि सुन्दरि ते सकलसुखाऽऽवहम् ॥२५॥

असंनहनं संनाहरहितं विलुलितमित्यर्थः । तन्वाम् अङ्गे निविडं यथा
 स्यात्तथा निषक्ता श्लिष्टा । मञ्जुना मनोहरेण अथ शिञ्जारवमुखरेण च करेण
 मम मदवर्द्धकं वर्णचूर्णम् ('गुलाल') किं क्षिपसि ॥२५॥

सरसा सुखाय संमुखीना मधुयामिनीयं
 गन्धो माधवीनामयं मनसि निरुध्यते
 रोचन्ते समन्तान्मधुमधुरमृगाङ्गरुचो
 विगतशुचोऽद्य मम मदनः प्रबुध्यते ।
 मञ्जुनाथ कुसुमवतीति नाऽनुरञ्जयसे
 वीक्षसे न कञ्जमुखि ! धर्मः क्व विरुध्यते
 शयनं निषिद्धं धर्मशास्त्रे पुष्पवत्या सह
 रत्या निशि जागरणं केन प्रतिषिध्यते ॥२६॥

मधुयामिनी वासन्तिकी चैत्री वा रात्रिः । माधवीलतानाम् अयं गन्धः

होलिका

“ केवलमुत्क्षिपसि कुसुंभनवरङ्गं किमु
संगं देहि सुन्दरि ते सकलसुखावहम् ॥ ”

मनसि निरुध्यते स्थिरो भवति । मधुना वसन्तेन मधुरा मृगाङ्गस्य ज्योत्स्नाः ।
पुष्पवती अहम् इति कृत्वा त्वं मां न अनुरञ्जयसे प्रीणयसि । धर्मशास्त्रे पुष्प-
वत्या सह शयनं निषिद्धम्, अत एव शयनात्प्रतीपं रतिकर्मवशाज्जागरणं केन
वा निषिद्धं स्यादित्याशयः ॥२६॥

✽ शीतलाष्टमी ✽

प्रातरेव गेहे गेहे शीतलामठाऽन्तिकतो
गीतलालसाढ्याः पौरवनिता निरीक्ष्यन्ताम्
गेहे गेहे पाककार्यलब्धाऽवसराणां भूरि
नारीनिकराणां लास्यलीलाः प्रसमीक्ष्यन्ताम् ।
सायाह्नेऽथ शीतलाया मेलकनिवृत्ता नराः
श्रीरामनिवासोद्यानमध्यतः प्रतीक्ष्यन्ताम्
शीतलानि भोज्यान्युपभुज्य नीतलावण्यानि
शीतलाष्टमीतो महिलाकुलानि वीक्ष्यन्ताम् ॥२७॥
बाईजीमन्दिरे गृहीतवरवधूरूपाणां स्त्रीणां वैवाहिककौतुकानि, मध्याह्ने

चैत्र की यह सरस रात्रि सुख के लिये संमुख है । माधवी लताओं का
मधुर गन्ध भी मन पर जम गया है । चारों तरफ चन्द्रमा की चाँदनी चटक
रही है । पुष्पवती हो इसलिये तुम प्रसन्न करना नहीं चाहती । किन्तु
सुन्दरि ! देखती क्यों नहीं कि धर्म का विरोध कहां होता है ? धर्मशास्त्र में
पुष्पवती के साथ सोना निषिद्ध है, विहार में जागने का भला कौन निषेध
करता है ? ॥२६॥

प्रातःकाल ही घर घर में शीतलामठ के समीप गीतलालस(गानेच्छुक)

च रामनिवासे स्वैरलीलाश्च लास्यलीलापदेन बोद्धव्याः । नीतलावण्यानि
लावण्ययुक्तानि महिलाकुलानि ॥ २७ ॥

✽ गणगौरी ✽

सुन्दरसुरङ्गवेषभूषितसुचारुतनु-
नागरनितम्बिनीनिरुद्धभूरिभवना
प्रान्तरसुमितसहकारतरुगन्धवती
दीपितमनोजवह्निवासन्तिकपवना ।
प्रतिभवनाऽऽदृतमनोजघृतपूरभरा
सुखितसंयोगिचित्तचिन्तालवलवना
गौरीगणवन्द्यगणगौरीगुणगौरवतो
जयनगरीह भाति सर्वसौख्यसवना ॥ २८ ॥

सुरङ्गवेषेण भूषिताभिः सुचारुतनुभिः पौरस्त्रीभिर्मेलकदर्शनार्थं निरु-
द्धानि बहुभवनानि यस्यां सा (जयनगरी) । नितम्बिनीपदेन स्थाननिरोधे

पुरवनिताओं को देखो । रमोई के कार्य से छुट्टी मिल जाने के कारण घर
घर में स्त्रीसमूह की नानाविध लीलायें देखिये । सायंकाल 'सीलक्यां' के
मेले से लौटे हुए लोगों की रामनिवास बाग में प्रतीक्षा करो । ठंडे भोजन
के अनन्तर—लावण्ययुक्त महिलामंडल का आनन्द शीतलाष्टमी के दिन
देखिये ॥ २७ ॥

मनहरण सुन्दररङ्ग के वस्त्रों से भूषित सुन्दरी पुरनारियों से जिस
(नगरी) के भवन भरे हुये हैं । समीप के बागों में फूले हुए आमों से टकरा-

ऽभिप्रायः सूचित इति परिकराङ्कुरः । प्रान्तरे नगरपर्यन्तभागे सुमितानां पुष्पितानां सहकारतरूणां गन्धयुक्ता, अत एव उद्दीपितः मनोजवह्निर्येन एवं-विधो वासन्तिकः पवनो यस्यां सा (नगरी) । प्रतिगृहम् आहतः (स्वीकृतः) घृतपूर-(-घेवर-)-समूहो यस्यां सा । सुखितानां संयोगिजनानां चित्तस्य चिन्तालव्यं लुनाति या । सुन्दरीगणेन वन्दनीयाया गणगौर्या गुणगौरवात् जयपुरी पूर्वोक्तरूपेण सर्वेषां सौख्यानां सवना जनयित्री भाति । लवना सवना, उभयत्र नन्द्यादित्वाल्थुः ॥ २८ ॥

* मेलकम् *

अम्बरचतुष्पटीचमत्कृतिमुदीच्य चिरं
तदनु त्रिपोलियातटी ते परिचेयाऽसौ
सस्पृहमुपेत्य स्वर्गशूलीसंमुखेपि सखे
गायद्गौरीसंहतिरखेदं दृशि नेयाऽसौ ।
चतुरङ्गणेऽथ गजतुरगकुतुकमेच्य
चक्रिकाप्रचालनचमत्कृतिरुपेयाऽसौ
गुण्यगणगौरीगोपुरेण चतुरङ्गणगै-
गौरीगणगेया गणगौरी संनिधेयाऽसौ ॥ २९ ॥

आम्बेरचतुष्पटी-(-चौपड-)-चमत्कारं वीच्य तदनन्तरं त्रिपोलिया-परिसरो दर्शनीय इत्यर्थः । गायन्तीनां सुन्दरीणां संहतिः (समूहः) अखेदं

कर आये सुगन्धी वासन्तिकवायुने जहाँ मदनवह्नि को उभार दिया है। घर घर में जहाँ घेवरों को आदर दिया गया है। संयोगी पुरुषों के चित्त से चिन्ता का लेश तक जहां बिदा होगया है। गौरीगण (स्त्रीसमूह) से पूजनीय इस गणगौरी के गुण से यह जयनगरी सर्वसुखों को देनेवाली है ॥ २८ ॥

(सानन्दम्) दृशि नेया (दर्शनीया) । चतुरङ्गणे 'चौगान' मध्ये धावता-
मुच्छलतां च गजतुरगाणां कौतुकम् आ-ईन्दय, चक्रिका ('चकरी') प्रचाल-
नस्य चमत्कृतिः उपेया उपगन्तव्या, दर्शनीयेत्याशयः । 'चक्रिका' प्रचालन-
पाटवेनैव राजतो जीविकामुपभुञ्जानाः कर्मचारिणः त्रितलचतुस्तलपर्यन्तं
स्नहस्तधृतगुणेन चक्रिकां प्रचालय 'गुल्मटिका' (बुर्ज) स्थिताय जयपुरे-
न्द्राय स्वगुणपरिचयं तद्दिने ददतीति घटना सूच्यते । प्रशस्तगुणयुक्तेन गण-
गौरीगोपुरेण (तन्नामकपुरद्वारद्वारा) चतुरङ्गणगतैः भवद्भिः गौरीभिरुप-
गमेया सेयं गणगौरी संनिधातव्या दर्शनीयेत्याशयः । पुराणवसतिवास्तव्येन
कविना स्वानुकूलो मेलकदर्शनक्रमो वर्णितः ॥ २६ ॥

✽ नानास्थानेषु स्थिता जना मेलकं नानारूपेण वर्णयन्ति ✽

चतस्रो भाषाः

ब्रजभाषया रसिकः कश्चिदाह—

आँगन अटारी छात छज्जे चित्रसारी चढीं
चन्द्रमुखवारी पुरनारी चहुँ ओर की ✽

उर्दूभाषाऽभिज्ञः सोऽप्रेक्षं ब्रूते—

मजमा जमा है सारी रंगतों का देखो ज़रा
गोया गुलक्यारी किसी बागे पुरज़ोर की ÷ ।

आमेरी चौपड़ की चहल पहल देखकर त्रिपोलिया के आसपास
पहुँचिये । फिर 'सरगासूली' के संमुख ऊँचे स्थानों पर बैठकर गाती हुई
सुन्दरियों की शोभा देखिये । फिर चौगान में हाथी और घोड़ों की दौड़
का कौतुक देखकर, तीन खन की बुर्ज तक चलाई चकरी का चमत्कार देखिये ।
(यों) गनगौरीदरवाजे से चौगान में पहुँचकर गौरीगण से गाई इस 'गणगौरी'
का दर्शन करिये ॥ २६ ॥

संस्कृतज्ञः सालङ्कारमाचष्टे—

मञ्जुनाथ सरसवसन्तात्सुखसारीभवन्
फुल्लत्पुष्पधारी स हि कामतरुः कोरकी +

जयपुरीयः कश्चिद्वसाकुलितः कथयति—

भायाजी ! भरी छै भीड भारी, ई तिबारी होर
बारी खोल देखो असवारी गणगोर की × ॥३०॥

अङ्गने अटालिकायां गृहपृष्ठे विटङ्के चित्रशालायां च पुरवासिन्यश्चन्द्र-
मुख्यः समारूढाः । * स्त्रीणां नानाविधवर्णानि वस्त्राणि दृष्ट्वा उर्दूज्ञो ब्रूते—
'सर्वविधरङ्गाणामद्य संमेलनसभा संजाताऽस्ति, पश्य तावत्' । मन्येहं वैभव-
शालिनः कस्यचिदारामस्य नानारङ्गरमणीया पुष्पवीथिकाऽस्ति ।

∴ वसन्तसमागमात् सुखसाररूपो भवन् पूर्वं कोरकयुक्तः कामतरुः साम्प्रतं
विक्रमकुसुमधारी जातः । मेलके तथाविधान्युदीपनानि संमिलितानि यैः
किल पूर्वं मुकुलमनाथोऽपि कामवृक्षः साम्प्रतं विकसितकुसुमयुक्तो जात
इत्याशयः । + तात ! मेलकेऽतीव जनसमर्दः संजातः, अत एव अस्यां
त्रिद्वारिकायां वातायनमुद्घाटय गणगौरीयात्रां पश्य × ॥३०॥

जयपुरेन्द्रहर्म्यमालायां गणगौरीमहोत्सवसभा (दरबार)

मोदमादधाति वरवारिदमहलमिदं
सौरभवहल-नवनिष्कुटनिकेतने
सदृशसुरङ्गपटाः सामन्ताः समन्तात्स्थिता
मध्ये माधवेशो भाति निस्तुलनृपासने ।

वसन्तसमागम से सुखकारक हुआ जो काम-वृक्ष अब तक कलियों
से लदा था, वह अब खिले हुए फूलों से भरा है ॥ ३० ॥

वाति मदबन्धादिव मन्दमन्दचारी मरुन्
 माद्यति मनोऽपि वारनारीजननर्तने
 सेयं गणगौरीसुमहोत्सवसभातो भाति
 प्राकृतिकशोभा जयनगरनृपाङ्गने ॥ ३१ ॥

सौरभप्रचुरे राजगृहोपवने वरं 'बादरमहल' इति प्रसिद्धं हर्म्यं मोदं
 दधाति । प्रतिदिननियमितहरित-पीतादि-राजसदृशरङ्गपटधारिणः सभासदाः
 (भूम्यधिकारिणष्टकुलाः) पर्यन्ततः श्रेणीबद्धाः स्थिताः, मध्ये च अनुपमे
 रत्नजटिते सिंहासने माधवेन्द्रो भाति । मदवशादिव मन्दमन्दगामी सुखदः
 पवनो वाति, सभायां वारवधूनां नर्तनं दृष्ट्वा लोकानां मनः अपि मत्ततां
 गच्छति । एवं जयपुरेन्द्रस्य अङ्गने गणगौरीसुमहोत्सवसभायां सहकारसुरभि-
 माहताद्युद्दीपिता प्राकृतिकशोभा भाति ॥ ३१ ॥

आम बेला-आदि की सुगन्ध से महमहाते इस बाग के बीच यह
 'बादरमहल' अपूर्व आनन्द दे रहा है । इस महल के मध्य में सुन्दर राज-
 सिंहासन पर माधवेन्द्र विराजे हैं और चारों तरफ एकसे रङ्गीनवस्त्र धारण
 किये दरबारी सामन्त बैठे हैं । मानों मस्ती के कारण ही मन्द हुवा यह
 वसन्ती पवन धीरे धीरे बह रहा है । वाराङ्गनाओं के नृत्य से मन पर भी
 मस्ती छाई है । यों जयपुराधिपति के महलों में गनगौरमहोत्सव के दरबार
 में एक अपूर्व प्राकृतिक शोभा छाई हुई है ॥ ३१ ॥

जयपुरेन्द्रश्चन्द्रमहलप्रासादात् बादरमहलं प्रति आयाति
परावर्तते वा तत्समयस्य शोभा ।

पृष्ठतः प्रयान्ति राजपरिजनवर्गा भूरि
पार्श्वतः प्रयान्तो भान्ति सामन्ताः सुरञ्जिता
अग्रतो व्रजन्ति दण्डचामराऽऽतपत्रधराः
संमुखतो वारवधूवीथी संनिवेशिता ।
मध्यतो लसन्ति भूरिभूरि जलयन्त्रचयाः
परितो ज्वलन्ति चन्द्रभासः सुविशेषिता
एवं वासहर्म्यादयन् बादरमहलमनु
सादरमलोकि जयनगरनरेशिता ॥ ३२ ॥

‘चन्द्रमहल’ प्रासादस्य संमुखतः, मध्यभागे बादरमहलं यावत् जलयन्त्रश्रेणिः, तदुभयतश्च मर्मरपापाणनिर्मितं परमसुन्दरं विशालं कुट्टिमम् । तयोर्मध्ये एकेन कुट्टिमेन सुखशिविकामारुह्य जयपुरपुरन्दरः प्रयाति । द्वितीयेन कुट्टिमेन सामन्ताश्चलन्ति, अथं किल यात्रानिवेशः । तत्र जयपुरेन्द्रस्य पृष्ठभागे राज्ञः परिजनाः (‘चेला’ प्रभृतयः) चलन्ति । पार्श्वतः अर्थात् पार्श्वस्य द्वितीये कुट्टिमे रञ्जितवस्त्रयुक्ताः सामन्ताः प्रयान्तो भान्ति । राज्ञः अग्रभागे च दण्ड-चामर-छत्र-धारिणश्चलन्ति । राज्ञः संमुखभागे च वार—

संगमर्मरजडे राजमहल के विस्तृत फर्श की एक पट्टी (धाप) पर महाराज की सवारी के पीछे पीछे चेले खवास आदि राजपरिजनों की भीड़ है । पास की दूसरी पट्टी पर जर्क बर्क रंगीन बहुमूल्य वस्त्र धारण किये दरवारी सामन्त जा रहे हैं । सवारी के आगे-सोने के छड़ी चँवर छत्र

वधूतां पङ्क्तिः स्थापितास्ति । द्वयोः कुट्टिमयोर्मध्यभागे गगनचुम्बिन्यो जल-
यन्त्रधाराः शोभन्ते । जलयन्त्राणां परितश्च अन्यापेक्षया विशेषयुक्ताः चन्द्र-
भासः ('महताब्' इति प्रसिद्धाश्चन्द्रज्योत्स्नाविडम्बिन्योऽग्निचूर्णदीपिकाः)
ज्वलन्ति । एवंप्रकारेण निवासहर्म्यात् वारिदमहलं प्रति गच्छन् जयपुरेन्द्रः
सकलराजस्थानाऽतिशयितः कविभिः सादरं विलोकितः । सामन्ताः सुरञ्जिताः,
सुविशेषिताः, उभयत्र पादान्तरेऽर्चपरस्वादिमर्गलोपः ॥ ३२ ॥

✽ रामनवमीमेलकम् ✽

मर्दलमुपध्वनन्ति केचिन्मदमत्ता मुहुः
केचित्कलकांस्यवाद्यमाघ्नन्तीत्यवेक्ष्यताम्
केचिद् ग्रामकामिनीनिरीक्ष्य कामचेष्टाचणाः
कटिमभिनामयन्तो नृत्यन्तीत्युदीक्ष्यताम् ।
मञ्जुनाथ रामगञ्जमध्ये ग्राम्यलीलामेक्ष्य
साधुसिताक्रीडनकसंहतिः समीक्ष्यताम्
ग्रामजनगीतिगोष्ठीकामचाररम्या, रवैः
सुतरामदम्या रामनवमी निरीक्ष्यताम् ॥३३॥

अस्मिन्मेलके ग्राम्यजनानामेव विशेषतः समवायस्तमेवाह—

मोरछल आदि लिये राजसेवक चल रहे हैं । सम्मुख वाराङ्गनाओं की टोली
जा रही है । फर्श की दौनों पट्टियों के बीच दूरतक, आकाश को छूने वाले
सैंकडों फुँहारे चल रहे हैं । बांसों पर चारों तरफ महताबों की रोशनी हो
रही है । इस तरह 'चन्द्रमहल' से 'बादरमहल' पधारते हुए जयनगरेन्द्र
को लोगों ने बड़े आदर से देखा ॥ ३२ ॥

मर्दलम् 'तबलान्तर्गत' 'बाँया' इति प्रसिद्धम्। कलं कांस्यपात्रवाद्यम् आघ्नन्ति ताडयन्ति इति दृश्यताम्। आडो यमहनेति न शङ्क्यम्, अकर्मकादित्यनुवृत्तेः। कटिं विलक्षणरूपेण परिचालयन्तो नृत्यन्तीति। ग्राम्यलीलामेवम् आ-ईक्ष्य, सितাক्रीडनकानां संहतिः ('खांडके खिलौने') दृश्यताम्। ग्रामजनानां गीतिगोष्ठ्यां कामचारेण स्वच्छन्दविहारेण तादृशजनानां कृते रम्या, रवैः ग्राम्याणां गीतिकोलाहलैरतीव अदम्या ॥३३॥

❀ वटसावित्रीदिने वटपूजा ❀

सौभाग्योपसाविवटसावित्रीपवित्रदिने
 सुभगसवित्रीजने मोदघटा संदधाति
 पुष्पधूपनैवेद्यादिपूजासाधनानि नयन्
 सुन्दरीसमाजो वटमूलमनु संप्रयाति ।
 पश्य, वटवृक्षे सितसूत्रं परिवेष्ट्य निज-
 सौभाग्यस्य सूत्रं वर्द्धयन्ती प्रक्रमं ददाति
 ज्येष्ठमासमञ्जुकुहूजातभव्यभावोदया
 सेयं वटपूजामेकहृदया भजन्ती भाति ॥३४॥

सौभाग्यम् उपसूते तत्सौभाग्योपसावि, तस्मिन् वटसावित्रीपवित्रदिने ।

कितने ही मस्त होकर 'बाँये'(तबले को) बजा रहे हैं, देखिये- कितने ही कांसे की थाली पर डंके से ही तान तोड़ रहे हैं। कितने ही ग्रामनारियों को देखकर कामचेष्टा में प्रवृत्त हुए कमर को लचकाकर नांच रहे हैं। इस तरह 'रामगंज' में ग्रामीणों की लीला देखकर खांड के खिलौनों का निरीक्षण करिये। ग्रामवासियों की गीतिगोष्ठी और यथेच्छाचार से रमणीय, होहल्लेसे भरपूर इस रामनवमी (मेला) को देखिये ॥ ३३ ॥

सवित्रीजने स्त्रीसमाजे मोदघटा आनन्दपूरः संनिहितो भवति । प्रक्रमं परि-
क्रमाम् । ज्येष्ठमासस्य मञ्जवां कुह्वां (अदृष्टचंद्रायाममायाम्) जातः भव्य-
भावोदयो यस्याः सा । हूजा-पूजा-उदया हृदया चेति प्रासः ॥३४॥

✽ भरलानवमीमेलकम् ✽

सवैया (दुर्मिल)

रथ-तुङ्गतुरङ्ग-गता जनता
जनताहितसाङ्गपुरं श्रयते
गृह-तोरण-हर्म्य-मठोपरितो
भरितो जनसङ्घ इतो रमते ।
अपि गीतरसाऽऽकुलिता वनिता
जनिताऽतिमदं प्रमदं दधते
भरलानवमी नवमीनटशां
नवमीक्षणसौख्यमिहाऽऽवहते ॥ ३५ ॥

रथान् तुङ्गान् तुरङ्गांश्च गता (अतिरूढा) जनता, जनताऽर्थं हितकारकं
साङ्गपुरं ('सांगानेरम्') श्रयते । गीतिरसैराकुलिताः स्त्रियः जनितातिमदं

सौभाग्यदायक 'बटसावित्री' के इस पवित्रदिन सौभाग्यवती स्त्रीसमाज
में आनन्दलहरी छा जाती है । पुष्प-धूप-नैवेद्य आदि पूजासामग्री लेकर
सुन्दरीसमाज वटवृक्ष के नीचे पहुँचता है । देखिये — वटवृक्ष में सफेद सूत्र
को लपेटकर अपने सौभाग्यसूत्र को बढाती हुई यह परिक्रमा देरही है ।
ज्येष्ठमास की अमावास्या के दिन पवित्रभावोदयवाली यह एकचित्त होकर
वट-पूजा करती हुई सुशोभित होरही हैं ॥३४॥

यथा स्यात्तथा प्रमदं (हर्षम्) धारयन्ति । नवानां मीनदृशां (स्त्रीणाम्) नवम् (अद्भुतम्) ईक्षणसौख्यम् (नेत्रयोरानन्दम्) आवहते करोति ॥ ३५ ॥

✽ जयपुरे सुप्रथिता वर्षाकालिका महोत्सवाः ✽

✽ वनसोमवारमेलकः ✽

चतस्रो भाषाः

‘उमड घुमड धिर आई घटा धूआंधार
वारिवउँछार लिये बहत बयार ये’ ✽
‘वाजी वा हुयो छै अन्धकार किस्यो च्यारुं ओड़
बार बार बीजल्यां बतावैं पलकार ये ÷ ।’
‘मञ्जुनाथ यार ! नहीं होगी ये बहार फिर
तजैं गुफतार रहैं आज तो नये नये +’
‘विभ्रमविचारमवतारय मनस्सु नृणां
वनसोमवारमञ्जुमेलकमहोदये ॥ ३६ ॥’

गाडी-बग्गी-ऊंचे घोड़े आदि पर बैठकर जनता सांगानेर पहुँचती है । वहां घर दरवाजे-महल-मन्दिरो में भरे हुये लोग आनन्द मनाते हैं । गान-रस में मस्त हुई स्त्रियां आमोदप्रमोद करती हैं । (इस तरह) यह भरला नवमी नवीन मीननेत्रियों (भाषा में-मृगनयनी) के दर्शन का नवीन सुख देती है ॥ ३५ ॥

वनसोमवार के मनोहर मेले की मस्ती में आज लोगों के मन में विलासमय विचारों को उतार (जगा) दो ॥ ३६ ॥

पर्यन्ततो निबिद्धा घनघटाः समवेताः । सीकरसहयोगी वायुर्वहति * ।
 अहो समन्तात्कीदृशोऽन्धकारः संजातः । वारं वारं च विद्युतश्चण्डचमत्कृतीः
 प्रदर्शयन्ति । 'अर (और) पलका बतावै' इत्यन्वयः । मञ्जुनाथ मित्र !
 नेयं शोभा पुनर्भाविनी । अत एव ते वर्णनशैल्योऽद्य तु नवनवा एव विलो-
 क्येरन् । (अत एव, इत आरभ्य नानाभाषासु सूक्तिगुम्फः इति बोध्यम्) +
 रसिकनृणां मनस्सु मेलकमदस्य उदये अद्य विश्रमस्य विलासस्य
 विचारमवतारय संक्रामय । 'धार छार अन्धकारे'त्यादयः सर्वपद्यगताः
 प्रासाः ॥ ३६ ॥

* हरियाली मावस *

(मेलके मिलिता नानादेशीयाः सुहृदः सानन्दमवस्थिताः प्रावृट्—
 शोभां स्वस्वभाषया वर्णयन्ति)

प्रथमं वाङ्महोदयो वर्णयति—

‘चाहिया चमक चञ्चलार चोंकिते छे चोख’

ब्रजभाषारसिकः परितोऽवलोक्याऽऽह—

‘चारों ओर छाई घनघोर घटा धूआंसम’

जेटिलमैनः इङ्गलिशभाषया ब्रूते—

‘ओह माइ डियर ! आइ लाइक दिस हाली डे’

जयपुरीयो वर्षया भोजनसामग्रीमार्द्रामवलोक्याह—

‘हरियाली मावस मनैली जिद जीमां जम ।’

मित्राण्याह्वयन् गुर्जरौ निर्जगाद—

‘केवी छै बहार, जरा आवीने जुओ तो खरा !’

उर्दूपटुः सालङ्कारं व्याजहार—

‘फर्श ये बिछा है हरा देखिए ! दिखायँ हम’

तत्कालमागतान्वर्षाबिन्दूनिर्दिशन्महाराष्ट्रोभ्याचष्टे—

‘अन्धकार भाला, मित्र ! पाउस हे आला पहा !’

संस्कृतज्ञः सानन्दमग्रे सूचयन्नाह—

‘पर्वते पुरस्तान्मेघमालाऽऽलोकनीयेयम् ॥३७॥’

वाङ्मः—‘विद्युतश्चमस्कृतिं दृष्ट्वा चक्षुषो चकितनिमीलिते भवतः ।’
वज्र०—‘धूमयिता घनघटाः पर्यन्ते संघटिताः ।’ अंग्रेजी—‘Oh my dear !
I like this holiday’ मित्र ! एवंविधमवकाशदिनमभिरोचयामि ।’
जयपु०—‘यदा स्थैर्येण भुञ्जमहे, तदैव सेयं हरिताऽमावस्या सफला भवेत् ।’
गुर्जरः—‘कीदृशी शोभास्ति, किञ्चित् बहिरागत्य पश्यत तावत् ।’ उर्दू—
‘इदं हरितमास्तरणमास्तृतम्, वयं दर्शयामः ।’ सस्यहरितां धरामवलोक्यो-
त्प्रेक्षा । महारा०—‘अन्धकारो जातः । पश्य, मित्र ! मेघ एवागतः’ ॥३७॥

चाहिया०—बिजली की चमक देखकर आँखें चौंधिया जाती हैं। ओह
माई०—प्रिय मित्र आज की छुट्टी को मैं पसन्द करता हूँ। केवी छै०—
कैसी बहार है ज़रा आकर देखो तो। अन्धकार भाला०—अन्धकार होगया,
देखो यह मेह ही आगया। पर्वते०—सामने पहाड़ पर यह मेघमाला देखने
लायक है ॥३७॥

❀ श्रावणस्य तृतीयामहोत्सवः ❀

प्रथमदिने शृङ्गारकम् (सिजारा)

एतस्मिन्नुत्सवे 'लहरिया' 'चुँदडी' प्रभृतिचित्ररङ्गवस्त्राण्यभिरोचयन्ति महिलाः

❀ तत्र बहुभाषाणां चुँदडी ❀

चोटी करि, भूरिभूषणानि कृतान्यङ्गेष्वथ,
 रङ्गे हिनाने भी खूब खूबी ये दुवारा की
 घैर घैर घेवरना थाल भरी मूँक्या जुओ,
 चाव हुयो जीने वक्तुं कोऽस्ति सूक्तिसंपाकी ।
 मञ्जुनाथ तैनै सूक्तिसुन्दरीप्रसाधनाय
 पँचरँग चूनरी रँगी है बहु भाषा की
 चूनर चटक भरी भामिन कों भाई
 मनोलोभायाऽद्य सुन्दरीषु सोभा छै सिजाराकी ॥३८॥

'चुँदडी' चित्ररङ्गे रङ्गाणां स्थानपार्थक्यं न भवति । सर्वे रङ्गाः प्रायो मिलन्ति । तथैवाऽत्रापि प्रत्येकचरणे अनेका भाषाः संमिश्रिताः । परं पञ्च-भिर्भाषाभिः सेयं सूक्तिसुन्दर्याः पञ्चरंग चुँदडीत्यवश्यं वक्तव्यं स्यात्-यथा केशप्रसाधनं कृत्वा अङ्गेषु भूषणानि धृतानि, तदुपरि यावकेन (मँहदी) कर-

भूरि०—फिर अङ्गों में गहने पहने हैं । रङ्गे हिना—मँहदी का रङ्ग ।
 घैर घैर०—घर घर घेवर के थाल भरकर रखे हैं, देखो । वक्तुं०—कहने को कौन प्रौढ़ है । सूक्ति०—सूक्ति-(कविता-)-रूपी सुन्दरी के शृङ्गार के लिये ।
 मनोलोभा०—मन लुभाने के लिये सुन्दरियों में— ॥३८॥

पदे द्विगुणशोभा कृता । प्रतिगृहं घृतपूराणां पात्राणि भूतानि, पश्यत । रम-
णीषु योऽयमुत्साहस्तं वक्तुं को वा प्रगल्भः । मञ्जुनाथ स्वयाऽपि सूक्ति-
सुन्दर्याः शृङ्गाराय पञ्चभिर्भाषाभिः पञ्चरङ्ग'चूँदडी' चित्रवस्त्रं रञ्जितम् ।
स्फुरद्गङ्गा तदेतच्चित्रवस्त्रं भामिनीभ्यो भाति । अत एव रसिकमनोलोभाय सेयं
शृङ्गारकस्य शोभा वर्तते ॥३८॥

* तृतीया *

कलितकुसुम्भरागकञ्चुकनिलीनकुच -

कुम्भनता कान्ता भाति दोलामुपनीयाऽसौ

वारिदवितानतले ललितलताऽभिवृता

भूमिर्हरिताऽद्य जलवेणीरमणीयाऽसौ ।

मञ्जुनाथ योषितो रमन्ते गेहे गेहेऽधुना

विमृश मनागयि मदुक्तिर्मानीयाऽसौ

मानमपनीयाऽऽयाहि सुमुखि मदीयाऽन्तिके

श्रावणतृतीया भाति नूनमद्वितीयाऽसौ ॥३९॥

कुसुम्भरागरञ्जिते कञ्चुके निलीनाभ्यां कुचकुम्भाभ्यां नता । दोलाम्
उपनीय अधिरुह्य । विमृश मनागयि, अयि मनाक् विमृश ॥३९॥

कसूँभीरङ्ग की कञ्चुकी में छुपे कुचकुम्भों से नत यह सुन्दरी भूले
में बैठी सुशोभित है । बादलों के चँदोबे के नीचे मनोहर लताओं से घिरी
यह हरी भूमि बहती हुई जल की नहरों से अत्यन्त रमणीय है । आज घर
घर में स्त्रियों में प्रसन्नता छाई हुई है । थोड़ा विचार करो, मेरे इस कथन
को मानो । हे प्रिये मान छोड़कर यहां आओ । यह सावन की तीज सब
त्योहारों में अद्वितीय (बेजोड़) है ॥३९॥

* सिंहाऽवलोकनम् *

लहरीललितरङ्गरञ्जितरुचिरपटा
 सुन्दरीसुरूपघटामण्डिताऽद्य नगरी
 नगरीनरेशमाधवेशसभाभासितेऽस्मिन्
 तृतीयामहोत्सवे विभाति रङ्गसुभरी ।
 सुभरी निबद्धा नीरधाराधरैरम्बुधरै-
 रेजते वियोगिनामुदीच्य चित्तशफरी
 शफरीसुचञ्चलदृगञ्चलमुषितमना
 नन्दति कुरङ्गनयनाऽसौ कामलहरी ॥ ४० ॥

लहरीणां ललितरङ्गेण (लहरिया) रञ्जिताः रुचिराः पटाः यस्यां रा
 रूपघटाभिर्मण्डिता अद्य नगरी (अस्ति) । माधवेशसभा- (दरबार-) भासिते
 तृतीयोत्सवे रङ्गस्य भरी (घटा) भाति । तद्दिने राजसभायामेकरङ्गाण्येव
 वस्त्राणि धार्यन्ते । अम्बुधरैः सुन्दरा भरी (झडी) निबद्धा । भरीं दृष्ट्वा
 वियोगिनां चित्तरूपा शफरी एजते कम्पते । मीनवत् चञ्चलेन दृगञ्चलेन
 मुषितं रसिकानां मनो यया सा कामलहरी कामदेवस्य लहरीभूता ॥ ४० ॥

लहरियारंग के वस्त्रों से मनोहर यह नगरी सुन्दरियों की रूपघटा
 से आज मण्डित है । नगरी के नरेश श्रीमाधवेश के दरबार से प्रकाशित
 इस तीज के त्योहार में चारों तरफ रङ्ग की घटा शोभित है । [इस दिन दर-
 बार में रङ्गीन कपड़े ही पहने जाते हैं] मेघों ने भी आज झडी लगा दी है ।
 देख देखकर वियोगियों की चित्तरूपी मछली आज तड़प रही है [जल में
 भी तड़पना विशेषता है] । मछलीसे चञ्चल नेत्रों से मन हरनेवाली काम-
 देव की लहरी यह कुङ्गनयनी आज प्रसन्न हो रही है ॥ ४० ॥

मेलकः

भवन-विटङ्क-वीथि-वातायन-मन्दिरेषु
 पौरपङ्कजाक्षीद्युतिदूरदर्शनीयाऽसौ
 पञ्चरङ्गकेतुधरकुञ्जर-तुरङ्ग-रथ-
 पत्तिपुञ्ज-मञ्जुगौरीयात्रामहनीयाऽसौ ।
 मञ्जुनाथ भाति पुरी वारिदवितानतले
 मेलकनिबद्धजनलेखालालनीयाऽसौ
 प्रथमा समग्रतिथिमध्ये गणनीयाऽप्यद्य
 श्रावणतृतीया भाति नूनमद्वितीयाऽसौ ॥४१॥

मेलकदर्शनार्थं भवनादिषु स्थितानां पुरवासिनीनां पङ्कजाक्षीणां द्युत्या
 अत्यन्तं दर्शनीया (असौ पुरी), मेलके आगताः पञ्चरङ्गध्वजधारका ये कुञ्जराः,
 तुरङ्गाः, रथाः, सैनिकपदातिपुञ्जाश्च तैः मञ्जुला या गौर्याः (तीज) यात्रा
 (सवारी) तथा पूजनीया । वारिदरूपस्य वितानस्य तले, मेलके निबद्धा

भवन छत्त-रास्ते-झरोखे-मन्दिर सब जगह यह नगरी आज पुर-
 वासिनी सुन्दरियों की रूपकान्ति से अत्यन्त दर्शनीय है। पँचरंग झण्डावाले
 हाथी, घोड़े, रथ, सिपाहियों की पलटन आदि से मनोहर इस गनगौर की
 सवारी ने इस तीज को और भी महत्त्व दे दिया है। बादलों के कुदरती
 शामियाने के नीचे यह नगरी नानारंगवाली मेले की अपारजनता से अद्-
 भुत दिखाई पड़ती है। समग्र तिथियों में प्रथम गिनने लायक यह श्रावण
 की तृतीया आज अद्वितीय मालूम हो रही है। [प्रथम होने पर भी तृतीय,
 विरोध] ॥४१॥

या जनलेखा (लोकानां पङ्क्तिः) तथा लालनीया शोभनीया पुरी भाति ।
समग्रतिथिमध्ये उत्सवसंभारात् प्रथमत्वेन गणनीयाऽपि सेयं तृतीयेति
विरोधः ॥ ४१ ॥

‘तृतीयामहोत्सवोचिता जयपुरीयहिन्दीसंस्कृतयोर्लहरि-
रचना (‘लहरिया’) ।’

त्यारी हुई तीजकी तमासो तिरपोलै जुडयो
सागै सहणायामें मलाररागणी बाजी
पश्य पञ्चरङ्गध्वजवाही वारणोऽयं भाति,
कौतुकं ददाति पदा सोयमुच्छलन् वाजी ।
वाजी वा ! जम्यो छै म्हांटो मे भी किस्यो मौका मालै
लैरया चूँदड्यां भी आज भीजै भोत भायाजी
राजद्युतिराजन्मञ्जुमेलकसमाजमनु
राजतेऽम्बुपूरैरियं राजवीथिकाराजी ॥ ४२ ॥

मेलके मिलिताः स्वस्वभाषया तं वर्णयन्ति—गौर्याः (तीज) आग-
मनस्य वेत्ता जाता । ‘त्रिपोलिया’समीपे कौतुकसामग्री संघटिता । पश्य,
सहनायिकासु स्पष्टं मलाररागो वाद्यते । एकेन पदा उच्छलन् । अहो मेघोपि

देखो, पँचरंग झण्डा लिये यह हाथी कैसा सुन्दर है । उधर देखो,
आखे के पैरों से उछलता हुआ यह घोड़ा क्या तमाशे दिखला रहा है ।
राजवैभव से शोभित इस मेले के जमघट में यह बाजार मेघ की झडी से
और भी सुशोभित हो गया है ॥ ४२ ॥

कीदृशे समये समागतोस्ति, अद्य बहूनां लहरिया-चुँदडीचित्रवस्त्राशयाद्राणि
भवेयुः। राज्ञः शोभया राजति मेलकसमाजेऽस्मिन् राजमार्गपङ्क्तिः अम्बुपूरैः
शोभते ॥ ४२ ॥

रक्षाबन्धनम्

मङ्गलमनोज्ञवेषशोभमाननागरीभि-

र्दारोपान्तलिख्यमानश्रवणा विभासते

पाविता पुरस्तात्पुरः श्रावणीनिलीनैर्द्विजैः,

योजिता नवीनैर्गीतिसंसदः समासते ।

शोभमानरक्षाबन्धबन्धुरकराग्रा नराः

प्रमदपरायणाः सुमङ्गलमुपासते

तूर्णमात्मदक्षिणायै धूर्णमानदीनद्विजा

पूर्ण-मा-समिद्धा रक्षापूर्णिमा प्रकाशते ॥४३॥

नगरवासिनीभिः सुवासिनीभिर्द्वारदेशे लिख्यमानः श्रवणो यस्यां सा ।
पुरः नगर्याः श्रावणीकर्मणि संलग्नैर्द्विजैः पवित्रीकृता । नवीनैः केवलं विला-

मङ्गल और सुन्दर वेष से भूषित नगरवासिनियों ने अपने अपने घर
के दरवाजों पर दुतरफा 'श्रवण' लिखे हैं। 'श्रावणी' में लगे ब्राह्मणों ने
वेदध्वनि से नगरी को पवित्र कर दिया है। नवीन विलासियों के यहां गाने
के जलसे हो रहे हैं। हाथ में बँधी चमकीली राखियों से शोभित ये प्रसन्न-
चित्त पुरवासी मंगलकायों में लगे हैं। राखी की दक्षिणान्द्रुब जाय इस भय
से दीन ब्राह्मण जल्दी जल्दी घूम रहे हैं। पूर्णशोभा से युक्त यह राखी-
पूनों सुशोभित है ॥४३॥

सिभिः योजिताः उत्सवार्था गानसभाः समासते अधिविष्टा भवन्ति । रक्षा-
बन्धेन सुन्दरं कराग्रं येषां ते सुमङ्गलम् उपासते अनुतिष्ठन्ति । पूर्णया मया
शोभया समिद्धा आढ्या ॥४३॥

केचित्करनीतरम्यरक्षान्द्विजदक्षान्वीक्ष्य
यान्ति किल कक्षान्तरे भीता इव दुर्गमे
नाऽभ्युत्थातुमन्ये क्षमाः पक्षाऽऽघातरुग्णा इव,
दुरितविलक्षाः केपि भुग्ना भयविभ्रमे ।
केषांचिद्वचनमपि नैति नयरूक्षाऽऽनने
गमनप्रतीक्षाः केचिदासते बुधाऽऽगमे
याचन्ते न भिक्षां कलयन्ति किन्तु दक्षा इमे
योग्यतापरीक्षां रक्षाबन्धनदिनाऽऽगमे ॥४४॥

करे नीता रम्या रक्षा (पट्टनिर्मिता राखी) यैस्तान् वीक्ष्य, भीताः इव
दुर्गमे गृहकक्षान्तरे यान्ति । अन्ये पक्षाघातरोगिण इव अभ्युत्थानेपि न
क्षमन्ते । ये ब्राह्मणान्वीक्ष्य नोत्तिष्ठन्ति तदर्थमिदम् । केचिद्विप्रान् वीक्ष्य

कितने ही धनी हाथ में राखी लिये हुये ब्राह्मणों को देखकर डर से
जानानेरूपी किले में जा छुपते हैं । कितनों ही से लकवे के रोगी की तरह
उठा ही नहीं जाता । कितने ही अपने अपराधों से भँपे हुये की तरह भय
से नीचे पड़ जाते हैं । कितनों ही के नीति से रूखे मुख से वचन तक नहीं
निकलता । ब्राह्मणों के आने पर कितने ही उनके जाने की प्रतीक्षा ही किया
करते हैं । रक्षाबन्धन के दिन ब्राह्मण भिक्षा नहीं करते, किन्तु ये चतुररक्षा के
साथ लोगों की योग्यता परीक्षा करते हैं ॥४४॥

संकुचन्ति तदर्थमाह—दुरितैः विल्लक्षाः (लज्जिताः) केचिद् भयविल्लासेन भुग्ना अधोमुखीभूता इव । नीतिरूचे केषांचित् आनने वचनम् अपि न पृति (निःसरति) । बुधानाम् आगमने केचित् तेषां गमनमेव प्रतीक्षन्ते । अतएव चतुरा इमे विप्रा लोकानां योग्यतापरीक्षां कुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

राजसभा (दरबार)

सर्वविधसम्पत्सर्वतोभद्राऽऽख्यहर्म्यतले
 सर्वतो विभाति सभा करदमहीभृताम्
 मध्ये मणिमण्डितमहाऽर्हहेमसिंहासने
 मानमेदिनीशो भाति शोभामुपनीय ताम् ।
 मञ्जुनाथ संमुखे समिन्धे मञ्जुमल्लारोऽय-
 मेषा कविमल्लानां सदुक्तिरवधीयताम्
 'जयपुरधरणिमानरक्षावीरबाहुभृतो
 मानभूभृतोऽद्य रक्षामङ्गलमुपैधताम्' ॥ ४५ ॥

शोभायाः सर्वविधा सम्पत्तिः यस्मिन् ईदृशे 'सर्वतोभद्र' ('सर्वता'-)

सब प्रकार की राजशोभा से संपन्न इस 'सरबता' नामक सभाभवन में प्रतिष्ठित सरदारों का दरबार हो रहा है । रत्नों से जड़े सुवर्णसिंहासन पर सकल राजशोभा को लिये मानमहीन्द्र मध्य में विराज रहे हैं । सामने वाराङ्गना और गवैयों में मल्लार राग का समा जमा है । इधर कवियों की उक्ति पर भी ध्यान दीजिये । वह कह रहे हैं—जिनका भुजदण्ड जयपुरधरा की मानरक्षा करनेवाला है उन मानमहाराज को यह रक्षामङ्गल (राखी का मङ्गल) मुबारक हो ॥ ४५ ॥

नामनि सौधे करदायिनां भूम्यधिकारिणां सभा भाति । तां (प्रसिद्धां वर्ण-
नीयाम्) शोभासुपनीय अधिष्ठाय । संमुखे नृत्यन्तीनां वारवधूनां मुखात्
मल्लाररागो विजृम्भते । तद्दिने आशीर्वादार्थमुपस्थितानां कविश्रेष्ठानां एषा
सूक्तिर्निश्चयताम्, का सा ? तामाह—‘जयपुरभूमेः सम्मानरक्षायां वीरं
बाहुदण्डं विभर्ति तस्य’ ॥ ४५ ॥

सो०—मानसिंह नरनाथ ! जयपुररक्षाकरण हे ।

रक्षावहरक्षाऽथ रक्षतु रक्षाबन्धने ॥ ४६ ॥

रक्षाकारिणी इयं विप्रकरस्था रक्षा त्वां रक्षतु ॥ ४६ ॥

✽ गणेशचतुर्थी ✽

द्वारि द्वारि धूप-दीप-सिन्दूरादिसंभारेण

संभावितलोको गणनाथमर्चयत्यहो

दण्डाऽऽरवन् नृत्यद्बालवृन्दपरितोषी पश्य

सोयं वृद्धजोषी गुडधानान्संनयत्यहो ।

सायं गणनाथं पश्य मोतीदूंगरीस्थं सखे

योऽतीव प्रसिद्धोऽभीष्टसिद्धिं रचयत्यहो

व्यर्थीभूतयत्नः किमु सीदेत्सम्पदर्थी गण-

नायकचतुर्थी चतुर्थी घटयत्यहो ॥ ४७ ॥

जयपुर की रक्षा करनेवाले हे मानसिंह नरनाथ ! रक्षाबन्धन के दिन
सब विघ्नों से रक्षा करनेवाली यह रक्षा (राखी) आपकी रक्षा करे ॥ ४६ ॥

अच्छे लोग अपने अपने घरके दरवाजे पर धूप दीप-सिन्दूर आदि
सामग्री से गणेशजी का पूजन कर रहे हैं । देखिये-डकों की तालपर नाचते

दण्डानां (डंका) आरवेण नृत्यति बालवृन्दे परितोषयुक्तः । अथवा बालवृन्देन लोकान्परितोषयति तच्छीलः । वृद्धो 'जोशी'ति प्रसिद्धो बालका-
नामध्यापकः । वृद्धपदेन 'साम्प्रतमियं रीतिर्विरलीभवती'ति ध्वन्यते । चतु-
र्थी चतुर्णामर्थानां समाहारः, धर्मार्थादीन् सर्वपुरुषार्थान् घटयतीत्यर्थः ॥४७॥

✽ परिक्रमा ✽

नानाविधवाद्यानां निशम्यतां समिद्धो ध्वनि-
त्रिद्युद्विनिबद्धोऽयं प्रकाशः सुपरीक्ष्यताम्
स्कन्धैरुह्यमानमणिसिंहासनगानामहो
भगवत्स्वरूपाणां सुसौष्टवं समीक्ष्यताम् ।
मञ्जुनाथ मन्दिरेषु रथ्यामुख-चत्वरेषु
मार्गाणामुपह्वरेषु नारीततिरीक्ष्यताम्
भूरिभक्तविक्रमाय भजनसमाजक्रमा
लोकदुरतिक्रमा परिक्रमा प्रतीक्ष्यताम् ॥४८॥

हुए बालकों को प्रसन्नता से साथ लिए हुए ये पुराने जोशी गुडधानियों की उगाही कर रहे हैं । मित्र सायंकाल के समय मोतीडूंगरी के गणेशजी का दर्शन करिये, जिनकी सर्वत्र प्रसिद्धि ही नहीं, जो सबकी अभीष्टसिद्धि भी करते हैं । अपने प्रयत्नों को निष्फल देखकर ये धनार्थी क्यों उदास होते हैं । यह गणेशचतुर्थी चारों अर्थों को (धर्म अर्थ आदि) पूर्ण करती है ॥४७॥

(पहले) बैरव आदि नानाबाजों की आवाजों को सुनिये, (फिर) बिजली के हथड़ों की इस रोशनी को देखिये । कन्धों पर रखे जडाऊ सिंहासन पर बैठे स्वरूपों के शृंगारवगैरह पर विचार करिये । मन्दिरों पर, रास्तों के मुहानों पर, चौराहों पर, रास्तों के आसपास स्त्रीसमूह को देखिये । जिसके भजन-

लोकानां स्कन्धैः उद्यमानेषु सिंहासनेषु स्थितानां भगवत्स्वरूपाणाम्
 राम-कृष्णादिसमानं रूपं येषाम् तेषाम् । उपह्वरेषु समीपेषु । बहूनां भक्तावणिजां
 पराक्रमप्रदर्शनाय भजनगानक्रमो यस्यां सा । अत्र हि भक्ता अतीव तारस्वरेण
 गायन्तः स्वपराक्रमं प्रदर्शयन्ति । अतीव संकुलतावशात् लोकैः दुःखेन
 उल्लङ्घयितुं शक्या नगरपरिक्रमामण्डली प्रतीयताम् । प्रतीयतामिस्थनेन
 सन्ध्यासमये साङ्गानेरगोपुरसमीपे स्थितास्तदागमनं प्रतीक्षन्ते इति तत्स्थितिः
 सूचिता ॥ ४८ ॥

✽ सन्ध्या (साँगी) ✽

कुत्रचित्कदलिपल्लवानाम्, क्वचित्तूलिकानाम्,
 रङ्गाणां क्वचित्तु शुभशिल्पमुपादीयते
 द्वासप्ततियन्त्रैः, क्वचिच्चित्रैः, क्वचिन्मूर्तिचयैः,
 कुत्रचित्तु सिंहेनैव विस्मयो विधीयते ।
 वैदेशिकवैभवेन देशे भृशमल्पायित-
 शिल्पानां प्रदर्शनीव किमियं न गीयते
 वर्तमानविज्ञवरैर्वन्ध्या विदिताऽपि सखे
 सन्ध्याशिल्पचातुरी न किं ध्यानेऽद्य नीयते ॥४९॥

समाज में भजनगानेवाले भक्तों का पराक्रम (अतिजोर से गाने के कारण)
 देखने ही योग्य होता है, ऐसी इस भीड़भाड़वाली परिक्रमा की साँगानेर
 दरवाजे पर प्रतीक्षा करिये ॥४८॥

कहीं केले के पत्तों की, कहीं तुलियों (सरकंडों की सीक) की, कहीं
 रङ्गों की अद्भुत कारीगरी दिखाई जाती है । कहीं बहत्तर कलों से, कहीं
 मट्टी के खिलौनों से, कहीं केवल एक बड़े भारी सिंह (मट्टी का बना) से

क्वचित्कदलिपल्लवानां खण्डैर्नानाविधगृहोद्यानादिचित्रायुत्कीर्यन्ते (केलकी संभ्या) । घाटगोपुरे जायमाना 'तुलीकी संभ्या' । व्यासानां गृहे गोपीनाथमन्दिरादिषु च जायमाना 'गङ्गाकी सांझी' । द्वासप्ततियन्त्रैः क्वचिल्लोकानां विस्मयो विधीयते 'बहत्तर कलकी सांझी' । मूर्तिचयैः 'बांदरी के नासिक' स्थाने जायमाना 'रामसिंह की सांझी', 'चौडेरस्तान्तर्जायमाना भट्टानां सांझी' सूच्यते । सिंहेन विस्मयः, महाविशालः 'देवादास का नाहर' सूच्यते । इयं सन्ध्या हि, यदा वैदेशिकराज्यवशात् देशीयशिल्पानि देशे अल्पतामभजन्, तदा लोकेषु तदुत्साहप्रवर्तनाय आश्विनकृष्णे कौतुकरूपेण 'सन्ध्या'व्यपदेशात् देशीयशिल्पानां संचिप्ता प्रदर्शनीव चतुरैः प्रचारिता इति सूच्यते । वर्तमानाः ये विज्ञयराः (साकूतमिदम्) तैरियं सन्ध्या निष्फला विदिता, परमुपयुक्तीत्या उपयुक्ता स्वेयं शिल्पचातुरी भवता अवधाने किमिति न नीयते ? अपि त्ववश्यमवधाय उन्नतिं नेयेत्याशयः ॥ ४६ ॥

✽ आश्विननवरात्रेषु जायमानः पष्ठीमेलकः ✽

प्रातर्नरसिंहमेक्ष्य, यामद्वयीमध्ये मनो

मातरं शिलामयीमवेक्ष्य सफलं कुरु

देलरामरम्याऽऽरामदेशे पुञ्जीभूतजने

ह्यम्बरनगरमञ्जु'गुञ्जी'कवलं कुरु ।

ही लोगों को आश्चर्यचकित किया जाता है । विदेशियों की कृपासे जब देश के शिल्प अल्प हो चुके हैं तब इस (सांझी) को शिल्पों की प्रदर्शनी क्यों न कहा जाय । नई रोशनी के समझदारों ने चाहै इसे वन्ध्या (निष्फल) समझा हो, पर आप इस सन्ध्या (सांझी) की कारीगरी पर क्यों नहीं ध्यान देते ॥ ४६ ॥

सायंकालपूर्वमेव कालमहादेवं प्राप्य
 वीक्ष्य बालवामा नेत्रयुग्मं तरलं कुरु
 स्पष्टीकृतवृष्टिफल-मेलकमहिष्ठीभूत-
 माश्वयुजशुक्लषष्ठीमेलकमलङ्कुरु ॥५०॥

प्राचीनजनोपात्तः षष्ठीमेलकदर्शनक्रमो वर्ण्यते—प्रातः नरसिंह-
 दर्शनं कृत्वा (यतः अष्टवाटनात्पूर्वमेव तत्र दर्शनादिकं भवति), द्विप्रहर-
 समीपे 'शिलामयी'मातरं वीक्ष्य, मनः सफलं कुरु । ततः अत्रतीर्थं,
 गुञ्जीभूताः लोकाः यस्मिन्नीदृशे 'दत्तारामोपवने' आम्बेरनगरप्रसिद्धानां
 गुञ्जीनाम् ('गूंजी' पयःसारनिर्मिताः 'पेटक'विशेषाः) कवलं भोजनं कुरु ।
 स्पष्टीकृतं वृष्टिफलं येन तम् । (तत्र हि 'मावटा'हृदे यावज्जलमायाति
 तावती वृष्टिः परिज्ञायते) । सर्वमेलकेषु अतिशयेन महान्तम् ॥ ५० ॥

प्रातः (आठ बजे के पहले) नृसिंहजी का दर्शन करके दोपहर के
 समीप शिलामयी के दर्शन से मनको सफल करो । (फिर वहां से उतर कर)
 मनुष्यों से भरे 'दत्ताराम' के बाग में आम्बेर की गूंजियों (गुफिया) का
 भोजन करिये । सायंकाल से पूर्व ही 'काले महादेव' में पहुंच, सुन्दरियों से
 भरे मेले में नेत्रों को चंचल करो । जहां चातुर्मास्य की वर्षा का फल स्पष्ट
 प्रतीत होता है ('मावटा'में जलके भराव से), मेलों में जो नामी है, उस
 आश्विनशुक्ल'छठ के मेले' को अलंकृत करो ॥ ५० ॥

✽ दशहरा ✽

चञ्चत्पञ्चरङ्गनवपृथुलपताकावहा
 रोचते चतुष्पटी नटीव रङ्गरुचिरा
 तोपध्वनिधीरमर्चयन्ते गिरिदुर्गाऽङ्गणे
 वीरराजपुत्रा मञ्जुदुर्गा मन्त्रमुखराः ।
 मञ्जुनाथ मानमेदिनीन्द्रहर्म्यमालाऽन्तिके
 वाजि-गजमाला भाति पूजापुष्पविकिरा
 दिव्यरवदीर्घ घोषयन्ते दिवि दुन्दुभयो
 'दीव्यति दिगन्ते दिव्यदशमी दशहरा' ॥५१॥

चञ्चन्तः पञ्च रङ्गाः (वर्णाः) यासु एवंविधाः नवीनाः पृथुलाः राज-
 पताका वहन्ती चतुष्पटी 'चौपड़' रङ्गरुचिरा नटीव रोचते । नटी यथा नव-
 रङ्गाणि वस्त्राणि धारयति तथा चतुष्पटी अपि महादीर्घा नवीनपताका धारयति
 (तद्दिने नवा राजपताकाः (झंडा) स्थाप्यन्ते) । तोपध्वनिभिर्धीरं यथा
 स्यात्तथा द्रुमेषु राजपुत्रवीरा दुर्गा पूजयन्ति । मध्याह्ने द्रुमेषु भगवतीपूजा

नये और विशाल पँचरङ्ग झण्डे से युक्त यह चतुष्पटी (चौपड़) नटी
 की तरह रङ्ग से मनोहर है [उस दिन चौपड़ों में लगे झंडों पर नया पँच-
 रंगी वस्त्र चढ़ाया जाता है] । मध्याह्न के समय पहाड़ी किलों पर किलेदार
 राजपुत्रलोग तोपध्वनि के साथ मन्त्रविधि से दुर्गा का पूजन करते हैं ।
 मानमहाराज के राजमहल में पूजा में पहनाये पुष्पों को बरसानेवाली हाथी
 घोड़े आदि की पङ्क्ति अद्भुत शोभा देती है । दिव्य-दीर्घध्वनि से दिगन्तों
 को प्रविध्वनित करती हुई ये नौबतें घोषणा कर रही हैं कि आज 'दशहरा'
 नामक दिव्य दशमी है ॥ ५१ ॥

भवति, तदवसरे च दुर्गेभ्यः तोपध्वनयो भवन्ति । सायं च पूजापुण्याणां विकिरा (प्रवर्षिणी) वाजिनां गजानां च पङ्क्तिर्भाति । तद्दिने अश्व-गज रथा-दीनां राज्ञा पूजा क्रियते । दिवि आकाशे प्रतिध्वनिता दुन्दुभयः दिवि स्वर्गे देवैः कृतेन रवेण दीर्घं यथा स्यात्तथा इदं घोषयन्ति यत्—‘अद्य दशहरा दीव्यति शोभते’ । देवा अपि जयपुरेऽस्याभ्युदये संमिलिता भवन्तीति ध्वन्यते ॥ ५१ ॥

राजसभा (दरबार)

सामन्तैः समेतः सर्वतोभद्रे विधाय सभां
 शिञ्जितैरनिद्रे याति सैन्धवपूजोत्सवे
 शिञ्जारवनिर्भरांस्तुरङ्ग-दन्ति-पुण्यरथान्
 युञ्जानोऽधिकारिचयैरर्चति सुखोत्सवे ।
 तस्यान्तरे तोमध्वनौ भरति नभस्यान्तरे
 याति जयनगान्तरेशो विजयोत्सवे
 मानमेदिनीन्द्रजययात्राऽऽलोकलोभाऽधिका
 भाति कापि शोभा जयदशमीमहोत्सवे ॥ ५२ ॥

सामन्तों के साथ ‘सरबता’ में दरबार करके, गइनों की कनकनाहट से गूँज रहे ऐसे हाथी-घोड़ा-आदि के पूजास्थानमें मानमहाराज पधारते हैं । वहाँ मन्त्री आदि अधिकारीबगों के साथ बिराजकर रत्नजटितगइनों की ध्वनि से पूर्ण घोड़े--हाथी--पुण्यरथ (सिंगारा हुआ जो रथ मेले की सवारी के लायक हो, युद्ध के लिये नहीं) आदि की पूजा करते हैं । इसके अनन्तर आकाश में तोपध्वनि के छा जानेपर श्रीमान् जयपुराधिपति विजयदशमी की सवारी में पधारते हैं । (इस तरह) विजयदशमी के उत्सव में—मानमहा-

सामन्तैः सहितः (जयनगरनरेशः) सर्वतोभद्राख्यहर्म्यं सभां विधाय,
हय-कुञ्जरादीनां भूषणभूषणकारैः अनिद्रे मुखरिते पूजोत्सवे याति । सुखे
सुखकारके तस्मिन्नुत्सवे अधिकारिवर्गैः सह युञ्जानः संगच्छमानः तुरङ्गादीन-
र्चेति । पुण्यरथः शृङ्गारितो यः शोभायात्रायां याति न समरे । तस्य अन्तरे
(पश्चात्), नभःसम्बन्धि नभस्यम् तस्मिन्नवकाशे (गगनदेशे इत्यर्थः)
तोभध्वनौ भरति सति । तोभः 'नभ तुभ' हिंसायाम् ॥५२॥

✽ शलकमेलकम् ✽

दशम्या द्वितीयेऽस्मिन्नतीवाऽऽमोददायिदिने
बालुकया पीवा फतेटीवा समुपेयताम्
'रामबाण' 'धूमबाण' जाग्र'जयसिंहबाण'-
प्रमुखोऽत्र प्राणलोपितोपगणो वीक्ष्यताम् ।
मध्ये युज्यमानदन्तिवाद्येन्द्रविमानमुखे
श्रीमन्मानमेदिनीमरुत्वान्समवेक्ष्यताम्
नालकमुखोद्गतनिनादनदनालमिदं
कलकलशालि शलकमेलकमवेक्ष्यताम् ॥५३॥

राज की सवारी देखने की उत्कण्ठा जिसमें अधिक रहती है ऐसी एक अपूर्व
शोभा होती है ॥ ५२ ॥

अतिहर्ष देनेवाले विजयदशमी के दूसरे दिन बालू से भरे 'फतह-
टीवा' में जाइये । (वहाँ) 'रामबाण' 'धूमबाण' 'जयसिंहबाण' आदि प्राण
सुखानेवाली तोपों को देखिये । मध्य में — जुते हुए हाथियों से चलनेवाले
'इन्द्रविमान' नामक दोखने रथपर मानमहाराज का दर्शन करिये । तोप और

बालुकया पीवा पुष्टः । तोपमण्डलस्य मध्ये युज्यमानाभ्यां दन्तिभ्यां
वहनीयो यः 'इन्द्रविमानः' (तन्नामको महत्तमो रथः) तस्याग्रभागे । तोप-
बन्दूकादीनां नालकस्य ('नाली') मुखात् उद्गताः निनादरूपा नदाः नाल-
काश्च ('नाले') यस्मिन् तत् । महातोपानां मुखाद् घोरनादरूपा नदाः प्रा-
दुर्भूताः, लघुनलिकास्त्राणां च मुखात् लघुनादरूपा नालकाः समुद्गता इति
यथायथं योन्यम् ॥ १३ ॥

* नगरे आगमनम् (सवारी) *

चत्वर-चतुष्पथ-चतुष्क-चित्रशाला-स्थिताः
काश्चिच्चारुचैत्यचन्द्रशालाचयमासते
विपणि-विटङ्क-वप्र-वातायन-मन्दिरेषु
काचिद्वासवीथीवेशममालान्तराद्रीक्षते ।
देवगृह-गोपुर-गवाक्षचक्रवालान्तरात्
काचित्केलिसङ्गमञ्जुजालात्प्रसमीक्षते
पश्यत्पुरबालानयनारविन्दमालाऽङ्किता
नगरीह मानभूमिपालाऽऽगममीक्षते ॥ ५४ ॥

बन्दूकों की नालियों से जहां नाद (शब्द) रूप नद्दी और नाले निकलते हैं
[छोटी नालियों से नदी और नालों का निकलना ही आश्चर्य है । (नाली
तोपों आदि की नली और जलप्रणाली)] ऐसे इस कलकल से भरे 'शब्दक
के मेले' को देखिये ॥ १३ ॥

कई सुन्दरियां चौगान-चौराहे-चौक-और चित्रसारियों में बैठी हैं तो
कई महल और चांदनियों (ऊपर के खन का खुला मकान) में बैठी हैं ।

चत्वरं विस्तृतं प्राङ्गणम् । चतुष्कं 'चौक' पदवाच्यम् । कारिचच्च चैत्या-
नाम् (पूज्यगृह्याणाम्) चन्द्रशालानां च चयं समूहम् आसते अध्यासते,
'आस्'मात्रस्य उपसर्गसहकृतोर्थो विवक्षितः । विटङ्कः 'छुजा' प्रभृतिरुन्नतो
देशः । वप्रं प्राकाराधारः । वातायनं वातागममार्गः 'खिडकी' । गवाक्षः
'झरोखा' पदवाच्यः । मेलाकं पश्यन्तीनां पुरयालानां नयनारविन्दमालया—
ऽङ्किता चिह्निता (नगरी) । निजस्वामिनः कण्ठे परिधानार्थं हस्तयोर्मङ्गल-
माल्यं वहन्ती शृङ्गारयुक्ता काचिन्महिला उत्सवदिने यथा तदागमनं प्रतीक्षते
एवमुत्सवसंभारैरलङ्कृता जयपुरनगरी हर्षविकसितनारीनेत्रकमलमालामाद-
दती मानभूषस्यागमनं प्रतीक्षत इत्याशयः ॥२४॥
अस्य मेलाकस्यान्योपि यात्रोत्सवः (सवारी) चित्रचत्वरे '२८' पक्षे विलोक्यः ।

* शरत्पूर्णिमा *

(दरबार)

'प्रियतमनिवास'हर्म्यमालामञ्जुमौलिगता
विशदविशाला चन्द्रशाला भूरि भासते
स्वच्छपयःफेनपाण्डुरेऽस्मिन् विपुलाऽऽस्तरणे
शुभ्रमञ्जुलाऽऽभा इमे सामन्ताः समासते ।

कोई दुकान-छत-परकोटा-खिडकी-और मकान पर बैठकर सवारी देख रही हैं तो कोई निवासस्थान के मकान से ही । कई देवमन्दिर, नगरद्वार और झरोखों से देख रही हैं तो कोई अपने केलिभवन की जाली से ही । जैसे कोई नायिका हाथ में कमलमाला लिए नायक की प्रतीक्षा करती है इस तरह यह नगरी मेला देखती हुई बालाओं की नयनरूपी कमलमाला से अङ्कित होकर मानमहीपाल के आगमन की प्रतीक्षा कर रही है ॥२४॥

मध्ये रौप्यसिंहासने मानमेदिनीश एष
 पूर्णरजनीशरम्यरोचिषि विभासते
 चूर्ण्यमानचन्द्रचयपूर्ण-मा-प्रमोदवहा
 मानमहसाऽद्य शरत्पूर्णिमा प्रकाशते ॥ ५५ ॥

चन्द्रशाला 'चांदनी' । सर्वश्वेतवस्त्रधारणात् शुभ्रा मञ्जुला च आभा
 (कान्तिः) येषां ते । चूर्णीक्रियमाणो यो बहूनां चन्द्रमसां समूहस्तस्य पूर्ण-
 शोभायाः प्रमोदवाहिनी । श्रीमन्मानसिंहदेवस्य कौर्त्तिप्रकाशेन
 शरत्पूर्णिमा तथा प्रकाशते यथा ह्येषा चूर्णीकृतानामनेकचन्द्रमसां पूर्णशोभाया
 वाहिनी भवेदित्याशयः ॥ ५५ ॥

✽ दीपमालिका ✽

खचितविचित्रचित्रजाला भाति भूमिरियं
 सद्गन्दनमाला द्वारराजिरसौ भासते
 बालाऽऽमोदवार्द्धिनी विशालाङ्गणवेदिकासु
 सूतपुष्पजाला पुष्पभरिका प्रकाशते ।

'प्रीतमनिवास' महल के ऊपर इस विशाल और स्वच्छ चांदनी (महल
 के आगे खुली हुई छत) की आज अनुपम शोभा है । दूध के फेन की तरह
 सफेद इस बिछायत पर सफेद वस्त्र धारण किये सब सामन्त नियमानुसार
 बैठे हैं । मध्य में—चांदी के राजसिंहासन पर पूर्णचन्द्रमा की इस मनोहर
 चांदनी में श्रीमाननरेश शोभित हो रहे हैं । यह शरत्पूर्णिमा मानमहाराज के
 तेज से, चूर्णीकृत अनेक चन्द्रमाओं की पूर्णशोभा और आह्लाद को धारण
 करनेवाली की तरह आज प्रकाशित हो रही है ॥ ५५ ॥

मञ्जुनाथ मञ्जुचन्द्रशालामभिमण्डय जनाः

प्रतिगृहमेते किल कमलामुपासते

बालाकरदत्ता दीपमालादिनदैर्घ्यकरी

राजत्सौधमाला दीपमाला भूरि भासते ॥५६॥

सुवासिनीभिः उत्स्रवनिमित्तं खचितानि (लिखितानि) विचित्राणि चित्रजालानि यस्यामेवंविधा सेयं गृहभूमिर्भाति । उत्तमा वन्दनमाला ('बंदनवार') यस्यां सा द्वारपङ्क्तिर्भासते । बालकानाम् आमोदस्य आनन्दस्य वर्द्धिनी, सूतानि (उत्पादितानि) पुष्पजालानि यया ईदृशी पुष्पभ्रुङ्का ('फूलभुङ्गी' अग्निश्रीडनकविशेषः) प्रकाशते । जनाः चन्द्रशालां (उपरितनं गृहम्) अभिभूय कमलां उपासते (पूजयन्ति) । स्त्रीणां करैर्दत्ता, दीपमालादिनस्य दीर्घताकरी (दीपानां तथा प्रकाशो भवति यथा रात्रावपि दिनमिव प्रतीयते, अत एव दिनस्य दीर्घता), राजन्ती सौधमाला यया ईदृशी दीपानां पङ्क्तिः भासते ॥५६॥

स्त्रियों के लिखे विचित्र चित्रों (चौक आदि) से भूमि, और अच्छी अच्छी बंदनवारों से यह द्वारपङ्क्ति शोभित है । बालकों के आनन्द को बढ़ानेवाली, फूल बरसानेवाली यह फूलभुङ्गी (बारूद का खिलौना) विशाल आंगनों में शोभित है । घर घर में ऊपर के मकानों को सजाकर लोग लक्ष्मी-पूजा कर रहे हैं । नवबालाओं के हाथ से रखी गई दीपमालिका के दिन को दीर्घ बनानेवाली [दीपकों के प्रकाश से रात भी दिन होजाता है] महलों को शोभित करनेवाली यह दीपपङ्क्ति अति शोभित होरही है ॥५६॥

दीपावल्याः सायंकाले नगरशोभा

हर्म्यमौलि-मन्दिर-गवाक्ष-गेह-गोपुरेषु
 देवशिखरेषु दीपपद्धतिरुदीच्यताम्
 आपणेषु दर्शितनिवेशनैपुणेषु भृशं
 पित्तलादिपात्रभूरिवैभवं परीक्ष्यताम् ।
 मञ्जुनाथ सिंहदुर्गदीपद्युतिरेषा किमु
 दृश्यते सुरेशादिकनगरे ? समीक्ष्यताम्
 राजमार्गपालीभासिविद्युद्दीप्रदीपालीयं
 जयपुरनगरदुर्गदीपाली निरीक्ष्यताम् ॥ ५७ ॥

दर्शितं पित्तलादिपात्राणां निवेशस्य (स्थापनप्रकारस्य) नैपुण्यं येषु
 ईदृशेष्वपाणेषु । सिंहदुर्गस्य 'नाहरगढस्य' दीपकान्तिः सेयमिन्द्रादीनामपि
 किं नगरे दृश्यते ? अपि तु नास्तीत्यर्थः । राजमार्गपाल्यां (राजमार्गपङ्क्त्याम्)
 भासिनी विद्युतः दीप्रदीपानामालिर्यस्यां सा, जयपुरनगरस्य नाहरगढदुर्गस्य
 च दीपालिर्दृश्यताम् ॥ ५७ ॥

महलों की छत, मन्दिर, झरोखे, घर, नगरद्वार और शिखरबन्धों पर
 दीपपङ्क्ति देखिये । सजावट का अनुपम चातुर्य जहां दिखाया गया है ऐसी
 इन दुकानों में पीतल आदि के पात्रों का वैभव परखिये । आलोचना करिये-
 नाहरगढ़ की सी रोशनी क्या इन्द्रादि के नगरों में भी होगी ? राजमार्गों की
 दोनों पट्टियों में जहां बिजली की दीपपङ्क्ति प्रकाशित है ऐसी इस जयपुर
 शहर की और किले (नाहरगढ़) की दिवाली देखिये ॥ ५७ ॥

राजरुचिरोचितसुरङ्गहर्म्यमालिकासु
 चञ्चत्काचकान्तिदीपरुचिरुपभासते
 राजमार्ग-वीथी-वणिगापण-गृहाजिरेषु
 काञ्चिद्रुचिमेक्ष्य रविरुचयोऽप्युदासते ।
 मञ्जुनाथ सम्यगेव मन्यसे समक्षमियं
 मानराट्प्रतापपुञ्जमञ्जुभा विभासते
 चत्वर-चतुष्पथ-चतुष्क-चित्रशालिकासु
 हर्म्याट्टालिकासु दीपमालिका प्रकाशते ॥५८॥

राजः शोभया दीप्तासु सुरङ्गहर्म्यमालासु, चञ्चन्ती काचावरणानां कान्तियेषु ईदृशानां दीपानां रुचिः कान्तिः भासते । राजप्रासादे काचाच्छा-
 दितदीपपङ्क्तिः शोभते इत्याशयः । राजमार्गादिषु काञ्चित् अपूर्वा कान्तिं
 आ-ईक्ष्य भानुकान्तयोप्युदासीना भवन्ति । मञ्जुनाथ त्वं सम्यगेव मन्यसे-
 यत् इयं दीपावलीदीप्तिर्नास्ति किन्तु मानसिहदेवस्य प्रतापपुञ्जस्य मञ्जुभा
 भा (प्रभा) अस्ति । चत्वारो विस्तृतं प्राङ्गणम् । चतुष्कं 'चौक' पदवाच्यम् ॥५८॥

राजशोभा से अलंकृत सुन्दररङ्ग के महलों में (अर्थात् राजमहलों में)
 चमचमाते काच के गिलासों की रोशनी हो रही है । बाज़ार, रास्ते, दुकान,
 घर, आंगनों की इस रोशनी को देखकर सूर्यकान्ति भी मात होजाती है ।
 मञ्जुनाथ तुम ठीक ही कल्पना करते हो कि 'यह रोशनी नहीं, माननरेश
 के प्रताप की मञ्जुल कान्ति प्रकाशित है' । (इस तरह) चौगान, चौराहे,
 चौक, चित्रसारियों में महल और अटारियों में दीपमालिका (दिवाली)
 दरस रही है ॥ ५८ ॥

* राजसभा *

काचमणिमञ्जुलसुदृश्यदीपशाखिचयै-

र्विजितदिनेशविभा भूरि सभा भासते

सजलजलदभासि-वसनविभासिनोऽमी

सामन्ताः समन्तादिह मोदोन्मदमासते ।

मञ्जुनाथ राजोचिततेजसा महेन्द्रसमो

मध्ये जयनगरनरेशोऽयं प्रकाशते

राजन्ते महीपा बत दीपावलीवैभवेन

मानमेदिनीपादद्य दीपावली राजते ॥ ५६ ॥

दीपशाखिनः ('झाड़') इति प्रसिद्धाः तेषां समूहैर्विजिता सूर्यस्यापि विभा यथा सा, अतिप्रकाशवतीत्यर्थः । जलदवद् भासन्ते यानि वसनानि तैर्विभासिनः, अतिश्यामवस्त्रधारिण इति भावः । दीपावल्यां सर्वैः श्यामान्येव

'जगमग जोति जगी झाड औ फनूसन की,

दमितदिनेसद्युति द्योत दरबारी है

सजलजलदरंग सुन्दर बसन साज,

सोहत समाज के उमंग उर भारी है ।

मध्य में विराजमान मानवसुधेन्द्र राजें,

महितमहेन्द्रसम राजतेजधारी हैं

औरें मेदिनी के पति दिपत दिवारी पाय,

मानमेदिनीपति सों दीपति दिवारी है' ॥५६॥

वस्त्राणि धार्यन्ते । मोदोन्मदं यथा तथा आसते तिष्ठन्ति । अन्ये राजानो दीपावल्या राजन्ते मानभूमिपात्तु स्वयं दीपावली राजते । राज्ञां शोभाप्रदा-
तुरप्ययं शोभादायक इति महातिशयो ध्वन्यते ॥ ५९ ॥

भ्रातृद्वितीया मसीपात्रपूजा च
भ्रातरः प्रयान्ति भगिनीनां भवनेषु यत्र
सौभ्रात्रं भजन्तो धारयन्तो मञ्जुमालिका
भोज्यव्यञ्जनानि भूरि भूरि भजमाना स्वयं
भोजयति भ्रातृन् भगिनीयं भव्यभाविका ।
मञ्जुनाथ यद्दिने मिमेल मसीपात्रपूजा
कार्यालय-भू-जागृतपूजाविधिसाधिका
भ्रातृभगिनीनां स्नेहभावैर्भावनीया भूरि
किं भ्रातृद्वितीया गणनीया न गुणाधिका ? ॥६०॥

सौभ्रात्रम् प्रशंसनीयं भ्रातृभावम् । मञ्जुमालिकाः सुवर्णादिनिर्मित-
मालिकाः धारयन्तः, शृङ्गारयुक्ता इत्यर्थः । 'मालिकाः' इति विसर्गस्य पादा-
न्तरभकारपरत्वात्सुलोपः । कार्यालयभूमिषु जागृतस्य पूजाविधेः साधिका मसी-
पूजाऽपि यद्दिने मिलित्तास्ति । तद्दिन एव यवनाब्धिष्ठितेष्वपि न्यायालय-
कार्यालयादिषु कर्मकारणविधिर्जागरूक इव दृश्यते इति सूच्यते ॥ ६० ॥

भ्रातृभाव को रखनेवाले सोने की कंठी आदि से सजे भाई जिस दिन
भगिनियों के घर जाते हैं । स्नेहभाव रखनेवाली भगिनी नानाप्रकार के
व्यञ्जन बनाकर भाइयों को खिलाती है । कार्यालयों (कचहरी दफ्तर आदि)
की भूमि में पूजाविधि को साधन करनेवाली 'कलमदानपूजा' भी जिस दिन
आ मिली है । भाई बहिनों के स्नेहभाव से भरी इस 'भाईदोज' को क्या
गुणाधिक नहीं मानोंगे ? ॥ ६० ॥

मकरसंक्रान्तिः

प्रतिगृहमेव मोदमुत्साहं विमार्गं मनाक्
 स्त्रीषु सुखसंनाहं समीक्ष्य मुदुन्मुद्रयताम्
 प्रतिगृहदीयमान'फेनी'तिलमोदकाऽऽद्य-
 धीनीकृतकारुजने साधय सुभद्रताम् ।
 मञ्जुनाथ पश्य पुरः पौराणां पतङ्गसुखं
 बालानामिहोर्ध्वमुखं धावतामनिद्रताम्
 श्रान्तिमपनीय पतङ्गेषु पराक्रान्तिमेहि
 धेहि न संक्रान्तिदिव्यदिवसे दरिद्रताम् ॥६१॥

विमार्गं पश्य । सुखसंनाहं सुखोत्तेजनाम् । मुत् (हर्षः) उन्मुद्रयताम् ।
 रमणीषु सुखपूर्णमुत्साहं वीक्ष्य हर्षो विकास्यतामित्याशयः । प्रतिगृहं दीय-
 मानैः 'फेनी'-(गोधूमातिसूक्ष्मचूर्णनिर्मितः पिष्टकविशेषः 'सूत्रिका' -) तिल-
 मोदकादिभिः अधीनीकृते कुम्भकार-नापितादिगृहकार्यकरजने भद्रतां
 साधय । फेनिकादिप्रदानेन तान्वशीभूतान्कृत्वा तेषु व्यवहारे भद्रतां स्थापय ।
 अप्रदाने तु ते न विनयं भजन्तीति भावः । पतङ्गानाम् 'कनकौआ' इत्यादि-

प्रत्येक घर में आनन्द और उत्साह को लक्षित करिष् । स्त्रियों में सुख
 के साधनों को देखकर हर्ष को उत्कलित करिये । प्रत्येक घरमें ही दिये गये
 फेनी, तिलके लड्डू आदि से अधीन किये गये कामकरनेवालों (कमीनलोंगों)
 में भद्रभाव स्थापित करिये [देने से वह भद्रता से पेश आते हैं] । सामने
 ही पुरवासियों का पतङ्ग का आनन्द और ऊँचा मुँह किये छतों पर दौडने-
 वाले बालकों का उत्साह देखिये । थकावट को दूर फैंक आज पतङ्गों में परा-
 क्रम दिखाइये संक्रान्ति के इस दिव्य दिन दरिद्रता को दूर करिये ॥६१॥

नाम्नां दोरकोङ्गायनीयानां क्रीडनकानां सुखम् आनन्दम् । ऊर्ध्वमुखं यथा
स्यात्तथा भवनपृष्ठेषु धावतां बालकानामनिद्रताम् (उत्साहं) च पश्य । पतङ्ग-
दर्शनार्थमुन्मुखाः धावन्तो बहवो नीचैर्निपन्तीति घटनापि सूच्यते । श्रमं
दूरीकृत्य पतङ्गोङ्गायने पराक्रमं स्वीकुरु ॥६१॥

✽ जयपुरप्रसिद्धा अन्ये उत्सवाः ✽

वरयात्रा (निकासी)

अहह निशम्यतां सवाद्यसहनायीस्वरो
रुचिर'हवाई'ध्वनिर्दूरतः प्रतीक्ष्यताम्
मध्यतः प्रविश्य सखे दृश्या वरयात्रिच्छटा
नृत्ये निकटाऽऽगतापि गणिकेयमीक्ष्यताम् ।
मध्येसमं निन्दतां च बालकविवाहमहो !
भव्यवरवेषवहो बालोऽसौ निरीक्ष्यताम्
पात्राऽपात्रनिःस्पृहा सुभूरिधनमात्राव्यया
जयपुरविवाहवरयात्राऽसौ समीक्ष्यताम् ॥६२॥

आहा ! छुकड़े पर चलनेवाले नगारे और सहनाइयों का स्वर सुनिये ।
चमकृत करदेनेवाली 'हवाइयों' की ध्वनि तो दूर से ही सुनिये । मित्र !
बरात की सजावट के लिये दुतरफा जमी सिपाहियों की पङ्क्ति में घुसकर
बरातियों की शोभा देखिये । बरात के मंडल में खड़े होने पर, निकट आई
इस नाचती हुई वेश्या को भी निहार लीजिए । सभा पञ्चायत में जो बाल-
विवाह की निन्दा किया करते हैं उन्हीं के घर के दूलह के वेष धारण करने-
वाले इस बालक को भी देख लीजिए । यह इतने सच के योग्य है या नहीं

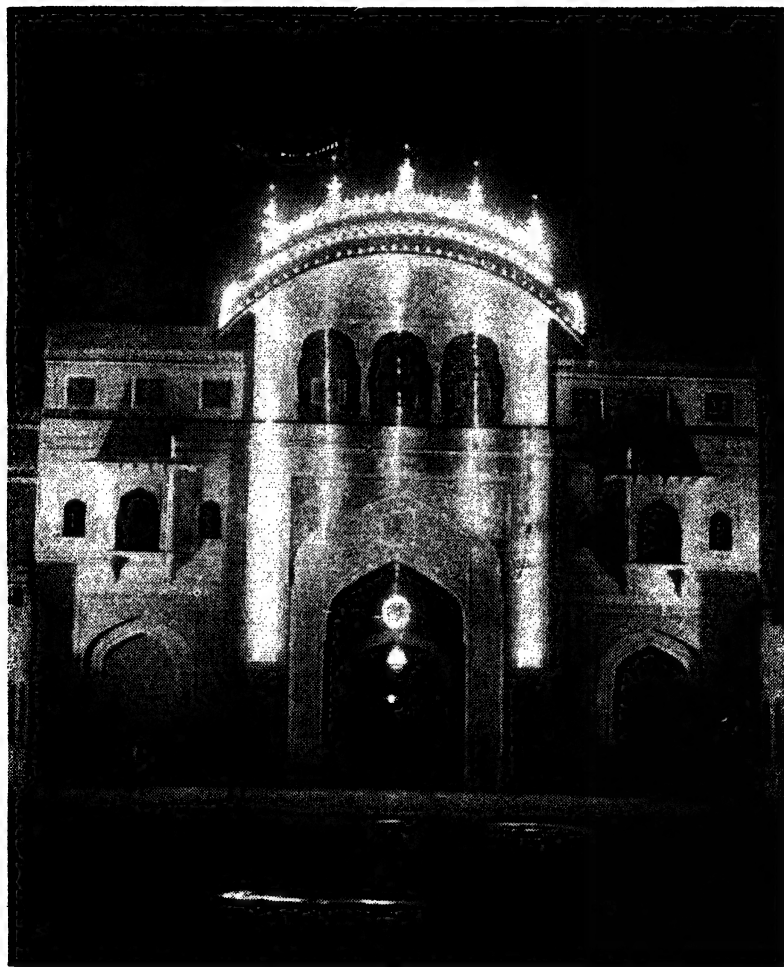
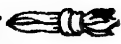
दुन्दुभिवाद्येन सहकृतः 'सङ्गनायिका'वाद्यस्वरः श्रूयताम्, यद्वादक—
 मण्डली शकटस्था अग्रे चलति । 'हवाई' गगने दूरं गत्वा सशब्दं चमत्कुर्व-
 त्तात्प्रकाशकोऽग्निप्रीडनकविशेषः । मध्वतः उभयतो बद्धराजपदातिश्रेण्या
 मध्ये प्रविश्य । वरयात्रिणामग्रतो निबद्धे मण्डले संमुखतो नृत्यन्ती गणिका
 दृश्यताम् । अहो समाजसंशोधनसभाया मध्ये बालविवाहं निन्दतां वरपत्नी-
 याणामेव सज्जनानां मध्ये वरवेषवाही असौ बालो वीक्ष्यताम् । ये सभायां
 बालविवाहं निन्दन्ति त एव मध्येराजमार्गं भेरीनादपुरस्सरं बालकवरस्य
 वैवाहिकयात्रां नयन्तीति बालपदस्याऽऽकृतम् । धनव्ययस्य इदं पात्रम् अपात्रं
 वेति विवेके निःस्पृहा, भूरिधनमात्राया व्ययो यस्यां सा । खेयं विचारपुरस्सरं
 समालोचना दृग्गोचरीक्रियते न कौटिल्यभावेनेति 'समीक्ष्यतां' पदेन
 सूच्यते ॥ ६२ ॥

प्रथमप्रथमं विद्युतः (Electricity) प्रवर्तने अधिजयपुरं जायमानो
 विद्युत्प्रकाशोत्सवः (पौषस्यामामारभ्य, संवत् १९८३)

विद्युत्प्रभाभासिता विभाति स्वर्गशूली भृशं
 श्रीरामनिवासाऽऽद्यस्ति विस्मितसमस्तसूरि
 विद्युदियं चारुचांदपोलयाता संचकास्ति
 त्रितलत्रिपोलियाऽपि तडिता तमोविदूरि ।

इस तरह पात्र अपात्र का जहां विचार नहीं, धनमात्रा का जिसमें पूर्ण व्यय
 है, ऐसी इस जयपुर की वरयात्रा (विवाह आदि की निकासी) को देखिए ॥ ६२ ॥

जयपुरवैभवम्

‘त्रिपोलिया’

मन्ये साक्षादिन्द्रमेव मत्वा मानमेदिनीन्द्र-

मेषा मुहुर्विद्योतते विद्युद् हृदयाऽवपूरि

तस्मादेव चञ्चलाऽप्यचञ्चलायितत्वमाप्य

स्वामिसदनानामञ्चलाऽऽगता विभाति भूरि ॥६३॥

रामनिवासोद्यानहर्म्यम् (म्यूजियम), तत्समीपस्थं घण्टागृहम् एत-
दादि स्थानम्, विस्मिताः समस्ताः सूरयो यस्माद् ईदृशमस्ति। मर्मरपाषाण-
निर्मितस्य सप्तभूमस्य लोकप्रसिद्धस्योद्यानहर्म्यस्य सर्वतो व्याप्तैर्विद्युद्दीपैर-
भूतपूर्वा शोभाऽभवदित्याशयः। त्रितलं त्रिपोलियाख्यगोपुरमपि विद्युता
(करणेन) तमः विदूरयति तादृशमस्ति। आमूलचूडं विद्युद्भासितस्य तस्यापि
अनुपमा सुषमाऽभवदित्यर्थः। मानभूमीन्द्रं साक्षादिन्द्रमेव मत्वा मेषवाह-
नस्य इन्द्रस्याधीना एषा (विद्युत्) हृदयाऽवपूरि यथा स्यात्तथा (पूर्णहृदयेन)
विद्योतते। तस्मादेव (तत एव) स्वामिनः (माननरेशरूपस्य निजस्वामिन
इन्द्रस्य) सदनानाम् अञ्चलाऽऽगता प्रान्तोपस्थिता चञ्चलाऽपि सेयं
स्वामिसेवाभयेन निजस्य चञ्चलत्वं त्यक्त्वा भूरि भाति। स्वामी अप्रसन्नो
भवेदिति भयेन स्वाभाविकीं चञ्चलतां त्यक्त्वा सुस्थिरतया प्रकाशत
इत्याशयः। क्षणप्रभायाः सुस्थिरं प्रकाशं वीक्ष्य सेयमुप्रेक्षा ॥६३॥

बिजली की रोशनी से जगमगाती हुई यह 'सरगासूली' अत्यन्त सुहा-
वनी मालूम होती है। रामनिवास के महलबगैरह भी (बिजली की रोशनी
से) चतुरों को चकित कर देनेवाले हैं। चांदपोल दरवाजे पर लगाई यह
बिजली की रोशनी भी अति शोभित है। तिकखना तिरपोलिया भी बिजली
से जगमगा रहा है। मानों-मानमहीन्द्र को आज साक्षात् इन्द्र ही मानकर
यह बिजली हार्दिक प्रसन्नता से जगमगा रही है। तब ही तो यह चंचला
(बिजली) अचंचला (स्थिर) बनकर स्वामी (इन्द्र) के सदन के पास उत्साह
से चमचमा रही है ॥ ६३ ॥

❀ 'हेडा' (भूरिभोजनम्) ❀

प्रथमं प्रवेशद्वारि देयं भोजपत्रमिदं
 भूरिभोज्यपेयं पटमण्डपमथेक्ष्यताम्
 'भो भो देहि मोदकान्' 'निधेहि भूरि कर्चूरिकाः'
 'शीघ्रतां विधेही'त्यादि कौतुकमपेक्ष्यताम् ।
 पटवृत्तिछिद्रेभ्यो निरीक्षमाणनीचजनं
 निर्गमं प्रतीक्षमाणनापितं निरीक्ष्यतां
 रथ्याधूलिधोरणीषु हेडाभोज्यमानजनं
 जयपुरनगर'हेडा'भोजनमवेक्ष्यताम् ॥ ६४ ॥

प्रवेशस्थ द्वारे 'नाका' इति प्रसिद्धे भोजनस्थ पत्र 'टिकट' इति प्रसिद्ध देयम् । अथ पत्रदानोत्तरं भूरि भोज्यं पेयं च वस्तु यस्मिन्नीदृशं पटनिर्मितं मण्डपम् 'कनातान्तः' प्रविश्यतामित्यर्थः । निरीक्षमाणाः भोज्यसामग्रीं सत्ता-
 लसं पश्यन्तो नीचाः (चाण्डालादयः पात्राद्वह्निष्कृताः) जना यत्र तत् ।
 भोज्यस्थाने संमार्जनीं दातुं जननिर्गमं प्रतीक्षमाणाः नापिता यस्मिन् तत् ।

पहले प्रवेशद्वार (नाका) पर टिकट दीजिये । फिर जहां खाना पीना होरहा है उस पटमण्डप (कनात) को देखिये । 'अजी लाडू क्याओ' 'कचोरयां और मेल जाओ' 'जल्दी करो' इत्यादि कौतुकों पर कान दीजिये । कनात के छेदों से जहां बाहरवाले (अस्पृश्य) देख रहे हैं, जगह साफ करनेवाले नाई जहां लोगों के निकलने की ही प्रतीक्षा किया करते हैं । रास्ते की धूलि में हेला से (उपेक्षापूर्वक) जहां हजारों आदमी जमाये जाते हैं, ऐसे इस जय-
 पुर के 'हेडाभोजन' (श्लेष में 'ड' 'ल' का भेद नहीं, अतः हेला अर्थात् अवहेलापूर्वक भोजन) को देखिये ॥ ६४ ॥

रथ्यायाः धूलिधोरणीषु (समूहेष्वित्याशयः)। हेडया हेजया (डल्लयोरभेदः)
भोज्यमानाः जना यस्मिँस्तत् । येषां चण्डालादीनां गृहे आगमनमपि सदर्प
वयं निषिध्यामस्तेषां भोज्यनिरीक्षणम्, आवरणपटस्पर्शश्च, ये नापिताः
स्पर्शेपि निषिद्धास्ते भोज्यखण्डसंकुलामुच्छिष्टस्थानधूलिं केवलं संमार्जयन्वा
इतस्ततः कुर्वन्ति, धूलिं चोड्ढाययन्तीत्यादिदुर्दशाभिः सुस्पष्टा निमग्नता—
नाम् अवहेला ॥ ६४ ॥

✽ प्रसङ्गतो दाक्षिणात्यानां भूरिभोजनम् ✽

केचिन्मुखमानयन्ति मोदकमुदस्य मुदा

केचित्तन्निरस्य नीरमापिबन्ति वीक्ष्यताम्

वारयन्ति केचिन्नतनेत्रं परिवेषयन्ती-

मन्ये भोजलग्नास्तन्न पश्यन्तीत्युदीक्ष्यताम् ।

वामपङ्क्तिमध्ये मञ्जु यो जन इहाऽस्ति तस्य

भोजनेन साकं नेत्रयोजनमपीक्ष्यताम्

सौरभसुवासि भव्यभवनविभासि भूरि-

दाक्षिणादिगवासि-विप्रभोजनमवेक्ष्यताम् ॥६५॥

कितने ही प्रसन्नतापूर्वक मोदक को उठा मुंह में दे रहे हैं । देखिये-
कितने ही उसे छोड़ जल पीरहे हैं । कितने ही नीचे नेत्र किये परोसनेवाली
महिला को मना कर रहे हैं । भोजन में लगे कितनों ही की इस पर इष्टि
ही नहीं । बाँई पङ्क्ति में जो एक महारमा बैठे हैं, भोजन के साथ साथ
उनका नेत्रयोजन (आँख मिलाना) भी देख लीजिये । धूपबत्ती आदि से
सुगन्धित, रङ्गवल्ली (भोजनस्थान के आसपास रंगों के चित्राम) से सुशो-
भित, भव्यभवन में होनेवाली दाक्षिणात्यब्राह्मणों की भोजनपङ्क्ति को
देखिये ॥ ६५ ॥

केचित् उदस्य उत्क्षिप्य मोदकं मुखं (मुखे) आनयन्ति, केचित् तत् (मोदकम्) त्यक्त्वा जलं पिबन्ति । शिष्टतया नतनेत्रं यथा स्यात्तथा परिवेषयन्तीं वारयन्ति । भोजे संलग्नाः अन्ये केचित्तु तत् (परिवेषणादिकम्) न पश्यन्ति । चित्रे वामपङ्क्तौ यो जनोऽस्ति तत्कर्तृकं मञ्जु नेत्रयोजनं परिवेषयन्तीं प्रति नेत्रपरिचालनमपि ईक्ष्यताम् । अग्ररुसौरमेण सुवासि सुगन्धितम् ॥ ६५ ॥

पूर्वस्मृतिः

ते केचिद्विलासाः समुदूढधनस्नेहरसाः
 ते वै परिहासा ये प्रमोदमवहन्नहो
 तत्तत्समयेषु सुहृद्गोष्ठीसुखसंभृतानि
 तानि रमितानि यानि चिन्तामहरन्नहो ।
 मञ्जुनाथ निध्यानेन किमपि नवीनानीव
 कौतुकमिदानीमपि चित्तेऽजनयन्नहो
 कानिचित्सुखानि तानि पूर्वमनुभूतान्यपि
 साम्प्रतमतीतवृत्तभूतान्यभवन्नहो ॥६६॥

समुदूढः धृतः सान्द्रः स्नेहरसो यैः । तानि रमितानि यानि हि निध्यानेन विचारणेन नवीनीव (भूतवन्ति) वर्तमानकालेपि कौतुकमजनयन् । अतीतवृत्तभूतानि अतीतकालस्य कर्णश्रुतघटनासदृशान्यभूवन्निस्था— शयः ॥ ६६ ॥

धने स्नेहरस से युक्त वे विलास, वे परिहास, जो आनन्द देते थे । समय समय पर मित्रगोष्ठी के सुख से भरे वे आमोद प्रमोद जो कि सब चिन्ताओं को दूर कर देते थे । विचार करने पर नवीनसे मालूम होते हुए जो आज भी चित्त में कौतुक पैदा करते हैं, हा हन्त ! वे सब सुख पूर्व-नुभूत होने पर भी आज अतीतकाल के इतिहास की तरह होंगये ! ॥६६॥

❀ नागरिकवीथी ❀

❀ विशिष्टजनचत्वरः ❀

सो०-विश्वविदितविभवेषु वरनरेषु विलसितविभा ।

मद्राचां विसरेषु वाग्देवी विलसतुतराम् ॥१॥

श्रेष्ठपुरुषेषु शोभमाना विभा यस्याः सा । तथा च लोके यद्यत् वैभवं
तत्तद् भगवत्या विलास इत्यर्थः ॥ १ ॥

क० नव्यन्यायशास्त्रे यो हि 'शास्त्री'तिप्रकर्षवहो

ज्ञाने काव्यशास्त्रीयेऽपि योऽसावभिभासते

प्रौढे वयसीह राजगौरवप्रमोदं प्राप्य

वीण्या विनोदं वहन् वेलां यो विगाहते ।

मान-भूमिशक्राश्रितमान्यमहद्वृन्दे बृह-

च्चक्राकारमुष्णीषं दधानोऽसौ सुखायते

विबुधगणेषु यस्य वृत्तिरतिनम्रा भाति

राजगुरु-गोपीनाथसम्राडेष राजते ॥ २ ॥

प्रकर्षवहः 'शास्त्री'ति उत्कर्षधारकः । ज्ञाने अभिभासते प्रकृत्यते ।
श्रीमानसिंह एव भूमीन्द्रः, तम् आश्रितं यत् मान्यानां महताम् ('सन्त-
महन्त') वृन्दं तस्मिन् । सुखायते सुखकारको भवति ॥ २ ॥

नियमानुसारं शब्दशासनमधीत्य ततो
 भूयः काव्यसाहित्यावकलनमनोहरे
 विद्वज्जनसंगमसुखानि नोपलभ्य भृशं
 राजगुरुगौरवतो गेहान्तरसुस्थिरे ।
 अन्धबधिरेऽपि पूर्वसंस्कारोपबन्धवशा-
 न्मञ्जुनाऽथ कवितागुणेन सुयशस्करे
 नारायणभट्टसिन्धुरे याऽमन्दलक्ष्मीरभू-
 न्नन्दतीह सा मुकुन्दरामपर्वणीकरे ॥ ३ ॥

अन्धबधिरेऽपि सति मञ्जुलेन कवितागुणेन यशोभाजने नारायणभट्ट-
 प्रवरे या राजगौरवस्य लक्ष्मीरभूत्सा मुकुन्दरामपर्वणीकरे शोभते इति योजना ।
 नारायणभट्टानां परिचयो 'जयपुरविलासात्' प्राप्यः ॥ ३ ॥

धार्मिकपदस्थैर्भूरि मार्मिकतयैव वेद्यां
 संस्कृतसरस्वतीमदभ्रमुपजीव्य ताम्
 लब्ध्वाऽऽचार्ययोग्यतामथाऽऽधुनिककालोचिता-
 मिङ्गलिशभाषाम् एम्.ए. पर्यन्तं प्रणीय ताम् ।
 लब्धोचितज्ञानो विबुधेषु नाऽभिमानोद्धतः
 सरलतयैव सुखं संचरन्प्रतीयताम्
 मन्वानो महत्त्वं विद्ययैव, श्रमं तन्वानोऽत्र
 मन्वास्थानगोपी गोपीनाथः परिचीयताम् ॥४॥

मार्मिकतया बोध्यां संस्कृतभाषाम् अदभ्रं पूर्णं यथा स्यात्तथा । मन्वानः
 जानन् । अत्र विद्यायां श्रमं तन्वानः कुर्वन् । 'मन्वाजी' इति प्रसिद्धस्य पुरा-

तनराजगुरोः स्थानाधिष्ठितः । 'राजगुरुसाहित्याचार्यगोपीनाथद्रविड एम्. ए.
एल्. एल्. बी.' ॥ ४ ॥

अम्बरविचुम्बि चारुवातायनवर्गोद्धरं
दुर्गोपममेतन्मञ्जु मन्दिरमुपेयताम्
भोजनवशेन दीनच्छात्राश्रितमेतत्सदा
प्रायोऽपररात्रान्तेऽस्य मङ्गलार्थमीयताम् ।
जयपुरनरेशायाऽपि रक्षाऽभयमेव दिशे-
न्नाशिषमित्वादि चास्य गौरवमभीयताम्
मालानन्दयोगादेव बालानन्दलीनः सदा
बालानन्दमन्दिरमहन्तः संनिधीयताम् ॥ ५ ॥

वातायनवर्गेण उद्धुरम् (उन्नतधुरायुक्रम्) उत्तुङ्गमित्यर्थः । अत एव
दुर्गोपमं दुर्गसदृशम् । दीनच्छात्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा तेऽत्र न्यवास्यन्तेति सार्व-
दिको नियमः । शीतादिष्वृतुषु अपररात्रान्ते (द्वित्रियादन एव) अस्य मन्दिर-
स्थ मङ्गलाख्यं दर्शनं भवति । प्रणताय जयपुरनरेन्द्राय अभयमुद्रया रक्षायै
अभयमेव ददाति, आशीःप्रदानं तु लिप्सादैर्न्यचिह्नमित्याशयः । जपमा-
लायाः आनन्दयोगेन बालवत् निर्मलत्वाभावाविकानन्दे लीनः । 'मालस्य'
धनस्य आनन्द इत्यादिस्तु न ॥ ५ ॥

संगीते प्रवीणो, मञ्जु वाद्यमानवीणोऽप्यथ
शास्त्रेष्वप्रहीणो यो व्यतारीद्भूरि संपदम्
मल्लकर्मदत्ताचार्यतल्लजानामन्यतमो
हरिवल्लभार्यो भूषयांबभूव यत्पदम् ।

तस्मिन्नेव रामानुजाचार्यवर-पीठेऽधुना

विधिना निवेशितः प्रयाति सुखसंमदम्

धनबलताण्डवेन लब्धोज्ज्वलतातपदे

गलताऽधिपेऽस्मिन् मञ्जु मिलताऽऽहितोन्मदम् ॥६॥

वाद्यमाना वीणा येन । अग्रहीणः अनिकृष्टः, शास्त्रज्ञ इत्यर्थः ।
तथा च-गीतवाद्ययोः प्रवीणः, शास्त्राभिज्ञः, संपद्धितरणशाली चेत्यर्थः ।
मल्लविद्यायां दक्षः, आचार्यश्रेष्ठानां च अन्यतमः । अयं हि श्रीमान् हरिवल्ल-
भाचार्यो गीतिनिर्माणे, ताल-लयादिविज्ञाने, शारीरिकबले चाऽपरिमित
आसीत् । एष हि रूप्यकम् (रजतमुद्रा) अङ्गुष्ठतर्जनीभ्यां निष्पीड्य आमो-
टयामास, अक्षराणि च अपमार्जयामासेति प्रसिद्धिः । भारतवर्षस्य सर्वेपि
संगीतज्ञा मल्लादचैनं जानन्ति स्मेत्यादयो हरिवल्लभाचार्यमहोदयस्य
विशेषाः सांप्रतं भारतवर्षे दुर्लभा इति नातिशयोक्तिः । लब्धम् उज्ज्वलं
तात-पदं पितुर्हरिवल्लभाचार्यस्य स्थानं येन, तस्मिन् । आहितोन्मदं
सप्रमोदम् ॥ ६ ॥

हवामहलमभिवसन् वैभवोऽनूकं धरते

कुण्डलमण्डितगण्डयुगो दशमाराद्धरते ।

औदुम्बरभूदेवसमाजाऽग्रण्यो निवसति

जयपुरराजाश्रितो 'भट्टराजा' स हि विलसति ॥७॥

वैभवानूकं वैभवानुकूलम् अनूकं शीलम् । आरात् दूरात् दृशं हरते,
मौक्तिककुण्डलमण्डित इत्यर्थः । श्रीमान् केसरीलालमहोदयः । अधुना तु
निःस्वामिकमिदं स्थानं राजायत्तं जातम् ॥ ७ ॥

क०—उत्सवदिनेऽसौ नरस्कन्धैर्मुहुरुढो भृशं
 शिबिकाऽधिरूढो याति राजद्राजमन्दिरम्
 जीविकाबहुत्वेऽप्यप्रबन्धेनैव नित्यमयं
 दुर्बलतामेति द्रव्यसंबन्धे सुनिर्भरम् ।
 स्वीकुरुते कार्यं निजगौरवाऽवलेपात्पुरा
 वितरणकाले पुनस्तिष्ठेन्मौनमन्थरम्
 'दाहिमा'समाजान्तःप्रतिष्ठाभोगभाजामयं
 मान्यो 'मिश्रराजा' वत राजति निरन्तरम् ॥ ८ ॥

शिबिकास्थितत्वात् नरस्कन्धैः ऊढः । द्रव्यसंबन्धे दुर्बलताम् एति,
 शनैः शनैः रिक्तो भवतीत्यर्थः । 'दाहिमा' दाधीचेति ख्याता ब्राह्मणजातिः ।
 प्राक्रनः श्रीव्रजपतिरायमहोदयः । इदानीं तु दत्तकपुत्रस्यापि विलोपे इदं स्थानं
 राजायत्तमभूत् ॥ ८ ॥

चन्दनरचितभाल एष नासानालतले
 कण्ठलम्बिपुष्कराक्षमाल इह दृश्यताम्
 भक्त्या सेवनीयनिजदेवमन्दिरेऽपि सदा
 केवलाऽधिकारिपरतन्त्रोऽसौ परीक्ष्यताम् ।
 व्यसनिजनेभ्यो जातमानसविनोदो भृशं
 विबुधजनेभ्यो भूरि बिभ्यदिव वेष्यताम्
 बाष्परथगामी मदादामीलितनेत्रयुगो
 गोपीनाथमन्दिरस्य गोस्वामी गवेष्यताम् ॥ ९ ॥

भालः बाणफलकाप्राकारो गौडीयवैष्णवानां तिक्तकः । वेद्यताम् वा दृश्यतां
प्राप्यताम् । बाष्परथो मरुत्तरशकटिः ॥ ६ ॥

प्रथमं दिवानिशं खवासवरसेवावशाद्
ये वा प्राप्तमानास्तेषु मुख्यं मानयत तम्
औदुम्बरभट्टानां प्रतिष्ठितपदानां श्रियं
भुङ्क्ते निजपाटवेन स्थापितवान् यः सुतम् ।
श्वेतोज्ज्वलचारुष्णीषमौलिं बिन्दुभालान्वितं
विद्रुमाऽक्षमालाशोभिकण्ठं निभृताद्भुतम्
कृष्णीकृत-श्मश्रुयुगमोटनप्रकारपटुं
तं कृष्णकुमारभट्टमालोकयत द्रुतम् ॥ १० ॥

प्राप्तमानाः खवासश्रेष्ठस्य सेवनेन प्राप्तसंमानाः । सुतं स्थापितवान्,
सुतं दत्तकपुत्रत्वेन तस्मिन् स्थाने संस्थाप्य प्रतिष्ठितस्थानानां लक्ष्मीमनु —
भवति । द्वित्रस्थानेषु दत्तककृतपुत्र इत्यर्थः । निभृते एकान्ते अद्भुतचरित्रम् ।
खिजाबद्वारा कृष्णीकृतं यत् श्मश्रुयुगं तस्य मोटनप्रकारे पट्टम् । 'मूङ्कमरोड
भट्टजी' इति प्रथितम् ॥ १० ॥

राजद्राजचिह्नैर्भूरि भाति राजधानी यस्य
पदतोऽपि मानी यः स्वगौरवमवेक्षते
संमानं समेति यो हि सचिवसभायां गतो
दत्ते सर्वतोऽपि यः सहायतां प्रजाहिते ।

उन्नतपदस्थसुतसंपद्भाग्यशाली भृशं
 विनयविशालीकृतवैभवः प्रकाशते
 सामन्तान् समस्तान्वत योऽमूनतिशेते श्रिया
 चौमूपतिरेष भूरिभूतिः प्रतिभासते ॥ ११ ॥

राजचिह्नानि-गोपुरोपरि जयपुरवत् समये समये भेरीध्वन्यादीनि ।
 मानी यः राजदत्तस्म अधिकारपदस्यापेक्षया स्वकीयं गौरवमेव अधिकं पश्य-
 तीत्याशयः । उन्नतपदेषु स्थिता ये सुताः तादृशसुतसंपद्भाग्यशाली । एकः
 पुत्रो रावत्पदाधिष्ठितः, अन्येष्वन्यस्थानाधिकारिण इत्यर्थः । यः अमून्
 सामन्तान् श्रिया उत्कर्षेण अतिशेते अतिक्रामति ॥ ११ ॥

प्रबलप्रतापोऽभवद्यस्य पूर्वजानां गणे
 जयपुरमहीन्द्रमणेः सचिवसहायके
 वैभवोपभोग-दानशक्तिरसमानाऽभवद्,
 यामद्याऽपि गायन्त्येकतानास्तत्र नायके ।
 मञ्जुनाथ यायात्पूर्वपद्धतिमपीह भवा-
 नाशिषो भवन्तु नृणां त्वयि सुखदायके
 विनयाभिरामोदात्तकीर्तौ गुणभूमोदया—
 दामोदा लसन्तु हन्त सामोदाधिनायके ॥ १२ ॥

जयपुरपतेः सचिवे सहायके च यस्य पूर्वजानां समूहे प्रबलप्रतापो—
 ऽभूत् । तथा च रावत्त्वैरीसाक्षसिंहशिवसिंहादीनां विभूतिः सूचिता । वैभ-
 वोपभोगस्य दानस्य च शक्तिः अनुपमाऽभूत् ? नगरे प्रास्थदिक-साधारण-

यान्नायामपि रावलशिवसिंहस्य पृष्ठतः शतमश्वश्चलन्ति स्म, धनं चाग्रतो विकीर्यते स्म । यां दानादिशक्तिं तन्नायकविषये एकतानाः सन्तो जनाः अद्यापि गायन्ति--‘रावल स्योसिंहसो सरदार केर नहिं होयसी’ इत्यादि । भवानपि पूर्वपद्धतिमनुसरेत् । गुणभूमनः गुणबाहुल्यस्य उदयात् उदात्तकीर्तौ उत्कृष्टशक्तिं सामोदपतौ श्रीसंग्रामसिंहमहोदये आमोदा लसन्तु हर्षा भवन्तु ॥ १२ ॥

पद्मरि- युधि यस्य पूर्वजैः समयमेत्य
 कलकीर्तिरापि योधनमुपेत्य ।
 संग्रति बहु यो धनमादधाति
 अचरोलभूमिभर्ता स भाति ॥ १३ ॥

समयं प्राप्य यस्य पूर्वजैः युधि समरे योधनमुपेत्य युद्धं कृत्वा शोभना कीर्तिः आपि प्राप्ता ॥ १३ ॥

क०-वैवाहिककङ्कणममुक्तवद्धिरेव रणे
 यद्वंश्यैः पणेन परिलेभे जयसंमदः
 चामुण्डामठान्तिकतश्चक्रे जडुराजो दल-
 त्सैनिकसमाजो येषां शस्त्रैः प्रचलत्पदः ।
 तीर्थस्थाननिर्माणादिकार्यैर्यस्य वंश्यैः सदा
 कुर्वद्भिर्धनोपयोगमाप्तो मानसोन्मदः
 साम्प्रतमनेकवधूलावण्योपभोग एव
 धूलाभूमिभर्तुः शौर्यमूला यान्ति संपदः ॥१४॥

चामुण्डामठः 'चाँवड का मठ' । येषां भूलाधिपवंशजानां शक्तैः क्षीय-
माणसैनिकसमाजः जट्टराजः (भरतपुरीयः) प्रचलत्पदश्चक्रे, युद्धाद्विमुखी-
कृत इत्यर्थः । तीर्थस्थाननिर्माणदिकार्यैर्धनस्योपयोगं कुर्वद्भिः मानसोन्मदः
हार्दिकानन्दः आप्तः प्राप्तः, वृन्दावने यमुनातीरे तन्निर्मापितघट्टादिकं
प्रमाणम् ॥ १४ ॥

नेत्ररहितेभ्यो नेत्रदाता, परिपाता सतां,
नैरोग्यं विधाता यो हि कुष्ठिजनसंचये
दूरदूरदेश्यैर्जनैः कृतगुणगानमिमं
कल्याणाभिधानं हरिं यत्पुरेऽवलोकये ।
प्रायो धर्ममर्यादानुयानादथ, सत्कार्येषु
समुचितदानान्जल्बधकीर्तिं तं प्ररोचये
चारणचयेन हि चतुर्दिग्गीतगाथमिमं
दिग्गीभूमिनाथमतिमोदादनुमोदये ॥ १५ ॥

कुष्ठिसमूहे नैरोग्यं विधाता, तृन् । कृतं गुणगानं यस्य (कल्याणनाम्नो
हरेः) । प्ररोचये अभिरोचये । चतुर्दिक् गीता गुणगाथा यस्य । 'दिग्गी,
दिग्गी' इति प्रासः ॥ १५ ॥

दो०- अभिनन्दनभूनीतमपि यत्पूर्वैः परिशोध्य ।
अपदुतया न्यूनीभवति दूनीशस्य यशोऽद्य ॥ १६ ॥

यस्य वर्तमानस्य 'दूनी' स्थानाधिपतेः पूर्वजैः परिशोध्य कलङ्कापनयन-
द्वारा निर्मलीकृत्य अभिनन्दनभुवं प्रशंसास्पदतां नीतमपि यशः स्वस्य अपदु-
तया (शिञ्जाद्यभावेन) न्यूनीभवति ॥ १६ ॥

क०-वीरता तु राज्यस्याऽस्य किं वा वर्णनीया यस्य
 वणिजोऽपि लक्ष्मीमधिलुण्ठयाऽऽददतेऽद्भुतम्
 विरलजलाऽथ भूरिबालुकामयीयं धरा
 श्रेष्ठिवैभवेन परां धत्ते धनसंपदम् ।
 जयपुरमहीन्द्रमणोः सामन्तेषु शक्तिशाली
 सोयं विबुधाऽऽलीवर्णनीयो भाति संततम्
 लक्ष्मीकरपङ्केरुहसीकरसमीरसुखो
 राजतेऽद्य सीकरधराधिपतिरुद्धतम् ॥ १७ ॥

वीरराज्याणां क्षत्रिया लक्ष्मीं विजित्य आनयन्ति, अस्य राज्यस्य तु
 वणिजोऽपि कलिकत्तादिस्थानेभ्यो लक्ष्मीमानयन्ति । लक्ष्म्याः करधृतकम-
 लस्य मकरन्दसीकरविशिष्टसमीरवत् सुखकरः ॥ १७ ॥

प्रायः पूर्वकालादेव खेतरीनृपाला इमे
 सामन्तोचितां स्म गुणमालामलंकुर्वते
 गुणिनां गुणज्ञोऽधुनैवाऽभवदजितसिंहो
 यस्य यशोगीतिर्गुणिलोकानवलम्बते ।
 साम्प्रतमनेकविधव्यासङ्गोपसक्तमना
 नूनमधुनातनो विनोदमवष्टम्भते
 नेतरीह यौवने सुखे तरीरणोच्छ इव
 खेतरीधरित्रीशो विशोकमुपजृम्भते ॥ १८ ॥

अधुनातनः खेतरीस्वामी विनोदं प्रति अवष्टम्भते सुस्थिरो भवति ।

यौवने नेतरि सति, सुखे तर्थाः नौकायाः ईरणेच्छः प्रेरणेच्छः विशोकं यथा-
स्यात्तथा उपजृम्भते प्रबलो भवति । यौवनप्रेरितः सुखप्रवाहे चरित्रनौकां
प्रवाहयतीति भावः । (इतः पूर्वस्य अमरसिंहमहोदयस्य वर्णनम्) ॥१८॥

यस्य पूर्वजानां शेखावाटीयेतिहासे भूरि—

वीरताविलासेनाऽग्र्यकीर्तिरभिरोचिता

जयपुरराज्यान्तर्गतस्य यस्य काले पुरा

प्राज्या नयलक्ष्मीः कविलोकैः सततोदिता ।

संप्रति सुखोपभोगमात्रलवलीनमतेः

स्वरिजनसंगते विरलताऽधुनोदिता

भ्रातृभिः समन्तादवहेलाप्रविभक्तश्रियः

खंडेलाधिपस्य हन्त खण्डेला विलोकिता ॥१९॥

अग्र्या श्रेष्ठा कीर्तिः अभिरोचिता शोभिता । जयपुरराज्याधीनस्य यस्य
(खण्डेलाराज्यस्य) प्रभूता नयलक्ष्मीः कविभिः सततम् उदिता वर्णिता ।
सूरिसमागमे विरलता न्यूनता उदिता जाता । खण्डेला खण्डभूता इत्ता
भूमिः, भूमेर्विभागा जाता इत्याशयः ॥ १९ ॥

दो०— श्रेष्ठिशबलनिजभूमितः कनककवलमधियाति ।

नवलगढाऽवनिपतिरसौ प्रबलगतिः प्रतिभाति ॥२०॥

कनककवलं धनोपहारम् ॥ २० ॥

नेयान्युपयोगे स्वयं परभोगे व्ययितानि ।

उनयाराधरणीपतेः सुनयाराध्यधनानि ॥ २१ ॥

सुष्ठु नयेन आराध्यानि उपाज्याणि धनानि ॥ २१ ॥

क०—सूरिजनसङ्गात्काव्यरङ्गान्तः प्रवेशमाप्य
 सूक्तीनां विविधसंग्रहः स्म येन तायते
 प्राचीनेतिहासपदुश्चारणनिचयबलात्,
 संस्कृतोक्तिसंग्रहेण संप्रति सुखायते ।
 दानाऽवसरेऽपि बाह्यसंमानाद्विमोही विदां
 स्वच्छताप्रियोऽसौ सुपरिच्छदो विराजते
 अलसीकृतोऽपि वार्द्धकेन बलसीमां दधन्—
 मलसीसरस्य भूमिभर्ता भूरि भासते ॥ २२ ॥

‘विविधसंग्रहः’ (पिङ्गल-डिङ्गलसूक्तिसंग्रहः) तन्यते स्म । सांप्रतं कृतः
 ‘श्लोकसंग्रहः’ । बाह्यं संमानं प्रदर्श्य विदां विदुषां विमोहकः ॥ २२ ॥

दो०—शेखावत-राजन्य-नयरेखां निर्वहतोऽद्य ।
 ‘खादू’पति-हरिसिंहतो मोद्यं मनो विनोद्य ॥ २३ ॥

नयरेखां नीतिमर्यादाम् । ‘खादू’ एतदधिकृतो ग्रामः । सुसंगेतिविष-
 यिणीभिर्वाताभिः मनो विनोद्य हरिसिंहतः प्रमोद्यम् आनन्दनीयम् ॥ २३ ॥

क०—इङ्गलिशभाषामाप्य बी.ए.पदजुष्टो नव्य-
 सभ्यतानिविष्टो लेखकार्ये व्यवसीयते
 कतिपयपुस्तकाऽनुवादलब्धकीर्तिर्भृशं
 नूतनयुगेऽस्मिन् साधु लेखक-कवीयते ।

अर्थमनुसंधायैव कार्यारम्भशूरो मनाग्-
दर्शितमहत्त्वगर्वपूरो गुणैर्गीयते
चञ्च 'चीफकोर्ट' शासनस्य सुविलासमाप्य
खाचरियावासशासकोऽसौ मुदमीयते ॥ २४ ॥

आप्य आ—आप्त्वा (क्षयप्) । कतिपयपुस्तकानि 'आनन्दकी पग-
डण्डियां' प्रभृतीनि । ईयते प्राप्नोति, ईङ्गतौ ॥ २४ ॥

सो०—जयपुरनृपासनाय विफलमुद्यमं दर्शयन् ।
बहुतरहानिमियाय स किल फिलायधरापतिः ॥२५॥

नृपासनाय जयपुरराज्यसिंहासनं प्राप्तुम् ॥ २५ ॥

दो०—यो नवाबमन्त्रित्वमनु व्यतनुत सचिवसुखानि ।
स हि सिवाडपतिरवति पुनरसिवाडपि भवनानि ॥२६॥

नवाबमहोदयस्य मन्त्रित्वकाले सचिवसुखानि कौसिलसदस्यताम-
न्वभूदित्यर्थः । 'सिवाड—असिवाड' इति विरोधः । असिं खड्गं वहतीति असि-
वाट्, ईदृशोऽपि सिवाडपतिः स्वभवनान्येव अवति रक्षति । खड्गादिवीर-
सज्जाभूषितोपि शासनाधिकारच्युतो भवने तिष्ठतीत्याशयः । श्रीमान् महताब-
सिंहमहोदयः ॥ २६ ॥

क०—सप्रशंसमेष मेयोविद्यालयशिक्षामाप्य
शासनाऽध्वशिचां बहुकालं बहिर्विन्दते
नौत्सुक्यं प्रयाति सर्वकार्येष्वपि धीरमना-
स्तत्त्वमनायासाद्धोद्धमेष प्रमनायते ।

तेजोमञ्जुमूर्तिरूर्ध्वतिलकमनोज्ञमुखो
 लोकहितकार्ये संमुखोऽसौ सुमनायते
 भक्तिपथगामी भूरिनव्यविभामीलितोऽपि
 गण्यगुणो गीजगढस्वामी नः सुखायते ॥२७॥

शासनाध्वनः राज्यशासनमार्गस्य शिक्षाम् । बहिः लखनऊप्रभृतिषु ।
 अनायासादेव कस्यचिद्विषयस्य तत्त्वं वास्तवरहस्यं बोद्धुं प्रमनायते प्रकृष्टमनः
 शाली भवति । नव्यविभा 'न्यूलाइट' तथा मीलितोपि भक्तिपथगामी,
 नवयुगप्रभावमतिक्रम्य भक्तिमार्गोपासक इत्याशयः ॥ २७ ॥

दो०— कुलकीर्त्या जयपुरपतेः सविधरूढमहिमाऽस्ति ।

चलन्मौलिनगरूपधृग् बगरूपतिरधिशास्ति ॥२८॥

वंशगतप्रतिष्ठया जयपुरेन्द्रस्य सविधगतमहिमा, राज्ञः समीपे 'अध-
 राजा' उपाधिवाहीत्यर्थः । चलन्मौलिदेशस्य नगस्य वृक्षस्य रूपधृक् । दीर्घः
 कश्चिमानशिरोधरश्चेत्यर्थः । सवि'धरू'ढ, न'गरू'प, 'वगरू' प्रासाः ॥२८॥

जाता यल्लक्ष्मीर्निजव्रातायापि न शास्ति ।

दातारामगडेशितुर्दातानाम मृषाऽस्ति ॥ २९ ॥

संचिता यस्य लक्ष्मीः निजसमूहार्थमपि अर्थात् स्वकीयवर्गार्थमपि न
 शास्ति, योगक्षेमं नाऽधिकरोति । अत एव तस्य नाम्नि 'दाता' इति विशेषे-
 षणं मृषा ॥२९॥

क०— श्रीमद्रामसिंहनरपाले राज्यमातन्वति

यत्तातस्य कीर्तिं पुराकाले समाकर्ण्ये

यस्य बहोः कालादधिकारपदमातिष्ठतः

संपदं प्रतिष्ठां चापि श्रवसोरभ्यर्णये ।

खड्गबद्धमुष्टिं दत्तदृष्टिं द्रव्यराशीकृतौ
दृष्टगृहाऽऽरामसुविशिष्टिं बत वर्णये
जयपुरनरेन्द्ररूप—सिंहसेवनाऽवहितं
चापावतरूपसिंहमेतमुपवर्णये ॥ ३० ॥

यत्तातस्य फतेसिंहमहोदयस्य । श्रवसोः अभ्यर्णये कर्णगोचरं करोमि ।
दृष्टा गृहाणामारामाणां च सुविशिष्टिः विशदता स्वच्छता च यस्य तम् ।
जयपुरेन्द्ररूपो यः सिंहस्तस्य सेवने ॥ ३० ॥

सो०—प्रगुणपीनपरिणाहि-वपुः सभ्यसरलः सदा ।
जोबनेरनेता हि शिन्नासचिववरो लसति ॥ ३१ ॥
'परिणाहो विशालता' ॥ ३१ ॥

सवै.- नवचित्रकलाचयने चतुरं वरवाद्यविनोदविशेषितचर्यं
समयोचितलेखविधौ निपुणं कृतवारवधूसुरहस्यसपर्यम् ।
पटुपद्यशतैः समनूदितगीतमतीतमनन्तरसङ्गमजर्यं
गुणभूमिनि तिरोहितवाच्यचयं श्रय रामप्रतापपुरोहितवर्यम् ३२

नवचित्रकला 'फोटोग्राफी' । विशेषिता चर्या यस्य, जीवनचर्यायां
वाद्यविनोदो विशेषरूपेणासीदित्यर्थः । समयोचिता लेखा मासिकपत्रादौ
निबन्धाः । वारवधूरहस्यं 'वारङ्गनारहस्यं' 'मेरीसूरज' प्रभृति । समनूदिता
गीता येन, 'श्रीकृष्णविज्ञान'रूपेण । अजर्यम् अनन्तरसङ्गम् अतीतम्, या
नवयौवनकालिकी संगतिः सुदृढाऽऽसीत्तामपि उल्लंघितवन्तमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

सो०— तत्तनयः स प्रताप-नारायण इति विश्रुतः ।
यः किल काव्यकलाप-कलनाभिः कविकीर्तिभाक् ॥ ३३ ॥

कलना रचना । काव्यानि तु-नलनरेश-रघुराजवाजिमध-काव्यकानन-
प्रभृतीनि ॥ ३३ ॥

क०-एम्.ए.पदमण्डितो नवीनशिद्धानीतौ यथा
तद्वद्देशभाषापण्डितोऽसौ परमायते
संग्रति सतर्कभावरक्षणीयामेतामहो
जयपुरराज्यधुरां धैर्याद्योऽवलम्बते ।
विनय-विवेक-वयो-विज्ञानैरलंकृतिमान्
पण्डितसभासु मतिमान्यः प्रतिभासते
नीतिनैपुणेन भूरिभीतिलवलोपी श्रील-
गोपीनाथप्रवरपुरोहितो विराजते ॥ ३४ ॥

एतद्वचनायाम्-भर्तृहरेः शतकत्रयस्य हिन्दी-अंग्रेजीभाषयोरनुवादः,
शैक्सपियरस्य कतिचिन्नाटकानां हिन्ध्यनुवादः, 'समालोचक'नाम्नि हिन्दी-
पत्रे प्रकाशिताः काश्चित्कविताश्चोल्लेखितुं शक्याः ॥ ३४ ॥

कुण्ड०-खिन्नः खलु नाऽऽलोकि यः शासनघने प्रयस्य ।
कान्तिचन्द्रकृतिनः सुतः सचिवकुञ्जरेन्द्रस्य ॥
सचिवकुञ्जरेन्द्रस्य तस्य पद्धतिमनुगच्छन् ।
अचलो यो निजनिश्चये न पदमग्रे यच्छन् ॥
मन्दो दाने भाषणे च गमने स्मृतिविन्नः ।
स्वस्ति गृहे लभतेऽद्य हस्तिबाबू बहुखिन्नः ॥३५॥

राज्यशासनरूपे घने घने प्रयासं कृत्वापि यः सचिवकुञ्जरेन्द्रः कान्ति०
परिश्रान्तो न दृष्टः । स्मृतिविन्नः असाधारणस्मृतियुक्तः अधिकरणे अभियोग-

श्रवणसमये प्रसिद्धान्वेतन्निदर्शनानि । खिन्नः जयपुरस्य प्राचीननीतेः परि-
वर्तनादसंतुष्टः । ईशानचन्द्रमुकर्जीमहोदयः ॥ ३५ ॥

क०— 'कौंसिल'समक्षेऽप्यतिनिर्भयवचनचयं

पितामहमस्य मोतीलालमभिवीक्षध्वम्
निर्भयमुशासनात्प्रसिद्धगुणगाथं ततो
जनकममुष्य जयनाथं च समीक्षध्वम् ।
एम.ए.पदधारी निजपूर्वजाऽनुकारी क्वचि-
न्नव्यव्यवहारी सोऽयमसकृत्परीक्षध्वम्
वैभवभरेण दूरोदात्तदृक्पटलमिमं
सांप्रतममरनाथमटलमुदीक्षध्वम् ॥ ३६ ॥

अतिनिर्भयेति०—'दीवानी'शासनं कुर्वतोऽस्य प्रतिभावतः 'कौंसिल'-
निर्णयेष्वपि सुदृढा विप्रतिपत्तयो राज्यरहस्याभिज्ञेषु प्रसिद्धाः । दूरोदात्तः
अत्युदारः दृक्पटलो यस्य ॥ ३६ ॥

माधवेन्द्रशासनेऽमुना का नोपश्रुता रति—

नर्काधीश एव सोयमासीत्सर्वमानसे
किं शासनकार्यं किं नु राजसौधकार्यं हन्त
नैपुणेन सोयं सर्वराज्यमात्रमानशे ।
नानाविधोपायनानि नित्यं लभमानो निशि
पानोत्सवगोष्ठीतः प्रसन्नोऽगान्महानसे
माधवेन्द्रराज्ये सुख-वास-रसविज्ञोऽप्यद्य
खिद्यते खवासबालाबखशो निजमानसे ॥ ३७ ॥

अमुना का रतिर्न उपभुक्ता ? अपितु सर्वैव सुखसामग्री अनुभूतेत्यर्थः । मनःसमूहो मानसम् सर्वेषां मनोवृन्दे अयं नाकाधीशवत् शक्तिशाली अभूत् । अत्र मनःसमूहः, अग्रे मानसं (मनः) इति न पुनरुक्तिः । 'नाका' चन्द्रमहलस्य आमुखभागस्तस्य प्रबन्धकर्ता च । माधवेन्द्रसमये 'नाका' स्थानमधितिष्ठन्नयं राज्यमात्रस्य प्रबन्धं चकारेति सूच्यते । सर्वं राज्यम् आनशे स्वाधिकारेण व्याप्नोति स्म । 'अशू' व्याप्तौ' लिट् । महानसे अगात्, पानं कृत्वा भोजनार्थमगच्छत् । सुखपूर्वकं यो निवासः तस्य रसाभिज्ञः । 'स्ववासः' जयपुरेन्द्रस्य प्रधानपरिचारकः ॥ ३७ ॥

दो०— देया निजसम्मतिरहह देश-नरेश-हिते हि ।

मुंशीरामप्रतापतोऽमुं शील्य नयमेहि ॥ ३८ ॥

देशो जयपुरराज्यम् । एहि आगच्छ । अमुं नयं नीतिं शील्य शिञ्चस्व । रायबहादुरमुन्शीरामप्रतापखूँटेयामहोदयः ॥ ३८ ॥

सवै०— शिञ्चणमुच्चमवाप्य पुरा रुचिराचरणात्पदमावहते

न्यायविधौ सततश्रमतः क्रमतः पदमुन्नतमाभजते ।

लोकहितावहकार्यभरान्नितरामयमान्तरमुत्पवते

यः सुतरामपगर्वमनाः स हि नानगरामकृती रमते ॥ ३९ ॥

पदम् अधिकरणे स्थानम् । पुरा आवहते, पूर्वं प्राप्नोति स्म, पुरायोगे 'लट्' । अयम् आन्तरम् अन्तःकरणम् उत्पवते पुनाति । सर्वत्र वर्तमान-काकोपि हन्त ! 'काक' कौटिल्येन संप्रति भूतकालोऽभवत् ॥ ३९ ॥

जयपुरवैभवम् ॐ

भूतपर्वः प्रधानसचिवः सरमिर्जाद्दुस्माइलमहोदयः

येन भूमिकायां 'प्रजामण्डल'मखण्डितं, ततोऽ-

दण्डितं शनैर्नैतृजनो मूले न्यस्य वै घृणम्

दूर्वामात्रमाध्यायाऽत्र भूर्वाटकरूपा कृता

श्री रामनिवासे पर्यवर्ति वीक्ष्य वैगुणम् ।

भाविस्वररेखाभिर्व्यवारि राष्ट्रवृद्धिः, पूर्व-

कृतयो निरस्ता व्यये कृत्वापि वत द्वैगुणम्

जयपुरपुगाणमतिस्मारकमिहाऽस्मादृशान्

विस्माययति स्माऽखिलान् इस्माइलानैपुणम् ॥१॥

भूमिकायाम् (आरम्भे एव) 'प्रजामण्डल' नाम्नी संस्था — हीरालाल-
शास्त्रिप्रमुखान्संचालकान् वशीकृत्य-खण्डिता पूर्वपरिमृहीतनीतिनो निरस्ता ।
भूमिकायाम् दत्तस्थलीग्रामस्य भूमिं कन्याविद्यालयादिकृते प्रदाय
प्रजामण्डलमाप्तसाकृतमित्यन्ये । प्रजामण्डलस्य मूले घृणं (तदनुयायिषु
परस्परद्वैविध्यरूपं शनैः शनैर्धातकम्) प्रदाय शनैः (प्रजास्वसंतोषो न
प्रमरेत्तथा) तन्नायकजनो, (यः स्वाभिमतनीतिं नाङ्गीकृतवान्) अदण्डित-
दण्डितः । दूर्वा०—पुरातनान् छायावृत्तान्विच्छिद्य स्थाने स्थाने दूर्वाक्षेत्राणि
संस्थाप्य भूमिर्वाटक ('बाडा') रूपा कृता । मध्याह्नेऽपि रविरश्मयो न
प्रसरन्तीति उपवनानां शोभा, किन्त्वत्र छायायभावाकैवलं वृत्तिमात्रमित्यर्थः ।
पूर्वसंनिवेशे वैगुणं विगुणतां वीक्ष्य रामनिवासस्य श्रीः पर्यवर्ति परिवर्तिता ।
वाद्यवेदि (बैरडस्टैण्ड) पशुसंनिवेश—प्रवेशद्वारादिविरूपीकरणेन शोभा
अन्यादृश्येव कृता । 'श्रीः परिवर्तितैव अन्तः प्रविशन्त्येव बहिः परावर्तिता'

वृद्धानपि वैदेशिकान् संगृह्यापि नागरिकाः

सेवातो निरस्ताः, कृता विपणिविधारणा

नव्यनव्यनित्यपरिवृत्तिकेलिमन्दिरजा

मिरजासदृशे नैति स्थिरजा विचारणा ॥२॥

पुरस्यायं पौरः, पुरसंबन्धी परिष्कारो यथा—चतुष्पदीनां रूपपरिवृत्तिः, राजकीयसंस्थानां मार्गपरिवर्तन-शोधन-जीर्णोद्धार-सुधाखेपादिस्तथा भवनोप-
वनादिवृत्तीनामपसारणलघुकरणादिः । एवं गोपुरेषु जलकुण्ड-दूर्वा-प्रदीपाद्या-
रोपः । अथवा पौराणां जनानां परिष्कारः शोधनं, येन हि नागरिकाः पञ्च-
पञ्चाशद्वर्षनियमात्सेवातो निरस्ताः, बाह्याश्चाऽऽहूताः । पुरातनपिप्पलादि-
वृक्षाणां देवमन्दिभागानां च नगरस्य स्थानस्थानतोऽपसारणं अथेच्छम् (जयपुर-
सदृशधार्मिकराज्यस्य नीतिमविचार्यैव) आरब्धम्, यदर्थं नागरिकसंघेन
(डेपुटे०) सुहृदाक्रोशः प्रार्थनं चापि व्यधायि । सुधारणा 'सुधार' । ततश्च
राज्ञो विद्युत्पदीपानां प्रकाशे द्विगुणं चेतनं प्रदायाऽपि कर्मकरैश्चतुष्पदी—
(नगराद्विहि.) आदीनां सरभसविरचनादिर्नगरसुधारः इति आख्यायते ।
वैदेशिकाः अन्यतो विध्रमवृत्तिम् (पैन्शन) प्राप्तुवन्तो वृद्धा अपि संगृह्यन्ते
किन्तु नगरवाधिनः कार्यसमर्था अपि ५५ वर्षादुत्तरं सेवा(सर्विस)तः
पृथक् कृताः । विपणीनां पण्यवीथीनां विधारणा स्थिरस्थानावधारणम् [यथा
शाकापण (शाकमार्केट) प्रभृतेर्नूतननिर्माणं रूपपरिवृत्तिश्च, तथा राजमार्गा-
पणानां मुखभागनिर्माणादि] । नवनवनित्यपरिवर्तनरूपा केलिर्यथा—
अधिकरणानामेकस्थानादपसार्य इतस्ततो दूरे स्थापनादिः ।

चलति चतुर्दिक् चिराच्चूर्ण—सुधामत्रं यत्र
 खनतां खनित्रं यत्र विश्रमं न चोपयाति
 स्थाने स्थाने भूमयो निखन्यन्ते, विरच्यन्तेऽथ
 मण्डलानि, स्थण्डलानि स्थपतिगणो निर्विमाति ।
 मानयजमानमाऽऽप्य मिरजाप्रजापतिको
 हूयमानविपुलवनस्पतिको विस्तृणाति
 नूतनयुगेऽस्मिन्नपनीतसर्वयज्ञोऽधुना
 नर्तितनयज्ञो नूनमेव कारुयज्ञो भाति ॥३॥

चूर्णम् ('चूना' 'सुरखी') सुधा ('कली' मफेदी) । खनित्रम्
 खननशस्त्रं 'गैती, कुदाली' । यज्ञेऽपि कण्डादिनिर्माणार्थं भूमिखननम्,
 मण्डल-स्थण्डलनिर्माणं च भवति । स्थपतिः गीष्पतियागकृत् 'स गीष्पती-
 ष्ट्या स्थपतिः' अमरः । शिल्पयज्ञेऽपि—भवन-रथ्यादिमूल'बुनियाद, नींव'
 निर्माणाय भूमयः खन्यन्ते, मण्डलानि संस्तरणानां मध्ये मण्डलाकाराणि
 चतुष्पथानि ('चौराहे, यथा स्टेशन' मानगार्डमार्गादिषु), स्थण्डलानि
 चत्वरणि 'चौतरा, चौराहे वा' निर्मायन्ते । स्थपतिः गृहादिनिर्माता 'कारीगर,
 राज' । आऽऽप्य आ—आप्य । प्रजापतिर्यज्ञे ब्रह्मा । इह तु सर्वतः प्रधानम् ।
 हूयमानः—यज्ञे वनस्पतिहोमः प्रसिद्धः । अत्रापि रथ्यासु स्थाने स्थाने
 विपुलानां वृक्षाणां विलोपः । विस्तृणाति प्रत्यहं विस्तारं गच्छति । नर्तिताः
 राजनैतिकसमस्या [एवंविधनिर्माणादिकार्याणि न चाल्यन्ते चेद् महर्घता-
 युगे भृतिजीविनां न निर्वाहः, निर्वाहश्चेत्साध्यते तर्हि न सिध्यति अनिर्वाह-

चिवशीकृतानां लोकानां सेनायामापूरणम्] चञ्चलीकृता जीतिजाः येन सः ।
कारुण्यः गृहनिर्माणादिकार्याणां महासमारोहः (सन् १६४३-४४) ॥ ३ ॥

नवीना जागर्तिः

परितो नगरं वसतिर्वितता, धनिनी जनताऽरचि नः पुरजा
सुपरिष्कृतिरेकपुरे न कृताऽपि तु राष्ट्रभरे कृतिरान्तरजा ।
अपि शासनसीम्नि प्रजाऽधिकृताऽनुकृता नवरीतिरुयान्तरजा
चिरजा स्थिरजागृतिमातनुयात्परिवृत्तिरियं मिरजाकरजा ॥

परितो०—येन हि नगरस्य दूरदूरपर्यन्तं वानादियन्त्रालय—कार्यो-
लयादीनां प्रतिष्ठापना । धनिनी०—कलिकात्ता—बम्बई—शेखावाट्यादिजयपुर-
नगरबहिर्वासिनः श्रेष्ठिनः पूर्णभूत्येन भूभागं ('प्लाट') प्रदाय अस्माकं पुर-
वासिनः कृता इत्यर्थः । किञ्च—'अस्माकं पुरे जाता जनता धनिनी अरचि, अर्थात्
इयं जनता अस्मिन्पुरे एव जाता, धनोपार्जनादीन् बहिर्जायमानलाभादीन्परि-
त्यज राजच्छत्रच्छायायामेव जन्मभूमिवात्सल्यादुषिता, एतस्येदं फलं जातं यद्
धनिभिर्नृथा अन्न-शाक-फलादीन्यतिमहर्घाणि क्रीयन्ते तथा अस्या अपि भाग्ये
अतिमहर्घवस्तुक्रयणमापतितम् । भूमूल्यसंग्रहः, व्यापारादिवृद्ध्या शुल्कादि-
लाभश्चान्यस्य, महर्घताजनितक्लेशानुभवश्चास्याः, कामं शिक्षाद्युपजी-
विनां जीविका पुरातन्येव भवेदित्यप्याकृतम् । सुपरिष्कृतिः अर्थात् नानासरणीनां
निर्माणम्, रथयानामायत्तीकरणम्, गृहादीनां परिष्कारः इत्यादि रचनात्मकं
कार्यं न केवलम् एकस्मिन् पुरे एव, अपितु शतकोशव्यापिनि जयपुरराष्ट्र-

मात्रेपि सेयम् आन्तरजा अभ्यन्तररूपेण प्रचलिता क्रिया संपद्यत इति नूनं विचारणीया शक्तिरित्याशयः । अपि शासन०—शासनादिराजकार्यसीमायां प्रजायै अपि अधिकारो दत्तः । अर्थात् अस्यैव समये राजकीयशासनादिकार्येषु प्रजानामपि सहयोगाधिकारः प्रचलितः । अत एव हि नगरनिर्माणसमितेः प्रमुखः, शिक्षासचिवः, एतत्प्रभृतयः प्रजाभिर्निर्वाचिताः स्वीक्रियन्ते राजतन्त्रेण । अनुकृता नवरीति०—उच्चतल—सुविशालवातायन-नानाविधस्थापत्यकलादि-भिर्यथा गृहनिर्माणरीतिः उपान्तरजा उपग्रान्तरे मोहमयीकलकत्तादिबहिः-प्रान्ते जाता सा अनुकृता । तथा कौफीपानगृह-होटल-एतावन्मात्रनगरे अष्टाष्ट-‘सीनेमा’निर्माण-नृत्यमन्दिरादिस्थापन-प्रभृतिभिः सुस्फुटं नवसभ्यतापरि-गृहीता रीतिः अनुकृता अनुकरणेन श्रिता । बहिर्देशादागतः स्पष्टमत्र नवसभ्यता-रीतिं प्रचलन्तीं स्थिरिकुर्यादित्याशयः । चिरजा०—इयं मिरजामहोदयस्य कारज्जाता परिवृत्तिः (परिवर्तनम्) चिरजा जयपुरराज्येऽस्मिन् अतिचिरकाले जाता [माधवेन्द्रादिसमये अन्यभारतीयनगरेषु प्रचलितापि नाद्यावधि अत्रा-वकाशं लेभे] ततोप्यग्रे स्थिरां जागृतिं कुर्यात् । अग्रे सेयं नवपद्धतिः सुस्थिरैव भवेदित्याशयः । अत एव नवपद्धतिवर्णनेऽत्र नवपद्धतिप्रचलितः ‘जागृति’ शब्दः सूचितः । व्याकरणाऽऽग्रहे तु ‘चिरजा स्थिरजागरणं तनुयात्’ इति पाठो बोध्यः ।

किञ्च-व्यवसायवृद्धि-प्रदर्शनाय कालिकत्ता-मोहमयीप्रभृतधनिकबहुल-नगरेष्विवान्नापि रौप्यसुवर्णादिकानां काल्पनिकक्रयविक्रय (सट्टा)-करणायाज्ञां प्रदाय रत्नापराधीयां (जौहरां बाजार) जनसंमदर्शनां जागृतिं प्रादर्शयत् ।

स्वतन्त्रभारते साम्प्रतिकं शासनम्

छप्पय— भारतमिदमतिचिरात्पुः।ऽभूत्पूर्णस्वतन्त्रम् ।

बहुतरवत्सरशते गतेऽपि च यत्परतन्त्रम् ॥

तदिह दैवगतिवशाद्विभाजनदुर्नयदीनम् ।

चतुरधिकद्विसहस्रवत्सरेऽभूत्स्वाधीनम् ॥

सम्प्रति विशिष्टराष्ट्रान्तरे प्रजातन्त्रपरिभासनात् ।

इह जयति जयपुरराज्यन्तरे नव्या श्रीनवशासनात् ॥

बहुतर०—अनेकशताब्दीषु व्यतीतावपि यद् (भारतम्) परतन्त्रम-
भूत् तत् दैवगत्या देशस्य विभाजन(हिन्दुस्तान-पाकिस्तान इति)रूपेण
दुनयेन दीनं सत् चतुरधिकद्विसहस्रवत्सरे [२००४ संवत्, अर्थात् १५
अगस्त स० १९४७] स्वाधीनमभूत् । सम्प्रति तु विशिष्टानां राज्यानाम्
अभ्यन्तरे प्रजानन्त्य समुत्थानात् इह जयपुरराज्यमध्येऽपि नवीनशास-
नात् [प्रजानिर्वाचितसचिवादीनां नियमनात्] नवीनालक्ष्मीर्विलसतीत्यर्थः ।

कीदृशं तन्निर्वाचनमित्याह—

येन पुरा देवभाषादीक्षा परिशीलिताऽभूत्

सामयिकशिक्षामुच्चकक्षयामप्युपास्य ताम्

लोकहितकार्येष्वेव पत्नी-परिवरवृतो

योऽभूद् दृढसंगतोऽन्यसेवां विनिरस्य ताम् ।

जयपुरराष्ट्रस्य प्रधानमन्त्रिणोऽद्य यस्य

पूर्वा 'प्रजामण्डल'स्य सेवा वरिवस्यताम्

देशसेवाव्रतमेव भुवने भृः।ऽस्त्रीकृत्य

हीरालालशास्त्री किल कैः शब्दैः प्रशस्यताम् ॥

देवभाषः०—संस्कृतस्य शिक्षा शास्त्रिपरीक्षापर्यन्तमिति यावत् ।
 उच्चा कद्या उन्नता कोटिः यस्याः (बी० ए० पर्यन्तमित्यर्थः) सामयिकीं
 शिक्षाम् आङ्गलभाषाशिक्षामपि ताम् उपास्य । अद्य [२७ मार्च सन् १९४८]
 वरिवस्यनां सत्क्रियताम् । भृशास्त्री०—भृशम् अस्त्रं (विजयसाधनं) कृत्वा ।

वनस्थली

छात्रावासपूर्वं यत्राऽऽभाति शिक्षा बालिकानां
 भेदभावनानां हवनस्थली प्रकाशते
 भारतीयवीरनारीप्राक्तनचरितबलाद्
 वीरवनिनानां भवनस्थली विभासते ।
 सम्प्रति स्वतन्त्रभारतस्य स्तवनस्थलीयं
 राजपुत्रप्रान्तजीवनस्थलीव जायते
 प्रेङ्खत्पवनस्थली सुखानां सवनस्थलीव
 पुण्योपवनस्थली वनस्थली विराजते ॥

वीरनारीणां चरितेषु यथा अश्वारोहण-खड्गपरिचालनादीनि
 श्रूयन्ते तन्निपुणानां वीरवनिनानां भवन(उत्पत्ति)स्थली ।
 स्तवनस्थली - एवंविधसंस्थाभिरेव स्वतन्त्रभारतस्य गतिरित्यर्थः ।
 प्रेङ्खतः (अनिगरितस्य) पवनस्य स्थली । पुण्यानां सुकृत्यानां उद्यानस्थली ।

जयपुरवैभवम्

वर्तमानः प्रधानसचिवः बी.टी.कृष्णमाचार्यमहोदयः

जयपुरवैभवम्

गृह-सैन्यसचिवः श्रीअमरसिंहमहोदयः

भारतराष्ट्र-विधानपरिषदः' प्रमुखमहिष्टे
रुद्धकरेऽप्यन्यत्र शिक्षणादौ सुपटिष्टे ।
संस्कृतविज्ञे, क्रान्तिमये समयेऽप्यचलिष्टे
नीतिकृष्णिमा नैति कृष्णमाचार्यवरिष्टे ॥

प्रमुख०—प्रमुखेषु महिष्टे संमाननीये, उपाध्यक्षे इत्यर्थः । रुद्ध०—
अन्यत्र अन्येषु कार्येषु निरुद्धहस्तेऽपि, शिक्षादिकार्येषु मुक्तकरे । मैडिकल-
कॉलेज, आयुर्वेदिकतुरालय-प्रारम्भिकशिक्षाया अनिवार्यताप्रभृतयोऽस्यैव
समये जाता इत्यर्थः । वर्तमानः प्रधानसचिवः [ग्राहममिनिस्टर] V.T. कृष्ण-
माचार्यमहाभागः ।

गृह-सैन्य-सचिवपदमण्डितस्य
दृढराजभक्तिरुपभाति यस्य ।
यो ह्यमरबलं धीरो दधाति
वीरोऽयममरसिंहो विभाति ॥

गृहसैन्य०—गृहसचिवः 'होममिनिस्टर', सैन्यसचिवः 'आर्मी मिनिस्टर'
एतत्पदाभ्यां भूषितस्य ।

विनत-विज्ञ-वाक्कीलवरो विस्तृतपरिवारी
निश्छलसेवाव्रतात्क्रमप्रान्तपदधारी ।
सरल-शिष्ट-मितभाषि-प्रजामण्डलहितकारी
जनमतशिक्षासचिव-देविशङ्करस्तिवारी ॥

विस्तृत०—पिता, पञ्चषा भ्रातरः, भगिन्यो भगिनीपतयश्चेत्यादिर्महा-
 जागस्यास्य भूयान् परिवारः, सर्वे च सद्भावेन सह निवसन्तीति नवीनयुगे-
 स्मिन्नधीनप्राया वार्ता । निश्छलसेवा०—एतस्य प्रमाणम्—‘धन्वन्तर्यौषधालय’-
 ‘जयपुरराज्यप्रजामण्डल’ प्रभृतिसंस्थानामथं चिरकालिको मन्त्री । इतोऽन्यान्ये-
 प्वपि प्रजाहितकार्येषु सोयं सद्भावेन प्रवर्तते स्म । क्रमप्रोज्ञत०—पूर्वमयं
 सर्वस्यापि नागरिकसंघस्य (भ्यूनीसिपलबोर्ड) सर्वाभिः प्रजाभिर्निर्वाचितः
 प्रमुखः (चेयरमैन) आसीत्, साम्प्रतं च निर्विरोधं सर्वप्रजानिर्वाचितः सचिवः
 (शिक्षासचिवः) अस्ति ।

शिष्टो मोदविदोहि-गोष्ठीरुचिरपि नयपटुः ।

जनसंमतसचिवो हि दौलतमलभण्डारिकः ॥

मोदवि०—प्रमोदप्रपूर्िका या गोष्ठयः नटुचिः ।

[एवं प्रमुखैर्मन्त्रिगणैर्मन्त्रितनयवाही

नयपटुतया निचितसचिवशुभमतिपरिणाही ।

अनुदिनमुन्नतिमभ्युपयन् हितपथमनुगामी

सोयं शासनतरुः फलतु मधुफलपरिणामी ॥

मन्त्रित०—मन्त्रितः मन्त्रणया स्थिरीकृतो यो नयः (नीतिः) तं वहति ।

युगानुकूलया नवीनप्रणाल्या निर्वाचिता ये सचिवाः तेषां शुभमतेः परिणाहः

(विशालता) यस्मिन् । मधुफल० मधुराणि फलानि परिणामो यस्य सः ।]

क०- प्राचीनाः परिष्कृताः, नवीनाः पुनराविष्कृता
 विद्यालया येन नगरेऽथ ग्रामसंचये
 भाषायामभिज्ञो देवभाषाया रसज्ञो भृशम्
 एम.ए.पदभूषितोपि वैदेशिकवाङ्मये ।
 निःस्वार्थाऽनुरागाद्भूरिसंस्थापरिचालकं यं
 गुणिषु विनीतचर्यापालकं विलोकये
 शिक्षणविभागभरितोदये मनोऽद्य मुहु-
 र्मोदयेयमस्मिन् श्यामसुन्दरमहोदये ॥ ४० ॥

भाषायां हिन्द्याम् । शिक्षाविभागे भरितः कृतः उदयः उन्नतिर्येन,
 भूतपूर्वः शिक्षाविभागाध्यक्षः ॥ ४० ॥

दो०- यस्य शासने सुरगवी न सौभाग्यमभियाति ।
 संस्कृतशिक्षाकञ्जद्वयचलूः किञ्चलुर्भाति ॥ ४१ ॥

सुरगवी संस्कृतम् । संस्कृतशिक्षैव कञ्जद्वय (स्त्री) तस्याः
 केशलुञ्जकः ॥ ४१ ॥

सो०- विद्या-विनय-सुधर्म्यशीलो हरिनारायणः ।
 राजान्तःपुरहर्म्यमालाप्रमुखप्रबन्धकृत् ॥ ४२ ॥

विद्यानिधि-पुरोहितश्रीहरिनारायणबी.ए.महोदयः 'मुन्तज़िम जनानी-
 हयोदी' ॥ ४२ ॥

क०— आधुनिकशस्त्रक्रियाचतुरेषु डाक्त्रेषु

दूरदूरतोपि यस्य नाम प्रतिभासते
नयनचिकित्सायामतीव लघुहस्तो यो हि
सत्कार्ये प्रशस्तो धनं प्रायः प्रतिदासते ।

स्पष्टोचितवादी सदा सरलः प्रसन्नमना
वार्द्धकेऽपि सबलः सुधीषु प्रमनायते
सर्वविधरङ्गसङ्गिसुजनानुषङ्गिमनाः
सोयं दलजङ्गसिंहसुमनाः सुखायते ॥ ४३ ॥

प्रशस्तः यः प्रायः सत्कार्ये धनं प्रतिदासते ददाति, 'दासृ दाने' ।
प्रमनायते उत्कथ्यते, विद्वदनुरागीत्यर्थः । सर्वविधरङ्गेषु विविधविषयेषु
सङ्गिनो ये सुजनाः तदनुसङ्गि तदासक्तं मनो यस्य सः ॥ ४३ ॥

सो०—नयविचारचयरोपि शिद्धोपि च नयपथमवति ।
विश्वेश्वरनाथोपि चौबेगतचातुर्यभृत् ॥ ४४ ॥

नीतिविचारसमूहस्य आरोपिणी शिद्धा यस्य सः । चौबेजातिगतं
यच्चातुर्यं तद्वारकः ॥ ४४ ॥

क०— 'भावयेत भव्यमिति' भावनावशेन येन
सा 'भारतभारती' विचित्रा स्म विधाप्यते
स्वल्पविद्यासारे यः समाजेऽप्युच्चशिक्षितोऽभू-
द्धार्मिकविचारे यः स्वतन्त्रः समुपेयते ।

श्रीमज्जयपत्तनेन्द्रशिष्यनियुक्तोऽप्यद्य
 गौराङ्गाधिकारीङ्गितयुक्तोऽसौ विचेष्टते
 एम्.ए.पदालंकृतो बुधेषु निरहंकृतोऽथ
 सोयं सूर्यनारायणसुकृती समेधते ॥ ४५ ॥

‘मनुष्यः सर्वदा शुभविचारानेव कुर्यात्’ इति सिद्धान्तं स्थापयता येन
 मैथिलीशरणगुप्तनिर्मितायाः ‘भारतभारत्याः’ अतीतखण्डः स्थाने स्थाने
 परिषत्त्यं विचित्र एव निर्माप्यते स्म । समाजे ‘बागडा’ब्राह्मणाख्ये ।
 वर्तमानजयपुरेन्द्रस्य ‘गृहशिक्षकः’ ‘ट्यूटर’भूयुतसूर्यनारायणशर्मा एम्.ए. ।

दो०— दीनदयालुतिवारि—तनयस्तथ्यविचारधृक् ।
 सरल-संयताचारि-शिवकिशोरशर्मा लसति ॥ ४६ ॥

एतत्पिता दीनदयालुतिवारी अधिकरणकार्येषु लब्धकीर्तिर्न्यायपरः
 स्वयोभ्यतया जयपुरेन्द्रं प्रीणयन् सच्चिवपदमप्यलं चकार ॥ ४६ ॥

क०— गाम्भीर्य-प्रभावशालिवाक्कीलेन येन पुरा
 लेभे नगरान्तः सुप्रतिष्ठेत्युपवीक्षध्वम् .
 हिन्दी-संस्कृतादिभव्यभाषास्वनुरागवतोऽ-
 प्युर्दूशब्दमिश्रा गीतिरचना निरीक्षध्वम् ।
 साम्प्रतमबाधेऽस्मिन् ‘न्नपील’ न्यायशासनेऽद्य
 राधेश्यामनामध्वनिसत्संगं समीक्षध्वम्
 भक्तमण्डलीषु मिलद्भूरिभक्तिनादमिमं
 मथुराप्रसादमञ्जुमुंशिनमुदीक्षध्वम् ॥ ४७ ॥

गीतिरचना तु ‘मथुरेशभजनमाला’ दिका बहुशः प्रसिद्धा ॥ ४७ ॥

* तोमरच्छन्दः *

पुरप्रथितपुरन्दरकुलभवस्य । कृतसुरसरस्वतीपरिचयस्य ॥

विबुधेषु यस्य विनयः पुनाति । भगवानदीनसुकृती स भाति ॥४८

पूर्वाद्धोक्तं षष्ठ्यन्तं पदद्वयं यस्येत्यस्य विशेषणम् । जयपुरेन्द्रमहा-
राजरामसिंहदेवस्य कृपापात्रं पुरन्दराख्यः पूर्वं प्रभावशाल्यभवत्, तत्कुल-
जातः सोऽयम् ॥ ४८ ॥

दो०— न परिजनाः कवलीकृता न गृहमरण्यमुशन्ति ।

पुण्यालय'नायब'मिमं कथमु नृसिंहमयन्ति ॥ ४९ ॥

नृसिंहः नृणां कृते सिंहः । उशन्ति हच्छन्ति, 'वश' कान्तौ । अयन्ति
जानन्ति, गत्यर्था ज्ञानार्थाः ॥ ४९ ॥

सुधीचत्वरः

* गुरुवरश्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिचरणाः *

येषामाधिपत्ये पाठशाला पाठशालाऽभव-

त्पाण्डित्येऽद्वितीयास्तान्न कीर्तयन्प्रयस्यामि

शब्दशास्त्रशैलीपरिशोधकानधिकतमं

जयपुरशिक्षाप्रतिबोधकान् वदिष्यामि ।

स्वर्गिणोऽयं लक्ष्मीनाथशास्त्रिणो नमस्मामि

वात्सल्यानुरक्तशिष्यकृतपरिचर्यान् सदा
मन्त्रशास्त्रधुर्यान् गुरुवर्यान् वरिवस्यामि
नित्यमेव निर्मलनिसर्गिणो निपुणगणे
स्वर्गिणोऽद्य लक्ष्मीनाथशास्त्रिणो नमस्यामि ॥५०॥

पाठशाला (राजकीयसंस्कृतकॉलेजः) पाठशाला उत्कृष्टपाठशालाऽभवत् । कीर्तयन् न प्रयस्यामि, माहात्म्यातिशयशालिनां तेषां कीर्तने मे प्रयासो न भवतीत्याशयः । परिशोधकानिति० पूर्वं हि व्याकरणपाठनशैली जयपुरे अन्यादृश्येवाऽभवत् । गुरुचरणैरेव काशीप्रक्रियया परिष्कृतमध्यापनं प्रचारितमित्याशयः । अधिकं किम्, न केवलं व्याकरणशिक्षाया एव अपि तु, शिक्षामात्रस्य प्रतिबोधकान् उन्नायकान् वदिष्यामि । यतो हि पाठ्यक्रम-परिशोधनम्, सुव्यवस्थितः श्रेणिविभागः, नियमानुसारं परीक्षाव्यवस्था च श्रीमतामेव समये समभवत् । निपुणगणे निर्मलस्वभावान् ॥ ५० ॥

सो०- जटिलविषयगहनेषु संचरतामपि संततम् ।

सुप्रसन्नवचनेषु येषाममृतमिवाऽस्त्रवत् ॥ ५१ ॥

व्याकरण-धर्मशास्त्रादीनां जटिलविषयाणां गहनेषु संततं संचरतामपि येषां सुष्ठुप्रसादगुणयुक्तेषु वचनेषु । एतस्य निदर्शनं 'चरित्रसंग्रहे' द्रष्टव्यम् ।

* चरित्रसंग्रहः *

श्रीमत्पूर्वजानामादिनिवासो मद्रासप्रान्ते त्वासीदेव परमुत्तरभारते सर्वतः पूर्वं काश्यामागमनमभूत्, यत्र हि रामघाटसविधे श्रीमतां पारम्परिकं गृहमद्यापि विद्यते । जयपुरे तु पारम्परिकनिवासो ब्रह्मपुर्यामासीत् । श्रीमद्गुरुचरणपितामहानां द्वाविडब्राह्मणानां पं० काशीनाथशास्त्रिणां राम-

नाथशास्त्री (अन्नाजी), कामनाथशास्त्री (मन्वाजी), इति द्वौ पुत्रा-
वभूताम् । तयोर्ज्येष्ठेभ्यः श्रीरामनाथशास्त्रिभ्यः १६०८ तमे विक्रमवत्सरे
श्रीगुरुचरणानां जन्माऽभवत् ।

जन्मत एव मेधाविनः श्रीगुरुचरणाः भारते सुप्रसिद्धवैयाकरणानां प्रातः-
स्मरणीयश्रीबालशास्त्रिणां शिष्या आसन् । स्वर्गीयश्रीतात्याशास्त्रिदामो-
दरशास्त्रिगोविन्दशास्त्रि, म.म.शिवकुमारमिश्रमहाभागप्रभृतयः श्रीमतां सहा-
ध्यायिनोऽभूवन् । स्वर्गत-म०म०श्रीगङ्गाधरशास्त्रिप्रभृतयस्तु श्रीमता-
मुत्तरकालपाठिनः सतीर्थ्या बभूवुः । १६३०तमे वि०वत्सरे व्याकरणादि-
शास्त्राणां पूर्णं पाण्डित्यमधिगम्य श्रीमन्तो गुरुचरणा जयपुरं परावृत्तिरे ।
श्रीमतां ख्यातिस्तस्मिन्समये प्रसिद्धप्रसिद्धपण्डितेभ्योऽस्मीत् । शास्त्रार्थप्रक्रि-
यायां व्याकरणकोडपत्रेष्वपि च श्रीमतामसाधारणी मेधा बभूव । किन्तु
जयपुरमागतानां श्रीगुरुचरणानां विद्याप्रसारप्रसङ्गेऽपि सुमहानेको विघ्नः
प्रथममुपस्थितोऽभवत् । अत्रागत्यैव जयपुरराज्यदत्ताया ग्रामादिसंपत्ते-
रधिकारप्राप्त्यर्थमधिकरणेऽभियोगप्रचालनमावश्यकमभूत् । यतो हि श्रीमतां
पितृव्या मन्वाजीति प्रसिद्धा जयपुरेन्द्रात् ग्रामाष्टकं गुरुपदवीं चाधिगत्य
पारम्परिकग्रामसंपत्तेरपि संपूर्णाधिकारिणो बभूवुः । पारम्परिकजीविकायां
गुरुचरणानां यो भागोऽभवत्सोऽपि न तैः समदीयत । अत एव अनि-
च्छायामपि निजस्वत्वप्राप्तये श्रीमतामभियोगप्रचालनमनिवार्यमासीत् ।
अस्मिन् दुःप्रसङ्गे बहूनि वर्षाण्यत्यगुः, नास्मिन्नवसरे कदाचिदपि
विद्याप्रसारायाऽवकाशः सममिलत् । या हि शास्त्रार्थप्रक्रिया (व्याकरणपरि-
ष्कारस्य कोटिप्रोटयः) तस्मिन्समये देशे प्रचलिताऽऽसीत्तस्यां हि ह्यतां
वर्षाणामेवमन्तरायः क्रियन्मलिनीकारको भवेदिति तु ज्ञानीयुर्मर्मिका एव ।
किन्तु स्वाभाविकमेधासंपन्नाः श्रीगुरुचरणास्तदनन्तरमपि तथा शास्त्राण्य-
पाठयन्, दृढं च निजपाण्डित्यं तथा प्रासारयन् यथान्तःकषायितमनसोऽपि
विपक्षपण्डिता हतप्रतिभा इव समभवन् ।

स्वर्गीयो महाराजाधिराजः श्रीरामसिंहदेवो जयपुरमागतेभ्यः श्रीमद्भ्यः स्वाज्ञया नवीनं निर्मायमाणस्य धर्मशास्त्रग्रन्थस्य निर्माणमाज्ञापयद् यत्र हि पं० श्रीराजीवल्लोचनमैथिलाः, गुरुवरश्रीकृष्णशास्त्रिचरणा अपि सह न्ययम्यन्त । श्रीरामसिंहमहाराजस्य श्रीमत्सु पूर्णा गौरवदृष्टिरासीत् । महाराजे दिवंगते गुरुचरणाः कियन्ति वर्षाणि केवलं 'मोदमन्दिर'नाम्न्या धर्मव्यवस्थासभाया एव सदस्याः समभवन् । यदा तु बाबूहरिदासशास्त्रि-महोदयो राजकीयाङ्गलकालेजस्याध्यक्षोऽभवत्तदाऽसौ गुरुचरणान् कालेजे संस्कृताध्यापकानकरोत् । अनन्तरं च १९४८तमे वि०वत्सरे पण्डितवरश्रीराम-भजनशर्ममहाभागेषु स्वर्गमधिरूढेषु श्रीमन्तः संस्कृतकालेजस्याऽध्यक्षा अभूवन् । आगत्यैव श्रीमद्भिः संस्कृतपाठशालायाः सुमहान् परिष्कारोऽक्रियत । सर्वतः पूर्वं पाठ्यप्रणाल्याः शोधनं विधाय परीक्षाप्रणाली प्राचार्यत । व्यवस्थितः श्रेणिविभागः पर्यंकल्प्यत । व्याकरणादिप्रसिद्धशास्त्राणामध्यापनस्य रुचिरा शैली निरधार्यत । शास्त्रिपरीक्षातोऽधिकः, आचार्यपरीक्षापर्यन्तः पाठ्यक्रमः प्रथमतया श्रीमद्भिरैव प्रवर्तितः । अन्यथा पूर्वं शास्त्रिपरीक्षापर्यन्त एवाध्ययनक्रमः समभवत्, यस्य हि सर्वतः प्रथमं शास्त्रिपदवीं लभमानाः पं० श्रीरामचन्द्रशर्माणः (ज्योतिषिकाः) भूतपूर्वप्रवेशिकागणिताध्यापकाः प्रमाणं सन्ति ।

लेखे विस्तरो भवेत्, परं जानीयुस्तदभिज्ञा यद् राजकीयसंस्कृतकालेज-स्योन्नतिक्रमः श्रीगुरुचरणैरेव तथाऽऽरभ्यत यः संप्रति पूर्णमात्रायां वर्तते, येन चायं कालेजः काशीकालेजकल्पः कल्प्यते कोविदैरद्य । श्रीमतामध्यक्षताकालो यथा नियमसौष्ठवस्याऽऽरम्भकोभूतथैव व्युत्पन्नानां दृढपाण्डित्यानां सर्वतो लब्धकीर्तिनां स्नातकानां बाहुल्यार्थमपि प्रशंसनीयोऽभवत् । एतस्मिन् काल एव ते विद्वांसो निर्मायन्त ये साम्प्रतं जयपुरराजकीयसंस्कृतकालेजस्य प्रायः सर्वेष्वेव विभागेषु अध्यापकपदमधितिष्ठन्ति । एतदतिरिक्तं भारतस्य दूरदूर-

प्रदेशेष्वपि जयपुरराजकीयकालेजतो लब्धविद्याः पण्डिताः प्रतिष्ठितपदान्य-
धितिष्ठन्ति । यस्मिन् कालेजे ३२ अध्यापका भवेयुः सर्वेपि च ते तस्मिन्नेव
कालेजे अधीतवन्तोऽपि स्युः, किमिदं सौभाग्यं यस्य कस्यचिद्विद्यालयस्य
भवेत् ?

श्रीमतां शिष्येषु प्रधानतया उल्लेखनीया इमे सन्ति—

व्याकरणशास्त्रि-पं० लक्ष्मीनारायणशर्मा चतुर्वेदी ।

पं० रामकुमारशर्मा गौडः ।

जयपुरराजगुरुश्रीहरिदत्तशर्ममैथिलाः ।

दाधीच पं० भवदत्तशास्त्री (अजमेर-गवर्नमैसटकालेजस्य भूतपूर्वः प्रधानपं०)

पं० रूपनारायणशर्मा दाधीचः ।

पं० गोविन्दरामशर्मा गौडः ।

म०म०पं० गिरिधरशर्मचतुर्वेदः (राजकीयसंस्कृतकालेजस्य वर्तमानोऽध्यक्षः)

वर्तमानराजगुरुपं० श्रीचन्द्रदत्तमैथिलमहोदयः ।

पं० सूर्यनारायणाचार्यः (महाराजाकालेजस्य प्र० सं० पण्डितः)

पं० मदनाचार्यः (सं० कालेजे धर्मशास्त्राध्यापकः)

मन्दमतिः एतासां पङ्क्तीनां लेखकः ।

एते संस्कृतकालेजेऽधीतवन्तः श्रीमतां शिष्याः सन्ति । ये तु आङ्गल-
विद्यालये श्रीमतां शिष्याः समभवन्, तेषु जयपुरराज्यस्य भूतपूर्वः प्रधान-
सचिवः श्रीईशानचन्द्रमुकर्जी, अविनाशचन्द्रसेनः, भगवान् दासबी.ए.
एल. एल. बी, आदयः समुल्लेखनीयाः स्युः ।

गुरुचरणानां व्याकरणधर्मशास्त्रादियु प्रकृष्टं पाण्डित्यं तु विश्वविदित-
मासीदेव, परं साहित्ये काव्यनिर्माणेपि च श्रीमतां तथा प्रौढिरासीद् यां
दृष्ट्वा आजन्मतस्तत्कर्म कुर्वाणा अपि भृशं विसिष्मियरे । अध्यक्षताकाले

श्रीमद्भिः कतिचित्संस्कृतपाठ्यपुस्तकानि निरमीयन्त । यथा-‘भारतीयेतिवृत्त-
सारः (भागचतुष्टयम्, भारतीयमैतिहासिकवृत्तम्, संस्कृतभाषाया इतिहास-
श्रापि यथोपलब्धं संस्कृते समुपनिबद्धोऽस्ति । सुखचिरया यस्य भाषया
मार्मिका अपि हृदयतः प्रसीदन्ति), प्रवेशिकापाठः (अस्मिन् प्रवेशिका-
प्रधानश्रेण्याः कृते गद्य-पद्य-काव्यानां सुमनोहरः संग्रहः कलितोऽभूत्) ।

राजाज्ञया निर्मितो धर्मचन्द्रोदयस्तु श्रीमतां लेखसौष्ठवसाक्षी स्यादेव,
किन्तु नाऽसावस्माभिरालोकितो दृग्भ्याम् । परं स्वर्गीयमहाराजाधिराज-
श्रीमाधवेन्द्रस्याज्ञया निर्मितो जयपुरराजवंशस्येतिहासो मया न केवलमा-
लोकित एव, अपि तु लेखन्या लिखितोऽप्यस्ति, यस्मिन् हि श्रीगुरुचरणानां
चरमं काव्यनिर्माणमार्मिकत्वं प्रत्यक्षं खेलति स्म । तद्वृत्तान्तस्त्वयम्-
यन्महाराजश्रीमाधवसिंहदेवेन कतिपयवर्षेभ्यः पूर्वं संस्कृतभाषामयं जयपुरे-
तिहासं लेखितुं तस्मिन्काले प्रसिद्धास्त्रयः पण्डिता आज्ञप्ता आसन् । तेषु
सूर्यवंशादारभ्य पौराणिकराजानां कालं यावत् आदिमभागनिर्माणं श्रीगुरु-
चरणैरङ्गीकृतमासीत् । मध्यस्य निर्माणं गुरुवरश्रीकृष्णशास्त्रिचरणानामधी-
नम्, चरमं च म० म० पं० श्रीदुर्गाप्रसादद्विवेदानामायत्तमासीत् । मध्यं च
चरमं च क्रियञ्च कीदृशं च निर्मितमिति नास्ति विदितम्, परमादिमभागः
सोयं मया स्वलेखन्या प्रायो भूयान् लिखितः । कारणमेतस्य-मदुपरि आर-
म्भादेव गुरुचरणानां विशिष्टोऽनुग्रहः समभवत् । प्रत्यक्षमेतस्य प्रमाणमिदं-
मेव-यद् गुरुवरैः पाठशालानियतकालादिते स्वगृहे व्याकरणस्य सर्व एव
ग्रन्था मे पाठिताः सन्ति । ममैवेदं सौभाग्यं येन सिद्धान्तकौमुदी, मनोरमा,
परिभाषेन्दुशेखरः, शब्देन्दुशेखरः, वैयाकरणभूषणम्, महाभाष्यं चापि
श्रीमतां गुरुणामेव सकाशादधीतम् । अस्तु.

ममाक्षराणि सुन्दराणीति केवलं मदुपर्यनुग्रहं प्रकाशयन्तः श्रीमन्तो
बहुधा मत्सकाशादेव यत्किञ्चिदलेखयन् । अन्यथा श्रीमक्षराणामेव तथा

सुभगानि सुभङ्गीनि चाक्षराण्यासन् यान्यालोकयतां चिन्त्रीयते स्म चतुरा-
 णामपि चेतः । हा हन्त ! पारितोषिकपत्रेषु यानि श्रीमतामक्षराणि साम्प्र-
 तमपि विलोक्यन्ते तानि श्रीमतां लेखसौष्टवं यथा, तथाऽन्तेवासिजने
 असाधारणीं कृपामपि अन्तःकरणे अकस्माज्जागरयन्ति । अस्तु, जयपुरराजा-
 ज्ञया निर्मयमाणस्य तत्काव्यस्यादिमो भागः, यावत्स्मरामि तावत् सोऽयं सर्ग-
 द्वये पूरितोऽभूत् । तयोर्मध्ये प्रथमस्तु समग्र एव सर्गो मया लिखितः,
 द्वितीयस्य तु कश्चिदंशः । नासीदिदं पूर्वं विदितं यदस्मद्दौर्भाग्यात्तदिदं काव्यं
 केवलं परिश्रमप्रसूरेव भवेत्, न प्रकाशयेत्, न वा लिखितमेवोपलभ्येत ।
 अन्यथा मनोहरतमस्यास्य एका प्रतिलिपिरन्याऽप्यकारिष्यत । किन्तु हा
 हन्त साम्प्रतं तत्समग्रमेव लुप्तमभूत् । गुरुणां गृहमेव बद्धतालकमासीत् ।
 एवं राजेच्छा 'क्षणे क्षणे नवा नवा भवति जायमाना' इति प्रसिद्धयनुसारं
 जयपुरेन्द्रस्यापि सा इच्छा अन्याभिर्लहरीभिरभिभूयमानाऽभवत् । अत एव
 तत्समग्रं काव्यवैभवमनन्तकालार्थं कालस्य क्रोड एव लीनमभूत् ।

मनोरारभ्य सूर्यवंशः श्रीमद्भिराख्यातोऽभूत्, तत्र प्रथमं पद्यमद्यापि मे
 मनसि वर्तते । पावनी सेयं स्मृतिरिति कृत्वा, आदर्शविधया तदिदं लिख्यते ।
 काव्यमार्मिकाः अनेनैव निर्मातुरसाधारणमधिकारम्, समञ्जसां च शब्द-
 शय्यामंशतः परिचितुयुः—

‘आसीदसीमसौभाग्यनिधिर्विधिरिवाऽपरः ।

आद्योऽस्य नरसर्गस्य जाम्ना वैवस्वतो मनुः ॥’

श्रीमद्भिलेखिताः परिभाषेन्दुशेखरोपरि परिष्कारास्त्वद्यापि विद्यन्ते ये
 हि वादसमयस्याऽतिक्रान्तत्वाद्ग्रे च तदाशाऽभावात्केवलं मूषकमहोत्सवायैव
 मे मन्दस्य गृहे दृश्यन्ते । श्रीमतामन्तरङ्गसुहृत्सु गुरुवरश्रीकृष्णशास्त्रिचरणा
 आसन् । पण्डितवरश्रीशिवराममहोदयान् स्वर्गीयगुरुवरश्रीजीवनाथमैथिल-

प्रभृतींस्तु गौरवदृष्ट्याऽपश्यन् । श्रीमतां धर्मश्रद्धा, मन्त्रशास्त्रेऽभिनिवेशश्च विशेषतयोत्तरेखनीय आसीत् । शिवस्तोत्रेषु स्तुतिकुसुमाञ्जलिः श्रीमतां परमप्रियोऽभूत् । हन्त संप्रति मे चक्षुर्बोर्गुरुचरणानां सा मूर्तिः प्रत्यक्षमुत्कीर्णीयं दृश्यते, या हि अध्यापनार्थमस्मदादीन् निरीक्षमाणाऽतिष्ठत् । संस्कृत-पाठशालायाः कार्यालये (श्रीमतामध्यापनस्थानमपीदमेवाऽऽसीत्) वेत्रासनमधितिष्ठन्तः श्रीमन्तः पाठनादवकाशसमये—

‘यस्य शस्यमहसो निरर्गलं योगमाप्य चरणाब्जरेणुभिः ।

अद्भुतां दधति नीरजस्कतां तं जगत्पतिमुमापतिं नुमः ॥’

इति कुसुमाञ्जलीयं पद्यं सभक्ति सस्वरं च जगुः । अन्तेवासिनामुपरि श्रीमतामसाधारणः स्नेहो दया चासीदिति जानन्त्येव तद्विदः । ‘गुरुर्न कञ्चिच्छ्रात्रं विद्यां पानकमिव पाययतीति’ लोके कथ्यमानं श्रूयते । परमहं तु इदं सत्यं सत्यमेव जाने यस्योपरि श्रीमतां हार्दी कृपा समभवन्, स विद्वानप्यभूदिति प्रत्यक्षमेवाऽऽलोकितमस्ति मार्मिकैः । गुरुचरणानां मध्यसमयस्य शिष्याः कृपाभाजनं च म०म०प०गिरिधरशर्म—राजगुरुश्रीचन्द्रदत्तमैथिल्यप०सूर्यनारायणशर्म—मदनाचार्याः सन्ति, ये हि सोत्साहं च सद्यं च सोच्चैःस्वरं च स्नेहेन पाठिताः समभवन् । किन्तु-आसां पङ्क्तीनां लेखकोयं श्रीमतामन्तिमः शिष्योऽस्ति यस्योपरि असाधारणी विशेषकृपाऽऽसीत् यस्या उत्तरेखः पूर्वं कृतः । स समयो गुरुचरणानां वार्द्धक्यस्यासीत्, नासीत्पूर्वं इव स क्लिप्तयौवनसहचरः समुत्साहः । परं कर्तव्यवशाद्दयावशात् मत्सौभाग्यवशाद्वा यद् यद् गुरुचरणैः पाठितं तत्तत्सर्वं वरप्रदानमिव मे सुस्थिरविद्यावताराय चिराय समभवत् । प्रतिदिनव्यावहारिकविषयेष्वपि स्नेहेन भर्त्सनया च यद्यत् शिष्यितं तत्तन्मे जीवनसाफल्याय समभूत् । अस्तु-पावनं तदिदं स्मरणमप्यहसां निवृत्तय एवेति यदप्यनुकूलं तथापि स्मर्यमाणेनानेन हृदयान्तस्तले काचित्पीडेव समुदेतीति विरम्यते विद्मोभात् ।

गुरुचरणानां पौत्रः श्रीविरवनाथः साम्प्रतं मानामहाभिजने यवतमाल-
(बरार)-प्रदेशे निवसन् व्यवसायकार्यं करोतीति श्रूयते ।

✽ गुरुवरश्रीकृष्णशास्त्रिचरणाः ✽

येषां धर्मकर्मणि तपसि सत्यनिष्ठाऽभव-

त्पाण्डित्यप्रतिष्ठाऽतो गरिष्ठाऽभूद्विसंदेहम्

चर्याव्यवहारे चतुराणां शुद्धभावोऽभव-

द्वाह्यणोपकारे येषां मानसममन्देहम् ।

राजकीयविद्यालये साहित्योपदेशकास्ते

गुणगणनीयं स्मरणीयं येऽवहन्देहम्

नानादेश-नानाजन-नानाकथा-नानारस-

वर्षिणोऽद्य श्रीमत्कृष्णशास्त्रिणोऽभिवन्देऽहम् ॥५२॥

अतः (निष्ठातः) पाण्डित्यप्रतिष्ठा निःसंदेहं प्रभावशालिन्यभवत् ।
अमन्देहम् अमन्दा ईहा चेष्टा यस्य तत् । ब्राह्मणोपकारे सदा सचेष्टमानसा
अभूवन्नित्यर्थः । नानादेशादीनां या नानाकथास्तासु नानाविधरसवर्षकान् २२

✽ संग्रहः ✽

तैलङ्गब्राह्मणानां श्रीमतामादिमो निवासो मद्रासप्रान्तस्य कुम्भघाणे-
ऽभवदिति श्रूयते । श्रीमन्तो हि निजदेशं विहाय बाह्यादेवोत्तरभारते
न्यवसन् । गृहस्थाश्रमप्रवेशात्पूर्वं भूयांसि वर्षाणि यावन् श्रीमद्विबदरिका-
श्रमप्रान्ते ब्रह्मचर्यनियमेन तपश्चरणमक्रियत् । जयपुरेऽपि यदा प्रथमप्रथम-
मुपयाताः (सं० १६४८ वि०) तदापि श्रीमन्तो ब्रह्मचारिवेष एवासन् ।

एतस्मात्कालात्पूर्वमुत्तरस्यां दिशि कुल्लू-मण्डीराज्येष्वपि श्रीमतां निवासोऽभवत् । मण्डीराज्ये तु कतिचिद्वर्षाणि श्रीमद्भिर्धर्मशासनपदमपि किञ्चिदधिष्ठितमिति श्रूयते । जयपुरमागतेषु श्रीमत्सु स्वर्गीयमहाराजाधिराज-श्रीरामसिंहदेवस्य विशेषतः कृपा समभवत् । श्रीमता हि धर्मचन्द्रोदयस्य निर्माणाय पूर्वमेते न्ययस्यन्त, 'मोदमन्दिर'सभायाः सदस्याश्चाकल्पन्त । अनन्तरं तु १९४८ तमे विक्रमवत्सरे कालेजाध्यक्षेण श्रीहरिदासशास्त्रिमहा-शयेन इमे संस्कृतपाठशालायां साहित्यप्रधानाध्यापका नियमिताः । श्रीमतां धर्मश्रद्धापरोपकारादिषु सुतरां व्यासक्रिरभूदिति तु सर्वत्र सुप्रसिद्धम् । विश्वविदितं पाण्डित्यमप्यस्मादशैरकिञ्चित्करं प्रस्तूयेत, एषापि लघोर्मुखा-न्नहती वार्तास्ति । द्वयोरपि शास्त्रिचरणयोर्विषये जयपुरविलासे प्रोक्तम्—
'राजीवलोचनबुधेन समस्तशास्त्राण्यालोच्य रामवचसाऽरचि धर्मचन्द्रः ।
याभ्यामपूरितततोऽन्विह कृष्ण-लक्ष्मीनाथौ बुधौ कथय कस्य न संमतौ तौ॥'

✽ पण्डितवर—श्रीशिवरामशर्ममहाभागाः ✽

येषां शब्दशास्त्रे प्रौढपाण्डित्यं प्रसिद्धमभू-
द्वेदान्तेऽपि मार्मिका न केन स्माऽभिनन्द्यन्ते
राजमोदमन्दिरेऽपि मान्या यद्वचवस्थाऽभव-
द्विद्यायै वदान्या येऽद्य विद्भिर्मुहुरिन्द्यन्ते ।
अध्यापनसिद्धाः शान्ति-धैर्यार्जवमुख्यैर्गुणैः
सर्वविधसौख्यैर्जीवने ये स्माऽतिचन्द्यन्ते
आदर्शायितोच्चसदाचाराञ्चितचर्याः सदा
श्रीश्रीशिवरामसूरिवर्याः प्रणिवन्द्यन्ते ॥५३॥

व्यवस्था धर्मशास्त्रीया । 'मोदमन्दिर'जयपुरराज्यस्य धर्मव्यवस्थापक-

सभा । वदान्या दानशौण्डाः, यः कोऽपि विद्यार्थी व्याकरणस्य लघुं वा महान्तं
वा ग्रन्थमपठत्, सप्रेम तमपाठयन् । इन्द्रान्ते परमैश्वर्येण स्तूयन्त इत्याशयः,
'इदि परमैश्वर्ये' । ये सर्वविधैः सौख्यैः जीवने अत्यन्तं चन्दनन्ते स आह्लाद्यन्ते
स्य । चदि 'आह्लादे' । सदाचारेण अञ्जिता पूजिता ।

* संग्रहः *

पर्वतीयसारस्वतब्राह्मणाः पं० श्रीशिवराममहाभागाः त्रिगर्तदेशस्य
(काङ्गडाप्रान्तीय'गुलेर' ग्रामाञ्चलस्य) राजपुरोहितवंशजाः समभवन् ।
तत्र हि श्रीमद्वंशजानां 'मणिवन्तः', 'मणिवाले' इति प्रसिद्धिरासीत् । बाल्या-
वस्थायां गृहगतमतिविषमां दीनदशामनुभूय परमं विरज्यन्तः श्रीमन्तो
विद्याध्ययनाय काशीं प्रातिष्ठन्त ।

कौमार एव जगतीतलजागरिष्य-

त्कीर्तिप्रभाप्रकटनेऽस्य मतिर्बभूव ।

तस्मादसौ गुरुजनाऽविदितोऽन्वयासी-

द्वाराणसीमखिलवाङ्मयलास्यभूमिम् ॥१॥

नासीत्तस्मिन्समये यात्रार्थं बाष्पशकटयादीनां सौकर्यम्, नापि चासी-
दार्थिकी शक्तिरेव । अत एव सुदूरतमादपि देशापद्भ्यामेव व्रजन्तोति-
क्लेशेन चिरात्काशीमुपागमन् ।

तत्र प्रसिद्धबुधमण्डलमान्यगौड-

स्वाम्यन्तिके विभवरामसमीपतश्च ।

शब्दागमप्रमुखदुर्गमशासनेषु

प्राशस्त्यमाप स हि षोडशभिः समाभिः ॥२॥

जयपुरवैभवम् ❀

पं० चन्द्रधरशर्मा गुलेरी बी० ए०

तत्र हि 'भाष्यब्रह्मचारी'ति प्रसिद्धेभ्यः श्रीअभयराममहाभागेभ्यः साङ्गं व्याकरणशास्त्रमपाठि । भूतपूर्वजयपुरराजकीयसंस्कृतपाठशालाध्यक्षाः पं० श्रीरामभजनसारस्वतमहाभागाः श्रीमतां सहाध्यायिनोऽभूवन् । समापितविद्याः श्रीशिवराममहाभागास्तस्मिन्समये काशिकपण्डितानां संतोष-भाजनमभूवन् । सभायां वादपाण्डित्यमालोक्य परमं प्रसन्ना जयपुरमहा-राजाधिराज्ञाः श्रीरामसिंहदेवाः पण्डितमहोदयान्निजराधानीमानयन् । १९२५ तमे त्रिंशे वा विक्रमचत्सरे श्रीमतामन्नागमनमभूदिति श्रूयते ।

अत्रागताः श्रीमन्तो राजकीयसंस्कृतपाठशालायामध्यापकाः, 'मोद-मन्दिर' सभायाः सदस्याश्चाऽभवन् । प्राचीनव्याकरणे श्रीमतां सुदृढं ज्ञान-मासीत् । अध्यापनकाले च प्रसन्नमुखाः श्रीमन्तोऽतिशान्त्या परमप्रेम्णा च विद्यार्थिनः समबोधयन्निति प्रत्यक्षमनुभूतम् । गुरुचरणानामध्यक्षतायां पण्डितमहोदयाः पाठशालायां वेदान्ताध्यापकपदमधितिष्ठन्तो दृष्टाः । महा-राजश्रीरामसिंहदेवानां श्रीमाधवसिंहदेवानां चापि समये श्रीमतां परमः सम्मानः समभवत् । भूतपूर्वो जयपुरराज्यप्रधानामात्यः श्रीकान्तिचन्द्रमुकर्जी महोदयः पण्डितमहोदयानां परमं गौरवमकरोत् । राज्ये साधीयसी प्रतिष्ठा, लक्ष्मीदेव्याः कृपा, आज्ञाकारिणो विद्वांसश्च पुत्राः, नैरुज्यपूर्णं पूर्णं च वयः, इत्यादि सर्वविधमेव लौकिकं सुखं श्रीमतामुपपन्नमासीत् । अत एव 'सर्व-सुखिनः' इति सुहृत्पण्डितगोष्ठ्यां श्रीमन्तोऽभ्यनन्दन्त ।

पण्डितमहाभागानां त्रयः पुत्राः समभवन् । तेषु ज्येष्ठः श्रीचन्द्रधर-शर्मा गुलेरी (बी० ए०) अजमेरनगरस्थमेयोकालेजस्य जयपुरराजकीय-भवनप्रबन्धकर्ता (मोहोतमिदं जयपुरकोठी) तात्कालिक'खेतडी'नरेश-स्याऽध्यापकश्चासीत् । एष हि महाभागो यथाऽऽङ्गलविद्यायां तथा संस्कृत-पाण्डित्ये हिन्दीसाहित्ये चापि परमं परिनिष्ठितोऽभवत् । अयं जयपुरात्प्र-काशमानस्य 'समालोचक'पत्रस्य काशीनागरीप्रचारिणीपत्रिकायाश्च

सम्पादकोऽभवत् । एतल्लिखिताः 'पुरानी हिन्दी' इत्यादयो गवेषणापूर्णा निबन्धाश्चमत्कृतवन्तो मार्मिकसमाजम् । हन्त हन्त यस्मिन्समयेऽस्य प्रतिभा प्रकामं प्रौढिमध्यगच्छत्तस्मिन्नेव समये सोयं महाभागो माननीयश्रीमदन-मोहनमालवीयमहाभागेन कार्या नीत्वा हिन्दूविश्वविद्यालये संस्कृतविभा-गस्याध्यक्षो नियमितः । परं विद्वत्समाजस्मरणीयस्य सरलोदारचरित्रस्यास्य हन्त स्वल्प एव काले सर्वदार्थं काशीवासोऽभवत् । हिन्दीसाहित्ये प्रसि-द्धस्यास्येतिवृत्तं 'हिन्दीकोविदरत्नमालायाम्' मुद्रितमपीति किञ्चित्स्मराभि ।

पण्डितमहाभागानां मध्यमः पुत्रश्च पं० सोमदेवशर्मा गुलेरीति प्रसिद्धो मोदमन्दिरसदस्यतां संस्कृतपाठशालाध्यापकतां चात्रैवाध्यतिष्ठदिति जानन्त्येव तद्विदः । परं सोऽप्यकाल एव परलोकमगात् । कनिष्ठस्तु पुत्रः पं० जगद्धरशर्मा गुलेरी एम० ए० सम्प्रति लायलपुरनगरे (पंजाब) राज-कीयस्य कृषिमहाविद्यालयस्य (एग्रिकल्चर कॉलेज) प्रबन्धकपदमध्यापकपदं च ससंमानमधितिष्ठतीति हर्षास्पदम् । पण्डितमहाभागानां विषये प्रोक्तं जयपुर-विल्लासे—

'आस्ते महाभाष्यमहाचमत्कृतिः स्फुरन्महा व्याकृतिपठिनां गुरुः ।
सारस्वतो रामभजः स यस्य स सखा सतीर्थ्यः शिवरामपण्डितः ॥'

✽ विद्यावाचस्पतिपं० श्रीमधुसूदनशर्ममैथिलाः ✽

धार्मिकविमर्शनेष्वभिज्ञाः सर्वदर्शनेषु

वेदान्तेष्वधर्षितमनीषा उपनम्यन्ताम्

वेदेष्वसमानां 'यज्ञमधुसूदन' नामाऽऽकरो

नूनं ब्रह्मविज्ञानादिग्रन्था अवगम्यन्ताम् ।

जयपुरवभवम् ॥ ❄️

श्रीमन्मधुसूदनमहाशयाः प्रणम्यन्ताम् ।

मञ्जुनाथ सांख्यदैशिकानां चतुराणां नये
निगमपुराणाऽद्भुततत्त्वानि निशम्यन्ताम्
वादिमदसूदनसमञ्जससमीक्षाचयाः
श्रीमन्मधुसूदनमहाशयाः प्रणम्यन्ताम् ॥५४॥

वेदेषु वेदविज्ञानेषु असमानाम् अनुपमानां येषाम् । आकरः यज्ञविष-
यक आकरग्रन्थः । सांख्ये दैशिका गुरवः । किञ्च मञ्जुनाथस्य सांख्यशास्त्रा-
ध्यापने गुरवः । वादिगर्वनिराकर्ता समञ्जसः समीक्षाचयां येषाम्, अत एव
'समीक्षाचक्रवर्तिनः' । एतन्निर्मिता ग्रन्थाः वैदिककोष-प्रत्यन्तप्रस्थानमीमां-
सा-शतपथव्याख्या-गीताभाष्य-आशीचपञ्चिका-बर्णसमीक्षा छन्दःसमीक्षा-
पुराणसमीक्षा इन्द्रविजय-प्रभृतयः श्रीमतां सकाशादेवाधिगन्तव्याः । श्रीमतां
जीवनचरितादिकं तु 'संस्कृतरत्नाकरस्य' 'वेदाङ्के' विलोकनीयम् ॥ ५४ ॥

राजगुरुश्रीहरिदत्तशर्ममैथिलाः

दो०-विवृतशब्दशास्त्रोदयान् परमसहृदयान् स्तौमि ।

श्रीहरिदत्तमहोदयान् सदयान् संप्रति नौमि ॥ ५५ ॥

विवृतः कृतः व्याकरणशास्त्रस्य उदयः प्रचारो यैस्तान्, एतेषामेव
द्वितीयाध्यापकतायां व्याकरणस्य मार्मिकाः साम्प्रतिकविद्वांसो निरवर्त्यन्तेति
सूच्यते । परमसहृदयान्, इत्यनेन तेषां नैपथमाद्यादिकाव्यरसिकत्वं रसानु-
भवमार्मिकत्वं चाभिव्यज्यते ।

राजकीयसंस्कृतपाठशालायां परम्परातो व्याकरणाध्यापकानां जयपुर-
राजगुरुश्रीनरहरिशर्ममैथिलमहाभागानां ज्येष्ठतनुजन्मान एते पैतृकम-
ध्यापकपदं राजगुरुत्वं चाऽध्यतिष्ठन्पूर्वम् । दिवं गतानामेषामनुजन्मानः

श्रीचन्द्रदत्तमहोदयाः साम्प्रतं व्याकरणाध्यापका राजगुरवश्च सन्ति, येषां परि-
चयोऽग्रे । श्रीनरहरिशर्मणां विषये तु प्रोक्तं जयपुरविलासे--

‘सिद्धान्तकौमुद्युचितो बुधाग्रणीः समुच्छलन्नामरवीजितच्छविः ।
सन्मैथिलः सौम्यपवित्रदर्शनो राज्ञो गुरुः श्रीनृहरिर्विराजते’ ॥

✽ प्रवेशिकाध्यापकाः काशीनाथशास्त्रिणः ✽

व्याकरणाधानात्पठदन्तेवासिमानसेषु

प्रोद्धासितसंस्कृताग्र्यमार्गा ये समर्हन्ते
कविताविमर्शे सानुरागाः शब्दशास्त्रपरा-
मर्शे नानुमेनिरे गरिष्ठबुधवर्य ते ।

मञ्जुनाथव्युत्पत्तेः प्रवेशहेतवस्तेऽभव-

न्येषामुपदेशगिरः प्रायो नातिचर्यन्ते
सरलतयैव सुप्रकाशीकृतदेवगिरः

काशीनाथशास्त्रिमहाभागा मुहुः स्मर्यन्ते ॥५६॥

व्याकरणस्य आधानात् दृढसंस्कारात् । संस्कृतस्य अग्र्यः श्रेष्ठो
मार्गो यैः । कविताविमर्शे सानुरागाः, अनेन रत्नाकरादिषु कविता-समस्या-
पूर्त्यादिकं सूच्यते । शब्दशास्त्रस्य विचारे प्रक्रान्ते, कस्मिन्नपि पक्षे दृढाग्रहे
संजाते गरिष्ठमपि बुधवर्य ते न प्रमाणीचक्रुः । न अतिचर्यन्ते उरु-
ह्वर्यन्ते ॥ ५६ ॥

एते हि संस्कृतकालेजे प्रवेशिकाप्रधानश्रेणौ व्याकरण-काव्याध्यापका
आसन् । सुदृढाभ्यासद्वारा विद्यार्थिनः परिश्रमपूर्वकमपाठयन्निमे । दत्तिया-
प्रान्तादुपागता एते । इमे हि गुरुवराणां श्रीलक्ष्मीनाथशास्त्रिचरणानां
सम्बन्धिनोऽभवन् । गुरुपितामहानां काशीनाथशास्त्रिणां पुत्री ‘मङ्गलाबाई’

नाम्नी आसीत् । एतस्याः पुत्री भाऊशास्त्री परिणीतवान् यो हि श्रीकाशीनाथ-
चरणानां लघुभ्राताऽऽसीत् । एतेषां विषये जयपुरविलासे प्रोक्तम्—

‘जीयादजस्रं जिनपाठशास्त्रागुरुः पुरुषीतिचरुर्गुरुश्रीः ।

भङ्गाप्रकाशी कविरेष काशीनाथः सनाथः प्रततैर्यशोभिः ॥’

शब्दशास्त्रबोद्धारोऽपि हेलयाऽन्यशास्त्रगतं

पाण्डित्यं प्रदर्शयन्तः कैर्न वरिवस्यन्ते

स्थूलकृष्णकायैर्ज्ञातनानाविधोपायैरहो

चाणक्यैरिवैतैः किल के वा न निरस्यन्ते ।

‘श्रीजीकी मोरी’मभिमण्डयन्तो हवनभरै-

र्ये रीतिं श्रयन्तो वैदिकानामनुद्दश्यन्ते

निशितसमीक्षाशराः कुपितदृशाऽस्त्रिणोऽमी

द्राविडास्ते वीरेश्वरशास्त्रिणोऽद्य शस्यन्ते ॥ ५७ ॥

निरस्यन्ते तिरस्क्रियन्ते । ‘श्रीजीकी मोरी’ इति निवासस्थाननिर्देशः ।

कूरसमालोचनैव शरो बाणो येषाम् । कुपितां दृशाम् अस्त्रमिव क्षिपन्तः ॥ ५७ ॥

ज्योतिःशास्त्रसिद्धान्ताऽवबोधनप्रसिद्धान्, भूरि-

तन्त्रमन्त्रदीक्षाऽऽगमसिद्धान्प्रसमीक्षध्वम्

दुर्गमत्रिकोणक्षेत्रमितिकलनाढ्यान्पुन-

श्चातुर्वर्ण्यवर्णनाप्रवीणान् सुपरीक्षध्वम् ।

* ग्रन्थकर्तृवंशजानां संबन्धनां च परिचयस्तु साहित्यवैभवस्य ‘वंशवी-
ध्याम्’ द्रष्टव्यः ।

काव्यमर्मविज्ञान् श्राव्यरचनाचमत्कृतिकान्
 महामहोपाध्यायान्मुनिप्रायानपेक्षध्वम्
 राजकीयपाठशालाऽध्यक्षान् स्थूललक्ष्यान् सदा
 श्रीदुर्गाप्रसादकृतिदत्तानभिवीक्षध्वम् ॥ ५८ ॥

सिद्धान्तावबोधनेति-सिद्धान्तग्रन्थाध्यापने प्रथितान् । काव्यमर्मेति०
 अनेन साहित्यदर्पणटिप्पणभूमिकादिकृतिर्ध्वनिता । त्रिकोणमिति-क्षेत्रमित्योः
 सकलनममीभिः कृतम् । चातुर्वर्ण्येति०-एभिः कृता 'चातुर्वर्ण्यसमीक्षा'परी-
 क्ष्यग्रन्थेषु नियता । रचनेति०देवराजचरित-प्रसादशतक दशकएठवधाद्याः
 प्रथिताः । स्थूललक्ष्यान् वदान्यान् ॥ ५८ ॥

दुर्लभमहार्हग्रन्थसंपादनसिद्धहस्त-
 मेतत्कृतटिप्पण-सुशोधनमिहाऽऽनुवे
 ओर्येष्टलविद्यालयाध्यापनप्रसिद्ध-
 मर्थसंग्रहसुसिद्धमथ सरलमतिं ब्रुवे ।
 वार्द्धकेपि बाल्य इव व्याकरणोत्सेधवशा-
 न्नानाविधशब्दवेधसंसक्तं न संहनुवे
 महामहोपाध्यायाख्यसत्तमपदकपदं
 श्रीमच्छिवदत्तपटुपण्डितमुपस्तुवे ॥ ५९ ॥

आनुवे स्तोमि, 'आडि नुपृच्छ-योः' । अर्थसंग्रहे धनार्जने । बाल्यइवेति०
 व्याकरणस्य पठनवशायामेव तदुत्सेधस्य (व्याकरणोत्कर्षस्य) वशात् नाना-
 विधः शब्दवेधो भवति । (वीन् लुनातीति विलावी मार्जारी, जयेन ऊर्जते
 इति जयोजः 'जौर्ज' इत्यादि) परम् अयं वार्द्धकेऽपि तत्संसक्तः । अत एव

एतं न संहनुवे, न गोपयितुमिच्छामि । एतस्मूचनायैव 'श्रीमच्छिवेऽति
व्याकरणानुकूलः संधिः । संग्रहे द्रष्टव्यमिदम् । पदकस्य पदम् आस्पदम् ॥१६॥

* चरित्रसंग्रहः *

श्रीमतो जन्म सं० १९०८ तमे वि० वत्सरे मार्गकृष्णदशम्यां सम-
भवत् । राजकीयपाठशालायास्तात्कालिकाध्यक्षेभ्यः पं० रामभजनमहाभागे-
भ्यस्तदनन्तरं च पं० श्रीशिवरामशर्ममहाभागेभ्यः श्रीमद्विद्याकरणादिविद्या-
ध्ययनमकारि । वैदुष्यसंपादनोत्तरं सं० १९४७ तमं वत्सरमागभ्य पञ्चवर्षाणि
यावत् राजकीयसं० पाठशालायां स्वपितुः स्थानेऽध्यापनकार्यमकुर्वन् ।
एतदनन्तरं सं० १९५२ तः १९८४ पर्यन्तं लाहोरनगरे ओरिएण्टलसंस्कृत-
कालेजस्य प्रधानसंस्कृताध्यापकपदमध्यतिष्ठन् ।

म०म० पं० श्रीदुर्गाप्रसादमहोदयैः संपाद्यमाना अनेकेषां दुर्लभसंस्कृत-
ग्रन्थानां प्रकाशयित्री 'काव्यमाला' समयेस्मिन् भूयस्तरां प्रसिद्धिमलभत् ।
पञ्चविंशतिवर्षाणि यावत् श्रीमतापि तत्संपादनमकारि । शोधनादिकार्ये
श्रीमतः प्रावीण्यं सहृदयैर्भूयस्तरामभ्यनन्दत । एतदतिरिक्तम्-निर्णयसागरे
मुद्रितानां सटीकाऽमरकोष-शिशुपालवध-सिद्धान्तकौमुदी-काशिका-निरुक्ता-
दीनां बहूनां संस्कृतपुस्तकानां श्रीमता संपादनं शोधनं चाऽकारि । सिद्धान्त-
कौमुद्याः 'सरला' नाम धृत्वा रूपान्तरमेवाऽकारि, यत्र तिङन्तं पूर्वमवस्थाप्य
षड्लिङ्ग-कारक-समासादीनां पश्चान्निवेशोऽक्रियत । परं सेयं प्रक्रिया जन-
तायाः कृते कठिनाऽभवदिति नाऽस्याः प्रचारोभवत् । व्याकरणमहाभाष्यस्य तु
सत्यं सत्यमुद्धार एव चिकीर्षितोऽभूद् यत्र हि (एकदेशिभाष्यम्) (आक्षेप-
भाष्यम्) (सिद्धान्तिभाष्यम्) इत्यादि शीर्षकं पृथक् पृथक् प्रकोष्ठके
दत्त्वा भाष्यविषयस्याऽत्यन्तं सुबोधता कृताऽऽसीत् । किन्तु दुर्दैववशाद् ध्याय-
द्वयमेवैतादृशं मुद्रितमभवत् । अस्मिन्कार्ये महानध्यवसायः, पूर्णा च तत्त्वज्ञता,
अपारश्च परिश्रमः समपेक्षितोऽभूत् । अनया विधया संपूर्णं चेदमुद्रयिष्यत

तर्हि भाष्यस्य भूयस्तरां स्पष्टता श्रीमतां चाऽऽकल्पममरता समभविष्यत् । श्रीमतां वैदुष्यतः संतुष्टेन राजतन्त्रेण श्रीमद्भयः 'महामहोपाध्याये'ति विद्वत्पदकमदायि ।

वार्द्धक्येऽपि पुस्तकप्रकाशनादिषु श्रीमताममन्द उत्साहोऽभूत् । व्याकरणविषये चाधीयानानामिव स्फुरत्प्रतिभता चाऽनल्पं च परिज्ञानमासीत् । आसीत्किंल श्रीमतो विचारो यन्नाष्टान्तरस्थाः सर्वेपि शब्दाः शुद्धसंस्कृतस्यैव सन्ति । अत एव स्वर्गवासात्कतिपयवर्षेभ्यः पूर्वं तादृशेका पुस्तिका प्राऽकाशयत यत्र हि हिन्दी-उर्दू-अंग्रेजी-आदिशब्दानां व्युत्पत्तिः संस्कृतव्याकरणतोऽकारि । यथा-मङ्गादार (मचाधारः), जोरुः (जयोरुः जयौ ऊरु यस्याः सा), खरचः (खं शून्यतां रचयति) 'काइण्डली' Kindly (काण्डं लिनातीत्यादि) ।

महामहोपाध्यायमहाभागस्य स्वभावः अतिसरलो निरभिमानश्चासीत् । वस्त्रविन्यासादिष्वतीव सारल्यमलक्ष्यत । अन्तिमे वयसि संन्यस्तचिह्नानां श्रीमतां १९८६तमे वि०वर्षे पुण्यधामनि कारयां कैलासवासोऽभूत् । पं० भवदत्तशास्त्री, पं० विष्णुदत्तशास्त्री चेत्यग्रे उपवर्ण्यमानौ श्रीमतां विद्वांसौ द्वौ पुत्रौ । श्रीमद्भिर्या किंल संस्कृतभारत्याः सेवा कृता सा हि चिरकालं यावत्सहृदयानां स्मरणीया भवेत् । प्रोक्तं जयपुरविलासे—

‘व्याख्याविशेषैर्लघुकौमुदीं स्फुटीचकार यो व्याकृतिकल्पितश्रमः ।

व्युत्पत्तिवित्तोऽमरवृत्तिशोधको न स्तूयते कैः शिवदत्तपण्डितः ॥’

उल्लाहा— भङ्गाऽभङ्गरत्नेषपरं भङ्गारससङ्गात्
चङ्क्रमन्तमन्तर्गृहं तु मातङ्गाऽऽरङ्गात्
यस्य हि ‘जयपुरपञ्चरङ्ग’मुखगुम्फमुदीचे ।
बुधतल्लज-कविमल्लमिमं हरिवल्लभमीचे ॥६०॥

जयपुरवैभवम् ॐ

शामीकरतुल्यतनुः स्वामी स हि लक्ष्मीरामसुकृती प्रशस्यते

सभङ्गे अभङ्गे च श्लेषे तत्परम् । एतस्योदाहरणानि रसिकेषु प्रसिद्धानि,
तल्लिखितपञ्जिकासु स्थितानि च । मातङ्गारङ्गात् हस्तिन इव मदानुगुणप्रकारात्,
हेतुः । गुम्फो रचना-जयनगरपञ्चरङ्ग-कान्तावहोजशतोक्ति-लोचनोल्लास-
श्लोकबद्धदशकुमारचरितप्रभृतिः प्रकाशिता । सं० रत्नाकरेपि च समये समये
मुक्तकसूक्तयः प्रकटिताः । सूक्तिनिदर्शनसापेक्षमेतस्य जीवनवृत्तं विस्तृतमुचितं
स्यादिति स्थानान्तरे प्रकाशनस्येच्छा ।

क०- आयुर्वेदसंहितासु मार्मिकः प्रमितवचा
धार्मिकः समस्तसाधुलोकैरपि शस्यते
भारते चिकित्साकर्मचतुराणामन्यतम-
श्छन्दोविचिकित्सा विदाममुना निरस्यते ।
मञ्जुनाथ शिष्यगणघोषितविपुलयशा
धीरशान्तसत्यब्रह्मचारी वरिवस्यते
नामी वैद्यपण्डितेषु चामीकरतुल्यतनुः
स्वामी स हि लक्ष्मीरामसुकृती प्रशस्यते ॥६१॥

प्रमितवचाः प्रमितं वचो यस्य सः । विदां विदुषां छन्दोविचिकित्सा
छन्दःशास्त्रविषयकः संदेहः । छन्दःशास्त्रपाण्डित्यमिदं श्रीमतः पारम्परिकम् ।
श्रीमतां गुरवश्चन्दनदासस्वामिनश्छन्दसि निपुणा आसन् । 'छन्दो-
विन्मण्डन' नामक एतेषां ग्रन्थः संसुद्धितोऽप्यस्ति । एते च सुप्रसिद्धकवि-
श्रीकृष्णभट्टमहाभागैः 'छन्दश्चन्दनदासतः' इति छन्दोगुरुत्वेन गीताः ।
चामीकरं स्वर्णम् ॥ ६१ ॥

कुण्डलि- अव्याजं बुधसमुदये समयमवेक्ष्य ददाति ।

आर्थिकसाहाय्यं सदा सोयं स्वामी भाति ॥

सोयं स्वामी भाति संदधत्सर्वान् सुधियः ।

औषधजातममूल्यमेव दीनेषु दिशति यः ॥

विद्यालयमुपरोप्य चोन्नयन् स्वामिसमाजम् ।

लक्ष्मीरामस्वामिवरः श्लाघ्योऽस्त्यव्याजम् ॥६२॥

अव्याजं निष्कपटम्, वृद्धिं विना च । संदधदिति०-ये ये विद्वांसः प्रथिताः सन्ति ते ते श्रीमतः सुहृत्कोट्यामिति । अमूल्यं बहुमूल्यम्, विनामूल्यं च । विद्यालयः 'दादूमहाविद्यालयः' । धन्वन्तर्यौपधालयस्थापनादिवृत्तावगतये स्वामिमहोदयस्य विशेषपरिचयार्थं च रत्नाकरस्य 'आयुर्वेदाङ्कः' संद्रष्टव्यः ।

क०- साहित्यादिमार्भिकोऽथ दर्शनविमर्शवहो

महामहोपाध्यायादिचिरुदोऽयमिष्यताम्

रत्नाकरवाही महाकाव्यसंग्रहादिपरः

प्रायशः प्रवासी वक्रताऽर्थेऽयाद्यशस्यताम् ।

ग्रहिलः कदाचिदेव, सरलः स्मिताऽऽस्यः सदा

कार्यशतव्यापृतः सुदीर्घाह्निको दृश्यताम्

वेदोदितविज्ञानप्रकाशनेष्वखेदोदयो

गिरिधरशर्मचतुर्वेदो भूरि शस्यताम् ॥ ६३ ॥

संस्कृतरत्नाकरस्य वाहकः (प्रकाशकः) । ग्रहिलः आग्रही । अखेदोदयः नास्ति खेदोदयो यस्य ॥ ६३ ॥

जयपुरवेभवम् ॐ ✨

म० म० पं० गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी

प्राप्य संनिधाने यस्य काव्य-कथाऽऽलापादिभिः
 सकलजनस्य मनस्तोषं प्रसमीक्षध्वम्
 तन्त्रे सुप्रगल्भं शब्दशास्त्रपरिष्कारे पटु-
 मौचित्योपचारे परिनिष्ठितं परीक्षध्वम् ।
 पाठशालावातायनमध्ये मञ्जुमूर्त्या स्थित-
 मध्येतृषु भृत्येष्वपि मृदुलमुदीक्षध्वम्
 शान्तिकरीं मुद्रामाप्य विबुधकरीन्द्रसमं
 राजगुरुचन्द्रदत्तचौधरीं निरीक्षध्वम् ॥ ६४ ॥

आ-आप्य । विबुधेषु करीन्द्रसमम्, ऐरावतसमं वा । चौधरीति मैथिल-
 जातीयोपाधिः ॥ ६४ ॥

माध्यन्दिनशाखामाप्य काश्यां समधीत्य श्रुतिं
 व्युत्पत्तिप्रकाश्यामथ विद्यामधिगत्य ताम्
 सदसि घनान्तवेदपाठी पुनः श्रौतविधा-
 वग्निचयनान्तक्रियाकुशलोऽवधार्यताम् ।
 जयपुरराजकीयशालावेदपाठकोऽयं
 शिरसि विशालां दधदुष्णीषिकामिष्यताम्
 व्यञ्जन्नात्ममानं वैद्यसंमेलने षोडशेऽथ
 गोडशेगणेशशास्त्री वैदिको विभाव्यताम् ॥ ६५ ॥

आ-आप्य अवलम्ब्य । व्युत्पत्त्या प्रकाश्या विद्या. व्याकरणकाव्य-
 कोषादिः । जयपुरे जायमाने षोडशे वैद्यसंमेलने (प्रारम्भे) वेदोक्तमङ्गलं

कर्तुं प्रार्थितो गोडशेमहोदयः- 'ईदृश्यां सार्वजनिकसभायां वेदश्रवणाऽनधिकारिणो यवनादयोपि तिष्ठन्ति । अत एव वेदमर्यादाभिज्ञस्य वैदिकस्य मे नेदं कर्तव्यम्' इति सविनयं प्रत्याख्यत् । अयमासीत्पूर्वं संस्कृतकालेजस्य यजुर्वेदप्रधानाध्यापकः । इदानीमेतत्स्थाने वेदाचार्यः शिवप्रतापमहोदयः पाठयति ॥ ६५ ॥

अध्यापकमुच्चराजकीयाङ्गलविद्यालये
भाषामेतदीयामाप्य सिद्धं सभ्यसंचये
सरलसरलसाधुसंस्कृतसुशिक्षापर-
मविरलगाम्भीर्याभिमानमुन्नताशये ।
हेलयैव कवितागवीनां मूर्ध्नि केलिपरं
मूरिसमुद्वेलितसभासु भान्तमुक्तये
सामाजिकशोधकरणाय मण्डलान्तः स्थितं
व्याकरणाचार्यसूर्यनारायणाख्यं श्रये ॥ ६६ ॥

उच्चो राजकीयाङ्गलविद्यालयः 'महाराजाकालेज' । एतदीयाम् आङ्गल-भाषाम् । सरलसरलेति० संस्कृतशिक्षायां सारल्यपक्षपातिनम् 'सरलसंस्कृत-शिक्षक' विधातारं च । उन्नते निजस्याशये अविरलः अनल्पः गाम्भीर्यस्या-भिमानो यस्य तम् । कवितागव्यः कवितागिरः । किञ्च-वराक्यः कविताः गोसदृश्यो दीनाः, अत एव तन्मूर्ध्नि यः कोपि केलिकरो भवति । विद्वत्पूरित-सभासु उक्तये व्याख्यानाय भान्तम् शोभमानम् । सामाजिकेति० पूर्वमयं 'समाजसुधारकमण्डलस्य' मन्त्री आसीत् ॥ ६६ ॥

न्यायशास्त्रशैलेभ्योऽथ भाईनाथमैथिलेभ्योऽ-
 धीततर्कतन्त्रं नीतमन्त्रं प्रसमीक्षध्वम्
 तत्तत्कालिकेभ्यो राजतन्त्रपरिचालकेभ्यो
 गाढव्यवहारात्प्राप्तलाभमभिवीक्षध्वम् ।
 व्यङ्ग्यवाग्रासिकमानुकूल्ये मित्रगोष्ठीप्रियं
 स्वल्पप्रातिकूल्ये रक्तवदनं परीक्षध्वम्
 बद्धसुहृद्भावं भूरि वैयाकरणानां गणे
 नैयायिकवर्यं तं कन्हैयालालमीक्षध्वम् ॥६७॥

शैलेभ्यः शैलवत् अविचलेभ्यः । नैयायिकप्रवराणामेतेषां विषये प्रोक्तं जयपुर-
 विलासे—‘यो जागदीशीं सगदाधरीं विदन् नैयायिको मैथिलविप्रपुङ्गवः ।

प्रियाद्वयीलालितपादपङ्कजः स भायिनाथोऽस्ति सभासभाजितः ॥’
 स्वल्पेऽपि प्रातिकूल्ये सति क्रोधोदयेन रक्तवदनता भवतीति परीक्षध्वम् ॥६७॥

लब्धाचार्यगौरवो यो ज्यौतिषेऽप्यमन्दीभवन्
 पत्रादिषु दर्शनीयहिन्दीलेखमर्माऽयम्
 सर्वविधसाहित्यानुरागी लघुलेखपटु-
 मित्रमण्डलीषु मिलन्मर्मस्पर्शिनर्माऽयम् ।
 चक्रोष्णीषधारी भाति गुरुतां दधानोऽधुना
 प्राप्तराजविद्यालयाध्यापकत्वकर्माऽयम्
 वार्ताप्रौढिभावाद्भूरिवेदी परामृश्यतां च
 दृश्यतां द्विवेदी गिरिजाप्रसादशर्माऽयम् ॥६८॥

पत्रादिषु सरस्वती-माधुरी-आदिमासिकपत्रादिषु । सर्वविधं संस्कृत-
हिन्दी-बङ्गला-अंग्रेजीमयम् । नर्म हासपरिहासः । गुरुताम् उभयथा,
शरीरेण अध्यापनेन च । यो भूरिवेदी स द्विवेदी कथमिति विरोधः, बहुज्ञो
यो 'द्विवेदी' त्ववटङ्ग इति तत्परिहारः ॥ ६८ ॥

सर्वविधपुस्तकसंग्राहकस्य यस्य गृहे
परितोऽप्युदस्य पत्रराशिमुपलालय
आगन्तुकलोकेभ्यः प्रदर्शयितुर्यन्त्रगृहं
गेह एव यस्य मुद्रायन्त्रमुपभालय ।
ज्यौतिषे गरिष्ठमथ साहित्ये निविष्टतमं
तं हब्बुलगारकुतुकस्थमनुपालय
'काव्यमाला'संपादनगीतगुणगाथमिमं
पण्डितकेदारनाथमचिरान्निभालय ॥६९॥

यदि किञ्चित्पुस्तकं पत्रं वा तव जिघृक्षितं तर्हि गृहे परितोपि विकोशं
पत्रराशिम् उदस्य हतस्ततः प्रक्षिप्य उपलालय अन्वेषय । यन्त्रगृहं राजकीय-
ज्योतिष्यन्त्रशाला 'आब्जूरवेटरी', अन्यकिञ्चिन्न बोध्यम् । मुद्रायन्त्रम्
'पण्डितप्रेस' । हब्बुलगारं त्वस्मद्विदितः कश्चित्पदार्थोऽस्ति, यस्य सहयोगेन
पुष्टदर्पणोपरि मन्दाघाते कृते वृष्टिर्भवतीति महोदयस्याऽस्य कौतुकास्पदं
विज्ञानम् ॥ ६९ ॥

फलितोपसन्ना मतिरस्ति तव ज्यौतिषे चे-
ज्जगन्नाथज्यौतिषिवरिष्ठमुपढौक्य
ज्यौतिषे गृहीताचार्यपदमुपनीताऽऽगमं
राजभाषाविज्ञमेतत्सन्नुमनुमोदय ।

राजकीयशालां दर्शनोषलक्ष्ये गच्छसि चे-
 दुत्तरदिक्क्ष्ये तर्हि दृशमुपरोपय
 आयसशलाकान्तिके मत्तगजतुल्यस्थितं
 दुर्गादत्तगणकवरेन्द्रमवलोकय ॥७०॥

फलितोपसन्ना फलितज्यौतिषानुगामिनी । उपनौकय अनुगच्छ । उपनी-
 तागमम् अधीतशास्त्रम् । राजभाषा अंग्रेजी । एतस्सूनुम्, एतस्य श्रीजगन्नाथ-
 ज्यौतिषिवरिष्ठस्य पुत्रम् । अनुमोदय अभिनन्द । राजकीयशाला संस्कृतपाठ-
 शाला । उत्तरदिशः प्रकोष्ठं तदस्ति यस्मिन् साम्प्रतं पुस्तकालयोस्ति । तत्रैव
 लोहशलाकावेष्टितस्य महावातायनस्य सविधे महोदयस्यास्य पूर्वमासनमा-
 सीत् । अत एव आलानस्य सविधे मत्तकुञ्जरवदास्थितम् ॥७०॥

श्रीमत्कृष्णशास्त्रिमहाभागाज्ज्ञातसाहित्यं हि
 मुनिप्रवरेण नित्यं मुदितमपेक्षेथाः
 वृत्तावुन्नतत्वेपि च वस्त्राद्युन्नतत्वे सदा
 भूरिसरलत्वेन प्रवृत्तं सुपरीक्षेथाः ।
 आलङ्कारिकत्वेपि च वेपेक्षितसाम्यवशाद्
 वाक्यसंनिवेशेऽपि च स्थौल्यगुणं वीक्षेथाः
 नस्यभराऽऽधारीकृतनासिकानिकटतटं
 काव्यशास्त्रपारीणं विहारीलालमीक्षेथाः ॥७१॥

मुनिप्रवरः स्वर्गीयो रामप्रतापमहोदयस्तत्प्रतिवेशी । वृत्तावुन्नत-
 त्वेति० संस्कृतकालेजे अध्यापकानां मासिकवृत्तौ उन्नतिर्जाता किन्तु असौ
 वस्त्रादीनाम् उन्नतिविषये सरलतया प्रवृत्तोऽभवत् अर्थात् न चकार । हन्त

जीवितदशायामुपनिबद्धः सोऽयं सुहृत्परिहासः स्वर्गं गते तस्मिन्प्रकाशयत
इति खेदः ॥७१॥

गणितविभागे यथा भूरिपरिणद्धमिति
फलितविभागे तथा विज्ञतमं जानीथाः
जाग्रज्ज्यौतिषागमनिविष्टमतेरस्य मुखा-
दद्भुतविशिष्टशतश्लोकानुपगृहीथाः ।
उज्जयिनी-देहलीप्रभृतियन्त्रशालासखं
वार्द्धकेऽप्यखण्डगतिशक्तिमिमं मन्वीथाः
राजकीययन्त्रशालातन्त्रपरिभाषनाय
श्रीगोकुलचन्द्रभावनाय नमस्कुर्वीथाः ॥७२॥

यन्त्रशालाः जयपुरराजकीयज्यौतिषयन्त्रशालाः, तत्सखं तासां जीर्ण-
तोद्धारकर्तारमित्यर्थः । सखम् अखम्, इति प्रासः । अखण्डा गतिशक्तिः याता-
यातसामर्थ्यं यस्य । तन्त्रपरिभाषनाय प्रबन्धपरिचालकाय, ज्यौतिषयन्त्र-
शालाया ज्यौतिषिकायेत्यर्थः । 'भावन' इति 'गौड'ब्राह्मणानामवटङ्कः ।
'भावनाय' इति चतुर्थी तु 'नमस्कुर्मो नृसिंहाये'तिवत् ॥७२॥

✽ संग्रहः ✽

महोदयस्यास्य जन्म १६०६ तमविक्रमवर्षस्य शिवरात्रिदिनेऽभवत् ।
एष हि प्रथमप्रथमं जयपुरराज्यान्तर्गते सवाईमाधवपुरे राजकीयप्राथमिकविद्या-
लयेऽध्यापनमकरोत् । ततो मथुरायाः प्रसिद्धश्रेष्ठिमनीरामस्यायं प्रधा-
नज्यौतिषिकोऽभवत् । अनन्तरमेतस्य ज्यौतिषपटिष्ठतामवगत्य जयपुरनरेशे-
नास्मै १६५५वि०वर्षे ज्यौतिषयन्त्रशालाया ज्यौतिषिकपदमदीयत् । एष हि यथा

गणिते तथा फलितज्यौतिषेऽपि स्फुरत्प्रतिभोऽभवत् । 'पञ्चाङ्गशोधनसमित्या' मोहमय्यामस्मै भूयसी प्रतिष्ठा 'विद्याभूषण' इत्युपाधिश्रादायि । एष ज्यौतिषयन्त्रशोधनादिकार्येषु नितरामनुभवो समभूत् । विश्वविश्रुतेन सधार्ष्ट्यश्रीजयसिंहमहाराजेन जयपुरे दिव्ययां काश्याम् उज्जयिन्यां च ज्यौतिषयन्त्रशाला निरमीयन्त । तासां जीर्णोद्धारः अनेनैव महाभागेन पुनरक्रियत । उज्जयिनीयन्त्रकार्यासंतुष्टेन गबालियरनरेशेनाऽस्मै सुमहत्पारितोषिकमभिनन्दनपत्रं चादीयत । शेखावाटीप्रान्ते फतहपुरनगरेऽपि रामप्रतापचमडिया-महोदयेन स्वोपवने ज्यौतिषयन्त्राणि कानिचिदस्थाप्यन्त । तेषामपि स्थापना भावनमहोदयस्य हस्तेनैवाऽभवत् ।

अनेन महाभागेन-पञ्चाङ्गकल्पवल्ली-ग्रहलाघवसारिणी-मेलापक-सारणी-आद्यो ज्यौतिषनिबन्धा निरमीयन्त । बालबोधनामकं प्रारम्भिक-हिन्दीशिक्षकं प्राणायि । मिथ्याज्ञानविडम्बनप्रहसनस्य पूर्तिः संशोधनं चाकारि । पुतल्लिखितो 'भारतीयवेधपथप्रदर्शक' नामको हिन्दीग्रन्थः स्मरणीयोऽस्ति, यस्मिन् ज्यौतिषयन्त्रद्वारा वेधप्रकारस्तद्विषयकं विज्ञानं च प्रदर्शितमस्ति । अनेन सहैव 'ताराविलास' नामको नक्षत्रविद्याग्रन्थोपि मुद्रितोऽस्ति । एष महोदयः सरलस्वभावः साहित्ये च परमसहृदयः समभूत् । संस्कृतस्य हिन्दाश्च चमस्कृत-मनोरञ्जककवितानां तु भारङ्गागार एवासीत् । सरलतमो धन्यश्चायं ७६ वर्षवयस्कः सन् १८८४ तमे वि० वर्षे लोकान्तरमगात् । परलोकप्रयाणमप्यस्याश्चर्यजनकमेवासीत् । एष हि शिवरात्र्यामेव जन्म लेभे, शिवरात्रिदिन एव च कैलःशवास्यभवत् ।

संस्कृतसरस्वतीप्रविष्टोपि रसातिशया-

दिङ्गिशपयस्वतीनिविष्टोऽसौ निरीयते

गौडब्राह्मणेषु 'बावलया' प्रसिद्धियुक्तोऽप्येष

विद्याग्रहणे तु सावधानो व्यवसीयते ।

लक्ष्मणपुरस्थराजकीयाङ्गलविद्यालये-

ध्यापनं प्रणीयाऽधुना सुस्थमवस्थीयते
पूर्वं न्यायशास्त्रीभवन् एम. ए. पदजुष्टस्ततो
बंदीनाथशास्त्री सप्रशंसं संनिधीयते ॥७३॥

यः एकस्यां नद्यां प्रविष्टः, सः अन्यनदीतः कथं निर्गच्छेत् । परमयं
संस्कृतसरस्वतीप्रविष्टोऽपि विद्याध्ययने तथा रसाविष्टोऽभूद् यथा तदनुष-
ङ्गेण इंग्लिशसरस्वतीप्रविष्टः सन् निरीयते निर्गच्छति । चतुर्थचरणे स्पष्टीकृत-
मेतत् । 'बाबल्या' प्रमत्तः (जयपुरीयहिन्दी), गौडब्राह्मणानामवटङ्कश्च ।
लक्ष्मणपुरम् लखनऊ ॥ ७३ ॥

छप्प ०-धीरभावमयमुक्तिनिकरगधिसभमुपयुञ्जन् ।

संततसुजनसभासु साधुसहभावं युञ्जन् ॥

मुद्रायन्त्रयुतोऽपि शिथिलतन्त्रं मुहुरञ्चन् ।

चतुरतया तु धनस्य मूलमन्त्रं न विमुञ्चन् ॥

रामसभासंयोजनात्प्रकृतधर्ममल्लो जयति ।

सपदि तु जपमालां करे बालचन्द्रशास्त्री नयति ॥७४॥

धीरभावमयम् धीरस्वरयुक्तम् । अधिसभं सभामध्ये । मुद्रायन्त्रं
'बालचन्द्रयन्त्रालयः' । शिथिलतन्त्रं मुहुः गच्छन्, वारंवारं तत्प्रबन्धे प्राचीन-
गतिमनुसरन्नित्यर्थः । प्रकृतधर्ममल्लः सत्यो धर्मवीरः ॥ ७४ ॥

✽ संग्रहः ✽

१९१२ तमस्य विक्रमवर्षस्य पौषशुक्लचतुर्थ्या श्रीमतो जन्माऽभवत् ।
श्रीमता हि भारतप्रसिद्धगुरूपनामकश्रीजीवनानामैथिलेभ्यस्तथा तर्कमूर्ति-

श्रीभाईनाथमहाभागोभ्यश्च न्यायशास्त्राध्ययनमक्रियत । यस्मिन्समये श्रीमतो यौवनमाप्तीतस्मिन्नेव समये भारते आर्यसमाजस्यापि प्रसूतिरभवत् । प्रसङ्गतश्च आर्यसमाजस्य प्रवर्तकः स्वामी श्रीदयानन्दमहोदयो जयपुरं प्रापत् । धार्मिकजनतायां मा किञ्चन शैथिल्यं भूदिति विचारेण धार्मिकविदुषां साहाय्याच्छ्रीमता 'रामसभायाः' स्थापनाऽकारि, सदाचारमार्तबडनामकं मासिकपत्रं च हिन्धां प्राकाशयत् । अतिसफलतापूर्वकं सेयं सभा बहूनि वर्षाणि जयपुरे धर्मप्रचारमकरोत् । धार्मिकविषयेषु व्याख्यानादिनापि श्रीमता भूयसी धर्मसेवा कीर्तिश्चातुला समपादि ।

एष हि महोदयः खेतडीनरेशस्य अन्यान्येषां च कतिचित्सामन्तानां मन्त्रदो गुरुरासीत् । सर्वतः पूर्वं श्रीमतैव १९०३ तमे वि० वर्षे प्रजापक्षान्मुद्रणालयस्थापना जयपुरेऽकारि । एष हि महाभागो गौडजातिपरिष्कारेऽपि भूयांसं भागमग्रहीत् । जातौ कुरीतिनिवारणस्य यानि यानि कार्याण्यभवन् तेषु तेषु श्रीमत एव प्रधानं हस्तावलम्बोभवत् । सोयं धार्मिकमल्लः श्रीमान् श्रावणशुक्लद्वादश्यां (१९९१ वि० वर्षे) धर्मसेवायाः प्रसिद्धपन्थानं प्रदर्श्य चैकुण्ठवास्यभवत् । एतस्य पं० हरिश्चन्द्रशर्मा बी. ए. एल. एल. बी., पं० मांतीलालशास्त्री (शतपथब्राह्मणादिभाषान्तरकर्ता) इति पुत्रद्वयमस्ति यद्धि पितुः कीर्तिमुज्ज्वलामेव कुर्यात् ।

सर्वदा प्रसन्नमुखमुद्रादर्शनीयतमं

वार्तारसविद्रावितरोगिरोगमीक्षेथाः

जयपुरराज्यपूर्वसामन्तप्रदत्तभूरि-

भूमिमपि सरलनिसर्गे प्रसमीक्षेथाः ।

रामानुजसम्प्रदायसारं वहदस्य गृहं
 विद्युच्चमत्कारं भेषजागारं परीक्षेथाः
 रुचिरचिकित्सयैनमाबालप्रसिद्धनाम-
 श्यामलालराजवैद्यमौलिमभिवीक्षेथाः ॥७५॥

सामन्तैः प्रदत्ता भूरिभूमिः यस्मै, तादृशमपि सरलस्वभावम् । रामा-
 नुजेति०-साम्प्रदायिकशैलीचित्रादियुक्तं मन्दिरं वहद् गृहम् । चिकित्सया
 आबालं प्रसिद्धं नाम यस्य, ईदृशम् एनम् । एतस्य महोदयस्यजीवनवृत्तादिकं
 तु 'आयुर्वेदाङ्के' द्रष्टव्यम् ॥७५॥

आयुर्वेदतन्त्रे प्राप्य मान्यमिहाचार्यपदं
 कार्यनैपुणीं यो बहिर्भ्रान्त्वा परिचीय ताम्
 नव्यरीतिभव्यभेषजालयमुदञ्चन्निह
 दीर्घरोगदावदृष्टाऽऽघाती संनिधीयताम् ।
 अर्थेऽवदधानः क्षेमेन्द्रोक्तिचञ्चरीको भृशं
 जोषं प्राप्य भूरिवैखरीकोऽसौ समीयताम्
 औषधालयैकनिलयत्वाच्चारुचर्यः सदा
 श्रीदुर्गाप्रसादवैद्यवर्यः परिचीयताम् ॥७६॥

बहिः हरिद्वार-देहल्यादिषु । तां नैपुणीम् । उदञ्चन् उद्घाटयन् । दीर्घ-
 रोगरूपो यो दावः (अनलः) तस्य द्रवतया प्रतीकारकर्ता, प्रसिद्धश्च वय-
 स्येषु तथा । क्षेमेन्द्रोक्तिः समयमातृकादिः तत्र अमरः । जोषं प्रीतिम्, भाषा-
 प्रसिद्धाम् उत्तेजनां वा । भूरिवैखरीकः सोत्तेजनोत्साहबहुवक्तृताकः ।
 निलयः स्थानम् ॥ ७६ ॥

सर्वैः-चरकादिपुराणभिषङ्गनिगमे भृशमेतमुपेतमतिं ह्यवगच्छत
गुरुदत्तसमस्तभिषग्विभवं नृपवंशचिकित्सकमच्छलमृच्छत ।
सरलस्मितभाषिणमृद्धमिमं गुणिगायकगीतिगुणानपि पृच्छत
तनुशोषक-रूपपरिशोषपटुं ननु नन्दकिशोरभिषङ्गमणिमिच्छत ७७

चरक-सुश्रुतसंहितादिर्यः प्राचीनो भिषङ्गनिगमः वैद्यकशास्त्रं तस्मिन् ।
एतम् भृशम् उपेतमतिं अनुगतबुद्धिम् । गुरुणा स्वामिमहाभागेन समर्पित-
सकलवैद्यकतत्त्वम् । अच्छलं यथा स्यात्तथा गच्छत । ऋद्धं धनशालिनम् इमं
गुणिनां गायकानां गीतिवैशिष्ट्यमपि पृच्छत, संगीततत्त्वज्ञमित्यर्थः । तनु-
शोषिका या रूक् तस्याः निर्मूलनपटुम् ॥ ७७ ॥

सो०-योयं युगलकिशोरनामा एम्. ए. पदवहः ।

अनुजः सोऽस्य किशोर-वयसैव हि विनयोज्ज्वलः ॥७८॥

अस्य नन्दकिशोरवैद्यस्य । अयं संप्रति राजकीयसंस्कृतपाठशालानां
निरीक्षकः ॥ ७८ ॥

क०-व्याकरणाचार्यतया व्याकुर्वन् सुरत्नमिव
सूत्रवृत्तिसाधनिकासाधनेऽद्वितीयताम्
शुद्धतया यत्किञ्चिन्मुखाग्रगतमुच्चारयन्
धारयन्निजाऽधिकृतकार्ये माननीयताम् ।
मञ्जुनाथ पण्डितेषु पञ्चरङ्गहस्तिसमो
रक्तहस्तिमन्दिरसमीपे परिचीयताम्
प्रख्यापितप्रश्नवरपण्डितसमाजोन्मेष
एष हि मदनमहाराजोऽमन्दमीयताम् ॥७९॥

सुष्ठु रत्नं यथा प्रोथमानस्य सूत्रस्य व्यापारसाधनिकासाधने अर्थात् सूत्रगुम्फनसौकर्ये अनुपमतां प्रकटयति, तथा पाणिनीयव्याकरणस्य सूत्राणां वृत्तीनां साधनिकानाम् (सिद्धिप्रक्रियाणाम्) च साधने सम्पादने अनुपमतां प्रकटयन् (मदनमहाराजः) । निजाधिकृतेति०—अध्यापनादिस्वाधिकार-कार्ये प्रामाणिकतां धारयन् । पञ्चरङ्गहस्तीति०—पञ्चरङ्गशालिजयपुरराजपता-काचिह्नितो हस्ती यथा सर्वेषून्नतो भवति, तथा सर्वपण्डितेषूत्तुङ्गः । रत्न-हस्तिमन्दिरं 'लाल हाथी मन्दिर' एतन्निवासस्थलम् । प्रश्नवरः 'प्रश्नोरा' इति गुर्जरजातिभेदः । मदनाचार्यमहाभागः ईयताम् उपगम्यताम् ॥ ७६ ॥

जयपुरराजकीयपाठशालामध्यागतो

व्याकरणाध्यापनतो नन्दति गतच्छलम्

सायं पुनः कालीमन्दिरान्तमौनमुद्रासने

सेवते गरुडमुद्रां प्रत्यहमचञ्चलम् ।

पञ्चकेशवैभवात्प्रपञ्चयन् स्वतान्त्रिकतां

नानाविधवार्तारिसं योऽञ्चति निरञ्चलम्

मानसोपनीतचन्द्रशेखर-मधीतचन्द्र-

शेखर-मभीत चन्द्रशेखरमनर्गलम् ॥८०॥

शालाम् अध्यागतः प्राप्तः । कालीमन्दिरान्तः, तस्मिन्समये मन्त्रगुरो-स्तत्रैवाधिष्ठानात् । मौनमुद्रासने स्थितः । निरञ्चलं निरवसानम् अञ्चति अनुसरति । मानसे उपनीतः चन्द्रशेखरः शिवो येन । अधीतः चन्द्रात् (चन्द्रदत्तमहोदयात्) शेखरो येन । ईदृशं चन्द्रशेखरनामानं विद्वांसम् अन-र्गलं निष्प्रतिरोधम् अभीत अभिगच्छत ॥ ८० ॥

सो०-अपि नववयसि विराम-विद्या-विनय-विवेकभृत् ।
रञ्जयते जयराम-दासः स्वामिसमाजगः ॥८१॥

नववयसि अपि । विरामः विषयेभ्य उपरामः । रञ्जयते गुणैः सर्वान-
जुशक्तीकरोति । लक्ष्मीरामस्वामिमहोदयानामुत्तराधिकारी सोयं संप्रति संस्कृत-
कालेजे आयुर्वेदद्वितीयाध्यापकः ॥ ८१ ॥

दो०-धन्वन्तरिभेषजभवनभव्यभिषक्प्रवराय ।
स्पृहय सुकृतसेवाय शुभमति-मुकुन्ददेवाय ॥८२॥

सुकृतं सेवतेऽसौ सुकृतसेवः । निम्बार्कसंप्रदायानुगतधर्मकार्याय्यनु-
तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

सो०-चन्दनचर्चितभालमालम्बितहयरश्मिकम् ।
गोपीनाथमिहाऽलमालक्ष्य भिषजां वरम् ॥८३॥

आलम्बिताः हयस्य रश्मयः प्रग्रहाः (रास) येन, अग्रासनमारुह्य
स्वयमेव हयशकटिं चालयन्तमित्यर्थः । राजवैद्यश्यामलालमहाभागानां
आतृव्यः स्वाण्डलविप्रवरः सोयं वैद्यके प्रसिद्धः ॥ ८३ ॥

क०-चिरमजमेरुराजकीयाङ्गलविद्यालयेऽ-
ध्यापननियुक्तो युक्रियुक्तोयं विमृश्यताम्
वैयाकरणोपि चित्रमादधाति रात्रिन्दिवं
मीमांसां प्रतन्वन्नर्थसंग्रहसुजुष्यताम् ।

तत्रैवातिसक्तो जातु जयपुरमागतोऽपि
 पण्डितसमाजे याति बहुलमदृश्यताम्
 व्यञ्जितविभवदत्तगौरवाभिमानभरो
 नूनं भवदत्तनामसूरिवरो दृश्यताम् ॥८४॥

युक्तिर्मितव्ययिता, तद्युक्तः । यः वैयाकरणः सः 'अर्थसंग्रहस्य' लौगा-
 तिकृतग्रन्थस्य सुशुष्यताम् उपगम्यतां कुर्वन् रात्रिदिवं मीमांसां (तन्नामक-
 शास्त्रम्) कथम् आदधाति ? इति चित्रम्, विरोधः । धनसंग्रहप्रीयमाणतां
 धारयन् अहर्निश तद्विषयिकां मीमांसामेव (विचारम्) धारयतीति तत्परिहारः ।
 तत्रैव अर्थसंग्रहे एव । व्यञ्जितः धनवैभवदत्तस्य गौरवस्य (शारीरिकस्य
 प्रतिष्ठाकृतस्य चेत्युभयविधस्य) अभिमानभरो येन ॥ ८४ ॥

कुहचन रम्यस्थले मोदकरगोष्ठीमाप्य
 विविधविनोदपूर्णवार्ता हृदि नीयताम्
 शनैः शनैः कालक्रमसंचितोऽर्थकोष इव
 निकटगतोऽस्य गुप्तकोषोपि प्रतीयताम् ।
 विजयां निषेव्य नवव्याडीव प्रचण्डवचा
 रेवाडीपुरेऽयं चिरात्पाठयन्नभीयताम्
 प्रायः प्रभविष्णुदत्तसुरुचिरचित्तवहो-
 ऽवश्यं विष्णुदत्तपण्डितोऽयं परिचीयताम् ॥८५॥

मोदकरी सुहृद्गोष्ठी, मोदकचिह्नेन भोजनगोष्ठी च । गुप्तकोषः
 एतन्निर्मातो बृहत् त्रैमासिककोषः यो बहुवर्षेष्वतिक्रान्तेष्वपि न प्रकाशितः,
 अत एव गुप्तः । प्रचण्डवचाः दुर्धर्षवचनः । नवव्याडीति०-संग्रहकर्ता मन्ये

अभिनवो व्याडी एव समागतः । अभि ईयताम् अभिगम्यताम् । प्रभविष्णुना
ईश्वरेण दत्तं निश्चलं चित्तं वहति सः ॥ ८५ ॥

सो०-न्यायालयाऽनुबन्धि-धर्मविषयनिर्णयकरः ।

भाति निर्भरानन्दि-लालचन्द्रमैथिलवरः ॥ ८६ ॥

‘अदालतदीवानी’ स्थानस्य धर्मशास्त्री (व्यवस्थाकरः) ॥ ८६ ॥

क०-जानुदधनमेकमङ्गरक्षकं विधाय तनौ

शिरसि निधाय चायमुष्णीपं युगन्धरम्

साक्षात्सुराचार्य इति प्रणतिप्रतीक्षयैव

नमति न पण्डितान्, निरीक्षते तु निर्भरम् ।

‘बादरमहल’वरणेन मन्त्रमूर्तिः स्वयं

नाऽऽदरमुपैति मार्मिकेषु प्रमदोत्तरम्

ओजायितकार्येष्वपि यो भ्रातुकमूषसमः

सेव्यतां स ओक्तावंशभूषणो निरन्तरम् ॥ ८७ ॥

जानुदधनं जानुपर्यन्तम् अत्युच्चमित्यर्थः । अङ्गरक्षकम् ‘अंगरखी’
वस्त्रम् । युगन्धरम् युगयुगान्तरस्य तैलचिह्नमिति प्राचीनमित्यर्थः । अयं
साक्षात् सुराणां आचार्यः बृहस्पतिः, न तु सुरायाम् । अत एव अन्यपण्डित-
कृतायाः प्रणतेः प्रतीक्षामेव करोति न तु पण्डितान् स्वयं नमति । एवं
स्थितावपि अन्यदिङ्मुखो भवति इति न, अपि तु अप्रणमन्नेव तान् निर्भरं
निरीक्षते । ‘बादरमहल’ स्थानकृतेन राजकीयजपदुर्गापाठवरणेन । अत एव
मार्मिकेष्वपि पण्डितेषु हर्षपूर्वकम् आदरभावं न उपैति । ओजायितं वीरता ।
भ्रातुकमूषः ‘भ्रातृमूषा’ आरमगोपने प्रसिद्धः ॥ ८७ ॥

३०-वेदाचार्यकपदमयन् वित्सु विनयमयमभिनयन् ।

काश्यामध्यापनकरो विजयचन्द्रवैदिकवरः ॥८८॥

‘वेदाचार्य’ इति उपाधिम् अयन् प्राप्नुवन् । वित्सु परिङ्गतेषु । काशी-
राजकीयविद्यालये वेदाध्यापकः । हन्त सायं स्वरूपवयस्येव दिवमारूढ इति
श्लेदः ॥ ८८ ॥

अप्य०-हिन्दीसंस्कृतपद्ययोजनेऽमन्दीभूतम्

अधिसभमेतच्छ्रावणे च निःस्पन्दीभूतम् ।

प्राक्तनवैयाकरणकेसरित्वं कलयन्तम्

आङ्गलविद्यालये धनिकबालान्विनयन्तम् ।

श्लाघयामि कृतिहेतवे सर्वजनश्लाघाकरम् ।

सरभसमन्द्रध्वनिधरं विजयचन्द्रपरिङ्गतवरम् ॥८९॥

अधिसभम् सभायाम् एतेषां पद्यानां श्रावणार्थं निःस्पन्दीभूतं सुस्थि-
रम् । धनिकबालान् सामन्तकुमारान् विनयन्तं शिष्ययन्तम्, ‘नोबिलस्कूल-
परिङ्गतम्’ । कृतिहेतवे स्वकार्यसिद्धयर्थम् ॥ ८९ ॥

राजकीयविद्यालयमध्ये काव्यशास्त्रमध्येजयते यः ।

विविधोपायसमाहृतलक्ष्मीलक्ष्मीनाथबुधो ह्यवसेयः ॥९०॥

अध्येजयते अध्यापनेन प्रभासयतीत्यर्थः । ‘एजृ’दीप्तौ । विविधोपायैः
अध्यापन-ज्योतिष-कर्मकाण्ड-महानसप्रबन्धादिभिः अर्जितलक्ष्मीरुः ।
पं० लक्ष्मीनाथशास्त्री दाधीचः । अवसेयः ज्ञातव्यः ॥ ९० ॥

क०-शास्त्रपदधारी काव्य-साहित्यागमे श्रमेण
 प्राप्ताचार्यचिह्नः पुनर्व्याकृतिमधीत्य ताम्
 शुष्यन्मुखमण्डलस्य यस्य भुवोर्मध्ये शोण-
 शोभनस्त्रिकोणतिग्मतिलकः प्रतीयताम् ।
 चित्ते महामहाराष्ट्रभावनया भव्यीभवन्
 प्रावेशिकपाठने परिश्रमी प्रणीयताम्
 यो धर्माधिकारिपदचिह्नितो विभाति सदा
 गोपीनाथशर्मा साधुकर्मा सोऽयमीयताम् ॥६१॥

व्याकृतिं व्याकरणशास्त्रम् । तिग्मः तीक्ष्णाग्रभागः । ईयतां प्राप्यताम् ॥६१॥

दो०-नेया दृङ् नैयायिके नन्दकिशोरे नाम ।
 यस्तर्काध्यापकपदं संप्रति समधिजगाम ॥६२॥
 दृष्टिर्नैतव्या । संस्कृतकालेजे तर्कशास्त्रस्य द्वितीयाध्यापकपदम् ॥६२॥

उ०-बहुकालादध्यापयन् अधिसंस्कृतविद्यालयम् ।
 प्रवेशिकागणितोच्चयम् रामचन्द्रविद्वानयम् ॥६३॥
 प्रवेशिकायां प्रधानगणिताध्यापको ज्योतिषशास्त्री पं० श्रीरामचन्द्र-
 महोदयः ॥ ६३ ॥

क०-भ्रातृवरमन्नालालगणकमवाप्य सह
 संपन्नाऽचिरप्रसिद्धिमखिलसुधीचये
 सदाचारविद्यालय-कन्यापाठशालाधिपं
 व्यापारादिसंपादितसंपदमुदञ्चये ।

एका गृहकार्यायाऽपराऽथ शिक्षाकार्यायेति
 सर्वदाऽस्य भार्याद्वयमुचितं प्रतर्कये
 लोकहितकारिसभाकार्याणाममन्दमति -
 मिह शिवनन्दशर्मपण्डितमुदीरये ॥६४॥

अखिलपण्डितसमूहे संजातशीघ्रप्रसिद्धिम् । अनेन हि व्यापारिणामा
 धिकसाहाय्यं प्राप्य 'चतुर्भुजमन्दिर'स्थः सदाचारविद्यालयोऽस्थाप्यत । ततः
 स्वदत्तभवने 'सरस्वती-कन्याविद्यालयः' स्थापितः । अधुना च 'शिवराम-
 छात्रालय'नाम्ना प्रारम्भिकशिक्षालयः स्थापितः । उदञ्चये अभिगच्छामि ।
 लोकहितकारीति०-यथा हि बहूनि दिनानि यावत् 'सनातनधर्ममण्डल'स्य
 मन्त्रिताकार्यं साभिनिवेशमक्रियत । उदीरये वर्णयामि ॥६४॥

उ०-प्रहरिबदास्थितविप्रतति-महरिह वरणे योजयति ।
 डहरिमारुतिस्थानपति-लहरिगणकवर उल्लसति ॥६५॥

राजान्तःपुरादिषु वरणप्राप्त्यर्थं प्रहरि (यामिक) वत् गृहे अवस्थितां
 ब्राह्मणमण्डलीम् । अहः एकदिनं यावत् वरणे स्थापयति । डहरिमारुतिः
 'डहरके बालाजी' ॥६५॥

पञ्चाङ्गं यो मुद्रयति, समये सुमनसि संदिशति ।
 केवलगणकमुकुलमवति, स हि नारायण उल्लसति ॥६६॥

सुमनसि दिशति पण्डिते ददाति । अन्योपि निजपञ्चाङ्गं पूर्वं गोपयति,
 ततः समयोपरि सुन्दरमानसे कस्मिंश्चित् समर्पयति ॥६६॥

क०—कैशोरे कवित्वबीजमाप्य कृतिमाकलयन्
 लोकसाधुवादैः कृतिमानी सुकवीयते
 साहित्यं समाप्य शास्त्रिपदवीप्रलब्धावेव
 सिद्धिस्तव-वाणीलहरीषु व्यवसीयते ।
 नानाविधोपाधिभरैरुदरप्रशस्तिकरो
 गर्वभरोन्नद्धो गुणजात्या गुरौ गीयते
 नामावलदाधीचेषु नैपुणनिहितनामा
 सूरिर्हरिनारायणनामा सोऽयमीयते ॥६७॥

कृतिं कविताम् । सिद्धिस्तव-वाणीलहरीप्रभृतिरचनासु व्यवसीयते
 व्याप्रियते । नानाविधोपाधिसमूहैः 'कविभूषण आशुकवि-सहोपाध्याय' प्रभृ-
 तिभिः (उपलक्षितः) । 'उदरप्रशस्ति' नामककाव्यनिर्माता । गुरौ गुरुविष-
 येपि गुणजात्या गर्वभरोन्नद्धः कथ्यते । 'नामावल' इति दाधीचानां
 गोत्रावटङ्कः ॥ ६७ ॥

सो०—यस्य मनसि घनघोर-यत्नो वसति यशःकृते ।

नन्दति नन्दकिशोरनामा नामावलवरः ॥ ६८ ॥

साहित्याचार्य पं० नन्दकिशोरशर्मा दाधीचः, यो हि वृत्तिं प्रदाय
 गवेषणाकार्यशिक्षार्थं जयपुरशिक्षाविभागेन काश्यां ग्रहितः । अयं महाभागः
 सम्प्रति राजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यद्वितीयाध्यापकः संजातः ॥६८॥

क०—पूर्वं भारतीसर्वस्वमङ्गीकृत्य, रत्नाकरे

जयपुरवस्तुसङ्गी कुम्भजमुनीयते
 शब्दोच्चारणेषु बहिरङ्गीकृतरेफगणो
 भङ्गश्लेषभङ्गीदत्तचित्तोऽसौ समीयते ।

पिङ्गलादधिकमेष डिङ्गलानुरागी, सभा-
मङ्गलाय पाण्डवीयस्यन्दन उदीर्यते
कार्यसाधनाऽभिधमबाधवनमालोडय-
न्माधवमहोदयोऽयमारात्परिचीयते ॥ ६६ ॥

‘भारतीसर्वस्व’ नाम्नो हिन्दीमासिकपत्रस्य प्रकाशनमारब्धमासीत् । जयपुरवस्तिवति०-जयपुरवस्तुप्रचारकार्यालयं विशालवीथ्यां संस्थाप्य व्यापारः प्रारब्धोऽभूत् । रत्नाकरे (संस्कृतरत्नाकरे) अगस्त्यायते, सोत्साहमङ्गीकृत्य तं प्रलोपयामासेत्यर्थः । भङ्गश्लेषस्य भङ्गी यथा-मदरसा, मदर-सा मातृवत् पोषकः इत्यादि । समीयते संप्राप्यते । ब्रजभाषासाहित्यं ‘पिङ्गल’नाम्ना, राजस्थानीय ‘चारण’भाषासाहित्यं च ‘डिङ्गल’ नाम्ना प्रथितम् । सभासु मङ्गलाचरणे ‘श्रीयदुनन्दन पापनिकन्दन पाण्डवस्यन्दन हांकन हारे’ इत्यादि सवैयाछन्दः प्रायोऽधिकमाकर्ण्यते स्म । स्वकार्यसाधनरूपम् अबाधं वनं गाहमानः । माधवः (वसन्तः) वनं गाहमानो भवति । साध० बाध० माध० इति प्राप्ताः । ‘आराधूरसमीपयोः’ उभयथापि ॥ ६६ ॥

सो०-कृतिसमृद्धि-पदशुद्धि-सिद्धिषु पटुमनुविद्धि यम् ।

बुद्धिषु को निरुणद्धि वृद्धिचन्द्रवरविद्धियम् ॥१००॥

कार्यकौशलम्-शब्दानां साधुत्वम्, तेषां सिद्धिः साधनप्रक्रिया, एतेषु व्याकृतिकार्येषु यं (वृद्धिचन्द्रम्) पटुम् अनुविद्धि जानीहि । बुद्धिविषयेषु वृद्धिचन्द्राख्यस्य वर-विदः (श्रेष्ठविदुषः) धियं को निरुणद्धि ? ‘विद्धियम्’ यमकः । व्याकरणधर्मशास्त्राचार्यं पं० वृद्धिचन्द्रशर्मा ॥१००॥

श्रीमधुमदनदत्त-वैदिकविज्ञानोदये ।

साशं दशमुपदत्त मोतीलालमहोदये ॥१०१॥

विद्यावाचस्पतिश्रीमधुसूदनशर्मैथिलैरुपदिष्टः वैदिकविज्ञानस्योदयो
यस्मै । साशम् आशया सहितं यथा तथा, एतस्मकाशात् वैदिकविज्ञानप्रचा-
रस्य भूयसी आशेति भावः । शतपथब्राह्मणादिभाषान्तरकर्ता बालचन्द्र-
मुद्रायन्त्रालयाध्यक्षः पं० मोतीलालशास्त्री ॥ १०१ ॥

क०- यस्य हि पितामहोऽगदंकारेषु कीर्तिमधा-
त्काव्यकला-लङ्कारेषु चाऽगादुपलोक्यताम्
भङ्गारसमेवकोऽपि गङ्गाधरस्तातो यस्य
वैदुष्याऽनुपङ्गाद्ययौ सद्भिरुपढौक्यताम् ।
मञ्जुनाथशकटिनिधानतोऽतिहानिं गतो
विग्रहं विधाय वंशतोऽयात्खलभोग्यताम्
परिहरणीयेष्वपि पर-हरिभावाऽऽकुलो
नरहरिमट्टः सैष सादरं विलोक्यताम् ॥१०२॥

पितामहः श्रीकृष्णरामभट्टमहोदयः अगदंकारेषु चैद्येषु उपढौक्यताम्
अनुसरणीयताम् । गृहे घोटकशकटय-दिस्थापनप्रभृतिभिर्व्ययबहुलकार्यैः ।
मञ्जुनाथस्य शकटिरिति त्वर्थो नोचितः । वंशतः स्ववंशजैः सह कलहं
विधाय गृहभेदसतोषिणां खलानामुपभोग्यताम् अयात् । गृहे कलहप्रव-
र्तकतया सर्वस्वभक्ततया च परिहरणीयेषु दूरतस्थैर्जन्येष्वपि वाक्कील-
'कामदार' प्रभृतिषु 'अयम् अपरः हरिः (भगवान्)' इति आदरभावाऽऽ-
कुलः ॥१०२॥

दो०-धनविलासविन्मतिबलात्कृतिलालित्यमुपैति ।

चित्र-कलालबलास्यधृक् कलाधरः समुदेति ॥१०३॥

कृतिलालित्यम् दोहादिकवितामाधुर्यम् । कलाधरः कलाधरभट्टमहो-

दयः । अन्यः कलाधरोपि चन्द्रोऽपि चित्रं यथा तथा कलानां लास्यधृग् सन्
उदेति । किञ्च तस्मिन्समये धनविलासविदां कामिनां सति वलात् कामकलना-
लालित्यं प्राप्यते ॥ १०३ ॥

क०- बहुलं प्रजासु कर्मपाटवं विवृण्वन्नेव
क्रमशोऽयं राजकीयकार्यगो निरीक्ष्यताम्
कर्मकाण्डकूटस्थले कौशलेन जल्पन् वच-
श्चातुरीबलेन लब्धकीर्तिः प्रसमीक्ष्यताम् ।
कर्मकाण्डतुल्यमेव नर्मकाण्डवेदी भृशं
प्रासङ्गिकवार्तापटुः प्रचुरं परीक्ष्यताम्
अधुनोपलभ्यमानवैदिकसच्चूडामणिः
सोयं बत बच्चूलालचौबे चिरमीक्ष्यताम् ॥१०४॥

कर्मपाटवं याजमानिक कार्यकौशलम् । नर्म परिहासः । उपलभ्यमानेषु
वैदिकेषु सन् ॥ १०४ ॥

सो०- साहित्योन्नतिदायि-हिन्दीविद्यालयधरे ।
गौरवमतिमुपयाहि गौरीलालकवीश्वरे ॥१०५॥

हिन्दीविद्यालयः 'कविमण्डल-हिन्दीसाहित्यपाठशाला', तत्परि-
चालके । कान्यकुब्जवंशप्रसूतो जयपुरराजकीयकवीश्वराणामन्यतमः सोयं
महाभागो निःस्वार्थभावेन हिन्दीसाहित्यपाठशालाया अध्यापकत्वमन्यान्य-
च्चानुपङ्गिकं तत्कार्यं निरूढ्य तामेतां पाठशालां बहूनि वर्षाणि यावत्साफल्य-
पूर्वकं परिचालयामास । अस्यां पाठशालायामधीत्य, 'हिन्दीसाहित्यसंमेलन'
परिचालिताः प्रवरपरीक्षाश्च समुत्तीर्य बहवः स्नातका हिन्दीसाहित्यधुरां
धरन्ति । हन्त सोयसकाण्ड एव लोकान्तरमुपययौ ! ॥१०५॥

रामनिवास वारा जयपुर

दो०— कविवरपद्माकरकुलज-मसहजकविता यस्य ।
गणय गिराधरकविमिमं कविगणने विन्यस्य ॥१०६॥
गोविन्दरावेतिख्यातनामकस्तलङ्कभूसुरोऽयम् ॥ ०६॥

सो०— यत्पाठः पुनरायमिश्रो भाति फलोदयत् ।
सोयं सुन्दररायमिश्रो मञ्जुमना लसति ॥ १०७ ॥
येन कृतो वाल्मीकिरामायणादेर्वर्यपूर्वकः पाठः आयेन धनागमेन
मिश्रः । अयं हि पारिश्रमिकं धनं नियतीकृत्य पाठपुण्येन लोकानां कार्याणि
साधयामास ॥१०७॥

उद्यानवीथी

✽ रामनिवासः ✽

साङ्गानेरगोपुरसमीपवर्तिद्वारदेश—
मुल्लङ्घयेममातुरचिकित्सालयमीक्षेथाः
'मेयो'मूर्तिमालोक्यैव जन्तुशालानिकटपथा—
द्वर्तुलविशालां बैण्डवेदिं प्रसमीक्षेथाः ।
मञ्जुनाथ नानाविधविटपिनिरुद्धरवि-
रश्मिपुञ्जमेतं लताकुञ्जमभिवीक्षेथाः
वाञ्छसि सुखेन यदि संतापोपराममये
'श्रीरामनिवास' नामपौराऽऽराममीक्षेथाः ॥ १ ॥

साङ्गानेरगोपुरसमीपस्थं द्वारम् उल्लङ्घय । एतेन ह्यत आरभ्यैव तद्दर्शनक्रमः सूच्यते । वायसरायलॉर्डमेयोमहोदयस्य स्मारकरूपे स्वर्गीयमहाराजाधिराजश्रीरामसिंहदेवेन 'मेयो हॉस्पिटल' नाम्ना आङ्गलचिकित्सानुसारी सोयमातुरालयः निर्मापितः । अत्र हि नागरिका विना मूल्यमेव चिकित्सां लभन्ते । भारतवर्षीयप्रसिद्धातुरालयेषु परिगणितेऽस्मिन् सुयोग्याः सिविलसर्जना एव प्रधाना भवन्ति । अनेके च डाक्टरास्तदायत्ता नियतचिकित्सां कुर्वन्ति । अत्र हि दूरदूरतो नेत्र-व्रणादिरोगिणः समायान्ति । प्रतिवर्षं परोक्षमुद्राव्ययो भवति । चिकित्सालयः आतुरनिवासश्चेत्युभयसंबद्धः सोयम् । वर्तुलां वृत्ताकारां विशालां च बैण्डवाद्यवेदिं 'बैण्डस्टेण्ड' । अये ! यदि संतापोपरामं वाञ्छसि ॥ १ ॥

✽ जन्तुशाला ✽

केसरसटावान् हरिरेकतोऽयमुदगर्जति
मृग-शश-कीशादिकमन्यतोऽपदिश्यताम्
कङ्क-कलहंस-कोक-बक-जलकुक्कुटादेः
संमुखे कपोत शुक-लावादिकमिष्यताम् ।

साङ्गानेरदरवाजे के पासवाले बागके फाटकको उल्लाघ, पहले 'मेयो हॉस्पिटल' (अस्पताल) देखिये । लॉर्डमेयो की लोहनिर्मित मूर्तिको देख 'जन्तुशाला' (हिरन, खच्चर आदिका बाडा) के पास से गोल और विशाल बाजेघरके चबूतरे (बैण्डस्टेण्ड) को देखिये । नानाप्रकारके घने वृक्षोंसे जहां सूर्यकी किरणें भी नहीं पहुँच पातीं ऐसे इन लताकुब्जोंको देखिये । यदि सुखसे तापको दूर करना चाहते हैं तो 'रामनिवास' नामक पुरसमीपवर्ती बागको देखिये ॥ १ ॥

गर्तगतभल्लूकान्तिकेऽसावुष्ट्रपक्षी भाति
 नानाजातिजन्तुसहसंस्थितिर्विमृश्यताम्
 लम्बलोहजालाच्छन्नजन्तुगृहमाला, पुरः
 सेयं राजकीयपशुशाला परिदृश्यताम् ॥ २ ॥

अपदिश्यतां दर्शनाय व्यवह्रियताम् । गर्तगतो यो भल्लूकः शृङ्गः
 तस्य समीपे, उष्ट्रपक्षी 'शुतरमुर्गः', अनेन द्वयोः स्थानसंनिवेशो दर्शितः ।
 नानाजातीयानां शुक्र-लावक-तित्तिरादीनामेकपञ्चरे स्थितिर्जन्तुस्वभावा-
 लाञ्छकानां विशेषकौतुकावहेति सूच्यते । दीर्घेण लोहजालेन परिवृता जन्तूनां
 गृहमाला यस्यां सा ॥ २ ॥

* ऐलवर्टभवनम् 'ऐलवर्टहॉल' *
 सूर्याचन्द्रमोभ्यां परिपालितमिवोपरितो
 जैपुरनरेशैरग्रतोऽधिष्ठितमीयताम्
 उपरिविलम्बि-विद्युद्वर्तिशतदन्तुरितं
 काचमणिदीपाधारयुगलमुदीक्ष्यताम् ।

एक तरफ ये बबरीसिंह गरज रहा है [यहां नाहरभी समझ लेना चाहिये] । दूसरी तरफ कई तरहके हिरन बारहसींगे नीलगाय, सुस्से बन्दर आदि देखिये । कंक, बनराज, हंस (नकली) चकवे, बगुले, जलमुरगावी आदि के सामने कई तरहके कबूतर कोयल तोते तीतर लवा मोर मैना आदिको (देखिये) । कुँए के माफिक बने खड्डेमें रहनेवाले भालू (रीछ) के पास ही ये शुतरमुर्ग है । अलग अलग जातिके जानवरों के एक स्थान पर रहनेकी आलोचना करिये [जन्तुस्वभावके आलोचकोंके लिए यह कौतुकका विषय है] । लोहे के लंबे जालों में जहाँ जानवरों के घर बने हैं ऐसी राजकी पशुशाला (चिड़ियाखानाआदि) देखिये ॥ २ ॥

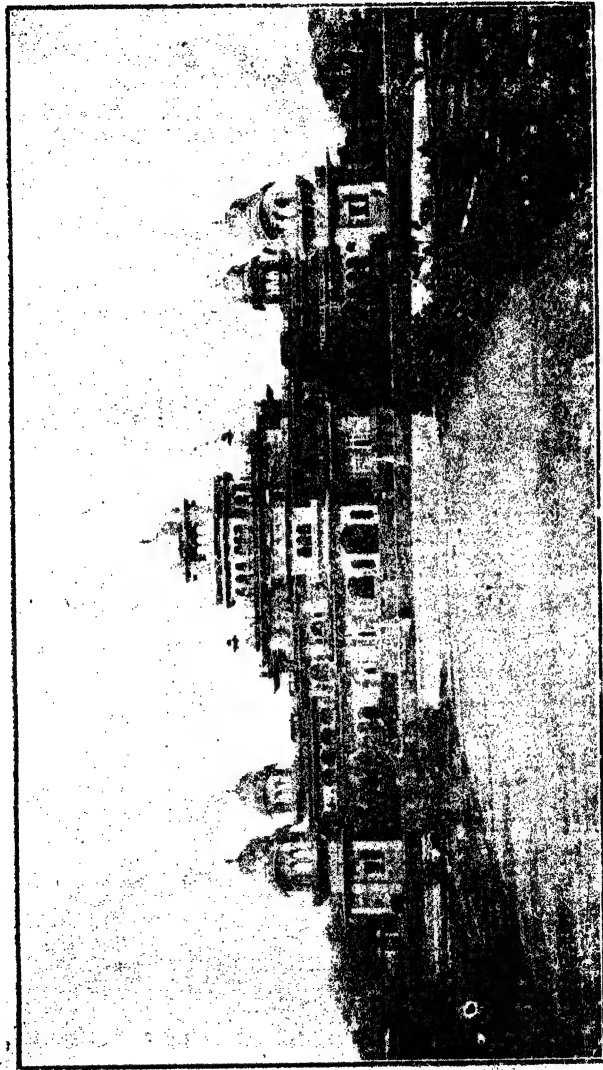
श्रीमद्रामसिंहमहाराजेनैलबर्टकृते
निर्मापितमादर्शोऽयं शिल्पिकृतेर्वीक्ष्यताम्
हंहो प्रतिवत्सरं परीक्ष्यमाणबालमिदं
विशदविशालमेलबर्टहालमीक्ष्यताम् ॥ ३ ॥

एलबर्टभवनस्य उपरिभागे एकतः सूर्यस्य अपरतश्चन्द्रस्य रथाधिष्ठित
चित्रं काचाच्छन्नजालिकायामालोक्यते, तत्रोत्प्रेक्षा । द्वाराग्रभागे च-महाराज-
पृथ्वीराजमागम्य अर्वाचीनस्वर्गीयमहागजश्रीमाधवसिंहदेवपर्यन्तानां जय-
पुरराजानां विशालचित्राणि सन्ति, अतस्तदधिष्ठितमिदम् ईयतां प्राप्यताम् ।
विद्युद्वर्तिशतैः दन्तुरितम् उन्नतदन्तशोभितम् । दीपाधारयुगलं 'फ्लाड'द्वयम् ।
महामूल्यं महाविशालं चेदं शिल्पकलाभवं लोकानां विस्मापकमस्ति । इदं
शिल्पिनां कृतेः रचनायाः आदर्शभूतम् । परीक्ष्यमाणाः बाला यस्मिन् तत् ।
प्रतिवर्षं परीक्षाभवन- (Examination Hall) रूपे व्यवहृतिः सूच्यते ।

ऊपरके भागमें सूर्य और चन्द्रमा मानों जिसकी रक्षा कर रहे हैं,
[छत के पास काचाच्छादित जालियों में सूर्य और चन्द्रमा के चित्र हैं] । आगे
के भागमें जयपुर के राजाओं से जो अधिष्ठित (रक्षित) है [दरवाजे के
हॉलमें महाराजपृथ्वीराज से लेकर महाराज माधवसिंहजी (द्वितीय) तक
सब राजाओंके आदर्शकृद् सुन्दर चित्र हैं] । सैकड़ों बिजलीकी यत्तियों के
दो कीमती अद्भुत काचके फ्लाड देखिये । ऐलबर्ट (प्रिंस आफ् वेल्स) महो-
दयके स्मरणार्थ महाराजाधिराज श्रीगामसिंहजी के बनवाये हुए इसको कारी-
गरीका एक अद्भुत नमूना समझिये । जहाँ प्रतिवर्ष कालेजके विद्यार्थियोंकी
उपाधि-परीक्षा ली जाती है ऐसे इस विशाल 'ऐलबर्टहाल' को देखिये ॥३॥

जयपुर वैभवम् ॐ

श्रीरामनिवासयोगानन्दस्यमन्त्रालोक्यताम् ।

ऐतिहासिकवृत्तम्—प्रजानामानन्दार्थम् 'एडवर्ट एडवर्ड प्रिन्स आफ वेल्स' महोदयस्य स्मरणार्थं च स्वर्गीयमहाराजश्रीरामसिंहदेवेन तदिदं निर्मापयितु-
मारब्धम् । ६ फरवरी सन् १८७६ समये प्रिन्स आफ वेल्स महोदयेन निजहस्त-
द्वाराऽस्य शिलान्यासः कृतः । स्वर्गीयमहाराजश्रीमाधवसिंहदेवस्य समये
तदिदं पूर्णतया निर्मितमभूत् । 'एडवर्ड ब्राडफोर्ड' महोदयेन (एजन्ट गव-
र्नर जनरल राजपूताना) २१ फरवरी सन् १८८७ समये स्वहस्तेनोद्घाटि-
तम् । अस्य निर्माणे ४५४४४४) रूप्यकाणां व्ययः समभूत् ॥ ३ ॥

विचित्रवस्तुभवनम् (म्यूजियम)

रोचितचतुर्दिक्चतुर्गुल्मटिकागुल्मवृता

मर्मरकृताऽसौ चारुचूडा परिलोक्यताम्

मर्मरगवाक्ष-जाल-कट्टहरश्रेणिभृता

शिल्पिकृता पञ्चतलपङ्क्तिरुपश्लोक्यताम् ।

मञ्जुनाथ नीचैस्तले बौद्धकालचित्रच्छटा-

रुचिरपटावृतेऽत्र दृष्टिरुपढौक्यताम्

विभवविलासोदयात्स्वर्गपरिहासोद्यतं

श्रीरामनिवासोद्यानहर्म्यमवलोक्यताम् ॥ ४ ॥

शीर्षदेशमारभ्य वर्णेनमिदम् । रोचिताः शोभिताः चतुर्दिशो येन दृश्येन

जिसके चारों कोनों पर चार विशाल गुंबजें (छत्री) बनी हुई हैं,
ऐसी संगमर्मरकी बनी इस चूडा (शिरोभाग, ऊपरीखन) को देखिये ।
संगमर्मरके बने ऊरोखे खिड़की जाली कटहरे आदिकी पङ्क्तिसे भरे, कारी-
गरोंके बनाये जिसके पाँचों खनोंकी भूरि भूरि प्रशंसा करिये । बौद्धकाल

चतुःसंख्याकेन गुल्मटिकागुल्मेन (गुल्मज-बुर्जे-छतरी) वृता मर्मरपाषाण-
निर्मिता चूडा शिरोभागः । कटहरः 'कटहरा' । पञ्चतलानां खण्डानां पङ्क्तिः
समूहः उपश्लोक्यतां श्लाघ्यताम् । बौद्धकालिकचित्रच्छट्टया रुचिरे, पटैः
आस्तरण्य जवनिकादिरूपैः आवृते ।

ऐतिहासिकवृत्तम्—स्वर्गीयमहाराजश्रीरामसिंहदेवेन फतहसिंहराठो-
दस्य मन्त्रित्वे १८७६ तमे ख्रिष्टाब्दे तदिदं निर्माययितुमारब्धं स्वर्गीयमहाराज-
श्रीमाधवसिंहदेवेन च कान्तिचन्द्रवन्द्योपाध्यायस्य मन्त्रित्वे १८८७ तमे
ख्रिष्टाब्दे च तदिदं पूरितम् । एतद्भवनस्य निर्माणे ५१००३६ रुप्यकाणां
व्ययोऽभवत् । वस्तूनि तु पृथक् समगृह्यन्त यानि अनन्तमुद्रामूल्यानि सन्ति ।
भवनस्य निर्माणं कर्नेल एस्० एस्० जेकबमहोदयस्य निरीक्षणे मीरतजम्बुल-
हुसेनस्य प्रबन्धे समभूत् । लालारामबख्श-शङ्करलाल-छोटीलालादिभिरिचित्र-
शिल्पिभिः चन्दर-तारादिभिरिचित्रकारैश्चाप्यत्र निजशिल्पं प्रकटितमस्ति ।
दर्शनीयवस्तूनां संग्रहस्तु लेफ्टिनेंटकर्नेल टी. एच्. हेंडलीमहोदयस्य निरी-
क्षणोऽभवत् । अस्य कार्यारम्भः सन् १८८१ वर्षे, उद्घाटनं च १८८७ वर्षस्य
फरवरीमासे समभूत् । श्रूयते यत् तस्मिन्काले नवनिर्मिते कौसिल्यभवने नाना-
दिदेशगतैः समृद्धव्यापारिभिः 'मीनाबाजार'नाम्ना नानाविधानि विविध-
देशीयानि च शिल्पवस्तूनि प्रसारितान्यासन् । अतिबुद्धिमता यशस्विना च
महाराजेन श्रीमाधवसिंहदेवेन तानि सर्वाणि राजकोषतः क्रीतानि । एतान्येव
च वस्तूनि 'म्यूजियम' भवने प्रतिष्ठाप्य कार्यारम्भः कृतो योहि सांप्रतमत्युन्नतिं
गतः । एतद्भवनं विश्वविदितेषु शिल्पस्मारकगृहेषु परिगण्यते । भूमण्डलस्य

(बौद्धपीरियड) के चित्रोंकी शोभा और बहुमूल्य परदे, विज्ञायतोंसे युक्त
इस नीचेके खनपर दृष्टि दीजिये । वैभवविलासके कारण स्वर्णकेभी परिहास
के लिये तय्यार इस रामनिवासके महलको देखिये ॥४॥

चतुर्दशाश्रयेषु तदेतद्भवनमपि ससंमानमाख्यायते लौकैः । विचित्रवस्तुसंग्र-
हालयश्चायं भारतीयेषु एतेषु (म्यूजियम) अन्यतमः । अस्य हि दर्शनीयसा-
मग्री शिल्प-इतिहास-शिखा-अर्थशास्त्र-इति चतुर्षु विभागेषु वर्गीकृता ।
या हि सम्प्रति भूयस्तरामुन्नतिं वृद्धिं च गमिता । अस्येतिहासो 'राजवीथ्यां'
माधवसिंहमहाराजस्य जीवनचरिते'पि द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥

कुहचन नानाविधधातुवरशिल्पभृतं

कुहचिदनल्पशिलाशिल्पमुपभान्यताम्

कुत्रचिदनेकदेश-भूषा-वेष-मर्त्यवृन्द-

मौषधिविशेष-जीवजातमधिपाल्यताम् ।

क्वापि चैतिहासिकमनुष्य-मुद्रा-मूर्ति-युतं

क्वचिदुचितं नु चित्रजातमुपलान्यताम्

विश्वमिव विश्वग्विधिविरचनचित्रवृतं

विविधविचित्रवस्तुवेशम विनिभान्यताम् ॥५॥

रौप्य-ताम्र-पित्तलादिधातूनां वरेण शिल्पेन मूर्ति-पात्रादिरूपेण भृतम् ।
शिलाशिल्पं पाषाणस्य मूर्ति-गृहादिकलारूपम् । नानादेशीयानां भूषण-वेष-

कहीं चाँदी तँबा पीतल आदि धातुओं पर नानाप्रकारकी कारीगरियों
से भरा । कहींपर अनेक प्रकारके परथरों पर अनेकही प्रकारकी कारीगरियों
देखिये । कहीं अनेक देशों के गहने-पहराव-मनुष्य-आदिके समूह, कहीं
अनेक औषधियाँ, और कहीं अनेक जीवजन्तु देखिये । कहीं (यह महल)
ऐतिहासिक मनुष्य-लिके और मूर्तियों से युक्त है तो कहीं उचित चित्रसमूह
देखिये । विधाताकी चारों तरफ़की (त्रिलोकीकी) सृष्टिरचनाके चित्रों (नक्शे)
से भरा दूसरे जगत् की तरह इस म्यूजियम (अजायबघर) को देखिये ॥ ५ ॥

विन्यास-मनुष्याणां वृन्दम् । अधिपात्यतां दृश्यतामिति यावत् । विश्वक् समन्ततः
विधिविरचनस्य विधातुः सृष्टिरचनायाः चित्रैर्वृतं विश्वं जगत् । सर्वसृष्ट्या,
चित्रैः जगति आश्चर्यभूतैर्वा पदार्थवृत्तम् ॥२॥

क्रीडाक्षत्राणि

‘क्रिकेट’ धावित्वाऽपरेण क्षिप्तमेतद्विक्रिडान्तरतो

लकुटाहतं चोच्छलत्स्वे गेन्दुकर्माद्यताम्

‘टैनिस्’ मध्ये जलमालम्ब्याऽथ जालकाष्ठपट्टिकया

गेन्दुकमाहन्यमानमेतत्सुपरीच्यताम् ।

‘फुटबाल’ देश्यक्रीडाजातमिव पादधातमाहत्यैत-

दितस्ततः क्षिप्तं पादकन्दुकं समीच्यताम्

पूर्वतनक्रीडानां प्रसङ्ग्य कण्ठपीडाकरं

नानाविधमेतच्छिशुक्रीडागृहं वीच्यताम् ॥६॥

अपरेण ‘बालर’ इति ख्यातेन धावित्वा क्षिप्तम् । ‘विक्रिट’ उभयप्रान्ते
रोपितं यष्टित्रिकम् । लकुटेन ‘बैट’ इति ख्यातेन आहतम् अत एव स्वे
उच्छलत् । जालकाष्ठपट्टिका ‘टैनिस्’ क्रीडायाः ‘किकेट’ । क्रीडाजातं क्रीडा

दुतरफा गडे ‘विक्रिटों’ के बीचमें दोड़कर एकने (बालरने), फेंकी और
दूसरे (प्लेयर, ‘खिलाडी’) ने ‘बैट’ से (बल्लेसे) मारी, (अत एव)
आकाशमें उछलती हुई इस गेंद को देखिये । बीचमें जाल बाँधकर दोनों
तरफ के खिलाड़ियों से ‘किकेट’ के द्वारा ताडन की गई इस गेंदकी भी परीक्षा
कीजिये । देशी खेलों के समूह की तरह पैरोंसे ठुकाकर इधर उधर फेंकी
गई इस फुटबालकी भी आलोचना कीजिये । पुरानी क्रीडा-ओंको कण्ठपीडा
(गलाघोटना) करनेवाले नानाप्रकारके इस खेलघरको देखिये ॥ ६ ॥

समूहः । पादघातं पादेन हत्वा, णमुल् । पादेन आहत्य इतस्ततः क्षिप्तं
देशीयक्रीडावृन्दमिव स्थितं पादकन्दुकं 'फुट बाल' इत्यताम् । आभिः क्रीडाभिः
कबड्डीपालादिप्राचीनक्रीडानां निर्वायनेन तासां कण्ठपीडा कृतेत्या-
शयः ॥ ६ ॥

* 'बैण्ड'वाद्यम् *

नानाविधपुष्पभरैनेत्रे परितर्प्य भृशं
शाद्वलहरित-हारि-क्षेत्रे परिघूर्यताम्
शिमलागृहेऽन्तर्ग्रीष्मविद्रावणमारचय्य
श्रावणसुभाद्रपदसुषमा निर्वर्ण्यताम् ।
सरलसोपानपथमारुह्याऽथ दक्षिणेन
मञ्जुनाथ वाग्भिर्जलकुण्डमुपवर्ण्यताम्
सायं सोमसौम्ययोः समन्तादवबध्येक्षणं
बैण्डवेदिमध्ये बैण्डवाद्यमिहाकर्ण्यताम् ॥७॥

शाद्वलेन हगितदूर्वापट्टेन हरिते हारिणि सुन्दरे क्षेत्रे 'फ्रीड' । घूर्यतां
परिभ्रम्यताम् । श्रावण-भाद्रपदमासयोः सुषमा शोभा । अनेन-जलयन्त्र-

नानाप्रकारके पुष्पों से नेत्रोंको तृप्त करके हरे हरे दूबोंके किर्तों
(फ्रीड) में घूमिये । शिमलाघर के भीतर गरमी को दूर भगाकर सावन
भादों की शोभा देखिये । [यहाँ नलकी कल मोड़ने से पलभरमें जल
बरसने लगता है] । दक्षिणकी तरफ (पशुशाला होकर बैण्डघर आनेमें)
सीधी सीढ़ियां चढ़ कर कवितावाणीमें जलकुण्डका वर्णन करिये । सोम
और बुधवारके दिन सायंकाल बाजेघरमें बैठ कर सब तरफसे आँख हटा
बैण्ड बाजा सुनिये ॥ ७ ॥

साहाय्येन परितो भवन्ती वर्षा सूच्यते । अत एव 'सावनभाद्रवा' इति
 वाग्नाऽस्य स्थानस्य लोके ख्यातिः । दक्षिणेन-मेयोहास्तिपटिलद्वारतः प्रविश्य
 पशुशास्त्रामुल्लङ्घ्य प्रत्यङ्मुखमागच्छतः पुरुषस्य कृते दक्षिणदिशि । सौम्यो
 बुधवारः । ईक्षणम् अवबध्य दर्शनव्यापारं त्यक्त्वा । नेत्रे निमील्य वा । अनेन
 'जय'शून्यस्य आङ्गलसंगीतस्य क्रमः सूचितो यां ह्यस्मिन् वाद्ये उपादीयते ।
 लयमाधुर्यमन्विष्य । संगीतमार्मिकेण तदिदं वाद्यम् असह्यतया नेत्रे
 निमील्य यथाकथंचिदाकर्ण्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

* मानप्रकाश 'सीनेमाभवनम्' *

सर्वैः-बहुदूरत एव मिलत्प्रमदैर्निनदैर्जनमानसमोदमुदीचे
 निकटे त्विह रामनिवासतटे चपला-रुचिरुत्प्रकटेति परीक्षे ।
 स्फुटवाग्भिरुदञ्चितचित्रपटैः प्रकटैव हि नाट्यकलेति समीक्षे
 नवकौतुकिनामभिलाषहुताशविकाशकमानप्रकाशमपीक्षे ॥८॥

मिलन् प्रमदः (हर्षः) येषु अर्थात् हर्षोत्पादकैः निनदैः गीतिस्वनैः
 दूरत एव जनानां मोदं पश्यामि । चपलारुचिः (विद्युत्प्रकाशः) उत्प्रकटा
 अत्युन्नततया दूरतो दृश्या । स्फुटा मनुष्यवाक् येषु तैः उदञ्चितैः, चलद्भिः

हर्षमिश्रित गीतिध्वनिर्यो के द्वारा दूरसे ही लोगोंका आनन्द देखता
 हूँ । समीप आकर रामनिवासके संमुख ही ऊंचेस्थान पर बिजली की रोशनी
 स्पष्ट दिखाई देती है । बोलते और चलतेहुए चित्रों के द्वारा यहाँ नाट्यकला
 प्रकट ही है, यह आलोचन करता हूँ । कौतुकी लोगोंकी अभिलाषाग्निको
 बढ़ाने वाले इस 'मानप्रकाश' को भी देखता हूँ ॥ ८ ॥

चित्रपटैर्नाटकीया लीलाऽविकलं प्रदर्शयत इति भावः । अपि ईदृशे । 'मानप्रकाश'चित्रभवनमपि पश्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

* नवनिर्मितः कालेजपरिसरः *

स्वस्वविषयेषु भूरिनिपुणो विपश्चिद्गणो—
 अध्यापयति छात्रान् यत्र हर्म्यतले निस्तुले
 विज्ञानोपयोगिबहुमूल्यवस्तुजालेनेह
 वैज्ञानिकशालेयं विभाति नित्यनिर्मले ।
 क्रीडन्ति हि छात्रा यत्र सायन्तनकाले पुरः
 प्राङ्गणान्तराले दिव्यदूर्वाहरितस्थले
 मानमहीपालेनोपवेशितो विशाले स्थले
 राजकीयकालेजोऽयमालेख्यो मनस्तले ॥६॥

विपश्चिद्गणः विद्वत्समूहः । निस्तुले अनुपमे 'सुन्दरे' । नित्यनिर्मले कालेजे वैज्ञानिकशाला 'लैबोरेटरी' बहुमूल्यवस्तुसमूहेन विभाति । राजकीयकालेजः 'महाराजास् कालेज', मनस्तले आलेख्यः अङ्कनीयः ॥ ६ ॥

अपने अपने विषयके पूर्ण विद्वान् अध्यापक सुन्दर भवनों में जहाँ छात्रोंको पढ़ाते हैं । सर्वदा स्वच्छ रहनेवाले इस कालेजमें वैज्ञानिकशाला (लैबोरेटरी) साइन्सके बहुमूल्य सामानों से सुशोभित है । कालेज के आगे खुलेहुए मैदानमें सायंकाल छात्रगण हरी हरी दूर्वाके फीसडमें फुटबाल आदि खेलते हैं । मानमहीपाल के द्वारा विशाल स्थानमें स्थापित इस राजकीय कालेजको हृदयपट पर अङ्कित करिये ॥ ६ ॥

* फतहटीबा 'तोपध्वनि': *

गगनमवाप्य गाढगन्धवहाद्रेणीभवन्
 बाढमवगूर्णो गिरिश्रेणीमभिगम्य ताम्
 ध्वनितो दिगन्तरेषु यातो गिरिगह्वरेषु
 मिलितो रवेण विहगानां परिभ्राम्यताम् ।
 मारुतमहिम्ना घनवृक्षमण्डलीषु मिलन्
 कर्णशष्कुलीषु किरन् मोदं परिभ्राम्यताम्
 क्लीवानभिधुन्वन् फतेटीवामध्यदेशेऽधुना
 क्षीबायितः सोयं तोभनिर्घोषो निशम्यताम् ॥१०॥

गाढगन्धवहात् प्रबलवायोर्वशात् वेणीभवन् वेणीरूपेण उपरिगच्छ-
 न्नित्यर्थः । गिरिश्रेणौ प्रतिध्वनिना बाढम् अवगूर्णः गुक्षितः । घनासु
 निबिडासु वृक्षमण्डलीषु । परिभ्राम्यतां श्रमजीविनाम्, पूर्वं हि मध्याह्ने तोप-
 ध्वनिश्रवणोत्तरं तेभ्यः अवकाशोऽदीयत । क्षीबायितः मत्त इव सर्वतः
 प्रसरन् । तुभ्यते अनेनेति तोभः । 'णभ तुभ' हिंसायाम् ॥ १० ॥

प्रबलवायुके द्वारा आकाशमें इकट्ठे हुए, पहाड़ों में पहुँच कर खूब गूँजते हुए ।
 दिशाओं में प्रतिध्वनित हुए, पहाड़की गुफाओं में पहुँचे, उडेहुए पक्षियों के
 शब्दसे मिले । हवाके झोंकों से घनी वृक्षश्रेणिमें टकराये, मजदूरों के कानोंमें
 आनन्द बरसाते हुए । [पहले दुपहरकी तोप चलनेपर मजदूरों को अवकाश
 मिलताथा] । डरपोकोंको कंपानेवाले मम्भकी तरह इधर उधर खेलनेवाले
 इस तोपके शब्दको 'फतहटीबा' में सुनिये ॥ १० ॥

श्रीमानगुल्मटिका ('स्टेच्यू-सरकिल')

दक्षिणतो यस्य मानसैन्योपनिवेशो भाति
 नव्योपनिवेशो यस्य चोत्तरतो वीच्यताम्
 पश्चिमतश्चोमूपतिसदनं समीच्य, ततो
 ह्यामुखतो भव्यभेषजायतनमीच्यताम् ।
 चत्वारो विशालपथाश्चञ्चन्ति हि चतुर्दिक्षु
 यस्य मञ्जुता च महत्ता च सुपरीच्यताम्
 मानमह्यमानसरमिरजाप्रसाध्यमानः—
 मानभूरिमान'मानगुल्मट' मुदीच्यताम् ॥

मानसैन्योपनिवेशः 'मानगार्ड' । नव्योपनिवेशः 'न्यूकौलोनी' [प्राचीन-
 गन्दीमोरीसमीपवर्तिनवीनसंनिवेशः] । भव्यभेषजा० — 'लेडीविलिङ्गडन
 हॉस्पिटल' । मानमह्यमान० — मानेन श्रीमन्मानसिंहनरपालेन मह्यमानः सत्कि-
 यमाणो यो मिरजा इस्माइलमहोदयस्तेन प्रसाध्यमानम् अलंक्रियमाणम् ।
 मानभूरि० — मानेन दैर्घ्यायामादिपरिमाणेन बहुमानम् (अधिकसमादरम्,
 भूरिकृतादरमित्यर्थः) ।

दक्षिण की तरफ जिसके 'मानगार्ड' है और उत्तर की ओर जिसके
 'न्यूकौलोनी' देखिये । पश्चिम की तरफ 'चौमूहाउस' देखकर संमुख (पूर्व)
 की ओर नया अस्पताल देखिये । जिसकी चारों दिशाओं में चार बड़े बड़े रास्ते
 सुशोभित हैं, जिस (सरकिल) की सुन्दरता और विशालता अच्छी तरह
 जाँचिये । श्रीमान् माननरपाल से संमानित सरमिरजाद्वारा सजाये गये, मान
 (विशाल परिमाण) से मानके योग्य इस 'मानगुल्मज' 'स्टेच्यू सरकिल' को देखिये ।

‘मानगार्ड’

‘रामोद्यान’सदेशविनिवेशितपुरुपरिसरम् ।

‘मानसैन्यविनिवेश’ मभिनिवेशतो ब्रज सखे ॥

‘रामबाग’ समीपे स्थितः पुरुः (भूयान्, विशालः) परिसरो यस्य तम् ।
‘मानसैन्यसंनिवेशः’ [‘मानगार्ड’] । अभिनिवेशतः (आग्रहेण उत्साहेन) ।

‘रामबाग’ के समीप बड़ा लंबा चौड़ा जिसका बेरा है ऐसे इस ‘मान-
गार्ड’ में बड़े आग्रह और उत्साह से चलिये ।

‘हास्पिटल’

नासा-नेत्र-कर्ण-दन्तरोमाणां चिकित्सां यत्र

रोगिणः पृथक् पृथक् विभागशोऽवकोकेरन्
विस्फोटकगुल्माश्मरीदीर्घरोगिणोऽपि यत्र

चित्रं शस्त्रकर्मणा सुशान्तिमुपपद्योकेरन् ।

आतुरनिवासमथ ‘एक्सरे’ विभासमिती

वस्तूनां परीक्षणविलासमुपश्लोकेरन्

वैद्यचिकित्साक्रमे येषां विचिकित्सा भवे-

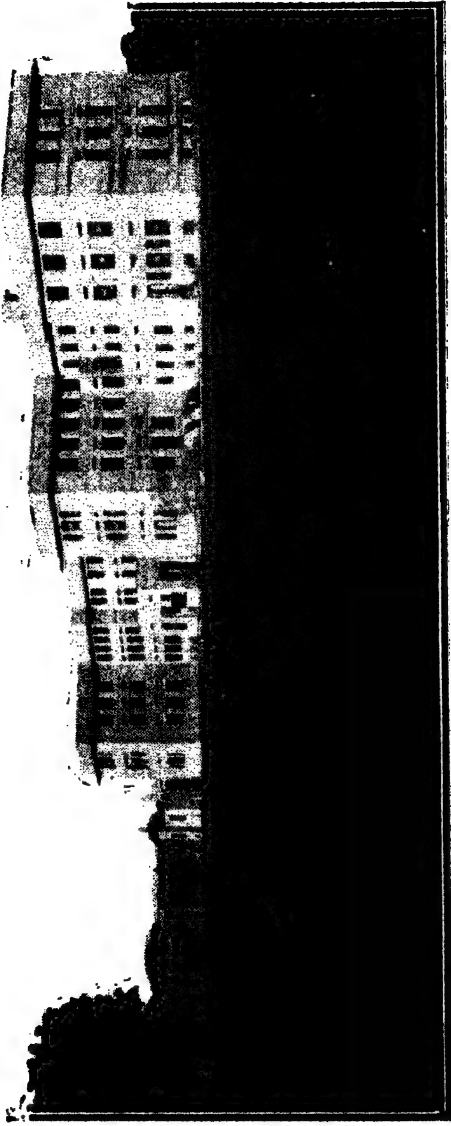
न्न तन्चिकित्सालयमेते परिलोकेरन् ॥ १

अवकोकेरन् प्राप्नुयुः । ‘कुक् वृक्’ आदाने । उपदोकेरन् प्राप्नुयुः ।
वस्तुपरीक्षाविलासः ‘लेबोरेटरी’ । उपश्लोकेरन् श्लाघेरन् ।

जहां रोगी ‘आईवार्ड’ ‘डेन्टलवार्ड’ आदि विभागों के द्वारा रोगों की चिकि-
त्सा कराते हैं । फोड़े-गुल्म पथरी आदि के भयङ्कर रोग शस्त्र चिकित्सा से जहां
शान्त किये जाते हैं । जहां के बीमारों के पृथक् पृथक् निवास, ‘एक्सरे’ विभाग,
(लेबोरेटरी) आदि की प्रत्येक तारीफ करते हैं । वैद्यचिकित्सा में जिन्हें
संदेह हो वे ‘लेडी विलिंग्डन हॉस्पिटल’ को देखें ॥

जयपुरवैभवम्

आङ्गलचिकित्सालयमेतं परिलोकरन्

* मोतीढूंगरी *

साँगानेरगोपुरमतीत्य दक्षिणायां दिशि
 पक्षिरवरम्योद्यानपद्धतिरुदीच्यताम्
 मध्ये मञ्जुवाटिकासु पौरजनगोष्ठीसुखं
 गायद्भूरिबिम्बोष्ठीकदम्बकमपीच्यताम् ।
 मञ्जुनाथ भङ्गाघूर्णमाननयनानामिदं
 चूर्णमादिभव्यभूरिभोजनं समीच्यताम्
 दधती पुरस्ताद् गणनाथनाम ज्योती रहो
 रम्याराममञ्जु 'मोतीढूंगरी' निरीच्यताम् ॥११॥

पक्षिरवेण रम्याणाम् उद्यानानां पङ्क्तिः । भङ्गापानेन घूर्णमाने नयने
 येषां (जनानाम्) । चूर्णमा 'चूरमा' 'चूरयू' । पुरस्ताद् गणनाथ(गणेश)-
 नामकं ज्योतिः रहः दधती । रम्यारामैः मञ्जुः ॥ ११ ॥

साँगानेर दरवाजे को उल्लाघकर जयपुरसे दक्षिण दिशामें पक्षियों के
 शब्दसे मनोहर बागोंकी पङ्क्ति देखिये । बीचमें—'लड्डूवाली' 'पताशेवाली'
 आदिवाटिकाओं में पुरवासियों की गोठों के आनन्द और गाती हुई सुन्दरियों
 के समूह भी देखिये । आँगसे जिनकी आँखें घूम रही हैं ऐसे नागरिकों का
 चूरमादिका भूरिभोजन भी देखिये । संमुख 'गणेश' नामकी जागती जोति
 (सिद्धपीठ) को धारण करनेवाली, रमणीय बागों से मनोहर, इस 'मोती-
 ढूंगरी' को देखिये ॥ ११ ॥

* टीवेश्वर *

दो०— भ्रमणरसक्षेत्रेषु टीवेश्वरभूरपि सुखा ।

भङ्गाऽऽश्रयिजीवेषु जीवातुर्जलमुत्तमम् ॥ १२ ॥

भङ्गासेविनो जीवाः उत्तमं जलमेव जीवनौषधं मत्वा एवंविधेष्वपि
स्थानेषु अनुरज्यन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

* भालाना *

प्रावृषि प्रफुल्लकच्छकैतककुसुममिदं

चक्रे जलबन्धान्मुदं नन्दनाऽवहेलकम्

निर्यज्जलनिर्भरे ननन्द यत्र चोपवने

गोष्ठीगतमिन्दुमुखीवृन्दमतिवेलकम् ।

मञ्जुनाथ भाग्यवैभवेन वनमेतदभू-

द्भग्नद्रुमभूमौ भ्रमद्भूयिष्ठक्रमेलकम्

वालानामिदानीं पूर्वकालानां कथेयमभू-

ज्भालानाधरणिजातमञ्जुतममेलकम् ॥ १३ ॥

नन्दनवनस्यापि तिरस्कारकमिदमुपवनं पूर्वं 'जलबन्ध'कारणान्मुदं चक्रे ।

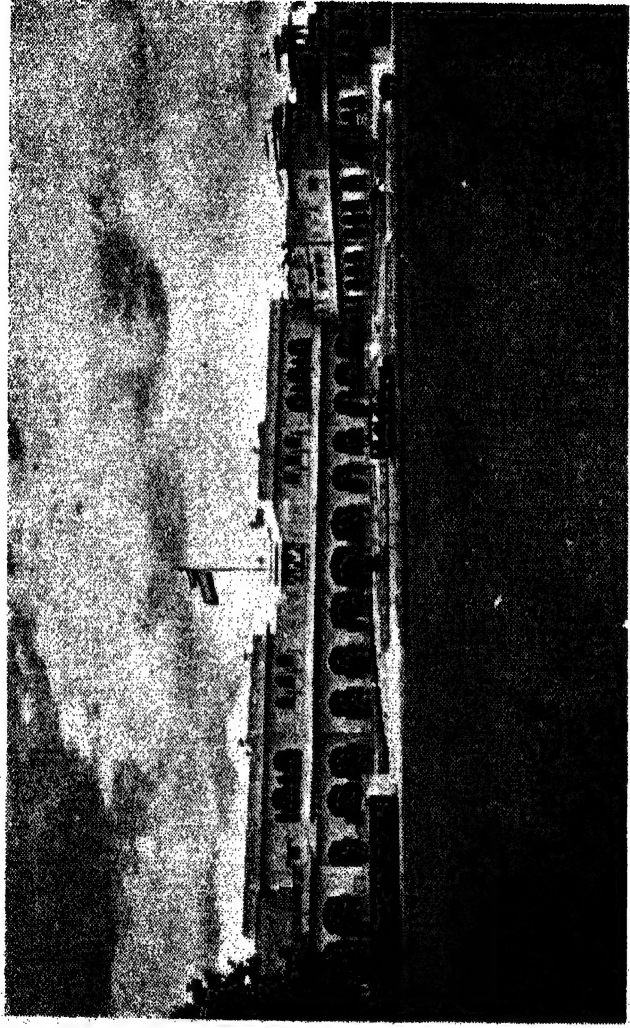
भ्रमण के शौकीनों के लिये 'टीवेश्वर' की भूमि भी सुखकारक है ।

(क्योंकि) भाग पीनेवाले जीवों के लिये उत्तम जल जीवनजड़ी है ॥ १२ ॥

पहले वर्षा में यहाँ केवड़ेके फूल खूब खिलते थे जिससे यह नन्दन
वनसे भी बढ़कर आनन्द देता था । बागों में जलके फरने चलतेथे जिनपर
गोठोंमें आई सुन्दरियोंके झुंड हरदम आनन्द करते रहते थे । अब भाग्यवैभवसे

जयपुरवैभवम्

रामबागहः लेयम्

अतिचेलं भृशम् । उपवनमपि शुष्कबालुकामयत्वादुष्टगम्यं वनमभूदित्यर्थः ।
आलानास्थाने जातं वनसोमवारमेककं साम्प्रतिकानां बालानां कृते इतिहास-
कथेवाभूदित्याशयः ॥ १३ ॥

✽ रामबाग ✽

कलितकपाटतुङ्गतोरणवितानयुता
विततविटङ्कवरवातायनजालेयम्
पुष्पितपलाशिभिः प्रशस्तपवनेन सुखा
विद्युद्दीपदर्शनीयचारुचन्द्रशालेयम् ।
मञ्जुनाथ नानाविधवास्तुशिल्पकौशलेन
प्राघुणिकीभूतभूरितोषितनृपालेयम्
श्रीमन्मानसिंहमहीपालेनोपनीतोन्नति-
मारामान्तराले रामबागहर्म्यमालेयम् ॥ १४ ॥

वितताः विटङ्का वराणि वातायनानि जालिकाश्च यस्यां सा । विटङ्कः

यह ऐसम जंगल होगया है कि इस भूमि के सब पेड़ कट गये । अब और सवारियों की पहुँच नहीं, अधिकांश ऊंट घूमा करते हैं । इस समयके लड़कोंके लिये आलानेके सोमवारके वे शानदार मेले इतिहासकी कहानी होगये ॥ १३ ॥

जो सजे हुए कई तरहके क्रिवाड, दरवाजे, महाराबों से युक्त है जिसके महलों की छतें बड़ी ऊँची, और खिडकी ऊरोखे आदि बड़ी सुन्दर कारीगरी के हैं । सुन्दर पुष्पित वृक्षों के कारण यहां की वायु प्रशस्त होने से यह (स्वास्थ्य) सुखकारक है । यहाँके ऊपरके महलों में तथा हीज आदि स्थानों

कपोतपालिकासाम्यात् तुङ्गनमो देशः, 'किरीटवेदिकाविटङ्कपीठोल्लुठितारु-
णाङ्गुलि' इति बाणः । चन्द्रशालाः शिरोगुहाः । वास्तुशिखं भवन-निर्माण-
कला । शिखरकौशलेन-आगन्तुकीभूताः भूरि तांषिताः नृपालाः यया
सा ॥ १४ ॥

✽ नगरसमीपस्थानि कतिचिदुद्यानानि ✽

विहर विनायकास्थदेवीमुपगम्य सुखं
पश्य स्नानसेवी बलदेवदुर्गरम्यताम्
किं धावसि दूरे चन्द्रशिखरे 'हजारिबुर्ज'-
सेतु-रङ्ग-निर्भरेषु निर्भरं विरम्यताम् ।
मञ्जुनाथ 'वाटिकाहनूमान्' 'तातवाटिका' वा
'चन्दूवाटिका' वा गानगोष्ठीकृते गम्यताम्
हरिते दिगन्ते स्थलचिन्तेयं नु किं तेऽभव-
ज्जयपुरनगरपुण्यपर्यन्तेषु रम्यताम् ॥ १५ ॥

'विनायका'ग्रामस्था देवी । तदिदं मन्दिरं दर्शनीयवनशोभं सिंहाद्य-
धिष्ठितत्वात्साहसिभिर्गम्यम् । बलदेवदुर्गं ('बुर्ज') पुरातनघट्टस्योपरिष्ठात्

पर बिजली की रोशनी से यह देखने ही स्थायक है । यहां नानाप्रकारकी
भवननिर्माणकला और कुराई आदिका वह कौशल दिखाया गया है कि
जो राजा महाराजा यहाँ पाहुने होकर ठहरे वे सब प्रसन्न होगये । श्रीमान्
मानसिंहमहाराजने जिसे बहुत उन्नति दी है वही यह 'रामबाग' के बीचकी
हर्म्यमाळा (महलायत) है ॥ १४ ॥

'विनायका की देवी' में जाकर सुखसे विहार करिये । टाँके के स्वच्छ जलमें
स्नानकी इच्छा हो तो 'बलदेवबुर्ज' की रमणीयता देखो । दूर क्यों दौड़ते हो,

पर्वतकूटे वर्तते । वर्षाकाले पूरितजलटङ्कमिदं स्थानं स्नानाय वनशोभादर्शनाय चानुपमम् । 'चन्द्रशिखरं' नाहरगढीयपर्वतस्यैकतमं शिखरम् । 'सेतुनिर्भरः' 'पाजकी खोल', 'रङ्गनिर्भरः', 'रंग की खोल' इति प्रसिद्धाः । एतानि स्थानानि नाहरगढस्याधस्तात् । 'वाटिकाहनूमान्' 'बाड़ी का बालाजी' अजमेरीगोपुराद् बहिः शाकक्षेत्रान्तरतः । तातवाटिका 'दादाबाड़ी', मोतीढूंगरीमार्गे । चन्दूवाटिका 'चन्दू का बाग' आम्बेरस्य मार्गे । अत्र हि विशालं हर्म्य सुन्दरं कुण्डं चेति गोष्ठ्यां सङ्गीतप्रबन्धार्थं रम्यमभवत्संप्रतं तु राजपरिकर-प्रबन्धः । वर्षाकाले परितो दिग्गन्ते हरिते जाते जयपुरस्य चतुर्दिक्ष्वेव रम्यत-मानि स्थानान्युपलभ्यन्ते । अतः केयं ते स्थलचिन्तेत्याशयः ॥ १५ ॥

* चरणमन्दिरं गणेशगढं च *

शैलशिखरेऽस्मिन्नीरनिर्भरनिनदधरे
सलिलभरेण सस्यसुषमामपेक्षेथाः
दंशरकवृक्षैर्भूते भ्राम्यन्भूरि शैलपथे
चरणचकासि हरिमन्दिरमिहेक्षेथाः ॥

'चन्द्रशिखर' 'हजारी बुर्ज' 'सेतुनिर्भर' 'पाजकी खोल' 'रंग की खोल' आदि नाहरगढकी तलहटी के स्थानों में पूर्ण आनन्द करिये । 'बाड़ी के बालाजी' 'दादाबाड़ी', और यदि गोठके साथ गानेका जलसा भी है तो 'चन्दू के बाग' में जाइये । बरसातमें जयपुर के चारोंतरफ जब हरियाली होगई है तब आपको बिहारके स्थानों की क्या चिन्ता है ? जयपुरनगर के आसपास हरकहीं आनन्द करिये ॥ १५ ॥

दूरदूरदृश्यान्वथ पश्यन् गिरिशृङ्गगतं
 नत्वा गणनाथमध्वखेदमप्युपेक्षेथाः
 बान्धवगणेशस्त्वं गणेश्वरचतुर्थ्याः पर
 गहन'गणेशगढ'गौरवमवेक्षेथाः ॥ १६ ॥

दशरथाः 'डांसरथा' इति ख्यातास्तेषां वृक्षैर्भूते । भगवच्छरणार्थ्यां
 चकास्ति शोभते तादृशं मन्दिरं 'चरणमन्दिरम्' । इदं स्थानं 'जयगढ' दुर्ग-
 समीपस्थमिति न सर्वदा साधारणैर्गम्यं केवलं भाद्रशुक्लपञ्चम्यां (गणेश-
 चतुर्थ्यां द्वितीयदिने) मेलकदिने दर्शनीयम् । बान्धवगणेशे गच्छतीति
 बान्धवगणेशः तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् । संधीभूतैरेव तादृशं स्थानं गम्यते
 विनोदाय विदादिभ्यापनोदाय च । गणेशगढवर्णनमस्मत्पूर्वजश्रीकृष्ण-
 भट्टकविदलानिधीनां 'साहित्यवैभव'स्य वंशवीथी-२६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

✽ लालडूंगरी ✽

पूर्वदिशि सूर्यदेवगोपुरमतीत्य ततो
 वामभागतोऽसौ वनमार्गः पर्यवेक्ष्यताम्
 घनतमबालुकासमुद्रमवरुह्य मनाक्
 मध्येवनमेपा वृक्षवाटिका परीक्ष्यताम् ।

जल के झरनों की मनोहर आवाजों से भरे इस पर्वतशिखर पर जल-
 वर्षा से जो हरियाली फैली है उस पर नज़र दीजिये । 'डांसरथा' के वृक्षों
 से भरे इस पहाड़ी रास्ते से घूमते घूमते 'चरणमन्दिर' देखिये । पहाड़ों पर
 से दूर दूर के दृश्यों को देखते हुए (आप) पर्वतशिखर पर विराजमान श्री-
 गणेशजी को प्रणाम करके रास्ते की थकावट मिटाइये । गणेशचतुर्थी के दूसरे
 दिन बन्धुबान्धवों के साथ (यह स्थान अकेले आने योग्य नहीं) दुर्गम
 और घने 'गणेशगढ' का गौरव अनुभव करिये ॥ १६ ॥

रामगढबन्धाऽऽनीतनीरयन्त्रशालामेक्ष्य

गणपतिमूर्तिः सुविशालाऽसौ समीक्ष्यताम्

धाराधरकाले दृश्यवैभवमयीयमद्य

मृत्तिकामयीव लालडूंगरी निरीक्ष्यताम् ॥१७॥

जयपुरनगरस्य पूर्वदिशि 'सूर्यपोल'गोपुरम् उल्लङ्घ्य वामभागे ।
समीक्ष्यत मित्यनेन अपरभागे मोतीडूंगरीस्थाने यादृशी गणपतिमूर्तिस्तादृश्येव
विशाला लालडूंगरीस्थाने स्थापितेति द्वयोरालोचना सूच्यते । अद्य ग्रीष्मादि-
कालेषु ॥ १७ ॥

✽ गलता ✽

जयपुरनगरपूर्वगोपुरमुपेत्य पुरा—

शिल्पपरिपाटीकृता 'घाटी' स्यात्पुरोगता

मध्ये गिरिसानुगतमुन्नतमुदेति दृशोः

श्रीमद्भानुमन्दिरं हि यस्मै जनता नता ।

जयपुर से पूर्व दिशा में सूर्यपोल दरवाजे से निकल कर उसके बाँये हाथकी तरफ पहले वनमार्ग देखिये । फिर विकट बालूके समुद्र को उतर कर वन के बीच में यह वृक्षवाटिका देखिये । वहाँ से थोड़ी दूर चल, राम-गढ के बंधे से लाये नलजल का कलकारखाना और टंकी आदि देखकर खुले स्थान में विगाजी विशाल गणपतिमूर्ति का दर्शन करिये [यहाँ 'समीक्षापद'-से सूचित किया है कि जयपुर से दक्षिण 'मोतीडूंगरी' में जैसी मूर्ति है उस की संमुख दिशा में यहाँ भी हूबहू वही ही यह मूर्ति है, यह साम्य आलोचनी-य है] । वर्षाकाल में सुन्दर दृश्यों से भरी होने पर भी और समय में केवल मृत्तिकामयी इस लालडूंगरी को देखिये ॥ १७ ॥

मञ्जुना कदम्बकुण्डनिकटगतेन पथा

यज्ञवेदिकुण्डतटगाऽसौ सरणिर्गता

मालवमहीव नक्रमालवनविच्छुरिता

गालवमहर्षिमधुराश्रममही मता ॥ १८ ॥

पूर्वदिशो गोपुष्प 'सूर्यपोल' । पुराशिल्पपरिपाटी प्राचीनस्थापत्य-

प्रकारः । घाटी पर्वतारोहमार्गः । नक्रमालः चिरबिल्ववृक्षः ॥ १८ ॥

सर्वैः-परितो गिरिराजिरुदञ्चयते परितोऽग्रमियं मरुता चलता

नवनीपसमिद्धसुगन्धवहाऽप्यवनी बहु भाति विरूढलता ।

अयि मञ्जुलनाथ विभाति मनाक् सरसी कृतसीकरशीतलता

गिरिगह्वरगोमुखतो गलता सलिलेन सुखं कुरुते गलता ॥ १९ ॥

गिरिसमूहः चलता पक्वेन परितोऽग्रं जनयति । विरूढाः लताः यस्यां

जयपुर के पूर्वी दरवाजे (सूर्यपोल और घाटीदरवाजा) पर पहुँचने पर पुरानीपरिपाटी की बनी घाटी सामने दिखाई देगी । घाटी के मध्यमें पर्वतशिखर पर सूर्यदेव का ऊँचा (शिखरबन्ध) मन्दिर दिखाई देगा जिसको सब लोग प्रणाम करते हैं । कदम्बकुण्ड के पासवाले सुन्दरमार्गसे यज्ञवेदी कुण्ड के जानेका मार्ग गया है । (यों) मालवदेशकी मही की तरह नक्रमाल (वृक्ष) वनसे मिली, गालवमहर्षि की सुन्दर आश्रमभूमि मिलती है ॥ १८ ॥

चारोंतरफ पर्वतश्रेणि बहते हुए वायुके कारण बड़ा आनन्द देती है । बरसात में फूले हुए कदम्बों से सुगन्धित हरी भूमि लताओं से सुशोभित है । जल की फुहारों से शीतलता करनेवाला कुण्ड (सूर्यकुण्ड) बड़ा सुहावना है । पर्वतगुफा के गोमुख से गिरनेवाले जलसे यह 'गलता' सुख देता है ॥ १९ ॥

जयपुरवैभवम् ३३

गालवाभ्रमेडय ३ संदीहं समीक्षेथ।

सा। नीपः कदम्बः । कृता जलसीकरैः शीतलता यया ईदृशी सरसी
(सूर्यकुण्डः) । गलता पतता सज्जितेन ॥ १६ ॥

✽ गलतामेलकः ✽

क०— कोविदकमठबन्धात्सिक्कजनखण्डेऽधुना
स्वैरं सूर्यकुण्डे स्नानकौतुकमुदीक्षेथाः
नीचैर्बृहन्मन्दिरेषु भूरिभक्तवृन्दोच्चितं
दर्शनीयहिन्दोलनसंभारं निरीक्षेथाः ।
कदलीकुलान्तः किल केलिकुण्डमेतं सखे
स्वच्छसुखसलिलसमिद्धमभिव्रीक्षेथाः
हिन्दोलक्रमेलकेषु किं दोलितचित्तोऽस्यये
गालवाश्रमेऽद्य सुखसंदोहं समीक्षेथाः ॥ २० ॥

कमठबन्धः—जले कूईनकालिकः 'कमठा' इति ख्यातो बन्धविशेषः ।
सिक्काः जनखण्डाः यस्मिन् । कमठबन्धस्य एषैव प्रशंसा यावदुपरिभागात्
कूह्यते तावत्पर्यन्तं जलोच्छलनं भवेत् । अत एव अहमहमिकया कूईनको-
विदैर्घाट्या गच्छन्तो जनसमूहाः सिच्यन्ते । केलिकुण्डः 'केलका कुण्ड' ।
अये दोलितचित्तः इतस्ततो भ्रान्तचित्तः किम् अस्ति । संदोहः संभारः ॥ २० ॥

चतुरों के बांधे 'कमठे' (जलमें कूदते समय का एक आसन) से
जहां घाटीपर चलनेवाले लोग भीग जाते हैं, ऐसे सूर्यकुण्डमें स्नानका कौतुक
देखिये । घाटी से नीचे—बड़े बड़े मन्दिरो में भक्तमण्डल से भरा, दर्शन के
योग्य, हिंडोले का समारोह देखिये । केलेके बगीचे के बीच स्वच्छ और
सुखकारक जलसे भरे 'केलिकुण्ड' को देखिये । मित्र हिंडोले के मेले में
दोलायित (डाँवाडोल) चित्त क्यों हो रहे हो, गालवाश्रम में आज सुख-
समारोह देखिये ॥ २० ॥

बाणी-भारती-सरस्वतीत्याद्युपनामकानामस्मत्पूर्वजश्रीद्वारकानाथः कवीन्द्राणां

गालवगीतम्

* छप्पय *

“निर्यन्निर्भरनीरनिनदनृत्यन्मायूरे

कचन कोकिलाकण्ठकुहूकलनिःस्वनपूरे ।

घनतरुलताविचित्रशिखरिसुन्दरकन्दरवति

मृदुतरशाद्वललसितमृगीमृगशावकरुचिभृति ।

इति सरस्वती भणति स्फुटं गालवस्य नामाङ्किते

इह कस्य मनो नाश्रमपदे लग्नं मुक्कजनाश्रिते ॥१॥

मायूरं मयूराणां समूहः । कुहू इति कलो निःस्वनपूरो यस्मिन् (आश्रमपदे) ॥१॥

जिस आश्रममें कहीं जलके झरनोंका शब्द होरहा है और मयूरों का झुंड नाच रहा है । कहीं कोकिलों के कण्ठसे कुहू कुहूकी मधुर आवाजें निकल रही हैं । ‘सरस्वती’ कहते हैं—घने वृक्ष, लताओंसे विचित्र पर्वत और सुन्दर कन्दराओंवाले, महात्माओं से आश्रित, गालवनामाङ्कित इस आश्रम में किस का मन नहीं लगता ॥१॥

* जयपुरधराधिपति-प्राचीनमाधवसिंहमहाराजस्य राजसभाप्रधानकवीन्द्राणां-
मेधां जीवनवृत्तं तु ‘साहित्यवैभवस्य’ वंशवीथी ५८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

इह पर्वतदेशेषु वृक्षवीरुद्गुल्मेषु

स्फुटबद्धेषु सुमेषु फलेषु कलेषु दलेषु ।

स्वैरं नीरनदेषु विशेषस्थलवलयेषु

स्थितिशालिषु गतिमत्सु पशुषु पक्षिषु मनुजेषु ।

प्रेमप्रियाणि 'वाणी' मुखादिति वचांसि शृणु संनिधौ

श्रीरामनाम लिखितं श्रुतं सिन्धोरिव बन्धनविधौ ॥२॥

यत्रोपक्रममेत्य कोकिलः कूजति चूते

तमनु कलापिकुलं नु गायति क्षमाभृति पूते ।

परे पत्ररथगणा वाद्यभङ्गतिमथ सुवते

गुणिनो मरुतः परं लतासु स्वस्ति ब्रुवते ।

श्रीराममहारसत्रिलसितं शिद्दन्तः किमु तत्पराः

तन्वन्ति राममण्डलमधिस्तवकं स्तवकं मधुकराः ॥३॥

सिन्धुसेतुबन्धने पापाणेषु यथा रामनाम लिखितं तथाऽस्मिन्स्थाने पर्वत-
देशादिषु लिखितमित्याशयः ॥ २ ॥ पत्रायाः पक्षिणः । 'स्तवकेषु स्तवकेषु

'वाणी' के मुखसे प्रेमभरे ये वचन सुनो कि जैसे समुद्रपर सेतु-
बांधने के समय पत्थरों पर रामनाम लिखा गया था वैसे यहां पर्वतस्थलों पर
वृक्ष, जल, झाड़ियों पर, खिले फूलों पर, फलों पर, मनोहरपत्तों पर, जल और
नदियों पर, विशेष विशेष स्थानमण्डलों पर, क्या स्थावर और क्या जंगम
पशु, पक्षी और मनुष्यों पर सब जगह रामनाम लिखा हुआ सुना-
गया है ॥

जहाँ आम पर पहले कोकिल 'आज्ञाप' शुरू करता है, फिर उसीके साथ

अधि'-अग्रययीभावः । मधुकराः कोकिलगानादिना सह रासमण्डलमिव कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

रोषादिव मा कृथा वृथा नयनद्वयमरुणम्

तद्रूपं तव वपुर्जातमित्यूचे करुणम् ।

वाचयमता शुभा तादृशो वाचः पक्षात्

अस्मन्मतमातिष्ठ हरित्वं भविता पक्षात् ।

किं कुहूकुहूकथने वरं कुरु चित्तं वैष्णवमखे

उपदिशति शुकः पिकनिकरमिह रामनाम वद हे सखे ॥४॥

स्यन्दन्मकरन्दस्य बिन्दुभिश्चन्दनचर्चाम्

वृन्तकच्छपीकलितपुष्पमणिपुष्पैरर्चाम् ।

निर्यन्निर्यासेन सुरभिधूपं दधुरग्रा-

चम्पककोरकदीपमथो फलभोगमुदग्राः ।

तादृश्या वाचः पक्षात् (अपेक्षया) वाचयमता शुभा । पक्षात् (मासान्धात्) ॥४॥

पवित्र पर्वत पर मोर गाने लगते हैं । और पक्षी बाजोंका झंकार करतेहैं । गुणज्ञ हवा लताओंमें 'स्वस्ति' शब्द कहती है । इसतरह श्रीरामके भजनानन्द को सीखते हुए एकचित्त भौरे फूलों के प्रत्येक गुच्छे पर गूँजते हुए क्या रास-मण्डल ही कर रहे हैं ? ॥ ३ ॥

रोषसे वृथा आँखें लाल मत करो । रोष करते करते तुम्हारा शरीर काला पड़ गया है । ऐसे बोलने से तो चुप रहना ही अच्छा । हमारा कहना मानो, एकपक्ष (पन्द्रह दिन) में तुम्हारा हरा रंग ('हरित्व' हरिरूप भी) हो जायगा । कुहू कुहू कथनमें क्या धरा है, वैष्णवों के भजनयज्ञ में मन दो । यों तोता कोकिलसमूह को उपदेश देता है कि हे मित्र रामनाम जपो ॥ ४ ॥

मैलिन्दमञ्जुगुञ्जारवैः सामस्तोत्रं पर्वते
पञ्चोपचारमिव रघुपतेरुवस्तरवः कुर्वते ॥५॥

व्यासाश्रम इव शुकप्रचुरवचनामृतशाली
वल्मीकाश्रम इव प्राप्तकुशलवपरिपाली ।
कौशिककाश्रम इव प्रणयिलक्ष्मणानुषङ्गी
वाशिष्ठाश्रम इव स्वरसशिष्टागमसङ्गी ।

समचतुराश्रमपूजाविधौ यत्र हरिः कुक्षिम्भरिः
श्रीगालवाश्रम इति मतो वरीवर्त्ति सर्वोपरि ॥६॥

वृन्तकच्छपी, पुष्पवृक्षविशेषः । मैलिन्दैः मिलिन्द(भ्रमर)संबन्धिभिः ।
उरवः विशालाः तरवः ॥ ५ ॥ शुकादयः शिष्याः । समाः समानतया स्थिता
ये ब्रह्मचार्याद्याश्रमाः तत्कृतपूजाविधौ ॥६॥

भारते हुए मकरन्द (पुष्परस)-बिन्दुओंसे चन्दन लगाते हैं । डंठलों
में लगे पुष्पोंसे पूजा करते हैं । बहते हुए गोंदका सुगन्धित धूप और अन्नभाग
में लगी चम्पाकी कली का दीपक बनाते हैं । फलोंका भोग रखते हैं ।
भौरों के गुंजारवों से सामवेद की स्तुति करते हैं । यों बड़े बड़े वृक्ष जहाँ
रघुपति का मानों पञ्चोपचार पूजन करते हैं ॥ ५ ॥

यह व्यासाश्रम की तरह शुक (शुकदेवजी और तोता) के वचनामृतों
से युक्त है । वल्मीकाश्रम की तरह कुशलवों (तन्नामकरामपुत्र और दमो के
खंड) का परिपालन करनेवाला है । विश्वामित्र के आश्रम की तरह प्रेमी
लक्ष्मण और लक्ष्मणा सारसकी स्त्री से युक्त है । वाशिष्ठाश्रम की तरह
आमानन्दसम शिष्टलोगों के आगमनसे युक्त है । समानरूपसे चारों आश्रम
(ब्राह्मण आदि) की पूजाविधि में जहाँ भगवान् फल देनेवाले हैं । इसलिये
गालवाश्रम सर्वोपरि है ॥ ६ ॥

शुकपिकचातकचटककोककलहंसचकोराः
 निजनिजभावभरेण मनःकृतरामकिशोराः ।
 परितो हरितो मिलत्सुधारससरितो रोधे
 क्रीडन्ति स्म सुखेन मग्नकरणा भृशबोधे ।

किमुताऽनुरागशीला जना रासरसामृतचुलुकिनः
 संततसमाधि-निर्बाधहरिचिन्तनधृततनुपुलकिनः ॥७॥
 शिखरिणि यत्र विचित्रसानुमति सरः पवित्रम्
 मणिनिबद्धनिःश्रेणि सुरभि शिशिरं मधुमित्रम् ।
 गालवतपःप्रभावसदासमुदितपीयूषम्
 पयोहारियोगीन्द्रकृष्णदासस्थितिभूषम् ।

नक्षत्रशतप्रतिफलमिलद्यस्य जलं जाने बुधाः !

सुस्नातदेवरमणीपतद्भूषणमिति सन्नो मुधा ॥ ८ ॥

मनसिंकृतो (ध्यातः) रामरूपः किशोरो यैस्ते । शुकादिपक्षिणः सरितो
 दिशश्चैव यत्र ब्रह्मज्ञाने मग्नकरणाः तन्मयेन्द्रियाः, तत्राश्रमपदे जना हरिस्म-
 रणपुलकिनः स्युः किमुत किमाश्चर्यम् ॥७॥

कृष्णदासस्य स्थितिरेव भूषा यस्य तत् । नक्षत्रप्रतिबिम्बयुक्तं यस्य जलं

जहाँ तोते कोयल पपीहे चिडिया चकवा हंस चकोर अपनी भावना
 के द्वारा किशोरावस्थावाले श्रीराम का मनमें ध्यान करते हैं । दिशायेँ, अमृत
 रससे भरी नदियें तक आरामाके निरोध और ब्रह्मज्ञानमें तन्मयेन्द्रिय हैं वहाँ
 अनुरागी मनुष्य यदि लीलामृतके पावन करनेवाले हों और समाधिमें
 निर्विघ्न हरिचिन्तनसे रोमाञ्चित होजाय तो इसमें क्या आश्चर्य ॥ ७ ॥

स्नातोत्थितदेवरमणीपतः पूषणयुक्रमिति सत् सत्यं, मुधा नो ॥८॥

सुकृतसमयमधिकृत्य समागतशिष्टनृदेवम्

स्नानदानजपहोममानितश्रीपतिदेवम् ।

क्वणितरणितभणितेषु यस्य शब्दितमतिमधुरम्

नामध्वनिकलितं नु लक्ष्यते कलकलविधुरम् ।

नित्यं निसर्गनिर्गतजलं यत्र गोमुखं राजते

केनापि कृता मालेव यत्परितः पदवी आजते ॥९॥

समागताः शिष्टाः नृदेवाः राजानः यस्मिंस्तत् । वाद्यादिशब्देषु सस्वपि यस्य गोमुखस्य शब्दितं कलकलरहितं नामध्वनियुक्रमिव लक्ष्यते । गोमुखस्य चतुर्विधु मार्गः मालेव आजते ॥९॥

विचित्रशिखरवाले जिस पहाड़ पर रत्नजटितसीढीवाला, सुगन्धित, ठंडा, और वसन्त का सदा मित्र । गालव ऋषिकी तपस्याके प्रभावसे सदा अमृत ऋरनेवाला, पयोहारि (केवल जलही पीनेवाले) योगिश्रेष्ठ महात्मा कृष्णदासजी के निवास से भूषित, एक पवित्र सरोवर है । जिसके जलमें ताराओं के प्रतिबिम्ब पड़ने से ऐसा मालूम होता है कि मानों स्नानकरके गई देवाङ्गनाओं के भूषण इसमें गिर गये हैं । यह बात सच्ची है झूठी नहीं ॥ ८ ॥

पुण्यसमयपर जहाँ शिष्ट और राजालोग आते हैं । स्नान दान जप होममें जहाँ विष्णु की मानता होती है । जहाँ गोमुख से सदा अपने आप जल निकलता है, जिसका शब्द बाजे भूषण और बातचीतके शब्द होनेपर भी कलकलरहित और मनोहर प्रतीत होता है । मानों नामध्वनि में लीन है । जिस गोमुख के चारों तरफ का मार्ग मालाकी तरह प्रतीत होता है ॥९॥

गालवमन्दिरमहितमेरुवरभालवकलिता

भित्तिसूत्रसंचरज्ञानपदजनमणिललिता ।

अच्छाऽतुच्छसमुच्छलत्कजलसच्छविकिरणा

प्राक्कनसुकृतविपाकजातनवंगुम्फाऽऽभरणा ।

केनापि निबद्धा पद्धतिर्गोमुखस्य मालेव या ।

मणिमध्यनायकप्रतिकृतिः सरोवरस्थितिरतिशया ॥१०॥

मन्दिरमतिमुन्दरं यत्र मन्दरमनुकुरुते

दर्पणमसृणशिलासु रुचिः प्रतिबिम्बं कुरुते ।

भित्तिषु विपिनविचित्रमहीरुहलतिकाललितम्

केकिकोककलविङ्कककुभकोकिलकुलकलितम् ।

गालवमन्दिरमेव मेरुवरः मालायां सुमेरुस्तस्य भालवेन कान्तिलेशेन कलिता । ज्ञानपदा जनपदवासिनो ये जनाः त एव मणयः तैः ललिता । उच्छल-जलमेव मालायाः किरणाः । प्राक्कनसुकृतेन अस्या मालाया गुम्फो जातः । सरो-वरस्थितिः नायकः-मध्यमणिसदृशी । गालवमन्दिरं मालायाः सुमेरुः, सरोवरं च नीचैर्लम्बिततरलस्थानीयम् । सूत्र-मणि किरण-सुगुम्फनादिभिश्च गोमुल्याः सविधस्थिताया उपेक्ष्यमित्याशयः ॥१०॥

वह चारों तरफ के मार्गोंकी माला गालवश्रविके मन्दिररूप सुमेरुके कान्तिलेश से युक्त है । भित्तिरूप सूत्रके सहारे चलते हुए नगरवासी (लोग) रूपी मनियों से ललित है । स्वच्छ सुन्दर उच्छलता हुआ गोमुख का जल ही उसकी कान्तिकिरण हैं । प्राचीनपुरियों के परिणामसे हुआ गूँथना ही उसका भूषण है । किसी का बनाया चारों तरफ का मार्ग माला है और सरोवरकी स्थिति मध्यमणि (लटकन 'धुगधुगी') है ॥ १० ॥

तुङ्गं विजेतुमुत्थितमिव प्रतिरवमिषतो गर्जयत्
 दिवि मारुतधुतवसनाञ्चलैः कलिमागतमिव तर्जयत् ॥११॥
 उरसि यस्य वनदाम, शिरसि शिखिपक्षापीडम्
 अलिके गैरिकतिलकमीक्षते यः सव्रीडम्
 मञ्जुलकर्णतटाऽवलम्बिगुञ्जासरशोभी
 मकराकृतिकुण्डलविटङ्गिकर्णस्थललोभी ।

पीतोत्तरीयकच्छांशुकः शृङ्गवेणुवादनरतिः
 गोपालवेषधारी सदा यत्र विहारी रघुपतिः ॥१२॥

यस्य मन्दिरस्य कान्तिः प्रतिबिम्बम् उत्पद्यति । कलिं विजेतुं तुङ्गतया
 उत्थितम्, अत एव गर्जत् ध्वजेस्तर्जयच्च ॥११॥ श्रीरामोपि गोपालवेषधारी
 सदा विहरति । एवं हरिरपि रामवेषधारी लसतीत्यग्रे सुक्तिः ॥ १२ ॥

जहाँ अतिसुन्दर मन्दिर मन्दरपर्वत का अनुकरण करता है । दर्पण
 की तरह स्वच्छ शिलाओं में जिसकी कान्ति प्रतिबिम्बित होती है । जो
 भित्तियों पर लिखे वन विचित्रवृक्ष लता आदि से मनोहर है । जिसपर मोर
 सारस चिडे टिटहरी कोयल आदि लिखे हैं । जो प्रतिध्वनि के मिषसे गर्जना
 करता हुआ मानो कलिको जीतनेके लिए उठा है और आकाशमें वायुके
 फटकारे से फहराते हुए ध्वजाओं के वस्त्रों से मानों आते हुए कलियुगको
 तर्जना करता है ॥ ११ ॥

जिनके वक्षस्थलमें वनमाला, मस्तकपर मोगमुकुट, ललाटपर
 गेरुका तिलक, जो सलज्ज देखते हैं । सुन्दर कानके नीचे तक पहुँची हुई
 गुञ्जामाला से शोभित हैं । मकराकृति कुण्डलयुक्त कानोंसे जो मन लुभाते हैं ।
 पीले बुपट्टे की जिनने फैट बाँध रखी है, शृङ्ग और बंसी बजाते हैं । इस तरह
 गोपालवेष धारण कर रघुपति जहाँ सदा विहार करते हैं ॥ १२ ॥

हेमहीरवरजटितकिरीटप्रसृमरकान्तिः
 श्रुतिविटङ्गिकुण्डलमरीचिभृतकुन्तलतान्तिः ।
 कुसुमदामवच्चा ललामकञ्चुकपरिधानः
 कृपाशालिद्वक्पालिकटाक्षच्छटा दधानः ।

सुरतरुच्छायमणिवेदिकारत्नपीठमध्यम्भरिः ।

भुवि सकलसतां निर्वाणदो धनुर्बाणहस्तो हरिः ॥१३॥

रूपजलनिधौ कोकनदप्रसरः करचरणम्
 चिकुरनिकरमपि वेद्मि तत्र शैवालस्फुरणम् ।
 मुखमिन्दुर्नयनद्वयं नु मीनायितमस्मिन्
 वचनममृतमधरो विरोचिकुरुविन्दममुष्मिन् ।

तत्रैव कौस्तुभो भानुमान् किरतितरां परितः करान्

उल्लस्य तनुः कादम्बिनी वर्षति मधुरिमसीकरान् ॥१४॥

कुण्डलकिरणैः भृता केशान्तं तान्तिर्विस्तारो यस्य सः । दृक्पाल्याः
 कटाक्षच्छटाः ॥ १३ ॥ भगवतो लावण्यरूपे जलधौ करचरणं कोकनद(रत्नकमल)
 विस्तारः, चिकुरादयः शैवालादयः इति ॥ १४ ॥

हीरोंसे जड़े सोनेके किरीट से जिनकी कान्ति चारोंतरफ फैल रही है ।
 कानोंमें शोभमान कुण्डलों की कान्तिसे जिनके केश भरे हैं । वक्षस्थलमें
 फूलोंकी माला, सुन्दर जामा पहन रखा है । कृपा करनेवाली कटाक्षशोभा
 नेत्रोंमें धारण की है । कल्पवृक्षकी छायामें मणिवेदिका के ऊपर रत्नसिंहासनके
 मध्यमें सकल सज्जनों को मोक्ष देनेवाले श्रीकृष्ण धनुषबाण हाथमें किये जहाँ
 विराजते हैं ॥ १३ ॥

व्यतिभाते सीतावरस्य चरणे नखललिते
स्थिते वैरमवधूय किं नु पद्मे शशिकलिते ।
पुनरुद्भवति स्मरे विभौ सेवितुमभिजातम्
किं च तूणयुगलं नु पञ्चपञ्चेषुविभातम् ।

अथ सरस्वती भणति प्रियं भक्तभवाम्बुधितारणे
स्थाने सदैव जानेतरां नौके सुखविस्तारणे ॥ १५ ॥

नखललितयोः चरणयोः चन्द्रमहितयोः पद्मयोः संदेहः । अत एव वैर-
स्यागोत्प्रेक्षणम् । एवमेव चरणयोः तूणयुगलसंदेहः । पञ्चाङ्गुलयः पञ्चबाण-
स्थानीयाः । किञ्च भवाम्बुधितारणे इमे चरणे नौके जानामि इति स्थाने ॥ १५ ॥

उन श्रीकृष्ण के रूपसमुद्रमें कर और चरण लालकमल हैं । केशसमूह
उसमें सिवाल हैं । सुख चन्द्रमा, नेत्रयुगल मछलियाँ, वचन अमृत, अधर
कुरुविन्द का पुष्प है । वहाँ कौस्तुभ ही सूर्य है जो चारों ओर किरणें फैलाता
है । और शरीररूपी श्याम मेघमाला उल्लसित होकर माधुर्यरूपी फुहारें
बरसाती है ॥ १४ ॥

नखसे सुन्दर रामचन्द्र के चरण इस तरह शोभित हैं मानों वैर छोड़
कर चन्द्रमा से युक्त दो कमल ही स्थित हैं । अथवा कामदेव के जन्म होने
पर अपने स्वामी की सेवा करने के लिए अंगुलीरूपी पांच बाणों से युक्त
मानों कामदेव के दो तरकस (बाण रखने के घर) ही हैं । सरस्वती प्रिय
वात कहते हैं कि भक्तों को भवसागर से उतारने और सुख विस्तारने के
लिये दो नौका ही हैं, यह मैं जानता हूँ ॥ १५ ॥

* नया घाट *

पर्यन्ते पलाशि-वरवल्लरी-वितानयुता
 मध्ये मञ्जुकञ्जा जललहरी प्रकाशते
 फुल्लल्लोलपाटलपद्मनमकरन्दवहाः
 सन्ततममन्दगन्धवाहाः समुपासते ।
 मञ्जुनाथ गायत्कञ्जनयनाविलासवशो
 निबिडनिकुञ्जमसौ लोको न जिहासते
 कान्ताजनविभ्रमविराजदुदकान्ता सेयं
 नौविनोदकान्ता 'नवघट्ट'भूर्विभासते ॥२१॥

पलाशिनो वृक्षाः । पाटलम् 'गुलाब' । निबिडनिकुञ्जं न जिहासते न
 हातुमिच्छति, 'ओहाड्' । ध्वनिना समागमलालसापि सूच्यते । विराजन् उद-
 कान्तः (भल्लतटम्) यस्याम् । नौविनोदेन कान्ता मनोहारिणी, सति
 राजपरिचये नौकारोहणसौकर्यं सूच्यते ॥ २१ ॥

जो भूमि दोनों तरफ वृक्ष और श्रेष्ठ लतावितानों से युक्त है और
 जिसके मध्य में सुन्दर कमलोंवाली जललहरी (नहर) शोभित है । खिले
 हुए गुलाब के सुन्दर मकरन्द को लिए सुन्दर पवन जहाँ सदा चला करती
 हैं । जहाँ गाती हुई कमलनयनियों के विलास से वशीभूत होकर ये लोग
 इस सघन कुञ्ज को नहीं छोड़ना चाहते । जिसके जलतट कान्ता (स्त्री)-
 जनों के विलास से सुशोभित हैं, नौकाविहार से मनोहर यह 'नयेघाट' की
 भूमि है ॥ २१ ॥

* जलयन्त्राणि *

पर्यन्ते बहुलतमबालुकासनाथमपि
चित्रं वीरुदन्ते जलं स्रवति समन्ततः
श्रावणसुमासि वनसोमवारदिव्यदिने
दीव्यति हि दोलारूढयुवति समन्ततः ।
मञ्जुनाथ नीचैरवरुह्य पश्य यन्त्रगृहं
विस्मयावहं यद् धृतिं ध्रुवति समन्ततः
अनलबलेन चलन्नलजलनालमिदं
'नव्यघाट'मद्गणोर्मुदं सुवति समन्ततः ॥ २२ ॥

बालुकामये स्थानेपि जलस्रवणं चित्रम् । वीरुदन्ते लतानामन्तिके । श्राव-
णस्य शोभने मासि, सुवृष्टियुक्ते इत्यर्थः । दोलारूढाः युवतयो यस्मिन् तत् ।
यन्त्रगृहम् 'Water works' । धृतिं ध्रुवति कम्पयति । यन्त्रप्रभावं दृष्ट्वा
जनश्चित्रितो भवेदित्यर्थः । अग्निबलेन चलन्तः नलानां 'पाइप' जलनालः
यस्मिन् ॥ २२ ॥

आश्चर्य है कि चारोंतरफ घनी बालू (मिट्टी के टीबे) होने पर भी
लताओं के आस पास यहां चारोंतरफ जल झर रहा है । सावन के महीने
में वनसोमवार के दिन चारों तरफ स्त्रियां यहां झूलों में झूलती हैं, जिससे
यह सुशोभित होता है । इस (घाट) से कुछ नीचे उतर नलों का कलकार-
खाना (Water works) देखिये, आश्चर्यकारक जो देखने पर
लोगों के धैर्य को कैपादेता है । अग्निके बलसे जहां नलजलके नाळे
चलते हैं ऐसा यह नयाघाट आंखों को सबतरह आनन्द देता है ॥ २२ ॥

✽ भाडखण्डः रावलजलबन्धश्च ✽

मार्गे मञ्जुमीलन्मधुमालतीसुगन्धयुत-

रावलरचितजलबन्धमभिवीक्षेथाः

निर्यञ्जलकोलाहलकौतुकमुदीक्ष्य ततः

समयं समीक्ष्य नवनौविनोदमीयेथाः ।

मञ्जुनाथ पश्चिमेन सेनासंनिवेशतटे

नीरनिकटेऽमुं नवप्राकारं प्रविन्देथाः

खेलत्खण्डपरशुपरीष्टये प्रयातं दिवः

खण्डमिव मोदाज्भाडखण्डमभिवन्देथाः ॥२३॥

मीलन्त्यः उन्मीलन्त्यः (मालत्यः) । समयःनुसारम् (यावान् समयो भवेत्) नौचालनविनोदम् ईयेथाः प्राप्नुयाः, ईङ् गतौ । क्रीडतः खण्ड-परशोः शिवस्य परीष्टये प्रतीक्षायै आगतं दिवः खण्डमिव स्थितम् ॥ २३ ॥

खिलीहुई चमेलियों का जहां मधुर सुगन्ध आता है, ऐसा रावलजी का बनबाया जलबन्ध मार्ग में देखिये । बहते हुए जल का कोलाहल और कौतुक देख चुकनेपर समय को देख कर अर्थात् जितना समय हो उसके अनुसार नौका चलानेका आनन्द भी प्राप्त करिये । बन्धके पश्चिमकी तरफ सेनानिवास (लान्सर) के पास जलके किनारे ही नये बनाये पर-कोटे में पहुँचिये । विहार करतेहुए शिवजीकी प्रतीक्षा में (उनकी सेवा के लिये) मानों स्वर्गका एक खण्ड ही आया हो, इस तरहके इस 'भाडखण्ड' को प्रणाम करो ॥ २३ ॥

✽ पुराना घाट ✽

परितो हरितशस्यशालिशैलमाला भाति
 तदधो विशालाऽऽक्रीडसरणिर्विभासते
 भ्राम्यन्ती कुसुमवाटिकासु पादयानां तले
 शोभायामतुल्या जलकुल्या भूरि भ्राजते ।
 मञ्जुनाथ चित्रं गिरेरङ्गे चन्द्रशाला भान्ति
 कर्कशशिलानामङ्गे बालुका प्रकाशते
 विभ्रमविहारभूमिरिव भोः प्रकृतिदेव्या
 भाग्यैः सुखसेव्या घाटवसुधा विराजते ॥ २४ ॥

आक्रीडानाम् उद्यानानां सरणिः पङ्क्तिः । यदा हि 'मालाना' जलबन्धः
 परितोऽभूत्तस्मिन् समये प्राचीनघटे आरामेषु वृक्षाणां तले भ्राम्यन्ती जल-
 कुल्या भूरि शोभते स्म । पर्वतस्य अङ्गे उत्सङ्गभागे शिरोमृदाः, शिलानां
 समीपे च बालुका प्राप्यते इत्येव चित्रम् । यः किल पर्वतमयः प्रदेशस्तत्र

चारोंओर हरियाली से भरी ऊंची ऊंची पर्वतमाला है । उसके नीचे
 बड़े बड़े बागोंकी श्रेणि चली गई है । पुष्पवाटिकाओं में वृक्षों के नीचे
 नीचे घूमती हुई जल की नहर बहुत सुन्दर मालूम होती है, जो कि शोभा
 में बेजोड है । आश्चर्य है कि पहाडकी गोदी में बड़े बड़े सुन्दर महल
 और चांदनियां सुशोभित हैं [देखिये रूपनिवास, व्यासजीका बाग आदि] ।
 और कठोर शिलाओंके पास ही सोनेकेसे रङ्ग की कोमल बालुका है ।
 [यह बात सर्वत्र सुलभ नहीं] । अत एव प्रकृतिदेवी की मानों विहारभूमि
 ही हो ऐसी, भाग्योंसे भोगने लायक यह घाटकी भूमि शोभित है ॥ २४ ॥

स्वर्णसदृशी कोमलबालुका दुर्लभा, यश्च बालुकाप्रदेशस्तत्र पाषाणाः
अप्राप्याः । इह तु द्विविधमपि सौष्ठवं दृश्यते, अत एव प्रकृतिदेव्याः विज्ञास-
सूचिका विहारभूमिः ॥ २४ ॥

आरम्भादन्तपर्यन्तो घाटसंनिवेशः

विशदशिलाऽवबद्धमुल्लङ्घ्याऽवरोहपथं

श्रेष्ठिनिर्मितोपवने मोदमधिविन्दामः

पश्चाच्चूडसिंह-व्यास-रम्याराममुद्रीक्ष्याल-

माज्ञया निरीक्ष्यान् भूभृदारामान्निरिन्दामः ।

मञ्जुनाथ पौरन्दरमारामं निरीक्ष्य ततो

जैनचैत्यशिल्पं वीक्ष्य चेतसाऽतिचिन्दामः

घाटगोपुरस्य पुरः प्राचीरं प्रलङ्घ्य परं

प्राचीप्राञ्चले प्राचीनघाटमभिनन्दामः ॥२५॥

अवरोहपथः 'गूणी' । श्रेष्ठिनिर्मितं माणिकचन्द्रस्योपवनम् । राजाज्ञया
दर्शनीयाः विद्याधर-रूपनिवासाद्याः राज्ञः आरामाः । निर् इन्दामः 'इदि

सुन्दर पथरोसे बनी घाटी (गूनी) को उलांघ, पहले सेठ मानिक-
चन्द्र और अनन्तरामके बागमें आनन्द पाते हैं । फिर चूडसिंह और
व्यासजी के बागोंको देखकर राजाज्ञासे देखनेयोग्य 'रूपनिवास' 'विद्या-
धरका बाग' आदि सरकारी बाग देखते हैं । फिर पुरन्दरजीका बाग
देखकर जैनमन्दिर (नसियां) की कारीगरी को देखकर चित्त से हर्षित
होते हैं । (इस तरह) घाटदरवाजेको लांघकर जयपुरसे पूर्वदिशा में
पुराने घाटका अभिनन्दन करते हैं ॥ २५ ॥

जयपुरवैभवम्

प्राचीप्राञ्चले प्राचीनघाटमभिनन्दामः

परमैश्वर्ये' द्रष्टुं समर्था भवाम इति यावत् । जैनचैत्य 'नसिया' । चन्द्रामः
प्रसीदामः, चदि आह्लादे । प्राचीरं कोटः । प्राचीप्राञ्चले पूर्वदिग्भागे ॥२५॥

फुल्लकुसुमासु लसदारामावलीषु यत्र
रामा विहरन्ति गीतगोष्ठ्यां मोदमागता
भूपतिनिवासोचितसौध-सुखसज्जायुता
यद्रूपनिवासोद्यानमाला महदायता ।
मञ्जुनाथ निर्यञ्जलवेणीविरहेण सेय-
मद्याऽऽरामश्रेणी हन्त तान्ति समुपागता
नन्दनवनीव मोदजननी विबुधहृदा-
मन्यथा बभूव सेयमवनी सतां मता ॥ २६ ॥

मोदमागताः भूपतिनिवासेऽथत्र मध्ये विसर्गलोपो बोद्धव्यः । जलवेणी
कुल्या । तान्ति शोभाकार्यम् । अन्यथा जलवेणीसत्तायाम् । नन्दनवनी
विबुधानां देवानां मोदजननी, इयमवनिः देवानां पण्डितानां च ॥२६॥

खिलेफूलोंवाले सुन्दरबागोंमें, गाना जहां होरहा है ऐसी गोठमें
आई हुई सुन्दरियां प्रसन्नतासे विहार कर रही हैं । राजाओंके निवासयोग्य
सुन्दरमहल और सम्पूर्णसुखप्राधनोंसे युक्त 'रूपनिवास' नामक जिसकी
उद्यानमाला बड़ी लम्बी चौड़ी है । बहती हुई जल की नहर बन्द होजाने
से यह उपवनपङ्क्ति आज कुमला गई है । अन्यथा नन्दनवनी (स्वर्ग का
बाग) की तरह विबुधों (देवता और पण्डितों) के हृदयों को आनन्द
देनेवाली यह भूमि सब ही सहृदयोंको संमत थी ॥ २६ ॥

* घाट के बालाजी *

वारिदधरेषु वल्गुवर्षावासरेषु सखे
 बालुकोत्करेषु हारि हारित्यं प्रतीयताम्
 मञ्जुनाथ घाटस्योत्तरेण वनवीथिपथे
 दर्शनमनोरथेन यात्रा प्रविधीयताम् ।
 पर्वतसमीपे पुरः प्राकारेण गूढतरे
 तुङ्गमन्दिरेऽस्मिन् साधुसोपाने ह्यभीयताम्
 नूनं नेत्रराजीवेन वीक्ष्या वनराजी तर्हि
 घाटोद्यानराजी वत बालाजी समीयताम् ॥२७॥

बालुकोत्करेषु बालुकास्तूपेषु 'टीबा' । नेत्रकमलेन यदि वनपंक्तिर्दर्श-
 नीया तर्हि घाटोद्याने राजते तच्छीलः शिनिः, 'बालाजी' हनुमान् समीय-
 ताम् उपगम्यताम् ॥ २७ ॥

हे मित्र ! बहलोंसे व्याप्त वर्षा के दिनोंमें बालूके टीबों में सुन्दर
 हरियालीका अनुभव करिये । घाटके उत्तरकी तरफ वनके रास्तेमें सैर
 देखनेकी इच्छासे यात्रा करिये । पर्वतके पास, सामने ही परकोटेसे
 घिरे ऊँचे मन्दिरमें इस सुन्दर सीढ़ी पर चढ़िये । नेत्रकमलसे यदि
 वनपंक्ति देखनी है तो घाटोद्यानमें विराजमान 'बालाजी' (हनुमानजी) के
 जाइये ॥ २७ ॥

✽ प्रभातपुरीनिर्भरः ✽

हरितमनोज्ञशस्यशाली गिरिस्ति पुरः
 पुष्पितकदम्बभूरुहालीयं विमृश्यताम्
 उच्चैः शैलमौलितः प्रपातिगिरिनिर्भरोऽसौ
 तत्स्रुतजलाशयोऽसौ स्नानार्थं निविश्यताम् ।
 मञ्जुनाथ धारावर्षिधाराधरकालेऽधुना
 किमसि विषण्णमना जोषं नोपविश्यताम्
 अम्बरनगरमार्गमध्यादुपयातपथा
 सुप्रभातमायेच्चेत्प्रभातपुरी दृश्यताम् ॥२८॥

तस्मात् गिरिनिर्भरात्स्रुतस्य जलस्य आशयः हृदः । असौ निर्भरः
 असौ जलाशय इति प्रत्यक्षमङ्गुल्या निर्देशः । किमिति खिन्नचित्तः असि ?
 उत्तिष्ठ, जोषं तूष्णीं न स्वीयताम् । अम्बरमार्गात् उपयातः पन्थाः युस्याः सा ।
 यदि सुप्रभातम् आयेत् आगच्छेत् तर्हि । स्थानस्यालौकिकसौन्दर्यं
 व्यज्यते ॥ २८ ॥

सामने सुन्दर हरियालीसे भरा पहाड़ है, सामने फूलेहुए कदम्बोंकी
 यह पङ्क्ति है, इस पर दृष्टि दीजिये । बड़े ऊँचे पहाड़के शिखरसे गिरने-
 वाला यह पहाड़ी झरना है, इसके झरावका यह कुण्ड है, इसमें स्नानके
 लिये जाइये । झडी लगीहुई है ऐसे इन वर्षाके दिनोंमें उदासचित्त क्यों
 हो ? चुप चाप मत बैठो । यदि सुन्दरप्रभात हुआ हो अर्थात् (भाग्यसे
 अच्छा दिन आया हो) तो आम्बरके रास्तेके मध्यसे जिसका मार्ग जाता
 है, ऐसी 'प्रभातपुरी' देखिये ॥ २८ ॥

आम्बेर

अम्बरनगरपरिदर्शनमभीप्ससि चे-

चेतो ध्रुवगोपुरमतीत्य बहिर्गम्यताम्
मध्ये मानसागरमवेक्ष्य जलसौधान्यपि
कालमहादेव-गोविन्दोपवने रम्यताम् ।

मञ्जुनाथ घाटीमधिरुह्य नूतनेन पथा
देवराजशिल्पपरिपाटीयं निशाम्यताम्
अम्बरनरेश-राजसौधसुषमामयीह

विपुलविभामयी शिलामयी प्रणम्यताम् ॥२९॥

हे चेतः ! ध्रुवगोपुरम् 'ध्रुवपोल' । जलसौधानि 'जलमहल' । देवराज-
शिल्पम् 'देवराजस्य' आगमे । निशाम्यताम् दृश्यताम् । राजसौधस्य शोभा-
सर्वस्वभूता शिलामयी भगवती ॥ २९ ॥

ऐतिहासिकवृत्तम्-शिलामयी मानसिंहमहाराजेन उड़ीसादेशादानीता । इयं
हि गायत्र्याः अनेकपुरश्चर्यानां केवलं सिद्धशिलैवासीत् पूर्वम् । सेयं प्रता-
पादित्यस्य दृष्टदेवताऽभूत् । पश्चाच्च कायस्थराजं केदारं विजित्य आम्बेरनगर-

यदि आम्बेर देखना चाहते हो तो हे चित्त 'ध्रुवपोल' को उल्लास कर
बाहर चलो । बीचमें 'मानसागर' और 'जलमहल' देखकर 'काले महादेव'
और गोविन्दजी के बागमें विहार करिये । फिर नये रास्तेसे घाटी चढ़कर
देवराजके बागकी यह कारीगरी देखिये । (फिर) आम्बेरनरेशके राज-
महलोंकी शोभासर्वस्व, पूर्णकाम्बितमयी इन 'शिलामयी'(देवी)को प्रणाम
करिये ॥ २९ ॥

समस्तसुखीभवम्

समस्तसुखीभवम्

महाराजराजसीधेषु प्रतिष्ठापिता । महाराजसमितिद्वारायां भवितव्या । पूर्वादि
ग्रहेऽभूत्, अत्र एकतदादेशानुसारमग्रां शिक्षायां महिषमर्दिन्यां मूर्तिराज्ये
नगरे उरकीक्रीडभवनम् । एतेषु सिद्धमूर्तिराज्येताभवनेषु प्रतिष्ठितास्ति,
यस्यां दुर्गेनार्थं वज्रादिदूरदूरदेशतस्तत्प्राक्ताः समर्थान्ति । एतस्यां पुत्राणां
वज्रदेवादायीताः सन्ति ये सान्प्रतं जनपुरीयाचाराः समभवन् । शिक्षामिद्वयाः
कृतेः प्रत्यहं जयपुराजयभवन्तस्तद्देशेगिरिदिवाते, नवरात्रेषु विशेषतः ।
प्रायश्चित्तभावायां जस्यां मूर्तिविषये बहुधाः किंचदस्यां प्रसिद्धाः सन्ति । एतस्यां
स्तुतिपत्रं 'सोहित्यवैभवस्य' सुन्दरीषी १०६ पृष्ठे ग्रहण्यम् ॥ २३ ॥

॥ आम्बेरराजभवनानि ॥

कारुकार्यरम्यं राजसभागृहमेव्य ततः
प्रथमं गणेशगुण्यगोपुरमुदञ्चयेः
जगज्जगसौभाग्यादिमन्दिराण्यवेच्य ततो
निजबहुरूपतामग्रेकतो निदर्शयेः ।
अन्तःपुरदेशे चन्द्रशालात्रिचित्रशाला
मञ्जनगृहेषु जलशालान्यभिलोकयेः
स्वर्गोपमालाओचितामृतगवाक्षमाला-
मन्वरनरेण्डर्यमालामवलोकयेः ॥३०॥

राजसभागृहम् दीर्घात् जगत्, एतदि दीर्घात् जगत् राजसभागृहम्

राजसभागृहम् दीर्घात् जगत्, एतदि दीर्घात् जगत् राजसभागृहम्

राजसभागृहम् दीर्घात् जगत्, एतदि दीर्घात् जगत् राजसभागृहम्

कारेण निरमीयतेति प्रसिद्धिः । गणेशगोपुम् 'गणेशपोल', एतद्धि जयपुर-
नगरप्रतिष्ठापकेन जयसिंहमहाराजेन निर्मापितम् । जगन्मन्दिरम्, जयमन्दिर-
म्, सौभाग्यमन्दिरम्, एतदादिनामकानि । एकतः काचमणिमण्डिते मन्दिरे
च निजस्य बहुरूपतां पश्ये, तत्र हि काचान्येयरूपेण भित्तौ जटिनानि
सन्ति येष्वेकस्यैव पदार्थस्य युगपद्बहवः प्रतिविम्बा दृश्यन्ते । जलजालानि
जलवेण्या आगमनस्य तथा जालमार्गा निर्मिताः सन्ति येष्यो निष्पतज्जलं
प्रसृतपटाकारम् 'चादर' अद्भुतं विलोक्यते । किञ्च राजमहिषीणां षडप्रचालन-
कौतुकाय भुवि मर्मरपाषाणस्य सुन्दरनालिकास्तथा निर्मिताः सन्ति यासु
श्यामपाषाणस्य लहरिरचना जलप्रवहणकाले अद्भुतैवालोच्यते । उन्नता
वत्कृष्टा गवाक्षमाला 'झरोखे' वस्यां सा । विशालविशालेषु वातायनेषु
एकस्मिन्नेवातिव्यायते बहुमूल्यमर्मरपाषाणे तथा जालशिल्पं दर्शितमस्ति
यद्धि शिल्पमार्मिकानपि चित्रयते ॥ ३० ॥

नामक सुन्दर दरवाजे पर पहुँचिये । फिर 'जगतमन्दिर' 'जयमन्दिर' 'सुहाग
मन्दिर' आदि नामके विशाल राजमन्दिरोंको देखकर 'काचमहल'में अपनी
बहुरूपताको देखिये । [इस महलमें छोटे छोटे शीशे इस खूबीसे जड़े हैं कि
एक चीज़के अनेक प्रतिविम्ब दीखते हैं] । जनाने महलों में सुन्दर सुन्दर
चाँदनियां, चित्रसारियां तथा स्नानके कमरोंमें जलकी जालियां देखिये ।
[यहाँ जलकी नहरमें संगमर्मरकी जालियां बना दी हैं जिनसे जलकी
'चादरें' गिरती हैं । फर्शमें काले और सफेद पत्थरोंकी लहरियेदार
जालियां हैं जल बहने पर जिनकी अद्भुत शोभा होती है] । जहाँ कारीगरी
से भरी बहुमूल्य विशाल पत्थरोंकी जालियां हैं, स्वर्गकी उपमाके योग्य
आम्बरनरेशकी इस हर्म्यमाला (महलात)को देखिये ॥ ३० ॥

* जयगढ़ *

दूरादवलोक्य पताकामिवाऽऽलोकगृहं
 द्वारं वैरिलोकदुर्निरीक्ष्यं सुसमीक्ष्यताम्
 निशितशतघ्नीशतस्थानान्यवगच्छ पुरः
 प्राकारे नियच्छ दृशं शिल्पं सुपरीक्ष्यताम् ।
 लक्षावधिसैन्यजलसौकर्याय सन् योऽगोपि
 रत्नाकरसागरोऽपि भाग्ये सति वीक्ष्यताम्
 दुर्दान्तैर्द्विषद्भिरपि दुर्गं दृढ-दीर्घतया
 ध्वस्तवैरिवर्गं जयदुर्गं प्रसमीक्ष्यताम् ॥३१॥

आलोकगृहम्—एतद्धि दुर्गस्याप्रतस्तुङ्गे स्थाने तथोन्नतं निर्मितमस्ति यथा अस्मिन् प्रकाशे प्रज्वालिते पर्वतस्त्राधस्ताद्दूरदृग्पर्यन्तं प्रकाशो भवेद्येन समवेतस्य सैन्यस्यान्धकारक्लेशो न स्वात् । वैरिलोकदुर्निरीक्ष्यम्, एतद्द्वार-पर्यन्तं वैरिणामागमनमेव दुःसंभवं मध्य एव विजितानां तेषां पलायनात् ।

ऊँची ध्वजाकी तरह दिखलाई पडनेवाले रोशनीके स्थानको दूरसे ही देखिये [एक ऊँचे गुंबज पर तेलसे भिंगाये कपड़ोंकी रोशनी करने पर पहाड़ पर और आसपास प्रकाश होजाता है] । परकोटेके दीखने पर भी दुश्मनोंको दिखाई न पड़े ऐसे दरवाजेकी आलोचना करिये । दूर तक मार करने वाली तोपों के स्थान (रखने) पहचानिये, मज़बूत कोटपर दृष्टि दीजिये, किलेकी कारीगरी की परीक्षा कीजिये । लाखों सिपाहियोंको जल देता है, तौभी जो गुप्त है ऐसे 'रत्नाकरसागर' को भी भाग्य हो तो देखिये । दृढ़ता और ऊँचाई के कारण प्रचण्ड बैरी भी जहाँ न पहुँच सकें, शत्रुओं को ध्वस्त करनेवाले इस 'जयगढ़'को देखिये ॥ ३१ ॥

किञ्च अस्य दुर्गस्य प्राचीरे द्वारं तथा शिल्पेन निर्मितं यथा पर्वतोपरि स्थितस्याप्यस्य सर्वः प्राकारो दूरतो दृश्यते, न तु द्वारम् । कृतघ्नी 'तोभः' । दुर्गे यदि सैन्यसंग्रह आवश्यको भवेत्तर्हि तस्य जलसौकर्याय 'रत्नाकरसागर' नामको जलबन्धो निर्मितोस्ति, यो हि विशेषावसरं विना न केनचिद् द्रष्टुं शक्यते । एष सागरो गुरोः रत्नाकरपौण्डरीकस्य नाम्ना जयसिंहमहाराजेन प्रसेधितः । दुर्गं दुःस्तेन गन्तुं शक्यम् । एतद्वि दुर्गं प्रार्चनेन मानसिंहमहाराजेन, 'मिर्जाराजा' जयसिंहदेवेन चाधिकांशतो निर्मापितम् । जयपुरनगरप्रतिष्ठापकेन सर्वाङ्गजयसिंहमहागजेन चेदं सर्वाङ्गितया पूर्णकृतम् । अस्य निर्माणारम्भः षोडशशताब्द्याम् पूर्तिश्च अष्टादशशताब्द्यामासीत् ॥ ३१ ॥

✽ आम्बेरस्य कतिचित्स्थानानां क्रमशो दर्शनम् ✽

दादुद्वारमालोक्यैव न्यायालयपार्श्वोत्तत-

'रङ्गीलाबाय' वाराह्यादिदेशः स्पर्शनीयस्ते

जगति शिरोमणिमवेक्ष्य महन्मन्दिरं तत्

श्रीमन्नरसिंहोऽप्यम्बिकेशो मर्शनीयस्ते ।

मञ्जुनाथ नृत्यन्नरमुण्डे स्नानकालावधि

पन्नामियाकुण्डे घर्मखेदः कर्शनीयस्ते

घर्मेपि हि भूरिवहत्पाथोरवरम्यस्ततो

गीतगुणगाथो हर्षनाथो दर्शनीयस्ते ॥३२॥

न्यायालयः 'निजामत तहसील' । 'रङ्गीलाबाय' चातुर्मास्ये पूरिताति-
स्वच्छजला गभीरतमा वापिका । 'वाराही' देवी, अत्र हि शिशुमातरः

'दादुद्वारा' देखकर कचहरियोंके पाससे 'रङ्गीलाबाय' (एकबावडी)
'वाराही' (देवी) आदि स्थानों पर पहुँचिये । 'जगत् शिरोमणि' जी का

शिशूनां शीतलाद्यारोग्यार्थं यात्रां कुर्वन्ति । आदिपदेन 'बटुकभैरव-दांदूका भैरवादयो बुध्यन्ताम्' । शिरूपेन जगति शिरोमणिस्थानीयं 'जगतशिरोमणि' इति ख्यातं विष्णुमन्दिरम् । इदं हि मानसिंहमहाराजस्य ज्येष्ठपुत्रश्रीजगत्सिंहस्य स्मरणार्थं वि० सं० १६७७ तमे तन्मातुरादेशान्निर्मायत । नरसिंहमन्दिरं प्राचीनराजहर्म्याणां सविधे वर्तते, अत्र प्रातरष्टवादनपर्यन्तमेव देवदर्शनं कर्तुं शक्यम् । अम्बिकेशः अतिप्रसन्नः शिवः । इदं मन्दिरं भूमेरधस्ताद्वर्तते, चातुर्मास्थे जलपूरितं भवति । स्नानकालपर्यन्तं मेलाकावसरेषु नृत्यन्ति तरतां जनानां मुण्डानि यस्मिन् सः । तरणसमये उपरितः पश्यन्निर्मस्तकमात्रमेवावलोक्यते । पाथोरचरम्यः जलकलकलमनोहरः । हर्षनाथभैरवमन्दिरे 'रत्नाकरसागरस्य' कुल्या सर्वदा प्रवहति ॥ ३२ ॥

✽ भूतेश्वरः ✽

हर्षनाथभैरवविभूतिमनुभूय तत-

स्तूत्तरेण पर्वतचरेण पथाऽभीयेथाः

शैलशिखरस्थगोप्यगोपुरमतीत्य ततो

हरितघनेषु दूरविपिनेषु लीयेथाः ।

विशाल मन्दिर देखकर 'भृसिंहजी' 'अम्बिकेश्वरजी' के दर्शन करिये । (मेलों के अवसर पर) जिसमें तैरनेवालों के मस्तक ही मस्तक दिखाई पडते हैं ऐसे 'पन्नामियां' के कुण्ड में गरमी के खेदको दूर करिये । गरमी में भी बहतेहुए जलकी आवाजसे मनोहर, प्रभावशाली हर्षनाथ (भैरव) का दर्शन करिये ॥ ३२ ॥

हरितवनान्ते साधु सोपानं समधिरुह्य

सानन्दं शिवेन शान्तशमलो विधीयेथाः

पूर्वं पुरुहूतेन प्रभूते वारि वृष्टे ततो

जीमूतेऽथ भूते भूरि भूतेश्वरमीयेथाः ॥ ३३ ॥

हर्षनाथस्योत्तरतः । अभीयेथाः अभिगच्छ । मार्गे शैलशिखरोपरि राजप्रबन्धात् गोप्यं गोपुरं लम्बते । शान्तशमलः शान्तपापः । पूर्वम् इन्द्रेण प्रचुरे वारि जले वृष्टे, तदनन्तरमपि जीमूते मेघे भूते जाते सति । प्रचुरवारि-वर्षया स्थाने स्थाने जलनिर्म्मलश्च वनहरितता च, मेघाढम्बरेण आतपरक्षा प्राकृतशोभा च । एतादृशमेव स्थानमिदम् । अत्र हि राजानुमतिपत्रं विना न गन्तुं शक्यम् ॥ ३३ ॥

प्रसङ्गेन जयपुरराज्यान्तर्गतानामन्यस्थानानामपि वर्णनम्

जमुआरामगढ़ (बन्ध)

दूरदूरवर्तिशैलमालाप्रतिरोधनेन

विस्तृति विशालां वीक्ष्य विस्मितो विधीयेथाः

वर्षासमये तु घनघोरवारिवर्षामाप्य

पयसः प्रकर्षात्पूरवृद्धिं प्रसमीक्षेथाः ।

‘हर्षनाथ’ (भैरव) का वैभव देखकर (अर्थात् वहां से आगे) उत्तर की तरफ पहाड़ी मार्गसे चलिये । पहाड़के शिखरपर छुपेहुए दरवाजे (यह किलेके समीप है अतः गुप्त रहता है, विना आज्ञा यहां नहीं जा सकते) को उल्लांघ हरे और घने जंगलों में लीन होज दिये । हरे जंगलके किनारे सुन्दर सीढ़ियां चढकर शिवदर्शनसे अपने क्लेशोंको दूर करिये । मेह बरसनेसे खूब जल भरगये हों और फिर गहरे बाढ़ल हों, उस समय ‘भूतेश्वर’ में जाइये ॥ ३३ ॥

तटनिकटे च जगदम्बामवलोक्य, निशि
केसरिकदम्बानां निनादेनापचीयेथाः
तिसृषु दिशासु शैलसन्धावम्बुसंधानेन
रामगढजातजलबन्धान्मुदमीयेथाः ॥ ३४ ॥

जलबन्धस्य विस्तृतिम् । तिसृषु दिक्षु पर्वताः, एकतस्तु जयपुरराज्य-
निर्मापिता वेला, इत्यनुमीयतां महाविस्तारः । घना निविडा घोंरा च वर्षा ।
सिंहसमूहानां नादेन अपचीयेथाः भयात् दुर्बलो भवेः । शैलसंधौ पर्वतानां
मध्यावकाशे, जलप्रतिरोधनेन । 'कर्नलजंकय'निर्मापितः सोऽयं जलबन्ध-
स्तथा कौशलेन रचितो यथा वाग्विद्वौ उपरितो जलनिर्गमेऽपि नास्य भङ्ग-
भयम् । अयं तथा विशालो यथाऽस्य भङ्गे सति भरतपुरराज्यस्याऽलवरस्य च
विनाशो भवेदत एव एतत्कृते जयपुरस्य दायित्वम् । अस्य कुल्याभिर्बहुकोश-
पर्यन्तं कृषिसेकः समभूत् । सांप्रतं तु विद्युद्यन्त्रद्वारा जयपुरनगरे जलनल-
प्रबन्धः कृतोस्ति । अस्मिन् हि पञ्चाशल्लक्षेभ्योप्यधिकमुद्राणां व्ययः सम-
भूत् । लार्डइरविनमहोदयेनाऽस्योद्घाटनमक्रियत ॥ ३४ ॥

दूरदूरके पहाड़ोंको रोककर [अर्थात् 'पाल' (तट) कायम करके]
यह बनाया गया है, इसलिये इसके विशाल विस्तारको देखकर विस्मित हो
जाइयेगा । बरसात में घोर जलवर्षा के कारण जब यहां जल बढ़ता है उस
समय इसके भरावपर विचार करिये । तट के समीप ही भगवती (जमवाय
माता)का दर्शन करके (यदि रातको वहीं सोये तो) सिंहसमूहों की घोर
गर्जना से दुबले होइये । तीन तरफ पहाड़ोंकी संधियोंमें जल रोकनेके
कारण विशाल इस 'रामगढ़ के बन्ध' से आनन्द उठाइये ॥ ३४ ॥

✽ सवाईमाधवपुरम् ✽

गोपुरसमीपे तुङ्गमन्दिरमुपेत्य ततो
 भैरवादिदर्शनतो भरितो भवेः सुखे
 जयनगरानुकारिणीषु राजरथ्यास्वहो
 चिनुहि चतुष्पटीक्रमं च बत संमुखे ।
 नानाफलपुष्पशाखिशालिन्यामुपत्यकायां
 सावधानमेया न चेदेया मृगरागमुखे
 धावद्भूमधोरणीप्रधानस्थितिधामधरे
 माधवपुरेऽस्मिन्नचिरेण विचरेः सखे ॥ ३५ ॥

पूर्वगोपुरस्य समीप एव हस्तिद्वयाधिष्ठिततोरणमतितुङ्गं भैरव-
 मन्दिरं तत्समीपे च गोपालादिमन्दिरमस्ति । अत्र हि राजपथानां निर्माणं
 जयपुरवत् वर्तते, तथैव च 'चौपड'क्रमः । उपत्यकायां पर्वतासन्नभूम्यां
 सावधानम् एयाः (आ-इयाः आगच्छेः), न चेत् मृगाधिपतिमुखे एयाः ।
 संभावनायां लिङ् । धावन्त्याः धूमशकट्याः प्रधानं यत्स्थितिस्थानम्
 (जंकशन स्टेशन) तद्धारके । इदं नगरं सवाईजयसिंहमहाराजस्य पुत्रेण
 श्रीमाधवसिंहदेवेनावसितम् । महाराष्ट्रान् विजित्य पूर्वं रणस्तम्भवरदुर्गं
 अधिकृतं तत्समीपे च-१८१२ तमे विक्रमवर्षे इदं नगरं प्रतिष्ठापितम् ॥३५॥

दरवाजे के पास ही (गोपालमन्दिर और दो हाथियोंवाले) ऊँचे
 मन्दिरमें भैरवके दर्शन करके सुखी होइये । जयपुर की नक़लपर बने बाजा-
 रोंमें जयपुर की तरह चौपड़ों का क्रम देखिये । नानाफल फूलवाले वृक्षोंसे
 भरी पर्वतकी तलहटी में सावधानतासे जाइये, नहीं सिंहके मुखमें पहुँचि-
 वेगा । रेलवे 'जंकशन' से युक्त इस माधवपुर में शीघ्र ही विचरिये ॥३५॥

✽ रणथभौरदुर्गम् ✽

छप्पय- माधवपुरपश्चिममहिभृति मानसमुपढौकय

रणस्तम्भवरदुर्गसर्गमद्भुतमवलोकय ।

यत्र तडागद्वितयतटे पशुपतिरधिराजति

तत्सविधे हम्मीरवीरमस्तकमुद्भ्राजति ।

अतिनिबिडशैलमालावृते गणपतिमानम दिनमुखे ।

हम्मीरवीरलीलासखे दुर्गेस्मिन् विहरेः सखे ॥ ३६ ॥

पश्चिमपर्वते मानसम् उपढौकय प्रेरय । दुर्गसृष्टौ अद्भुतता सेयं
यन्महाविशालमपि तदिदं दुर्गं समीपागमनं विना दूरतो न कैश्चिद् इश्यम् ।
दुर्गस्थस्तु पुरुषो बहुक्रोशान्तरितमपि पश्यति । दुर्गस्य परितः पर्वतवेष्टनानि
सन्ति । तडागद्वितयम् 'जौरा, भौरा' । दिनमुखे प्रातः । पश्चाद् गणपति-
दर्शनसौकर्यं न भवेत् ।

ऐतिहासिकवृत्तम्-हम्मीरः सम्राट्पृथ्वीराजवंशजः । अस्य पिता जयच-
सिंहोऽभूत् । पृथ्वीराजे दिवंगते तत्पुत्रो गोविन्दो दिल्ली-अजमेरादीनां
राजाऽभवत् । एष हि पृथ्वीराजभ्रात्रा राज्यादपवाहितः सन्

माधवपुरसे पश्चिमवाले पहाडमें मनको रवाना कीजिये । वहां
'रणथभौर' दुर्गकी अद्भुतसृष्टि (योजना) देखिये । जहाँ 'जौरा भौरा'
नामक दो जलाशयोंके तटपर शिवजी का मन्दिर है । उनही के पास वीर
हम्मीर का मस्तक (पाषाणका) शोभित है । प्रातःकालके समय (फिर
दर्शन का सौकर्य नहीं होता) अतिविकट पर्वतमाळासे घिरे इसदुर्ग में
गणेशजी को प्रणाम करिये । महावीर हम्मीर की वीरक्रीला के साक्षी इस
दुर्गमें विहार करिये ॥ ३६ ॥

रणस्तम्भवरदुर्गे न्यवासीत् । अस्यैव वंशे जयत्रसिंह आसीत् यस्य पुत्रो महावीरो हम्मीरोऽभूत् । अनेन भूयांसि युद्धानि विजितानि । अस्य प्रशंसा-
मयानि प्रसिद्धानि बहूनि काव्यानि । अस्य दुर्गस्योपरि जलालुद्दीनस्य अला-
उद्दीनस्य च भयंकराक्रमणान्यभूवन् । अन्ते १३५८ तमे विक्रमवर्षे हम्मीरो
वीरलीलां प्राप, रणस्तम्भवरदुर्गे च खिलजीसाम्राज्योधिकारः समभूत् ।
अस्मिन् दुर्गे कियत्कालपर्यन्तं उदयपुरराजस्य बुंदीराजस्य चाभ्यधिकारः
समभूत् । किन्तु, अकबरसम्राजः समये तेन विजित्य तदिदं दिल्लीसाम्राज्ये
संनिवेशितम् । पुनश्च औरङ्गजेबोत्तरं यदा दिल्लीसाम्राज्यं शिथिलमभूत्तदा
दुर्गोपरि महाराष्ट्राणामाक्रमणान्यभवन् । एतस्मिन् समये शिथिलेन दिल्ली-
साम्राज्येन महाराष्ट्रानपमारयितुं जयपुरराज आज्ञप्तः । सप्तानां सेनापती-
नामाधिपत्ये जयपुरस्य सैन्यं दुर्गाभिमुखं प्रतस्थे । भयङ्करयुद्धोत्तरं महाराष्ट्रान्
पराजित्य जयपुरराज्येन स्वाधिकारः कृतः । आमीनस्मिन् समये जयसिंह-
महाराजधिराजस्य द्वितीयः पुत्रः श्रीमाधवसिंहदेवो जयपुरराज्यस्य स्वामी
॥ ३६ ॥

शेखावाटी

खेलचण्डवेगमरुल्लहरीतरङ्गायिता

स्वर्णरुचिरङ्गा बालुकाऽसौ परिमृश्यताम्

वारिणे तपस्यन्निव कानने निरुद्धकरो

मार्गे चित्ररूपो दुर्गकूपोयं विमृश्यताम् ।

मञ्जुनाथ नानाविधनामभिर्विशाला मनाक्

श्रेष्ठिस्थापिताऽसौ पाठशालाततिरिप्यताम्

श्रेष्ठिगणलक्ष्मीलवलेखालालितापि मिलन्-

मरुचिरेखा शेखावाटी परिदृश्यताम् ॥ ३७ ॥

चण्डवेगो यो मरुत् (पवनः) तल्लहरीभिः तरङ्गायिता तरङ्गाकारयुक्ता,
सुवर्णकान्तिसदृशरङ्गा बालुका । ग्राममार्गेषु-दुर्गसदृशः अत्युन्नतवेदिकः,
चतुर्दिष्ठ रचितचतुर्गुलमः अत एव विचित्राकारः, चतुर्हस्तानुस्थाप्य वारिणे
जलाय (जलप्राप्त्यर्थम्) तपश्चर्यां कुर्वन्निव कूपः । उन्नतवेदिकायां दूरतो
दृश्याश्चत्वारः स्तम्भास्तथा प्रतीयन्ते यथा हस्तानुस्थाप्य अभिसूर्यं स्थितः
कूपो दुर्लभजलप्राप्त्यर्थं तपश्चर्यां करोतीत्याशयः । साधारणेन एकमात्रेणा-
ध्यापकेनाश्रितापि 'वेद-वेदाङ्ग-पाठशाला' इत्यादिभिराडम्बरयुक्तैर्नामभि-
र्विशाला । कलिकत्तादिप्रदेशेषु धनमुपार्जितवतः श्रेष्ठिगणस्य लक्ष्मीलवले-
खया (धनलेशसरण्या) लालिता शोभितापि वास्तवे मिलन्ती मरुदेशस्य
रुचिरेखा (कान्तिलेखा) यस्याम् । श्रेष्ठिनां धनवैभवतो मण्डितापि प्रकृति-
नियमानुसारं शुष्कायां मरुभूम्यामियमधिचिष्टेत्याशयः ॥ ३७ ॥

दो०-क्रियदिव वीरा सा धरा यद्वणिजोऽप्यभिशान्ति ।

दूरादपि भूपरिसरन्तीत्वा श्रियमायान्ति ॥ ३८ ॥

अन्यत्र देशेषु चित्रियादयो वीराः दूरदेशेभ्यो युद्धादिद्वारा श्रियं नीत्वा

जिममें चलती हुई प्रचण्डवेगवाली वायुकी लहरों से लहरसी पड़ी
हुई हैं ऐसी सोनेकेसे रङ्गवाली इस अथाह बालू को देखिये । गावों के
मार्ग में चारों हाथ ऊंचे उठाकर जलके लिये मानों वनमें तपस्या ही कर
रहा हो ऐसे, दुर्ग के समान ऊंचे इस कूपको देखिये [इस प्रान्तमें अति
ओंडे कुओं का पारा बड़ा ऊंचा होता है और उसके चारों कोनोंपर बड़ी
ऊंची ऊंची चार गुंबजें सी होती हैं जो प्यासों को बुलाने के लिये उठे हुए
हाथसी प्रतीत होती हैं] । 'वेदवेदाङ्गपाठशाला' इत्यादि बड़े बड़े नामोंसे
ही विशाल, सेठ लोगों की स्थापित, बहुत सी पाठशालायें देखिये । सेठ
लोगों की धनलेखा (धनप्रवाह) से शोभित होनेपर भी प्रकृति नियमानुसार
मरुदेशकी शुष्करेखापर विराजमान इस शेखावाटी को देखिये ॥ ३७ ॥

(विजित्य आयान्ति । अत्र तु हीनबलत्वेन ख्याता वणिजः अपि, अधि-
शान्ति युद्धादिकं विना शान्त्यैव, वर्मादिदूरदूरभूप्रदेशात् श्रियं गृहीत्वा
आयान्ति । अत एव इयं भूमिः कियद्दीरा स्यादित्यनुमीयताम् ॥ ३८ ॥

वह भूमि कितनी बहादुर है कि जिसके बनियें भी बड़ी शान्ति के
साथ वरमा आदि दूर दूर के प्रान्तोंसे लक्ष्मी जीत कर यहां लाते हैं [और
देशोंके सन्त्रियादि वीरही लक्ष्मी लूटकर लाते हैं, सो भी मारकाट मचाकर,
न कि शान्तिसे] ॥ ३८ ॥

ॐ अभिनन्दनवीथी ॐ

चित्रचत्वरः

सो०-चारु चिकीर्षसि 'चित्र, चत्वर' चयनं चित्त ! चेत् ।
चरणं चित्रचरित्र, चित्रणचतुरं चिन्तयेः ॥ १ ॥
विचित्रस्य चरित्रस्य चित्रणे (प्रत्यक्षप्रकटने) चतुरम् ॥ १ ॥

* शिबिकाबन्धः *

गुणगण०-गुणगणस्य गणनाम् अतीतम्, अगणनीयगुणमित्यर्थः ।
सापत्०-सापदाम् आपत्तियुक्तानां सापत्नानां (शत्रूणाम्, सपत्न एव सापत्नः,
प्रजाद्यम्) पङ्क्तौ आतङ्कोत्तङ्गनकरम्, आतङ्कदायकमिति यावत् ॥ २ ॥

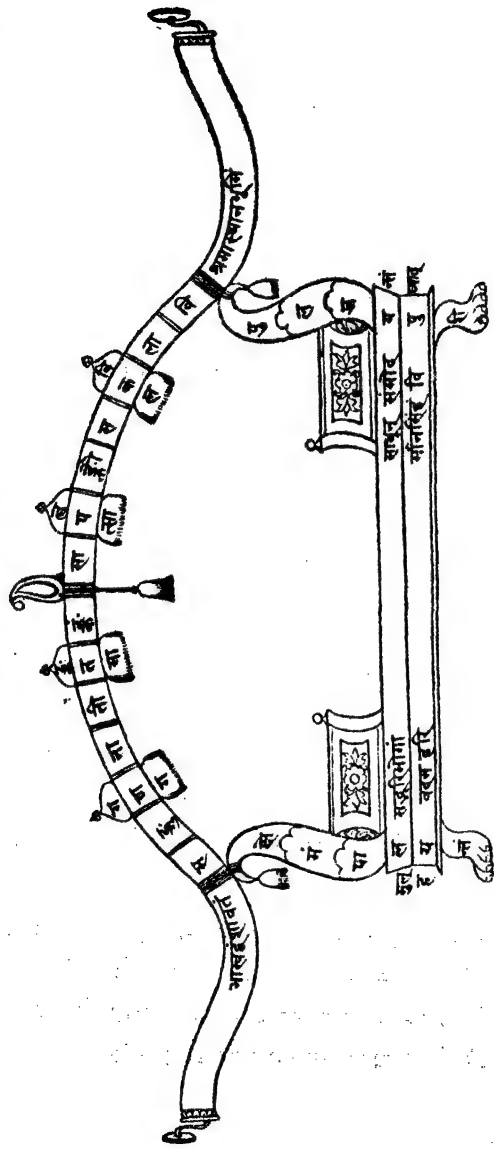

हेचित्त यदि इस 'चित्रचत्वर' का गुम्फन अच्छे प्रकार से करना चाहते हो तो अनुतचरित्रों के चित्रणमें चतुर इष्टदेवता के चरण का चिन्तन करो ॥ १ ॥

भानुवंशके अवतंस (भूषण), अगणितगुणयुक्त, आपत्ति से विरे शत्रुओं की पङ्क्ति में भय देने वाले, सकल कविकलाओं के विश्रामस्थान, वैभवयुक्त जयपुरीको आनन्दपूर्वक पालन करने और सज्जनों को आनन्द देने वाले श्रीमानसिंहजी को हयग्रीव भगवान् रक्षा करें ॥ २ ॥

* शिबिकाबन्धः *

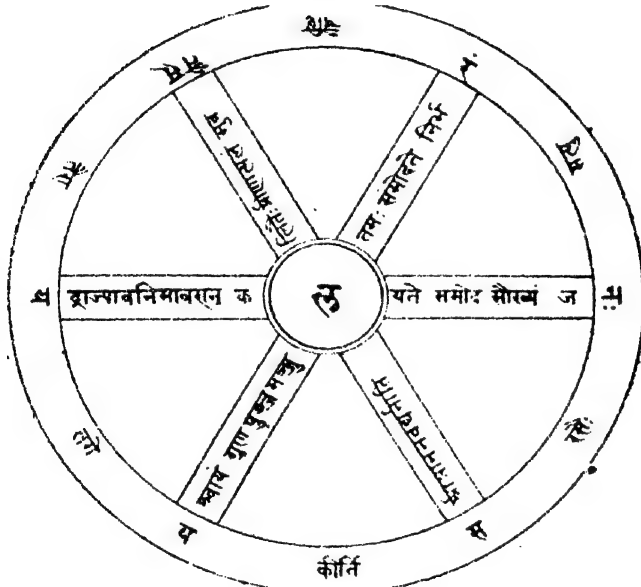
भास्वद्वंशावतंसङ्गणगणनाऽतीतमातङ्कतङ्क

सापत्सापन्नपङ्क्तौ सकलकायकलाविश्रमास्थानभूसिम् ।

संक्षेपं पालयन्तं विपुलजयपुरीमुल्लसद्भरिभोगं

साधून् संमोदयन्तं हयवदनहरिर्मानसिंहं विपुष्यात् ॥२॥

❀ चक्रबन्धः

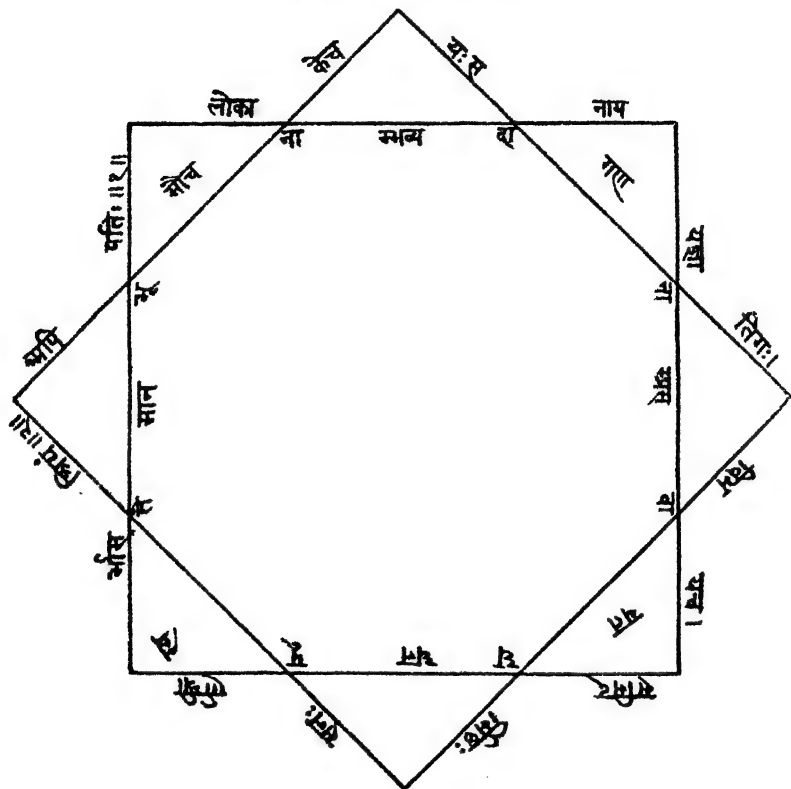
यद्वाज्याऽवनिमावसन् कलयते संमोदसौख्यं जनः

यश्चायं गुणपुञ्जमञ्जुलतमः संमोदते निर्भरम् ।

स श्रीमाननवद्यनीतिललितैः प्रीणात्यलं सुव्रतै-

स्तैस्तैरायतगेयकीर्तिसरसैर्नः सत्पुरं वेष्टितैः ॥ ३ ॥

* अष्टकोणबन्धः *

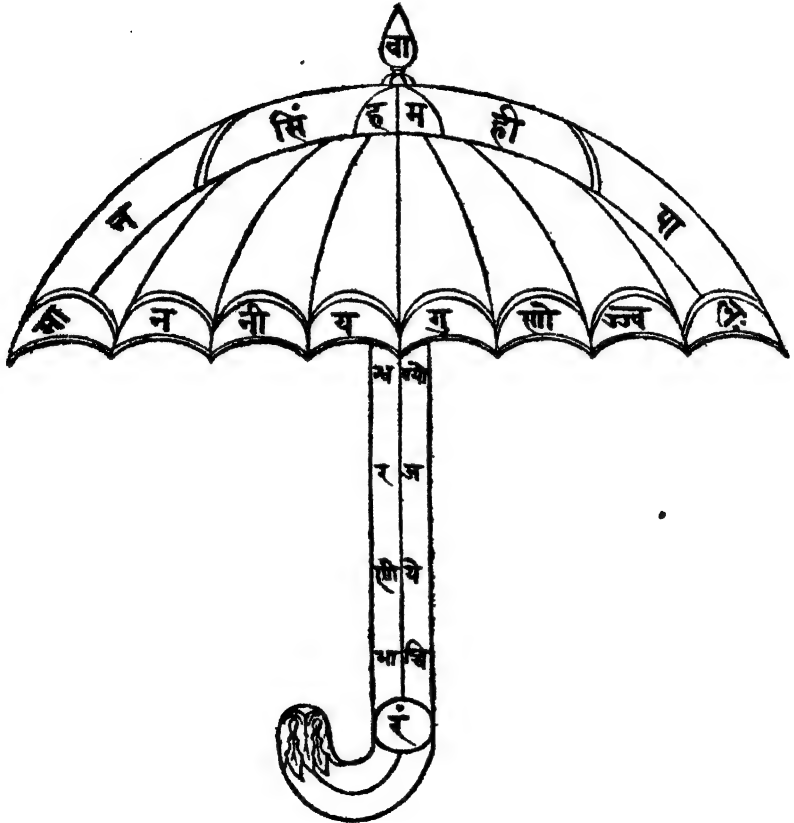
लोकानां भव्यदानाय यज्ञानां प्रसवाय च ।

समिद्धधनपूर्णश्रीर्भासते मानभूपतिः ॥ ४ ॥

अपि भूमौ च नाके च यः सदा गणनाऽतिगः ।

विभवायतधर्मिष्ठः स नः पूरयते श्रियम् ॥ ५ ॥

* छत्रबन्धः *

मानसिंहमहीपालः माननीयगुणोज्ज्वलः ।

वाहयन्धरणीभारं वामगुण्यो जयेद्विरम् ॥ ६ ॥

* चक्रबन्धः *

स श्रीमान् (मानसिंहदेवः) अनवद्यया निर्दोषया नीत्या ललितैः, सु-
श्रुद्धेन व्रतेन नियमेन युक्तैः आयतया (सर्वत्र विस्तृतया) गेयया च कीर्त्या
सरसैः, तैस्तैः चेष्टितैः (सत्कार्यैः) नः अस्माकं जयपुरं प्रसादयति । पूर्वार्द्धं
स्पष्टम् ॥ ३ ॥

* अष्टकोणबन्धः *

समिद्धं—समिद्धन दीप्तिशालिना धनेन पूर्णा शोभा यस्य सः ॥ ४ ॥
गणनातिगः लोकगणनामतिक्रान्तः, अनुपम इति यावत् । विभवा—विभ-
वेन आयतः महान्, धर्मिष्ठश्च । सः (माननरेन्द्रः) नः श्रियं पूरयति ॥ ५ ॥

* छत्रबन्धः *

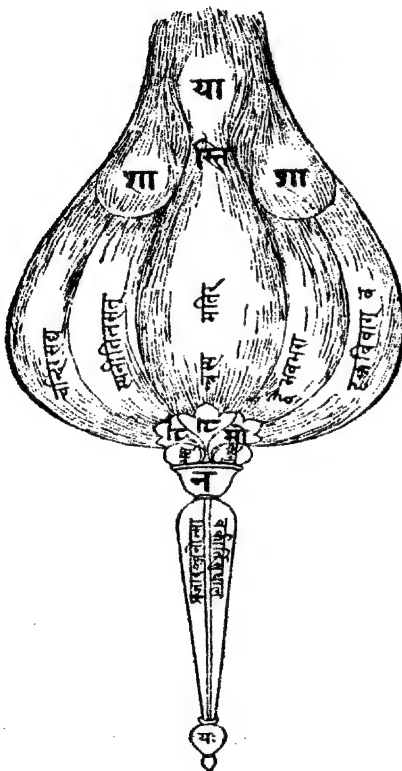
धारणीभारं वाहयन् परिचालयन् । वामगुण्यः वामानां विरुद्धानामपि
कृते प्रशस्तगुणयुक्तः ॥ ६ ॥

जिनके राज्यमें रहते हुए लोग आनन्द भोगते हैं, गुणसमूह से मनो-
हर जो सदा आनन्दित रहते हैं वह श्रीमानसिंह महाराज निर्दोष राज-
नीति से प्रशंसनीय और विशालकीर्ति से मनोहर अपने सत्कार्यों के द्वारा
इस पुरी को प्रसन्न कर रहे हैं ॥ ३ ॥

लोगों को कल्याण देने और यज्ञों को करने के लिये पूर्णधनशाली
श्रीमान् महाराज सुशोभित हैं । भूमिकया स्वर्ग तक में जिनकी तुलना नहीं,
वैभवशाली धार्मिक वह महाराज हमारी श्री को पूर्ण कर रहे हैं ॥ ४-५ ॥

रमणीय गुणों से मनोहर, भूमिके भारको उठाने वाले, जिनके गुणों
की विरुद्ध भी प्रशंसा करते हैं, उन महाराज का सदा जय हो ॥ ६ ॥

* चामरबन्धः *

यः प्रजारञ्जनोन्माननवकीर्तिसुधालयः ।

नभस्तततमोमोकोन्नतचन्द्रिसद्यशाः ॥ ७ ॥

न कोन्मो मोतततभः, नतद्विवाग्

तस्य नीतिलसच्छास्तितन्त्रस्य मतिरस्ति या ॥ ८ ॥

तद्वैभवभरा शास्ति तन्त्रस्य मतिरस्ति या ॥

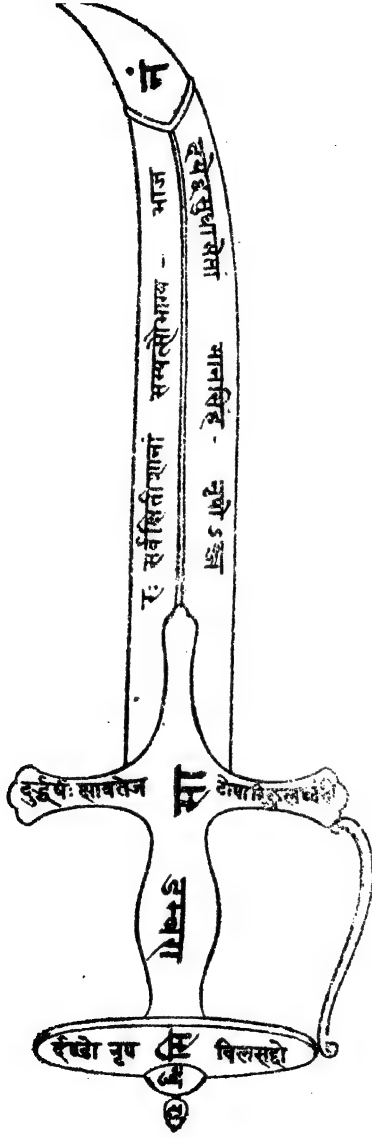
* चामरबन्धः *

यः (भूपतिः) प्रजारञ्जकः (अस्ति), तथा उत्कृष्टमानायाः नवकीर्ति-
रूपायाः सुधायाः आलयः (अस्ति) तथा नभसि (आकाशे) ततः वि-
स्तृतः, तमोमोके अन्धकारविनाशे उन्नतश्च, यश्चन्द्रिणः (चन्द्रः) तद्वत् सत्
यशो यस्य सः ॥ ७ ॥

किञ्च—(सः) कोन्मः न ? कवत् विरञ्चिवत् उत्कृष्टा मा लक्ष्मीर्यस्य
तादृशः नास्ति ? अपि त्ववश्यमस्तीति काका अर्थः । किञ्च—मया लक्ष्म्या ऊ-
ता (मोता), तता (विस्तृता) च भा (कान्तिः) यस्य तादृशः सोस्ति ।
नतदृशां कवीनां वाक् तस्य (राज्ञः) वशा । तस्य राज्ञो महिमानमालक्ष्य
कवयो नतदृशः सन्तः प्रभावातिशयेन स्ववाचं तदृशां कुर्वन्तीत्याशयः । नी-
तिलसच्छासनतन्त्रस्य तस्य (राज्ञः) या तन्त्रस्य (प्रजानियमनस्य) मतिः
तद्वैभवयुक्ता, अस्तितया ('अस्ति' परलोकादिकमिति विश्वासं यातीति) आ-
स्तिकविश्वासयुक्ता मतिः शास्त्रमतिरेव शास्ति प्रजाः पालयति । राष्ट्रशासन-
बुद्धेर्वैभवं सहकारिरूपेण सह आदाय तस्य धार्मिकमतिरेव प्रजाः शास्तीत्य-
र्थः । तस्य शासने राष्ट्रशासनबुद्ध्या आस्तिकतामतिर्न अभिभूता, प्रत्युत आ-
स्तिकतामतिरेव शासने प्रधानम् । राष्ट्रशासनबुद्धिस्तु उपकरणभूता इत्याशयः
॥ ८ ॥

जो प्रजारंजक और अमित नवीन कीर्ति-सुधा के स्थान हैं, जो आकाश
में विस्तृत अन्धकारनाशक चन्द्रमा के समान स्वच्छ यशःशाली हैं । क्या
वह विधाता के समान उत्कृष्ट लक्ष्मीयुक्त नहीं ? जिनकी कान्ति लक्ष्मी से
युक्त और विस्तृत है, कवियों की वाणी जिनके वशीभूत रहती है । नीति-
शाली जिन महाराज की आस्तिकता को लिये शास्त्रबुद्धि ही प्रजाका शासन
करती है ॥ ८ ॥

✽ खड्गबन्धः ✽

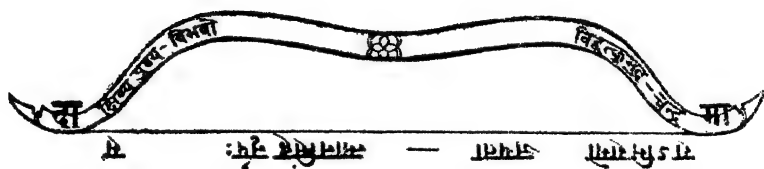
सारः सर्वक्षितीशानां सम्पत्सौभाग्यभाजनम् ।

नन्दयेद्बुधमेतां मानसिहृन्नुपोऽञ्जसा ॥ ९ ॥

साऽऽटोपाऽरिक्कुलध्वंसी दुर्द्वयः क्षात्रतेजसा ।

साढम्बराऽसिविलसद्गोर्द्वयडो नृपसिन्धुरः ॥ १० ॥

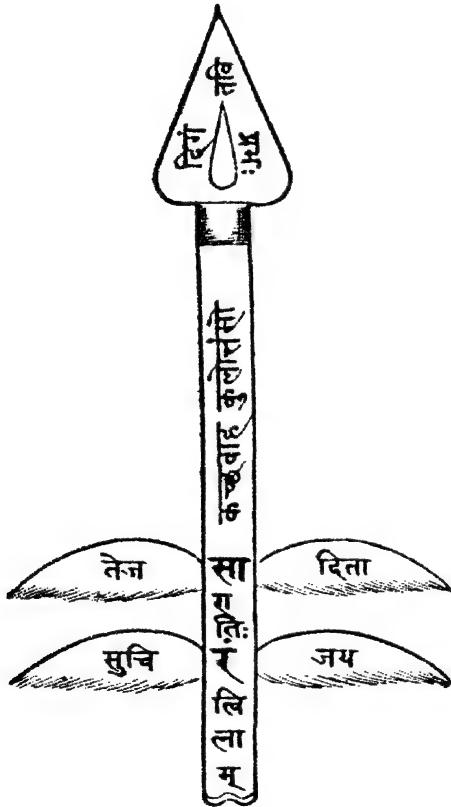

दाक्षिण्यपुण्यविभवो विद्वत्कुमुदचन्द्रमाः ।

माराऽभिरामो जयतान्मानसिहनृपः सदा ॥ ११ ॥

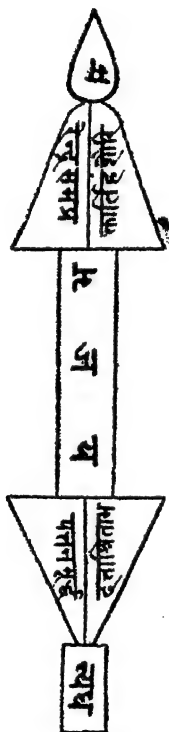
❀ शरबन्धः ❀

कच्छवाहकुलोत्तंसो दिगन्तविततप्रभः ।

तेजसा सादिताऽरातिः सुचिरं रञ्जयत्विलाम् ॥ १२ ॥

॥ शक्तिबन्धः ॥

जयपत्तनमूर्धन्य धन्य दत्ताऽऽश्रिताऽभय ! ।

यज भक्ताऽऽर्तिहं शौरिमरेन्द्रसमप्रभ ॥ १३ ॥

✽ खड्गबन्धः ✽

साटोपं सदपं यदरिकुलं तस्य नाशकः । सोपकरणः साटोपो वा यः असिः,
तेन विलसन् भुजदण्डो यस्य सः । नृपसिन्धुरो राजश्रेष्ठः ॥ ६-१० ॥

✽ धनुर्वन्धः ✽

माराभि०—कामवद् अभिरामः । चन्द्रमाः माराभिराम इत्यत्र विसर्ग-
लोपो बोध्यः ॥ ११ ॥

✽ शरबन्धः ✽

तेजोबलेनैव सादिताः नाशिताः अरातयः (शत्रवः) येन सः । इलां
पृथिवीम् ॥ १२ ॥

✽ शक्तिबन्धः ✽

भक्तातिहं शौरिम् (विष्णुम्) यज पूजय ॥ १३ ॥

सर्वराजाओं में सारभूत, संपत्ति और सौभाग्य के पात्र, गर्वित वैरि-
कुल का विध्वंस करने वाले, क्षत्रियतेजसे प्रभावशाली, भुजदण्ड में विकट
खड्ग लिये, नृपश्रेष्ठ श्रीमानमहाराज इस भूमिको सदा आनन्दित करते रहें ।
॥ ६-१० ॥

चातुर्य के कारण प्रशंसनीय वैभवशाली, पंडितरूपी कुमुदों के लिये
चन्द्रमा, कामदेव के समान मनोहर, श्रीमाननरेशका सदा जय हो । ॥ ११ ॥

कच्छवाह कुल के भूषण, जिनकी कान्ति दिगन्तों में फैली है, तेजसे
जिनने वैरियों का नाश कर दिया है, वे मानमहाराज भूमि को सदा अनुरक्त
करें । ॥ १२ ॥

जयपुर के मुकुट, आश्रितों को अभयदेनेवाले, इन्द्र के समान कान्ति-
शाली (हे राजन्) आप भक्तपीडाहारी हरिका अर्चन करें । ॥ १३ ॥

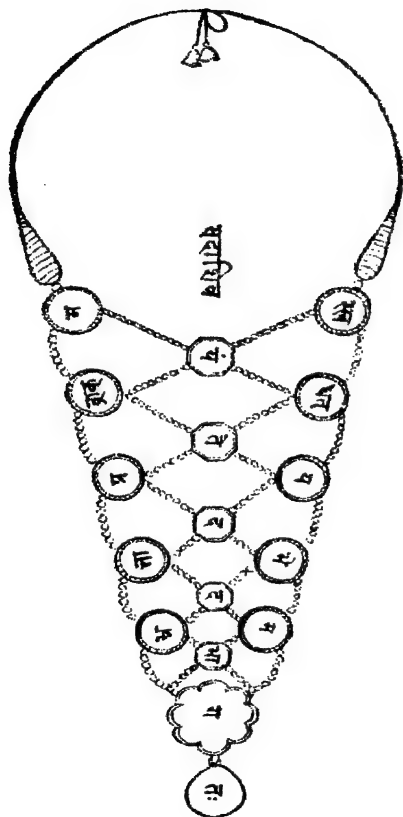
* गोमूत्रिकाबन्धः *

जन्	य	री	ब	जा	पे	का	कृन्
रा	ज	पु	ना	ष	सा	क्ष	र्य
काब्	वि	नोन्	हा	शं	र	णे	मन्

राजन् जयपुरीनाथ प्रजासापेक्षकार्यकृत् ।

राकान्जबिपुलोभाहा प्रशंसा रक्षणेऽर्यमन् ! ॥ १४ ॥

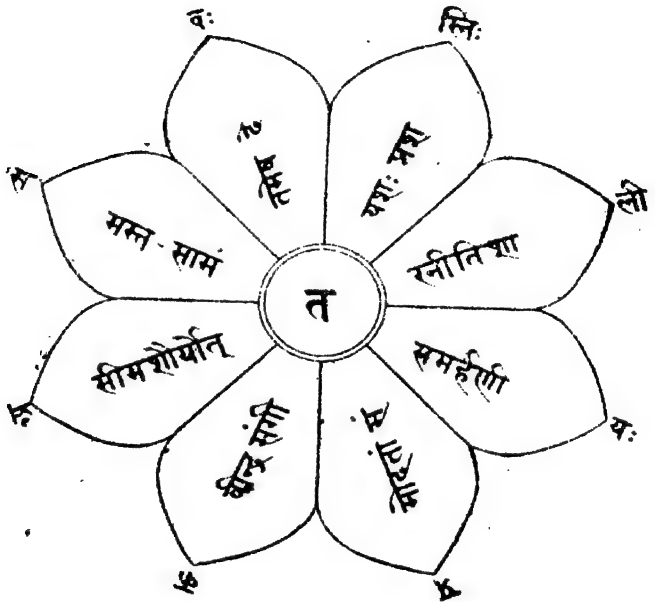
हारबन्धः ❁

सदाशिवस्वयं धत्ते यद्भेदमभागतः ।

सदा शिवमयं द्राक्ते प्रदत्तादभ्रभागतः ॥ १५ ॥

* अष्टदलकमलबन्धः *

समस्तसामन्तसमर्हणीयः

असीमशौर्योत्तरनीतिशाली ।

कवीन्द्रसंगीतयशःप्रशस्तिः

प्रमोदतां संततमेष देवः ॥ १६ ॥

✽ गोमूत्रिकाबन्धः ✽

प्रजासापे०-प्रजानाम् अपेक्षासहितानि (प्रजानुमतानि) कार्याणि करोति सः । रक्षणे अर्थमन् सूर्यरूप ! रक्षाकार्ये ते प्रशंसा (कीर्तिः) राकाचन्द्रवत् विपुलोत्कर्षा ॥ १४ ॥

✽ हारबन्धः ✽

स्वयं सदाशिवः (शम्भुः) अभागतः भागं विना निःशेषमिति यावत्, यस्य (तव, मानभूपस्य) अभेदं धत्ते धारयति । लोकपूज्यतायां शिवाद्भिन्न-स्वमित्यर्थः । अत्रभागतः कण्ठे मेघकान्तियुक्तः अयम् (शिवः) सदा सर्वदा भटिति ते तुभ्यं शिवं मङ्गलं प्रदत्तात् देयात् ॥ १५ ॥

✽ अष्टदलकमलबन्धः ✽

असीमशौर्यम् उत्तरं प्रधानं यस्यामेवविध-नीतिशाली ॥ १६ ॥

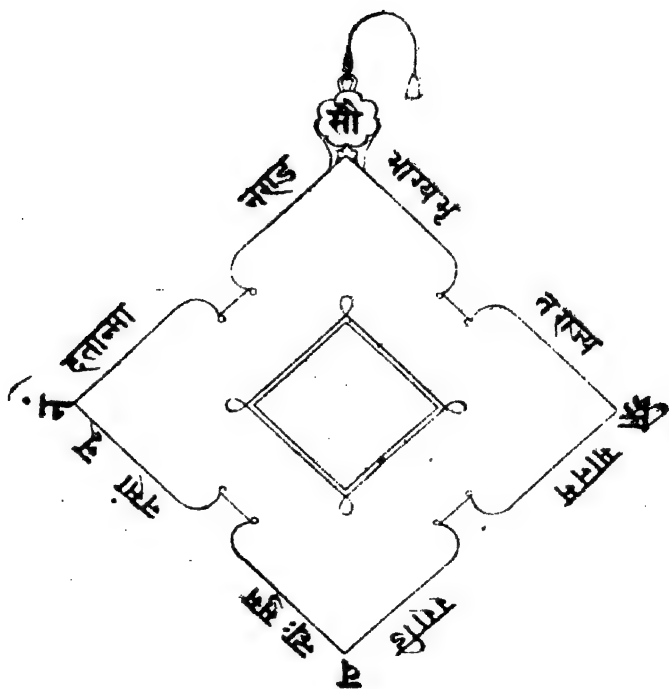
प्रजाकी इच्छानुसार कार्य करने वाले सूर्यसमान हे जयपुरीनाथ रक्षा करने में आपकी कीर्ति चन्द्रमा के समान विपुल है । ॥ १४ ॥

स्वयं शिव आपके साथ अभिन्नता रखते हैं अर्थात् आप शिववत् पूजनीय हो । अत एव कण्ठमें मेघकी सी कान्ति धारण करनेवाले सदाशिव आपको सदा शिव (कल्याण) दें । ॥ १५ ॥

संपूर्ण अधीन राजाओं के आदरणीय, असीम वीरता और नीतिसंशोभित, जिनकी यशःप्रशंसा को कवि गाते हैं, वह माननरेश सदा प्रसन्न रहें । ॥ १६ ॥

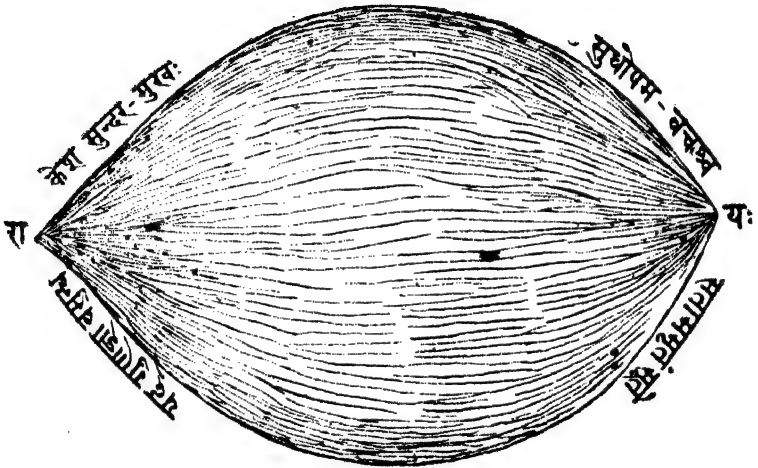
* 'लाकेट'बन्धः *

सौभाग्यभूतराज्यश्रीः श्रीमानमरराडिव ।

बन्धः सुमनसां नूनं नन्दताम्नानराडिसौ ॥ १७-॥

* श्रीफलबन्धः *

राकेशसुन्दरमुखः सुधोपमवचनयः ।

यः सताममृतं सूते यदुगुणज्ञा वसुन्धरा ॥ १८ ॥

* 'लाकेट' बन्धः *

सौभाग्येन युता राज्यलक्ष्मीर्यस्य सः । अमरराट् (इन्द्रः) सुमनसां
देवानां बन्धः, अयं तु सुमनसां साधुचेतसां बन्धः । अत एव इन्द्रसदृशः
असौ मानराजो नन्दतात् । चित्रकाव्ये विसर्गादीनां भेदो न परिगण्यत इति
राज्यश्रीः श्रीमानिति विसर्गाभावः समाधेयः ॥ १७ ॥

* श्रीफलबन्धः *

चन्द्रवत्सुन्दरमुखः, सुधोपमो वचनसमूहो यस्य सः । यः सज्जनानाम्
अक्षय्यं सुखमुत्पादयति । स जयपुरेन्द्रो जयत्विति प्रकरणाद्भ्यमेव ॥ १८ ॥

जिनकी राजलक्ष्मी सौभाग्यपूर्ण है, इन्द्र के सामन जो 'सुमनसों' से
वन्दनीय हैं [देवताओं से वन्दनीय इन्द्र, सुन्दरचित्तवालों से वन्दनीय मा-
ननरेन्द्र], यह माननरेन्द्र आनन्दित रहें' ॥ १७ ॥

जो चन्द्रमा के समान सुन्दर मुखवाले, अमृतकी तरह मधुर वचन-
वाले जो सज्जनों को सदा अक्षयसुख देते हैं, पृथिवी जिनके गुणों को जा-
नती है, [उन माननरेश का जय हो] । ॥ १८ ॥

भाषासमकम्

‘हिन्दी’

[अर्थात् हिन्दीभाषामयमपि पद्यं संस्कृतबद्धं भवति]

दो०—हे शङ्कर आनन्द कर सदा सु मङ्गल चार ।

मानसिंह भूपाल के अव कर जय जय कार ॥ १९ ॥

हिन्दीभाषायां स्पष्ट एवार्थः । संस्कृते तु—आनन्दं करोति तत्सम्बुद्धौ हे आनन्दकारक ! सदा सुमङ्गलं चारयति प्रजासु विस्तारयति तादृश ! । अवकर ! अवौ (रक्षकौ) करौ यस्य तत्सम्बुद्धौ, स्वहस्ताभ्यां लोकस्य रक्षाकारकेत्यर्थः । हे शङ्कर ! मानसिंहभूपालके जयकार त्वं जय । मानसिंहभूपतौ विजयं सृजन्नेव त्वं सर्वोत्कर्षेण वर्तस्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥

जय जयपुरधरणीधनी दारद भय कर दूर ।

सदा छत्रछायातले प्रजा सु सुख भर पूर ॥ २० ॥

हिन्दी—जयपुरधरणी के धनी (स्वामी) ! प्रजा के दारद के (दरिद्रता के) भय को दूर करो । आपकी छत्रछाया के नीचे, प्रजा सदा सुख से भरपूर रहै ।

संस्कृतम्—दारदभयकरदूर ! विषभयकारकान् दूरयति तत्सम्बुद्धौ, प्रजाऽनिष्टकारकेभ्यो रक्षकेत्यर्थः । ‘दारदो वत्सनाभश्चे’ त्यमरः । निजच्छत्रच्छायायास्तले प्रजासु सुखभरं पूरयति तत्सम्बुद्धौ । जयपुरधरण्याः स्वामी त्वं जय ॥ २० ॥

जयपुरधरणी धरण हित, जय जय मान महेन्द्र ।

सकल नरनि चित कामना पूरण कर मनुजेन्द्र ! ॥ २१ ॥

हिन्दी—जयपुरधरणी के धरण हित (धारण के लिये) हे मानमहेन्द्र आपकी जय हो २ । सकल मनुष्यों की चित्त की कामनाओं को हे मनुजेन्द्र ! आप पूरण करो ॥

संस्कृतम्—जयपुरधरण्या धरणे हितकारक ! सकलनरनिचितकामनापूरणकर ! सकलतरैः निचितानां कामनानां पूरणकारक ! मनुजेन्द्र हे मानमहेन्द्र ! त्वं जय जय ॥ २१ ॥

✽ जयपुरीयहिन्दी ✽

विघ्न हरण मङ्गल करण, नमो नमो गणराज ।

अव वाञ्छा पूरण करो, देवो बुद्धि दगाज ॥ २२ ॥

हिन्दी—दराज बड़ी (दीर्घदर्शिनी) बुद्धि देओ । अन्यत्सुस्पष्टम् । संस्कृतम्—(बुद्धिदानां राजा तत्सम्बुद्धौ, बुद्धिदायकेषु देवेषु श्रेष्ठतमेत्यर्थः) वाञ्छापूरणकारकः देवस्त्वम् अव, श्रीमन्तं मानसिंहदेवं रक्षेत्यर्थः । अन्त्रत्स्पष्टमेव ॥ २२ ॥

✽ भाषाचित्रम् ✽

[अग्रतः पृष्ठतो वा पठनेन यत्र भाषान्तरवाक्यं निःसरति ।]

✽ विवाहकालिकं हिन्दीचित्रम् ✽

अग्रतः

श्रीमद्भानुवंशवैजयन्ती भासतेऽसौ पुरो

मानमुन्नयन्ती कच्छवाहानां कुलक्रमे

नव्यसुमहार्हवरवसनविभासिनोऽमी

भूषा भूषयन्ति सभामग्न्या मानसंभ्रमे ।

पण्डिताः प्रगल्भन्ते कवित्वे मञ्जुनाथगिरा
कीर्तिस्ते दिगन्ते भातु भूयो जगत्संक्रमे
जयपुरराजमान मानमहाराजमणे !

यशसा विराजसे विवाहोत्सवसंगमे ॥ २३ ॥

कुलक्रमे वंशपरम्परायाम् कच्छवाहानां तद्वंशीयराजपुत्राणां संमानम् उन्नयन्ती उच्चैः कुर्वती असौ भानुवंशस्य वैजयन्ती [पञ्चरत्नध्वजः] भासते । मानसंभ्रमे मानमर्यादायाम्, अस्याः श्रेष्ठाः भूयाः सभां भूयन्ति । जगत्संक्रमणे [कलशान्तेऽपि] ते कीर्तिर्भाति । अत्र हि अग्रिमचराणां पठनेन 'श्रीमानभूप की जय' इति वाक्यं सिध्यति ॥ २३ ॥

✽ उर्दूचित्रम् ✽

[अग्रतः पृष्ठतश्चापि पठनेन यत्र उर्दू-छात्रगणो निःसरति]

चैत्रे मासि मोदन्ते मृगाङ्गं वीक्ष्य यद्वन्नरा
नन्दति तथैव त्वयि वीर ! सुप्रजा प्रजा .
जैत्रीयं विभाति भूमिभर्त्री ध्रुवधेनुविप्र-
पुञ्जपरिपालनोपकर्त्री भवतो भुजा ।

कुलमर्यादामें कच्छवाहों के संमानको ऊंचा करनेवाली, यह सूर्यवंशकी पताका फहरा रही है । नवीन और बहुमूल्यवस्त्रों से सुशोभित मातमर्यादा में श्रेष्ठ ये राजा दरबारको शोभित कर रहे हैं । मञ्जुनाथकी वाणीद्वारा पण्डित लोग अपनी प्रौढता प्रकट कर रहे हैं । कलशान्त पर्यन्त आपकी कीर्ति दिगन्तों में शोभित रहै । जयपुरमें विराजमान हे मानमहाराज ! विवाहोत्सव म आप यशसे शोभित हो रहे हैं ॥ २३ ॥

रञ्जयसे मर्त्यान्मञ्जुनाथ निजनीतिक्रमे
 मेदिनीयमामोदं दधाति त्वयि नीरुजा
 रज्यल्लोकलोचनचकोरकृते चन्द्रबिम्ब
 हे नृप तवावलम्बमर्हति महाऽब्धिजा ॥ २४ ॥

सुप्रजा सुसन्ततियुक्ता प्रजा । देव-गो-ब्राह्मणसमूहस्य रक्षणे उपकर्त्री,
 भूमिभारधारिणी ते जैत्री भुजा भाति । भुजः स्त्रीलिङ्गोऽपि-‘अथो भुजा । द्व-
 योर्बाह्वौ करे ॥’ इति मेदिनी । रज्यतां लोकलोचन-चकोराणां कृते चन्द्रबिम्ब-
 सदृश ! हे नृप महाब्धिजा लक्ष्मीः, तवाऽवलम्बनस्य योग्या । त्वं तस्यै अव-
 लम्बं ददासीति योग्यमेवेत्याशयः । अत्र हि अग्राऽक्षराणां अन्यवर्णानां च
 योगेन ‘चैन जैपुरमें रहे राजा प्रजा में जा व जा’ [‘स्थाने स्थाने’] इति
 ङर्दूष्यस्वरङो निःसरति ॥ २४ ॥

✽ सांकेतिकभाषाचित्रम् ✽

दो०-जन्तयपुन्तुररन्तसारन्तमणे दन्तक्ष ।

अन्तयि चिन्तिरमिन्तिमान्मन्तनुजान्रन्तक्ष ॥ २५ ॥

लोकाः मध्ये ‘न्त’ ‘द्र’ इत्यादिवर्णान्संमिश्रय सांकेतिकभाषां सुहृद्भिर्व्य-

चैत्रमासमें चन्द्रमाको देखकर जिसतरह मनुष्यों को आनन्द होता है
 इस तरह प्रजा आपके कारण आनन्दित होती है । भूमिका भार धारण कर-
 ने और देवता गौ ब्राह्मणों का पालन करने वाली विजयशालिनी यह आपकी
 भुजा सुशोभित है । आप अपने नीतिक्रमसे मनुष्यों को अनुरक्त करते हो ।
 निष्कण्टक हुई यह भूमि आपसे आनन्दित होती है । अनुरक्त प्रजाके लोचनों
 के लिये चन्द्रसदृश हे राजन् ! यह लक्ष्मी आपके अवलम्बन के योग्य है ।

बहरन्ति । तदनुसारम्—‘जयपुरसारमये दक्ष ! अयि चिरमिमान्मनुजान् रक्षे’ति वाक्यं संपद्यते ॥ २५ ॥

❀ बहुभाषामिश्रणचित्रम् ❀

[‘जौहरीबाजार’स्थले नानादेशीयजनाः दशहराद्वितीयदिनभावि‘सलक’—
मेखकं विलोकयन्तः संलपन्ति ।]

क०—‘ओह लुक दैट एलिफेन्ट इज़ कमिङ्ग हियर’
‘ज़र्क बर्क अस्प मानिन्दे परिन्द ये तमाम’
‘एइ दिके एसो हेरो की बहार पेशकेर’
‘किंमत कुबेरनी करी छै जरा जूओ आम ।’
‘वाइ वा सरस सहनाई ये सुनो तो सही’
‘काई खयी जाय यां चिरागच्यांको भारथो काम’
‘महाराजां चे भाऊ बन्धु आले हे पहा मित्र’
‘मानमहीपाले मङ्गु दृष्टिर्दीयतांतमाम्’ ॥ २६ ॥

अष्टभाषामयेऽस्मिन् तत्तद्देशीयानां स्वभावरुचिः सूचितेति सूक्ष्ममालो-
चनीयम् । अंग्रेजमहोदयो ब्रूते—‘(C)h look ! that Elephant is com-
ming hear’ ‘अयि पश्य, स हस्ती इत एवाऽऽगच्छन्नस्ति !’ पञ्चः पञ्चजयुतं
हस्तिनं विलोकयतो द्वीपान्तरवासिनस्तद्दर्शनात्कौतुकं प्रतीयते । उर्दूभाषामुञ्च-
पन् ‘पर्शियन’पण्डितः कश्चिन्माहम्मद आह—‘ज़र्क बर्क०’ ‘सुवर्णमयाः सर्वे-
ऽपीमे अश्वाः गमने पक्षिसदृशाः ।’ अनेन हि धनचाकचक्यलोलुपता अश्वभु-

जयपुरभूमिको आनन्दित करने में चतुर आप चिरकाल तक इन भ-
जुष्यों की रक्षा करते रहें ! ॥ २५ ॥

खवेदिता च व्यज्यते । वाङ्महाशयो भाषते-‘एह दिक्के०’-‘इत एहि, पश्य, वस्त्राणां कीदृशी शोभा’ । एतेन वङ्गीयानां स्वाभाविकी वस्त्र‘पारिपाठ्य’ रुचिः परिचीयते । धनवैभवं विलोक्यन्विस्मितो गुर्जरदेशीयः कथयति-‘किंमत कुबेरनी०’-‘कुबेरस्यापि मूल्यं कृतम्, इतस्तु किञ्चि पश्य !’ । अनेन गुर्जराणां धन-व्यापाररुचिः सूच्यते । ब्रजवासी जल्पति-‘वाह वा सरस०’-‘साधु साधु ! सरसं सहनायीवाद्यं तु शृणु तावत्’ । अनेन हि सर्वत्रापि रसिकतां प्रकाशयतो ब्रजवा-सिनः सहजसुभगैरक्षरैः कवितानुकूलं हृदयं परिज्ञायते । जयपुरीयः संलपति-‘काई खई जाय०’-‘किंवा कथ्यताम्, एतेषां दीपाधारवाहिनां विषमं कार्यम्’ । पूर्वं हि राजपरिचारका द्विशृङ्गकान्दीपाधारान् [‘दुसंखा’] आदाय अग्रतश्चल-न्ति स्म, येषामुभयतो बद्धा लेखा रुचिरा प्रतीयते स्म । कदाचिदतिनिकट-मागतानां दर्शकानामपसारणकार्यमप्यनेन अग्न्याधारेण विधीयते स्म । तादृ-शमेव व्यतिकरं प्रत्यक्षमात्मोपर्यनुभवतो जयपुरीयनागरिकस्य सेयमुक्तिरिति प्रायो बहुत्र व्यग्रता, व्याकुलता वाभिन्यज्यते । माराष्ट्रमहोदयो व्याहरति-‘महाराजाचे०’-‘नरेन्द्रस्य भ्रातृबान्धवाः आगताः, पश्य मित्र !’ । अनेन स्वाभा-विकवाक्येन, मरहट्टवन्धूनां प्रेमप्रवणता प्रतीयते । ‘मानमहीपाले०’-अनेन तु सर्वमवमुच्य तत्त्वोपरि दृष्टिः संस्कृतभाषाप्रणयिनः प्रकटीभवतीत्यलं विज्ञेयु ॥ २६ ॥

✽ भाषाद्वयचित्रम् ✽

कीर्तिपटलस्य यस्य सा काचन लक्ष्मीर्भाति

राकापतिरीक्ष्यते यदग्रे पुरुषिण्याक्षी

तादृगमौ गीयतेऽद्य राजसम्पदायां यतो

यस्य तुलनायां नरेनीयते न वै नाक्षी ।

मञ्जुनाथ यस्य यशो गीतिमुपवर्णयितुं

त्वमपि विभासि देशभाषासूक्तिसम्पाकी
 “तेज तुङ्ग ताजा बीर विक्रमके बाजा बजै
 राजा हू नजर करै मानमहाराजा की” ॥ २७ ॥

पुरुषिण्याकी अत्यन्त खल्युक्तः । निःसार इत्यर्थः । ‘तिलकल्ले च पि-
 ण्याकः’ अमरः । राजवैभवे असौ [मानमहाराजः] तादृगीयते यस्य तुलनायां
 नाकी [इन्द्रः] अपि न नीयते । हे मञ्जुनाथ ! यस्य यशो वर्णयितुं त्वमपि
 देशभाषासूक्तिषु सम्पाकी परिपाकयुक्तः [अर्थात् प्रौढः] भासि । का सा देश-
 भाषा, तामाह-“तेज तुङ्ग०” । तेजोयुक्तानि तारस्वराणि वा, उन्नतानि नवीनानि
 यस्य नरेशस्य वीरपराक्रमस्य वाद्यानि ध्वनन्ति । सीकरखेतराप्रभृतीनां राजा-
 नोऽपि यस्य महाराजस्य राजसभायामुपायनमुपहरन्ति ॥ २७ ॥

✽ वर्णपरिवर्तनचित्रम् ✽

[अर्थात् एकस्य वर्णस्य स्थाने वर्णान्तरस्थापने यत्रार्थान्तरचमत्कारः संपद्यते ।]

लास्यलीलाभाजनं भृतश्रीर्बलकर्षी सदा
 नूनं नव्यवाहननिविष्टोऽसौ सुखायते
 मीननयनोऽथ मन्यमानो वरणीयधनो
 वाहाऽऽकुलगेहो मतस्नेहो जनैः ख्यायते ।

जिनके कीर्तिपुञ्जकी वह अनिर्वचनीय शोभा है कि जिसके आगे च-
 न्द्रमा भी खली की तरह निःसार दिखाई देता है । राजसंपत्ति में आपकी
 वह प्रशंसा है कि जिसकी तुलनामें लोग इन्द्र को भी नहीं लेते । हे मञ्जु-
 नाथ जिनके यशवर्णन करने में तुम भी देशभाषाकी सूक्ति में परिपाकयुक्त
 अर्थात् प्रौढ मालूम होते हो ॥ २७ ॥

मञ्जुनाथ तावद्वर्ण्यतेऽसौ तव वैरिगणो
 यावन्मुखभागे हेतिसङ्गो न विभाव्यते
 श्रीमन्मानमेदिनीश ! पश्यामोऽर्थविकलमिमं
 सकलपदादौ हेतियोगो यदि जायते ॥ २८ ॥

हे श्रीमन्मानमेदिनीश ! मुखभागे संमुखतः यावत्तव हेतीनां शस्त्राणां रुद्धः न दृश्यते, तावत्तव वैरिगणः—‘लास्यलीलाभाजनम् (नृत्यादिदर्शनपात्रम्) भृतश्रीः, (संभृता शोभा लक्ष्मीर्वा यस्य), बलकर्षी (सैन्यं कर्षति सह नयति तच्छीलः), नव्येषु अश्व-रथादिवाहनेषु निविष्टः, सुखकारको भवति । तथा भीननयनः, लोकैः मन्यमानः, वरणीयं गुणिजनद्वारा प्रापणीयं धनं यस्य सः, वाहैः संकुलं गेहं यस्य, मतस्नेहः (जनैः आदृतः स्नेहो यस्य सः) च ख्यायते ।’ यदि तु सकलपदादौ सकलानां शत्रूणां पदादौ चरणाद्यङ्गेषु, हेतियोगः शस्त्रसम्बन्धः जायते, तर्हि तव इमम् वैरिगणम् अर्थेन पुरुषार्थेन विकलं रहितं पश्यामः । तव शस्त्रस्पर्शं जात एव सर्वेपि वैरिणो निरर्थकाः (भृतप्रायाः) भवन्तीत्याशयः । वास्तवे तु सकलानां कृतसमाप्तानां पदानाम् आदौ ‘ह’

लास्य०—नृत्यादि कौतुक देखने का अधिकारी, भृत०—लक्ष्मी अथवा शोभा से पूर्ण, बल०—सदा सेना साथ रखनेवाला, नव्य०—नवीन नवीन वाहनों पर बैठा हुआ यह सुखकारक होता है । भीन०—मछली की तरह चंचलनेत्रवाला, मन्य०—सब लोगों से संमान किया गया, वर०—गुणी लोगों से प्रापणीय है धन जिसका, वाहा०—अश्वरथादि वाहनों से भरा हुआ है घर जिसका, मत०—लोगों से संमानित है स्नेह जिसका, यों प्रख्यात होता है । मञ्जुनाथ कहता है कि तुम्हारे वैरी गण का यों वर्णन तब ही तक होता है जब तक मुख आदि अङ्गों में तुम्हारा ‘हेति’ अर्थात् शस्त्रोंका संग नहीं होता । किन्तु हे माननरेश ! ज्योंही सब ‘पद’ पैर आदि अङ्गों में ‘हेति’ अर्थात्

इतिवर्णस्य सङ्गो यावन्न दृश्यते तावदेव 'लास्यलीलाभाजनम्' इत्यादिरूपेण तव वैरिगणः वर्ण्यते । यदि तु सकलसमस्तपदानाम् आदौ 'ह' इतिवर्णस्य योगः जायते तर्हि पूर्वेण वाच्यार्थेन विकलं पश्यामः । अर्थात् आदौ 'ह कार-परिवर्तनेन अर्थान्तरमेव संपद्यते यथा—'हास्यलीलाभाजनम् जनानाम् उपहासपात्रम्), हृतश्रीः, हलकर्षी (राज्यच्युतत्वात् हलकर्षणेन जीवनशीलः), अत एव असौ हव्यवाहननिविष्ट एव अग्निमाकृत एव सुखं लभते, पूर्वमनुभूतराज्यसुखत्वादस्य मरण एव सुखं भवेदित्याशयः । हीननयनः, हन्यमानः, वनं गतः वनेचरादिद्वारा हरणीयधनः, हाहाकाराऽऽकुलगोहः, अत एव जनैः हतस्नेहः असौ ख्यायते ॥ २८ ॥

श्लोका योग होता है वैसे ही इस वैरिगण को हम अर्थ याने पुरुषार्थ से रहित देखते हैं । दूसरा अर्थ यह है—तुम्हारे वैरिगण की तब ही तक 'लास्यलीलाभाजनम्' इत्यादि विशेषणों से तारीफ़ होती है जब तक प्रत्येक पदमें 'हेति' अर्थात् 'ह' इति अक्षरका योग नहीं होता । यदि प्रत्येक समस्त-पद के आदि में 'ह' का योग होजाय तो अर्थ से विकल हो जाता है । जैसे—लास्य में 'ह' होने से 'हास्यलीलाभाजनम्' लोगों के उपहास का पात्र, 'हृतश्रीः' (छीन ली है श्री जिसकी), हलकर्षी (राज्यच्युत होने के कारण हल चलाकर जीवन बिताने वाला), (अतएव) हव्यवाहननिविष्ट एव अर्थात् पहले राज्यसुख भोगने के अनन्तर अन्त में यह दुःख भोगने के कारण अग्नि में पहुँच कर ही सुख पाता है । हीननयन, हन्यमान (लोगों से स्थान स्थान पर ताड़न किया गया) हरणीयधन (हरण करने योग्य है धन जिसका) हाहाकुलगोह (हाय हाय शब्दसे व्याकुल है घर जिसका) अतएव 'हतस्नेह' लोगों में यह नष्ट-स्नेह प्रख्यात होता है । ॥२८ ॥

❀ मकारादिचित्रम् ❀

मत्तारातिकुलस्य मानहरणो मित्रार्तिचिन्ताहरो
मीलन्मानिजनाय मुक्कविभवो मूर्द्धाभिषिक्ताऽग्रणीः ।
मेधावन्मनुजेषु मैत्ररुचिरो मोघेतरश्रीसखो
मौर्वीभृन्महिपेषु मंजुमहिमोन्मः स्यात्स मानप्रभुः ॥ २६ ॥

मत्तस्य वैरिकुलस्य मानहारकः, मित्राणाम् आर्तिचिन्ताया हारकः, मीलते
दैव्यं गच्छते मानिजनाय दत्तवैभवः, बुद्धिमत्पुरुषेषु मैत्रेण (मित्रभावेन) रु-
चिरः, अमोघायाः श्रियाः सखा, मौर्वीभृत्सु (धनुर्धारेषु) राजसु मञ्जुम-
हिना श्रेष्ठमाहात्म्येन उन्मः उत्कृष्टलक्ष्मीकः सः (प्रसिद्धः) मानसिंहप्रभुः
स्यात् । प्रार्थनायां लिङ् ॥ २६ ॥

❀ बहिरार्पिका ❀

[प्रभस्योत्तरं पद्यतो बहिर्भूतमेवेत्यर्थः]

दो०-संबोधय संमानमथ कः स्वामी विपिनेषु ।

जयपुरमण्डलमवति कस्तिलकः क्षितिपात्रेषु ॥ ३० ॥

संमानं संबोधय, अर्थात् मानस्य किं सम्बोधनम् ? उत्तरम् 'मान ! ।

प्रत्येक पद के आदि का वर्ण 'म मा मि मी' आदि होते हैं-वे मानमहा-
राज प्रमत्त वैरिकुल के मान और मित्रों की दुःखचिन्ता के हरण करने वाले,
मानी लोगों को वैभव देने वाले, क्षत्रियों में अग्रगण्य, बुद्धिमान् पुरुषों में
मित्रभाव से मनोहर, अमोघ लक्ष्मी के स्वामी, धनुर्धारी राजाओं में श्रेष्ठम-
हिमा के कारण उत्कृष्टशोभा वाले हों [यह भगवान् से प्रार्थना है] ॥ २६ ॥

विपिनेषु कः स्वामी ? उत्तरम्-‘सिंहः’ । चित्तिपालेषु तिलकायितः कः जयपुरमण्डलम् अवति ? संमिलितमुत्तरम्-‘मानसिंहः’ ॥ ३० ॥

✽ अन्तर्लपिका ✽

[प्रश्नस्योत्तरं पद्यान्तर्गतम्]

सिंहमाह मुग्धा नु किम्, मनुजैः क रतिरभाजि ।
क मुदमयति जयपुरधरा, ‘मानसिंहनरराजि’ ॥ ३१ ॥

मुग्धा नायिका हस्तादिषु स्पृशन्तं सिंहम् किम् आह ? उत्तरम्-‘मा’
‘न’ सिंह ! (हे सिंह ! मा स्पृश, न खेदयेत्यादि) । प्रजाजनैः क प्रीतिः
अभाजि (अकारि, ? उत्तरम्-‘नरराजि’ ॥ ३१ ॥

✽ द्वादशराशिचित्रम् ✽

मेषयुद्धमङ्गणेषु, भूरिभारवाही वृषो,
मिथुनं तवैव, रथं कर्कोऽश्र्वति सोत्सवम्
सिंहस्यापि विक्रमं विहंसि, पुरे कन्याः शतं
न्यायतुला द्वारे, याति वृश्चिकः पराभवम् ।

प्रश्न-मान को संबोधन करो । उत्तर-‘मान’ । जंगलों में स्वामी कौन ?
उत्तर-‘सिंहः’ । राजाओं में तिलकायित कौन हैं जो जयपुरमण्डल की रक्षा
करते हैं ? संमिलित उत्तर-‘मानसिंहः’ ॥ ३० ॥

प्र०-मुग्धा नायिका हस्तादि स्पर्श करते हुए सिंहान्तनामवाले पति को
क्या कहती है ? उ०-‘मा’ (‘मत छुओ’) ‘न’ (मत दुःख दो आदि) । प्र०-
प्रजाजन किसमें प्रीति करते हैं । उ०-‘नरराजि’ राजा में । प्र०-जयपुरधरा
किस पर प्रसन्न होती है ? संमि० उ०-‘मानसिंहनरराजि’ मानसिंह नरेश में
॥ ३१ ॥

किं बहुना हस्ते धनुर्मकरोस्ति कुण्डलेषु
 कुम्भो जलवाही, मीनमीचे तव दृक्स्तवं
 स्फीतयशोगाशिसुप्रकाशिगुणवश्यतया
 भाषितमिदं ते राशिवलयेन वैभवम् ॥ ३२ ॥

तत्र अङ्गनेषु 'आतिश' प्रभृति-पशुयुद्धक्रीडाक्षेत्रेषु मेवाणां युद्धम् (भा-
 ति) । मिथुनं तवैव, त्वमेव श्रीश्रीमत्या महाराज्याः सहकारेण मिथुनीभूतोऽ-
 सीत्यर्थः । तव रथं कर्कः (श्वेतोश्वः) वहति । 'वृष्टयः स्थौरी सितः कर्कः'
 अमरः । मृगयाक्रीडायां सिंहस्यापि पराक्रमं पराकरोषि । राशिचक्रे एकैव कन्या
 (राशिः), भवतः पुरे शतं कन्या इत्याशयः । भवतो द्वारे न्यायस्य तुला,
 भवतः शासने विवदमानानां जनानां सुसमीक्षितो न्यायो भवतीत्याशयः ।
 वृश्चिकः (तत्सदृशो दुष्टः) तिरस्कारं गच्छति । मीनं तव दृशोः स्तुतिकारकं
 वीक्षे । स्तौतीति स्तवः, दृशोः स्तवः दृक्स्तवः, पचाद्यच् । विशदेन यशोरा-
 शिना सुप्रकाशिनो ये गुणाः तद्वशीभूततया, राशिवलयेन एवं ते प्रभुत्वं सू-

मेव आदि बारह राशियां—तुम्हारे आँगन में 'मेघ' अर्थात् मैदों का
 युद्ध होता है । 'वृष' (बैल) तुम्हारे यहां भार डोता है । 'मिथुन' अर्थात्
 श्रीमहाराजी के सहवास से युगल तो आप स्वयं हैं । 'कर्क' (श्वेतघोडा)
 आपके रथ को खेंचता है । 'सिंह' के पराक्रम को भी आप तोड़ देते हो ।
 राशिचक्र में एक 'कन्या' है किन्तु आपके नगर में सैकड़ों हैं । न्याय की
 'तुला' आपके दरवाजे पर है । 'वृश्चिक' (अर्थात् विच्छू की तरह दुष्ट
 लोग) पराजय पाते हैं । अधिक क्या, हाथ में 'धनुष' और आपके कुण्डलों
 में 'मकर' (मछलियां) हैं । 'कुम्भ' (घड़ा) तो आपके यहाँ जल भरता है !
 'मीन' (मछली) आपके नेत्र की स्तुति करती है [अर्थात् आप मछली से
 भी सुन्दर नेत्र वाले हैं] । यों स्वच्छ यश से सुप्रकाशित आपकी गुणराशि

चितम्, अर्थात् राशिचक्रमपि तवानुगामि सदनुवर्तत इत्याशयः । क्रमशो मेष-
वृषादिराशयः सूचिता इति स्लावली ॥ ३२ ॥

✽ षष्ठवः ✽

हेमन्तागमोऽस्ति मदमत्तमल्लिकाभरेषु
 क्षेमं तावदस्तं कीर्तिशिशिरेऽरिकञ्जानाम्
 सूरिसद्वकारकुले वीक्ष्यते वसन्तोदयो
 दृश्यते दुरन्तो ग्रीष्मगरिमाऽज्ञगुञ्जानाम् ।
 मञ्जुनाथ वैरिवधूवीक्षणेषु वर्षाऽऽगमो
 लसति सहर्षा शरत्कारुकाशकुञ्जानां
 सपदि समस्तानृतूनेवमिह तूल्लिखामि
 मध्येऽहं महीन्द्रमानसिंहयशःपुञ्जानाम् ॥ ३३ ॥

मदोन्मत्ता जना एव मल्लिकावृत्तसमूहाः तेषु तव यशःपुञ्जाः हेमन्त-
 तुविकाससदृशाः । हेमन्ते यथा मल्लिका म्लायन्ति तथा तव यशः श्रुत्वा
 मदमत्ता भयेन स्वाविनयं त्यजन्तीत्याशयः । कीर्तिरूपे शिशिरतौ वैरिरूप-क-
 मलानां क्षेमम् अस्तम् । शिशिरतौ कमलानीव, तव कीर्त्या अत्यः प्राप्तपरा-
 भवाः क्लेशं लभन्त इत्याशयः । अज्ञरूपाणां गुञ्जावृत्ताणां दुरन्तो ग्रीष्म-
 हिमा दृश्यते । ग्रीष्मे यथा गुञ्जाः शुष्यन्ति तथा मूढास्तिरस्क्रियन्ते । वैरिव-
 धूनेत्रेषु प्रावृडागमः, दयितविरहाकुलास्ताः सर्वदा रुदन्तीत्यर्थः । कारवः

से वशीभूत होने के कारण समस्त 'राशिवलय' ने आपका वैभव कहा है ।
 अर्थात् राशिचक्र भी तुम्हारे अनुगामी होकर चलता है ॥ ३२ ॥

कृतिशीलाः शिल्पिनस्तद्रूपाणां काशगुल्मानां शरत्, भवतः सकाशात्प्राप्तपा-
रितोषिकाः कर्मचतुराः प्रफुल्लन्तीत्यर्थः । इह तु-एवं यशःपुञ्जमध्ये षडपि
ऋतून्समर्थयामीत्याशयः ॥ ३३ ॥

❀ द्वादशमासाः ❀

चैत्ररथचारावमी आरामे विभान्ति द्रुमा
वै शाखाऽवनम्रा अपि ज्येष्ठा गुणं जानताम्
आषाढोपपन्ना मुनयोऽपि यशःश्रावणाय
भाद्रपदे भान्तो यान्ति चारिवनोपमानताम् ।
कार्तिकसमस्य ते भयेन मार्गमीयुश्चलाः
पौषकमलाकरा इवाऽगुः खला म्लानतां
माघे भानुभास इव मन्दाः संयदन्ते द्विषो
वीक्षन्तेऽनिशं ते फुल्लफाल्गुनसमानताम् ॥ ३४ ॥

छहों ऋतु-महीन्द्र श्रीमानसिंहजी के यशःपुञ्ज में मैं समस्त ऋतुओं
का उल्लेख करता हूँ क्यों कि मदनोन्मत्त रूपी मल्लिकाओं के लिये यह
(यश) हेमन्त ऋतु है । [हेमन्त में जैसे मल्लिका (बेला) कुम्हला जाती है
वैसे ही उन्मत्त पुरुषों की यहाँ गुज़र नहीं] । आपकी कीर्तिरूपी शिशिर
ऋतु में वैरीरूप कमलों का कुशल अस्त है, अर्थात् वैरियों का पूर्ण पराभव
है । पण्डितरूपी आम के वृक्षों के लिये यह (यश) बसन्त है अर्थात् उन्नति
देनेवाला है । मूर्खरूपी बुँघचियों के लिए यह दुरन्त ग्रीष्मऋतु है अर्थात्
सूखे जा रहे हैं । वैरिवधुओं के नेत्रों में यह वर्षा है [उनमें सदा आँसू
बहते रहते हैं] । शिल्पी (कारीगर) रूपी काँसकुओं के लिए यह 'शरत्'
ऋतु है क्यों कि कारीगर इस समय प्रफुल्लित हैं ॥ ३३ ॥

वै (निश्चयेन) शाखावनम्ना अपि गुणाभिज्ञलोकानां कृते ज्येष्ठाः (प्रशस्ताः) अमी द्रुमाः, चैत्ररथवत् कुबेरारामवत् चारौ सुन्दरे तवाऽऽरामे भान्ति । पालाशदण्डेन युक्ताः मुनयोऽपि, भद्राणामिदं भाद्रम्, भद्रलोक-संबन्धिनि पदे (सिंहासन इत्यर्थः) भान्तः सन्तः प्रख्यातस्य तव यशसः श्रावणाय शुभ्रवस्त्रावृतत्वात् आश्विनसमानतां यान्ति । श्वेतवसनधारिणो मुनयोऽपि त्वामागत्य तव प्रशस्तिं गृणन्तीत्याशयः । चपला राजानः, गुह-समानवीरस्य तव भयेन मार्गं सन्मार्गम् ईयुः अनुसस्रुः । पौषमासे कमल-पण्डा इव खला म्लानताम् अगुः प्रापुः । माघमासे यथा भानोः भासः (व्यु-तयः) तथा मन्दीभूताः वैरिणः, संयदन्ते (समरान्ते) नवपराक्रमस्य फाल्गुनस्य (अर्जुनस्य) समानतां ते वीक्षन्ते । सदा युद्धे त्वामर्जुनवत्पराक्रमिणं वैरिणो जानन्तीत्याशयः ॥ ३४ ॥

✽ सप्त वाराः ✽

श्रीमानयमादित्यो विभाति तव वंशधरो

नित्योदितसोमसोदरास्ते कीर्तयोऽञ्चन्ते

बारह महीनं—‘चैत्र’रथ अर्थात् कुबेर के उद्यान के समान सुन्दर इस आपके बाग में वो वो वृक्ष शोभित हैं जो ‘वै’ (निश्चय) शाखाओं से नम्र हैं तौ भी गुणजों की दृष्टि में ‘ज्येष्ठ’ याने बड़े हैं । ‘आषाढ’ अर्थात् पाला-शदण्ड से युक्त मुनि भी यशः‘श्रावण’ अर्थात् सुजस सुनाने के लिये ‘भा-द्रपद’ भद्रलोगों के पद (आसन) अर्थात् सिंहासन पर सुशोभित होकर श्वेतवस्त्रों से ‘आश्विन’ (कार) के महिने की समानता धारण करते हैं । ‘कार्तिक’—(स्वामिकात्तिक)—सदृश तुझारे भय से चपल लोग ‘मार्ग’ (रास्ता और अगहन महीना) पर आगये । ‘पौष’ में कमलखण्ड की तरह दुर्जन क्रान्त होगए । ‘माघ’ में सूर्याऽऽतप की तरह युद्ध में मन्द पड़गए ऐसे वैरिण प्रसन्न ‘फाल्गुन’ अर्थात् अर्जुन के साथ आपकी समानता देखते हैं ॥ ३४ ॥

मङ्गलमनोज्ञास्तव सर्वविधयोऽमी बुधा-
 स्तुलितबृहस्पतयो नित्यमुपतिष्ठन्ते ।
 मञ्जुनाथ कविमण्डिता ते सभाभूमिर्भाति
 शनिवदशनिहताः शत्रवोऽद्य वेपन्ते
 अन्योन्यं विभज्यमानसेवाऽवसरास्त्वाममी
 सप्ताऽपि च वासराः सरागमभिषेवन्ते ॥३५॥

अयम् आदित्यः तव वंशप्रवर्तकः । नित्योदितसोमस्य (चन्द्रस्य)
 सोदराः समानास्ते कीर्तयः अञ्चन्ते परितः प्रसङ्गन्ति । प्रसिद्धश्चन्द्रः क्षयमपि
 गच्छति, परं नित्याभ्युदयशालिनश्चन्द्रस्य समानास्त्वत्कीर्तय इत्याशयः । तव
 सर्वविधयः (सर्वकार्याणि) मङ्गलेन अभ्युदयेन मनोज्ञाः, तव सर्वकार्येषु
 स्वत एव मङ्गलं भवतीत्यर्थः । बृहस्पतिसमानाः अमी पण्डितास्त्वां नित्यं
 संगच्छन्ते । यथा शनिग्रहेण हतास्तथा अशनिनापि (इन्द्रवज्रेणापि) आह-
 तास्ते शत्रवो भयात्कम्पन्ते । एवं परस्परं त्वत्सेवावसरं विभज्य, आदित्य-
 सोमाद्याः सप्तापि वासरास्त्वां सेवन्ते । कविः शुक्रोपि ॥ ३५ ॥

सात वार—यह 'आदित्य' (सूर्य) तो आपके वंशधर हैं । नित्य
 उदय होने वाले 'सोम' (चन्द्र) के समान आपकी कीर्ति है । आपके सब
 कार्य 'मङ्गल' से मनोहर हैं और ये 'बुध' (पण्डित) जो कि 'बृहस्पति' के
 समान हैं आपके पास नित्य उपस्थित होते हैं । आपकी सभा 'कवि' (कवि-
 ता करने वाले और शुक्र) लोगों से मण्डित है । आपके शत्रु 'शनि' की तरह
 प्रचण्ड अशनि (वज्र) से आहत होकर काँप रहे हैं । यों सेवा के अवसर को
 परस्पर विभाग करके सातों ही वार अनुराग से आपकी सेवा करते हैं ॥३५॥

✽ श्लोकः ✽

आदित्यस्तव कीर्त्यतां कुलगुरुः, सोमोपमानं यशो
 भूमौ भातु, सदैव मङ्गलमयी मूर्तिस्तवाऽऽलोक्यताम् ।
 स्तौतु त्वां बुधमण्डली, गुरुजनस्त्वामाशिषा मण्डयेत्
 श्रीमन्मानवशक्र ! शुक्रमपि ते शत्रौ शनिर्जायताम् ॥३६॥
 ते शुक्रं शौर्यम्, शत्रौ शनिः (शनिवद् भयङ्करम्) भवतु ॥ ३६ ॥

✽ अलङ्काराः ✽

उपमाविचित्रचारुचूडामणिचित्रा, श्लेष-
 कुण्डलविचित्रा, हेतुहारमियभीयते
 ललितललन्तिका प्रतीपपत्रपाश्यासुखा
 रूपककेयूरमन्पमूर्मिकाऽप्युदीयते ।
 काव्यलिङ्गकङ्कणनिरुक्तियुक्तिकाञ्चीयुता .
 सारहंसको विनोक्तिनूपुरोऽपि नीयते
 दीव्यदलङ्कारैर्भूरिभङ्गारितदेहलता
 सेयं स्रक्तिसुन्दरी त्वदङ्गाऽऽगममीहते ॥ ३७ ॥

उपमाऽलङ्कारविचित्राऽलङ्कारावेव चारुचूडामणिस्थानीयौ ताभ्यां चित्रा

‘आदित्य’ को तो आपका कुलगुरु कहना चाहिये । सोम के समान
 आपका यश सुशोभित हो । ‘मङ्गल’मयी आपकी मूर्ति सदैव देखी जाय ।
 ‘बुध’ आपकी स्तुति करें, ‘गुरु’ लोग आशीर्वाद से आपको मण्डित करें ।
 आपका ‘शुक्र’ (शूरता) शत्रुओं पर ‘शनि’ हो ॥ ३६ ॥

आश्चर्यकारिणी । इयं (सूक्तिसुन्दरी) हेत्वलङ्काररूपं हारमीयते प्राप्नोति । प्रतीपालङ्कार एव पत्रपाश्या (ललाटभूषणम्) तथा सुलकारिणी । रूपकरूपं केयूरम्, अल्पालङ्कार एव ऊर्मिका (अङ्गुलीयकम्) उदीयते । काव्यलिङ्गं कङ्कणः, निरुक्तियुत्तयलङ्कारौ काञ्ची एताभ्यां युता । सारालङ्कारो हंसकः पादकटकः । दीव्यग्निरभिरलङ्कारैः ऋङ्कारयुक्ता देहलता यस्याः सा इयं सूक्तिसुन्दरी भवदङ्काऽऽश्रयं वाञ्छति । कविताऽधुना भवतः अङ्कागताऽस्ति, इदानीं तत्सभाजनं त्वदधीनमिति सूच्यते ॥ ३७ ॥

✽ श्लोकः ✽

दृष्टान्तस्त्वमिलाभृतां परिकरस्ते प्रत्यनीकाऽपहः

सारो वाचि, विकस्वरास्तव गुणाः, कस्ते प्रतीपो भवेत् ।

उल्लासो मनसि, प्रहर्षणगुणाद्वक्रोक्तिरस्तं गता

नानाऽलङ्कृतिसार भास्करकुलाऽलङ्कार जीव्याश्चिरम् ॥३८॥

त्वम् इलाभृतां (राज्ञाम्) दृष्टान्तभूतः । ते परिकरः (परिजनः) श-

अलङ्कार-‘उपमा’ और ‘विचित्र’ अलङ्कार चूडामणि (शिरोभूषण) हैं जिनसे यह आश्चर्यकारिणी है । श्लेषरूपी कुण्डल से विचित्र है । ‘हेतु’ अलङ्काररूपी हार धारण कर रखा है । ‘ललित’ इसकी लम्बी माला है । प्रतीपरूप। ललाटभूषण से यह सुलकारिणी है । ‘रूपक’ बाजूबन्द और ‘अल्प’ अलङ्कार अँगूठी है । ‘काव्यलिङ्ग’ रूपी कङ्कण तथा ‘निरुक्ति’ और ‘युक्ति’ रूपी काञ्ची (करधनी तगडी) से यह युक्त है । ‘सार’ पैर का कडा और ‘विनोक्ति’ पाजेब हैं । यों चमत्कारयुक्त अलङ्कारों से ऋङ्कारितशरीरवाली यह सूक्ति- (कविता) सुन्दरी आपके अङ्क का आश्रय चाहती है [इसका आदर अब आपके अधीन है] ॥ ३७ ॥

त्रुनाशकः । प्रहर्षणगुणात् सदाप्रसन्नतारूपाद् गुणात्, वक्रभाषणं त्वयि नास्त्येव । नानाविधभूषणानां सारभूत ! (अर्थात् भूषणानामपि भूषक) । पक्षे दृष्टान्तादयोऽलङ्काराः सूच्यन्त एवेति मुद्रा ॥ ३८ ॥

✽ छन्दांसि ✽

श्रीस्ते पञ्चचामरमरुद्धिर्मदलेखाऽऽवहा
लक्ष्मीरतिलेखा तव हस्ते लोकनीयेयम्
पृथ्वी त्वपराजिता जयाय ते रथोद्धताऽद्य
चित्रं स्वागताय संप्रहर्षिणी त्वदीयेयम् ।
आर्याणां मनोरमा नरेन्द्र गुणगीतिरहो
चित्रा वैरिलोकेष्विन्द्रवज्रायिता जातेयं
वंशस्थाऽङ्गशालिनी सुवृत्तपरिपालिनी ते
कीर्तिर्जयमालिनी मनःसु माननीयेयम् ॥ ३९ ॥

तव श्रीः (लक्ष्मीः शोभा वा) पञ्च-चामराणां पवनैः, मदचिह्नधारिणी । त्वं चामरपवनैः प्रमदितचित्तो भासीत्याशयः । तत्र हस्तं राजलक्ष्म्याः

आप राजाश्रयों के 'दृष्टान्त' हैं । आपका 'परिकर' (परिजन) 'प्रत्यनीक' अर्थात् शत्रुश्रयों को मारने वाला है । आपकी वाणी में 'सार' और गुण 'विकस्वर' (फैलनेवाले) हैं । फिर भला कौन आपके 'प्रतीप' (विरुद्ध) होगा ? आपके मन में 'उत्साह' है । 'प्रहर्षण' (प्रसन्नता) गुण से 'वक्रोक्ति' (बाँका बोलना) आपके संमुख अस्त है । नानाअलंकारों के सारभूत हे भानु-कुल के अलंकार ! आप चिरंजीव रहें । [यहां 'दृष्टान्त' 'परिकर' आदि अलङ्कारों की भी सूचना है] ॥ ३८ ॥

छन्दों की सूचना—आपकी राजलक्ष्मी (अथवा शोभा) पाँच चँवरों की वायु से मदचिह्न धारण करने वाली है । आपके हाथ में राजलक्ष्मी

रतेः प्रीतेः लेखा (रेखा) दर्शनीया, तव हस्ते तथा सौभाग्यरेखास्ति यथा राजलक्ष्मीस्त्वां प्रीत्येव सदानुसरति । तव जयाय (विजययात्रायै) रथद्वारा उद्घृष्टा; अपराजिता अन्येन राज्ञा न विजिता, स्वदीया इयं पृथिवी, तव स्वागतविधानार्थं प्रहर्षयुक्तास्तीति चित्रम् । हे नरेन्द्र ! तव गुणगीतिः आर्यजनानां मनोरञ्जिकाऽपि वैरिषु इन्द्रवज्रसदृशी पीडाकारिणी जाता इति इयं गुणगीतिर्विचित्राऽस्ति । अत एव वंशस्थेन अङ्गेन (चिह्नेन पञ्चरङ्गध्वजादिना) शोभमाना सद्बृत्तपालिका विजयमालाधारिणी ते कीर्तिः सज्जनानां मनसि संमाननीया । अत्र हि क्रमशः श्री-पञ्चचामर-मदलेखा-लक्ष्मी-रतिलेखा-पृथ्वी-अपराजिता-जयकरी-रथोद्धता-चित्रस्वागता-प्रहर्षिणी-आर्या-मनोरमा-नरेन्द्र-गीति-चित्रा-इन्द्रवज्रा-वंशस्थ-शालिनी-कीर्ति-मालिनी छन्दांसि नामतः सूचितानि भवन्ति । बहूनि वृत्तरत्नाकरे, बहूनि च छन्दःप्रभाकरे (हिन्दीग्रन्थे) द्रष्टव्यानि ॥ ३१ ॥

✽ श्लोकः ✽

मन्दाक्रान्तामव तव यशःशालिनीं वीर पृथ्वी-
मार्योन्नेयां प्रथयतु भवान् भानुवंशस्थगीतिम् ।

की प्रीति की रेखा देखने योग्य है । आपकी विजययात्रा के लिए रथसे खुदी, दूसरे किसीने नहीं जीती ऐसी यह आपकी पृथिवी आपके स्वागत के लिए हर्षयुक्त है । हे नरेन्द्र ! आपकी गुणगीति आर्यजनों के लिये मनोरञ्जक है तो भी आश्चर्य है कि वैरीलोगों में वह इन्द्र के वज्र के समान पीडा करने वाली है । वंशस्थ अङ्ग से अर्थात् खानदानी चिह्न (पँचरङ्ग झण्डा आदि) से शोभित, सद्बृत्तको पालन करने वाली, विजयमाला धारण करने वाली, आपकी कीर्ति सज्जनों के मन में संमाननीय है । इस पद्य में क्रमशः श्री-पञ्चचामर-मदलेखा-आदि छन्दों की सूचना है, जिनके लक्षण आदि हिन्दी के 'छन्दःप्रभाकर' में देखिये ॥ ३१ ॥

विद्युन्मालाललितभवने श्रीर्जयस्रग्धरा स्ता-

त्कामक्रीडा तव रिपुगणेष्विन्द्रवज्रायिताऽस्तु ॥ ४० ॥

हे वीर ! साम्प्रतं मन्दजनैराक्रान्ताम् तव यशःशोभमानाम् इमां पृथ्वीम् (जयपुरवसुन्धराम्) अत्र मन्दान् बहिर्निःसार्य रक्ष । भानुवंशस्थां यशोगीतिं भवान् आर्यजनवर्द्धनीयां विदधातु । विद्युदीपमालाभिर्ललिते भवद्भवने राजलक्ष्मीः विजयमाल्यधारिणी भवतु । तव कामकेलिः रिपुगणेषु इन्द्रवज्रमिव पीडाऽऽवहाऽस्तु ॥ ४० ॥

* सिंहावलोकनम् *

मीयन्तां मधुद्रवेण वाचो मानभूमिपते-

नीतिनैपुणेन परिपन्थिनो विनीयन्ताम्

नीयन्तां समस्तसुखसौभगं विनीताः प्रजाः

कीर्तयो दिगन्तरेषु निर्भरं निधीयन्ताम् ।

धीयन्तां प्रजामनःसु मुद्राः शुभकार्यशतै-

र्धमविपरीताः क्रूरकृतयो विगीयन्तां

गीयन्तां शुभाशिषो गृहे गृहेऽद्य मञ्जुनाथ

मानमेदिनीन्द्रगृहे संपदः समीयन्ताम् ॥ ४१ ॥

हे वीर ! मन्द लोगों से आक्रान्त (दबाई गई) और कीर्तिशालिनी इस पृथ्वी (जयपुरधरा) की रक्षा करिये । भानुवंश की यशोगीति को आप श्रेष्ठजनों से बढ़ाने योग्य बनाइये । बिजली की दीपपङ्क्ति से मनोहर आपके भवनों में राजलक्ष्मी जयमालाधारिणी हो । और आपकी यथेच्छ क्रीडा बैरीलोगों में इन्द्रवज्र के समान हो ॥ ४० ॥

मानभूपालस्य वाचः सौद्रद्रवेण उपमिता भवन्वित्याशीः । नीतिनैपु-
 णेन प्रतिकृत्वा अपि विनीताः क्रियन्ताम् । आज्ञाकारिण्य इमा जयपुरप्रजाः
 सुखसौभाग्यं अत्रु (भवता) प्राप्यन्ताम् । शुभकार्यशतद्वारा प्रजामानसेषु
 निजप्रभावस्य मुद्राः अङ्कयन्ताम् । तथाविधानि प्रजाहितावहकार्याणि क्रियन्तां
 यैर्हि प्रजानां मनसि भवतः प्रभावस्य मुद्रा अङ्किता भवेदित्याशयः । क्रूराः
 कृतयः (प्रजानामुत्पीडककार्याणि) । अत एव 'मानभूपस्य गृहे संपत्तयः
 समेताः (संगताः) भवन्तु' इति शुभाशिषः प्रजानां गृहे गृहेऽद्य गीयन्ताम् ।
 एवं सत्कार्यैः सुप्रसन्नाः प्रजाः गृहे गृहे भवतः संपदभिवृद्धेराशिषः प्रददत्विति
 कवयितुराशीः ॥ ४१ ॥

माननरेन्द्र की वाणी शहद के समान मधुर हों । नीतिनिपुणता से
 विरोधिगण जीते जाँय । राजभक्त प्रजाओं को समस्तसुख और सौभाग्य
 दीजिये । दिग्दिगन्त में आपकी कीर्ति कर दीजिये । अच्छे अच्छे कार्यों से
 प्रजा के मन पर अनुराग की मुहर बिठा दीजिये । धर्मविपरीत क्रूर कार्यों को
 ठुकरा दीजिये । घरघर में यह शुभ आशीर्वाद गाये जाँय कि—'माननरेन्द्र
 के घर में सब संपत्तियां इकट्ठी होजाँय' ॥ ४१ ॥

❀ नीतिनिवेदनम् ❀

❀ सोरठा ❀

जयपुरनगरनरेश भानुवंशवारिधिविधो ! ।

अवधारय सनिवेशमेतां सुजननिवेदनाम् ॥ ४२ ॥

सनिवेशम् अभिनिवेशपूर्वकम् अवधानपुरस्सरमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

क०—भारतविभासमानश्रीमन्मानभूमिभुजा

कीर्तिवल्लरीयं परिगोपिता निषिच्य ताम्

विद्यास्वनुरागवता तदनु विवर्द्धिताऽसौ

जयसिंहभूमिभृता पुष्प्यन्तीं विविच्य ताम् ।

गुणिजनतोषकेण श्रीमद्रामभूमिपेन

मञ्जुनाऽथ माधवेन पुष्टाऽसौ विविच्यतां

भानुवंश्यभूमिपतिकुञ्जर महीप मान

सेयं भवताऽद्य दानवारिणा निषिच्यताम् ॥ ४३ ॥

भारतवर्षे सर्वत्र विभासमानेन (प्रख्यातेन) श्रीमता मानसिंहभूपालेन (प्रथमेन) तां (मानसिंहकालिककीर्तिवल्लर्याः हृदये स्मरणेन परोक्षनिर्देशः) अथवा तां मूलकन्दलीं ('जड़') निषिच्य, इयं (अस्मिन् समये वर्तमाना—

भानुवंशरूपी समुद्र के लिये चन्द्र के समान हे जयपुरनरेन्द्र ! इस सुजनों के निवेदन को अवधानपूर्वक सुनै ॥ ४२ ॥

भारत के इतिहास में सुप्रसिद्ध श्रीमान् सवाई मानसिंहजी ने उस मूल कन्दली को सींचकर इस कीर्तिलता की रक्षा की । फिर विद्यानुरागी

नेति, समञ्जनिर्देशः) कीर्तिरूपा वल्ली परिगोपिता रक्षिता । तदनु तदनन्तरम्, विद्यासु अनुरागवता सवाईजयसिंहदेवेन (द्वितीयेन) तां पूर्वोक्तां कीर्तिवल्लीं पुण्यन्तीं विकसन्तीं विविच्य ज्ञात्वा असौ कीर्तिवल्ली वद्धिता । श्रीमजयसिंहदेवस्य प्रख्यातो विद्याऽनुरागः । अनेनैव हि स्थाने २ ज्यौतिषयन्त्रशालाः स्थापिताः सन्ति, या विस्मापयन्ते दर्शकान्विदुषः । तदनन्तरम्-गुणिजनानां सन्तोषकेण श्रीमद्रामसिंहदेवेन (अर्वाचीनेन) । अथ पित्रा प्रतिष्ठापिताया राजपद्धतेः, गुणिजनजीविकायाश्च यथावन्निर्वाहणात् मत्सुना अभिरूपेण (प्रशस्येन) श्रीमन्माधवसिंहदेवेन (अर्वाचीनेन) च असौ कीर्तिवल्ली पुष्टा (सुतरां वद्धिता), इति विविच्यतां विचार्यताम् । तस्मात्-भानुवंश्यानां भूमिपतीनां मध्ये कुञ्जर श्रेष्ठ ! हे मानमहीप ! सा इयं कीर्तिवल्ली अद्य भवता दानवारिणा मदजलेन निषिच्यताम् । कुञ्जरो मदजलेन निषिच्य स्वाभीष्टां वल्लीं यथा वर्द्धयति तथा भवता दानसामयिकेन अर्घ्यजलेन निषिच्य इयं कीर्तिवल्ली वर्द्धयताम् इति माननरेन्द्रं प्रति दानौदार्यं प्रार्थ्यते । किञ्च शब्दशक्तिमहिम्ना—“भवता दानवारिणा दानवानां दैत्या-

श्रीजयसिंह महाराज (जयपुर बसाने वाले) ने इसको फूलती हुई देखकर बहुत कुछ बढ़ाया । अनन्तर गुणीजनों को संतुष्ट करने वाले श्रीरामसिंह महाराज (अर्वाचीन), तथा उनकी पद्धति को अनुकरण करने वाले श्रीमाधवसिंह महाराजने इस (कीर्तिलता) को परिपुष्ट किया । भानुवंशी राजाओं में कुञ्जर के समान हे मानमहाराज इस कीर्तिलता को अब आप दानजल से [हाथी के पक्ष में मदजल और महाराज के विषय में दान के समय संकल्पका जल] सींचिये । ('दानवारिणा' इस पद में 'दानव-अरि' इस पद-च्छेद से दैत्यारि भगवान् का अर्थ होकर ध्वनि निकलती है कि- 'समय समय पर अंशावतार लेकर भगवान् लोक की रक्षा किया करते हैं । भगवद्भिभूतिरूप आपको भी उस ही प्रकार रक्षा करनी चाहिये') ॥ ४३ ॥

नाम् अरिणा विष्णुरूपेण सता निषिध्यतामयमर्थोपि ध्वन्यते । समये समये
आविर्भूय यथा हरिर्दुष्टान्दमयित्वा त्रिभुवनरूपां कीर्तिलतां गोपायति, तथा
दानवानामरिणा दुष्टदण्डकेन सता भवता, इयं कीर्तिवल्ली निषिध्यताम् ।”
तथा च नरेन्द्रस्य विष्णुसमानत्वं ध्वन्यते ॥ ४३ ॥

सर्वविधशोभाशालि जयपुरराज्यमहो
पालितं पुराणैः प्राज्यमेतत्परिगीयते
श्रीमद्भानुवंशोप्यद्य यावद्भाविभूपवरै-
र्लम्बितप्रशंसोऽस्तीति केन न वा स्तूयते ।
मञ्जुनाथ राज्यस्याऽस्य जातः कर्णधारो भवान्
भानुकुलाऽऽधारोऽप्यद्य भवति निरूप्यते
जयपुरराष्ट्रस्याऽष्टचत्वारिंशन्लक्षदृशा-
मेकमात्रलक्ष्यमसि श्रीमन्मानभूपते ॥ ४४ ॥

प्राचीनैः राजभिः पालितं जयपुरराज्यमिदं शिल्प-कला-दिद्वारा मनुष्य-
कृतशोभया, गिरि-निर्भर-बालुकाप्रान्तरादिबहुलतया प्राकृतिकशोभया च
भूषितं प्राज्यं सुसम्पन्नं च परिगण्यते । भानुवंशोप्ययम् अद्ययावत्संजातैः
राजवरैः प्रापितप्रशंसः । एतदवधिसंजातैर्नृपैर्भानुवंशस्य प्रशंसैव प्रचारितेति
सर्वैरेव स्तुतिः क्रियते । निरूप्यते दृश्यते । राज्यनिवासि-चतुर्विंशतिलक्षसं-

प्राचीन राजाओं से परिपालित यह जयपुर का राज्य सर्वविध शोभाओं
(शिल्पकलाओं के कारण मानवी शोभा, पहाड़ ऋने बालुका आदि से
प्राकृतिक शोभा) से भूषित और संपत्तिशाली है । इस भानुवंश को भी
अब तक के राजाओं ने प्रशंसा ही दीवाई है । हे राजन् ! इस राज्यनौका

ख्याकलोकानाम् अष्टचत्वारिंशद्वत्संख्यानां नेत्राणां त्वमेव एकमात्रं लक्ष्य-
मसि । निजोन्नतिनिमित्ते सर्वाः प्रजास्वामेव साभिलाषमीक्षन्ते इत्यर्थः ॥४४॥

राज्याऽनुग्रहेण नलयन्त्राञ्जलमाप्यतेऽद्य
मार्गमार्गमध्ये दीपपङ्क्तिर्दीप्यते भृशम्
प्रान्ते प्रान्त एव शिक्षासत्त्रमुपपन्नमस्ति
यत्र निर्निरोधमेषा शिक्षां लभतेऽनिशम् ।
एवमनपायां भवदीयच्छत्रच्छायां प्राप्य
भूयोऽप्युन्नतीनामद्य सैषा वढते तृषं
हंहो भूपतीनामीश ! सेयं त्वदधीना प्रजा
तव भुजदण्डोपरि दीना दधते दृशम् ॥ ४५ ॥

अग्रे यद्वेत्तदस्तु, परम् अद्य (वर्तमानसमये) राजतन्त्रस्यानुग्रहेण
जलयन्त्रेभ्यो जलं प्राप्यते । राजद्रव्येणैव प्रत्येकमार्गस्य मध्ये विद्युद्दीपपङ्क्तिः
प्रकाशते । प्रान्ते प्रान्ते राज्यस्य प्रायो बहुषु स्थानेषु शिक्षायाः सत्त्रम् 'सदा-
वर्तः' उपपन्नं सुलभम् । सत्त्रपदेन 'शुल्कं विनैव राजा विद्यालयेषु शिक्षा
प्रचारिते'ति शुल्कपक्षपातिषु राज्याधिकारिकतिपयेषु पूर्वतनराजानामौदार्य-
नियमः सूच्यते । एषा (प्रजा) । अनिशमिति 'हिन्दीसाहित्यरात्रिपाठशाला'
प्रमुखविद्यालयेषु रात्रिशिक्षापि प्रचारितेति सूचितम् । अनपायाम् हानिभय-
रहितां त्वत्कृतां रक्षां प्राप्य इदानीम् इतोऽधिकानामुन्नतीनां तृष्णां धारयति ।

के अब आप कर्णधार हुए हैं । भानुवंश का आधार भी अब आपही पर है ।
(अत एव) हे माननरेन्द्र इस राष्ट्र के अडतालीस लाख नेत्रों के (चौबीस
लाख जनसंख्या के) एकमात्र लक्ष्य इस समय आप ही हैं ॥ ४४ ॥

जल-आलोक-शिखादीनां निःशुल्कप्राप्तिरूपा उन्नतिस्तु पूर्वत एवास्ति, इदानीं श्रीमता निजराज्यप्राप्तिरूपलक्ष्ये का नवीना अस्याः प्रजाया उन्नतिः क्रियते इति उन्नतिविषये त्वत्सापेक्षिणी अत एव दाना प्रजा तव भुजदण्डोपरि दशं दधते स्थापयति 'दध धारणे' । भवान् हि सीकरखेतरीप्रभृतिराजपदाङ्कितगामन्तानामीशः । अतएव अतिसमृद्धस्य तव प्रजानामुन्नतिकार्ये द्रव्यविनियोगः सुकर एवेति स्वत एव भवता विचार्य समयोचिता उन्नतिः कार्या । राजभक्ता जयपुरप्रजा तु प्राप्याधिकारबलं प्रदर्श्य न किञ्चिदार्थयितुमर्हति, तदेव 'दीना' इत्यनेन ध्वनितम् । अन्यथा अस्मिन्समये अन्यान्यदेशेषु प्रजा तु राज्ञां सकाशाद्वलेन निजमधिकारं लिप्सते इति तां नीतिं प्रति जयपुरप्रजाया उपेक्षा च सूचिता ॥ ४२ ॥

नानाविधकाम्यकरजालात्परिमोचिताऽऽमी-

न्निजनरपालादुन्नताऽसौ सुकृतैरहो

निःशुल्कौषधालयादिसंस्थाभिः सुरक्षिता च

निःशुल्कं सुशिक्षिता च साधुशिक्षितैरहो ।

हहो जयपत्तनपुरन्दर ! धुरं दधत-

स्त्वत्पुरोऽर्थयन्ते बुधा विनयशतैरहो

राज्य की तरफ से ही मार्ग मार्ग में नलों से जल मिल रहा है, और दीपकों की पङ्क्ति रोशन है । प्रान्त प्रान्त में ही शिक्षा के सदावर्त खुले हैं जिनमें यह प्रजा बेरोक टोक शिक्षा प्राप्त कर रही है । इस तरह हानिभय से रहित आपकी छत्रछाया को प्राप्त करके यह प्रजा इससे अधिक और भी कुछ उन्नति और लाभ की आशायें रखती है । राजाओं के राजा हे माननरेन्द्र ! आपके अधीन हुई यह प्रजा आपके ही भुजदण्डपर अपनी सतृष्णा दीन इष्ट बाँधे हुए हैं ॥ ४२ ॥

पूर्वतोऽनुभूतभूरिभव्या भवदीया प्रजा

न व्याजेन वञ्च्य भवेन्नव्याधिकृतैरहो ॥४६॥

पूर्वैर्जयपुरराजैः नानाविधात् काम्यात् (स्वेच्छया योजितात्) करजा-
लात् ('टैक्स' समूहात्) इयं प्रजा रक्षिता । सुकृतैः (सौभाग्यवशात्)
निजात् नरपालादेव चेयमुन्नता अभूत् । शुल्करहिताभिः औषधालय-
'हॉस्पिटल'-'म्युनिसिपल्टी' प्रभृतिभिः संस्थाभिः इयं प्रजा पालिता,
निःशुल्कम् उत्तमशिक्षणैः शिक्षिता च । हे नरेन्द्र ! जयपुरराज्यभारं गृहीत-
वतः तव पुरस्तात् इमे बुधाः (बुद्धियुक्ताः, अत एवैषां विनीता प्रार्थना नोपे-
क्ष्येति) शतविनयपूर्वकं प्रार्थयन्ते-"त्वत्कृपया, पूर्वकालादारभ्य अनुभूतना-
नाकल्याणां सेयं प्रजा नवीनतया अस्या आन्तरिकीमावश्यकतामजानन्निर्न-
वीनैः पदाधिकारिभिः केनापि मिषेण न प्रतारणीया भवेत् " ॥ ४६ ॥

भूरिलक्षमुद्राभिर्न्यवेशि विद्युदस्मिन्पुरे

'गैस'रुचिरेखां बहुमून्यामपनीय ताम्

लक्षव्ययैः कृष्णरत्नलक्षणपृष्ठा कृता राजपथा

राजगृहा रङ्गादिभिर्नीता रमणीयताम् ।

प्राचीन राजाओं की कृपा से ही यह नानातरह के करों (टैक्स) से
छुड़ाई गई और उन्हीं से यह उन्नत भी हुई । बिना मूल्य राजकीय
हॉस्पिटल आदि संस्थाओं से यह सुरक्षित और बिना फीसकी अच्छी अच्छी
उन्नत शिक्षाओं से यह सुशिक्षित हुई । हे जयपुर के इन्द्र ! राज्य
की पतवार थामे हुए श्रीमान् के आगे बड़ी नम्रता के साथ बुद्धिमान् लोग
वही प्रार्थना करते हैं कि 'आपकी कृपा से अबतक अनेक प्रकार के आराम
पात्रुकी यह प्रजा आगे भी नये अधिकारियों द्वारा कानूनी लूपेट में न
फँसीजाय' ॥ ४६ ॥

किन्तु कृपानाथ ! बहिर्दर्शनीयसौन्दर्याऽपि
 सेयं पुरी त्वन्तर्यातसारा परिचीयतां
 शिल्पपरिष्कारं विना व्यापाराऽधिकारं विना
 राजधनाऽऽधारं विना पारं कथमीयताम् ॥ ४७ ॥

बहुमूल्यां 'गैस'प्रकाशपङ्क्तिम् उत्पाद्य, बहुलक्षमुद्राणां व्ययेन विद्युत्
 (Electricity) न्यवेशि स्थापिता । लक्ष-लक्षमुद्राणां व्ययैः राजमार्गाः
 कृष्णवर्णाः मसृणपृष्ठाश्च कृताः । नवीनशिल्पचातुर्यमप्रदर्श्य केवलं रङ्गादिभिः
 उपरितनमस्कारैः राजगृहा रमणीयतां नीताः । बहिस्तो दृश्यसौन्दर्याऽपि
 अन्तर्भागे तु सेयं पुरी धनवृद्धिं विना गतसाराऽस्तीति परिज्ञायताम् । पूर्वं
 यदि श्रेष्ठिनां व्यापारकार्ये प्रसूतमासीत्तस्य राजकीयद्रव्यस्य साहाय्यं विना
 प्रजेयं निजनिर्वाहविषये कथं वा पारमीयताम् पारंगता भवतु, ईड् गतौ ॥४७॥

जिस पर पहले बहुत खर्च हो चुका था ऐसी गैसकी रोशनी को हटाकर
 लाखों के व्यय से यहां बिजली की रोशनी लाई गई । लाखों के ही खर्च
 से नई नई सड़कें बनीं और पहले की सड़कों पर ढामर बिछाया गया ।
 राजमहलों को नये रंग ढंग से सजाया गया । हे कृपानाथ ! यों बाहर से
 यह नगरी बहुत सुन्दर दीखती है किन्तु भीतर से इसका सार कम होता
 जा रहा है । जब तक यहां की कारीगरी का सुधार और विस्तार न किया जाय,
 देशी व्यापार को परिष्कार और प्रसार न दिया जाय, राजकीय धन का
 आधार और संचार न हो (जैसा कि पहले राजकोष का धन व्यापारियों में
 फैला हुआ था) तब तक प्रतिस्पर्धा के इस युग में इसका बेड़ा पार कैसे
 हो ? ॥ ४७ ॥

श्रीमन्तं समेत्य भूरि मोदते विनीता प्रजा
 धार्मिकं भवन्तं वीक्ष्य विज्ञः कुरुते स्तुतिम्
 शिक्षापथदीक्षितो भवानपि च राज्यं प्राप्य
 जाने यत्सभाज्यं कर्म कुर्वन् लभते द्युतिम् ।
 मञ्जुनाथ किं जल्पामि नीतिसारविज्ञो भवान्
 वारं वारमेतत्किं तु यातु भवतः स्मृतिं
 तव भुजदण्डोपर्यखण्डोदयशालिन्विभो !
 जयपुरभव्यभूमिखण्डो वहते धृतिम् ॥ ४८ ॥

यदि भवान् धार्मिको भवेत्तर्हि श्रीमन्तं वीक्ष्य, धर्मस्य राजनीतेश्च
 विज्ञो जनः स्तुतिं कुर्यात् । अहमपि चैतज्जाने यत् प्राप्तशिक्षो राज्यं प्राप्य
 भवान् स्वत एव सज्जनैः सभाज्यं (अनुमोदनीयम्) कर्म कुर्वन् कीर्तिं
 लभते । भवतः स्मृतिं यातु, भवान् सदा स्मरतु इत्यर्थः । किं तदाह—“हे
 अखण्डाभ्युदयशालिन् ! तव भुजदण्डोपरि भव्योऽयं जयपुरभूखण्डो धैर्यं
 धारयति” । भारवहनक्षमेण निजकरेण त्वमेव रक्षां समयोचिताभ्युदयदाना-
 दिकं च करिष्यसीति धैर्यादेव सोऽयं मौनमास्ते इत्याशयः ॥ ४८ ॥

श्रीमान् को पाकर यह विनीत प्रजा बड़ी प्रसन्न हुई है । आपको धार्-
 मिक देखकर विज्ञाण स्तुति भी करते हैं । श्रीमान् शिक्षा दीक्षा पाचुके हैं
 अत एव मैं जानता हूँ कि राज्यभार लेने पर श्रीमान् प्रशंसनीय कार्य करके
 अवश्य ही कीर्ति प्राप्त करेंगे । मैं क्या कहूँ, स्वयं श्रीमान् नीति का सार
 जान चुके हैं । किन्तु श्रीमान् को बार बार यह स्मरण में आना चाहिये कि-
 ‘अखण्ड ऐश्वर्य को भोगने वाले हे जयपुराखण्डल (इन्द्र) आपके ही
 भुजदण्ड पर जयपुरभूखण्ड को धमण्ड है’ ॥ ४८ ॥

जीविकामनाप्य जना नूतनप्रबन्धोदये
यान्ति दीनबन्धो ! दूरे क्रोशकसहस्राणाम्
मासि मासि मोदन्ते विदेशाऽऽगता मुद्राशतै-
र्मासिकमलभ्यं किन्तु दीनैर्दशमुद्राणाम् ।
किं कुर्युः कृपानिधान ! धान्यं सुमहर्घमभू-
द्याति बहिर्भूरि ततो निद्रां विद्धि विद्राणां
यावन्न भवेयुरभिधार्याः शिल्पकार्यालया-
स्तावदपसार्या कथं दुर्दशा दरिद्राणाम् ॥ ४६ ॥

नवीनप्रबन्धे जीविकाम् न आ-आप्य (अप्राप्य) नराः क्रोशसह-
स्राणां दूरे यान्ति । विदेशेभ्य आगताः पदाधिकारिणस्तु मुद्राशतैः (अप-
रिमितमुद्राभिः) प्रतिमासं मोदन्ते । धान्यं भूरिपरिमाणे बहिर्देशेषु याति,
ततः (तस्मादेव दुःखात्) निद्रां विद्राणां पलायितां विद्धि । अभिधार्याः
स्थापनीयाः ॥ ४६ ॥

* छप्पय *

निजकार्येष्वधिकारिजनात्सहकारमलब्ध्वा ।
कृषिकाः कृषिकार्यं त्यजन्ति विनिकारं लब्ध्वा ॥

जीविका न पाने के कारण बहुत से गरीब काले कोसों जारहे हैं ।
विदेशी पुरुष सैकड़ों मासिक पाकर प्रसन्न हैं किन्तु गरीबों को दस रुपया मासिक
भी दुर्लभ है । क्या करें कृपानिधान ! धान्य महँगा होता जा रहा है, बाहर
भी निकासी होरही है । अत एव फ़िक्र से नींद उड गई है । जब तक
देशी कारखाने नहीं स्थापित किये जाँयें तब तक दरिद्रों की दुर्दशा कैसे
हटाई जा सकती है ॥ ४६ ॥

जन्मभूमिमवमुच्य वेतनाद्यान्ति विदेशे ।

प्रचुरकृषिक्षेत्राणि वन्ध्यतां विदधति शेषे ॥

अयि धरणिधुरन्धर ! धरणिरियमेति सरणिमेतां हि चेत् ।

कथमृद्धिरयेनृपकोषजा पुनः प्रजापि च किं पचेत् ॥ ५० ॥

निजकार्येषु कृषिकार्येषु 'नाजिम तहसीलदार' प्रभृतिपदाधिकारिगणात् सहयोगम् (सहायताम् कृषिकार्ये सौकर्यप्राप्तिरूपाम्) अलब्ध्वा, प्रत्युत तिरस्कारं प्राप्य कर्षकाः कृषिं त्यजन्ति । वेतनात् वेतनं प्राप्य । ततश्च शेषे परिणामे प्रचुरकृषियोग्यानि क्षेत्राणि वन्ध्यताम् अकृष्टताम् ('बंम्ड') धारयन्ति । इयं धरणिः शनैः शनैरेतामेव सरणिं (वन्ध्यतारूपाम्) चेत् एति, तर्हि राजकोषजा ऋद्धिः कथमयेत् ? कृषिं विना कोषस्थापनोचितं द्रव्यं कथमागच्छेत् ? कृषिं विना दीना प्रजापि च किं पक्त्वा भुञ्जीतेत्याशयः ॥ ५० ॥

✽ धर्मपालनविषये निवेदनम् ✽

क०-भारतमेवाहुर्बुधा आद्यसभ्यताया गुरुं

तस्योत्कृष्टता या मौलिमान्या सा महीयसाम्

कौटिलीयशास्त्रगतनीतिरेतदीया देव !

दर्पादर्चनीया ह्यपि पाश्चात्यस्थवीयसाम् ।

खेतों के कामों में प्रान्तीय अधिकारियों की सहायता न पा बल्के सब तरह तिरस्कार पाकर खेतिहर लोग खेती छोड़ रहे हैं । यही नहीं, जन्मभूमि छोड़ कर नौकरी की खातिर विदेश जा रहे हैं । इस ही लिये खेती के योग्य बहुत से खेत बंम्ड होते जा रहे हैं । भूमि के भार को उठाने वाले हे भूमिनाथ ! यदि भूमि इस ही रास्ते चली तो खज़ाने की समृद्धि कैसे होगी और प्रजा भी क्या पकावेगी ? ॥ ५० ॥

भानुवंशभूषण ! भवन्तं भूरि भाषे किमु
 भारतीयरीतिः सुप्रकाशेयं गरीयसाम्
 सर्वोपि हि साचीकृताऽमूयमुपयाची भवे-
 त्प्राचीनप्रथायाः परिपालनपटीयसाम् ॥५१॥

तस्य भारतस्य या उत्कृष्टता सा न तिरोहिता, अपि तु अतिशयेन मह-
 तामपि जनानां शिरसा वन्दनीया । एतस्य प्रत्यक्षं प्रमाणं निर्दिशति—हे देव !
 कौटिलीयाऽर्थशास्त्रगता एतद्भारतसंबन्धिनो राजनीतिः पाश्चात्यानामपि गुरु-
 पुरुषाणां गर्वपूर्वकं सत्करणीया । अत एव प्राचीनप्रथायाः पालनचतुराणां
 नृपाणामग्रे सर्वोपि जनः (देशवासी वैदेशिकश्च) तिरोहिताऽसूयम् (असूयां
 त्यक्त्वा) उपयाची भवेत् आनुगत्यप्रार्थी भवेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

किं नाऽभवन्भारतीयभूमौ भूरिभूपाला हि
 कीर्तिं विना कालात्स्मृतिर्येषां मार्गणीयेयम्
 कीर्तिः किल कच्छकुलजानां धर्मकृत्यैरेव
 पौरपरिस्तुत्यैरिति वार्ता द्रढनीयेयम् ।

स्त्रोज करने वाले विद्वान् भारतवर्ष को ही सभ्यता का आदिम गुरु
 बतलाते हैं । इसके उत्कर्ष को बड़े से बड़े लोग सिर झुका कर मानते हैं ।
 हे देव ! 'कौटिलीय' अर्थशास्त्र में भारतीय वह राजनीति है जिसे बड़े गर्व
 से पश्चिम देश के बड़े बड़े लोग भी संमान देते हैं । हे भानुवंशभूषण !
 आपसे विशेष क्या निवेदन किया जाय, भारतीय रीति बड़े बड़े आदमियों
 में जाहिर है । प्राचीन प्रथा का पालन करने वाले राजाओं के आगे सब
 लोग इर्ष्या छोड़कर अनुगत हो जाते हैं ॥ ५१ ॥

किं बहुना श्रीमद्रामसिंह-माधवेन्द्रमुखै-
 रखिलसुखैश्चरितैः ख्यातिरर्जनीयेयं
 हंहो भानुवंश्यभूप ! सूरिसुविचार्यैः शुभ-
 कार्यैः कला कच्छकुलकीर्तिः कलनीयेयम् ॥५२॥

भारतभूमौ बहवो भूमिपालाः अभवन् परं कीर्तिं विना येषां भूपानां
 स्मृतिः कालवशादिदानीमन्वेषणीयेव । इतिहासेषु येषां कीर्तिः प्रख्यायते, त
 एव सर्वैः स्मर्यन्ते अन्येषां तु स्मृतिः कालगर्भे विलीनेत्याशयः । सा कीर्तिस्तु
 कच्छवंशप्रसूतानां राज्ञां पौरजनद्वारा स्तवनीयैर्धार्मिककार्यैरेव भवतीत्येषा
 वार्ता दृढीकरणीया । बहुना प्रमाणेन किम् ? श्रीरामसिंहमाधवसिंहप्रमुखैः
 (अस्यामेव शताब्द्यां प्रख्यातैः) राजभिः सकलप्रजासुखकारकैः धर्माचरणै-
 रेव इयं ख्यातिः अर्जनीया अभूत् । अत एव अस्मिन्नेव भानुवंशे प्रसूत हे
 भूप ! सूरिभिरपि मननीयैः सुविचार्य कृतैरित्यर्थः । शुभकार्यैः कच्छवंशस्य
 कीर्तिः कला मनोहारिणी कर्तव्या ॥ ५२ ॥

भारतभूमि में ही क्या ऐसे बहुत से राजा नहीं होगये हैं जिनकी
 ऐतिहासिक कीर्ति न होने के कारण कालने स्मृति ही विलुप्त करदी ।
 और कच्छवंशी राजाओं की कीर्ति पुरवासियों से प्रशंसनीय धर्मकार्यों से ही
 होसकती है, इस बात को भी दृढ कर लेना चाहिये । अधिक क्या, महाराज
 श्रीरामसिंहजी और माधवसिंहजी आदि राजाओं ने भी प्रजाहित के कार्यों
 से ही ख्याति पाई है । इसलिये हे भानुवंशभूषण ! अच्छे आदमी भी
 जिनकी प्रशंसा करें ऐसे शुभ कार्यों से कच्छवंश की कीर्ति को उन्नत बनाना
 चाहिये ॥ ५२ ॥

* प्राक्तननीतिनिर्वाहार्थं निवेदनम् *

येषां पूर्वपुरुषा नृपार्थे जहुर्जीवनानि
 राष्ट्रमङ्गलार्थे भवेत्तन्मतिर्न नेया किम् ?
 दूरदूरदेशान् जातिवेषान्परिहाय पुनः
 प्रतननरेशानाश्रिता ये तेऽद्य हेयाः किम् ?
 सुप्रसिद्धग्रन्थान्स्वामिनाम्ना निर्मिमाणैर्यैश्च
 कच्छकुलकीर्तिः कृता नाऽद्य जगद्गेया किम् ?
 हंशो जयनगरनिवेशनौकाकर्णधार !
 तेषामधिकारमनु धारणा न धेया किम् ? ॥ ५२ ॥

येषां सामन्तानां पूर्वजाः राजनिमित्तं निजजीवितानि त्यक्त्वन्तः, मौ-
 लानां तेषां संमतिः राष्ट्रस्य मङ्गलार्थं किं न नेतव्या भवेत् ? अपि तु राज-
 कार्ये तेषां संमतिरवश्यं ग्राह्या । ये च दक्षिण-कान्यकुब्जादिदूरदूरदेशान्,
 निजजातिस्वीकृतवेषांश्च त्यक्त्वा प्राक्तनरेशान् आश्रितवन्तस्ते हि राज्या-
 श्रिताः पुरुषाः अस्मिन् युगे किं हेयाः ? निजजात्यां प्रतिविद्धं भूप्रतिग्रहादिकं
 ये गृहीतवन्तः, जयपुरराज्यस्य प्राक्तननीतेरनुसारेण [सर्वेपि राजपरिगृहीतं
 वेषं भाषाञ्चैव स्वीकृत्य राज्यहितकार्येषु एकभाषा एकवेषाश्च सन्तस्तद्देशाभि-

जिनके पूर्व पुरुषों ने राजाओं के लिये अपने जीवन तक देदिये हैं,
 राष्ट्र के कल्याण के लिये क्या उन लोगों की सलाह नहीं लेनी चाहिये ?
 प्राचीन राजाओं की रुचि के अनुसार अपनी अपनी जाति के वेष-भाषा-व्य-
 वहार आदि को त्यागकर जो लोग जयपुरराज्याश्रित अर्थात् जयपुरीय हो
 चुके हैं क्या आज उन्हें छोड़ देना चाहिये ? गुणों के कारण जो आज भी

मानिनो भवेयुरिति] यैर्निजजातीयताभिमानं त्यक्त्वा निजस्वाम्याश्रयाऽभि-
मानः सबहुमानमङ्गीकृतः, ते चिरन्तनाश्रिताः साम्प्रतं कथं वा त्यागमर्हन्ती-
त्याशयः । यैश्च राजाश्रितैर्निजाश्रयस्य जयपुरेन्द्रस्य नास्तीति सुप्रसिद्धान् ग्रन्था-
श्रिमाय तस्य कीर्तिः जगद्गोया किं न कृता ? अपि तु जगत्प्रसिद्धा कृता ।
अत एव जयनगरसंनिवेशरूपाया नौकायाः संचालक हे मानभूप ! तेषां
चिरन्तनाश्रितानां लोकानाम् अधिकारं प्रति किं धारया न स्थापयितव्या ? अपि
त्ववश्यमवधानं दातव्यम् ॥ ५३ ॥

✽ प्रजार्थं निवेदनम् ✽

दैवोत्पातदस्युदुःख-दुर्भिक्षाद्युपद्रवेभ्यो
राष्ट्रोपप्लवेभ्योऽप्यसौ त्राता खलु खेलया
यूरोपीययुद्धे प्रजालोकान्माधवेशोऽप्यवन्
कोषाद्दौ द्रव्यं दययैव समुद्वेलया ।
मञ्जुनाथ नन्देन्ननु राजा प्रजासम्पदैव
शोभा कैव राज्ञां प्रजाशून्ययाऽनयेलया ?
पूर्वतः प्रजातपरिपालनप्रमोदां प्रजा-
मेवं प्रजानाथ ! किं प्रजानास्यवहेलया ॥५४॥

महामारीप्रभृतिदैवोत्पातेभ्यः, देशोपरि लुण्ठकादीनामाक्रमणादिद-
स्युदुःखेभ्यः, दुर्भिक्षाद्युपद्रवेभ्यः राज्योत्क्रान्तिप्रभृतिभ्यो राष्ट्रोपद्रवेभ्यश्च

प्रसिद्ध हो रहे हैं ऐसे ग्रन्थों की अपने स्वामी राजा के नाम पर रचना करके
क्या उनसे कच्छवंश की कीर्ति को जगद्गोय नहीं बनाया ? इसलिये हे जय-
पुरराज्य की नौका के कर्णधार ! ऐसे पुरुषों के अधिकार के प्रति क्या ध्यान
नहीं देना होगा ? ॥ ५३ ॥

असौ प्रजा पूर्वतनैर्जयपुरेन्द्रैः क्रीडयैव (न तु क्लेशं मत्वा) रक्षिता । अस्मिन्
यूरोपीयमहासमरे भारतसम्राजः साहाय्यप्रार्थनायां सैनिकसमृद्धयर्थं निजप्र-
जालोकानदत्त्वा, उद्वेलितया दयया निजकोषाद्बहुलं द्रव्यमेव माधवसिंहदेवो
ददौ, न तु दयापरवशः प्रजालोकान्प्रेषय मास । राजा प्रजानां सम्पदा समृ-
द्धया एव नन्देत् । प्रजाशून्यया अनया इत्याद्या पृथिव्या) राज्ञां कीदृशी
शोभा ? अत एव पूर्वकालात् संजातः परिपालनस्य प्रमोदो यस्यास्तामिमां
जयपुरप्रजामेवं साधारण्येन किं परिचिनोषि । अपि तु पूर्वजातभूपालानां समये
सम्यगनुभूतपालनसुखामिमां प्रजां विशेषरूपेण परिजानीहि । यतस्त्वं हि
सर्वस्याः प्रजाया नाथः । अत एव सावधानः सर्वदा इमां परिपालयेति प्रार्थना
॥ ५४ ॥

आसीद्भानुवंशे भूमिभर्ता रघुवीग्मणिः

स्मर्ता चरितानि यस्य लोको याति धन्यताम्

अन्येऽप्यत्र विख्याताः सुवंशे भूरि जाता नृपाः

साक्षी नो यदंशेऽद्येतिहास एव मन्यताम् ।

महामारी आदि दैवोत्पात, डाकू आदि के हमले, अकाल आदि के उप-
द्रवों से और राज्यक्रान्ति (गदर) प्रभृति ऋगडों से इसकी सहज ही
रक्षा की । युरोपयुद्ध के समय श्रीमान् माधवसिंहमहाराज ने असामान्य
दया के कारण अपनी प्रजा की रक्षा के लिये खजाने से प्रचुर धन दिया ।
प्रजा की समृद्धि से ही राजा का आनन्द है । प्रजाशून्य इस इला (पृथ्वी)
से कौनसी शोभा है । (अत एव) हे प्रजानाथ ! जिसे पहिले से राजरक्षा
का आनन्द मिल चुका है ऐसी इस प्रजा को अबहेला की दृष्टि से न देखे
॥ ५४ ॥

मञ्जुनाथ मध्ये मानसिंहः स बभूव नृपो

यः शत्रूनपोह्य भारतेऽयासीदनन्यतां
तस्मिन्नेव वंशे लब्धराज्यो भासि भूपमणे !

भवसि सभाज्यो यथा सर्वैस्तथा तन्यताम् ॥ ५५ ॥

भानुवंशे रघुवीरमणिः श्रीरामो भूमिभर्ता आसीत् यस्य चरितानि स्मर्ता (चरितानां स्मारकः, तृन्) जनो धन्यतां याति । अन्येपि बहवो नृपा अस्मिन्वंशे जाताः, यदंशे (यस्य प्रामाण्यांशे) अयं भारतेतिहास एव नः अस्माकं साक्षी । मोगलसम्राजां समये श्रीमानसिंहो नृपः स आसीद् यः पठानान् अपोह्य निर्वास्य भारते अनन्यतां (नास्ति अन्यः समानो यस्य, असाधारणताम्) ययौ । अत एव सर्वैर्जनैर्यथा त्वं प्रशंसनीयो भवसि तथैव तन्यतां, किं विशेषप्रार्थनया ॥ ५५ ॥

कच्छकुलस्य तदा कृतिता जनता यदि निर्भरमुन्नतिमेयात्

दानमपास्य न यूथपतिर्नृपतिश्च लसेत्किल केवलगेयात् ।

नीतिमिमां परिचिन्त्य चलेरखिलेशहरिः करुणां त्वयि धेयात्

मानसमर्थयमानमिदं भुवि माननृपो बहुमानमुपेयात् ५६॥

भानुवंश में पहले श्रीरामचन्द्र राजा हो गए हैं जिनके चित्रों को स्मरण करने से लोग धन्य होजाते हैं । इस वंश में और और भी सुप्रसिद्ध राजा हो चुके हैं जिनके विषय में यह इतिहास ही साक्षी है । मध्ययुग में श्रीमानसिंह वह राजा हुए हैं जो शत्रुओं को भारत से हटाकर असाधारण गिने गये हैं । हे भूपमणि ! आप भी उस ही वंश में राज्य के अधिकारी हुए हैं । अत एव सब लोग जिस तरह आपकी स्तुति करें वही काम होने चाहिये ॥ ५५ ॥

जनता यदि प्रचुरं यथा स्यात्तथा उन्नतिम् एयात् (आ-इयात् प्राप्नु-यात्), कच्छकुलस्य कच्छवंशजातस्य भूपसमूहस्य तदा कृतिता कुशलता । दानं मदम् वितरणं च अपास्य केवलात् गेयात् कीर्तिगानात् यूथपतिः कुञ्जरो नृपतिश्च न शोभेत । चलेः व्यवहारेः (लिङ्) । अखिलेशः सकलस्य स्वामी हरिः । (यतो हि) इदं मे मानसम् एतत् प्रार्थयमानम् अस्ति-य-द्भूमौ माननरेन्द्रो बहुमानं प्राप्नुयादिति । लोकस्य सकाशात् भवतः संमान-कामनयैव सेयमुपर्युक्ता नीति-प्रार्थना मया निवेदितेति भावः ॥ २६ ॥

श्रीमन्मानमहीन्द्रमण्डनमणे ! भूम्यङ्गणे ते यशो
माधुर्यं हरिदन्तरेषु विलसन्नूनं वसन्तेऽप्यगात् ।
तन्मार्गान्ति मृणालिनीषु मधुपाः काङ्क्षन्ति केलीशुका-
स्तद्गायन्ति कलाकलापकुशलाः प्रोद्यत्कलं कोकिलाः ॥

इह भूमौ सर्वदिगन्तरेषु यस्ते यशोमधुरिमा प्रसृतः स एव वसन्तेपि संक्रान्तो यद्वशात् कमलिन्यादिषु मधुपादयस्तन्माधुर्यमद्याप्यन्विष्यन्तीति भावः । प्रोद्यन् विलसन् कलौ गम्भीरमधुरः स्वरो यस्मिन् तथा ॥

कच्छवंश की तब ही तारीफ़ है जब प्रजा की अधिकाधिक उन्नति हो । दान अर्थात् मदजल और वितरण (देना) के बिना केवल कीर्तिगान से न यूथयति (बड़े हाथी) की ही प्रशंसा है न राजा की । इस ही नीति को विचार कर श्रीमान् व्यवहार करें । सर्वेश भगवान् की आप पर दया बनी रहै । हमारा यह चित्त यही प्रार्थना करता है कि श्रीमानसिंहमहाराज अधिकाधिक संमान पावें ॥ २६ ॥

● आशीर्वादाः ●

श्रीलगणनायकतो भातु गणनायकता
 सकलसहायकता श्रीपतेरुदीयताम्
 पारिजातपादपादुदेतु कामपूरकता
 पावकता सेयं पुनः पावकात्प्रणीयताम् ।
 मञ्जुनाथ नित्यं महामहिमा महेन्द्रादथ
 चन्द्राल्लोकलोचनचमत्कृतिरभीयतां
 निर्जरनिकरदत्तसद्गुणसमूहधर-
 जयपुरनगरनरनाथो मुदमीयताम् ॥ ५७ ॥

श्रीमद्गणेशात् गणस्य (समाजस्य) नायकता भातु । श्रीपतेः
 विष्णोः सकाशात् । पावकाद् वङ्गेः पवित्रीकारकता । महेन्द्रात् शक्रात् ।
 अभीयताम् आगच्छतु । पूर्वोक्तप्रकारेण-गणेशविष्णुप्रभृतिदेवसमूहदत्तानां
 समाजनेतृत्वादिगुणसमूहानां धारको जयपुरेन्द्रो मोदम् प्राप्नोतु । छन्दोऽनु-
 रोधान्नाप्राप्तसिद्धं 'जैपुर' इति नाम पाठ्यं ततश्च छन्दसि नाक्षरवृद्धिः ॥ ५७ ॥

श्रीगणनायक (गणेश) से गणनायकता अर्थात् समाजनेतृत्व और
 श्रीविष्णु से आपको सकलोपकारकता मिले। कल्पवृक्ष से मनोरथपूरण की
 शक्ति और अग्नि से आपको पवित्रता प्राप्त हो। महेन्द्र से महान् ऐश्वर्य और
 चन्द्रमा से लोचनों की सुखकारकता उत्पन्न हो। इस तरह-गणेश आदि
 देवसमूह से प्राप्त हुए सद्गुणसमूह को धारण करने वाले श्रीजयपुरनरेश
 सदा आनन्द में रहें ॥ ५७ ॥

श्रीमद्भानुवंशवरवारिधिरगाधतमो

महसा समिध्यमानसुषमोऽभ्युदयताम्

श्रीमतः समन्तात्सुखशासनमिहोपलभ्य

संपदमनन्तां सर्वजनज्ञा कलयताम् ।

मञ्जुनाथ शिक्षाऽऽगमदीक्षितेन देवेनाऽद्य

शिक्षणविभागोऽनिशमुन्नतिं रचयतां

माननीयराजोचितसद्गुणविराजमान-

श्रीमन्मानसिंहवीरतिलको विजयताम् ॥ ५८ ॥

महसा क्षत्रियोचिततेजसा समिध्यमानसुषमः वर्द्धमानशोभः, अगाध-
तमो वंशगतगौरवेण अतिगभीरः भानुवंशरूपः श्रेष्ठो वारिधिः अभ्युदयं
गच्छतु । श्रीमतः (माननरेन्द्रस्य) । शिक्षितेन मानसिंहदेवेन (कारणभू-
तेन) शिक्षाविभागः प्रतिदिनमुन्नतिं यातु ॥ ५८ ॥

जृम्भतां जनेषु जयपत्तनविकासिविभा .

भानुवंशभासा भूमिरेषा सुविश्रम्भताम्

श्रम्भतां विरोधिलोकलक्ष्मीर्मानभूमिपते !

भूरिविभवस्ते सतां यायादवलम्बताम् ।

क्षत्रियोचित तेज से बढ़ी हुई शोभावाला भानुवंशरूपी यह अगाध
समुद्र अभ्युदय को प्राप्त हो । श्रीमान् के सुखकारक शासनको प्राप्त करके यह
सकल प्रजा अनन्त संपत्ति को पावै । सुशिक्षित हुए श्रीमान् मानसिंहदेव
से यह शिक्षाविभाग उत्तरोत्तर उन्नति पावै । माननीय राजाओं के योग्य
सद्गुणों से भूषित, वीरश्रेष्ठ श्रीमान् मानसिंह का विजय हो ॥ ५८ ॥

लम्बतां प्रजासु गुणमाला तव भूपमणे !
 धर्माचरणेषु भवत्प्रीतिः प्रतिजम्भताम्
 जम्भतां जगत्सु जयलक्ष्मीस्तव पुण्यफला
 काम्यकला कीर्तिः किञ्च भूरि समुज्जृम्भताम् ॥५६॥

जयपुरस्य प्रसरणशीला विभा लोकेषु जृम्भतां वर्द्धताम् । भानुवंशस्य
 भासा कीर्त्या भूमिः सुविश्रम्भतां विश्वसितु । विरोधिलोकानां लक्ष्मीः श्रम्भ-
 तां प्रतिहता भवतु । 'श्रम्भु' प्रमादे । प्रतिजम्भतां प्रवर्द्धताम् । पुण्यं पवित्रं
 फलं परिणामो यस्याः ईदृशी जयलक्ष्मीः जम्भतां वर्द्धताम् । काम्या कामयितुं
 योग्या, कला मनोहारिणी च ॥ ५६ ॥

सवैया (दुर्भिल)

हरहाससुधासितयद्यशसा
 वसुधा परितो भरिताऽतिमदा
 अपि भानुकुलोज्ज्वलकल्पलता
 हरिता यमवाप्य न भाति कदा ।

उत्तरोत्तर बढ़ने वाली जयपुर की शोभा लोगों में सुप्रसिद्ध हो । भानु-
 वंश की कीर्ति पर यह भूमि पूर्ण विश्वासयुक्त हो । हे माननरेन्द्र, विरोधी
 लोगों की लक्ष्मी नष्ट हो, और आपका वैभव सजनों को अवलम्ब देने
 वाला हो । हे भूपश्रेष्ठ आपकी गुणमाला प्रजा के हृदय पर लूमती रहै
 [अर्थात् आपके गुण प्रजा के हृदय पर स्थायी प्रभाव डालें] । धर्माचरण
 में आपकी प्रीति बढ़ती रहै । उत्तमपरिणामवाली आपकी विजयलक्ष्मी जगत्
 में उत्तरोत्तर बढ़े । प्रजाप्रिय हुई आपकी कीर्ति सर्वत्र फैले ॥ ५६ ॥

वत मञ्जुलनाथमनोघटना

प्रमना यमवेक्ष्य न माति मुदा

मतिमानवनीन्द्रगुणैर्द्युतिमा-

निह माननृपः सुखमेतु सदा ॥ ६० ॥

यम् अवाप्य हरिता (नवीभूता) भानुकुलकल्पलता कदा न भाति,
अपि तु सर्वदैव भातीत्यर्थः । यम् (माननृपम्) अवेक्ष्य प्रमनाः हृष्टमानसा
मञ्जुनाथस्य मनःकल्पना, मुदा आत्मनि न माति । अवनीन्द्रगुणैः राजोचि-
तगुणैर्द्युतिशाली ॥ ६० ॥

क०-श्रीमन्मानमेदिनीपुरन्दरमधिपमाप्य

यातु महिमानमिह सुजनसमाजोऽयम्

भाविनि प्रकर्षमये समये प्रमोदयता-

ज्जयपुररत्नगर्भा सहयुवराजोऽयम् ।

मञ्जुनाथ शिचापथगौरवं विभावयता

देवेनाऽभ्युदेतु शिचायज्ञगोऽनुयाजोऽयं

रज्जयताञ्जनतामथोन्नतिमुदूर्जयता-

ज्जयतान्महीन्द्रमानसिंहमद्वाराजोऽयम् ॥ ६१ ॥

शंकर के हास्य और सुधा की तरह श्वेत जिनके यश से यह पृथिवी
सब तरह आनन्द से भरी है । जिन (माननरेन्द्र) को प्राप्त कर हरी हुई
यह भानुकुलरूपी उज्ज्वल कल्पलता कब नहीं शोभित होती ? जिनको देखकर
प्रसन्न हुई यह मञ्जुनाथ की मनःकल्पना आनन्द के कारण आपमें नहीं
भाती । मतिमान् तथा राजोचित गुणों से कान्तिमान् ये माननरेन्द्र सदा
सुखी रहें ॥ ६० ॥

श्रीमन्मानसिंहरूपं मेदिनीपुरन्दरम् (भूमीन्द्रम्) अधिपं प्राप्य । अभ्युदयशालिनि भाविनि समये युवराजसहितः अयं जयपुरवसुन्धरां प्रमोदयतात् । अग्रे कुमारो जायतां सोऽपि च श्रीमदग्र एव यौवराज्योचितो भवत्विस्थाशीर्वादः । 'प्रकृत्याशिषी'ति सहस्य प्रकृतिभावः । शिष्याया गौरवं विचारयता भवता (कारणभूतेन), शिष्यायज्ञसंबन्धी अनुयाजः (शिष्याऽभिबुद्धिरूपः) अभ्युदयं गच्छतु । अयं मानसिंहमहाराजः जनतां रञ्जयतात्, तस्या उन्नतिम् उत (अत्यन्तम्) ऊर्जयतात् वदयतात्-अत एव मानमहाराजः अयं जयतात् ॥ ६१ ॥

✽ श्लोकाः ✽

श्रीमद्भास्करवंशवारिधिसमुल्लासाय कीर्तिच्छटा-

विन्यासाय, सतां मनःकुमुदिनीसंपद्विकासाय च ।

उद्भासाय विशुद्धनीतिसरणेः संविद्विलासाय नः

श्रीमान्मानमहीन्द्रशारदशशी शश्वत्समुज्जृम्भताम् ॥६२॥

शशिवः समुज्जृम्भणं वारिधेरुल्लासाय, अस्य शशिनः पूर्णोपचयस्तु भानुवंशरूपस्य सागरस्याभिबुद्धये इत्यादि । कीर्तिरूपायाः छटायाः (कान्तेः) स्थापनाय । नः अस्माकं संविदः प्रेक्षायाः प्रतिभाया इति यावत् । विलासाय ॥ ६२ ॥

श्रीमान् माननरेन्द्रसदृश स्वामी को प्राप्त करके यह सज्जनसमाज महिमा को प्राप्त हो । अभ्युदय देने वाले भावी समय में युवराज सहित ये महाराज इस जयपुरभूमि को आनन्दित करें । शिष्यापद्धति के गौरव को समझने वाले इन महाराज से यह शिष्या-यज्ञ अभ्युदय को प्राप्त हो । इन महीन्द्र मानसिंह का विजय हो, इनसे जनता अनुरक्त हो, तथा उन्नति के कार्य अधिकाधिक बढ़ें ॥ ६१ ॥

श्रीश्रीमानयमिह मानमेदिनीन्द्रो
 गोपाय्याज्जयपुरमण्डलं चिराय ।
 किं चेयं रविकुलकीर्तिकल्पवल्ली
 संभूयादमितफलप्रहर्षिणी नः ॥ ६३ ॥

रविकुलस्य कीर्तिरूपा कल्पवल्ली, अमितेन फलेन नः प्रहर्षकारिणी
 भूयात् । छन्दश्च तन्नामकमिति मुद्रा ॥ ६३ ॥

सोल्लासप्रसृमरसद्गुणैकमिन्धोः
 श्रीश्रीमज्जयनगराधिराजमौलेः ।

सोन्नाहामनुदिनमुन्नतिं समन्ता-
 दाशास्ते मतिरतुलप्रहर्षिणीयम् ॥ ६४ ॥

सोल्लासं यथातथा प्रसरणशालिनां सद्गुणानां सागराधितस्य श्रीजयन-
 गराधिराजश्रेष्ठस्य (मानभूपस्य) वास्तविकाऽभ्युदयसहितां समन्तात्
 (सर्वेषु विषयेषु) उन्नतिम् इयं नः अतिहर्षशालिनी मतिराशास्ते ॥ ६४ ॥

भानुवंशरूपी समुद्र को उमड़ाने के लिये, कीर्तिरूपी चन्द्रिका को
 फैलाने के लिए, सज्जनों के मनरूपी कुमुदिनी के विकास के लिये, विशुद्ध-
 नीतिमार्ग के प्रकाश के लिये, और हमारी प्रतिभा के विलास के लिये, मान-
 महीन्द्ररूपी शरच्चन्द्र सदा पूर्ण बना रहै ॥ ६२ ॥

ये श्रीमान् माननरेन्द्र जयपुरमण्डल की सदा रक्षा करें । और भानु-
 कुल की यह कीर्तिरूपी कल्पलता अपरिमित फल से हमारे लिए प्रहर्षिणी
 (हर्ष देने वाली) हो [यहां छन्द भी 'प्रहर्षिणी' है] ॥ ६३ ॥

अपरिमितप्रहर्षिणी (हर्षवाली) यह हमारी मति, उल्लास के साथ सर्वत्र
 प्रसिद्ध होने वाले सद्गुणों के एकमात्र समुद्र श्रीमान् जयपुरराजाधिराज की

श्रीमद्भानुकुलस्य भूषणसमो भाग्यायितो भूभृतां
दिकान्तामुखमण्डनायितलसत्कीर्तिप्रभाभासुरः ।

विभ्राजज्जयपत्तनाऽवनिमुदे राकासुधादीधितिः

श्रीमान्मानमहीन्द्रमण्डनमणिः शश्वद्विजेजीयताम् ॥६५॥

भूभृतां राज्ञां भागधेयसदृशः, नरपतीनां महद्भागधेयं यत्तेषु श्रीमान्मान-
ननरेन्द्रोऽपि परिगणयत इत्याशयः । दिकान्तायाः मुखमण्डनसदृश्या कीर्तिप्रभया
भासुरः, राजमानायाः जयपुरवसुन्धरायाः आनन्दाय पूर्णिमाचन्द्ररूपः, माना-
भिधो महीन्द्राणां मण्डनमणिः अतिशयेन विजयताम् ॥ ६५ ॥

लक्ष्मीरुन्मदमेतु कच्छकुलभूसौरभ्यसंभारिणी

भूमेर्जाड्यमपास्य भातु भुवने नित्यं प्रतापस्तव ।

मोदन्तां जनतालतास्तव यशोज्योत्स्ना भ्रमेद्भूतले

श्रीमन्माननरेन्द्र ! ते गुणगणैर्भूयाद्वसन्तः सदा ॥६६॥

वास्तववसन्ते सौरभसंभारिणी लक्ष्मीरुन्माद्यति । ते गुणगणैः कच्छ-
कुलजानां कीर्तिसौरभ्यसंभारिणी राजलक्ष्मीः उत्कर्षं यातु । वसन्ते शैत्यं

सब विषयों में प्रतिदिन उन्नति का आशीर्वाद देती है [यहां भी 'ग्रहपिण्डी'
छन्द की सूचना] ॥ ६४ ॥

भानुकुल के भूषणसमान, राजाओं के भाग्यसदृश, दिशारूपी नायि-
काओं के मुखमण्डनसदृश सुन्दर कीर्ति से विराजमान, जयपुरभूमि के आ-
नन्द के लिये पूर्णचन्द्रसदृश श्रीमान् माननरेन्द्र सदा विजयी हों ॥ ६५ ॥

कच्छवंशियों के गुणसौरभ से भरी लक्ष्मी (शोभा) उत्तरोत्तर बढ़े ।
वसन्त में भूमिकी जड़ता (शीत) को दूर कर जैसे ताप सुहाता है ऐसे

निरस्य तापो भुवने भाति । एवमत्रापि पृथिव्याः जडतां (उचितशिक्षणद्वारा)
अपास्य तव प्रतापो भातु । एवमादिभिस्ते गुणगण्यः सदा वसन्तो भवतु
लोके शोभाप्रसारकत्वात् ॥ ६६ ॥

श्रीमत्समस्तगुणगौरवगुम्फितश्री—

वीराग्रणीर्विजयतां जयपत्तनेशः ।

यद्भूरिभीमभुजदण्डपराक्रमेण

प्राप्ताऽभया प्रमदमावहते प्रजेयम् ॥ ६७ ॥

भयदायिनां कृते भूरिभीमस्य यद्भुजदण्डस्य पराक्रमेण प्राप्ताऽभया जय-
पुरप्रजा आनन्दं धारयति ॥ ६७ ॥

श्रीमद्भानुकुले सुकीर्तिकृतिमान् मर्मस्थले नीतिमान्

विद्यायां मतिमान् कलासु रतिमान् पूर्वक्रमे प्रीतिमान् ।

धात्रीधूर्भरधारणेऽथ धृतिमान् धर्मोत्क्रमे भीतिमान्

श्रीमान् मानमहीपतिः सहसुतः संजायतां स्वस्तिमान् ॥ ६८ ॥

सुकीर्तिकृतिमान् सुकीर्तिसंपादिका या कृतिस्तद्वान् । मर्मस्थले अतिसा-

ही उचितशिक्षण के द्वारा जडता (अज्ञान) को हटाकर आपका प्रताप भुवन
में फैलै । प्रजारूपी लताएँ लहलहाएँ । यशरूपी चन्द्रिका सर्वत्र फैलै । हे
माननरेन्द्र आपके गुणगणों से यों सदा वसन्त रहै ॥ ६६ ॥

समस्तगुणों के गौरव से बढी हुई शोभावाले वीराग्रगण्य श्रीजयपु-
रेन्द्र का विजय हो । शत्रुओं के लिये प्रचण्ड जिनके भुजदण्ड के पराक्रम
से निर्भय हुई यह प्रजा आनन्दित हो रही है ॥ ६७ ॥

भानुकुल में कीर्तियुक्त कृतिमान् (अच्छे कार्य करने वाले), वारीकी के

वधानतास्थाने । पूर्वक्रमे प्राचीनपद्धत्याम् । धर्मोत्क्रमे धर्मस्य लंघने ॥ ६८ ॥

राज्यश्रीर्विततेयमस्तु महिते वंशेऽत्र भासां पते-

लक्ष्मीलामवते सदाऽस्तु भवते स्नेहः सतां संगते ।

प्रीतिः पूर्वजसंमते मुनिमते निर्धूतशङ्कास्तु ते

श्रीमन्मानमहीपते तव सुते लक्ष्मीपतेः स्यादया ॥६९॥

भासां पतेः सूर्यस्य महिते पूज्ये वंशे अत्र अस्मिन् । भवते तुभ्यं त्वां तोषयितुमित्यर्थः, क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी । सतां संगते मैत्र्याम् । पूर्वजानाम् अभिमते मुनिमते ऋषिप्रतिपादिते राजधर्मे । निर्धूतशङ्का निःशङ्का ॥ ६९ ॥

श्रीमद्भास्करवंशवैभवकरे साद्गुणयरत्नाकरे

दृष्ट्या दूरितदुर्नयव्यतिकरे विद्वत्प्रतिष्ठाकरे ।

नीत्या निर्जितनिष्ठुरारिनिकरे दानाय राजत्करे

श्रीमन्मानसुधाकरे विजयतां लोकस्य नेत्रोत्सवः ॥७०॥

स्थल पर नीतिमान्, विद्या में मतिमान् कलाओं में रति(अनुराग)मान्, प्राचीन पद्धति में प्रीतिमान्, भूमि के भार उठाने में धृति(धैर्य)मान्, धर्मोल्लंघन में भीतिमान्, ये श्रीमान् मानमहीपति राजकुमारसहित स्वस्ति- (कल्याण) मान् हों ॥ ६८ ॥

लोकसंमानित इस सूर्यवंश में यह राजलक्ष्मी बढ़ती रहै । लक्ष्मी के भाजन आपको सज्जनों की मैत्री में स्नेह हो । पूर्वजों से स्वीकृत प्राचीन राजधर्म में आपकी निःशङ्क प्रीति हो । हे मानमहीपति आपके कुमारों पर लक्ष्मीपति (भगवान्) की दया हो ॥ ६९ ॥

प्रतिष्ठायाः करे कारके । राजन् शोभमानः करो हस्तो यस्य ॥ ७० ॥

पृथ्वी भातु रथोद्धता तव सदा सुस्वागतोपस्थिता

वाणीयं प्रमिताक्षराऽथ रुचिरा मूर्तिर्जयस्रग्धरा ।

आर्याणां प्रमदाय वंशलतिका ते पुष्पिताग्रा भवेत्

श्रीमन्मानमहीप शत्रुषु भवेच्छार्दूलविक्रीडितम् ॥ ७१ ॥

रथेन उद्धता क्षुण्णा । सुस्वागताय उपस्थिता (पृथ्वी) । जयस्रग्धरा
रुचिरा ते मूर्तिर्भातु । अत्र क्रमशः—पृथ्वी—रथोद्धता—स्वागता—उपस्थिता—
प्रमिताक्षरा—रुचिरा—स्रग्धरा आर्या—प्रमदा—वंशस्थ—पुष्पिताग्रा—शार्दूलविक्री-
डितच्छन्दसां सूचना ॥ ७१ ॥

वीराणां द्युमणिः सुधैर्यधरणिर्द्वेषिद्विपानां मृणि-

दैर्न्यायत्तरणिः परार्थघटनाचातुर्यचिन्तामणिः ।

सूर्यवंश के वैभव को बढ़ाने वाले, सद्गुणों के समुद्र, इष्टि से ही
कुनीति को दूर करने वाले, विद्वानों की प्रतिष्ठा करने वाले, निष्ठुर वैरियों
को नीति से जीतने वाले, दान के लिये शोभित हस्तवाले श्रीमान् मान-
सुधाकर(चन्द्र)में जनता का नेत्रोत्सव सुचारिक हो ॥ ७० ॥

आपके रथ से क्षुण्ण हुई यह पृथ्वी आपके विजयस्वागत के लिये
उपस्थित होकर सुशोभित हो । परिमित अक्षरवाली आपकी वाणी और
जयमाला धारण करने से मनोहर आपकी मूर्ति सुशोभित हो । यह आपकी
वंश-लता सज्जनों को सुख देने के लिए सदा फूलती फलती रहै । हे मान-
महीन्द्र शत्रुओं पर सिंह की तरह आपकी क्रीडा होती रहै [यहां भी पृथ्वी
रथोद्धता आदि छन्दों की सूचना है] ॥ ७१ ॥

सत्संपत्सरणिर्विवेकविपणिर्मानिनीन्द्रचूडामणिः

श्रं मान्मानमहीन्द्रमण्डनमणिर्विभ्राजतां भूतले ॥ ७२ ॥

सुमणिः सूर्यः । सृणिः अङ्कुशः । दारिद्र्यापत्तिरूपायाः सरितः तरणि-
नौका । परार्थसाधनचातुर्यं चिन्तामणिः ॥ ७२ ॥

✽ दोहा ✽

सुविमलदिनकरकुलजलधिविशदशरत्कुमुदेश ।

जयनगरीनायक नमय मत्तान्माननरेश ! ॥ ७३ ॥

दिनकरकुलरूपस्य जलधेः कृते शरच्चन्द्र ! माननरेश अभिमानमत्तान्
नमय ॥ ७३ ॥

कच्छवंशवरवारिरुहविलसत्सुदिनदिनेश ।

मानसिंह नृपकुलतिलक जय जयपुरपरमेश ॥ ७४ ॥

कच्छवंशरूपं यद् वरं वारिरुहं तस्य कृते विलसतः सुदिनस्य (न तु
मेवच्छन्नदिनस्य) दिनेश सूर्य ! ॥ ७४ ॥

वीरों में सूर्य धैर्य की भूमि, वैरीरूपी हाथियों के लिये अङ्कुश, दरि-
द्रता से उबारने की नौका, दूसरों के मनोरथसंपादन की चतुरता में चिन्ता-
मणि, उत्तम संपत्तियों के मार्ग, विवेक के स्थान, मानियों में शिरोमणि,
महीपतियों के मण्डनमणि माननरेन्द्र भूतल में चमकते रहें ॥ ७२ ॥

निर्मल सूर्यवंशरूपी समुद्र के लिये शरच्चन्द्रसदृश हे जयनगरेन्द्र
अभिमानियों को आप नमावें ॥ ७३ ॥

कच्छवंशरूपी कमल के लिये निर्मेघ आकाश के सूर्यसदृश, राजसमूह
में श्रेष्ठ, जयपुर के स्वामी हे मानसिंह आपका जय हो ॥ ७४ ॥

ॐ बरवै ॐ

मिहिरवंशमणिमण्डन तुलितमहेन्द्र ।

प्रकृतीश्चरमनुरञ्जय जयनगरेन्द्र ॥ ७५ ॥

सूर्यवंशस्य शोभायै मणिमंडनसदृश ! ॥ ७५ ॥

क-हंहो भानुवंशभानु-श्रीमन्मानभूमिपते !

स्यूता संस्कृतेन स्तुतिभारती मदीयेयम्

नव्ययुगवैभवान्न भायात्तव चेतसि चे-

त्तदपि न खेदश्चित्तरचना स्वकीयेयम् ।

किन्तु नरनाथ बहोः कालान्मञ्जुनाथकुले

भास्करकुलेशनृपकीर्तिः कवनीयेयं

तस्मादेव नूनं नरदेव ! दिव्यदेवगिरा-

ऽप्याशीर्वादिमाधादेवमुक्तिरस्मदीयेयम् ॥ ७६ ॥

भानुवंशस्य प्रकाशकरत्वाद् भानुरूप हे मानभूपते ! संस्कृतभाषया स्यूता संग्रथिता इयं मे स्तुतिवाणी नव्ययुगस्य वैभवात् तव चेतसि चेत् न रोचते, तदपि खेदः न । यतः इयम् चित्तस्य स्वकीया रचना । चेतसस्तरङ्गेण स्वत इयं रचना जाता । अत एव कस्यापि तोषो भवतु मा वा भूदित्याशयः ।

सूर्यवंश के भूषण, महेन्द्र के समान, हे जयपुरनरेन्द्र आप प्रजाओं को चिरकाल तक अनुरक्त करते रहें ॥ ७५ ॥

भानुवंश के भानु (सूर्य) हे माननरेन्द्र ! संस्कृतभाषा में गुम्फित की हुई यह मेरी स्तुतिरचना नवीनयुगके प्रभाव से यदि आपके चित्तमें न

किन्तु हे नरनाथ ! मञ्जुनाथस्य कुले बहोः कालादारभ्य भास्करकुलस्य ईशा-
 बे नृपास्तेषां कीर्तिः इयं कवनीयाऽभूत् । मञ्जुनाथकुलस्य पूर्वजैः श्रीकृष्ण-
 भट्ट-द्वारकानाथ-जगदीशादिभिः सूर्यवंशीयराजानां श्रीजयसिंहदेवादीनां
 कीर्तिः कवितया निबद्धेत्याशयः । तस्मादेव कारणात् हे नरदेव ! इयम् अस्म-
 दीया उक्तिः दिव्यया देवगिरा (संस्कृतया) अपि एवम् (पूर्वोक्तप्रकारेण)
 आशीर्वादम् आधादेव अस्थापयदेव । पूर्वजरीत्यनुसारं भानुवंशीयस्य भवतः
 आशीर्वादरूपेण कीर्तिः संस्कृतभाषयाऽपि कर्तव्यानुरोधेन न्यबध्नामित्याशयः ।
 'देव' पदस्य चतुर्वारं चतुर्धा निर्वाहः प्रेक्ष्यः ॥ ७६ ॥

भावै तौभी मुझे खेद नहीं, यह मेरे चित्तके तरङ्ग की एक खास रचना है ।
 हे नरेन्द्र मञ्जुनाथ के कुलमें भानुकुल के राजाओं की कीर्ति चिरकाल से
 कविताओं में बाँधी गई है । इस लिए हे नरदेव ! इस मेरी रचनामें अपने
 अनुराग के कारण इस देववाणी में भी आपको यों आशीर्वाद दिया
 ही है । ॥ ७६ ॥

ब्रज-कविता-वीथी

[हिन्दी (ब्रजभाषा) कविता में नये प्रकार के चमत्कारका संचार भी जयपुर का एक वैभव है । कवितागुणग्राही यहाँ के महाराजाओं के समय में यहाँ वो वो कवि हुए हैं जिनकी कलमने कविताचित्रकारी में एक अद्भुत ही उजास (लाइट) पैदा कर दिया । शृङ्गारादि रस, भगवद्भक्ति, ऋतुवर्णन आदि विषय तो थे ही किन्तु ध्वनि अलंकारादि के द्वारा राजाओं का वैभव भी राजस्थानी कवियों की लेखनी ने वह चित्रित किया है जो धीरे धीरे साहित्यकी शोभासामग्री बन गया । क्या वीरता, क्या राजवैभव, क्या नगरादि-वर्णन जहाँ भी समर्थ कवियों की प्रतिभा एकाम्रता से लग गई है उस ही विषय को चमका दिया है । फिर कहिये, जिन्हें पढ़ते ही लोगों का हृदय चमत्कार से फड़क उठता है क्या वह उक्ति काव्य के दायरे में नहीं आयेगी ? काव्य में चमत्कार ही तो सार माना गया है । भूषण की कविता को सुन कर और और अङ्गों में पहुँचने वाला हाथ भी मूँछों पर पड़ता था यह पुरानी प्रसिद्धि तो है ही किन्तु क्या आज भी उस कविता को सुन कर जीवित हृदय में जोश नहीं उमड़ता ?

सुधरे दिमागवाले इस कविता को 'भटैती' कह कर आज हटा रहे हैं, हटायें । रहे पहे इस भारतीय साहित्य को भी लुप्त करना चाहते हैं, करें । उन्हें रोकने वाला है ही कौन ? आज भारतीयसाहित्य के दिन ही यह है कि वह 'अनन्त की ओर' जबरदस्ती लेजाया जा रहा है । किन्तु

राजस्थानी कवियों के सिर ही इस दोषको मँढ़नेवाले बेचारे भारतीय साहित्य से बिलकुल कोरे हैं। पुराने से पुराने भारतीयसाहित्य में भी राजवर्णन इतना ऊँचा है जहाँ हिन्दी के कवि पहुँचे तक नहीं।

साहित्यशास्त्र के मूलस्तम्भ श्रीआनन्दवर्धनाचार्य, श्रीमान् मम्मटभट्ट आदि के अलंकारग्रन्थों में भी राजवर्णन साहित्य का एक अङ्ग है, और बहुत उच्च कोटि का है—

“—हे पृथ्वी ! तुम्हारे ऊपर बड़े बड़े ऊँचे पहाड़ हैं, तथा अति विस्तृत समुद्र हैं। इन सब का बोझ धारण करने पर भी तुम ज़रा नहीं थकती। आपकी इस महिमा के कारण आपको बारंबार प्रणाम हैं' यों जैसे ही पृथिवी की स्तुति करता हूँ वैसे ही हे वीर ! तुम्हारे भुजदण्ड का स्मरण हो आया जो इस तरह की महिमाशालिनी पृथ्वी को भी अनायास धारण किये हैं। बस फिर क्या था। पृथ्वी की स्तुति के लिये वाणी ने तो धृष्टता की थी। यहाँ उसपर भी मुहर लग गई। आपकी स्तुति के लिये मेरे पास शब्द ❀कहाँ ?’

‘हे राजन् ! कोई कवि आपको चाहै त्रिलोकी का स्वामी ही कहते हों किन्तु अलौकिक प्रभाव के कारण तीनों लोक(पाताल, पृथिवी और स्वर्ग) स्वयं आपके स्वरूप हैं। क्यों कि आप ही ‘पातालम्’ ‘अलम्’ सब तरह से ‘पाता’ रक्षिता रक्षा करने वाले हैं। आप ही ‘आशानां निबन्धनम्’ ‘आशा’ दिशाओं के निबन्धन अर्थात् नियमस्थान भूलोक हैं। भूलोक (मध्यमलोक) में ही सूर्य की गति से दिशाओं का विभाग प्रतीत होता है। यहां भी कवि का

❀ ‘अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाऽम्भोधयः—

स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न श्रान्तासि, तुभ्यं नमः ।

आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावज्जुव—

स्तावद् बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥’

तात्पर्य है—लोगों की आशा (उम्मीद) ओं के निबन्धन (निर्वाहक) आप ही हैं । और 'त्वं चामरमरुद्भूमिः, त्वं च अमरमरुद्भूमिः' आप ही अमर (देवता) और मरुद्गणों की भूमि स्वर्गलोक हैं । कवि का तात्पर्य है—'त्वं चामरमरुद्भूमिः' आप चामर अर्थात् चँवरों की जो हवा उसकी भूमि, पात्र हैं । राजविभूति आपकी सेवा करता है ।'

कहिये, ध्वनिकार और श्रीमम्मटभट्ट को किसकी दाब थी जो वे 'भट्टैती' को अपने ग्रन्थमें प्रश्रय देते ?

बात यह है कि राजा और प्रजा का संबन्ध भारतीय सभ्यता में बहुत उच्च है । राजा जैसे अपनी प्रजाको अपने खीपुत्रादि से भी बढ़कर समझते थे, उस पर प्राण तक न्योछावर कर देते थे, वैसे ही प्रजा भी राजाको न केवल पिता ही बल्के ईश्वरस्वरूप समझती थी—

‘यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वदेवमयो हि सः÷ ॥’

न सही, इस धार्मिक नीतिपर न भुक्कै तौभी काव्य, साहित्य तो सहृदयों के हृदय को रञ्जन करने की सामग्री है । 'उदात्त' 'अत्युक्ति' आदि अलंकारों की बन्दिश यदि साहित्यशास्त्रमें स्वीकृत है तो समझ लीजिये, राजवर्णन के बिना मैदान खाली रहेगा । और यदि वैभववर्णन से काव्यचमत्कार उत्पन्न होता है तो फिर वहाँ किसी की 'दुहाई' देने से भी क्या होगा ?

जो कुछ हो । राजस्थान और उसमें भी विद्या और कलाओं को सदा

× 'देव त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम् ।

त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥'

+ जिसकी प्रसन्नता में लक्ष्मी, पराक्रम में विजय (फतह) और क्रोध में मृत्यु रहता है वह राजा सब देवतास्वरूप है ।

से उन्नति देनेवाले जयपुरराज्य के कवि हिन्दीसाहित्य में अपना एक विशेष स्थान रखते हैं। राजकीय संरक्षणनीति के कारण बहुत से कवियों का परिचय अभी हिन्दीसाहित्यसेवियों को नहीं। किन्तु जिनको लोग जानते हैं उनकी योग्यता से आप अनुमान कर सकते हैं कि जयपुरराज्य के आश्रय में कैसे कैसे कवि हुए होंगे। भला कहिये, महाकवि बिहारी और पद्माकर को कौन नहीं जानता ?

इन पङ्क्तियों के लिखनेवाले के पूर्वज संस्कृत, प्राकृत तथा व्रजभाषा (हिन्दी) के केवल असाधारण विद्वान् ही नहीं, सफल ग्रन्थकार भी हुए हैं। अपने आश्रयदाता महाराजाओं की आज्ञा से उन्होंने 'अलंकारकलानिधि' जैसे बहुत से ग्रन्थ व्रजभाषादि में बनाये हैं। उन कवियों का जीवनचरित तथा उनकी रचनाओं का परिचय 'साहित्यवैभव' की 'वंशवीथि' में मैं पहले दे चुका हूँ। उनके जानने की इच्छा रखनेवाले वहाँ देख सकते हैं। यहाँ दुबारा देने से नाहक विस्तार होगा।

संस्कृत का समय निकल गया। व्रजभाषा पर भी 'खड़ी बोली' खड़ी होगई। किन्तु व्रजभाषा की कविता में जो मिठास और 'लोच' है वह खड़ी बोली के सिर्पाहियाना ठाट में आज भी नहीं, इस मर्म को अब भी बहुत से परखते हैं। उसही व्रजभाषा में जयपुरराज्य के द्वारा क्या क्या साहित्यसेवा हुई है, इसका कुछ परिचय मैं समझता हूँ साहित्यरसिकों के लिये अरोचक न होगा। इस ही लिये-लाल (श्रीकृष्णभट्ट कविकलानिधि), सरस्वती वाणी भारती (श्रीद्वारकानाथजी), महाकवि जगदीश, व्रज(निधि) लाल, मण्डन, आदि पूर्वजों की कुछ कविता नमूने के रूप में यहाँ दी है, जिससे इस विषय में 'जयपुर का वैभव' अधूरा न रहे।]

ब्रज-कविता-वीथी

❀ भक्ति ❀

विशद भाल पर चन्द्र, इन्द्र सुर मुनि पद परसत
 अष्टसिद्धि नवनिद्धि ऋद्धि निजजन पर बरसत ।
 शुण्डादण्ड प्रचण्ड करत अरि १ अघगन खण्डन
 कविमण्डन राजत अखण्ड साँपनके मण्डन ।
 मद बहत कपोलन पर तहाँ भ्रमरपन्ति २ सरसन्त की ।
 शिवसूनु कन्त बलवन्त जय, जयति जयति इकदन्त की ॥१॥
 बरन ३ विचार लघु गुरु लोक ४ लीकन कों
 साधि सोधि रसना के सुवरन पत्र पर
 कर ५ चितहीतें चतुराई चारु लेखनि लै
 सबद अरथ ६ रंग, व्यङ्ग्यनि उजास धर ।

---

१. बैरी और पापों के समूह । २. पङ्क्ति । ३. वर्ण्य अथवा वर्ण
 (रंगत) का विचार । ४. लघु, गुरु यही लीक (रेखा) । ५. चित्तरूपी
 कर से । ६. शब्द अर्थरूप रङ्ग, और उनमें व्यङ्ग्य (ध्वन्यर्थ) का उजास
 (चमत्कार) ।

सरसुति राधिका कुँवर व्रजचंद जू के
 रूप की घटानि बरसावैं रस रङ्गभर
 नेह कै नगर जग जगरमगर ऐसे
 सुघर सुघर बन्दौ भारती के चित्रकर ॥ २ ॥

कैधों देवदेवन के पालक प्रवीन बनें
 कैधों सुखसंपति के हेत गुन धारे हैं
 कैधों १ हृषिकेश औ स्वयंभू २ नीललोहित के
 कारन प्रकट कैधों कैधों सोभभारे हैं ।
 कैधों प्रेमतरुकों बनाये ३ आलवाल, कैधों
 मंडन सरन तिहुँ लोक में हमारे हैं
 कैधों मकरन्दभरे अम्बुज खिले हैं आनि,
 कैधों जगदम्ब अम्ब चरन तिहारे हैं ॥ ३ ॥

केसरिया पाग पर चन्द्रिका सुहाग पर
 कलंगी की लाग पर रतनारी दामरें
 बंदन की भूम पर मोतिन की लूम पर
 अलकन धूम पर भौंहनकी ४ भाँवरें ।
 जामा ५ फुलकारीं पर बनमाला भारी पर
 भूषन उजारी पर बैन के बनावरें

---

१. विष्णु । २. शिव । ३. पेड़के लिये थाँवले । ४. भुक्तियों का भ्रमण ।
 इन चीजों पर भुक्ति आनन्द से घूमती हैं । ५. फुलड़ी, बूंदें ।

आँखें अरविन्द पर चारु मुखचन्द पर
राधिका गुविन्दपर नैनन १ निछावरैं ॥ ४ ॥

कनककिरीट मणि मानिक २ बनक बन्यो
रुनुक भुनुक पग नूपुर अनन्द को
बानी कहैं खूले केस भूलैं कान कुण्डलन
मनमथ डूलै ३ धुज बाढत अमन्द को ।
ललित त्रिभङ्ग अङ्ग कामपीरी चारु चित्र
गुञ्जमाल गरैं धरैं बैन छबि छन्द को
भोंह ४ धनुरेखैं नैन बानन बिसेखैं, ठाढ़ो
नटवर भेखैं चलि देखैं री गुविन्द को ॥ ५ ॥

सोसनी पाग लपेटा बन्यो, तुररा कलंगी मिर पेच दराज है
केसर खोरतें भाल लसै, गल मोतिन माल बिसाल, बिराज है ।
को ५ ति अमोल बिकात नहीं छिन देखत होत न गेहको काज है
देखरी ठाढ़ो है सुन्दर साँवरो ६ ओपसो गोपनमें ब्रजराज है ॥ ६ ॥

१. नयनों को निछावर करैं । २. मणि मानिक्यों का बनाव बना ।
३. कान के कुण्डल मकर की आकृति के हैं । कामदेव का ध्वज भी मकर है ।
अत एव मन्मथ का ही ध्वज डूलै (फहरा रहा) है । ४. भोंहों की धनुष
लेखैं अर्थात् धनुष देखते हैं । नैनो को बाणों से भी विशेष मानते हैं ।
५. कौन ति (स्त्री) बिना मोल नहीं बिकती । सब ही स्त्रियाँ रूपमोह से
बिना मोल की दासी हो जाती हैं । ६. शोभा ।

माथे जराउ किरीट लसै, गल गुञ्ज की माल बिसाल बनी है
 बानी कहैं मुख बैन बजाय ठगीं ब्रज की अमनी रमनी हैं ।
 नन्द के लाड़ले प्यारे गुविन्द की यों अखियाँ भुकुटीन तनी हैं
 खञ्जन बाँधन १ मैनखिलारनै पिञ्जर की कल मानों ठनी हैं ॥ ७ ॥

मञ्जुल मोरकिरीट तरैं, बनगुञ्जलै लटकैं छवि छाई
 फूल के चौसर हार हिये, नक बेसर केसर अङ्ग लगाई ।
 बानी कहैं पियरी कछनी, उपरैन बनी मुख बैन सुहाई
 भायी गुविन्द की मूरति ऐसी बसो मेरे नैनन माँझ सदाई ॥ ८ ॥

केसरानी जालदार पगिया सुहानी सिर,
 तैसो २ पचतोरिया को बागो छापेदार है
 बानी कहैं ललित त्रिभंग तनु, मुसकान.
 बैनमें बजात मोहिनी को मन्त्रसार है ।
 फूलन के सिरपेच लटकन फूलमाल
 अगरजा चोली में लगायो इकसार है
 आनंद अपार, सुकुमारपन जीतैं मार,
 ब्रजके हिये को हार नन्दको कुमार है ॥ ९ ॥

सुन्दर सुरंगी ३ सपतालू पगिया पै लगी

१. मैन (मदन) रूप खिलाड़ी ने खंजनोंको बाँधने के लिए पिंजरे की कल लगाई है । नेत्र खंजन, भुकुटि पिंजरे की कल । २. बरख की जाति ।
 ३. शफतालूरंग की ।

मानिक कलंगी सिरपेच मोरचंद की
 बन्दी रतनारी, मुकताहल द्वारे कांन
 बानी कहैं कुन्तलनि कैयो छवि छन्दकी ।
 कोरदार जामा फुलकारी को दिपति मनि—
 माल बनमाल, पग नूपुर अमंद की
 बैनसुर साजैं, देखि कोरि मैं लाजैं, बसो
 नैनन के छाजैं यह मूरति गुविन्दकी ॥ १० ॥
 केसर की खोर भाल, मोतिनकी माल उर,
 उर बसी जालनि बिसाल की जु पहरी
 पहुँची जराऊ १ गजराऊ और २ कराऊ, पग
 पैजनी ढराऊ बजैं बानी की ३ चुपहरी ।
 जालदार सोसनी बनी है पाग खूँटेदार
 बूँटेदार बागो खुले बन्द को रुपहरी'
 मानिक जटित सिर सोभा श्री गुविन्द जूकें
 मानों फूल फूले हैं तमालपै दुपहरी ॥ ११ ॥
 लाल पगिया पै कैयो कलंगी रतन पेच
 तुररा तुलत आन ४ खयै पै भिलतु है
 चिलकत हीरे को तिलक भाल गोविंद के

१. गजराहू । २. करा (कडा) हू । ३. बानी की चुप्पी मौन को
 हरनेवाली । ४. खवा (कन्धेपै) ।

अलकनि मोतिन की झलक झिलतु हैं ।

बानी नैन कोरन भोहैं १ भौरपाँति भँवें

अधर पियूख मंद हास उझलतु हैं

ऐसें स्वेत बागे पै मिलति मनिआभूखन

जैसें चैत चाँदनी में २ नखतु खिलतु हैं ॥ १२ ॥

को है भटू ३ इत आन कढ्यो वह नैन नचावत साँवरोसो है

सोहै मनोहर मोरपखा सिर, बैन बजाय रिभायकें मोहै ।

मोहै भटू सुधि नाँहि रहै, वह बारहि बार कटाच्छन जोहै

जो है सो है सुनि मोरी लली जिन भाँक भरोखै न जानिये को है ॥ १३ ॥

नीकी ब्रजललना झुलावैं रंगपलना में

सोहैं कोरि चंदसम सीस मोरपंखियाँ

राजै रंगरूली सी ४ जरूली अलकनि अंग,

झूना की झँगूली तामें पीरो रंग नखियाँ ।

रुचि रचि ५ खोंडा भाल, अंजन दगनि, उर

हेम-मनि-हीर-हार मिली बधनखियाँ

तात तात बैन तुतरात जात, मात कर

खात जात मांखन, सिरात जात अंखियाँ ॥ १४ ॥

१. भोहैरूपी अमरपङ्क्ति, भँवें (अमती हैं) । २. नखत्र । ३. स्नेह से
की को संबोधन । ४. जड़ले (मुंडन संस्कार से पहले के) अलक (केश) ।
५. चंदन की खोर ।

प्रथम पयान कीनों कर-वलयानि, पुनि
 पीतम के मीत अँसुवानि गौन ठान्यो है
 धीरज अधीर एक छिन हू न रहि सक्यो
 चित्तने अगाऊ ही चलन मन मान्यो है ।
 करि सुख सूनो भौन पीतम विदेस गौन
 करत, सबनि चलिबोई उर आन्यो है
 तो हू चलिबो ही तो उचित मेरे प्रान !, प्राण-
 नाथसाथ तजि किहिं लालच लुभान्यो है ॥१५॥

डोलि कटिकाछनी में नाभी सर न्हाइये री,
 त्रिवली तरंगनि में अति सरसाइये
 रोमावली १ रूखतर नैक विरमाइये री-
 राची उरकेसरि के रंगनि रचाइये ।
 बाँकी वनमाल सौं लपटि उरभाइये री
 अंग के त्रिभंग पर वारि वारि जाइये
 तेही छिन तन मन ताप बिसराइये जू,
 प्यारे व्रजचन्द को दरस नैक पाइये ॥ १६ ॥
 एक कुलकानि की खरी ये अकुलानि इतै,
 दूजै लोकलाज धेरि नैनन लई लई

तीजै कोरि कोरि मैनमाधुरी तिहारे रूप

हियो हरै लेत हरि १ जीजत दई दई ।

इतै ब्रजबाधिन विथारी २ इन बिथा,पिय-

संग छवि छाकी रहै छतियाँ छई छई

रंगभरी बाँसुरी अनेक गुनगाँसुरी,

३ नि पाँसुरी पुरानी पीर पारती नई नई ॥१७॥

चंदन गुलाब घनसार ४ धार दीजियत

कीजियत सेज जलजातन के पात की

सीरे उपचारनमें बार बार राखियत

त्यौं त्यौं अति दौरे तनताप अधिकात की ।

रंगभरी रावरे की बाँसुरी को नाद सुनि

तेही छिन प्यारे ! सुधि भूली सुख सात की

देखो परभात की परी है, बडे तातकी न

सुधि गोरे गात की न बातकी न घातकी ॥१८॥

एक दोय पैड पर केलिको सरोज तजि

तीन चार पैड पर डारी फूलमाल को

पांच छैक पैड पर डारी मनिमोती माल

१- दई दई (दैव दैव कहके) जीजत (जीयत, जिया जाता है)

२. व्यथा विथारी विस्तारी (विस्तृत की) । ३. इन (पुरानी पँसुरियों में)

४. कपूर ।

अङ्गनि बिहाल धरै १ बादलाई सालकों ।
 प्रेममदमाती अरसाती अतिबेग चलि
 देख्योई चहत प्रान प्यारे नँदलाल कों
 उरज उतुङ्गताई नितम्बन गुरुताई
 कटि लघुताई दुखदाई भई बाल कों ॥१६॥
 जोग के जँजार जिन डारिये हो दीनबन्धु !
 भोगहू के मारगमँभार मति नाखिये
 तीरथ भगीरथि दै आदि भटकाइये न
 बडे ब्रत हूके नाथ जतन न भाखिये ।
 कवि जगदीस यहै माँगों एक बिनती कै
 साहिब जू सुनि ताहि दैन अभिलाखिये
 सेवाकुज सेवा सब द्यौस फुरमावो नाथ
 निधुवनबीथिन निसीरथिन में राखिये ॥२०॥
 जो तू थूल है तो २ करकौल पटपद होइ
 जो तू अणु है तो लगि चरन ललाम में
 जो तू बक्र है तो रहि भौहनमें मेरी सौंह
 जो तू है सरल रहि बासुरी के धाम में ।
 जो तू है अचेतन तो आभूखन अंग होइ
 चेतन है जो तू जगदीस रहि नाममें

जो तू गौर है तो गोरी राधिका सरीर रहि
 जो तू स्याम है तो मन रहि घनश्याम में ॥२१॥
 भून्व्यो हों सरूप नेकु हू न निजरूप जानों
 मायासिन्धु बीच परयो तामेंते निसारिहो
 साधत न जप तप, लपत अलीकही कों
 औगुन अनेक ऐसे हरिजू ! बिसारि हो ।
 एहो प्रभु परम कृपा के निधि दीनबन्धु
 एकै परसिद्ध जगदीस उर धारि हो
 एक गजखोज ही में आँवैं सब खोज यातें
 गज के तराये नाथ मोहू कों सब तारि हो ॥२२॥
 सुंदर उदार सुकुमार रिझवार राम
 मुनिन के धाम काम पूरन कहाइ हो
 बीरन के बीर रनधीर परपीरहर
 नीरधि गँभीर गान गुननि गवाइ हो ।
 वेदन के भेदन में खाविंद गरीबन के
 करनी न देखि ब्रह्मपदवी बताइ हो
 तीन हुं भुवन ठकुराई जब जानिहों जो
 मोसे पातकी कों नाथ तुरत तिराइ हो ॥२३॥
 करुणाकलित नैन अरुना नलिन नीके
 सरनागतिन गति चक्र हि चहत हैं

दीनन उबारिबेकी जाहर जरूर किंये
 गरुर सवारी गौन गालिब गहत हैं ।
 आपने कों त्रिविध सँताप सों सिरावन कों
 नीरदबरन जगदीस न जहत हैं
 भारी भवसागरतें भक्तन के तारिबे कों
 आछैं गिरिधारी काछ काछैंही रहत हैं ॥२४॥
 आगि ले दवानल सी १ काली के इलाहलसी
 सिन्धु बडवानलसी फैलत हो जायगी
 जोग हू न जप हू न कोरि जुग तप हू न
 मिटेगी निपट दिन दिन अधिकायगी ।
 छाती २ छेक पारि अति तेजभरी ३ भारनि सों
 कूबरी के द्वारनि लों जाइकें समायगी
 लालन सों जाइ कहि ऊधो समुझाइ बिन
 उर सों लगाइ लियें ४ लाइ न सिरायगी ॥२५॥
 रैन दिन नैन-सरिता के नीर न्हाय न्हाय,
 को न ब्रजनारी उँहि ध्यान मन पागैगी
 कान्ह अति मानी कुबजासों रति मानी यहै
 जगत कहानी पंच पावक सी लागैगी ।

१. कालिय सर्प । २. छेद । ३. भार (अग्नि की मूल, ज्वाला) ।

४. लाय (अग्नि) ।

रसन रसाला हरि गुनन की माला बाला
 जपत जपत चित अति अनुरागैगी
 सिखावत कहा ऊधो ! सूधो यह पन्थ अब
 आपु ही ते जोग की जुगति जिय जागैगी ॥२६॥

१ जलधर दूर देश तातें मुरझानी अति
 दूबरी लसति इक लता सुवरन की
 सोने के २ सरोज पर सोवत सरद चन्द
 आस पास धरैं रास गाढ तिमिरन की ।
 परमि परमि ३ तिलकुसुम समीर धीर
 चंचलता होति ४ बन्धुजीव के सुमन की
 खंजनजुगल सुरसरिजलबिन्दु जिमि
 उगलत अवलि नवल मुकतन की ॥ २७ ॥

उरतें उंतारी इन्दिरासी प्रानप्यारी उठि,
 आगे आनि धारी पायपादुका हू डारी है
 पीतपटवारी कटि फैट हू बिसारी. देखि
 महल की नारी कानांकानी करि हारी है ।

१. जलधर अर्थात् नायक दूर देश चला गया है इसलिए सुवरन की लता (नायिका) दूबरी लसति । यों सर्वत्र उपमान से उपमेय का अर्थ प्रतीत होता है । अतिशयोक्ति । २. हस्त । ३. तिलकुसुमसमीर नासिका का पवन (निश्वास) । ४. बन्धुजीव का सुमन (पुष्प अर्थात् ओष्ठ) ।

बिनहीं ^१पलाने खगराज असवारी करि,
 धाये वनवारी कर चारु चक्र धारी है
 गज की गुहारी किहिं और कान पारी, तुण्ड
 ग्राह की विदारी, दीन आरति निवारी है ॥ २८ ॥

कीनी और ठौर कामकेलिन की दौर यह
 बात हू वनै न ईहि ऐसे प्रेम पोखे में
 नाहि पुनि इनकें ^२अनैसो ऐसो मित्र कोऊ
 मोहि न चहत जो रहत दीह दोखे में ।
 मेरे भौन आये नहिं नंदलाल प्यारे तहाँ
 होइ कौन कारन धों या विधि अनोखे में
 हिय के मभार यहै विरह की भार धरै
 बार बार झुकि झुकि भाँकति भरखे में ॥ २९ ॥

मिटिगो ^३अयान-तम, सिसुता रजनि बीती. .
 भासी न सयानप्रभा जोवनदिवस की
 बालकेलि ^४विसदससी की रुचि फीकी परी,
 कामकेलिभानकिरने हूं दिपी निसकीं ।
 सूधीचितवनि कुमुदिनि मुदि आई, हुल-
 सनि सरसाई दग-पंकज सरस की

१. विना ही पलान (जीन, पीठका बिछावन) । २. ईर्ष्याशाली ।

३. अयानतम भोलापनरूपी अन्धकार । ४. बालक्रीडारूपी विशद चन्द्र ।

उर अनुराग अरुनोदय उजास भये,
उपा सी लखाई दसा बैससंधि रसकी ॥ ३० ॥

चंचल बिराजै लता कंचन की तापै १ चंद,
तहाँ अति चारु सुधारसके तरंग हैं
तिनकी छबीली छवि बिद्रुम के बीच बीच,
बिद्रुम को सदा उदै २ सूरज सों जंग है ।

चाँदनी के चहूँ ओर राजै अंधकारकुल,
तिनको सदा ही चक्रवाकनि के संग है
लोचन सफल करि लीजियत 'लाल' इहिं
महल भरोखे अनोखे रूप रंग हैं ॥ ३१ ॥

रेसमरसमसम सिरोरुह सुन्दरी के
सघन घटा को स्यामताई सरसाति है
तामें दुहूँ ओर कर कसिकै सँवारी पाटी
पियमन पारिवे की घाटी दरसाति है ।
गुंफित गुननि गजमोतिन सँवारी माँग,
ताकी उपमा को मति एकै अकुलाति है
चमकि तमकि तम-पुञ्ज की चमू को चीरि,
मानों चारु चंद्रमा की चौकी चली जाति है ॥ ३२ ॥

---

१. मुख । यहाँ भी पूर्ववत् अतिशयोक्ति है । २. उदीयमान सूरज लाल
भालका विंदा ।

थाँको रूप देखवा को आँख्याँ कै अनोखो चाव
 आगम उछाड़ नित कराँ गुणवन्ता जी
 पलकाँ का पाँवडा बिछास्यां व्रजनिधि प्यारा
 गोरी ने निहाल कीज्यो नेह उलहन्ता जी ।
 मन म्हाँको थाँ से मनमोहनजी लाग्यो रहै
 साँची कहाँ साजन सनेहमहम्हन्ता जी
 प्यारी थाँकी बालमजी छिन छिन बाट न्हालै
 ई रितु बसन्तमें मिलोला कद कन्ताजी ॥ ३३ ॥

* सूर्यास्त *

कैधों ईहि औसर सुधर रँगरेज रँगि
 रजनी विलासिनी के बसन सुकाये
 कैधों ललनाजनमनोरथ—कलपलता
 ताही के अरुनरंग फूल फूलि आये हैं ।
 कैधों तुङ्ग अस्ताचल मृगन तैं गैरिकादि
 धातुरज रविरथ-चक्रनि उड़ाये हैं
 कैधों विप्रधुनि सुनि फूली साँभ सानुराग,
 कैधों कामभूपके बितान नभ छाये हैं ॥ ३४ ॥

* षड् ऋतु *

कुंजगृहमङ्गल, रसालमंजरी को मित्र,
 बन को सुहाग, बनबेलिन को कन्त है

कोकिला को मौनहर भौरन को केलिकर
 मञ्जुमलैमारुतको संत विलसंत है ।
 मानिनीनमायक, मनोज को सहायक,
 सँजोगीसुखदायक, बियोगी जन अन्त है
 चाँदनी को सोधक विरोधक मुनीन मन
 रोधक बिदेस, फून्यो बागन बसन्त है ॥ ३५ ॥
 कुंजगलीनायिकानि नायक मलयपौन
 लागत ही जाग्यो नव अङ्कुर अनङ्ग है
 पल्लव अधर चूमि, किंसुक नखच्छत दे,
 होत पिकहुंकरनि कंठधुनि रंग है ।
 गुंजें अलिपुंज तेही किंकिनी नूपुरधुनि,
 पंकजपराग पट डारयो दूर अंग है
 भ्रमजल मकरंद, फैले फूल आभूषन,
 होइ न बसंत यह रति को प्रसंग है ॥ ३६ ॥
 पंपाके सलिल मधि-भ्रंषा करि ताही छिन
 चंपाके कुसुम की लपट लूटि लायो है
 कासमीरदेस की कुरङ्गनेनी कुचतट
 केसरि के लेस देस देस तरसायो है ।
 मालतीलता कों परिरंभ कंप ताकों देत
 धरै मंदताकों जनताकों तरसायो है

धीरन अधीर किये, नीरनिधिनीर लिये,

बीर पंचतीर को समीर आज आयो है ॥ ३७ ॥

मानिनी के मन-घनबन के भवन रह्यो

मान-मृगपति ताकी ताक लागि धायो है

प्यारे मनमोहन के रूपमाधुरीनमयी

बावरी दर्ई सो नई प्रीति सरसायो है ।

चारों ओर फूले कुंज पुंजन की बारि करि,

विरह-मतंग मत्त तापर झुकायो है

पाँचों सर साँधि के खिलावत सिकार, काम-

नृपको करोल है बसंत बनि आयो है ॥ ३८ ॥

पुर-मलयाचल में चन्दन बिटप हाट

हेर हेर लीनो बहु सौरभ अगर है

पुहुप पराग के पिछोरनकी पोट बाँधि

बाँध कर लादी पौन-बैल पीठ पर है ।

चारों ओर कोकिल पुकारत लदनियाँ से

भौर घोरघण्टावलि नादन को घर है

आज ब्रजवीथी-बन साँकरी गलीनि धिर

रह्यो ऋतुराज को समाज सौदागर है ॥ ३९ ॥

सोहत सघन दल पूरत अपार जल

रंग रंग फूल मनिमानिक को भाव है

उडत पराग तेई उन्नत तरङ्ग बहु

सौरभ की धार नदी लाखन मिलाव है ।

चारों ओर भास बडवानल, पलास मक-

रन्द सुधा, भौर विष ग्राह रतिराव है

बृन्दावन चंद कोरि कला उदै उमग्योरी

आज ऋतुराज को समाज दरियाव है ॥ ४० ॥

डार द्रुम पालक, बिछोना नवपल्लव के

सुमन भँगूला तेई जन छवि भारी दै

मवन झुलावैं केकी कीर बतरावैं, मिलि

कोकिल हरखि हुलरावैं कर तारी दै ।

पुहुप पराग सो उतार करैं लौन राई

कुंजगली-नायिका लतानि सिर सारी दै

मदननरेशजू को बालक बसन्त ताहि

प्रातहि खिलावत गुलाब चटकारी दै ॥ ४१ ॥

हरत हिये कों हरी पन्नाकी लगाय डाँडी

माँडी मीनाकारी करि पाँखुरिया पंत है

केसरा किरन करहाटक बराटक कै

मुकताफलनिकाम ललित लसंत है ।

कहि जगदीस महाराजा जगतेसजूकी

पूरनभगति पाइ उर उलसंत है

राधिका गुर्विंद जूकों आभूषन कीबे कंज—

कर्णफूल जडि न्यायो जडिया बसंत है ॥ ४२ ॥

पल्लव पुसाक फूल मनिमय आभूषन

सीसपर मोरन को मुकुट समाजै है

मलयसमीर बान, बेलिजालकी कमान,

तुरी अलिबुंद पिक बैन कवि गाज है ।

मंडन पराग मकरंद अंग अंगराग,

चाँदनी बिछाति चंद छत्र सिर भ्राज है

बन बन सोहत ये मोहत न काको मन

साचै नृपसाजसों बसंत ऋतुराज है ॥ ४३ ॥

मधुजुत माधुरी में माधवी में मालती में

सोहै सोनजा घनमें सरस सुगन्ध साज

अम्बमौर भौरनि में गुंजभरे भौरनि में •

कमल गुलाब गुललालामें निहारे काज ।

चाँदनीमें चन्द्रमें परागमकरन्दन में

मंडन समीर मलयाचल में राज राज

ब्रज बन बागनमें बगर बगिचिन में

बृन्दाबन बीथिनमें बिकस्यो बसंत आज ॥ ४४ ॥

पंकज पीन पराग की जीन धरै, मकरंद को तंग कसायें

सौरभसार चढ्यो असवार, लसै अलिमाल लगाम लगायें

है अधिकाई इती लघुताई चलै जलऊपर पाँव छुवाये
वसंत के पौन तुरङ्ग के छौन मनोजमहीपति के मन भाये ॥ ४५ ॥

सीतल सुगन्ध मन्द मारुत महामतङ्ग,

कोकिल तुरङ्ग लै नजर गुजरायो है

हरी हरी डारैं बहुमान भरे खूम भरि

फूले फूल जवाहर लाखन दिखायो है ।

भौरन सों भेली करें बातें रसमेली

अलबेली चल बेली ये सहेली संग लायो है

बुद्ध भुवपाल तुम्हें देखत निहाल, लियें

विजय की रसाल रतिराज आज आयो है ॥ ४६ ॥

मत्त तिय भुंडनमें खेलैं फागु नंदलाल

रहसि रहसि रसकेलि यों निहारी है

केसरि के रंग भरि डारत गुलाल तापै

चलत अबीरन की मूँठि अतिभारी है ।

धावत अलिंगनकों आवत पियहि देखि

चलीं कुञ्जमहलतैं सबै नवनारी हैं

मानों लालमुनियायें खेलनकों खिलवार

पाँतिन की पाँति पीजरानतैं निकारी हैं ॥ ४७ ॥

केसरके रंगभरी छूटैं पिचकारी भारी

तेई बहु धीरधीर धुरवान लेखिये

बाजत मृदंग तेई गाजत गहर धुनि,
 नूपुर मधुर मोरनादन बिसेखिये ।
 बैठे नंदलाल जहाँ खेलत सरस फाग
 रंग तहाँ बरसै ऋतु पावस ही पेखिये
 ललित गुलालमयी लाल लाल बादरमें
 बालन की देहदुति दामिनि सी देखिये ॥ ४८ ॥

१ अमर उडाइ पिचकारिन चलाइ, रोरी
 गालन लगाइ, धाइ धाइ बलकन को
 छिगकि गुलाब चोवा चन्दन अतर तापै
 पोटरियाँ फैकै मीचि मीचि पलकन को ।
 मंडन कहत कासमीरी कीचबीच खरे
 लखिके अबीर औ गुलाल भलकन को
 छल करि प्यारी के कपोल पिय पौछें
 त्यों अगौछें प्रानप्यारीजू गुविंदअलकन को ॥ ४९ ॥

बिटपि बिलंद बंधे मारुत बरत तापै
 फिरत छपद लै पराग सीस घट है
 कवि जगदीस कोरि केकि कोक कीरादिक
 परी पंछिभीर सो तमासगीर तट है ।

१ पिकमै बजाय मोहबाजन, पुहपमय
 मनिगन लेत बिछै किसलय पट है
 जानो रतिराज महाराजके रिभावन को
 नीकै साज होइ रहयो ऋतुराज नट है ॥ ५० ॥
 भारी तपी भासमान भास जिन जानों यह
 फैली चारु चंदकी सु चाँदनी है गहरी
 सीतल सुगन्ध मन्दताई वारि डारियत
 ज्यों ज्यों अति चलत प्रचंड पौनलहरी ।
 नींद भरि सोये सब भीतर के भौननमें
 कौन काहि पूछत खरोई २काम कहरी
 आगे कत जात घनस्याम सुनों बात
 ईहिं देस अधरात होत जेठ की दुपहरी ॥ ५१ ॥
 छूटत गुलाबजलही के जलजंत्र जहँ,
 चंदन कमल घनसार सरसानो है
 सीतल सुगंध मन्द पवनभूकोर जोर
 ठौर ठौर फूलनकी सेजनि सुहानो है ।
 मधुर मृदंगधुनि सारंग के सुर सुनि
 मुनिहूके मन मैनवान परसानो है

१. पिकमय (पिकरूपी) । २. कहरी (कहर कर देने वाला) काम-
 देव खरोई खड़ा ही है ।

सिसिरखजानों किधौं हिमालय मानों
 कविनाथ दरसानों ऐसो खासो खसखानो है ॥ ५२ ॥

गालिब गुलाब राइबेलि मोतिया कों जानि
 जंत्रनमें ठांनि माने अतर बढाने में
 मंडन त्यों चंदन कपूर कासमीरी अंग-
 राग है पयोधरसरन सुखसाने में ।

सिसिर ससंक कूप गिरिकें भई है रङ्ग
 गातजल जात बात जलके खजाने में
 ग्रीखम गनीम ताके डरतैं रही है जाइ
 सीतल सुगन्ध मन्द पौन तहखाने में ॥ ५३ ॥

छूटत फुँहारे जल सघन गुलाबवारे
 जिनकी फुँहार घन साँवन सुहाने में
 कवि जगदीस गिलगिली कौल गिलमनि
 सिलसिली सोभा चारु चंद्रक बिछाने में ।

सुधर सहेली जँह गाँवैं राग सारँग कों
 बीच बीच 'सारँगके सुर तारताने में
 करकें सिसिर वृषभानुनंदिनी को उर
 प्यारे व्रजचंद आज राजैं खसखाने में ॥ ५४ ॥

दावादार दादुर दरैरो देकै नाद करै
 दाहै देह दमकन दामिनीन की महा
 धोरी धोरी धाग धरै धाये धूम धाराधर,
 धोंसा की धुँकार धमाधमी की कहूँ कहा ।
 केकी कूक पारै त्यों मरोर मोर मारै, धरै
 हरी हरी डारै द्रुम बेली बन उलहा
 भारी तपी गाढ, कामवान चढथो बाढ, आली
 आवत असाढ, लाग्यो डाढ दैन बिरहा ॥ ५५ ॥
 धोरी धुरवाई पर माते मुरवाई पर
 पौन पुरवाई पर जीन से रूपायो है
 डोंगर अटॉन पर पटाली घटान पर
 आठ हू तटान पर पाखर पुरायो है ।
 सोभा अवननीन पर केतन बर्नीन पर
 दामिनि अनीन पर बाढसे चढायो है
 मौनी मुनि मान पर मानिनी गुमान पर
 बियोगी पियाँन पर पावस रिसायो है ॥ ५६ ॥
 भर लाग्यो भरी उधरै न घरी
 नदियाँ उमगीं जलधारन सों
 यह भूमि हरी मन लेत हरी
 धुरवा धुकि जात बयारन सों ।

लखि बादर दादुर सोर करैं

मिलि कूकत मोर मलारन सों

हंसि दोऊ मिलैं गरबाही दिएं

भुकि भूलैं कदम्बकी डारन सों ॥ ५७ ॥

मेघन लगायो भर नाँचैं बिज्जु ब्योमचर

कूकैं मोर मत्तवर बैठे हरी डारतर

सुखी भये चराचर गावैं गीत घरघर

छोड्यो ज्ञान जटाधर देखि बन सरवर

राजत हैं तरवर बेलिन को लिएँ धर

गोविंद असमसर मारत बियोगी नर

ऐसे अवसर गिरिधर पै अनङ्ग भर

प्यारी मान दूर कर बैठो परियङ्क पर ॥ ५८ ॥

गोधनसिखरपर राधिका कुंवरकाह

देखिरहे सांवन की संपति सुहाई है

हरित हैं रही चहुँ ओर ब्रजभूमि, लूमि

भूमि घूमि घननकी घटा घहराई है ।

बन उपवन कदम्बनकी पवन सीरी

धीरी धीरी चलत सुरत सुखदाई है

रिमिभिमि भीनी भीनी भुकोरनि परैं फूँही

परसत गात सुधारस अधिकाई है ॥ ५९ ॥

गौनें आई कामिनी ज्यों दामिनी मिली है नव-
 धन-मनभावन सों सुरत सुहायो है
 अंबर पलंग पर थहर थहर परै
 तोरी मोतीमाल बगजाल दरसायो है ।
 बूँदें स्वेदबूँद, मोरसोर चहुँ ओर जोर
 आभूषनभूषनक भूकोर भर लायो है
 आठों दिस आली जब उभूकन लागीं तब
 सकुचि दिनेस दौरि दीपक दुरायो है ॥ ६० ॥
 आँवन कह्यो हो मनभावन सपथ कर
 साँवन की तीज इहि सरस रसाली में
 बोलिहैं ललित पिक, खोलिहैं सनेहबैन
 डोलिहैं वे इन्द्रवधू कुञ्ज महि आली में ।
 तिनमें सुहागसनी अति अनुरागभरी
 है हों बडभाग कर मेरु बनमाली में
 एरे रँगरेज के तू चूँदरी गुलअनार
 रंग रँग न्याव घन ऋतु हरियाली में ॥ ६१ ॥
 गरज मृदंगधुनि दादुर अलाप बनि
 बैन से पपीहा सुनि गावैं मोर करखा
 चपला चतुरसुरकंचनी बतावै गति
 सरसुति इन्द्र इन्द्रचाप दैन परखा ।

माधवेस तेरे विजैमङ्गलमुहूरत पै

बरखासमय यह देवगन हरखा

बादरबिमानन सों आदर के सनमुख

छाई धीर धुरवान फूलनकी बरखा ॥ ६२ ॥

जगदीस या पावसमें बिनु पीतम कौनधों हैंहै विरंचिलिखी
कहि पीव दहैं दुरजीव पपीहरा कै मकी कौपैं करें बिलिखी ।

बदरा बदराह सों पारत हैं विष जारत हैं तन भारि १ सिखी
बकसीसरतीससों लै कलंगी सखि मारत ये बिरहीन २सिखी ॥ ६३ ॥

आली बनमाली बिन कैसें कै रहेंगे प्रान

कौन सरजोर रहै बरजोर मींच तैं

चातक चुवाल चहि बुलये प्रलयकारी

करिहैं कहा री मिलि जलनिधि नीच तैं ।

कवि जगदीस ए न कारे तन जानिए तौ

भुगसि भये हैं स्याम भलकी नगीच तैं

बीजुरी न ए तो बिरही न बारिबे कों आनी

बाडव अनल बदरानि सिंधु बीच तैं ॥ ६४ ॥

अब तू मुकरै मति री दुलही ये मिलाप को मौसरहै मुकरै
इमि मेरी न मानत तो जगदीस सुनै न पपीहरा पी उचरै ।

यह भागसों सांवन आयो अली मनभावन कान्ह के लागि गरैं
 चहुँ देखि लै चंचल चंचला सी पिय मेघनसों मिलि केलि करैं । ६५ ।
 दामिनि दीह दिसा दमकैं घन घोरनि ठौर न राखी तिलै
 बावरी कूप तडाग भरे जगदीस जगौ जलही उभिलै ।
 छाइ रही रितु पावसकी भये मानसरोवर हंस मिले
 रे जिय-हंस ! तुहू उडिकैं पिय मानसमें किन जाइ मिलै ॥ ६६ ॥

कैधों छीरसिन्धुकी लहरि छिति छाइ रही
 छहरि छहरि नभमण्डल हू आई है
 कैधों कामभूपति की मानैं सब आन तातैं
 ताही की सकल जग कीरति दुहाई है ।
 कैधों बिधि निरखि अंगार चुगिवे को व्रत
 रीभिकें चकोरनको सुधा भर लाई है
 कैधों चंद सुरदसुहागिल को मुख सोहै
 ताही की छबीली छवि फैली मनभाई है ॥ ६७ ॥
 मालिन ज्यों करमें कमल लियें आगें खरी
 चौसर चमेली के रुचिर रचि लाई है
 जौहरी की कामिनी ज्यों तेज भरे तारागन
 हीरनिकी हारावलि विविध दिखाई है ।
 पच्छिम के ओरकी प्रवीन मृगनैनी अङ्ग
 ओठें चारु चांदनी ये चादर सुहाई है

लाल लखि लीजै यह रावरे रिभावन को
सरद-खवास चंद-आरसी लै आई है ॥ ६८ ॥

सेत बिछौननि सों छिति छाई
छजै छबि नैननि आँनददायक

मालती-फूलसे फूलि रहे जन
फूलि रहे कर लेत महायक ।

चंदन बंदन भेद मिट्यौ
कसतूरी कपूर सबै मनभायक

फैलि रही चहुँ ओर चराचर
आज की चाँदनी रीझिबे लायक ॥ ६९ ॥

अंबर पलंग, चारु चाँदनी बिछौना बिछे,
हिमगिरि रूपगिरि गेंदुवा हैं निखरे
हट्यो है बितत चीर सुरमरिपूर पग्यो
व्योमगंग रुचिर चँबेली ते रखि खरे ।

कबि जगदीस आठककुभ सहेली फूले
कैरव-नयन सों तमामे खासे दिख रे
कलानिधिकन्त कोककला कों करत, तारा
रजनि-बिलासिनी के हारा टूटि बिखरे ॥ ७० ॥

जागत जुन्हैया जामें जरीकी जलूस रची
तेज औ मजेज सेज सरस समोय रही

कीने हैं निकुंजन में गंज जलजातन के
 मंजुल अलिपुञ्जन के गुञ्जारव जोय रही ।
 मंडन बजाय बाजे सखीजन गाँवें जस
 हजारन चंददुति मंद जहाँ होय रही
 जोबन जवाहिर के जोतिनके जालन सों
 सरद की जामिनी में जगामग होय रही ॥ ७१ ॥
 कारे चोर चंचरीक १ कोसतें निकारे
 करी प्रफुलित मोदसों कुमोदनकी बसती
 कवि जगदीस सीस नाइ, पाय पर हारे
 नायक अधीन कीनी मानिनी अकसती ।
 चेत करि दीनो है चकोर चौकीदारन कैं
 भानी चक्र द्यौसके दुसंगिन की मसती
 तारे नहिं होंय ये चिराक के उजारे, चंद-
 फोजदार फिरत मनोजराज गसती ॥ ७२ ॥
 फूले फूल कैरव के धरे हैं सुबेस छाये,
 चाँदिनी चहूँघाँ चारु तबक सुथापी है
 आठहूँ ककुभ कसबीनकी ये कामिनियाँ
 व्योमगंग गजसों अजब रीति मापी है ।

१-कोष खजाना और कमलों का कोष कली, दोनों से ही काले चोर और चंचरीक, (भौरे) निकालने पड़ते हैं ।

तारन समेत ससि शोभा देत अंबर में
 कहै जगदीस मंत्र चिन्तामनि जापी है
 सरद-तियाके हेत रूपहरी छापेदार
 चादर मनहुँ काम-कारीगर छापी है ॥ ७३ ॥
 देखि मगजी को अति आनंद बढ़ाई, भाँति
 है बहुत नीकी रही बंदन लगाइ है
 अति सुख कारीगर सी के गुन गनन
 तयार करी सखी अंग अंगनि सों लाइ है ।
 रंग चटकीली छवि छाजत छबीली जाकी
 तूल है मुलायम ही भरो भले भाइ है
 रहिये निचंत या हिमंत ही में पाइ बनी
 सोहनी सरस मेरे अंगन ^१ कबाइ है ॥ ७४ ॥

१—‘निश्चिन्त रहिये इस हेमन्तऋतु में ही पाई ऐसी सुहावनी कबाई (रुई भरी पहनने की अँगरखी) मेरे अङ्गों में बनी है’ यह स्पष्ट वाच्य अर्थ है । दूसरा व्यङ्ग्य अर्थ है—‘वह सोहनी बनी (वधू) मेरे अङ्गन कब आइ है ? जिसको ही में (हृदयमें) पाइ या हिमन्त में निश्चिन्त रहिये’ । श्लिष्ट शब्दों से कवित्त में ये दोनों ही अर्थ निकलते हैं । मगजी (मराजी, अँगरखी की कोर) । नायिका पद्य में मग (मार्ग) देखि जी को (जीवको) अति आनंद बढ़ाई ।

अँगरखी-बहु तनीकी (बहुतसी तनी ‘बंद’वाली) अत एव बंदों को लगा रही । नायिका—जिसकी भाँति (प्रकार) बहुत नीकी (अच्छी) है । अतः जो बंदन बंदना कर रही है । अँगरखी अतिसुख (देनेवाली)

मनिमय कुंजकी निकुंज, मञ्जु मन्दिर में
 फरस बिछाई पसमीने रंग लालाके
 चाहै चित जैसी बिछी गुदगुदी सेज तैसी
 धूपित अगर धूप सहित मसाला के ।
 मृगमद-अंबर अतर तर होय रहे
 मंडन सुअंग नंदलाला ब्रजबाला के
 रंग सुखसाला आला अलग रजाई परी
 रूपमदप्याला पिये काम न दुसाला के ॥७५॥
 सिसिर सतायो कमलासन कमल कटि
 मना करि हंसपै चढ्योई रहै हाल है
 सिसिर सतायो संभु सीरो कयलास जानि
 छांडिकै रह्यो है जो मसानन गुसाल है ।
 कवि जगदीस या सिसिरडर सागरते
 निकरि बरुन भाजि भयो दिक्पाल है

कारीगरने गुनगन (डोरों से) सी कर तयार कर राखी । नायिका-अतिसु-
 खकारी । गरसी अर्थात् जाडेमें 'गुरसी' अँगोठी-के गुनवाली, उष्णता पहुँचा-
 ने वाली । अङ्ग अङ्गनि०—दोनों अर्थों में स्पष्ट । अंगरखी—रङ्ग में चटकी-
 ली, जिसकी सुन्दर छवि (शोभा) सोहती है । जिसकी तूल (रूई)
 मुलायम है और अच्छे प्रकारसे भरी है । नायिका—रङ्ग चटकीली आदि का
 प्रायः वही अर्थ, किन्तु 'तूल है मुलायम', कोमलतामें मुलायम तूल है
 (रूपक) । ही हृदय) में भले भाई (अच्छे भावों से) भरी है ।

जादैं रहैं सादैं कुंज सिसिर दहत यातैं

मुंज अटवी में भखी अगनि गुपाल है ॥ ७६ ॥

राजवर्धन, कीर्ति—

हीरासी हरा सी हरदेहसी हलायुध सी,

हंस सी हँसी सी करकासी घनसार सी

सारदसी नारद सी पारद सी पय सी,

पियूख सी हिमाचलसी रूपेके पहार सी ।

मोती सा कुमोदिनी सी केतकसी चंदन सी,

मालती सी मुनिन के मनसों मुरार १ सी

जयसिंहभूपति की पुन्यमई कीरति सी,

फैली है जुन्हैया आजु गंगजलधार सी ॥ ७७ ॥

सुधासों सुधारि कीनी चाँदनी फरसबंद

सरस सुमेरु चारु सिंघासन साजई

दिग्गज २ सितून, तन्यो तारकाबितान नभ

जस मसनंद भान तकिया बिराजई ।

चंदमय छत्र औ अकासगंग चौर दुरैं

अवनि अखंड मंडि महाछबि छाजई

माधवमहिन्द्र ! सातदीप नवखण्डनमें

रावरो प्रताप एक एकछत्र राजई ॥ ७८ ॥

गंगाको प्रवाह जानि सोस पै अनावैं पानि
 कंकन बनावैं जानि भोग भुजगेस को
 सीतभानु जानि भाल ऊपर दिपावैं, अङ्ग
 अङ्गनि लगावैं जानि चंदन सुदेस को ।
 बिसद बिसाल दिगबारन की खाल जानि
 सोहत दिगम्बर को अम्बर हमेसको
 दसरथनंद महाभाग बली रामचन्द्र
 रावरो सुजस कैधों मंडन महेस को ॥ ७९ ॥
 पूजा के समे मैं आज कौतुक लख्यौ जू एक
 सुनों जयसिंघ सब सुख ही को हेत है
 आछी बिधि पूजि विदा कीने व्रजराजै, प्रभु
 टेरयो पच्छिराजै चढि जैबे को २ निकेत है ।
 ताही समैं रावरो सुजस गायो, तासों भयो
 स्याम जू को तन स्वेत बसनसमेत है
 देखि देखि भिभकि भिभकि हँहि हालै सोऽब
 गरुड गुपालै देखो चढन न देत है ॥ ८० ॥
 ककुभरमनि हार बिरचैं सिंगार हेत
 भयो भूमिधारनकों औरैं फन सेस को

सरसुति विधि हरि हर सुरनाथन कैं
 सुरन के साथनकें सुख भौ हमेस को ।
 धायगे चकोर हंस, कलुष को अंस मिट्यो
 फैल्यो अवतंस सो सुजस माधवेस को
 गिरि गिरिजाकें गेह गये गीत मंगल के
 देखि देखि दूजो दन्त उलह्यो गनेसको ॥ ८१ ॥

सारदमें नारदमें पारद पियूख हूमें
 पयमें सरद घनसारमें सुहाई है
 कमल ससी में मानसरमें हलायुधमें
 रूपेके पहार १ वारपार छबि छाई है ।
 मालती में मुनिनके मनमें कुमोदिनी में
 मोती कइलास कवि मंडन लुभाई है
 हरमें हरामें हंस हीरा में हँसी में देखो
 भूप जयसाह तेरी कित्तिकी निकार्ई है ॥ ८२ ॥

पहल पताललोक भये स्वेत सेस, फेर
 गङ्गाकी तरङ्ग भई स्वेत, सब मानेंगे
 स्वेत भये तारा चन्द्र पारद कपूर ब्रह्मा
 इन्द्रलोक माँहि स्वेत अमृत बखानेंगे ।

नारिनके मुखमें भयो है मन्दहास स्वेत
 भूप जयसाह तेरी कीरतितें गानेंगे
 देव औ अदेव नरनारी और नदी-नद
 होत चले स्वेत कैसें जुदे जुदे जानेंगे ॥ ८३ ॥
 केते कवि कहैं चारु तारागन दीखत हैं
 केते कहैं चन्द्रमाकी समबुंद भाई हैं
 केते कहैं तमीपति तमी को मिंगार कियो
 ताके अङ्ग मोती आभूखन भलकाई हैं ।
 केते कहैं नभ १ देवरानीमंदहासफूल
 भूप जयसाह ऐसैं मंडनने गाई हैं
 मेरे जानि बिधिने विचारि चातुरी सों तेरी
 कीरति के खेलवेकी गैद ये बनाई हैं ॥ ८४ ॥

ऐतिहासिक महत्त्व—

अकबर पायो भगवन्त के २ तनैसों मान
 बहुरयो जगतसिंह महामरदाने सों
 पायो जहाँगीर भावसिंह ३ जयसिंहजू सों
 शाहजहाँ पायो जयसिंह जगजाने सों ।

१. देवरानी के मंदहाररूप पुष्प । २. तनय, पुत्र मानसिंहजी ।

३. कवित्त में यहाँ का पाठ अनैतिहासिक और बेमेल है । इसलिये इतिहास के अनुसार यह शोधन करना पड़ा है ।

अब अवरङ्गजेब पायो रामसिंहजू सों
 औरैं दिन दिन पैहैं कूरम के माने सों
 केते राजा राव मान पावैं पातसाहन सों
 पातसाह पावैं मान मान के घराने सों ॥ ८५ ॥

जन्मदिनोत्सव—

जैसी ज़ेब सादी ये खुलत मसनंद पर,
 तैसी कहाँ सूर ससिमंडल कमीने में
 केती और तारा ग्रह जोति वार डारियत
 हीरा मनि मोती माल नोछावर कीने में ।
 संपति बिसाल करि सादी सालगिरह की
 बैठे जयसिंह भूप बानिक नवीने में
 केते कवि जाचकनि भाल की १ गिरह खुलैं
 परैं २ सालगिरह गनीमन के सीने में ॥ ८६ ॥

‘माधवविलास’—

कीनो माधवेस ऐसो ‘माधवविलास’ जिहिं
 सघन द्रुमनि रविकिरनें परी रहैं
 दिसि विदिसनि धूरि धूँधरि परागन की
 सरस सुमन मधुभर की भरी रहैं ।

१. गाँठ, ललाट की गाँठ खुलें (भाग्य खुलें) । २. साल (चोट)
 रूपी गाँठ ।

मंजु मंजु मंजरि सगुञ्ज १ अलिपुञ्ज बीन
 ऊँचे सुर २ कैलियाँ अलाप उधरी रहैं
 हरी हरी लतनिं घरीक बिधुरी सी जहाँ
 किन्नरी परीं हू छबि देखन परी रहैं ॥ ८७ ॥

वीरवर्धन—

राजाराम रावनसों कीनो करि क्रुद्ध जुद्ध
 रच्छनको ३ अच्छ पच्छ छिति पर स्वै गयो
 मंडन कहत कर कोमल कमान लेत
 लाखन हयंद औ गयंद मद च्वै गयो ।
 लंका घर घरमें घरचाल घुरसालन में
 खाइन खजाननमें खास छबि छवै गयो
 बाग रुकि बन रुकि सगिता समुद्र रुकि
 जमी आसमान भाँन बानमय है गयो ॥ ८८ ॥
 कमठ ठुकि गइ ४ पिठ, ५ दिठु दिकपाल भडकिय
 धरा चुकि गइ चाल हालि दिग्गज सुभडकिय ।
 सुनत दसानन सीस बीस भुज कम्पन लगिय
 सातदीप नवखण्ड बीच जगमग जस जगिय ।

१. मंजरियों के ऊपर गुञ्जन करनेवाले अलि (भ्रमर) पुञ्ज बीन (बीणा) । २. कोयलें । ३. राक्षसों का अच्छ (अच्छा, स्वच्छ), पच्छ (पच) । ४. कमठ की पीठ ठुक गई । ५. दृष्टि ।

करि कूंच राम गढ लंक पै चलत १ कोल कलमलत भय ।

फनसहस सेसके सुक्किं धुकि धुकि कें भुक्किगय ॥ ८६ ॥

कमठ सकुचि कंकोल, कोल दबि होत लोलतन

फैन भरत फुंकरत, परत २ फनपत्ति पंति फन ।

दिब्ब ३ दरिय बिहरिय, दरिय दर दरकि ४ दरीभृत

सत्त समुद सरहइ सकि मुद्रा निज मुद्रित ।

दिग्गज अडिग्ग डिग्गत दिसन ५ दुवन बग्ग भय भग्गि नग

जयसाह भूप हठ धरत जब कंचन जेब रकेब ६ पग ॥ ८७ ॥

हाथी—

७ सदमदगीले जोर जंगनि जँगीले, लाल-

रंगन रँगीले धरैं घंट जसबाजा के

अरत अरीले, छबि छाजत छबीले, अर-

बीले उनमीले तन तेह तेज ताजा के ।

धावत मतङ्ग डील दीरघ दँतीले, नीले

कजल के टीले, घुरैं घोर घन गाजा के

कीले कोट किलनि कटीले गढ ढीले होत

चढत हठीले जयसिंह महाराजा के ॥ ८८ ॥

---

१. वाराह (भूमि को धारण करने वाले) । २. फणपति (शेष)
की फनपंति (फणपंक्ति) ३. दिव्यदरी (गुफायें) विदलित होती हैं ।
४. पर्वत दरककें दरिय (फटते हैं) । ५. द्वेषियों का वर्ग भय से नग
(पर्वतों पर) भगे । ६. घोड़े की रकाब । ७. सदा मद से भीगे हुए ।

मुंडनि लपट्टैं सीस टकरनि डट्टैं, मद
 भरत निपट्टैं पट्टे काजर के टीले हैं
 चरखी उछट्टैं, भाले नखनसों कट्टैं
 औ कहुक बान छुट्टैं तऊ रहत ही कीले हैं ।

साटदार डट्टैं अति, फिरत न हट्टैं, पाइ
 पटकत फट्टैं भूमितल भये ढीले हैं
 दन्तनि दपट्टैं ऐसे बारन हजारन ही
 माधवनरेस द्वार राजत जंगीले हैं ॥ ६२ ॥

नीले डील अजब अढीले मदगीले सदा
 देखि जिन्हें गरबी गरब गरिबो करैं
 ऊदभट जिनकी गरज प्रतिधुनि तेई
 घनकी घटनि दिगतट परिबो करैं ।

जग जय हेत श्रीसवाई माधवेस भूप
 रावरे १ बितुंड कैधों भाव भरिबो करैं
 मुंडनि सों खंडि २ व्योमकुण्ड-पुंडरीककुंड
 मारतंडमण्डल की पूजा करिबो करैं ॥ ६३ ॥

साहिब सवाई माधवेस के बितुंड वर
 सरसुति वरनि बताओं छलबल के

---

१. हाथी । २. आकाशरूपी कुंड के पुंडरीक (कमल) कुंड खण्डित कर (तोड़ कर) सूर्यमंडल की पूजा करैं ।

चापवंत घनसे सिंगारे, मद-बुंद चुवैं,
 जिन्हैं लखि लागैं दिक्पीलडील हलके ।
 खलके हरन, निजदलके सरन, भूमि-
 तल आभरन, जे महल जल थल के
 मंदरसे जिनके बिलंद कद ऊपर हैं
 चंद रवि देखिये मुरातिब से झलके ॥ ९४ ॥
 कज्जलबरन सदा सज्जल-जलद से हैं
 गज्जन सों दिग्गज गुमान बलकों दलैं
 कदनि उतंग, जंग जीतत जँजीरन ही
 अंग अंग मदके रहत नीर उभलैं ।
 ऐसे गज मौजनसों माधवमहीन्द्रद्वार
 कहैं जगदीस कविकुल छितिके पलैं
 पिसि जैहैं सेस कहुँ दौरन के जोर यातें
 धीरें ही धरनि पै चरन धरते चलैं ॥ ९५ ॥
 टीले से लसत कसतूरी भूरि कज्जल के
 जीतन समत्थ फौजैं दुज्जन अनीन कीं
 जिनके करत घोष धोखे मेघ गज्जनके
 धुक्त फनीस, होत किरचैं मनीन कीं ।
 ऐसे जगदीस माधवेस मौज राजैं करी
 जिन लखि आँखें लुभैं १ हरित-धनीन कीं

होंहि न ये सुंडि अरि कोपानल फूंकन कों
राखीं बिधि मानों मुख फूंक फूंकनीं कीं ॥ ९६ ॥

भलकत भूलैं मुकताहलकी भालरनि
मुकि मुकि भंपति अरोर अनियार से
धुकि धुकि धरनी धसावत पतार, धारा-
धरसे स्रवत मदधारन अपार से ।
कहैं ब्रजलाल दिग्गजनसे बिलंद, दिग्ग-
दंतिन गिरावैं गिरि डारैं करि छार से
ऐसे महाराज माधवेसजूके दरबार
बारन हजार कटैं चलते पहार से ॥ ९७ ॥

हलत चलैं ते भूमिभारतें फनिंदफन
कमठ बराह दधि होत हैं अबल के
अङ्ग की उँचाई जिन पाई रविमण्डल लों,
भाई नभगङ्गधार सुंडन सबल के ।
मंडन मतङ्ग ऐसे जगत्नरेस तेरे
मोती धूम लूमत कपोल भल भलके
चूमत अकास, भूल भूमत जरीकी सदा
ठाननमें घूमत मतङ्गन के हलके ॥ ९८ ॥

घोड़े—

दानबीर नृपति सवाई माधवेस द्वार
 सज्जित तुरङ्गत्तति भाँति भाँति रखियाँ
 लाँबी बेलि, उफनत अङ्गनि बिलंद कद
 चाहियत जैसी रतनारी जिन अँखियाँ ।
 दानसमै फेरतमें दौरत, निरखि तिन्हैं
 मोरत उकति कविमंडली हरखियाँ
 कंधरनि बंधुर उडात बन्द ऐसे मनो
 लागी १ गन्धवाहनकैं मीननकी पँखियाँ ॥ ६६ ॥

रंगन जतात जिन अङ्ग चपलाइ मधि,
 पीलनि अकसि नभ उछलि सुहात हैं
 खलनि के खंडनमें कीये उतपात अति
 तंग कसे तेज पौन पंछी लौं उडात हैं ।
 ऐसे माधवेस के तुरङ्ग कविकुल कहि
 जिन मुसकात लखि मन हूँ सँकात है
 कौन हम आगैं २ रवि-हरि-हय ऐही हेत
 बलके गरूर मुख लोहनि चबात हैं ॥ १०० ॥

---

१. मानों हवाओं के मत्स्यों (मच्छली) की पंख लगी हैं, अथवा मीने की पंख । कन्धों के पास जेरबन्द उडता है उस पर उल्लेख । २. सूर्य-और इन्द्र के घोड़े ।

रंगे रंग रंगनि, उतंग अंग अंगनि सों,
 जीतत कुरंगनि तताईभरे जे हमेस
 जगमग मीनन के जीनन जलूसदार
 भूपन उदार, मनि मोतिन सों गूँदे कंस ।
 सोहैं बीजुकनसे औ मनसे पवनसे हैं
 कीरतिभवनसे कहाँवैं वेस देस देस
 चव्वन खलीन, गव्वदव्वन १ दुवन, कवि-
 २कव्वन पै देत ऐसे ३ अव्वनकों माधवेस ॥ १०१ ॥
 राजत सुरंग अंग अंग अंगरंगन सों
 जीतत छलंगनसों चीता मृग नाहरैं
 कहैं जगदीस पुचकारैं रंच नंचि रहैं
 छुछकारैं नैकु अरिनगरनि ठाहरैं ।
 बकसत ऐसे रघुवंसी दानवीर तुरी
 जगमग साजन जे कौन मन ना हरैं
 हम हूं मथत सिन्धु निकरे मँभार ही सों
 भारि मुख भाग यों करत मनु जाहरैं ॥ १०२ ॥
 गरुडगुमान भाँनि डारैं गौन नैकु ही में
 पौन हू सों चलैं करछालनमें बधिक

कहैं जगदीस जगजाहर जलूसदार
 बीस बिसेके हैं राग बागनसों सधिकैं ।
 देत जस हेत माधवेस भूप ऐसे तुरी
 (जिन) यालन के जाल रहैं सूपमन बँधिकैं
 निज उतपतिथान जानि मनु याही हेत
 कोनि मानि लंघि पार जात न जलधिकैं ॥ १०३ ॥
 परी से उठत छिति छुवत न एकौ छिन
 छूटैं फूलभरी से लखेतैं रीझियतु है
 मीत मनके से चपला के चारु बालसखा
 खुरी भरैं सूजनकी छाती छीजियतु हैं ।
 ऐसे हयराज महाराज माधवेस दै दै
 कवि व्रजलालकों निहाल कीजियतु है ।
 रूपरंगवारे, अंग सुकर सँवारे, जे
 ३ करी के मोलवारे बकरी लौं दीजियतु हैं ॥ १०४ ॥
 केतक बलकखी लखे लकखी अबलकखी किते
 केतक सुरकखी जे दुरकखी बागविंद के
 मंडन त्यों केते ताजी सिरगा सुरंग खिंग
 संदली सँजाबी सेत सोहने मिलिंद के ।

१. उत्पत्तिस्थान । २. अङ्गरूपी मुकुर (दर्पण) में सँवारे सजाये ।

३. हाथी ।

जेते गुन तेते बिधि कीने इनहीं में, हेम-
 साकत नबीने जीनें, भीने कुरुविंद के
 साहब सवाई जगतेस देखि दानसमें
 देत हैं परिंद मोल उतरैं करिंद के ॥ १०५ ॥
 अङ्गनि सुगङ्ग, अतिताते चतुगङ्ग मधि
 जीतत दुरंग जे कुगङ्ग असवारी में
 ऊंची गति अंचै, नारिनैनन ज्यों नंचै मन
 हूकी गति बंचै, परपंचै खुरतारी में ।
 ऐसी मौज राजैं जयसाह नरनाहजू की
 जैसी न बिलोकी काहू भूप छत्रधारी में
 तेई तेई घोरे नित देई देई होत द्वार
 जेई जेई भारी थेई थेई करै थारी में ॥ १०६ ॥

शिकार—

चढ़त गढ़त मृगयाके मन माधवेस
 चल्लै बीरबाने चढि कच्छकुलसंगमें
 हाकेही के हुकम हँकारे सिंह सारदूल
 पंजनि लपेटैं घन छनक छलङ्गमें ।
 सरसुति भूप भट हरखि हरखि तहाँ
 मारे दुष्टजीव बान बेध २उतमङ्गमें

१. हाका हल्लेही के हुकम से सिंह शार्दूल हँकारे (चलाये, बुलाये)

२. उत्तमाङ्ग (मस्तक) ।

ऐंही हेत सिंह हि दुराय सिंघवाहिनी हू
बैल चढी डोलत गिरीसअरधङ्ग में ॥ १०७ ॥

युद्धवीर—

जुटो जङ्ग जाटनसों माँवडा के खेत, तहाँ
छत्रकुल अत्रनकी ऐसी बाड करी है
जैसी महाभारत रमायनमें देखी नहीं
चण्डमुण्ड खाण्डत चमुण्डा हू न धरी है ।
सरसुति कहैं तहाँ कन्दुकलों उछलात
सत्रुनके मुण्डन सों रनभूमि भरी है
तेगचढी कूरम के काली कों बिलोकि सोन—
धारा चहि तारामिस अतारा दूटि परी है ॥ १०८ ॥
करि कतलान बीर बाँके किते बैरिनकों
पैरन को रुधिरप्रवाहनि अकारकी
गवरि गनेसजू कों दीनी गर मुण्डमाल
लीनी त्यों गिरीस गज खालनि बहार की ।
मंडन बिमान चढि छावैं छिति देवबधू
लैन कों गयन्द मुकताहल अपारकी
जोगिनिजमातन को संग लेकैं बीर ! तेरी
गावत बधाई महामाया तरवारकी ॥ १०९ ॥

कोटिन कटक काटे, पाटे नदी नार खार,
 तेरी तरवारकी गयंदन के चौक ये
 तोवन की तमक, भूमक रंजकनवारी,
 भारी जन विमुख दवागिनि की दौक ये ।
 मंडन कहत वीर तोसों डरि रावराने
 हय गय भूमि धन देते रहैं सौक ये
 रातदिन रावरे अरिन्द मतिमन्द के
 करेजनमें ठाढ़ी रहैं नेजनकी नौक ये ॥ ११० ॥
 मधुकर नृपति ! रुपत पेसखाने तुव
 केते डूठ लुपत धमक परैं चोबकीं
 सरसुति गजकी घटानि घुमड़त महि
 सेसदीठ होतीं ज्यों कसूभरंग डोब कीं ।
 दलके दरेरनि दुवन पयमाल होत
 होत जयमाल चहुँ चालैं चमू दोबकी
 चापैं न चरन भूमि, भाँपैं से रहत चख,
 काँपैं दिककुञ्जर तरापैं सुनि तोबकीं ॥ १११ ॥

१. तेरी तरवारकी गजेन्द्रों को ये 'चौक' (चमक, डर) है । २. दवा-
 गिनि की दौक (ज्वाला) ३. रिश्वत, उल्कोच । ४. नेजे, भाले । ५. वरी ।
 ६. नगारे के डंके । ७. वैरी । ८. चक्षु नेत्र, भाँपेंसे रहत काँपकाये (भींचे)
 रहते हैं ।

परपुरजारन धरमधुरधारन

समरजयकारन बजत जस बाजाकैं
 दौनो पेलिपारन कहरपूरपारन
 दवागिसमजारन रही है तेज ताजाकैं ।

माते माते बारन गरूर की निवारन
 कहर करिडारन प्रगट सुभकाजाकैं
 राती राती धारन बिपच्छदलडारन
 उदार करवार कर राजै रामराजाकैं ॥ ११२ ॥

बैरिन के ग्रानपौनपानकों पयान करि
 म्यान तजि साँपिन समान सरक्यो करै
 दारिद के दारन दरेरी दुति देखि देखि
 दुज्जन को दिल दरदन दरक्यो करै ।
 राजा जयसिंघ तेरे कर करवाल जाकैं
 १धार धूजि धीरन की २धार धरक्यो करै
 कारी कालरातिसी, कराल कालकामिनी सी
 करेरी करिन के करेजै करक्यो करै ॥ ११३ ॥

म्यांन ते कठत कवि पढत अपार गुन
 बढत हमेसैं अंग जीते भलाभलसी

माते मदमोकल मतङ्गन के कुंभनते
 गजमुकताहल कों लेत भलाभलसी ।
 मंडन महीन्द्र जयसाहजू के कर राजै
 छाजै चहुँ चक्कनमें १ सक बलाबलसी
 वैरिनके दल-दरियावन के दाहन में
 जाकी तरवारधार देखी दवानल सी ॥ ११४ ॥
 बीर जयसिंघ भूप तेरी तरवार कहैं
 मेदन को गूदन को गंज गिरि सो ठयो
 सुंडनत रुडनतें गुंडनके मुण्डनतें
 धारा कटि रुधिरप्रवाह छिति पै छयो ।
 भूत अवधूत प्रेत मिलिकें पिसाचगन
 डाँइन गुसांइनको सोर बहुतै भयो
 हरत गिरीसगन गिरिजाकी गोदमें तें
 गैल बिन कितकों गनेस गिरिकें गयो ॥ ११५ ॥
 कमल गुलाब आव अङ्गन भरीसीं, जोति-
 जालउघरीसीं कामकेलि कों धरीसीं हैं
 संपतिफरीसी, रागरंग की २ घरी सी, मोति-
 मानिकभर सी, हावभावनि ३ तरी सी हैं ।

१. शक, शंका, अथवा बलवान् शक्तभी छाजै । २. रागरंग से ही
 भावों वही (बनाई) । ३. हावभावों में तैरती सी ।

बीर जयसाह तेरो रोस लखि बैरि-बामा
 हीरनकी माल कालजुगसों जरीसीं हैं
 मति कों हरीसीं, छाबि छटनि छरीसीं, सब
 भाजत फिरैं वे गिरिसीस पै परीसीं हैं ॥ ११६ ॥
 सत्रुन के सिरन निमांन पञ्चरंगनकी
 लागी फहगनि कालजीभसी लहलही
 सरसुति छाये रणसिंघन के सिंघनाद
 मारूगग गाये बजी नौबति गहगही ।
 उकठि दलनि तैं चलन लागे बीर दूहू
 माँची मार तीर तुबकन की बहबही
 अलसदृगनि जोलौं देखैं तेग माधवेस
 तोलौं हर मुंडमाल पहरी डहडही ॥ ११७ ॥
 राजनके राजा महाराजा राव बुद्धमिंघ .
 जबतैं लखी है कर तेरे असि-दामिनी
 तब ही तैं धाम तजि धाये बन २बाम, तन
 नेंकु न बिराम आठों जाम दिनजामिनी ।
 तिनके नगर जगमगर अगनि ज्वाल
 फिरत १निकेतनमें प्रेतनकी कामिनी

१. पञ्चरङ्ग निसान (झंडे) कालजीभ से फहराने लगे । २. बैरी ।

भैरों भूरि भीर भासमान भई भाइनसों
 भौननि के भीतरनि भूतनकी भामिनी ॥ ११८
 राजा राव बुद्धराव रावरे विपच्छिन के
 भौन भौनभरे भूत भैरों भाज रीसते
 बरखत प्रेत तिहिं मंदिर मसानरज
 हरखत हिये जिहिं ठौर दय हींसते ।
 चाचरति चावसों चुरैलैं नांच आचरत
 चौहटेनि चौपट कै चौखंडन चीसते
 भूरे भूरे सीस मिलि बैठे बीस तीस जहाँ
 दीसत खईसनके ईस दाँत पीसते ॥ ११९ ॥
 बैठत खईस इक होइ तहँ ईस आगें
 चुहल मचाइ २चौरैं नंचत चुरेलियाँ
 डाइन डमकैं डौरू, गाइन पिसाचगन
 प्रेत देत ताल, ख्याल जुगनि उभेलियाँ ।
 मुंडनिकी माल रीझि करत निहाल तहँ
 ज्वाल मुख सुखहीं मसालनि उजेलियाँ
 माधव महिन्द्र तुव बेरिन के सूनें भौन
 भूतन के मजलसि होत कलकेलियाँ ॥ १२० ॥

मोहीकों डरान आये दल १ असुरान के ते
 कीजै कतलान बरदान ते जु पाये हैं
 सूर सिरदार अति सुन्दर उदार अति
 लीजै मोहि अंक अभिलाख जु बढाये हैं ।
 लाल कवि कान २सिसुपाल रुक्मिणी को, सँ-
 जोग यह ताही के सँदेसे ये सुनाये हैं
 साहिब सवाई भूप साहिबपै आये हम
 दूबरी दिली ने दिल दूत कै पठाये हैं ॥ १२१ ॥

३गरुरे गनीमन सों दच्छिन दबे पै, छाँडि
 धायो पातसाह सुधि खान की न पान की
 धाये कुल खान आला सोचत दिवान परथो
 मक्काको ४पयान गति मान किरवान की ।
 कोस आठ ऊपर अमेठि भले बैठे बीर
 बाह सुनि होत काहू साह सुलतान की
 फह फह जातही सु कहि कहि जात नांदि
 बही बही फिरत बहीर मुगलान की ॥ १२२ ॥

---

१. असुरों के 'ते' (वे) दल । २. मुगलों का दिल्ली से संयोग
 शिशुपाल और रुक्मिणी का सा है । ३. गर्विष्ठ । ४. किरवान (कृपाण,
 वस्त्रवार) से गति मक्का (तीर्थ) का प्रयाण मानकर ।

काटे कोट कटक अटक पौरवासिन के
 खटकत १खग खलकुल उरदाह के
 पाटे नील खारनि पनार सोनधारन के
 साजे मसहार भये संतत सराह के ।
 मच्छरी बिपच्छ जैँ आयकें पतङ्ग जिमि
 राजत २प्रताप-दीप ३दीप अवगाह के
 ठौर ठौर दौर परी जीत के नगारे बजे
 देस देस साहिब सवाई जयसाह के ॥ १२३ ॥

मानकुलमण्डन है मान महीमण्डल कों
 आखण्डल ४आन, गुनि गाहके निबाह को
 भान ५सीतभान पञ्चभान के समान ताहि
 देखै ना गुमान रहै आन नरनाह को ।
 राम जैसों बीर, धरै धर्म छाँह गीर, नीर—
 निधि सो गँभीर धीर कीरति की चाह को
 चाँपि चाँपि चित्त उठै काँपि काँपि कामिनी ज्यों
 दिन्ली सुनै सुजस सवाई जयसाह को ॥ १२४ ॥

१. खलकुल को उर(हृदय)दाह, काने वाले खग (खङ्ग) खडकते हैं ।
 २. जयसाह का प्रतापरूप दीपक । ३. द्वीप । ४. आन (अर्थात् दूसरा
 आखण्डल इन्द्र) । ५. भानु, सीतभानु (चन्द्र) ।

कहूँ होति अङ्गजोति सोनजाइ केतकीसी
 कहूँ होत आँसुनि कलिन्दीजलतालसे
 भोंह-दग-दन्त-ओठ मलकनि होत कहूँ
 १ द्रैलता-कमल-मुकताहल-प्रबाल से ।

केसपास-नासा-कुच-कटि भुज-ललकनि
 होत केकि-कीर-कोक-केहरि मृणाल से
 माधवमहिन्द्र तुव बैरिनकी बाम भजि
 सैल-बन-गैलनि रचाये इन्द्रजाल से ॥ १२५ ॥

परम प्रचण्ड मारतण्ड का तपनि सो ही
 चादर चहुँघाँ चारु छवि मानियत है
 आई ब्रह्मण्डमें तें अमल बिराजै गङ्गा
 भालरी की मोतिनकी लूमें मानियत हैं ।

मंडन किरनिअवली के रसरानि खिंच्यो
 बिधिना फरास ताके हाथ आनियत है
 साहब सवाई जयसिंघ तिहूँ लोकनमें
 रावरे प्रताप को चँदोवा तानियत है ॥ १२६ ॥

लख लख ३ पखखर पवंगन की खुरटाय-
 टंकनकी धूरनसों सागर भरत हैं

१. भौं हैं दो लता, दग कमल, दन्त मुक्ताफल, ओठ-प्रबाल। ऐसे ही
 यथाक्रम आगे भी। २. किरणों की अवलि (पंक्ति) रूपी रस्सों से खिंचा।
 ३. तेज (प्रखर), पवंग घोड़े।

चलत मतंग जब जंगन के रङ्गभरे
 मण्डन कहत धरा धूजिबो धरत है ।
 चलत अटोप कोप ओपसों पयाद, तोप-
 धमके सुनत अरि भाजिबें सरत हैं
 साहिब सवाई जयसिंघ कूचभारन सों
 फननि फनिंद फुँफकागबो करत हैं ॥ १२७ ॥
 बीर जयसाह चढ़ैं लहरें सवारी करि
 थहरैं अरिन्द मन भाजैं जिन सह्रैं
 फहरैं निसान आगें, घहरैं नगारे चलैं
 पैदल परिंद औ गयंद मद छहरैं ।
 चहरें हँसत बीर, महरें कविन्दनपैं
 मण्डन चलत बडे दाननकी नहरें
 १कहरैं परत, धरा घहरैं, फनिन्द फन
 गहरैं, कमठपिड्ड स्वेदन कों पहरैं ॥ १२८ ॥

दानवीर—

चाहों दियो एक हौं, दिवात सत केते यह
 सत के कहेंतें ये हजारन चहत है
 चहत हजार हौं, ये लाखन के लाख देत
 लाखन बहेतें कोटि कोटिन गहत है ।

चिन्तामनि कामधेनु सुरतरु कीने धृथा
 इनके कथामें नाम मण्डन कहत है
 भूप जयसिंह तेरो दान लखि चौकि चौकि
 चक्रित सो चाहि चतुरानन रहत है ॥ १२६ ॥

देत मदमाते मदमोकल मतंग केते
 लाखन हयंद के तबेले छवि छत कों
 मोतिन की माल देत हीरा भरि थाल देत
 देत सुखपालन के जाल जतमत कों ।
 मुलक मवासे देत खास औ खवासे देत
 तासे देत बाजन को आसे सोमसतको
 दूर प्रभु कीनों यातें बस नहिं भूप ! तेरो
 नेरौ भयैं देतो तू सुमेर परवत कों ॥ १३० ॥

सुंदर सुमेरसम कंचनमहल देकैं
 धनदसमान धन धान धरि कीने हैं
 हीरा के हमेल मोतीमाल मनि मानिक लै
 जगमग जोतिनके जालसों नवीने हैं ।
 मंडन जगतसिंह कौलों कहों जैसी करी
 करत बिधाता ताके तैंने जस लीने हैं
 प्रभु की कृपा तैं जग अचरज देख्यो यह
 द्विजन कों तेरे दान देव करि दीने हैं ॥ १३१ ॥

बजैरैसमान परी नजरै तिहारी लखि
 पजरै बिपच्छ परतापतेज भतावरै
 मंडन कहत तेरो जस चैतचन्दसम
 भूतल में छायो गायो देवन के गाँवरै ।
 बखत बिलंद दानदातापनपूरे बीर
 बकसत तू ही बकसीस चित्तचावरै
 विक्रम कें दाव रजपूती मजबूती भरे
 मूँछनपै ताव साँचे भूप नित रावरे ॥ १३२ ॥

आशीर्वाद—

हाजिर हयंदन के बृन्द औ मयंदगोल
 सुंदर बिसाल सुखपाल चढिबो करो
 छाह छिति मुजस समुहन के पार जगइ
 घेरिकें दिसान कों अकास भरिबो करो ।
 चाहि चित मंडन गरीबन के हेत सदा
 दान दरियाव करमाँझ कढिबो करो
 साहिब सिपाह नरनाह जयसाह बली
 रात दिन रावरो प्रताप बढिबो करो ॥ १३३ ॥
 कारापथ कोलदेस माने तिल्लैगाने आन
 कासी करनाट करहाट जस छाँयेंगे

२. आतपमें ('ताकडा' जयपुरीय भाषा) ।

काबिल कनौज करबीर करनालदेस
 कालिंजर कौसल कलिङ्ग थहरायेंगे ।
 मंडन मगध गुजरात कुरुदेस बेस
 कजली खंधार में नगारे घहरायेंगे
 मच्छ मरहट्ट मुलतान औ फिरङ्ग मऊ
 बीर जयसाह के निसान फहरायेंगे ॥ १३४ ॥

१सामयिकरचना।

रुचिर चन्द्रमय मुकुट सीसपै झलमल राजत ।
 हिमगिरि-विमलदुकूल देहदीपति सो छाजत ॥
 निर्भय तेतिमकोटिकण्ठ मिलि जय उच्चारहु ।
 हिल मिल छासठ कोटि करनि श्रद्धाञ्जलि धारहु ॥
 जो हृदय सिंघासन सोभिनी सकल सुकारज सारती ।
 अस भव्य भारतीमातुकी करहु २भारती आरती ॥१३५॥
 भारतीय लोगन की मान्यतम मातृभाषा
 आशाभरे दीनन कों कभु न विसारती
 सारती समस्त कविलोकन के काज सभी
 रचना प्रचारि सब ३साहित सुधारती ।

१. समर्थ कवियों की रम्यरचना के साथ यह मेरी भी 'तुकबन्दी' प्रसङ्ग से दे दी है। 'पोथीखाने' (जयपुरराजमहल का पुस्तकालय) से दी हुई समस्याओं की पूर्ति के रूप में यह व्रजभाषारचना का अभ्यास है।
 २. भारतीय, भारतवासी । ३. साहित्य ।
 ग्रन्थकार

भारती धरा पै गुन ज्ञान औ विज्ञान यही
 सकलकलानि दयादृष्टि सों निहारती
 हारती कभू न निज भारतीयहितमौंभ
 'भारती हरैगी यही भारत की भारती ॥ १३६ ॥

गीध गुहराज रिच्छ कीससे 'अनीस तारे
 गौतम मुनीसस्ती को कोनो उद्धार है
 पितुपन पालिबे कों आप वनवास लीनो
 कीनो मरजाद हेत पत्नीपरिहार है ।

कूर खर दूसन सुबाहु कुम्भकरण हने
 दत्त दससीस मारि मेटयो भूमिभार है
 दीननिसतार अरु धर्मबिसतार हेत

भारअवतार कों सु रामअवतार है ॥ १३७ ॥

लाल हैं कण्ठमें गुञ्जकी माल बिसाल भुजानमें बाजू खुसाल हैं
 'साल हैं सोभित 'अंसधरी बिथुरी अलकें लखि होत निहाल हैं ।
 हाल हैं रासबिलास पगे उमंगे रसमों सखि ये ब्रजपाल हैं
 पाल हैं या ब्रजमण्डल के चलिकें लखिये बिहरैं नँदलाल हैं ॥ १३८ ॥

ललितनिकुञ्जन में बंसीधुनि गुञ्जन वो
 जासों सुधि भूलीं हम देह धन धामकी

मदनअधीर होय जमुना के तीर जाय
 कामपीर हरिबो हू बात भई नामकी ।
 मथुरानगरवारीं आज उन्हें प्यारीं भई
 हम व्रजनारी हैं गँवारी कौन कामकी
 प्रेमसुधसाधे भाव आधे हू रहे न, कछु
 राधे जिन कहो सुधि आवत है स्यामकी ॥ १३९ ॥
 उदधि अथाह बीच ग्राहने दबायो जब
 दीन गजराजपै असीम कणा भई
 गीध गुहराज गनिका हू पै करी ही दया
 अधम अजामिल हू अगम गती लई ।
 दुर्भद दुसासन नें दुसह सताई जब
 द्रुपदसुता यों तब टेरी दीनतामयी—
 “मेरी बेर एती देर कैसें कै करी है कान्ह
 करुणानिधान तेरी करुणा कितै गई” ॥ १४० ॥
 नल हरिचन्द्र भूपभरत भगीरथ से
 सगर जुधिष्ठिर से प्रबल प्रमानी हैं
 चौंसठि कलानि चौदह बिद्यनि चतुर तऊ
 जाकी महिमा कों कोऊ नेंक ना पिछानी है ।
 छन ही में छार होय पातसाह रंकसम
 रङ्ग हू निसङ्ग होय राजैं राजधानी हैं

गगन पतालतल पैँठि जात कोऊ तऊ
तात्त ! विधिनाकी गति जात नहिं जानी है ॥१४१॥

अद्भुत प्रभाव दरसाये बालपन ही में
छन ही में पापमति पूतना पछारी है
देवदुखकारी दुष्ट दैत्य दुराचागी हने
भक्त ब्रजचारिन की बिपति बिदारी है ।
आप ब्रजनारीमध्य रम्यरासकारी बने
तऊ शान्तिकारी गीता जग में प्रचारी है
सृष्टिप्रतिहारी विधिहूकी मति हारी जहाँ
भक्तभीतिहारी गति माधव ! तिहारी है ॥१४२॥

हारिये कभू न सत्यपच्छ के परीच्छन में
दच्छन में काव्यगुनरीति निरधारिये
धारिये सदा ही निजमनमें पराये गुन
औगुन की बाँनि नित चितसों बिसारिये ।
सारिये सकल काम स्यामसों सनेह करि
देह धरि नाहक न जनम गुजारिये
जारिये निखिल दुखदूखन अहंमति के
संमति के आगे अब हिम्मति न हारिये ॥१४३॥

सुजन वही जो कबहुँ आदि मरजाद न छोड़े ।
 सुहृद वही जो कबहुँ मित्रियों नेह न तोड़े ॥
 बीर वही जो विपद पड़े हू नेह निभावे ।
 करी प्रतिज्ञा जासु कबहुँ पुनि बहुरि न आवे ॥
 सुनु सुजन आपने बचन की दृढ़ता उपर ध्यान दे ।
 यदि आन मनुज निजबचन तैं हटैं तो भल हट जान दे ॥१४४॥

अतुर्वर्णन—

विकसित श्विटपिकदम्ब अम्ब नव मौरन छाये
 कर्णिकार कचनार कुलक किंशुक विकसाये ।
 ललित लवङ्गलतानि मञ्जु पिकपुञ्ज सुहाये
 विकच कमल शकन्हार मधुपगुञ्जारव भाये ।
 नवविलास सुखसाज लै विहरत रसिकसमाज है
 चतुरन चित हितकाज यह छयो आज अतुराज है ॥ १४५ ॥

फाग सुहाई नन्दघर छाई गगन गुलाल ।
 रंगघटा उमँडी बहुरि ब्रजबीथी भई लाल ॥
 ब्रजबीथी भई लाल ग्वालगन होरी गावैं
 जम्यो घेरको रंग चङ्ग मोचङ्ग बजावैं ।
 रँग पिचकारी चलैं कुमकुमन धूम मचाई
 बहुरि भाग अनुरागभरी यह फाग सुहाई ॥ १४६ ॥

२. झोटकर, पीछी । ३. वृक्षसमूह । ४. बाज कमल ।

घर घर देखो ये उमङ्ग भरि मोर हो तें
 पूत्रें गनगोर १ अम्बमोरन की छाह में
 फेर फूलगुच्छभरी सीस सुच्छ भारी लियें
 गावत कुमारी चलैं उन्नगि उमाह में ।
 तीज लगि घर घर घेवर के थार भरे
 प्यार भरे नारिनके नेहभरे २ नाह में
 होरी के दिना ही तें सुहाग रङ्गरोरी दियें
 गोरीगन गाँवें गनगोरी के उछाह में ॥ १४७ ॥

दिन ज्यों ज्यों चढ़े गरमी हू बढे बस आग कढ़े ज्यों चढ़ें हैं प्रभाकर
 घर हाट अटारी बरोठे अटा गरमी की घटानि बने हैं तवाघर ।
 न सुहात महीन हू वस्त्र सखी तनसों ये पसीनन की है लगी भर
 उगलै असमान हू आग अहो बस ये बजराग निदाघ के बासर १४८

चारों ओर गहरे सु बादरबितान तने
 दादुर नकीबन की सुनत अवाई है
 मस्त भये कीर, मीर मोरन के शोर मचे
 कोयल करोलन की रोल बनि आई है ।
 दिन दिन दूनी ओप बकुल-कदम्बन की
 अम्बन की डार फलभारनि नमाई है

सर्वलोकभीखम सु ग्रीखमरिआई हेत

मदनदुहाई देत पावस सुहाई है ॥ १४९ ॥

चहुँ ओर अटा चढि चन्द्रमुखी निरखैं पुरवासिन की खुस खेला
बहुगाँमन के नरनारि जुरे रसरङ्गभरे बिहरैं करि रेला ।
गनगौर गुसाँइन की सु जलूस लखो दृग खोलि भयें शुभवेला
नवदंपतिमें रतिबीज बयै रसरीझ भरयो यह तीजको मेला १५०

छाये व्योममण्डल में उते कजरारे घन

इतै मतवारे द्वार भूमैं गजराज हैं

बिज्जुकी छटा हैं उतै, बिज्जुदीपपाँति इतै

गर्जना उतै को इतै नौबति गराज हैं ।

सन्ध्या के समेमें उतै छाँई रंगभीनी घटा

इतै दरबारछटा सुरँग सुसाज हैं

आनद के काज नवउत्सवसमाज भरे

उतै सुरराज इतै मानमहाराज हैं ॥ १५१ ॥

घर घर आनंद के अधिक उछाह भरे

अमित उमाहभरि बिप्र अभिलाखी है

कोऊ पाटफोंदा, कोऊ कदमो, जडाऊ कोऊ,

मोतिन की राखी जजमानकर राखी है ।

मानमधवान तहँ राजै दरबारमधि

नजर गुजारै सरदार, कवि भाखी है

कूरमनरेससुभसंपतिसुसंगमरी

असमउमङ्गभरी रङ्गभरी राखी है ॥ १५२ ॥

अम्बर तें अम्बुदअडम्बर विदूर भयो

दस हू दिसांन दुति दुगुन दिपावनी

सलिलअवासन में कमलविकास भयो

कासगुच्छ फूले मनो अवनी मुहासिनी ।

चंचूपुट खोलि चारु चंचल चकोर चले

चेतो चहुं ओर चंदचाँदनी लुभावनी

सरद सहाय पाय सोहै ये सकल ससी

ससिसों सरस सोहै सरद मुहावनी ॥ १५३ ॥

फूलदार पारचे के परदा झुके हैं द्वार

चित्रनसों दूनी लसै सोभा चित्रसारी की

मृगमद १अम्बर की २अम्बर सुगन्ध बसी

मानसवसीकरन सौंज सुखसारी की ।

केलिगृहभूमि पै सु गिलम गलीचा बिछे

रत्नपरजंक पै निसंक दुति प्यारी की

सरद के अन्त में हिमन्त सुखकारी सलि

सरस तयारी लखो आज मिरिधारी की ॥ १५४ ॥

मानिनकी भौनहर सीततम पौन चले
 भीतर के भौनन में चित्रछवि छाई है
 साल पसमीने के अनंदकर अम्बर हैं
 मृगमद अम्बर की सौरभ सुहाई है ।
 गुदगुदे गहनपै गिलम गलीचा विछे
 अन्तर १ अछेह रस रीझि सरसाई है
 दीननकों भीत औ प्रवीनन कों प्रीतकर
 सर्वऋतुजीत यह सीत सुखदाई है ॥ १५५ ॥

राजवर्णन—

सगर दिलीप रघुराज से प्रतापी भये
 कैयक नरेस, जिहि जस जग थाई है
 और तो कहाँ लों कहैं साक्षात् रामचन्द्रहूनें
 प्रगटि धरामें दीनयातना नसाई है ।
 औरैं पृथिराज मानसिंघ जयसिंघजूसे
 प्रगटे नरेस जिन गीति गुनी गाई है
 छोनीपतिछत्रिनमें छत्रसमरूपन की
 भानुबंसभूषन की कर्ति बहु भाई है ॥ १५६ ॥
 सकलमहीमें मान्य छत्रिन में जन्म भयो
 जैपुरभूखण्डपै अखण्ड तेज छायो है

यौवनउभार में कुमारजन्म पायो आप
 विपति विदारि बसवैभव बढ़ायो है ।
 मान महिपाल ! तुव सुजस सराहैं कौलों
 पोलो यह खेल तामें ठोस पद पायो है
 कच्छकुलगौरव गुनीन गन गायो आज
 पुन्य के प्रताप पायो आप मनभायो है ॥ १५७ ॥
 तोपधुनि छाव रहीं दुगन कंगारे चढि
 नौबत नगारे बजैं आनंद उमाइ के
 सकल प्रजा के उर विजयपताका भैं
 शराकासम संमद चकोर चित चाहे के ।
 मञ्जुनाथ राजैं दरबारमधि मानभूष
 साजैं सोभिसुजस सुबंस कछवाहे के
 कोविद कवीन्द्रगन सोभासों सराहे
 राज्ञ सौजदसराहे आज काज दसराहे के ॥ १५८ ॥
 छत्रिन में छत्रसम सोभित दिनेसबंस
 तामें अवतंससम सोभा सरसाई है
 यौवन ही में राजपुत्रन के जन्म भये
 सकल प्रजामें सुखसंपति सदाई है ।

पोले खेल में भी आपने ठोस पद पाया है । 'पोलो' नामक खेल, जिसमें आप विश्वविजयी माने गये हैं । २. पूर्णिमा । ३. राजशोभा के दशराहे (दसमार्गवाजा बीच का मुरमुट, चौराहे की तरह) ।

दिन दिन दूनी दुति होत भूपमण्डल में
 'क्रीडा हू में विश्वजयकीरति लहाई है
 कूरम सवाई मानसिंघ महिपाल जूकी
 संपति सवाईहेत बिरद सवाई है ॥ १५६ ॥

दिपत दिगन्तनमें चन्द्रिका सुचारुसी रु
 राजै मञ्जुकुञ्जन में मल्लिका उदारसी
 पारावारपार लसै हंसपरिवारसी सु
 भासै व्योममण्डलमें रूचिबिसतारसी ।
 कूरम सवाईमानसिंघ ! महिमण्डल में
 कीरति तिहारी दिपै हीरन के हारसी
 रजतपहारसी कुसुमउपहारसी रु
 'सोमसुधासारसी सु गंगजलधार सी ॥ १६० ॥

केरल कलिङ्ग कामरूप खुरासान कच्छ
 कासमीर काबुल लों केलि कर धाई है
 मालव मेवाड़ महीसूर मारवाड़ मिलि
 मुरकि मरठन पै मेरु मँडराई है ।

---

१. खेल करते हुए विश्व का विजय अद्भुत धीरता । पोखो के खेल में आप विश्वविजयी माने गये हैं । २. हंससमूह । ३. कान्ति का विस्तार । ४. चन्द्रमा ।

आगें चलि चीन जयपान अफगान फिरि
 अदकि अमेरिका युरोपमधि छाई है
 कच्छकुलकैरवकलानिधि महीप मान
 भानुकुलकीर्ति चहुँ ओर चलि आई है ॥ १६१ ॥

भानुवंस अवतंस भये जिन जस जग जानत
 क्रूरमकुल की कलित कीर्ति कहु को न बखानत ?
 दान मान सनमान देइ जिन द्विजकुल पालिय
 सकलमहीतल माँझि धरम की नीति प्रचालिय ।
 कहु अबहु धरममरजाद की क्यों न सुनीति ठनी रहै
 भुवि भानुवंशभुवपाल की अक्षय कीर्ति बनी रहै ॥ १६२ ॥
 दो०—विज्जुजालसजित सकल सौधमाल मुदहेत ।

जयपुरपालभुवाल की सालगिरह मुख देत ॥ १६३ ॥

दिव्य दसराहे के उछाह छये चारों ओर
 सोर घनघोर करै तोप तेजवारी हैं
 मुक्तामनि मानिकनि हाथी हयमाल सजै
 नानाविध बाजे बजै आनँद अपारी है ।

मानमहिपाल की सु विजयसवारी सजी
 कोविदकवीन्द्रगन उकति उचारी है
 भानुवंशशृद्धिवारी संपतिसमृद्धिवारी
 सर्वसिद्धिवारी आज आसिस हमारी है ॥ १६४ ॥

सकल मही में पूजनीय ये दिनेसबंस
 ताकी सुप्रसंसा सुनि उर उमहयो करै
 जैपुरधराके माननीय महागज यह
 गुनि कविराजनसों कीरति चहयो करै ।
 सकलसमृद्धिपूर्ण अम्बावतिराज्य यह
 देवी जगदम्बा की सु करुणा लह्यो करै
 दीनदुखदारकदुनीपतिदयासों, राज—
 दंपति कों सर्व सुखसंपति रह्यो करै ॥ १६५ ॥

प्रसङ्गसे प्राचीन—

सुरतरु पंचता लै रहे परपंचमधि—
 कामधेनु पसुता लै पेखियत रद है
 पाहन परसमनि कौसतुभ चिन्तामनि
 कौन पै पठाऊं, वपु चिन्तासों जरद है ।
 मेरो मतो मानि पिय जाहु जयसिंह जू पै
 बांचत ही छिन मेरी ओरकी फरद है
 बानी को बरद, कलिकाल को करद, कवि-
 दारिदरद, मरदनको मरद है ॥ ६६ ॥
 किरति बिमल कुलबनिता ज्यों संग्रहत
 हिय नहिं हेत परबनिता ज्यों वित्तके
 पण्डित के दास मूढमति सों उदास रहैं
 खोले दिल खिलबती साधूजन चित्त के ।

कविपैजपाल नंदलाल से कृपाल, कलि-

काल में न आन मानदाता गुन मित्रके
रुह की खुराक जिन मँहगे कवित्त किये

हिम्मती औ किम्मती जे गाहक कवित्त के ॥ ६७ ॥

लच्छि कहै नेहहीन, दोष कहै आसरो न,

इन्द्रिय कहत नित निग्रह की बात है

औजस कहत भीरु, नीरस बिसन कहै,

कलि कहै कौनों विधि सोयो नहिं जात है ।

काम कहै कैसे हूं न लीनीजात चित्तवृत्ति,

तियाजित कहै सरसुति सरसात है

परतिय कहैं पण्ड, सूरजन कहैं भूप

जयसिंह एक हू अनेक सो दिखात है ॥ ६८ ॥

पालने मांफि झुलाइके मोदभरी हुलराइके लेत बलैया

अंचल ओटि बिरंचि सो मांगै जियो मेरो गो-बछरानि पलैया ।

चुंबति चाबसों चंदसो आनन मानति है फल कोरि फलैया

श्रीजयसिंह को कामद खेलै जसोमति अंक में कान्ह ललैया ॥ ६९ ॥

चिरंजीव कविताकुतुकि कबानाथमुदहेत ।

किय कविताकोमलकुसुमहार दिये सुख देत ॥ सं० १६६७

